

YÜZYIL BİTERKEN

Cumhuriyet Dönemi

Türkiye Ansiklopedisi

12

İLETİŞİM YAYINLARI

İLETİŞİM YAYINCILIK A.Ş.

KURUCUSU **Murat Belge**

SAHİBİ **Tuğrul Paşaoğlu**

GENEL YAYIN YÖNETMENİ **Fahri Aral**

YAYIN YÖNETMENİ **Yetvart Danzikyan**

YAYIN KURULU

Fahri Aral, Tanıl Bora, Yetvart Danzikyan, Murat Gültekingil
Ahmet İnsel, Ümit Kıvanç, Ömer Laçiner, Tuğrul Paşaoğlu

YAYINA HAZIRLAYANLAR

Fahri Aral, Alper S. Aslandaş, Tanıl Bora, Prof. Dr. Ayşe Buğra,
Yetvart Danzikyan, Tuğrul Eryılmaz, Murat Gültekingil, Ahmet İnsel,
Dr. Aziz Konukman, Can Kozanoğlu, Dr. Hayri Kozanoğlu,
Prof. Dr. Kuvvet Lordoğlu, Ömer Laçiner, Abdullah Onay, Taha Parla,
Tuğrul Paşaoğlu, Mustafa Sönmez, Prof. Dr. Burhan Şenatalar
Doç. Dr. Nurhan Yentürk

GÖRSEL YÖNETMEN **Ümit Kıvanç**

FOTOĞRAF EDİTÖRÜ **Lalepar Aytek**

UYGULAMA **Hüsnü Abbas, Suat Aysu**

DÜZELTİ **Sait Kızılırmak**

DİZGİ **Maraton Dizgievi**

FİLM ÇIKIŞ **Diacan Grafik**

RENK AYRIMI **Ebru Grafik**

BASKI **Ayhan Matbaası**

CİLT **Tuğ Ciltevi**

ISBN 975-470-528-3 Cilt 12
©1995 İletişim Yayıncılık A.Ş. • 1. Baskı 1996, İstanbul

İ L E T İ Ş İ M Y A Y I N L A R I

Klodfarer Caddesi No.7 34400 Cağaloğlu İstanbul
Tel. (0 212) 516 22 60 • Fax: (0 212) 516 12 58

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRKİYE ANSİKLOPEDİSİ
YÜZYIL BİTERKEN CİLT 12

ÇOCUK 293

Türkiye'de çocuk ve sorunları 294
Doç. Dr. Sevil Atauz

DERNEKLER 303

1980 sonrasında dernekler 304
Alper Sedat Aslandaş

1995'teki Anayasa değişikliği ve Dernekler Kanunu 306

DIŞ İKTİSADİ İLİŞKİLER 317

Dış Ticaret 318
Doç. Dr. N. Lerzan Özkale

Gümrük Birliği'nin Türk ekonomisine etkileri 322
Doç. Dr. Nerzan Özkale

1/95 sayılı ortaklık konseyi kararının incelenmesi 326
Doç. Dr. N. Lerzan Özkale

1980-1994 döneminde Türkiye'nin dış borçları 330
Erkin Özalp

Yabancı sermaye: 1980-1995 bilançosu 334
Mustafa Sönmez

İşgücü ucuzlayınca yabancılar gelir mi? 337
Mustafa Sönmez

Türki cumhuriyetlerle ilişkiler 339
Doç. Dr. Nesrin Sungur

Türkiye'den dışarıya yabancı sermaye yatırımları 343

GATT- WTO 348

Karadeniz Ekonomik İşbirliği 350
Ecmel Barutçu

Yurtdışı müteahhitlik hizmetleri 353
Turgut Yücel

DIŞ POLİTİKA 355

12 Eylül ertesinde dış politika 356
Prof. Dr. Şükrü Sina Gürel

Türk - Yunan ilişkileri 360
Prof. Dr. Şükrü Sina Gürel

Kıbrıs Sorunu 364
Prof. Dr. Şükrü Sina Gürel

1980 sonrası Türk-Amerikan ilişkileri 370
Doç. Dr. Bilge Criss

Körfez Krizi ve Türkiye 372
Dr. Yavuz Gökalp Yıldız

Türkiye'nin Balkan politikası 375
Dr. Hasan Ünal

Türkiye-Türk cumhuriyetleri ilişkileri 378
Dr. Gün Kut

Dış politikada Kürt sorunu 381
Ragıp Duran

AGİT ve Türkiye 386
Dr. Mensur Akgün

DİL 389

Türkçe'nin güncel durumu ve sorunları 390
Yusuf Çotuksöken

Kamusal dilde deformasyon 393
Murat Belge

Türk cumhuriyetlerinde Latin alfabeleri 396
Doç. Dr. Büşra Ersanlı Behar

DİN 399

1980 sonrası din 400
Ömer Laçiner

Gayrimüslimler 402
Rıdvan Akar

Türkiye'de İslami kültür ve entelijensiya 407
Ruşen Çakır

12 Eylül sonrası din 411
Dr. İsmail Kara

Diyanet İşleri Başkanlığı 413
Dr. İştar Gözaydın

Türkiye'de Alevilik'in yeniden yapılanması 415
Reha Çamuroğlu

DOĞAL AFETLER 419

Doğal Afetler 420
Murat Fırat

EDEBİYAT 427

1983-1994 yılları arasında roman ve hikâye 428
Dr. Nüket Esen

1980 sonrasında şiir 436
Ahmet Oktay

1980 sonrasında eleştiri ve deneme 443
Ahmet Oktay

1980 sonrasında çeviri 446
Prof. Dr. Saliha Paker - Şebnem Susam

EĞİTİM 449

Türkiye'de eğitim 450
Prof. Dr. Rıfat Okçabol

Türkiye'de okul öncesi eğitim 454
Prof. Dr. Ayla Oktay

İlköğretim 458
Doç. Dr. Fatma Gök

Yükseköğretim ve YÖK 461
Doç. Dr. Fatma Gök

Eğitim sisteminin yapısı, krizi ve eğitim ideolojisi 462
Doç. Dr. Fatma Gök

İmam Hatip liseleri 466
Doç. Dr. Mümtaz'er Türköne

ENERJİ 469

Enerji 470
Murat Gültekingil - Ömer Kuleli

Enerji sektöründe özelleştirme: 3096 sayılı kanun ve uygulaması 470

ESKİ ESERLER 483

1980 sonrasında eski eser korumacılığı 484
Cengiz Bektaş

Eski eser kaçakçılığı 486
Özgen Acar

ESNAF VE KÜÇÜK ZANAATKÂRLAR 487

Esnaf ve zanaatkârlar 488
Prof. Dr. Sencer Ayata

Türkiye'deki işletmelerin ölçeksel yapısı 492
Prof. Dr. Tamer Mütüoğlu

ETNİK YAPI 495

Türkiye'de etnik yapı 496
Suavi Aydın

Muhacirler 515
Peter Alford Andrews

FELSEFE 521

1980'den sonra felsefe çalışmaları 522
Prof. Dr. Doğan Özlem

FOLKLOR 527

Folklor (1980-1995) 528
Prof. Dr. Nevzat Gözaydın

FOTOĞRAFÇILIK 531

1980 sonrası fotoğrafçılık 532
Ahmet Öner Gezgin

Dernekler ve fotoğraf yayınları 536
Alberto Modiano

GELİR DAĞILIMI 539

Türkiye'de fonksiyonel gelir bölüşümü 540
Doç. Dr. Hasan Kirmanoğlu

1980 sonrası fonksiyonel gelir dağılımı 546
Güventürk Görgülü

GENÇLİK 549

Gençlik 550
Dr. Nilüfer Narlı - Sinan Dirlik - M. Ali Gizer

GÖÇMEN İŞÇİLER 557

F. Almanya'da Türk göçmenleri 558
Prof. Dr. Faruk Şen

Avrupa'daki yurttaşlarımız 564
Güray Öz

GRAFİK SANATLAR 567

Grafik Tasarım 568
Sadık Karamustafa

FOTOĞRAFÇILIK/EK 577

GRAFİK SANATLAR/EK 581

Çocuk

Türkiye'de çocuk ve sorunları

DOÇ. DR. SEVİL ATAUZ

☞ Aile, Çalışma Hayatı, Eğitim, Gençlik, Günlük Hayat, İnsan Hakları ve Sorunları, Kadın, Kırsal Yapı, Nüfus, Sağlık

Türkiye'de çocuk ve sorunları

SEVİL ATAUZ

Çocuk tanımında bir ülkeden diğerine, gelişmiş bir ülkeden azgelişmiş bir ülkeye, ülke içinde kırdan kente farklılıklar görülmektedir. Yapılan antropolojik çalışmalar çocukluk olgusunun kültürel çeşitliliğini, göreceliğini ortaya koymaktadır.

Türkiye'de toplumsal ve kültürel yapı heterojen bir özellik gösterir. 'Modern' ve 'geleneksel'in bir arada yer aldığı toplumsal gruplar arasında derin farklılıkların bulunduğu bir yapı sözkonusudur. Özellikle metropolleşmiş kentlerde yaşayanların hayata bakışları, ailedeki çocukların yetiştirilme tarzı farklıdır. Ülkenin kırsal kesiminde yaşayanlar ise, daha kısıtlı imkânlara sahip oldukları için, buradaki çocukların yaşam kalitesi ve hayata bakış açıları farklı olabilmektedir.

Çocuk kavramı, çeşitli yasalarda yer almış ve genellikle yaş sınırlamasına bağlı kalınarak değerlendirilmiştir. Bir tanıma göre, çocuk, gelişen insan yavrusu, olgunlaşmamış, "reşit sayılmayan küçük bir yurttaştır" (Yörükoğlu, 1983:3) Çocukluk olgusuna siyasal, hukuksal, sendikal ve diğer alanlardaki yaklaşımlarda farklı yaş kriterlerinin dikkate alınması, çocuklukla gençlik veya çocuklukla yetişkinlik grubu arasındaki ayırım çizgisi bakımından güçlükler yaratmaktadır.

Toplumumuzda çocuk istendiği zaman sahip olunan, aile bütünlüğü içinde korunan ve büyütülerek geliştirilmesi amacıyla eğitilen bir varlık olarak ele alınır. Çocuğun gelişiminin olumlu yönde sağlanabilmesi, annenin çocuk gelişimi ve sağlığı konusunda eğitilmesi, kadının eğitim düzeyinin yükseltilmesi, yaratıcı ve araştırıcı çocukların yetiştirilmesi amacına uygun politikaların geliştirilmesine bağlıdır. Oysa, ülkemizin genel olarak sahip olduğu düşük ekonomik performans, siyasal iktidarların işverenler lehine uyguladığı sosyo-ekonomik politikalar, hızlı nüfus artışı, iç göç, göçe bağlı çarpık kentleşme gibi olumsuzluklar, işsizliğin büyük boyutlarda, gelir dağılımının da adaletsiz ve dengesiz olmasına yol açmaktadır. Bu faktörlerden dolayı çocuklara sağlanan olanaklar, geliştirilen politikalar yeterli olamamakta ve aileler ihtiyacı olan geliri sağlayabilmek için çocuk işgücüne başvurabilmektedir. Bu da çocukların fiziksel, zihinsel ve duygusal yönden sağlıksız gelişmelerine neden olmaktadır.

Demografik özellikler

Ülkemiz diğer alanlarda olduğu gibi, demografik özellikleri bakımından da Avrupa ülkelerinden ayrılmaktadır. Avrupa ülkelerinde nüfus artışı bindelik artışlarla % 1'lik artışlar arasında bir dağılım gösterirken, ülkemizde yıllık nüfus artışı % 2.5'a yakın düzeyde seyretmektedir.

Nüfusumuzun dikkat çeken yanlarından biri, genç nüfus yapısına sahip olması; diğeri ise, son yıllarda kent-kır nüfus dengesizliğinin kent lehine artış göstermesidir. Türkiye'de 0-14 yaş grubundaki çocuklar, 1988 yılında nüfusumuzun % 36,56'sını oluştururken, bu oran 1990'larda % 30'lara düşmüştür. Yine de bu oranın yüksekliği, aynı düzeyde bir yüksek doğurganlık göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çocuk nüfusun oluşumundaki özelliklerinden olan doğum, ölüm gibi etmenlerin oranlarının bilinmesi çocuğa yönelik politikaların geliştirilmesinde de yol gösterici niteliktedir. Ülkemizde doğurganlık düzeyi son 15 yılda azalma eğilimi göstermesine karşın, gelişmiş ülkelere göre yüksekliğini halen korumaktadır. Bu konu ile ilgili analizlerde gösterge olarak kullanılan Toplam Doğurganlık Hızına (TDH) ilişkin veriler, H.Ü. Nüfus Etütleri Enstitüsü tarafından hazırlanan araştırmalardan elde edilen bul-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Çocuğun bağımsız bir konu olarak ele alınması ve bu konuda politikalar geliştirilmesi, yasal düzenlemeler dışında çocuk sorunlarını tüm yönleriyle ele alan bütüncül bir programın olmaması önemli bir eksiklik.

gulardır. Bu verilere göre; Türkiye'deki TDH 1973'ten günümüze dek sürekli bir azalma göstermiştir. 1973'te 4,66 olan TDH, 1992'de 3,1 düzeyine düşmüştür. Bu oranlar kır ve kent arasında da farklılık göstermektedir. Yüksek doğurganlık düzeyi, çocuk nüfusunun büyümesine bağlı olarak bağımlı nüfusun tabanının artışında etkili olmaktadır. Aynı zamanda sağlık hizmetlerinin gelişimi ile kadının doğurganlık döneminin uzaması; bazı yaş gruplarında kadının doğum oranı hızlarının artışı, bebek ölümlerinin oranının düşüşü etkili olmuştur. Öyle ki, bebek ölümlerinin ülkemizde toplam ölümler içindeki oranı 1978'de binde 35,5 iken, 1988'de 24,9, 1992'de binde 18,7'ye kadar düşmüştür. Yani son on yıl içinde bebek ölümlerinde kentlerde yaklaşık % 65'e varan bir düzeyde, kırsal alanlarda ise % 30'lara kadar bir azalma sözkonusu olmuştur. Aynı şekilde sadece bebek ölüm oranlarında değil, çocuk ölüm oranlarında da azalma görülmüştür. Bunun nedenleri, tıp alanında meydana gelen değişmeler ve sağlık hizmetlerinin artışıdır. Buna bağlı olarak, çocuk ölümlerinin azalması, çocuk nüfusunun günümüzde yoğun bir kesit oluşturmasına neden olmuştur ve nüfusun bu yöndeki gelişimi önemlidir. Oranlara bakıldığında, 1975-1980 yılları arasında çocuk ölüm oranının binde 15,1'e kadar indiği görülmektedir. Ancak bu hızın gelişmiş ülkelerin sahip olduğu artış hızının çok üstünde olması ve toplam doğurganlık oranımızın bu ülkelerden oldukça yüksek olması, bu oranların daha aşağıya çekilmesini zorunlu kılmaktadır.

Kalkınma planlarında çocuk

Kalkınma planlarında ve yıllık programlarda çocukla ilgili olarak geliştirilen devlet politikalarına bakıldığında, bu planlarda çocuk refahının, aile ve toplum refahından pek de ayrılmadan gerçekleştirilme amacının güdüldüğü görülmektedir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde çocuklara ilişkin sosyal politikaların yüzyıllara varan eski bir geçmişi vardır. Tarihimizde özellikle öksüz ve yetimlerin devletçe korunması bir gelenektir. 1808'de imzalanan Sened-i İttifak'ta yoksul çocuklara ilişkin özel maddeler vardır. 1896'da kurulan Dar'ülace-

Çocuk Mahkemeleri	Gelen Dava	Çıkan Dava	Kalan Dava	Yargılama Süresi (gün)
Ankara	1699	844	825	284
İstanbul 1.	2226	782	1444	575
İstanbul 2.	2006	750	1256	518
İzmir	1374	890	484	163
Trabzon	205	124	81	163
Türkiye	**7480**	**3390**	**4090**	**368**

ze, sakat, yoksul ve yaşlıların yanısıra kimsesiz çocukları korumak üzere organize edilmiştir. 30 Haziran 1921'de Himaye-i Etfal Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyet de Kurtuluş Savaşı yıllarında cephe gerisinde kimsesi olmayan çocuklarla ilgilenilmesi amacını benimsemiştir.

Çocuk konusundaki devlet politikaları genel kalkınma politikalarına paralel gitmiştir. 1949'da korunmaya muhtaç çocuklar hakkında çıkarılan kanun, 1957'de 6972 sayılı kanun ile yeniden düzenlenmiştir. Bu yasa ile çocukların himayesi için yerel yönetimlere yetkiler verilmiştir.

Planlı dönemde, çocuğun doğduğu andan başlamak üzere, sağlığı, eğitimi ve öğretimi, bakımı, korunması ülkenin geleceği için en önemli yatırım olarak kabul edilmiştir. Çocuklarla ilgili günümüzdeki temel politikalara bakıldığında, başta salgın hastalıklarda ölen çocukların sayısının azaltılması, bebeğin beslenmesi konusunda annelerin bilgilendirilmesi ve bu hizmetlerin kırsal alanda yoğunlaştırılması amacı benimsenmiştir. Eğitimin genel yapısı itibari ile, gelişen koşullara göre eğitimin niteliğinin de geliştirilmesinin sağlanması, bulaşıcı hastalıklardan kaynaklanan genel çocuk ölüm oranlarının asgariye indirilmesi, bu politikaların hedeflerindendir.

Eğitim politikası: 1990-1994 yıllarını içeren 6. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda eğitim politikasındaki eğitim ve öğretimin etkinleştirilmesindeki yetersizlikler, Türkiye'deki eğitimin en temel problemi olan "kalite"nin çok yetersiz kalmasına neden olmaktadır. Bu planda eğitim kalitesinin yükseltilmesi, eğitimde fırsat eşitliğinin oluşturulabilmesi esasına göre yönetim yapısının belirli düzeylerde dinamizme kavuşturulması amacı güdülmektedir.

Sağlık politikası: Daha çok koruyucu sağlık hizmetlerinin yaygın bir

İLETİŞİM ARŞİVİ

Büyük şehirlerde gecekondulaşmanın olumsuz sonuçlarından biri de bu sağlıksız çevre koşullarında yetişen çocukların durumuydu. Bu koşullarda büyüyen çocukların sağlık koşullarının ne derece vehamet içerdiği pek zor saptanabilen bir durum.

şekilde verilerek etkinlik düzeyinin artırılması ve daha küçük kurumların hareketliliğinin sağlanması hedeflenmektedir.

Aile-kadın-çocuk alanı: 6. Plan döneminin önemli bir gelişimi de aile, kadın ve çocuk alanında yapılacak yenilikleri öngörmesidir. Bu planda Türk toplumunun çekirdeği sayılan aileyi ekonomik, sosyal, kültürel yönden güçlendirmek ve desteklemek, çocuğun korunması ve eğitimine öncelik tanımak amacı ile 29 Ocak 1989 tarihinde Aile Araştırma Kurumu kurulmuştur. Kadının çocuğunu yetiştirme konusunda eğitilmesini sağlayıcı program ve faaliyetler geliştirmek, ayrıca çocukların fiziken ve zihnen sağlıklı bir şekilde yetiştirilmesi imkanlarının artırılması öngörülmektedir.

Türk hukuk sisteminde çocuk

Anayasa, "Aile, Türk Toplumu'nun temelidir. Devlet ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunması, aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır, teşkilatı kurar" hükmü ile devlete, aileyi ve çocuğu koruma görevini vermiştir. Ancak devletin, aileyi ve çocukları koruması görevini yerine getirmesi; yani yalnız ekonomik, sosyal ve kültürel nitelikte önlemler alması yetmeyecektir. Bu konuya ilişkin yasal çerçeveyi oluşturması ve bunun etkin bir biçimde uygulanmasını sağlaması da gerekir.

Çocuk suçluluğu da bir çocuktaki anti-sosyal eğilimlerin yasa müdahalesi gerektirecek bir duruma dönüşmesi biçiminde tanımlanabilir. Hukukî açıdan "çocuk" sözcüğü ile, henüz reşit olmamış ergenler, yani 11-18 yaş grubu kastedilmektedir.

Çocukların işlemiş oldukları suçlara bakıldığında, neden ve tür bakımından erişkinlerden farklı olduğu görülmektedir. Çocuk suçluluğu hukuksal olmaktan çok psiko-pedagojik bir sosyal olgudur. Yeterince olgunlaşmamış olan çocuğun işlediği suçu

çocukluk döneminden soyutlayarak, ona alelâde bir suçlu gözüyle bakmak olanaksızdır. Ancak ülkemizde gerek kanunlarda, gerekse uygulamalarda çocukluk çağı ve bu çağda çocuğu etkileyebilecek ailesel, çevresel ve psikolojik etmenler göz ardı edilebilmekte, kısacası suçluya göre değil, suça göre ceza verme ilkesi ön planda tutulmaktadır. Bu da büyük ölçüde, suçlu çocuk konusundaki yaklaşımların, yasaların ve uygulamaların bütünsellikten uzak olmasına dayanmaktadır.

Medenî Kanun, suç işleyen, suça yönelen çocuğu korunmaya muhtaç çocuk olarak görürken, 2828 sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kanunu'nda Korunmaya Muhtaç Çocuk (K.M.Ç) tanımında, suça yönelen, suça yöneltilen çocuk ifadesi açıkça yer almamıştır. Bunun yanısıra, 2916 sayılı Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar Kanunu ile, K.M.Ç. değişik gruplarda sınıflandırılmıştır. Yine Türk Ceza Kanunu'nun 53. maddesine göre; fiili işlediği zaman 11 yaşını bitirmemiş olanlar hakkında takibat yapılamamaktadır. 54. maddeye göre; 11-15 yaşları arasındaki çocuklar "farik ve mümeyyiz" iseler, haklarında ceza kararı verilebilmekte, idam cezası 15 sene ağır hapse, müebbet hapis cezası 10 seneden 15 seneye kadar hapis cezasına çevrilmekte, cezalar yarıya indirilmektedir. 55. maddede ise; 15-18 yaş arası çocuklar ele alınmaktadır. Bu yaş grubundaki çocuklar içinde, idam cezası 20 sene ağır hapse, müebbet hapis cezası 15-20 sene hapis cezasına çevrilmektedir. Diğer cezalar ise 1/3 oranında indirilmektedir. Bu maddede ele alınan çocuklar için "farik ve mümeyyiz" raporunun istenmesi, çocuğun, "hür iradesiyle yasayı çiğneyen ve bu nedenle cezalandırılması gereken minyatür bir yetişkin" olarak görüldüğünün ifadesidir.

Çocuk adalet sisteminde çok önemli bir yere sahip olması gereken çocuk mahkemeleri, Batı'da 19. yüzyılın sonunda ihmal edilen, istismara uğrayan, suç işleyen çocukları korumayı ve kurtarmayı amaçlayan toplumsal reform hareketinin bir ürünü olarak ortaya çıkarken ülkemizde ancak 1987 yılının sonlarında uygulamaya geçebilmiştir.

Çocuk Mahkemeleri şu somut ilkelere dayalı olarak kurulmuştur.

• Çocuk gelişimini sürdürmekte olan bir varlıktır. Bu açıdan, ona bir yetişkinmiş gibi davranmak ve işlediği suçtan tümüyle sorumlu tutmak yanlış olur.

• Çocuk bir yetişkine göre daha kolay rehabilite edilebilir. Bu açıdan bir yetişkinden daha fazla kapasiteye sahiptir. Adaletin de amacı rehabilite etmektir.

• Çocuk hakkında karar, çocuğun özel koşulları ve gereksinimleri dikkate alınarak verilmelidir.

• Çocuk adalet sistemi yetişkin suçluların tabi olduğu katı, karmaşık, cezalandırıcı işlemlerden uzak durmalıdır.

Bu ilkelere dayalı olarak kurulan çocuk mahkemeleri, ülkemizde pek de kuruluş amaçlarına uygun olarak çalışamamaktadır. Halen yürürlükte bulunan Çocuk Mahkemeleri Kanunu'nun içerdiği yanlışlıklar, eksiklikler, kararları uygulayabilecek kurumların olmaması, mahkemelerin sayısal yetersizliği ülkemizde çocuk mahkemelerinin tam olarak işlemesini engellemektedir. Adli Sicil Genel Müdürlüğü'nün kayıtlarına göre 1992 yılında kesinleşmiş 30.855 mahkûmiyet kararının %8.2'si Çocuk Mahkemeleri'nde görülen davalarla ilgilidir.

Türkiye genelinde çocuk mahkemelerinde ortalama yargılama süresinin 1993 yılında 101 gün artarak, 368 gün olduğu saptanmıştır. Bu artışın nedeni olarak, toplam iş yükündeki geçen yıldan kalan iş yükü sü-

TABLO 1
ÇOCUKLARIN YAŞ GRUPLARINA GÖRE İŞGÜCÜ DURUMU

	Yaş grubu	Genel nüfus	İşgücü	İşgücüne katılma Oranı (%)	İşgücüne dahil ve İşsiz olan	İşsizlik oranı %	Toplam istihdam edilen	İstihdam edilenin işgücüne oranı (%)
Ekim 1992	12-14	3.895.339	865.093	22.2	74.917	8.7	790.176	91.3
	15-19	6.056.380	2.773.957	45.8	403.494	14.5	2.370.463	85.4
	TOPLAM	9.954.719	3.639.050	36.6	478.411	13.1	3.160.639	86.9
Nisan 1994	12-14	3.937.867	716.220	18.2	59.126	8.3	657.094	91.7
	15-19	6.180.731	2.690.537	43.5	389.553	14.5	2.301.004	85.5
	TOPLAM	10.118.598	3.406.757	33.7	448.679	13.2	2.958.098	86.8

Kaynak: Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları, Ekim 1992, DİE, Ank., sf. 17.
Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları, Nisan 1994, DİE, Ank., sf. 15.

TABLO 2
12-19 YAŞ GRUBUNUN İSTİHDAMI

	Yaş grubu	Toplam	Ücretli	%	Mevsimlik işçi	%	İşveren	%	Kendi hesabına çalışan	%	Ücretsiz aile işçisi	%
Ekim 1992	12-14	790.176	131.320	16.2	79.660	10.1	—	—	19.613	2.5	559.583	70.8
	15-19	2.370.463	615.994	26.0	239.572	10.1	6410	0.33	90.328	3.8	1.418.168	59.8
	TOPLAM	3.160.639	747.314	23.6	319.232	10.1	6410	6.2	109.941	3.4	1.977.751	62.5
Nisan 1994	12-14	657.094	114.428	17.4	41.039	6.2	—	—	7148	1.1	494.479	75.2
	15-19	2.301.004	603.509	26.2	182.805	7.9	6199	0.2	71.633	3.1	1.436.858	62.4
	TOPLAM	2.958.098	717.937	24.3	223.844	7.6	6199	0.2	78.781	2.7	1.931.337	65.3

Kaynak: Aynı kaynaklar, sf. 25 ve sf. 22.

rekli artarken, "çıkan dava" sayısında artış yerine azalma olması ve karara bağlanma oranında geçen yıla göre, % 9'luk bir düşme olması gösterilebilmektedir. Kuşkusuz bu görünüm iş yoğunluğunu belgelemektedir.

Çocuk istihdamı

Ülkemizde çalışan çocuklarla ilgili düzenlemelerin yeterli gibi görünmesine karşın, temelde uygulamadaki denetim eksikliğinin sonucu olarak ihlâllerle karşılaşıldığı bir gerçektir. Çocukların çalıştırılması günümüzde ortaya çıkan bir sorun olmadığı gibi, yalnızca gelişmekte olan ülkelere özgü bir sorun da değildir. Ancak gelişmekte olan ülkelerde bu oranın çok yüksek olduğu görülmektedir. Çalışma koşulları çok kötüdür. Çocukları çalışmaya zorlayan neden ne olursa olsun, fiziksel, zihinsel ve duygusal gelişmelerini henüz sağlamamış insanlar olmaları nedeni ile sağlıklarını tehlikeye sokan ortamlarda çalışmalarını engellemek, devletin en önemli görevleri arasında olmalıdır.

Türk hukuk sistemi, çocukların çalışma yaşamını ayrıntılı bir şekilde düzenlemektedir. Ancak bu düzenlemelerin Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, İş Kanunu ve Çıraklık Meslek Eğitimi Kanunu gibi değişik kanunlarda bulunması, farklı birtakım düzenlemeleri ve kriterleri de gündeme getirmektedir. Bu bütünlüğün içinde bulunan boşluklar çocuğun istismarına varan bir sürecin yaşanmasına neden olmaktadır. Çocuk istihdamı artışı, çocuğun emeğini o yaşta işgücü piyasasına verme gereksiniminde oluşu, yaşam kalitesi hakkında bize bilgi verici niteliktedir. DPT'nin verilerine göre; 1993 yılında 12-21 yaş grubuna giren nüfusun yaklaşık 13 milyon kişi olacağı tahmin edilmekteydi. Başka bir ifade ile, ülke nüfusunun % 22'lik bölümü çocuk ya da genç diye adlandırılan 12-19 yaş grubunu oluşturmaktadır. Bu yaş grubundaki nüfus yoğunluğu, gerek eğitim, gerekse istihdam alanına büyük bir baskıda bulunmaktadır.

DİE tarafından 1992 ve 1994 yıllarında yapılan Hanehalkı İşgücü Anketinin sonuçlarına göre 12-14 yaş grubundaki çocuk nüfusu, sırasıyla 3.895.339 ve 3.937.867'dir. 15-19 yaşları arasındaki çocuk ve genç nüfusu ise, sırasıyla 6.056.380 ve 6.180.731'dir. 12-19 yaş grubunda bulunan çocuk-genç nüfusu, çalışma ve işgücü durumu ile istihdam edilenlerin işteki durumu bakımından, Tablo 1, Tablo 2 ve Tablo 3'te, ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

TABLO 3
ÇALIŞAN ÇOCUKLARIN YAŞ GRUBUNA VE İKTİSADİ FAALİYET KOLLARINA GÖRE DAĞILIMI

İş Kolları	12-14 yaş	%	15-19 yaş	%	TOPLAM	%
Tarım, orman, avcılık, balıkçılık	525.405	66.5	1.296.860	54.7	1.822.265	57.7
Madencilik, taşocakçılığı	—	—	9.613	0.4	9.163	0.3
İmalat sanayi	141.981	18.0	498.286	21.0	640.267	20.3
İnşaat ve bayındırlık	11.411	1.4	83.374	3.5	94.785	3.0
Ticaret, lokanta, otel	41.916	5.3	225.973	9.5	267.889	8.5
Ulaştırma, haber, depolama	4.373	0.5	39.846	1.7	44.219	1.4
Mali kurumlar, sigorta, yardımcı işler	3.765	0.5	27.376	1.2	31.141	1.0
Toplum hizmetleri, kişisel hizmetler	61.325	7.8	189.135	8.0	250.460	7.9
TOPLAM	790.176	100.0	2.370.403	100.0	3.160.639	100

Korunmaya muhtaç çocuğun durumu

Korunmaya muhtaç çocuk konusu, aile ve çocuk refahı kapsamında ele alınan bir konudur. Genel amaç; ailenin temel işlevlerinden en önemlisi olan çocuk yetiştirmeyi en iyi şekilde yerine getirmesini sağlamak ve sağlıklı nesillerin yetişmesini güvence altına almaktır. Ancak çocuğun aileden yoksun olması veya ailenin çocuğa karşı görev ve sorumluluklarını yerine getirmesindeki yetersizlik, sosyal ve siyasî mekanizmanın çocuk bakım ve yetiştirme sorumluluğunu aileden devralmasını gerektirebilmektedir.

Daha önce de sözedildiği üzere, bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de aile ortamından yoksun, ihtiyaçları karşılanmayan, korunmaya muhtaç çocuklar vardır. Günümüzde çocuk ve aile refahına yönelik gelişen yaklaşımlar, bu ihtiyaç sahibi çocukların saptanmasında ve korunma altına alınmasında etkili olmaktadır.

5. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda sosyal hizmet yardımları ve sosyal refah ile ilgili yer alan ilke ve politikalar arasında çocukla ilgili olanlar da vardır.

- Sosyal hizmet programlarının uygulanmasında korunmaya muhtaç çocuk, muhtaç sakata öncelik tanınacaktır.
- Korunmaya muhtaç çocukların sosyal, psikolojik ve kültürel gelişmelerinin sağlanması için, çocuk yuvalarının ve yetiştirme yurtlarının niteliklerinin yükseltilmesi, sayılarının artırılması;
- Bakıma muhtaç çocuklar için koruyucu aile programı ve evlat edinmenin şartları konusunda gerekli çalışmaların yapılması gereklidir; gibi önlemler belirlenmiştir.

Korunmaya muhtaç çocuk ile ilgili bu düzenlemelerin gerektirdiği yasalar ve ilgili kurumlar da oluşturulmuştur.

Bununla birlikte, ülkemizde halen korunmaya muhtaç çocuklara verilen hizmetlerin oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Aslında toplumumuzda korunmaya muhtaç çocuk sayısı hakkında güvenilir veriler yoktur. Hizmetten yararlanan çocuk sayısı 21.000 civarındadır.

Çocuğun "değeri"

Türkiye'de çocuğun aile içindeki yeri ve önemi, verilen değerlerin yapısı itibariyle incelendiğinde, anababaların çocuklarına atfettikleri değerler arasında psikolojik ve ekonomik değerler ön plana çıkmaktadır. Türkiye'de çocukların büyüdükleri zaman anababalarına "hayırlı evlat" olmaları en fazla vurgulanan beklentidir. Çocuktan beklenen maddi yardım, özellikle erkek çocuğun omuzlarındadır.

Ne var ki özellikle sosyo-ekonomik gelişme ile çocuğun bir ekonomik ve sosyal güvence olarak görülmesi yaklaşımı gerilemeye başlamıştır. Ayrıca sosyal, ekonomik gelişmenin başka bir göstergesi olan eğitim de, çocuğa verilen değerde farklılık yaratmıştır. Özellikle ekonomik yararcı değerler, eğitimle azalma eğilimi göstermektedir.

Ayrıca ülkemizdeki sıkı aile bağları ve beraberlik kültürü; bir yandan çocuğa destek sağlayıcı olmakla birlikte, diğer yandan çocuklarda bağımlılık oluşturmaktadır. Bu geleneksel yapıdaki ailelerde çocuğun çalıştırılması, çocuk iş gücünün istismarı, sokakta çalışan ve yaşayan çocukların sorunları da günümüzde birçok toplumda karşılaşılan ve çözüm bekleyen sorunlardandır. Bu çocuk grupları ile ilgili çalışmalar çok az olduğu gibi, yasal olarak belirlenen sınırın altındaki çocukları ve sokakta çalışanları hiç kapsamamaktadır.

Çocuğun eğitimi

Türkiye'de çocuk ve eğitimi konusunda yeni atılımlar gerçekleştirilmektedir. 21. yüzyıla doğru teknolo-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Türk eğitim sisteminin en büyük handikaplarından biri olan yaratıcılığa ve özgün düşünceye yer vermeyen kalıplar belki de en çok çocuk eğitimi alanında ortaya çıkmakta, sistem, niteliksiz, az şey bilen çocuklar yetişmesini sağlamaktadır.

jik, bilimsel gelişmeler ülkelerin birbirleri ile olan rekabetini sadece sanayi, kentleşme, endüstrileşme alanında değil, eğitim, sağlık, yaşam standardı gibi insan yaşamını birinci derecede etkileyen, bu yönde etkisi olan olgular düzeyinde de rekabete itmektedir. Bu alanlardan biri olan eğitim alanındaki rekabet giderek yoğunlaşmaktadır. Ancak ülkemizde çocuğun eğitimi halen gelişmiş Batılı ülkelerin nitelik ve kapsamına ulaşmaktan uzak görünmektedir.

Artık okuma-yazma bilmek, ilkokul diplomasına sahip olmak, eğitim kalitesinin yükselişinin ölçütü sayılmamaktadır. Unutmamalı ki, yetişkinlik dönemi davranışlarının temelleri çocukluk döneminde atılmakta; 0-2 yaş duygusal, 2-4 yaş sosyal, 0-6 yaş fizik, zihin ve kişilik, 0-10 yaş dil gelişimi açısından kritik dönemler olarak kabul edilmektedir. Türkiye'de çocuğun eğitimini etkileyen faktörlerin başlıcası, birçok ailenin çocuğunu çağdaş yöntemlerden uzak, tamamen geleneksel yapı içindeki tecrübelere dayanarak büyütme isteğidir. Özellikle şehirlerin altyapıdan yoksun kenar semtlerinde, sanayi bölgelerinde, tarım işçilerinin yoğun olduğu kesimlerdeki çocuklar bu duruma maruzdur. Koşulları daha iyi bölgelerde büyüyen çocuklarla bu grubun arasındaki uçurum gittikçe büyümektedir. Ülkemizde kadınların gerekli yardımcı hizmetler olmaksızın yoğun bir şekilde çalışma yaşamına geçmeleri, çocukları ile ilgili bakım ve eğitimin boşlukta kalmasında

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

Çalışan çocukların hangi şartlarda çalıştığı, hiç çalışmamalarının sağlanması bir yana, bu şartların nasıl iyileştirilebileceği, çözüm bekleyen sorunlar. İşgücü açısından en kolay sömürülenler grubuna giren çocukların bir de sağlıksız koşullarda çalışmaları, çocuklar üzerinde sonraki yıllarda ortaya çıkacak arazlar da yaratmakta.

etkili olan bir başka faktördür.

Ortaöğretimde, yine 1988-89 verilerine göre, kamuya bağlı meslekî ve genel okulları sayısının 2.800 olduğunu, öğrenci sayısının 2.210.000'e vardığını, öğretmen sayısının ise ancak 94.000 olduğunu görmekteyiz. Yani okul başına düşen öğrenci sayısı 785 iken, öğretmen başına düşen öğrenci sayısı 40'ı bulmaktadır.

Ortaöğretimde okullaşma oranı son yıllarda artış göstermiş, 1981'de genel eğitim veren okullarda okullaşma yüzdesi 17.3 iken, 1990 yılında 20.8'e yükselmiş; meslekî ve teknik eğitim veren okullar ise, 1981'de % 10.7'den, 1990 yılında % 15'e çıkmıştır. Ancak yoğun nüfus artışına kıyasla bu artışlar yetersizdir.

Yaygın eğitim türü de kalkınmayı ve sosyal değişmeyi sağlayacak eğitim faaliyetleri içindedir. Ancak eğitim sisteminin yalnızca % 4'ünü oluşturmaktadır. Özellikle geçiş döneminin sorunlarını yaşayan gelişmekte olan ülkemizde, yaygın eğitim önemli olmasına rağmen, örgün eğitime göre çok geri kalmış durumdadır. Yaygın eğitimden kast edilen, halk eğitimi, özürlülerin eğitimi ve benzeri eğitim türüdür. Özellikle KMÇ kapsamı içinde bulunan çocukların ihtiyacı olan bu yaygın eğitim hizmetinin fazla gelişmemiş olması, ülkemiz açısından önemli bir eksikliktir.

Bunların yanısıra son dokuz yıl içindeki anaokullarının okullaşma oranlarına bakıldığında; 1980-1981 yıllarında 2.000 anaokuluna karşılık, 43.500 öğrenci ve 2.874 öğretmen bulunmaktadır. 1990 yılında bu sayı 3.437 anaokulu, 103.931 öğrenci ve 6.391 öğretmene çıkmıştır. Görülmektedir ki anaokulu sayısı çok az artış gösterirken, öğrenci oranı ise iki kattan fazla artmıştır.

Çocuk sağlığı

Günümüzde sağlık, yalnızca bedensel iyilik hali olarak değil, buna ek olarak ruhsal ve sosyal iyilik hali olarak tanımlanmaktadır. Temelde,

TABLO 4

12-19 YAŞ GRUBUNUN TOPLAM NÜFUSU VE İŞGÜCÜ DURUMU

Yaş	İşgücü	İşgücüne Katılma %	İstihdam Edilenler	İşsiz	%	Toplam yaş Grubu	Eksik İstihdam	%
12-14	865.986	20.8	790.176	74.917	8.3	3.895.339	40.628	4.7
15-19	2.773.957	45.8	2.370.463	403.494	14.5	6.059.380	263.113	9.5

	Neonatal (Yenidoğan ilk 30 gün)	Postneonatal (İlk 30 gün sonrası)	Bebek Ölüm Hızı
Kent	‰ 30	‰ 27	‰ 58
Kır	‰ 50	‰ 74	‰124
Türkiye	‰ 41	‰ 53	‰ 95

Freud'un da belirttiği gibi, yetişkin davranışlarının temelinde, çocukluk döneminde varolan ihtiyaçların karşılanmaması ve bireyin bunları bilinçaltına itmesi, daha sonra bu düşüncelerin bilinci zorlaması sonucunda sorunların çıkması yatmaktadır. Bundan dolayı, çocukların olumlu bir ruhsal denge içinde büyümelerinin sağlanması, geleceğin yetişkinlerinin sağlıklı olması demektir. Bunun için anne ve babaların tutarlı, kararlı, anlayışlı, esnek, saygılı, dengeli tutumları çocuğun gelişimi için önemlidir. Ülkemizde özellikle alt sosyo-ekonomik düzeye mensup ailelerin çocuklarında bu açıdan sorunlar daha fazla görülmektedir. Üst sosyo-ekonomik düzey aile çocukları alt düzey çocuklara göre daha korunaklı bir yapıda büyüyebilmekte, varolan kaynaklardan daha fazla yararlanabilmektedirler. Bu da sosyal adaletsizliğin bir başka yönüdür.

Çocuk sağlığı göstergeleri: Ülkemizde 1972-77 yılları arasında her canlı doğan 1000 bebekten, 134'ü daha yaşını doldurmadan ölmekte idi. Bu oran 1985-87 yılları arasında binde 78, 1990-92 yılları arasında ise binde 60'lara kadar düşmüştür. Bir ülkede bu oranların düşebilmesi, kişi başına düşen milli gelirin artması, aynı zamanda bu gelirin adaletli dağıtılması ve az olan kaynakların en etkin biçimde kullanılabilmesiyle ilintilidir. Buna göre dünyadaki duruma bakıldığında 5 yaşın altındaki ölüm oranı ‰ 184, bebek ölüm hızı ‰ 109, Hindistan'da 5 yaşın altındaki ölümlerin oranı ‰ 152, bebek ölüm hızı ‰ 100, Türkiye'de 5 yaşın altındaki ölümlerin oranı ‰ 97, bebek ölüm hızı ‰ 78, ABD'de 5 yaşın altındaki ölümlerin oranı ‰ 13, bebek ölüm hızı ‰ 10, İsveç'te 5 yaşın altındaki ölümlerin oranı ‰ 7, bebek ölüm hızı ‰ 6'dır. Bu ülkelerin kişi başına düşen milli gelirleri ise Hindistan'da 290 Dolar, Türkiye'de 1.100 Dolar, ABD'de 17.480 Dolar, İsveç'te de 13.160 Dolardır. Gelir seviyesinin yüksek oluşu yanında adaletli dağıtılıp dağıtılmadığı da bebek ölüm oranlarının düşük ya da yüksek oluşunu etkilemektedir. Örnek olarak, İsveç'in millî geliri ABD'den daha az iken, dengeli gelir dağılımı nedeniyle bebek ölüm oranları daha düşüktür.

Öte yandan Türkiye'de bebek ölüm hızları (BÖH) yıllar içinde sürekli düşerken, bu düşüş kent ve kırda aynı oranda gerçekleşmemiştir. 1972-77 döneminden 1979-82 dönemine kadar BÖH kentsel bölgede % 50 düşüşle ‰ 58'e inerken, kırda ancak % 14'lük bir düşüşle ‰ 124 olmuştur. Öyle ki bu ayrım şehirden şehire değişebilmektedir.

Türkiye'de değişik bölgelerden elde edilen verilere göre; 1982 yılında kent ve kırdaki neonatal ve postneonatal B.Ö.H. oranlarına bakıldığında çıkan tablo yukarıdaki gibidir.

Ülkemizde çocukların yaşatılması için, 1985'te Sağlık Bakanlığı'nın başlattığı ana ve çocuk sağlığı programları önemli bir adımdır. Bu programlara UNICEF'in desteği büyüktür. Bunların başında, bağışıklama programı gelmektedir. Genişletilmiş olarak uygulanan bu program Türkiye'de 1950'li yıllara kadar uzanmaktadır. BCG aşısının yaygın olarak kullanımı ile başlayan hizmetler 1985 ulusal aşılama kampanyası ile hızlandırılmış ve 1990 yılına kadar evrensel

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

"Tinerci çocuklar". Yıllar boyunca türlü kötü şartlarda yaşayan çocukların durumu, ancak 90'larda tinerci çocukların Beyoğlu'nda ortaya çıkmasıyla kamuoyunda özellikle de medyada konuşulur hale geldi. Ancak tinerci çocukların durumu cılız girişimleri anlamsız kılacak kertede kötüydü.

	Aşılama hizmetlerinin verilmemesi halinde		Mevcut aşılama ile önlenen	
Hastalık Tipi	**Vakalar**	**Ölümler**	**Vakalar**	**Ölümler**
Kızamık	1.440.000	14.400	1.160.000	11.600
Boğmaca	640.000	3.200	440.000	2.200
Polio	8.000	1.600	6.500	1.300
TOPLAM	2.088.000	19.200	1.606.500	15.100

çocuk bağışıklaması hedefine ulaşılması planlanmıştır. Başlatılan bağışıklama planlaması sağlık ocağı, sağlık evleri ve benzeri birinci basamak sağlık hizmetlerinin rutin programına entegre edilmiştir. Bu sayede yıllar ilerledikçe, aşılama oranları artmıştır. Örneğin kızamık aşısı yapılan çocuk sayısı 1986'da 400 bin civarında iken, 1987'de 600 bine, 1988'de 800 bine, 1989'da 1 milyona ulaşmış, bu sayı 1990'da 800 bine düşmüştür. POLIO 3 ve DBT 3 aşılarının da, kızamık aşısındaki seyri izledikleri görülmektedir. 1989 verilerine göre; aşılama hizmetinin verilmediği ve verildiği durumlarda yaygın hastalıkların yol açtığı ölümlere baktığımızda, aşağıdaki durum ortaya çıkmaktadır.

Görülüyor ki, düzenli bağışıklama ile birlikte, gerek vaka sayılarında, gerekse ölümlerde bir azalma sağlanmış, fakat halen gelişmiş ülkelerin sayı ve oranlarının oldukça uzağında kalınmıştır.

Çocuk sağlığında bir diğer önemli unsur, beslenme ve büyümenin izlenmesidir. Türkiye'de anne sütü ile beslenme kırda % 98.72 ve kentte 63 oranlarında olup, anneler çocuklarını 3-6-12 ay gibi sürelerde emzirmektedirler. Ancak ülkemizde daha ilk aylardan başlayarak bebeğe ek besin verilmektedir. Anne sütüyle beslenme programının hedeflerinden biri, bebeklerin ilk 4 ay sadece anne sütü ile beslenmesidir. Buna uyulmadığı zaman 6 aylıktan küçük bebeklerde ishal riski ve olasılığı artmaktadır.

Değerlendirme

Görülüyor ki Türkiye'de çocuk, çeşitli yönlerden gelişmiş ülke çocuklarına yakın bir durumda, kimi yönlerden de çok gerisinde bulunmaktadır. Zor şartlar altında çalışmak durumunda kalan ve sadece işgücü yönünden değil, daha birçok açıdan ihmale ve istismara uğrayan, eğitim yetersizliğinin, faaliyet yetersizliğinin, aile yapısı bozukluğunun, fizikî-ruhî risklerin, sosyal, ekonomik ve yasal ihmalin etkisi altında bulunan çocukların sorunlarının çözümü için sadece istihdam, daha iyi koşullarda çalışma, eğitim verme gibi etmenler değil, bütünlüklü ve bağımsız bir konu olarak çocuğun ele alınması ve bu yönde politikalar geliştirilmesi toplumsal geleceğimiz için önem taşımaktadır.

Ayrıca ülkemizde çocuk sorunlarını aile-kadın-çocuk ve toplumun karmaşık ilişkisi ve etkileşimi çerçevesinde ele alan, varolan ilişkileri sosyal, ekonomik, kültürel alanları temel alarak bütüncül bir yaklaşım tarzı ile yansıtan bir "ulusal programın" olmaması bir başka olumsuzluktur.

Her ne kadar yasal düzenlemeler içerisinde çocuğun çalıştırılmasına yönelik farklı yasalar doğrultusunda birtakım uygulamalar yapılmaktaysa da, denetim eksikliği ve salt çocuk istihdamına yönelik bir yasal düzenlemenin olmayışı önemli bir eksikliktir.

Türkiye'de eğitim ve öğretim olanakları hızlı nüfus artışının berabe-

rinde getirdiği olumsuzluklardan dolayı yetersiz kalmaktadır. Bu da, ülkemizdeki çocukların yoğun bir şekilde informel istihdam alanlarına kaymasına neden olmaktadır. Kırsal alanda yaşamakta olan ailelerde de gerek geleneksel yapısı, gerekse işgücüne duyulan ihtiyaçtan dolayı çocukların erken yaşta çalışma hayatına atılmaları sözkonusudur.

Ülkemizde özellikle kırsal alanlarda çocuğun sosyal güvenlik güvencesi olarak görülmesi, buna bağlı olarak ailelerin bakamayacağı sayıda çocuk yapmaları, hem daha önce de sözü edilen yüksek oranlardaki nüfus artışına yolaçmakta; hem de çocuk sayısının fazla olmasından dolayı anababanın göstermesi gereken ilgiyi ve şefkati verememesi, çocuğun ileride fiziksel, zihinsel ve duygusal yönden yetersiz bir kişi olarak yetişmesine ve bu da, sağlıksız bir toplumun sağlıksızlaşmasına neden olmaktadır.

KAYNAKÇA

Çalışan Çocuklar, Türkiye'de ve Dünya'da Çalışan Çocuk Sorunlarına Genel Bakış, Türk-İş Çalışan Çocuklar Bürosu, Türk-İş-ILO İşbirliği Yayını, Ankara.

Dünyada Çocuğun Durumu, Başbakanlık-UNICEF İşbirliği Yayını, Arıkara.

1993 Nüfus Dinamiği Ders Notları.

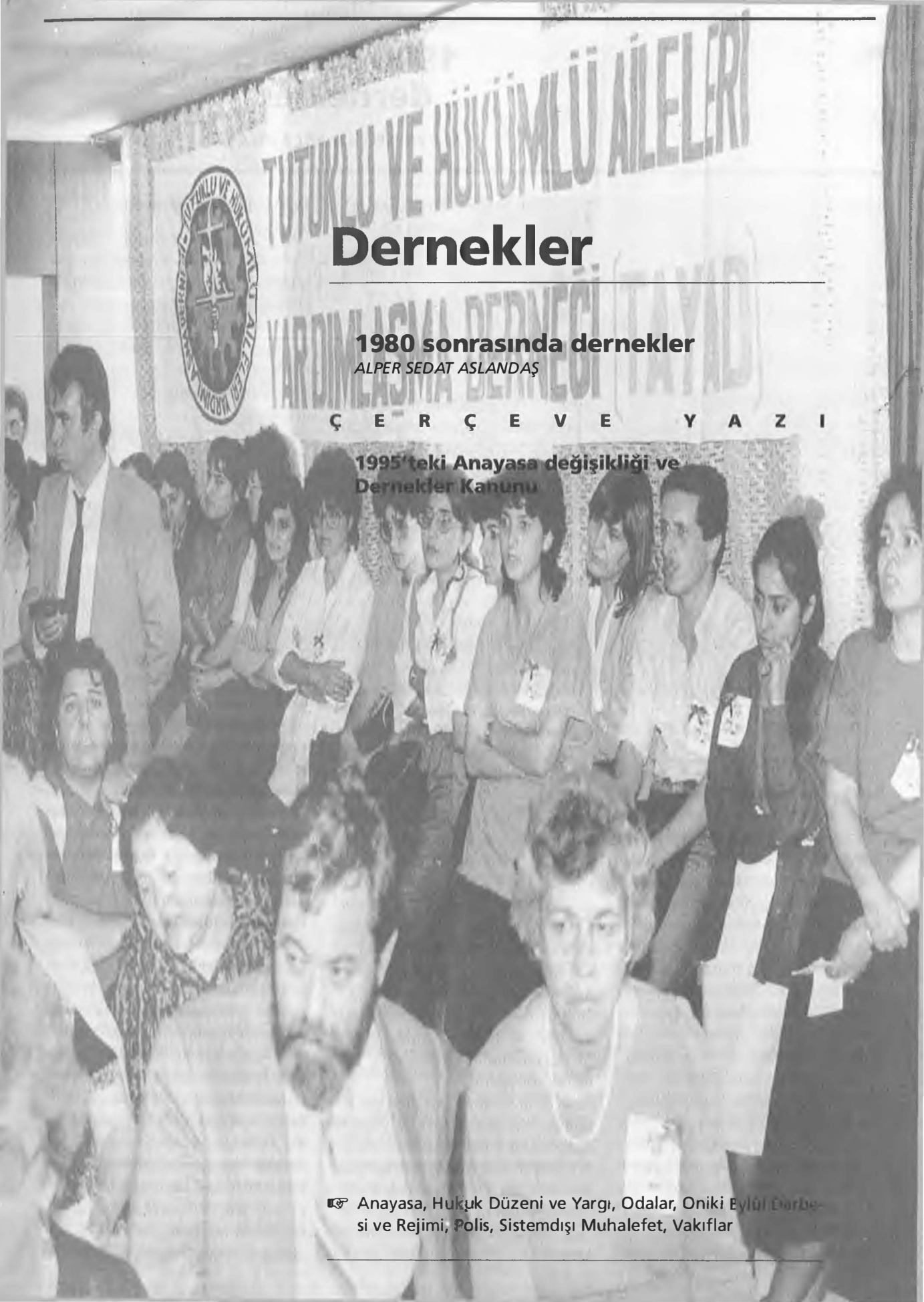
Türkiye'de Anne ve Çocukların Durum Analizi, T.C. Hükümeti-UNICEF İşbirliği Programı, Ankara, Nisan 1991.

Türkmen, Z.; İlik B., *Sokakta Çalışan Çocuklar,* Uluslararası Çalışma Bürosu Çocuk İşçiliğinin Sona Erdirilmesi Uluslararası Programı, ILO/IPEC/Arıkara Sokaklarında Çalışan Çocuklar Merkezi.

Sokaktan Ustalığa, Çocuk İşçiliğinin Sona Erdirilmesi Uluslararası Programı, ILO/IPEC/Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar Merkezi.

Uluğtekin, S. (1994) *Çocuk Mahkemeleri ve Sosyal İnceleme Raporları,* Ankara: Bizim Büro.

Yücel, M., (1994) "Türkiye'de Çocuk Yargılamasında Sık Karşılaşılan Suçlar ve Son İstatistikler", İstanbul Barosu Çocuk Hukuku Yargılaması Semineri.

Dernekler

1980 sonrasında dernekler

ALPER SEDAT ASLANDAŞ

ÇERÇEVE YAZI

1995'teki Anayasa değişikliği ve Dernekler Kanunu

☞ Anayasa, Hukuk Düzeni ve Yargı, Odalar, Oniki Eylül Darbesi ve Rejimi, Polis, Sistemdışı Muhalefet, Vakıflar

1980 sonrası dernekler

ALPER SEDAT ASLANDAŞ

12 Eylül 1980 Askeri Darbesiyle yönetime el koyan Milli Güvenlik Konseyi'nin (MGK) yayımladığı 7 numaralı bildiri derneklerin yeni döneminin başlangıcı oldu. Konsey yönetimi Türk Hava Kurumu, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Kızılay dışında bütün derneklerin faaliyetlerini durdurdu.

Faaliyeti durdurulan derneklerin bir çoğunun, çalışmalarına izin verilmesi için başvurmaları üzerine Konsey 9 Ekim 1980'de yayınladığı 26 numaralı bildiriyle; yeni Dernekler Kanunu çıkarılıncaya kadar kuruluş amaçları doğrultusunda ve sadece kamu yararına çalışmalar yaptıkları Sıkıyönetim Komutanlıklarınca saptanan derneklerin faaliyette bulunabileceklerini duyurdu.

Çıkarılan bir yasayla (2325 sayılı 27 Ekim 1980 tarihli), faaliyetleri durdurulan derneklere kayyum atandı. Derneklerin mallarının idaresini sağlayacak olan kayyumlar görevlerini Sıkıyönetim Komutanının gözetim ve talimatı altında yerine getireceklerdi.

Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren "söylev ve demeçler"inde, derneklerden simgesel bir anlamda söz etmiştir. Yeni Anayasanın hazırlanması sırasında Danışma Meclisi üyelerine seslenirken, "Devletin dernekler vasıtasıyla idare edilen zavallı bir kuruluş haline getirilemeyeceğinin hatırdan çıkarılmaması gerektiğini" vurgulamıştı. Bu anlayışa göre dernekler neredeyse tanımları gereği "devlet otoritesini tehdit eden", "şüpheli" kuruluşlardı.

MGK döneminde, sıkıyönetim komutanlıklarınca dernekler idari ve mali denetime tabi tutuldu, kapatıldı. Pek çok dernek yöneticisi hakkında davalar açıldı. Bunlar arasında binlerce üyesi bulunan TÖB-DER, POL-DER, Halkevleri gibi dernekler de vardı.

1982 Anayasası: Dernekler üzerinde vesayet

Konsey döneminde getirilen düzenlemelerle, siyasi partiler, sendikalar, meslek kuruluşlarına paralel olarak derneklerle ilgili düzenlemelerde de, özgürlükleri ortadan kaldırıcı, yasaklayıcı ve vesayetçi bir anlayış egemen oldu. 1982 Anayasası'nda, Dernek Kurma Hakkı, bunun "nasıl kullandırılmayacağı" yaklaşımıyla düzenlenmiştir.

Herkesin "önceden izin almaksızın" dernek kurma hakkına sahip olduğu belirtildikten sonra, temel hak ve hürriyetleri sınırlayan Anayasanın 13. maddesindeki genel sınırlamaların yanısıra; derneklerin siyasi amaç gütmeleri, siyasi faaliyette bulunmaları, siyasi partilerden destek görmeleri, destek olmaları, sendikalar, meslek kuruluşları ve vakıflarla ortak hareket etmeleri de yasaklanmıştır.

"Siyasi faaliyet yasağı" Dernekler Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra, derneklerin çalışmalarının kısıtlanması ve haklarında açılan soruşturmaların en başta gelen gerekçesini oluşturmuştur. Öyle ki derneklerin faaliyet konularıyla ilgili yaptıkları açıklamalar dahi suç unsuru kabul edilmiştir. Örneğin, 1984 yılında, "buğday politikası ile ilgili" verdiği demeç nedeniyle Ziraatçılar Derneği Başkanı "politika yaptığı" gerekçesiyle yargı önüne çıkarılmıştır.

1961 Anayasası'ndaki düzenlemeden farklı olarak, derneklerin mahkeme kararı olmadan yetkili merci emriyle faaliyetten alıkonma nedenleri fazlalaştırılmıştır. 1982 Anayasası'ndaki "milli egemenliğin, başkalarının hak ve hürriyetlerinin korunması ve suçların önlenmesi bakımından gecikilmesinde sakınca bulunan haller" derneklerin idare tarafından faaliyetten alıkonmasının yeni gerekçeleri olmuştur. Derneklerin "devletin ül-

ABC ARŞİVİ

Anıtkabir'i topluca ziyaret etmek ve çelenk koymak -belki de devletin gözünde meşru görünmenin en kolay yollarından birinin bu olabileceği düşüncesiyle- Türkiye'de birçok kurum gibi derneklerin de başlıca faaliyetlerinden biri.

kesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, milli güvenliğin, kamu düzeninin gerektirdiği hallerde" de faaliyetten alıkonulması düzenlemesi tekrarlanmıştır.

Anayasa, dernek kurma ve dernek üyeliği konusunda serbestlik esasını getirmiştir. Ne var ki Anayasa, düzenlediği, güvence altına aldığı bu haklara geniş sınırlamalar getirmiştir. Öncelikle izin almadan dernek kurma hakkına sınırlamalar getirilmiştir. Dernekler Kanunu'nda, kimlerin dernek kuramayacakları ve üye olamayacakları uzun uzun belirtilmiştir.

Anayasa, derneklerle ilgili Anayasal düzenlemenin vakıflara ve benzer nitelikteki kuruluşlara da uygulanacağı hükmünü getirerek, yasaklamaların birbirinden farklı örgütlenmelere hatta türü belirlenemeyen kuruluşlara da teşmil edilmesi yolunu açmıştır.

Yeni dernekler yasası: Engel kataloğu

7 Ekim 1983'te yürürlüğe giren yeni Dernekler Yasası'nın gerekçesi, 12 Eylül'ün yasakçı ve vesayetçi ideolojisinin tekrarıdır. Gerekçeye göre 1972 yılında 12 Mart rejimince yapılan değişikliklerden sonra, "on seneyi aşan uygulama kanunun bazı boşluklar ve yetmezliklerle malül olduğunu ortaya çıkarmıştır. Son yıllarda, ülkemizin her kesiminde, 1961 Anayasası ile kişilere tanınan temel hak ve hürriyetlerin sınırsız kullanılması eğiliminin belirmesi ve devlet yönetimindeki yetmezlik ve ihmaller toplum huzurunun bozulmasına, tasada ve kıvançta ortak olan yurttaşlar arasında bölünme ve parçalanma tehlikesinin doğmasına neden olmuştur. Bu durumun yaratıcıları arasında kuruluş amaçları dışına çıkarak politika alanına girmiş derneklerin de katıldığı yaygın bir kanaat haline gelmiş; etkin mali ve idari denetimden yoksun bu kuruluşların, terör ve anarşinin hazırlayıcıları haline düştükleri gerçeğini ortaya çıkarmıştır."

Bu yaklaşım sonucu, öncelikle dernek kurma hakkına getirilen sınırlamalar genişletilmiştir. Yüksek mahkeme üyeleri, Hakim ve Savcılar, Sayıştay meslek mensupları, mülki idare amirliği hizmetlerine dahil kadrolarda çalışanlar, Türk Silahlı kuvvetleri, genel ve özel kolluk kuvvetleri mensupları, ilkokul, ortaokul, lise ve dengi okullar öğretmen yönetici ve yöneticileri, MEB öğretmenleri ve diğer personeli, 18 yaşını bitirmiş olsalar bile ortaöğretim öğrencileri, özel kanunlarında dernek kura-

mayacakları belirtilen kamu hizmeti görevlilerinin dernek kurmaları yasaklanmıştır.

Kamu çalışanları Konsey döneminde getirilen diğer düzenlemelere paralel şekilde dernekleşme konusunda da özel sınırlamaya tabi tutulmuşlardır. Kamu hizmeti görevlileri sadece üyelerinin ortak sosyal, ekonomik, dinlenme, kültürel ve mesleki ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla dernek kurabileceklerdir.

Yasanın geniş bir kamu çalışanları yelpazesini dernek kurma hakkından mahrum bıraktığı, üyelik bakımından ise sadece yasada belirtilen mercilerce uygun görülen dernekler için izin verdiği gözönünde tutulduğunda kamu görevlilerinin uğradıkları mahrumiyet daha iyi anlaşılmaktadır.

1992 yılında, Ulaştırma Bakanlığı, memurlarının kamu yararına çalışan derneklerle, spor kulübü ve gençlik kulüplerine, sakatlara, özürlülere hizmet, çevrenin korunması, okul, yurt, pansiyon vb. yapımı, okul koruma ve yardım amacıyla kurulan derneklere üye olabileceklerini duyururken; 1995 yılında Milli Eğitim Bakanlığı öğretmenlerin 100 dolayında derneğe izin almadan üye olabileceğini ilan etmiştir. Bu dernekler arasında, Devrek Bastoncular Derneği, İmam Hatip Lisesi Öğrencilerini Koruma Derneği, Aydınlar Ocağı gibi dernekler bulunurken, örneğin İHD, Halkevleri ve öğretmenlerin örgütü olan Eğit-Der gibi dernekler bulunmamaktadır.

Dernekler tüzel kişilik kazanma bakımından izne tabi değillerken, yasa bazı derneklerin kurulmasını yasaklamıştır. Kurulması yasaklanan dernekler neredeyse sonu belirli olmayan bir şekilde artırılmıştır. "Anayasanın başlangıç kısmında belirtilen temel ilkelere aykırı olarak" dernek kurulamayacağı getirilen yasağın ge-

1995'teki Anayasa değişikliği ve Dernekler Kanunu

Anayasanın Dernek Kurma Hürriyetini düzenleyen 33. maddesi, 26 Temmuz 1995 tarihinde yürürlüğe giren Anayasanın başlangıç ve bazı maddelerinin değiştirilmesiyle ilgili kanunla değiştirilmiştir.

Maddenin yeni düzenlemesi yukarda belirtilen yasaklamaların bir kısmını yürürlükten kaldırmıştır.

Öncelikle, derneklerin, temel hak ve hürriyetlerin genel sınırlamasını düzenleyen 13. maddeye aykırı hareket edemeyeceklerini ve kısaca "siyaset yasağı" olarak adlandırılan yasaklamaları düzenleyen dördüncü fıkra yürürlükten kaldırılmıştır. Böylece derneklerin siyasi partilerden destek görmeleri ve onlara destek olmaları; sendikalarla, meslek kuruluşları ve vakıflarla ortak hareket etmeleri mümkün olacaktır. Ancak, 13. maddedeki sınırlamalar "genel" nitelikte olduğundan, dernekler için uygulaması sürecektir. Anayasa komisyonu raporunda da belirtildiği üzere bu düzenleme, derneklerle ilgili maddede fazladan tekrar edildiği gerekçesiyle kaldırılmıştır.

Anayasanın 33. maddesindeki değişiklikle kaldırılan düzenlemeler şöyledir:

Kuruluş amaç ve şartlarını kaybeden yahut kanunun öngördüğü yükümlülükleri yerine getirmeyen derneklerin kendiliğinden dağılmış sayılması hükmü kaldırılmıştır.

Kapatmanın yanısıra derneklerin faaliyetten alıkonulmasında da hakimin yetkili olduğuna açıklık getirilmiştir.

Derneklerin kanunen yetkili merci kararıyla faaliyetten alıkonulması gerekçeleri arasına, "suçun devamının önlenmesi yahut yakalamanın gerektirdiği hal" eklenmiş; "başkalarının hak ve hürriyetlerinin korunması" çıkarılmıştır.

Faaliyetten alıkoyma kararı karşısında dernekler lehine yeni güvenceler getirilmiştir. Yetkili mercin kararını 24 saat içinde hakim onayına sunması ve hakimin kararını 24 saat içinde açıklaması öngörülmüştür.

Kamu hizmeti görevlilerinin dernek kurma hürriyetinin sınırlanabileceği düzenlemesi değiştirilerek, sınırlama yalnızca "devlet memurları" için getirilmiştir. Böylece belediyelerde ve kamu iktisadi teşekküllerinde çalışanlar kapsamdan çıkarılmıştır.

Silahlı kuvvetler ve kolluk kuvvetleri mensupları ile devlet memurlarının dernek kurma hürriyetini kullanmalarının yasaklanabileceğine ilişkin açık düzenleme kaldırılmıştır.

33. madde hükümlerinin "bu nitelikteki kuruluşlara" da uygulanabileceği düzenlemesi kaldırılmıştır. Vakıflar için ise uygulama sürecektir.

Anayasada yapılan değişiklikler, dernek kurma hürriyeti bakımından demokratikleşmeye dönük düzenlemeleri içermektedir. Ne var ki, Milli Güvenlik Konseyi döneminde çıkarılan yasaların Anayasaya aykırılığının ileri sürülmesini de engelleyen geçici 15. maddesi değiştirilmediğinden ciddi bir çelişki ortaya çıkmıştır. Eski düzenlemeye göre yapılan Dernekler Kanunu, Meclis tarafından değiştirilene kadar uygulanmaya devam edecektir. Anayasa değişmiş, fakat Anayasaya aykırı olan yasa maddeleri yürürlükte kalmıştır.

nel çerçevesini belirlemektedir. Buna göre, "12 Eylül 1980 harekatının milletin çağrısıyla gerçekleşmediğini", Atatürk milliyetçiliği dışında milliyetçi görüşleri veya yanlışlığını, "Türk vatandaşlarının millet hayatının her türlü tecellisinde ortak olmadığını" savunmak amacıyla dernek kurulması mümkün değildir.

Bunun dışında, "milli güvenliğe, genel asayişe, kamu yararına, genel sağlığın korunmasına aykırı faaliyetlerde bulunmak, Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde ırk, din, mezhep, kültür veya dil farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri sürmek veya Türk dilinden veya kültüründen ayrı dil ve kültürleri korumak, geliştirmek veya yaymak suretiyle azınlık yaratmak amacıyla" dernek kurulması da yasaklanmıştır.

Derneklerin faaliyetlerini kısıtlarken aşırı duyarlılık sergilenen bir nokta, "uluslararası faaliyet"tir. Türk ve yabancı derneklerin uluslararası faaliyetleri ilke olarak yasaklanmıştır. Ancak "uluslararası beraberlik veya işbirliği yapılmasında yarar görülen hallerde" Bakanlar Kurulu kararıyla bu yasakların dışına çıkılabilmektedir. Derneklerin yabancı ülkelerdeki derneklerin üyelerini Türkiye'ye çağırmaları veya gelen çağrılara icabet etmeleri de İçişleri Bakanlığı'nın iznine bağlanmıştır.

Derneklere teşkilatlanmalarında da "titiz" kayıtlar getirilmiştir. Derneklerin kamu yararına çalışanlar dışında, il ve ilçe merkezlerinde birden fazla şube açmalarına izin verilmemiştir. Tasarının gerekçesi ilginçtir. Buna göre, birden fazla ilde faaliyet gösteren derneklerin merkezleri dışındaki il ve ilçelerde şube veya temsilcilik açmaları "çok uzak ve dar yerleşim merkezlerinde yaşayan insanlar arasında huzursuzluk ve bölünmelere neden olmuştur. Bunun için kasaba ve köylerde derneklerin şube açmalarının önlenmesinin zorunluluğu ortaya çıkmıştır."

İLETİŞİM ARŞİVİ

Tutuklu ve Hükümlü Aileleri Yardımlaşma Derneği 80'li yılların ağır baskı koşullarının çilesini en çok çekenlerden oldular. Cezaevlerinde insani koşulların uygulanması için en fazla çaba gösterenler belki de onlardı

Derneklerin bildirilerini yargı yerine, idareye bildirmeleri esası getirilirken, hemen dağıtma yerine haber verme ile dağıtma arasına belli bir bekleme süresi (24 saat) konulmuştur. Bu düzenlemenin gerekçesi, "eskiden topluluklar arasında olaylar çıkması ve karşıt görüşlülerin bildiri ve beyannamelerin dağıtılmasını engelleyerek kamu düzenini bozmaları, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün ve kamu düzenini bozucu nitelikte bildirilerin dağıtılmamasının ve bu süre zarfında idarenin gerekli tedbirleri almasının sağlanması" biçiminde belirtilmiştir. Mülki amirlere bildiri ve beyannamelerin dağıtımını durdurma, toplatma yetkisi verilmiştir. Ancak bu kararın yargı denetimine tabi tutulduğunu belirtmek gerekir.

Dernekleri kıskaç içinde tutma hedefine asıl olarak derneklerin denetimleriyle ilgili düzenlemelerle ulaşılmıştır. Derneklerin merkezi denetiminin etkinleştirilmesi amacıyla, ayrıntılı bir düzenlemeye gidilmiştir. Öncelikle, Emniyet Genel Müdürlüğü bünyesinde Dernekler Özel Denetleme Grubu oluşturulmuştur. Bu grup derneklerin tüzüklerindeki amaçları doğrultusunda faaliyet gösterip göstermediklerini, işlemlerinin, defterlerinin, hesaplarının mevzuata ve tüzüğe uygun olup olmadıklarını denetleme yetkisine sahiptir. Derneklerin bunun dışında genel denetime tabiliği de sürmektedir. Dernekler İçişleri Bakanlığı veya Mülki amir tarafından her zaman denetlenebilirken ayrıca amaç ve faaliyetleriyle ilgili Bakanlar tarafından da denetlenebilmektedir. Valiliklerin dernekleri faaliyetten alıkoyma yetkisi özellikle, polis yetkililerince amaç dışı ve "siyasi" faaliyet gösterdiği düşünülen derneklerin şubelerine karşı kullanılmaktadır. Örneğin, ilerde değinilecek olan İnsan Hakları Derneği'nin şubeleri, 1989-94 döneminde 20 kez kapatılmıştır. Keza Halkevleri şubeleri, 1991-94 döne-

minde kapatılan sol eğilimli dernek şubeleri sayısı, İnsan Hakları Vakfı verilerine göre 111'i bulmaktadır.

Derneklerin "suç kaynağı haline gelmesi", dernek yöneticisi ve üyelerinin "siyasi ve ideolojik amaçlarla suç işlemiş" olduğunun tesbiti durumunda mahkemece temelli kapatılması müessesesi getirilmiştir. Yeni düzenlemede "siyasi ve ideolojik amaçlı suç", "derneğin suç sayılan eylemlerin kaynağı haline gelmesi" gibi ölçütler tümüyle subjektif ve doğrudan siyasi değerlendirmeye bağlıdır. Egemen düşünce ve anlayışın dışında kalan muhalif hareketlerin bu mekanizmanın işletilmesiyle sistematik engellemeye maruz kalacakları açıktır.

Yeni dernekler rejiminin dikkati çeken bir boyutu, derneklerin mali olarak güçlenmesini engelleyici nitelikteki düzenlemelerdir. Derneklerin taşınmaz mal edinmeleri dahi İçişleri Bakanlığı'nın takdirine bırakılmış, Bakanlık tarafından amaçları ve faaliyetleri için gerekenden fazla bulunan taşınmazların nakde çevrilmesi zorunlu kılınmıştır. Devletin derneklerin "hayatını zorlaştırmak" isteyen tutumunun en iyi ifadesi belki de, genel kurullarda devlet tarafından görevlendirilen hükümet komiserine ödenecek ücretin bile dernek tarafından karşılanmasını öngören düzenlemedir! Önceden bu ücret bütçeden karşılanmaktaydı. Dernekler rejimi içerisinde arzulanan "devletçi dernek" anlayışının en iyi tezahürü "kamu yararına çalışan dernek"lere dönük yaklaşımdır. Bakanlar Kurulu'nun takdiriyle verilen bu statü olağanüstü avantajlar getirmektedir.

İL BAZINDA DERNEKLER*

DERNEKLER	Adana	Adıyaman	Afyon	Ağrı	Amasya	Ankara	Antalya	Artvin	Aydın	Balıkesir	Bilecik	Bingöl	Bitlis	Bolu	Burdur
Hastane Yardım amaçlı dern.	26	2	17	-	8	70	33	-	4	61	4	3	3	24	19
Üniversite Öğrenci dern.	4	-	1	-	-	16	-	-	1	3	-	-	-	2	-
İlkokul-Lise öğrenci dern.	205	41	-	-	92	693	182	-	285	162	38	18	-	144	114
Cami yaptırma ve yaşatma dern.	270	28	175	22	60	1689	162	48	146	257	50	10	23	259	63
Turizm amaçlı dernekler	5	1	3	-	2	38	17	-	3	12	4	-	-	2	1
Sosyal dayanış. amaçlı dern.	322	53	68	35	82	759	235	44	226	158	22	13	5	193	9
Folklor amaçlı dern.	7	2	1	-	-	58	6	-	3	5	2	-	-	3	2
Körler-sakatlar amaçlı dern.	10	1	1	-	-	28	6	-	1	4	-	-	-	-	-
Askeri kökenli dern.	-	-	1	-	-	5	2	-	1	3	-	-	-	1	-
Kadın dern.	2	1	1	-	-	49	6	-	3	3	-	1	-	1	2
Sportif amaçlı dern.	93	48	105	28	49	409	93	22	221	134	22	8	20	123	43
Lioris kulübü	4	-	1	-	-	46	6	-	5	3	2	-	-	3	1
Leo kulübü	2	-	-	-	-	16	2	-	-	1	-	-	-	-	-
Rotary kulübü	1	-	1	-	1	8	3	-	4	6	1	-	-	2	-
Rotarch kulübü	2	-	-	-	-	7	1	-	-	1	-	-	-	-	-
Köy ve çevre güzell. dern.	41	-	40	1	1	459	20	-	60	51	1	-	1	36	4
Tandanslı dern.	9	-	-	-	-	89	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mesleki dern.	50	8	24	7	-	52	39	-	-	94	11	1	5	9	-
Basın dern.	1	-	2	-	1	19	2	-	4	-	1	-	-	2	1
Soydaş dern.	3	-	-	-	-	33	4	-	1	9	1	-	-	3	-
Uluslararası ilişki yapan dern.	4	-	3	-	-	85	4	-	-	-	-	-	-	1	-
Kamu yararına çalışan dern.	1	3	9	2	17	165	21	17	27	15	2	2	2	31	24
Fesh edilen dern.	153	36	123	30	515	4039	190	46	936	183	37	7			219
Faal olan dern.	904	170	600	65	333	4926	834		995	759	161	49			360
Toplam d. sayısı	1057	206	723	95	848	8965	1024	216	1931		198	56			579

→

Faaliyetleri ve toplumsal-siyasi etkinlikleri açısından dernekler

1983 Ekimi'nden başlayarak, sıkıyönetim veya olağanüstü hal uygulamalarının izin verdiği ölçüde ve dar yasal alan içerisinde yeni dernekler kurulmaya ve çalışmaya başladı.

Mevcut dernekler ve üst kuruluşlar faaliyetlerini sürdürebilmek için 6 ay içinde durumlarını yeni yasaya uyarlamak zorundaydılar. Faaliyeti durdurulan derneklerin çoğu, gerekli değişiklikleri yapma olanağından yoksun kalmaları nedeniyle kendiliğinden dağılma yaptırımıyla karşılaştılar. Daha önce kurulmuş bulunan fakat yeni yasayla kurulması yasak olan dernekler de yeni dönemde açılamadı. Keza dernek kuruculuğu ve üyeliklerine getirilen sınırlamalar dolayısıyla özellikle öğrenciler ve kamu görevlilerinin dernek üyelikleri son buldu. Ayrıca, zaten dernekleri potansiyel suç odakları gibi sunan 12 Eylül rejiminin olağanüstü ve baskıcı özelliği dolayısıyla, yurttaşların derneklerini yeniden canlandırma konusunda çekingen ve isteksiz davrandıkları söylenebilir.

Emniyet Genel Müdürlüğü verilerine göre, 12 Eylül 1980 itibarıyla mevcut dernek sayısı 38.354'dür. 12 Eylül'den sonra bunlardan 20. 532'sinin tüzel kişiliği çeşitli nedenlerle (kapatma, fesih, dağılmış sayılma gibi) sona ermiştir.

1995 Haziranı'nda yapılan bir açıklamaya göre, Türkiye'de kurulmuş 116 bin dernek vardır. Bu derneklerden yaklaşık 61 bin'i hukuki varlığını sürdürmektedir.

İL BAZINDA DERNEKLER

DERNEKLER	Bursa	Çanakkale	Çankırı	Çorum	Denizli	Diyarbakır	Edirne	Elazığ	Erzincan	Erzurum	Eskişehir	Gaziantep	Giresun	Gümüşhane	Hakkari
Hastane Yardım amaçlı dern.	8	-	-			7	9	11	5	8	3	3	6		1
Üniversite Öğrenci dern.	3	-	-			5	2	2	-	2	5	-	1		-
İlkokul-Lise öğrenci dern.	382	-	-			69	77	116	42	93	-	58	45		-
Cami yaptırma ve yaşatma dern.	613	-	-	169		38	58	97	46	173	133	94	41		6
Turizm amaçlı dernekler	70	-	-			-	3	3	-	2	2	2	3		-
Sosyal dayanış. amaçlı dern.	385	-	141			43	75	49	25	56	419	154	105		4
Folklor amaçlı dern.	11	-	-			2	3	1	-	1	3	5	2		-
Körler-sakatlar amaçlı dern.	5	-	-			2	3	1	-	5	2	5	1		-
Askeri kökenli dern.	3	-	-			-	-	1	-	-	2	3	-		-
Kadın dern.	13	-	-			3	4	2	-	4	10	5	-		-
Sportif amaçlı dern.	414	169	-			23	49	46	38	62	50	45	25		9
Lions kulübü	6	-	-			1	2	-	-	-	2	2	-		-
Leo kulübü	2	-	-			-	1	-	-	-	2	1	-		-
Rotary kulübü	5		-	-		1	2	1	-	-	1	2	1		-
Rotarch kulübü	1	-	-			1	1	-	-	-	1	1	-		-
Köy ve çevre güzeli. dern.	45	-	-			1	10	12	1	6	15	4	20		-
Tandanslı dern.	-	-	-			-	3	-	1	2	-	-	-		-
Mesleki dern.	76	-	-			11	34	22	-	14	1	6	4		-
Basın dern.	2	-	-			-	3	1	-	2	4	4	1		-
Soydaş dern.	15	-	-			-	1	-	-	-	4	-	-		-
Uluslararası ilişki yapan dern.	-	-	-			-	4	-	-	-	1	3	-		-
Kamu yararına çalışan dern.	-	-	-			2	4	1	3	3	4	12	-		-
Fesh edilen dern.	2068	758	54			70	60	643	194	119	168	28	39		12
Faal olan dern.	2059	666	220			150	280	366	289	258	491	381	216		31
Toplam d. sayısı	4127	1424	274			220	340	1009		377	659	409	255		43

→

1994 yılı itibarıyla toplam, 11. 892.272 dernek üyesi bulunmaktadır. Derneklere üye olabilecek nüfus (18 yaş üzeri) 1990 sayımına göre 18. 825.739 dur.

Hukuken varlıklarını sürdüren derneklerin büyük bir kısmının nüfus ve kentleşmeyle doğru orantılı olarak büyük kentlerde toplandığı, verilerden anlaşılmaktadır. İçişleri Bakanlığı kayıtlarına göre, faaliyetini sürdüren 60.470 derneğin, yaklaşık 12 bin'i İstanbul'da, 10 bin'i Ankara'da bulunmaktadır. Bu illeri İzmir, Konya, Bursa, Kayseri izlemektedir.

Emniyet Genel Müdürlüğü Dernekler Masası'nın 18 kategoride tasniflediği dernekler esas olarak faaliyet alanları yönünden dört ana grupta değerlendirilir: Sosyal amaçlı, kültürel amaçlı, dini amaçlı, sportif amaçlı dernekler. Resmi verilere göre, faaliyetini sürdüren derneklerin büyük bölümünü "sosyal ve kültürel amaçlı" dernekler oluşturmaktadır. Derneklerin % 65 i "sosyal ve kültürel amaçlı" dernekler, % 20'si "dini amaçlı" der-

İL BAZINDA DERNEKLER

DERNEKLER	Hatay	Isparta	İçel	İstanbul	İzmir	Kars	Kastamonu	Kayseri	Kırklareli	Kırşehir	Kocaeli	Konya	Kütahya	Malatya	Manisa
Hastane Yardım amaçlı dern.	20	18	10	248	37	3	23		10	3	1	42	22	25	
Üniversite Öğrenci dern.	2	-	1	2	6	-	-		-	2	-	2	1	1	
İlkokul-Lise öğrenci dern.	-	95	209	1332	673	49	108		50	90	116	363	219	175	
Cami yaptırma ve yaşatma dern.	73	79	219	1102	585	36	122		33	99	211	378	291	141	
Turizm amaçlı dernekler	-	22	6	125	23	2	3		-	2	12	3	2	3	
Sosyal dayanış. amaçlı dern.	185	27	498	5487	638	16	88		48	48	86	130	203	57	
Folklor amaçlı dern.	4	-	2	125	26	1	-		2	2	1	2	4	12	
Körler-sakatlar amaçlı dern.	3	2	8	25	6	-	-		-	1	5	8	3	2	
Askeri kökenli dern.	-	-	1	-	1	-	-		2	1	3	1	-	2	
Kadın dern.	-	1	9	-	4	-	2		-	1	3	6	1	2	
Sportif amaçlı dern.	68	46	115	906	379	17	49		43	43	111	190	188	63	
Lions kulübü	4	-	7	114	35	-	-		2	-	5	3	1	-	
Leo kulübü	1	-	2	67	16	-	-		-	-	-	1	-	-	
Rotary kulübü	2	-	3	41	9	-	-		2	-	-	1	1	1	
Rotarch kulübü	2	-	1	19	5	-	-		-	-	1	1	-	-	
Köy ve çevre güzeli. dern.	31	10	25	-	43	-	6		3	20	19	24	27	18	
Tandanslı dern.	-	-	-	-	51	-	-		-	-	-	10	2	20	
Mesleki dern.	37	13	26	-	171	13	18		12	18	20	34	24	8	
Basın dern.	1	1	3	-	5	1	2		4	-	2	1	2	1	
Soydaş dern.	4	-	1	58	7	-	-		-	-	6	6	1	-	
Uluslararası ilişki yapan dern.	1	-	4	37	-	-	-			-	1	-	-	-	
Kamu yararına çalışan dern.	7	3	32	108	78	14	23		2	13	15	18	26	13	
Fesh edilen dern.	102	43	329	-	2626	781	163		41	136	486	340	766	623	
Faal olan dern.	578	317	817	-	2825	152	444		213	207	618	1232	1018	544	
Toplam d. sayısı	680	360	1182	9796	5451	933	607		254	343	1104	1562	1784	1167	

İl Emniyet Müdürlükleri tarafından bildirilen verilere göre hazırlanan tabloyla ilgili bazı açıklamalar:
1. Tabloda sekiz ile ait veriler yoktur.
2. Veriler 1994 yılı ilk yarısına kadarki dönemi içermektedir.
3. Tablodaki veriler Emniyet Müdürlüklerinin tasnif ve kayıt sistemindeki düzensizlikler dolayısıyla kesin bilgiler içermemektedir. Tablo yine de, konuyla ilgili genel bilgilendirme verecek niteliktedir.
4. "Tandanslı dernekler" kategorisi, yine Emniyet Müdürlüklerince, siyasi ve çoğunlukla sol eğilimli dernek tanımlamak kasdıyla icat edilmiştir.

→

nekler, % 15 i "sportif amaçlı" derneklerdir.

Dernekler içerisinde 405 dernek kamu yararına çalışırken, uluslararası faaliyette bulunmasına izin verilen dernek sayısı 424'tür. Bu sayılar toplam dernekler içerisinde % 0.75'e tekabül etmektedir.

Polis değerlendirmesine göre mevcut derneklerin yaklaşık %10'u "amaç dışında faaliyet göstermekte"dir. Siyasi amaçlı çalışma yapma, kumar ve fuhuş için kullanılma gibi gerekçelerle bu tasnife sokulan dernekler polis jargonunda "tandanslı" olarak adlandırılmaktadır. 1989 yılından bu yana polis tarafından 6.710 dernek hakkında yasal takibat yapılmıştır. Bu derneklerden 1297'si fuhuş yapılma, kumar oynatılma, genel ahlaka aykırı davranışlar, uyuşturucu, alkol ve yasak yayın bulundurma gerekçeleriyle kapatılmıştır.

12 Eylül'ün doğurduğu dernekler

İncelenen dönemde, 12 Eylül'ün yarattığı toplumsal ve siyasal sorunla-

İL BAZINDA DERNEKLER

DERNEKLER	K.Maraş	Mardin	Muğla	Muş	Nevşehir	Niğde	Ordu	Rize	Sakarya	Samsun	Siirt	Sinop	Sivas	Tekirdağ	Tokat
Hastane Yardım amaçlı dern.	12	4	21		4	3		11	5		-	9		6	20
Üniversite Öğrenci dern.	-	-	1		1	3		-	1		-	-		1	7
Ilkokul-Lise öğrenci dern.	128	61	110		-	57		63	170		-	46		118	163
Çami yaptırma ve yaşatma dern.	229	8	45		150	49		105	360		18	44		58	119
Turizm amaçlı dernekler	4	-	14		12	5		-	1		1	8		1	11
Sosyal dayanış. amaçlı dern.	156	25	38		161	44		6	21		5	28		173	65
Folklor amaçlı dern.	1	-	3		1	-		-	1		-	-		-	-
Körler-sakatlar amaçlı dern.	2	-	1		-	4		-	1		-	1		1	4
Askeri kökenli dern.	-	-	1		-	-		-	1		-	1		-	1
Kadın dern.	1	1	3		-	-		-	1		-	-		1	1
Sportif amaçlı dern.	34	35	48		52	29		52	165		13	21		87	48
Lions kulübü	-	-	5		1	-		-	1		-	1		4	-
Leo kulübü	-	-	1		-	-		-	-		-	-		1	-
Rotary kulübü	-	-	5		1	-		-	1		-	1		2	-
Rotarch kulübü	-	-	1		-	-		-	-		-	-		1	-
Köy ve çevre güzell. dern.	16	3	28		-	3		18	240		-	7		18	4
Tandanslı dern.	-	-	-		-	-		7	-		-	-		-	-
Mesleki dern.	35	8	22		2	2		9	14		3	16		13	29
Basın dern.	2	-	1		1	1		1	2		-	1		-	2
Soydaş dern.	-	-	-		-	-		-	5		-	-		3	4
Uluslararası ilişki yapan dern.	-	-	5		-	-		-	1		-	1		4	-
Kamu yararına çalışan dern.	2	-	1		16	6		7	28		-	-		33	21
Fesh edilen dern.	182	64	60		690	186		80	940		30	42		430	13
Faal olan dern.	440	81	591		402	308		306	1019		57	141		465	
Toplam d. sayısı	622	145			1092			386	1959		87	183			

TABLO DEĞERLENDİRMESİ

Tabloya bakıldığında kentleşme ve sanayileşmeyle paralel olarak büyük şehirlerde dernek sayısının daha fazla olduğu görülmektedir. Faal dernek sayılarına bakıldığında ilk dört sırayı İstanbul, Izmir, Bursa, Konya almaktadır. Aynı sıralama toplam dernek sayılarında da ortaya çıkmaktadır.

Tablodan ilk bakışta çıkan bir başka sonuç da doğu ve güneydoğu bölgelerindeki illerde kurulan dernek sayılarının azlığıdır. Rakamlardan da görüldüğü gibi, dernekleşme oranı farklılaşmış toplum kesimlerinin yoğun olduğu toplumlarda daha yüksektir. Bu bölge içerisinde nüfus yoğunluğu, kentleşme düzeyi olarak belli ölçülerde öne çıkan, Urfa, Erzurum, Erzincan Diyarbakır gibi iller bu grup içerisinde dernekleşmenin fazla olduğu illerdir. Bu illerin bölgedeki olağanüstü dönem koşullarından görece daha az etkilenmesinin, sürekli ve yaygın şiddet olaylarının diğer illere göre daha düşük olmasının dernekleşmeye olumlu katkı sağladığı düşünülebilir. Olağanüstü Hal

rın ve yapılan haksızlıkların kamuoyuna duyurulması, ortadan kaldırılması veya önüne geçilmesi için mücadele etmek üzere kurulan dernekler öncelikle dikkati çekmektedir. Sözkonusu dernekler yasal düzenlemenin sınırlayıcı ve denetleyici hükümleriyle en fazla karşı karşıya kalanlar olmuştur. Bu dernekler arasında İnsan Hakları Derneği (İHD), Tutuklu ve Hükümlü Aileleri Yardımlaşma Derneği (TAYAD), Özgür-Der, Eylül-Der, Dil Derneği, Savaş Karşıtları Derneği sayılabilir. Bu çizgideki derneklerin ölçütleri belirsiz ve tümüyle devlet otoritesinin takdiriyle tayin edilen bir "amaç dışı faaliyet" gerekçesiyle kuruluşları geciktirilmiş, baskıya maruz bırakılmış, faaliyetleri engellenmiş ve yasaklanmıştır.

Polis yetkililerince hâlâ "tandanslı" kategorisine sokulan İnsan Hakları Derneği'nin daha kuruluşunda tüzüğü "yasaya aykırılık" gerekçesiyle geri çevrildi. Derneğin "insan haklarına aykırı gördüğü uygulamalarla ilgili araştırmalar yapıp ortaya çıkardı-

İL BAZINDA DERNEKLER

DERNEKLER	Trabzon	Tunceli	Şanlıurfa	Uşak	Van	Yozgat	Zonguldak	Aksaray	Bayburt	Karaman	Kırıkkale	Batman	Şırnak	Bartın	Ardahan	Iğdır
Hastane Yardım amaçlı dern.				18		18	25	8	2	5	6	1	6	7	1	4
Üniversite Öğrenci dern.				5		-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
İlkokul-Lise öğrenci dern.				79		-	-	48	22	63	81	38	14	23	-	-
Cami yaptırma ve yaşatma dern.				117		283	230	85	18	51	93	13	5	36	22	17
Turizm amaçlı dernekler						1	-	-	1	3	-	-	1	1	-	-
Sosyal dayanış. amaçlı dern.				91		31	269	62	22	54	129	118	13	29	53	31
Folklor amaçlı dern.						-	9	-	-	-	1	1	-	1	-	-
Körler-sakatlar amaçlı dern.				3		1	6	-	-	2	1	1	-	1	-	-
Askeri kökenli dern.						-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kadın dern.				1		1	1	-	-	-	2	-	-	-	-	1
Sportif amaçlı dern.				78		70	101	33	23	30	31	24	12	14	9	11
Lions kulübü				1		-	4	-	-	-	-	-	-	2	-	-
Leo kulübü				1		-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Rotary kulübü				1		-	2	-	-	1	1	-	-	1	-	-
Rotarch kulübü						-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Köy ve çevre güzell. dern.						45	84	5	4	2	17	-	1	3	3	-
Tandanslı dern.						-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mesleki dern.				47		15	29	6	-	-	17	10	2	7	-	5
Basın dern.				2		-	3	2	1	1	1	-	-	-	-	-
Soydaş dern.						-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Uluslararası ilişki yapan dern.						-	-		-	-	1	-	-	2	-	-
Kamu yararına çalışan dern.						3	21	5	2	5	10	9	6	6	3	-
Fesh edilen dern.				133		227	403	36	12	25	45	118	52	34	7	8
Faal olan dern.				325		473	785	219	83	252	392	97	8	188	88	70
Toplam d. sayısı				458		700	1188	255	95	277	437	215	60	222	95	78

** Tablo düzenlemesi Bahar Doğan tarafından yapılmıştır. Katkılarına teşekkür ederim. A.S.A.*

kapsamında bulunan illerde toplam dernek ve faaliyette bulunan dernek sayılarının düşüklüğü dikkati çeken bir olgudur. Tunceli'de 43, Hakkari'de 31, Bingöl'de 47, Şırnak'ta ise sadece 2 dernek faaliyette bulunmaktadır. Bu bölgedeki illerde fesh edilen dernek sayılarının fazlalığı gerek Dernekler Kanunu, gerekse Olağanüstü Hal Kanunu'nun verdiği güçlü yetkilerin etkisini göstermesi bakımından ilginçtir. Diyarbakır'da toplam 207 derneğin 70'i; Tunceli'de 43 derneğin 20'si; Şırnak'ta 54 derneğin 52'si; Kars'ta 919 derneğin 781'i; Siirt'te 87 derneğin 30'u feshedilmiştir.

Dernek türleri itibarıyla tablodan çıkan önemli sonuç; dini derneklerin ilk sırada yer almalarıdır. Bu dernekleri okul yaptırma ve koruma dernekleri, spor dernekleri, hastane dernekleri folklor dernekleri izlemektedir.

ğı sonuçları kamuoyuna ve yetkili mercilere bildirerek önlenmesini talep etme" yönünde çalışma yapmak istemesi; bunların "devletin bile üstesinden gelemeyeceği işler olduğu, devletin kamu hukuku kurallarına göre yürüttüğü hizmetlere derneğin müdahalesi ve katılmasının yasalara aykırı olduğu" gerekçesiyle kabul edilmemişti. Kuruluşu başvurduktan dokuz ay sonra onaylanan İHD, sonrasında da sürekli engellemelerle karşılaştı. Uluslararası İnsan Hakları Günü vesilesiyle düzenlediği etkinlikleri dahi "siyasi faaliyet" ve "kamu düzenini bozucu" nitelikte görüldü. İmza kampanyası, toplantılar, gösteri yürüyüşleri TBMM Başkanlığı'na dilekçe vermek gibi eylemler ve yaptığı yayınlar nedeniyle merkez ve şube yöneticileri gözaltına alındılar, yargılandılar. Genel af ilanı ve ölüm cezalarının kaldırılması konusunda açtığı kampanya nedeniyle derneğin kapatılması için dava açıldı. Uluslararası toplantıya katılan yöneticileri, "devletin hariçteki itibarını kırıcı faaliyette bulunmaktan" yargılandılar. Savcılara göre İHD'nin tüm bu etkinlikleri, "insan hak ve özgürlükleri adına siyasi faaliyet yürütülmesi"ydi, amaç dışıydı.

İHD benzeri engellemeler ve baskılarla karşı karşıya kalan bir başka dernek de, TAYAD olmuştur. TAYAD, sıkıyönetim uygulaması altında olağanüstü koşullarda gözaltına alınan, yargılanan, mahkûm edilen onbinlerce insanın cezaevlerinde bulundukları olumsuz koşulları, maruz kaldıkları işkence ve kötü muamelelere kamuoyunun dikkatini çekmek, olumsuzlukların giderilmesi ve mahkûmların özgürlüklerine kavuşması için çalışmalar yürüttü. Cezaevlerinin kötü koşullarının düzeltilmesi, işkence ve onur kırıcı uygulamaların, tek tip elbise zorunluluğunun kaldırılması için imza kampanyası,

İLETİŞİM ARŞİVİ

Devletin en sevmediği dernekler kategorisinde başı belki de öğrenci dernekleri çekiyor. 1986 yılında başlayan"tek tip öğrenci derneği" hayalleri öğrencilerin özellikle 1987 yılındaki kararlı eylemleriyle durduruldu.

toplantılar, gösteri yürüyüşü, oturma eylemi, açlık grevleriyle hapishane gerçeklerine kamuoyunun dikkatini çekmeye dönük faaliyetleri hep "siyasi amaçlı" bulundu. Yöneticiler, üyeleri tutuklandı, yargılandı, şubeleri kapatıldı. TAYAD'ın kampanyaları paralelinde ve gelir elde etmek için hazırladığı kartpostalların bazılarının "devletin bütünlüğünü bozucu ve yönetimi küçük düşürücü" görülerek soruşturma açılması, derneklere dönük takip ve baskının boyutlarını gösterecek yeterliliktedir. TAYAD'ın 1990 ortalarında kapatılmasından sonra yerini alan Özgür-Der de aynı baskılarla karşılaştı ve faaliyet olanağı tanınmadı.

12 Eylül'den sonra sol muhalefete özgü bir faaliyet haline gelen insan hakları dernekçiliği alanına 1990 yılı sonunda kurulan Mazlum Der'le (İnsan Hakları ve Mazlumlar İçin dayanışma Derneği) İslâmcılar da girdiler. Mazlum-Der, en azından ilk döneminde, inançlarından ötürü baskıya uğrayan İslâmcıların sorunları dışındaki sorunlara da eğilmeye çalıştı. Özellikle Kürt meselesiyle yakından ilgilendi; bu konudaki bazı raporları nedeniyle koğuşturmaya uğradı.

12 Eylül döneminde yapılan haksızlıklar nedeniyle kurulan derneklerden ilginç bir tanesi de, Eylül Emeklileri Derneği (EYLÜL-DER) dir. Bu dernek, 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra re'sen emekliye sevkedilen askeri personelin haklarını savunmak için kuruldu. Gerek 12 Eylül askeri rejiminin tepkisi, gerekse Güneydoğu'daki çatışmaların '90'larda giderek şiddetlenmesiyle askerde ölenlerin ve asker kaçaklarının çoğalması, "Savaş Karşıtları Dernekleri"nin kurulmasının nedeni sayılabilir. Türkiye'de ilk Savaş Karşıtları Derneği, aynı adla 1992'de İzmir'de kuruldu. Dernek, "anti-militarist içerikli dernek kurulamaz" gerekçesiyle açılan dava sonucu kuruluşundan onbir ay sonra kapatıldı. 1993 sonunda İzmir Savaş Karşıtları derneği adıyla yeni bir dernek kuruldu. 1993 Eylül'ünde kurulan İstanbul Savaş Karşıtları Derneği de aynı gerekçeyle 1994 Eylül'ünde kapatıldı.

Dil Derneği, 12 Eylül uygulamalarına karşı farklı bir alanda kurulmuş bulunan dernektir. Dil Derneği, 12 Eylül sonrası kapatılan Türk Dil Kurumu'nun ilkelerini sürdürmek, kısaca "Türkçe'nin özleştirilmesine, gelişmesine katkıda bulunmak ve Atatürk'ün başlattığı dil devrimini sürdürmek amacıyla" 1987 yılında kuruldu. Dil Derneği, Valilikçe kurulması yasak olan dernek sayılarak suç duyurusunda bulunuldu. Faaliyeti valilikçe durduruldu. Kurucuları hakkında savcılık takipsizlik kararı verdi. Dernek ancak açılan idari da-

vanın kazanılması sonrasında faaliyetlerine başlayabildi.

Öğrenci dernekleri

Üniversite öğrencileri bizzat üniversiteyle birlikte, 12 Eylül yönetimince "anarşi ve terör"ün sorumluları arasında gösterildiğinden; öğrenci dernekleri, dernekler üzerinde yaratılan ağır kuşku havasından en fazla pay alan ve en çok engelle karşılaşan dernek gruplarından biri oldu.

Ağır baskı havasına ve yasal engellere karşın 1984'den itibaren üniversitelerde öğrenci derneği kurma girişimleri başladı. Dernekçi öğrenciler, açıklamalarına bakıldığında bir yandan YÖK düzeniyle baskı altına alınan üniversitelerde, akademik, demokratik ve ekonomik sorunların üstesinden gelmeyi, bir yandan da "12 Eylül faşizmi"nin örtüsünü yırtarak demokrasi mücadelesinde yerlerini almayı istiyorlardı.

Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden 7 öğrencinin, Nisan 1984 de öğrenci derneği kurmak için yaptıkları başvuru, öğrenci örgütlenmesinin 80 sonrası dönemini başlattı.

Öğrenci dernekleri öncelikle "tüzel kişilik" kazanma ve faaliyetlerine başlayabilmek için bir hukuk mücadelesi vermek zorunda bırakıldılar. Valiler YÖK Kanunu'ndaki "öğrencilerin derneklere üye olurken rektörlükten izin almaları" hükmünü dernek kurucuları için de arayarak öğrenci derneklerinin tüzel kişilik kazanmasını engellediler. Rektörler kurucuların yaptıkları izin başvurularına olumsuz yanıt verdiler. Dernekler, idare mahkemelerinin, bu kararların dernek kurma özgürlüğünü engelleyici nitelikte ve hukuka aykırı olduğuna karar vermesiyle faaliyetlerine başlayabildiler.

Öğrenci derneklerinin faaliyetleri hem yasal hem de yasadışı yollarla engellendi. Polis yetkilileri yapılan

İLETİŞİM ARŞİVİ

TÜSİAD özellikle Cem Boyner'in başkan olduğu dönemde siyasi gidişata ilişkin ağır eleştiriler yöneltmesiyle Özal'ı kızdırmıştı. Feyyaz Berker ve Rahmi Koç ise Cem Boyner'e oranla daha ılımlı bir akımın temsilcisiydiler.

baskıları "derneklerin arkasında yasadışı örgütler olduğu" iddiasıyla meşrulaştırmaya çalıştı. Bu dönem içerisinde derneklerin gösteri, toplantı ve çeşitli etkinlikleri nedeniyle iki bini aşkın öğrenci gözaltına alındı, yaklaşık 600'ü yargılandı.

Öğrenci derneklerinin ağırlıklı talepleri özerk ve demokratik üniversite, yönetime katılma, serbest örgütlenme idi. Bu çerçevede dernekler öğrenim, barınma, ulaşım, beslenme sorunları, öğrenim haklarının genişletilmesi yönünde çeşitli kampanyalar düzenlediler, başvurular yaptılar. YÖK sistemi içerisinde o yıllarda çoğalan okuldan atılmalar (öğrenci kıyımı) ve paralı eğitim de derneklerin üzerine gittikleri konular oldu.

Öğrenci dernekleri en yaygın ve etkili eylemliliği, 1987 Nisanı'nda "tek tip dernek" öngören yasa teklifine karşı ortaya koydu. MGK, Hükümet ve YÖK tarafından da desteklendiği bilinen teklif ANAP Balıkesir milletvekili İsmail Dayı tarafından verilmişti. Teklif, öğrencilerin derneklere üye olurken izin almalarını öngören ve öğrenci derneklerinin tüzel kişilik kazanmasını engellemek için kullanılan YÖK Kanunu'nun ünlü 59. maddesini değiştirme perdesi altında, öğrenci derneklerinin üniversite düzeyinde ve tek olarak kurulmasını, fakülte, yüksekokul ve enstitülerde sadece şube açılabilmesini öngörüyordu. Teklif yasalaştığı takdirde kurulan öğrenci derneklerinin kapatılması ve yönetimin güdümünde derneklerin kurdurulması yolunu açacaktı. Öğrenci derneklerinin büyük bir kararlılıkla yürüttükleri eylemler sonucu, iktidar teklifin görüşülmesini durdurdu.

1983'ü izleyen dönemde faaliyet gösteren yaklaşık 80 öğrenci derneğinin hemen hepsinin (idare gözetiminde kurdurulan bir-ikisi dışında) sol, sosyalist çizgideki öğrenciler tarafından kurulmuş olması, vurgulanması gereken bir olgudur.

Gözlenen bir başka olgu ise, öğrenci derneklerinin meşruiyet sorununu tam anlamıyla aşamadığı ve

bununla koşut olarak kitleselleşemediğidir. Öğrenci derneklerinin üye sayısının en iyimser şekilde tüm üniversite öğrencilerinin ancak % 1-2'sini oluşturduğu tahmin edilebilir.

Daha geniş ve çeşitli kesimlerin öğrenci derneklerine sahip çıkmaması, derneklerin "marjinal" görülmesine ve giderek işlevsizleşmesine yol açmıştır. Diğer yandan, polisin, jandarmanın, idarenin ve (kimi zaman da İslâmcı) grupların derneklere ve dernekçilere dönük baskısı, çok da politik olmayan fakat üniversitedeki sorunlardan bunalmış, hoşnutsuz öğrenci kitlesinin derneklere katılmamasına belli oranda etkili olmuştur.

Öğrenci derneklerinin daha yasanın öngördüğü biçimsel yapılanmayı gerçekleştirmeden, örgütlenme modeli üzerine geçen tartışmalara ve saflaşmalara gömülmesi de süreci olumsuz etkileyen öğelerden biridir. Yine 80'lerin sonuna doğru gündeme gelen, il, bölge veya ülke çapında birlik oluşturmaya ilişkin tartışmalar derneklerin kitleselleşmesi ve etkinliklerinin artmasından daha çok bazı grupların öğrenci derneklerinde egemenliği sağlamaya dönük niyetleriyle malül olmuştur. Nitekim öğrenci dernekleri yasal olmasa bile fiili "üst kuruluşlar"ını kurmalarından sonra da eylemliliklerini, etkinliklerini ve kitleselliklerini artıramamıştır.

İşadamı dernekleri

1980 sonrasında sayıları, etkinlikleri artan ve tartışılan dernekler arasında işadamı dernekleri özellik arzeden bir gruptur. İşadamı dernekleri, sermayenin siyasette ve medyada dolaysızca "sahne alışının" araçlarından oldular.

İşadamı dernekleri içerisinde en eski, en köklü ve en etkilisi olan TÜSİAD incelenen dönemde de önde olmuştur. Hükümet politikalarına dönük eleştirilerini hiçbir engelle karşılaşmadan yapabildiği gerekçesiyle, "imtiyazlı dernek" eleştirileri yöneltilen TÜSİAD bile 1982 Anayasası rejimi altında "siyaset yapma" suçlamasıyla yargı önüne çıkarılmıştır.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Lions'lar ve Rotary'ler kamuoyunda geliri iyi olanların devam ettiği sosyal yardım çalışmaları yapan kapalı kulüpler olarak bilinmekle beraber bazı Müslümanlarca masonik örgütler olmakla da suçlandı.

TÜSİAD; ANAP hükümeti döneminde Başkan Cem Boyner'in "devlet düzeninde kleptokrasinin varlığına dikkat çekmesi", "Özal hükümetinin politikalarını eleştirmesi ve erken seçim istemesi" nedeniyle 1989 ve 1990 yıllarında iki kez soruşturmaya uğradı. Soruşturma gerekçesini "derneklerin siyasetle uğraşamayacağı" oluşturuyordu.

Cumhurbaşkanı Özal'ın TÜSİAD'ı politika yapmakla suçlaması üzerine, Boyner "ekonomik ve sosyal hayatı etkileyen kararlar eninde sonunda siyasi kararların sonuçları olduğuna göre, ekonomik meseleleri tartışırken siyasete ilişkin sözler sarfetmemek imkansızdır. TÜSİAD Kanarya Sevenler Derneği değildir.." cevabıyla, dernekler üzerindeki siyaset yapma yasağının yarattığı baskının sermaye kesimini de sıkan boyutlarını ortaya seriyordu. ("Kanarya Sevenler Derneği", derneklerin faaliyet alanını alabildiğine daraltan anlayışın özlediği "masum" dernek tipini karikatürize etmek için yaygın kullanılan bir örnektir.)

TÜSİAD'ın 1992 yılında bu kez de DYP-SHP koalisyon hükümetini ekonomide alınması gereken önlemler konusunda uyarması ve "siyasi irade yokluğu" eleştirisi tepkiye neden oldu. TÜSİAD "patronlar kulübü" hatta "enflasyonun sorumlusu" olmakla suçlandı. TÜSİAD kamuoyunda eğitim sisteminin laiklik şemsiyesi altında birleştirilmesi, savunma harcamalarının tartışılması, Anayasa ve seçim sisteminin değiştirilmesiyle ilgili kapsamlı raporlarıyla da dikkat çekti. Büyük sermayenin "müşterek aklı" adına siyasi karar alma süreçlerini etkileyecek bir think-thank (düşünce üretim merkezi) işlevi üstlenmeye de yöneldi. İncelenen dönemde isminin sonu İAD'la (İşadamları Derneği) biten derneklerin çeşitlerinde ve sayılarında büyük

artış gözlenmiştir. Bu işadamı dernekleri bir anlamda Anadolu sermayesinin, özellikle yükselen yöre ve grupların temsilcisi ve örgütlü gücü oldular. Bunlar içerisinde "Genç İşadamları" dernekleri (GİAD) ayrıca dikkat çekmektedir.

İşadamı dernekleri içerisinde toplumsal yaşamın diğer alanlarında olduğu gibi ayrışmaya ve ayrı örgütlenmeye giden "müslüman (İslâmcı) işadamları" örgütlenmesi de önemli bir gelişmedir. Bu çevreler yasal engelleri de hesaba katıp "müslüman" yerine kısaltması "müslüman" çağrışımı yapan "müstakil" sıfatını kullanarak, TÜSİAD'la da benzerlik taşıyan MÜSİAD (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) adı altında örgütlendiler.

1994 sonlarında güçlenen MHP ile RP arasındaki rekabetin de etkisiyle, milliyetçi - muhafazakar işadamlarına dönük, MÜSİAD'a alternatif MİSİAD (Milliyetçi Sanayici ve İşadamları Derneği) kuruldu. Ancak MİSİAD ilk faaliyet yılı itibarıyla, MÜSİAD ölçüsünde etkin bir görüntü sergileyemedi.

Dinî dernekler

Çoğunlukla eğitim, kültür, sosyal amaçlı dernekler olarak tasniflenen fakat faaliyet ve ilgileri dini alanda yoğunlaşan dernekler; Türkiye'de derneklerin büyük bir öbeğini oluşturmaktadır.

Genellikle tek merkezde, bir cami, kurs veya okula bağlı olarak kurulanlar en yaygın tipolojiyi oluştururlar.

Alevi ve Bektaşi kimliğini ve kültürünü korumaya, geliştirmeye dönük dernekler; 1980'den sonra çapı genişleyen bir yeni türdür. 1980 öncesinde belirli bazı il ve ilçelerde kurulu bulunan Alevi-Bektaşi dernekleri, 80'li yılların sonuna doğru merkezileşmeye başlamıştır. Pir Sultan Abdal Kültür Derneği ve Hacı Bektaş-ı Veli Kültür Derneği en yaygın örgütlenmesi olanlardır. Bu derneklerin 40'ın üstünde şubesi vardır.

Milliyetçi-muhafazakâr dernekler

1980'lerin ilk yarısında kamuoyunda belki en çok bahsi geçen dernek, "az sayıda seçkin üye"yi biraraya getiren Aydınlar Ocağı idi. Derneğin "Türk-İslam Sentezi" diye anılan otoriter ve muhafazakâr ideolojisi, 1982 Anayasası'nın ilham kaynakları arasındaydı. Gazeteci Uğur Mumcu, "Cumhuriyet tarihinde hiçbir dernek, devlet içinde bu kadar etkinliğe sahip olmamıştı. Ve hiçbir dernek devlet eliyle bu kadar korunup kollanmamıştı" diye yazmıştı (*Cumhuriyet*, 16 Mart 1985). 80'lerin sonlarına doğru Aydınlar Ocağı etkinliğini ve ününü yitirdi. 1991'de, "kamu yararına çalışan dernek" statüsü kazanmak için yaptığı başvurunun Danıştay'ın 1. Dairesi tarafından reddedilmesi vesilesiyle geçici olarak yeniden gündeme geldi. Danıştay, Aydınlar Ocağı'nın "Türk milliyetçiliği fikrini yaymak, milli bünyemizi sarsan fikir buhranı ve mefhumlar anarşisi ile mücadele ederek milli varlığımızı meydana getiren unsurları yaşatıp kuvvetlendirmek" şeklindeki amaç maddesine işaret ederek; bu amaç maddesinde belirli bir siyasi fikrin üstünlüğünün savunulduğunu, işinde tarafsız kalması gerektiğinde hükmetmişti. Bu red kararı, devletin milliyetçilikten yana taraf olması gerektiğini savunan milliyetçi-muhafazakâr kesimde büyük tepkiyle karşılandı.

1990'larda milliyetçi-muhafazakar kesimde daha etkili bir çatı derneği olarak Türk Ocakları öne çıktı. 1911'de Türkçü bir gençlik-kitle örgütü olarak kurulan Türk Ocakları, 1932'de Cumhuriyet rejiminin "milli kültürü yaygınlaştırma" tekelini Halkevleri'ne vermesiyle kapatılmış; 1949'da yeniden kurulmuş ama marjinal bir milliyetçi dernek olmaktan öteye gidememişti. 12 Eylül'de faaliyetleri durdurulan Türk Ocakları 1986'da yeniden açıldıktan sonra etkili bir dönemine girdi, 1995'de şube sayısı 50'yi aştı. MHP çizgisi ile ANAP ve DYP'nin sağ kanatları doğrultusunda düşünce üreten bir merkez halini alan dernek, taşrada da yerel seçkinlere dönük düzenli konferanslarla milliyetçi, muhafazakar bir kamuoyu oluşturma çalışması yürüttü. Türk Ocakları'nın yerel örgütleri, askeri ve mülkî erkânın yakın desteğinden yararlandılar.

12 Eylül öncesinde MHP'nin gençlik tabanını ve "sokak gücünü" oluşturan Ülkü Ocakları 12 Eylül'den sonra uzun süren bir yargılamaya konu olmuştu. 1987'de, Ülkü Ocakları geleneğini sürdüren Gençlik Kültür ve Sanat Ocakları (GKSO) kuruldu. GKSO'ların yanısıra, yayımlanmaya başlayan *Ülkü Ocağı* dergisinin yaygın büro ağı, Ülkü Ocakları'nın ismen de canlanmasını sağladı. MÇP' nin bölünmesiyle 1992'de oluşan BBP'nin paralelinde de Nizam-ı Alem Ocakları kuruldu.

1990'larda milliyetçi-muhafazakar vakıflar ve dernekler, yıllık "Türkiye Gönüllü Kültür Teşekkülleri İstişare Toplantıları"nda biraraya geldiler. 600 kadar kuruluşun katıldığı bu toplantılar, sağ çizgideki dernek vb. yapıların bir "sivil toplum gücü" olarak gövde gösterisi yapmalarına vesile oldu.

Dış İktisadi İlişkiler

Dış ticaret
DOÇ. DR. N. LERZAN ÖZKALE

1980-1994 döneminde Türkiye'nin borçları
ERKİN ÖZALP

Yabancı sermaye: 1980-1995 bilançosu
MUSTAFA SÖNMEZ

Türkiye'den dışarıya yabancı sermaye yatırımları

Türki cumhuriyetlerle ilişkiler
DOÇ. DR. NESRİN SUNGUR

GATT-WTO

Karadeniz Ekonomik İşbirliği
ECMEL BARUTÇU

Yurtdışı müteahhitlik hizmetleri
TURGUT YÜCEL

ÇERÇEVE YAZILAR

Gümrük Birliği'nin Türk ekonomisi üzerine etkileri
DOÇ. DR. N. LERZAN ÖZKALE

1/95 sayılı ortaklık konseyi kararının incelenmesi
DOÇ. DR. N. LERZAN ÖZKALE

İşgücü ucuzlayınca yabancılar gelir mi?
MUSTAFA SÖNMEZ

☞ Avrupa Topluluğu, Dış Politika, İktisadi Yapı, İktisat Politikaları ve Sorunları

Dış ticaret

N. LERZAN ÖZKALE

Türkiye 1980 öncesinde uyguladığı "ithal ikamesine dayalı" kalkınma stratejisini, 24 Ocak 1980 kararlarıyla birlikte terketmiş ve "ihracata dönük" politikaları uygulamaya başlamıştır. Bu tür dışa dönük politikaların başarıya ulaşabilmesi için Türk ekonomisinin uluslararası rekabet ortamına uyum sağlaması gerektiğinden, bu dönemde bu amaçla Türk sanayiinin rekabet gücünü artırmaya yönelik destekler verilmiştir. Sözkonusu politikaların uygulanması sırasında ilke olarak fiyat mekanizmasına ve piyasa güçlerine öncelik verilmesi benimsenmiş, bununla beraber ihracat teşviklerine büyük kaynak ayrılmıştır. Öte yandan, aynı dönemde ithalatın ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi için önemli yasal düzenlemeler yapılmıştır. Türkiye'nin 1980'den günümüze değin dış ticaretinin değerlendirilmesinde, bu gelişmelerin meydana geldiği dönemin yasal düzenlemelerinin gözönünde bulundurulması gerekmektedir. Bu dönemde alınan kararların ve her türlü uygulamanın, Türkiye'nin 1980'de benimsediği ihracata dönük sanayileşme modeli çerçevesinde kabul edildiği unutulmamalıdır. Bu kararlarda Türkiye'nin üyesi bulunduğu tüm uluslararası kuruluşların ve imza attığı anlaşmaların etkisi bulunmaktadır. Bunların başlıcaları IMF, Dünya Bankası, Avrupa Birliği, EFTA, OECD ve GATT'tır. Türkiye sanayileşmesini liberal iktisat politikaları ile sürdürme tercihini yaptığı 1980 yılından itibaren, bu kurum ve kuruluşların kuralları çerçevesinde araçlar kullanmaya gayret etmiş, bunların dışına çıktığı dönemlerde ise bu kuruluşlarla ilişkilerinde gerilemeler görülmüştür.

Dış ticaret rejimi

İthalat rejimi: 1980 öncesinde ithalat "Liberasyon Listesi" ve "Tahsis-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Türkiye resmi olarak 1 Ocak 1996'da Gümrük Birliği'ne girmekle beraber 80'ler boyunca yaklaşık olarak ihracatının % 60, ithalatının da % 65'ini AB ve diğer OECD ülkeleriyle yaparak fiili olarak bu ülkelerle ticari bir entegrasyona girmiş durumda.

TABLO 1

TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARETİ 1980-1994 (Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat %		İthalat %		Dış Ticaret Dengesi*	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
	tutar	artış	tutar	artış		
1980	2,910	28.7	7,909	56.0	-4999	36.8
1981	4,703	61.6	8,933	12.9	-4230	52.6
1982	5,746	22.2	8,843	-1.0	-3097	65.0
1983	5,728	-0.3	9,235	4.4	-3507	62.0
1984	7,134	24.5	10,757	16.5	-3623	66.3
1985	7,958	11.6	11,343	5.5	-3385	70.2
1986	7,457	-6.3	11,105	-2.1	-3648	67.1
1987	10,190	36.7	14,158	27.5	-3968	72.0
1988	11,662	14.4	14,335	1.3	-2673	81.4
1989	11,625	-0.3	15,792	10.2	-4167	73.6
1990	12,959	11.5	22,302	41.2	-9343	58.1
1991	13,593	4.9	21,047	-5.6	-7454	64.6
1992	14,715	8.2	22,871	8.7	-8156	64.3
1993	15,345	4.3	29,428	28.7	-14083	52.1
1994	18,106	1.2	23,270	-20.9	-5164	77.8

(*) (-) işaretliler dış ticaret açıklarıdır.

Kaynak: İstanbul Ticaret Odası, Aylık Ekonomik Veriler, çeşitli sayılardan kendi hesaplamalarımız.

li İthal Malları Listesi" adlı başlıca iki liste çerçevesinde yapılabilmekteyken, 1980 sonrasında bu listelerde büyük ölçüde bir serbestleşmeye gidilmiştir. 1980 öncesinde sözkonusu listelere ek olarak ithalat kotaları, ithalat yasakları, ithalat teminatları ve kambiyo kontrolü uygulanırken, 1980'li yıllar bu tür ithalat kısıtlamalarında da büyük ölçüde bir serbestleşmenin yapıldığı yıllardır. İthal edilecek malların ve bunların miktarlarının kısıtlanmasının yanında uygulanan yüksek oranlı gümrük vergisi ve eş etkili vergiler, bu dönemde yurtiçi üretimi korumakta kullanılan diğer araçlardır. Ancak bu korumanın yurtiçi göreli fiyat yapısını dünya fiyatlarından yalıttığı ve giderek Türk sanayiinin rekabet gücünü yok ettiği görülmüştür. Bu olumsuz etkiler gözönüne alınarak 1981 yılında varolan listeler düzeyinde başlatılan liberasyon, 1984 yılında köklü bir değişiklikle sürdürülmüştür. Bu tarihte ithalat kota listeleri kaldırılmış ve tüm ithalat üç ayrı listede toplanmıştır. Bunlar, silah, cephane, uyuşturucu maddeler gibi ithalatı yasaklanan maddelerin sayıldığı "İthali Yasak Mallar Listesi"; ithali izne bağlı malların sayıldığı "İzne Bağlı İthalat Listesi" ve bunun dışında serbestçe ithal edilebilecek tüm malların yeraldığı "Liberasyon Listesi"dir. Bu listelerin hazırlanmasıyla birlikte gümrük vergisi oranları da değiştirilmiş ve "Konut Fonu" adlı yeni bir vergi getirilmiştir. Başlangıçta bu vergiye tabi olan mallar oldukça sınırlı tutulmuş ve ayrı bir listede yayınlanmışken, daha sonra kapsamı genişletilmiş ve giderek artan sayıda mal "Konut Fonu Ödeyecek Mallar Listesi"ne alınmıştır. "Konut Fonu", giderek yurtiçi üretimi korumanın önemli bir aracı haline gelen bir eş etkili vergi olmuştur. Türkiye'nin AT ile ilişkilerinde de büyük sorunlara yolaçan bu vergi, 1980'li yıllarda dış ticaretin libere edildiği yolundaki beyanlara rağmen, sayısı ve çeşidi çok artırılmış olan eş etkili vergi türündeki Fonların ilkidir. Bunu Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu, Maden Fonu, Kaynak Kullanımını Destekleme Fonu izlemiş, ancak özellikle Türkiye ile AT ülkeleri arasında bir Gümrük Birliği kurulmasına yönelik Ankara Anlaşması ve Katma Protokol'den doğan yükümlülükleri çerçevesinde önemli sorunlara yolaçtığından, 1990'h yılların başından itibaren sayı ve oranlarında azaltmalara gidilmiştir. Türkiye bu yükümlülükleri doğrultusunda 1989 yılında başladığı gümrük vergisi indirimlerini yerine getirmiş ancak özellikle Toplu Konut Fonu oranlarını yüksek düzeyde sürdürmüştür. Bu ise AT'nin Türkiye ile Gümrük Birliği görüşmelerini sürdürdüğü 1994 ve 1995 yıllarında, taraflar arasında en çok tartışılan konuların başında gelmiştir.

TABLO 2

DIŞ TİCARET HACMİNİN GELİŞİMİ 1950 - 1994

	Dış Ticaret Hacmi (milyon dolar)
1950	549
1960	788
1970	1,536
1980	10,820
1981	13,636
1982	14,589
1983	14,963
1984	17,891
1985	19,301
1986	18,562
1987	24,348
1988	25,997
1989	27,417
1990	35,261
1991	34,640
1992	37,586
1993	44,773
1994	41,376

Kaynak: 1980-1992 arası için Devlet Planlama Teşkilatı Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, 1993 ve 1994 yılları için İstanbul Ticaret Odası, Aylık Ekonomik Veriler, Haziran 1995.

İLETİŞİM ARŞİVİ

"Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne girmeye hazırlandığı günlerde" sektörler bazında hangi sektörlerin bundan en fazla zararı göreceği de uzun süre tartışıldı. Özellikle otomotiv sektöründe Türk halkının tercihini yerli mi yoksa yabancı otomobilden yana mı yapacağı merak konusu idi.

Nitekim 6 Mart 1995 tarihinde imzalanan ve Gümrük Birliği'nin sağlıklı bir şekilde işlemesini sağlayacak yöntem ve süreleri saptayan Ortaklık Konseyi Kararı uyarınca, Topluluk ülkelerine uygulanmakta olan Gümrük Vergileri 31 Aralık 1995'te sıfırlanacak, Ortak Gümrük Tarifesi'ne uyum ise yine aynı tarihte % 100'e ulaşacaktır. Bunun yanında Türkiye yine 1995 yılı sonuna kadar Toplu Konut Fonu'nu tümüyle kaldırmak üzere 1995 yılı içinde aşamalı indirimler yapmayı ve Madencilik Fonu ile ithalattan alınan tüm diğer fonları kaldırmayı taahhüt etmiştir.

İhracat Rejimi: 1980 öncesinde, ithal ikameci politikaların uygulandığı dönem boyunca izlenen aşırı değerli kur politikasına, ülkenin üretim yapısının özellikleri eklenince, dışsatım artışı son derece yavaş olmuştur. Yine bu dönemde yaşanan 1974 petrol kriziyle artan dünya petrol fiyatlarının etkisiyle Batı ülkelerinde görülen enflasyon Türkiye'nin dış ticaret hadlerinde bozulmaya neden olmuştur. Bütün bu olumsuz gelişmelerin Türkiye'nin ödemeler dengesi üzerinde yarattığı ağır yük sonucunda karşılaşılan döviz darboğazı, ihracatın artırılmasını zorunlu kılmıştır. Bu amaçla ilk aşamada yapılan devalüasyonun yanında, ihracata parasal teşvikler getirilmiştir.

1980'li yıllarda uygulanan ihracatı özendirici önlemler on dört başlık altında toplanabilir:

1) Düşük maliyetli ihracat kredisi,
2) Vergi iadesi,
3) Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu ödemeleri (DFİF),
4) DFİF'ye tabi mallar,
5) İhracat karşılığı gümrük vergisinden muaf ithalat olanağı,
6) Katma Değer Vergisi muafiyeti,
7) Döviz tahsisi,
8) Kurumlar Vergisi muafiyeti,
9) Kaynak Kullanımını Destekleme Fonu (KKDF),
10) Navlun primi,
11) Konut Fonu muafiyeti,
12) İhraç karşılığı dövizlerden mahsup,
13) Vergi, resim ve harç istisnası,
14) Geçici kabul rejimi ile ithalat.

Bu özendirici önlemlerden en tartışmalısı vergi iadesi olmuştur. 27 Haziran 1963 tarihli yasayla getirilmiş olan vergi iadesi sistemi, gerek 1980 öncesinde, gerekse 1980 sonrasında "hayali ihracat"a yolaçmış ve nihayet 1988 yılı sonunda kaldırılmıştır. Türk ürünlerine dışsatım gücü kazandırmak ve dışsatımı özendirmek amacıyla getirilmiş olan vergi iadesi sistemi, ürünün üretimi sırasında bünyesine giren çeşitli vergilerin tamamının veya bir bölümünün, o ürünün ihracatçısına geri ödenmesi şeklinde uygulanmaktaydı.

Döviz kuru politikası: Döviz kuru politikası, 1980 sonrasında önemli bir politika aracı sayılmıştır. Türk Lirasının yabancı paralar karşısındaki fiyatının günlük saptanması ve bu dönemde sürekli olarak düşürülmesi, bir yandan ihracatı artırmayı hedeflerken, diğer yandan da sermaye hareketlerini canlandırıcı ve dövize dayalı işlemleri artırıcı bir etki yapmıştır. Ancak ihracatın artırılması için Türk Lirasının değerinin sürekli düşürülmesinin ithal girdi fiyatlarını yukarı çektiği ve bunun da maliyetlere yansıması sonucu devalüasyondan beklenen dış açığı kapama etkisinin gerçekleşmediği görülmüştür. 1980 sonrasında Türkiye'nin hem ihracatında hem de ithalatında görülen artışın nedeni budur. İhracatın ithalata oranla daha hızlı artması sonucu dış açık 1988 yılına kadar azalmış, ancak ihracat artışı dış pazarlara yeni ürünler sunularak gerçekleştirilemediğinden ve büyük ölçüde kapasite kullanım oranları artırılarak sağ-

landığından; bu tarihten sonra dış açık tekrar büyümeye başlamıştır. Sürekli devalüasyonların ihracat üzerinde umulan etkiyi yaratmamasına karşın sürdürülmesinin nedeni, dış borç sağlamada IMF tarafından bir önkoşul sayılmasıdır. Türkiye de 1979 yılında girdiği dış borç krizini atlatabilmek için, IMF reçetelerini uygulamak ve döviz kurlarını büyük oranda piyasa koşullarına bırakmak yoluna gitmiştir. Öte yandan 1980'ler, kambiyo rejiminde köklü bir serbestleştirmenin gerçekleştirildiği yıllardır. Türk Parasının Kıymetini Koruma hakkındaki, 7. Temmuz 1984 tarihli ve 30 sayılı karar ile başlayan bu serbestleştirme, bu karara bağlı genelgeler ve izleyen 32 sayılı kararla (11 Ağustos 1989) sürmüştür. Bu serbestleştirmenin getirdiği en önemli yenilikler, döviz kurlarının TC Merkez Bankası'nca günlük olarak saptanmaya başlaması; döviz tahsis ve transfer işlemlerinin bankalara bırakılması; bankaların döviz olanaklarını bankacılık ilkeleri içinde serbestçe kullanmalarına olanak tanınması; Türk vatandaşlarının yanlarında döviz bulundurmalarının suç olmaktan çıkarılması; Türk Lirası ve Türk Lirası ile ödemeyi sağlayan belgelerin ithalatının ve işlenmiş değerli taşların dış ticaretinin yasallaştırılması; külçe altın ithalatında TC Merkez Bankası'nın yetkili kılınması; ihracat gelirlerinin % 20'sinin ve görünmeyen işlemlerle ilgili dövizlerin tamamının kullanımının ilgililerin serbest kullanımına bırakılmasıdır. Kambiyo rejiminin liberalizasyonunun en son aşaması, 32 sayılı karar ile gerçekleştirilen sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesidir. Gerçekte 32 sayılı karar tam konvertibilitenin alanı anlamına gelmektedir. Karara göre Türkiye'de yerleşik kişilerin bankalar, yetkili kuruluşlar ve özel finans kurumlarından istedikle-

TABLO 3

İHRACATIN BAŞLICA MADDE GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI

	Tarım ürünleri		Maden ürünleri		Sanayi ürünleri*		Toplam
	milyon dolar	%	milyon dolar	%	milyon dolar	%	milyon dolar
1980	1,672	57	191	7	1,047	36	2,910
1981	2,219	47	193	4	2,290	49	4,703
1982	2,141	37	175	3	3,429	60	5,746
1983	1,881	33	189	3	3,658	64	5,728
1984	1,749	25	240	3	5,145	72	7,134
1985	1,719	22	244	3	5,995	75	7,958
1986	1,886	25	247	3	5,324	71	7,457
1987	1,853	18	272	3	8,065	79	10,190
1988	2,341	20	377	3	8,944	77	11,662
1989	2,125	18	412	4	9,086	78	11,625
1990	2,387	18	329	3	10,242	79	12,959
1991	2,725	20	286	2	10,582	78	13,593
1992	2,259	15	264	2	12,191	83	14,715
1993	2,380	15	238	2	12,726	83	15,345
1994	2,457	14	272	1	15,377	85	18,106

Kaynak: 1980-1992 arası Devlet İstatistik Enstitüsü Türkiye İstatistik Yıllığı, çeşitli yıllar; 1993 ve 1994 için İstanbul Ticaret Odası, Aylık Ekonomik Veriler, Haziran 1995 ve TC Merkez Bankası, Üç Aylık Bülten, 1994 III.

(*) DPT'nin kullandığı 1974 Uluslararası Standart Sanayi Sınıflandırması'na (ISIC) göre sanayi ürünlerinin payı daha yüksek çıkmaktadır. Bu tür bir sınıflandırma için bkz. DPT, 7. BYKP Öncesinde Makroekonomik Gelişmeler 1990-1994, *s. 74.*

TABLO 4

İTHALATIN BAŞLICA MADDE GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI

	Yatırım Malları		Tüketim Malları		Aramalı		Toplam
	milyon dolar	%	milyon dolar	%	milyon dolar	%	milyon dolar
1980	1,581	20	170	2	6,158	78	7,909
1981	2,207	25	179	2	6,547	73	8,933
1982	2,324	26	182	2	6,338	72	8,843
1983	2,317	25	242	3	6,675	72	9,235
1984	2,659	25	474	4	7,624	71	10,757
1985	2,603	23	905	8	7,836	69	11,343
1986	3,474	31	956	9	6,675	60	11,105
1987	3,817	27	1,161	8	9,180	65	14,158
1988	3,988	28	1,110	8	9,237	64	14,335
1989	3,847	24	1,377	9	10,568	67	15,792
1990	5,787	26	3,025	14	13,490	60	22,302
1991	6,046	29	2,879	14	12,122	57	21,047
1992	6,772	30	2,971	13	13,128	57	22,872
1993	9,564	33	4,117	14	15,746	53	29,428
1994	6,905	30	2,780	12	13,586	58	23,270

Kaynak: 1980-1992 arası Devlet İstatistik Enstitüsü Türkiye İstatistik Yıllığı, çeşitli yıllar; 1993 ve 1994 için İstanbul Ticaret Odası, Aylık Ekonomik Veriler, Haziran 1995 ve TC Merkez Bankası, Üç Aylık Bülten, 1994 III.

Gümrük Birliği'nin Türk ekonomisi üzerine etkileri

N. LERZAN ÖZKALE

Gümrük Birliği'nin tanımı Ankara Anlaşması madde 10'da "Anlaşmanın 2'nci maddesinin 2'nci fıkrasında öngörülen gümrük birliği, mal alışverişlerinin tümünü kavrar" şeklinde yapılmıştır. Hemen bir sonraki maddede (m. 11) "Ortaklık rejimi, Topluluğun ortak tarım politikasını göz önünde bulunduran özel usullere göre, tarımı ve tarım ürünleri alışverişini de kavrar. Tarım ürününden, Topluluğu kuran Antlaşmanın II'nci Eki'nin konusu olan ve sözü edilen Antlaşmanın 38. fıkrası hükümlerinin uygulaması ile halen tamamlanmamış bulunan listede sayılı ürünler anlaşılır." denmektedir. Buna göre tarım ürünlerinin gümrük birliğinin kapsamına alınması tarafların iradesine bağlıdır.

Türkiye ile AB arasında gerçekleştirilecek olan gümrük birliği ise, yalnızca sanayi mallarıyla sınırlandırılmıştır. Gerek AB'nin Ortak Tarım Politikası yoluyla koruduğu tarımını Türk tarımından, gerekse Türkiye'nin destekleme politikaları yoluyla koruduğu kendi tarımını Topluluk ile rekabetten koruma isteği, bu sektörü gümrük birliği kapsamının dışında bıraktırmıştır.

Nitekim AB'nin Ankara temsilcisinin 1993 yılı Mayıs ayında toplanan Karma Parlamento Komisyonu'nda AB Komisyonu adına yaptığı açıklamada "tarımın gümrük birliğine dahil edilmesinin gerekip gerekmeyeceği ve ne ölçüde dahil edileceği ve Türkiye'nin kendi tarımını destekleme sistemini Topluluğun hızla değişmekte olan ortak tarım politikası ile aynı düzeye getirmesinin kendisi için ne ölçüde zorunlu ya da arzu edilir olduğu konuları henüz bir karara bağlanmamıştır" denilerek, konunun büyük ölçüde Türkiye'nin kararına ve hazırlığına bağlı olduğu vurgulanmıştır.

Gümrük Birliği ve karar mekanizması

Türkiye'nin bugün Gümrük Birliği oluşumu için sanki yeni bir anlaşma gerekiyormuş gibi tartışmayı kabul ettiği süreç, aslında 1963 tarihli Ankara Anlaşması ve buna bağlı olarak 1970 tarihli Katma Protokol'le başlamış ve adeta aksi hiç öngörülmemiş bir süreçtir.

Geçmişte yaşanan hazırlıksızlık ve iç siyasi çekişmelerin AB ile pazarlıklara yansıması, Türkiye'yi bu konuda hep zayıflatmıştır. 6 Mart'ta imzalanan GB'nin tamamlanmasına ilişkin kararda da, GB'nin yürürlüğe girmesi için Avrupa Parlamentosu'nun onayının aranması, bunun somut örneğidir.

Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ilişkilerin karar organı Ortaklık Konseyi'dir. Bu nedenle, Türkiye'nin karar alma mekanizmasına katılmadığı bir birliğe giriyor olduğu şeklindeki kaygılar, birçok açıdan doğru değildir. Gümrük Birliği, tam üyelikten farklı olarak, siyasi birliktelik anlamına gelmemektedir. Ancak, 6 Mart tarihli Karar'da da belirtildiği gibi, Türkiye GB ile doğrudan ilgili alanlarda, Komisyon'un ilgili komitelerine katılacaktır. Avrupa Birliği'nde halen uygulanmakta olan nitelikli oy çokluğu sistemine göre, Türkiye tam üye olsaydı değişecek tek konu, bir ülkenin tam üyeliğe kabulü sırasında veto hakkına sahip olacak olmasıdır. Türkiye'nin tam üye olmadan Gümrük Birliği'ne girmesine yapılan, karar alma mekanizmasına katılmadığı bir yapıya egemenlik haklarını teslim ediyor olması şeklindeki eleştiri, kanımızca tam üyelik halinde daha da yoğunlaşacaktır. Zira nitelikli oy çokluğuna dayalı bir sistemde, Türkiye'nin kendi isteği doğrultusunda herhangi bir karar aldırması olasılığı çok zayıf görünmektedir. Şimdiye kadarki dış politikasında buna ilişkin olumlu bir işaret bulunmamaktadır.

Gümrük Birliği'nin etkileri

GB ve Türk sanayii: Türk sanayii kendisine son 15 yıldır tanınan olağanüstü olanakları, uluslararası rekabet gücü elde edecek araştırma-geliştirmeyi ve yatırımları yaparak değerlendirmek yerine, finansal liberalizasyonun da etkisiyle büyük ölçüde spekülatif hareketlere girişmiştir. Oysa 1980'lerde Türk sanayiine verilen teşvikler amaca uygun kullanılmış olsaydı veya devlet dağıttığı (çoğu kez keyfi) teşviklerin denetimini yapsaydı, Türk sanayiinin 14 yıl sonra ilkinden de ciddi bir krize girmesi için bir neden olmazdı. 1990'larda önemli şekil değişikliklerine uğrayan teşvik sisteminin en önemli araçlarından biri olan Eximbank kredileri veya benzeri ucuz finansman olanakları da yine yüksek faizle plase edildiğinden, ekonomi için hayati önemi olan yatırım artışı sağlanamamakta, üretici olması gereken sektör, faizden elde ettiği kârları, zaten rekabetten uzak piyasalar için yaptığı üretimden sağladığı yüksek mark-up'lara eklemektedir.

O halde, son onbeş yıldır sürdürülen koruma ortamının ne Türk sanayiinin, ne de Türk ekonomisinin gelişmesine katkıda bulunmadığını, söylemek yanlış olmayacaktır. Eğer Türk ekonomisi yoluna piyasa mekanizması ile devam edecekse, o zaman bu oyun kurallarına göre oynanmalı, hemen tüm sanayi kol-

→

larında iki-üç işletmenin üretimin büyük oranını gerçekleştirdiği ve bu nedenle de yüksek kâr oranlarıyla arzı kısarak tipik oligopoller şeklinde faaliyetini sürdürdüğü bu yapının kırılabilmesi için uluslararası rekabete açılınmalıdır. Bunun sanayi üzerindeki etkileri bazı firmalar açısından yıkıcı olabilecektir. Ancak bunlar zaten son derece verimsiz çalıştıkları için kaynak israfına yol açan firmalar olacaktır. Kısacası, ülke kalkınmasında öncü sektör olabilecek sanayi dallarının belirlenerek, bunların kısa sürede rekabete hazırlanması için selektif olarak verilmesi gereken ve şimdiye kadar böyle uygulanmayan teşvik politikasının yapamadığı ayıklamayı, gümrük birliğinin yapacağı kanısındayız.

Öte yandan birçok büyük oligopolcü firma için Gümrük Birliği'nin etkisi rekabeti başlatarak, kâr oranlarını 'makul' düzeylere indirmek şeklinde olacaktır. Bu ise Türk tüketicisinin refahını artıracaktır.

Gümrük Birliği'nin diğer ekonomik etkileri: Gümrük Birliği sonrasında beklenen diğer olumsuz gelişmeler, sanayileşmenin sekteye uğraması, devletin gümrük vergisi gelirlerinin azalması ve artan ithalatın yaratacağı döviz sıkıntısı olarak sayılmaktadır.

Sanayileşmenin sekteye uğrayacağı önemli nokta, Gümrük Birliği'nin yalnızca gümrük tarifeleri yoluyla korumacılıktan vazgeçilmesi anlamına gelmesidir. Bu ise aslında Türkiye'nin Uruguay Görüşmelerine ilişkin Anlaşma'da da kabul ettiği bir konudur. Yani Gümrük Birliği gerçekleşmese de Türkiye, üstelik tüm ülkelere uygulamakta olduğu gümrük tarifelerinden ve eş etkili tüm vergilerden büyük ölçüde vazgeçeceğini taahhüt etmiştir. Öte yandan tarife-dışı engeller adı verilen ve özellikle gelişmiş sanayi ülkelerinin icad etmekte büyük maharet gösterdikleri yeni korumacılık yöntemleri, gümrük tarifelerinden çok daha önemli bir koruma aracı olarak kullanılmaktadır. Türkiye dilerse bu olanaktan Gümrük Birliği'ne rağmen yararlanabilir. Gerçi Uruguay Round Anlaşması bu tür ticaret engellerini de ortadan kaldırmayı hedeflemektedir, ancak Avrupa Birliği üyesi ülkeler arasında dahi tarife dışı engellerin ortadan kaldırılması başarılamadığından, Türkiye'nin sanayisini korumak için bu aracı kullanabileceği ortadadır. Öte yandan halen çocuk işçi veya sigortasız işçi çalıştırarak, çevreyi kirleterek üretim yapan ve ancak bu yolla Avrupa sanayii ile rekabet edebilen ve ihracat yapan firmalar, giderek artan şekilde sosyal damping veya çevre dampingi suçlamalarına maruz kalmakta ve AB bunlardan yapılan ithalatı engellemektedir. Bu ise AB ile gelişen ticaretin Türk sanayiinde varolan ve sosyal açısından son derece olumsuz bazı koşulları düzeltmek gibi bir yararının da olabildiğini göstermektedir.

Devletin gümrük vergisi gelirlerindeki azalma en kolay aşılabilecek sorun olarak gözükmektedir, zira sözü edildiği andan itibaren AB bu zararın telafi edilebileceği işaretini vermiştir. Nitekim 6 Mart'ta alınan karar içindeki mali bölüm de bu amaçla hazırlanmıştır. Gümrük Birliği yerine, Türkiye'yi OGT'ne uymaktan kurtaracak bir serbest ticaret anlaşmasının daha doğru bir tercih olduğu da tartışılan konular arasındadır. Ancak burada da bilindiği gibi, ticaretin saptırılması tehlikesi vardır ki bunun olumsuz etkileri de gözardı edilemez. Zira burada gümrük vergileri daha düşük olan bir ülke yoluyla girecek mallar yüzünden Türkiye hem gümrük vergisi kaybına uğrayacak, hem de sanayisini yine de koruyamamış olacaktır.

Artan ithalatın yaratacağı döviz sıkıntısı konusuna gelince; piyasa mekanizmasına müdahale edilmediği takdirde gümrük vergilerinin sıfırlanması nedeniyle ucuzlayan ithalatın artması döviz kurları ile frenlenecektir. İşte Türk sanayinin rekabet etmesini sağlayacak etkenlerden biri de budur. Nitekim 1994 yılı başında yaşanan kriz aynen bu söylediğimiz etkiyi yaratmış ve dolar kurundaki artış sonucu meydana gelen ithalattaki daralma çarpıcı boyutta olmuştur. Bu konuda sıcak para politikasını sürdürmek amacıyla kurların baskı altında tutulmasının ithalatı artıracağı şeklinde de görüşler bulunmakla birlikte, önceki deneyimler de göstermektedir ki sıcak para politikasının çok uzun dönemler sürdürülmesi olanaksızdır.

Ekonomi Politikaları

Ankara Anlaşması Madde 17, taraf Devletlerin, ekonomilerine, fiyat düzeyi kararlılığı içinde sürekli ve dengeli bir genişleme sağlarken, dış ödemelerin denkliğini sağlamak ve paralarına olan güveni sürdürmek için gerekli ekonomi politikalarını uygulayacaklarını belirtmekte; bu hedeflere ulaşmak için "konjonktür politikası ve özellikle mali politika ve para politikası" uygular demektedir. Madde 18'de kambiyo kurlarında ortaklık amaçlarının gerçekleşmesini sağlamaya elverişli bir politikadan söz edilmektedir.

Bunlar ekonomi politikalarında herhangi bir kısıtlama olmadığını, hattâ AB'nin uyguladığı ekonomi politikaları veya kambiyo kurlarını etkileyebilecek kararlar karşısında, Türkiye'nin Ortaklık amaçlarının gerçekleşmesine aykırı bulduğu uygulamalara dikkat çekerek, bunların giderilebilmesi veya oluşan zararın tazmini gibi haklar talep etmesine dahi olanak tanıyan hükümlerdir.

TABLO 5
DOLAR KURLARI

	Yıl Sonu Kuru	Ortalama Kur
1980	89	76
1981	132	110
1982	185	161
1983	280	224
1984	443	365
1985	574	518
1986	756	669
1987	1,018	856
1988	1,813	1,421
1989	2,311	2,121
1990	2,927	2,608
1991	5,075	4,170
1992	8,556	6,888
1993	14,458	10,966
1994	38,687	29,764

Kaynak: 1980-1992 arası için Devlet Planlama Teşkilatı Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1992), 1993 ve 1994 yılları için İstanbul Ticaret Odası, Aylık Ekonomik Veriler, Haziran 1995.

TABLO 6
İŞÇİ DÖVİZİ GİRİŞLERİ (MİLYON DOLAR)

1980	2,071
1981	2,490
1982	2,187
1983	1,554
1984	1,880
1985	1,774
1986	1,696
1987	2,102
1988	1,865
1989	3,138
1990	3,325
1991	2,901
1992	3,074
1993	2,963
1994	2,664

Kaynak: İstanbul Ticaret odası, Aylık Ekonomik Veriler, Çeşitli Sayılar.

TABLO 7
DIŞ BORÇLAR (MİLYON DOLAR)

1980	16,227
1981	17,041
1982	17,619
1983	18,385
1984	20,659
1985	25,476
1986	32,101
1987	40,428
1988	40,722
1989	41,751
1990	49,035
1991	50,489
1992	55,592
1993	67,356
1994*	65,601

**Geçici*

Kaynak: İstanbul Ticaret odası, Aylık Ekonomik Veriler, Çeşitli Sayılar.

TABLO 8
İHRACATIN BAŞLICA ÜLKE GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI (%)

	AB	Diğer OECD	İslâm	Diğer
1980	42.7	15.0	18.9	23.4
1981	32.0	16.2	38.5	13.3
1982	29.8	13.6	47.9	8.7
1983	35.1	12.7	40.3	11.9
1984	38.3	14.1	37.0	10.6
1985	39.4	12.2	35.0	6.4
1986	43.7	13.8	35.0	7.5
1987	47.8	15.5	30.3	6.4
1988	43.7	13.8	30.2	12.3
1989	46.5	15.2	24.7	13.6
1990	53.2	19.8	19.2	12.8
1991	51.8	13.3	20.1	14.8
1992	51.7	11.9	18.9	17.6
1993	47.5	11.6	18.3	22.6
1994	45.7	13.6	16.8	23.9

Kaynak: 1980-1992 yılları için Maliye ve Gümrük Bakanlığı, Yıllık Ekonomik Rapor, çeşitli yıllar; 1993 ve 1994 için İstanbul Ticaret Odası, Aylık Ekonomik Veriler, Haziran 1995.

ri kadar döviz satın alıp, yurtdışına aktarabilmeleri serbest bırakılmış; dışarda yerleşik kişilerin Türkiye'de borsada işlem gören menkul kıymetler alıp, satabilmeleri, Türkiye'de yerleşik kişilerin de yabancı borsalarda aynı işlemleri yapabilmeleri ve bu amaçla yapılacak para transferleri serbestleştirilmiş; yurtdışından kredi alımı ve Türk bankalarının döviz kredisi vermelerini düzenleyen esaslar liberalleştirilmiştir. Karar kambiyo düzenlemelerindeki kısıtlamaları da önemli oranda hafifletmiştir.

32 sayılı karar ile sağlanan finansal liberalizasyon, 90'lı yıllarda döviz kurunun mal ticaretinden çok, kısa dönemli sermaye hareketlerine duyarlı hale gelmesine neden olmuş ve böylelikle döviz kuru ana işlevinden kopmaya başlamıştır. Bu durum, mal ticaretinde önemli bir rekabet gücü kazanmamış ve yüksek enflasyona sahip Türkiye'de döviz kurunun bir ekonomi politikası aracı olarak kullanılmasını zorlaştırmıştır.

Kararın döviz piyasasına etkileri ise, kısa süreli sermaye girişlerini artırma şeklinde olmuş; 90'lı yıllar boyunca döviz kuru değişim oranının dönem dönem faiz oranlarının altında tutulması ile uyarılan bu girişler döviz rezervlerini önemli ölçüde artırmıştır. Rezerv bolluğunun döviz kurlarında meydana gelebilecek artışları engellemesi, ihracatın ithalata bağımlılığındaki artışa eklenince, tüketim malları ithalatının dahi önemli ölçüde artmasına, dış açığın tehlikeli boyutlara ulaşmasına ve yerli sanayi kuruluşlarının ucuz ithalat ile rekabet etmelerinin güçleşmesine neden olmuştur. Bu durum sanayi kuruluşlarının asıl işlevleri olan üretim ve bundan doğan faaliyet kârlarını hedeflemekten vazgeçerek, büyük ölçüde finansal piyasalara yönelmelerine yolaçmış, büyük sanayi kuruluşlarının hemen hepsinin faaliyet dışı

kârları faaliyet kârlarını aşmış hatta faaliyet zararlarını kâra dönüştürmüştür. Bunun dış ticaret üzerinde de olumsuz etkisi kaçınılmaz olmuş, dış piyasalarda rekabet gücü olan yeni ürünlerin araştırılması ve üretilmesi için gerekli yatırımlar yeterince yapılmadığından, ihracat artışında önemli bir tıkanma yaşanmıştır. 1994 krizi bu ortamda meydana gelmiş ve krizi izleyen dönemde yapılan araştırmalar, OECD Sermaye Hareketleri Kodu'ndaki çekince sayısının Yunanistan, Norveç, Portekiz ve İspanya'dan daha az olan Türkiye'nin 1994 krizini, büyük ölçüde bu liberalizasyonun bedeli olarak yaşadığını ortaya koymuştur.

ABC ARŞİVİ

İhracatının neredeyse %60'ını AB ve diğer OECD ülkeleriyle gerçekleştiren Türkiye'nin İslam ülkelerine yaptığı ihracat'80'lerde inişli çıkışlı bir eğri gösterdi ve 1982'de %47'lere yükselen oran 1994'te %16'ya kadar düştü.

Dış Ticaret

24 Ocak kararlarıyla birlikte, Türk ekonomisinin dışa dönük politikalar benimsemesinin somut etkileri bu dönemde hem ihracat hem de ithalat büyüme oranları üzerinde görülmüş ve 1970-80 döneminde yıllık ortalama artış ihracatta % 4.3 ve ithalatta % 5.7 olmuşken, 1980-1994 arasında ihracat her yıl ortalama % 13.9 ithalat da % 8 büyümüştür (Tablo 1). Buna göre 1980 sonrasında, önceki on yıllık döneme oranla ihracat büyüme hızında meydana gelen artış ithalata oranla daha yüksek olmuştur. Böylelikle 1970 yılında dünya ihracatının binde 2'sini gerçekleştiren Türkiye, 1992 yılında bu payı binde 4'e çıkartmıştır. 1980 yılında 10.8 milyar dolar düzeyinde olan Türkiye'nin dış ticaret hacmi 1993 yılında 44.8 milyar dolara kadar yükselmiş, 1994'de krizin etkisiyle 41.3 milyar dolara gerilemiştir (Tablo 2).

Dışa açık büyüme döneminde dış ticarete ilişkin yaşanan bir başka düzelme ise dış ticaret hadlerinde görülmüştür. Dünya Bankası hesaplamalarına göre 1987=100 alındığında Türkiye'nin dış ticaret hadleri 1985 yılında 82 olmuşken 1992 yılında 111'e yükselmiştir. Oysa aynı dönemde Türkiye'nin de dahil olduğu alt-orta gelir grubu ülkelerin dış ticaret hadleri ortalamasında bozulma görülmektedir (1985'de 107 iken, 1992'de 96). Bu da Türk ihraç malları fiyatlarının ithal malları fiyatlarına oranla arttığını göstermektedir ki buradan, sözkonusu dönemde ihracat bileşiminde katma değeri yüksek mallar lehinde bir değişiklik olduğu sonucu çıkartılabilir. Bu durum, dış ticaretin bileşiminin incelendiği bölümde ele alınacaktır. Gerçekten de Türkiye'nin ihracatında imalat sanayi ürünlerinin payı 1980'de % 36 iken, 1994'de % 85'e ulaşmıştır (Tablo 3). İmalat sanayi ihracatı alt sektörler itibariyle incelendiğinde, gıda, dokuma-giyim ve diğerlerine oranla daha düşük olmakla birlikte demir-çelik ağırlıklı olduğu görülmektedir. İhracatın madde gruplarına göre dağılımının 1980-1994 arasında önemli ölçüde değiştiği görülmektedir. 1980 yılında ihracatın % 57.4'ü tarım ürünlerinden oluşmaktayken bu oran giderek düşmüş ve 1994 yılında % 13.5'a kadar gerilemiştir. Aynı dönemde maden ürünleri de % 6.6'dan % 1.5'e gerilemiştir.

1980'lerin sonlarından itibaren ihracat artış hızı yavaşlamıştır. İhracat artış hızı 1980-1990 arasında yılda ortalama % 16.1 olmuşken, 1990-1993 döneminde yıllık ortalama % 5.8'e gerilemiştir. Bunun nedeni imalat sanayi ihracatına yeni ürünlerin ve sektörlerin katılamamasıdır. İthalatta ise 1980-1990 dönemi yıllık ortalama artışı % 10.9 iken, 1990-1993 döneminde % 9.6 olmuştur. Görüldüğü gibi, ihracat artış hızındaki yavaşlama ithalattakinden çok daha çarpıcı boyuttadır. Bunun önemli nedenlerinden biri de, döviz kuru politikasının açıklandığı bölümde de değinildiği gibi, izlenen aşırı değerli kur politikasının ihracat üzerindeki olumsuz etkisidir. 1989 yılından itibaren ihracatta vergi iadesi uygula-

1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı'nın incelenmesi

N. LERZAN ÖZKALE

I. Malların Serbest Dolaşımı ve Ticaret Politikası: Tarım ürünü dışında kalan, Türkiye'de ya da Topluluk'ta üretilen ya da üçüncü ülke kaynaklı olup serbest dolaşıma konu olan ürünler gümrük birliği kapsamındadır. İthalatta ve ihracatta uygulanan gümrük vergileri, eş etkili vergiler, miktar kısıtlamaları ve eş etkili önlemler, gümrük birliğinin yürürlüğe girdiği tarihte kaldırılacaktır.

- Bu çerçevede, Topluluk, tekstil ürünlerinde uygulanan kısıtlamaların kaldırılmasını, Türkiye'nin fikri, sınai ve ticari mülkiyet, rekabet -devlet yardımları dahil- alanındaki topluluk mevzuatına uyum için öngörülen önlemlerin etkin şekilde uygulamaya koymasına; ayrıca, Topluluğun tekstil sektöründeki anlaşma ve düzenlemeleri üstlenmesine bağlamaktadır: Türkiye ise, bu önlemleri zamanında almasına karşın, kısıtlamaların kaldırılmaması halinde mukabil tedbirlere başvuracağını açıklamaktadır.
- Topluluğun Türkiye kaynaklı petrol ürünlerine tanıdığı tarife kontenjanı da kaldırılacaktır.
- Türkiye, Kararın yürürlüğe girmesinden itibaren belli bir süre için, kullanılmış motorlu taşıt ithalini, yürürlükteki ithalat rejimindeki düzenleme çerçevesinde izne tâbi tutmaya devam edecektir.

Türkiye, ticarette teknik engellerin kaldırılması konusundaki Topluluk araçlarını (standardizasyon, ölçüm, kalibraj, kalite, akreditasyon, test ve sertifikalandırma konusundaki Topluluk mevzuatı) kararın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren 5 yıl içinde benimseyecektir. Geçiş süreci içinde Türkiye Topluluk mevzuatına uygun belgelendirilmiş Topluluk ürünlerinin ithalatını engellemeyecektir. Topluluk araçlarının Türk hukukuna uyarlanmasına kadar, Türkiye'nin sanayi ürünlerinde Topluluk hukuku doğrultusundaki uygunluk değerlendirmeleri de kabul görmektedir.

Türkiye, üçüncü ülkelerden yapılacak ithalatta Ortak Ticaret Politikası'na büyük ölçüde benzeyen hükümleri ve önlemleri uygulamaya koyacaktır. Bunlar özellikle miktar kısıtlamaları, dampingli veya sübvansiyonlu ithalata karşı korunma ile ilgili olan önlemlerin yanında; Yeni Ticaret Politikası Aracı (üçüncü ülkelerin haksız ticari uygulamasından maddi zarar gördüğünü ya da görme tehdidi altına olduğunu iddia eden kişi veya kurumların iddiası üzerine tedbir alınması olanağı), ihracat konusundaki resmî destekli krediler, tekstil ürünleri ihracat ve ithalatında uygulanacak kurallar gibi alanlarda yoğunlaşmaktadır.

Ortak Gümrük Tarifesi ve tercihli tarifelere uyum konularında gümrük birliği ortak komitesinde danışmalar yapılacak ve gerekli kararlar alınacaktır (Japon otomobillerinin Topluluk pazarına ihracatın sınırlandırılması geçerli). Türkiye bazı hassas ürünlerde* 2001 yılı başına kadar OGT üzerinde vergi uygulayabilecektir.

Türkiye Topluluğun otonom veya tercihli rejimlerini kararın yürürlüğe girişinden itibaren 5 yıllık bir geçiş dönemi içinde üstlenmeyi kabul etmiştir. İşlenmiş tarım ürünlerindeki sanayi payına tekabül eden kısmındaki korumalar karşılıklı olarak kaldırılacaktır.

II. Tarım Ürünleri: Türkiye tarım ürünlerinin serbest dolaşımı için gerekli Ortak Tarım Politikası tedbirlerini Katma Protokol'ün öngördüğünün (22 yıl) ötesinde bir sürede alacaktır. Türkiye ile AB arasındaki tarim ürünleri ticareti tedricen geliştirilecektir.

III. Gümrükler: Türkiye kararın yürürlüğe girdiği tarihte Topluluk Gümrük Kodu ve Uygulama Yönetmeliğini üstlenecektir.

IV. Mevzuat Uyumu: Fikri, sınai ve ticari mülkiyetin korunması konusunda Türkiye Topluluk mevzuatına, uluslararası sözleşmelere ve TRIPS Anlaşması'na (Fikri Mülkiyet Hakları'nın Ticaretle İlgili Yönleri Hakkında Anlaşma) uyum sağlayacaktır. TRIPS Anlaşması Karar'ın yürürlüğe girişinden 3 yıl sonra üstlenilecektir. Eczacılık ürünleri ve üretim yöntemlerinde gerekli mevzuat değişikliği kararın yürürlüğe girmesinden sonra iki yıldan geç olmamak üzere ve 1 Ocak 1999'dan önce yapılacaktır.

Türkiye rekabetin korunmasına yönelik kurallara uyacak, gerekli mevzuat değişikliğini yapacaktır. Bu konuda 13 Aralık 1994 tarihli Rekabetin Korunması Hakkındaki Kanun ilk adımdır.

Karar, Devlet yardımları konusunda, sosyal nitelik taşıyan; doğal afetlerin zararlarını yok etmeyi amaçlayan; Kararın yürürlüğe girmesinden itibaren 5 yıl boyunca Türkiye'nin az gelişmiş bölgelerinin ekonomik gelişmesine katkıda bulunmak üzere verilen yardımlar dışındakiler yasaklanmıştır. Yapısal uyum gereklerinin yerine getirilmesine, Avrupa'nın ortak çıkarlarına hizmet eden önemli projelerin uygulanmasına yönelik ve kültür

→

değerlerinin korunmasını öngören yardımların da Gümrük Birliği ile uyumlu kabul edilebileceği belirtilmektedir. Türkiye, Topluluğun tekstil ve hazır giyim sektörüne uyguladığı devlet yardımlarına GB öncesinde; diğer yardım planlarına ise Kararın yürürlüğe girmesinden itibaren 2 yıl içinde uyum sağlayacaktır.

Tekeller konusunda da yürürlük tarihinden itibaren 1 yıl içinde Topluluk mevzuatında yer alan ilkelerin gözetilmesinin sağlanması ve devlet tekellerinin de 2 yıl içinde Topluluk ve Türkiye vatandaşları arasında ayrım yapılmayacak şekilde uyumlaştırma öngörülmüştür.

Ortaklık Konseyi, Türkiye'nin AB'nin ilgili mevzuatını üstlendiği ölçüde, anti-damping ve anti-sübvansiyon tedbirleri dışındaki ticari korunma araçlarının kaldırılmasına karar verebilecektir. Türkiye'nin Topluluk mükteseabatını üstlenme sürecinde, anti-damping ve anti-sübvansiyon konusunda Katma Protokol'ün 47. maddesi uygulanmaya devam edecektir.

V. Kamu Alımları: Ortaklık Konseyi, kamu ihalelerinin karşılıklı olarak açılmasını amaçlayan müzakereler için tarih belirleyecektir.

VI. Vergilendirme: Tarafların dolaylı ve dolaysız vergiler konusunda birbirlerinin mallarına yerli mallara uyguladıklarından farklı bir iç vergi oranı uygulayamazlar.

VII. Kurumsal Hükümler: Görüş alışverişi yaparak ve Ortaklık Konseyi'ne tavsiyelerde bulunarak, Gümrük Birliği'nin düzgün işleyişini sağlayacak bir Gümrük Birliği Ortak Komitesi kurulmuştur.

Gümrük Birliği'nin işleyişini doğrudan ilgilendiren mevzuat alanlarında AB'de değişiklik yapılırken, Türkiye ile karşılıklı danışılacaktır. Yine bu amaçla Türk uzmanlar Avrupa Komisyonu'nun bazı teknik komitelerinin çalışmalarına katılacaklardır (Nomanklatür, gümrük kodu, menşe, değerleme, dış ticaret istatistikleri komiteleri).

VIII. Uyuşmazlıkların Çözümü ve Korunma Önlemleri: Taraflar arasındaki uyuşmazlıkların çözümü için öncelikle Ortaklık Konseyi'ne, onun çözemediği konularda Lüksemburg Adalet Divanı'na veya herhangi bir yargı merciine gidilmesi Ankara Anlaşması'nda öngörülmüştür. Karar buna ek olarak korunma hükümlerinin uygulanmasına ilişkin sınırlı bir hakemlik kurumu da getirmiştir. Katma Protokol'ün 60. maddesindeki korunma mekanizmasının geçerliliği sürmektedir.

IX. Genel ve Son Hükümler: Karar 1 Ekim 1995 tarihinden önce yapılacak Ortaklık Konseyi'nde aksi kararlaştırılmadıkça, 31 Aralık 1995 tarihinde yürürlüğe girecektir. Ortaklık Konseyi bu tarihi 1 Temmuz 1996'ya erteleme yoluna (yalnızca kararın içinde yer alan teknik konulara dayanan bir gerekçeyle) gidebilir.

---

* Karar ekinde yer alan hassas ürünler listesi: Bazı petrol yağları, deri ve köseleden, plastik madde yapraklarından, dokumaya elverişli maddelerden ve kartondan yapılmış sandık, çanta, bavul ve kılıflar; torba imali için beyazlatılmış kraft kâğıtları, çimento ve gübre torbaları; ayakkabı ve ayakkabı aksamı; porselen ve seramikten bazı sofra ve mutfak eşyası; bazı traktör, midibüs ve minibüs, binek otomobilleri, eşya taşımaya mahsus motorlu taşıtlar.

masının kaldırılmasının da etkisi önemli olmuştur. Nitekim 1989 yılında ihracat binde 3 oranında gerilemiştir.

Bunun bir diğer önemli nedeni ise, sözkonusu yıla kadar iç talebi baskı altında tutan ve ihracatın artırılması amacına yönelik, düşük ücret politikasının daha fazla sürdürülememiş olması ve yaklaşan seçimler nedeniyle 1989 yılında tekrar popülist iktisat politikalarına dönülerek, önemli ücret artışları sağlanmasıdır. Bu da iç talebi artırarak, ihracata yönelebilecek mal miktarını azaltmıştır.

1980 yılından başlayarak önemli bir iyileştirme gösteren ihracatın ithalatı karşılama oranı 1980'deki % 36.8'lik düzeyinden 1988'de % 81.4'e ulaşmış, ancak bu yıldan itibaren tekrar düşmeye başlamıştır. 1993 yılında % 52.1'e kadar düşen ihracatın ithalatı karşılama oranı, 1994 ekonomik krizi sırasında artan dolar fiyatının etkisiyle (Tablo 5) % 77.8'e sıçramıştır. Ancak bu sıçramanın artan dolar fiyatları ve kriz nedeniyle yaşanan ihracat artışından ve iç talep daralmasının da etkisiyle önemli ölçüde kısılan ithalattan kaynaklandığını gözönünde bulundurmak gerekir.

İhracatın ithalatı karşılama oranındaki düşmenin nedeni ihracatın artış oranının düşmesi olabileceği gibi, ithalat artış oranının artması da olabilir. Nitekim ithalat 1980 yılından sonra, başlangıçta hızla artmış, daha sonra ise artış hızı düşmüştür. Bununla birlikte örneğin 1990 yılında % 41.2 oranında artmış daha sonra gerilemiş 1993 yılında ise tekrar önemli oranda (% 28.7) artmıştır. 1980'lerin başlarındaki önemli oranda devalüasyona ve bunu izleyen aşırı değersiz kur politikası uygulamasına karşın ithalat artışının yüksek olmasının nedenleri, ithalatın bileşimi incelendiğinde görülebilmektedir. İthalat artışının önemli nedenlerin-

TABLO 9

ÖDEMELER DENGESİ - Yıllık Veriler (Milyon Dolar)

	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994
A. CARİ İŞLEMLER DENGESİ																
İhracat f.o.b.	2,261	2,910	4,703	5,890	5,905	7,389	8,255	7,583	10,322	11,929	11,780	13,026	13,667	14,891	15,611	18,390
İhracat	2,261	2,910	4,703	5,746	5,728	7,134	7,959	7,457	10,190	11,662	11,625	12,959	13,593	14,715	15,345	18,106
Transit Ticaret	0	0	0	144	177	255	296	126	132	267	155	67	74	176	266	284
İthalat f.o.b.	-4,815	-7,513	-8,567	-8,518	-8,895	-10,331	-11,230	-10,664	-13,551	-13,706	-15,999	-22,581	-21,007	-23,081	-29,771	-22,606
İthalat c.i.f.	-5,069	-7,909	-8,933	-8,843	-9,235	-10,757	-11,344	-11,105	-14,158	-14,335	-15,792	-22,302	-21,047	-22,871	-29,428	-23,270
Altın İthalatı	0	0	0	0	0	0	-269	-94	-121	-32	-1,058	-1,532	-1,161	-1,430	-1,881	-480
Transit Ticaret	0	0	0	-112	-134	-193	-227	-105	-88	-161	-76	-46	-64	-151	-229	-251
Navlun ve Sigorta	254	396	366	437	474	619	610	640	816	822	927	1,299	1,265	1,371	1,767	1,395
Dış Ticaret Dengesi	-2,554	-4,603	-3,864	-2,628	-2,990	-2,942	-2,975	-3,081	-3,229	-1,777	-4,219	-9,555	-7,340	-8,190	-1,460	-4,216
Diğer Mal ve Hizmet Gelirleri	708	762	1,316	2,038	2,041	2,366	3,162	3,338	4,195	6,026	7,098	8,933	9,307	10,419	11,788	11,691
Turizm	281	326	380	373	420	548	1,094	950	1,476	2,355	2,557	3,225	2,654	3,639	3,959	4,321
Faiz Gelirleri	0	0	0	110	81	146	298	341	382	374	684	917	935	1,012	1,135	890
Diğer	427	436	936	1,555	1,540	1,672	1,770	2,047	2,337	3,297	3,857	4,791	5,718	5,768	6,694	6,480
Diğer Mal ve Hizmet Giderleri	-1,377	-1,738	-1,946	-2,639	-2,734	-2,945	-3,184	-3,646	-4,162	-4,812	-5,476	-6,496	-6,816	-7,262	-7,829	-7,936
Turizm	-83	-104	-103	-149	-128	-277	-324	-313	-448	-358	-565	-520	-592	-776	-934	-866
Faiz Ödemeleri	-1,010	-1,138	-1,443	-1,565	-1,511	-1,586	-1,753	-2,134	-2,387	-2,799	-2,907	-3,264	-3,430	-3,339	-3,574	-3,923
Diğer	-284	-496	-400	-925	-1,095	-1,082	-1,107	-1,199	-1,327	-1,655	-2,004	-2,712	-2,784	-3,047	-3,321	-3,147
Toplam Mal ve Hizmetler	-3,223	-5,579	-4,494	-3,229	-3,683	-3,521	-2,997	-3,389	-3,196	-563	-2,597	-7,118	-4,849	-5,033	-10,201	-461
Karşılıksız Transfer Girişleri (Özel)	1,818	2,166	2,559	2,189	1,569	1,901	1,782	1,718	2,088	1,846	3,171	3,374	2,879	3,147	3,035	2,709
Göçmen Transferleri	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	23	0	0	0	0	0
İşçi Gelirleri	1,694	2,071	2,490	2,140	1,513	1,807	1,714	1,634	2,021	1,776	3,040	3,246	2,819	3,008	2,919	2,627
Diğer	124	95	69	49	56	94	68	84	67	70	108	128	60	139	116	82
Karşılıksız Transfer Çıkışları (Özel)	-19	-13	0	0	-20	-16	-20	-15	-22	-19	-36	-25	-25	0	0	0
Karşılıksız Transferler (Resmi): Net	11	18	-1	88	211	197	222	221	324	332	423	1,144	2,245	912	733	383
İşçi Gelirleri	0	0	0	47	41	74	60	62	81	89	98	79	82	66	44	37
Diğer (1)	11	18	-1	41	170	123	162	159	243	243	325	1,065	2,163	846	689	346
Cari İşlemler Dengesi	-1,413	-3,408	-1,936	952	-1,923	-1,439	-1,013	-1,465	-806	-1,596	961	-2,625	250	-974	-6,433	2,631
B. SERMAYE HAREKETLERİ (REVERV HARİÇ)	-393	672	899	280	883	73	1,065	2,124	1,891	-958	780	4,037	-2,397	3,648	8,963	-4,194
Doğrudan Yatırımlar	75	18	95	55	46	113	99	125	106	354	663	700	783	779	622	559
Portföy Yatırımları (2)	0	0	0	0	0	0	0	146	282	1,178	1,386	547	623	2,411	3,917	1,158
Diğer Uzun Vadeli Sermaye Hareketleri	532	656	683	127	39	612	-513	1,041	1,453	-209	-685	-210	-783	-938	1,370	-784
Kullanımlar	3,719	2,284	1,972	1,730	1,817	1,951	1,509	2,552	3,385	3,124	2,820	3,679	3,784	3,523	4,857	3,349
Ödemeler	-3187	-1,628	-1,289	-1,603	-2,136	-1,907	-2,208	-2,173	-2,687	-3,927	-4,023	-3,938	-4,070	-4,871	925	1,315
Kredi Mektuplu Döviz Tevdiat Hesabı (3)	0	0	0	0	358	568	186	662	755	594	518	49	497	410	-4,412	-5,448
Diğer Kısa Vadeli Sermaye Hareketleri	-1,000	-2	121	98	798	-652	1,479	812	50	-2,281	-584	3,000	-3,020	1,396	3,054	-5,127
Varlıklar	-109	85	360	-181	177	-1,625	127	-313	-945	-1,428	371	-409	-2,563	-2,438	-3,291	2,423
Verilen Krediler	0	0	0	0	-105	-573	-296	-253	-842	-607	390	156	-811	-327	-289	-38
Diğer Varlıklar	-109	85	360	-181	282	-1,052	423	-60	-103	-821	-19	-565	-1,752	-2,111	-3,002	2,461
Yükümlülükler	-891	-87	-239	279	621	973	1,352	1,125	995	-853	-955	3,409	-457	3,834	6,345	-7,550
Krediler	-871	-109	-347	-177	399	1,095	1,002	984	687	-943	-1,227	2,520	590	4,091	5,681	-7,495
Mevduatlar (3)	-20	22	108	456	222	-122	350	141	308	90	272	889	-1,047	-257	664	-55
C. NET HATA VE NOKSAN	651	1,434	649	-75	409	469	-837	-118	-506	515	971	-468	948	-1,190	2,232	1,769
D. ÖDEMELER DENGESİ FİNANSMANI	1,003	1,373	315	902	622	1,002	676	0	0	0	0	0	0	0	0	0
E. KARŞILIK KALEMLERİ	40	19	68	13	161	-171	233	249	390	-263	50	364	170	0	0	0
Genel Denge	-112	90	-5	168	-152	66	124	790	969	890	2,762	1,303	-1,029	1,484	308	206
F. REZERV HAREKETLERİ	112	-90	5	-168	-152	66	-124	-790	-969	-890	-2,762	-1,303	1,029	-1,484	-308	-206
IMF (4)	10	423	268	133	77	-138	-104	-245	-320	-469	-252	-53	0	0	0	340
Resmi Rezervler	102	-513	-263	-301	-229	204	-20	-545	-649	-421	-2,510	-1,255	1,029	-1,484	-308	-546

(1) Türkiye'nin yurtdışına yaptığı hibe ve yardımları içermektedir.
(2) Tahvil ihracı yoluyla sağlanan krediler ve menkul kıymet alım-satımını içermektedir.
(3) Kredi mektuplu döviz tevdiat hesaplarının vade yapısındaki değişiklikler yansıtılmıştır.
(4) Kur farkından arındırılmıştır.

Kaynak: TC Merkez Bankası Üç Aylık Bülten, 1994 III.

den biri tüketim malı ithalatının 1980'den sonra serbest bırakılmış olmasıdır. Nitekim 1980 yılında toplam ithalat içinde tüketim malı ithalatı yalnızca % 2'lik bir paya sahipken, 1990'da % 14'e ulaşmıştır (Tablo 4). Aynı şekilde ara malı ve yatırım malı ithalatı da sürekli artmıştır. Ancak ara malı ithalatındaki artış, yatırım malı ithalatındakinden çok daha yüksektir. 1980'lerin başında toplam ithalat içindeki payı % 80'lere ulaşan ara malı ithalatı, 1994'de % 58'e kadar gerilemiştir. Ancak yatırım malı ithalatının payı bu dönem boyunca % 20'lere yakın seyretmiş,

İLETİŞİM ARŞİVİ

Türk sanayiinin en önemli sektörlerinden tekstil sektöründe Gümrük Birliği'ne geçişle birlikte korunmanın sıfırlanması ve Türkiye'nin üçüncü ülkelere de AT'nin uyguladığı kotaları uygulayaması bu sektörde Türkiye'nin dışalımlarında önemli değişikliklere neden olacak.

1990'dan sonra % 30'lar düzeyine ulaşmıştır. Bu verilere 1980'lerden sonra önemli bir yatırım malı sanayii kurulmamış olduğu bilgisi ekleninçe, bu dönemdeki ihracat artışının yeni teknolojilere ve yeni ürünlere dayalı olmadığı ortaya çıkar. 1988 yılında artık kapasite kullanım oranlarının hemen tümü kullanılmaya başlandığından, bu tarihten sonra yatırım yapılmaya başlanmış, nitekim ithalatta da yatırım mallarının payı bu yıldan sonra artış göstermiştir.

İhracat artışındaki tıkanma ile ithalatta özellikle 1989'dan sonra yaşanan artış birleşince, dış açıklar önemli ölçüde artmıştır (Tablo 1). 1993 yılında 14 milyara ulaşan dış ticaret açığı rekor düzeydedir. İşçi dövizi girişlerinde önemli bir artış olmaması (Tablo 6), turizm gelirlerinin tüm gayretlere rağmen önemli düzeye ulaştırılamaması da birbirine eklenince, Türkiye'nin dış ödemeler sorunu yeniden önemli ölçülere ulaşmış (Tablo 9), ancak kur-faiz makası nedeniyle çekilen kısa süreli sermaye bu sorunun farkedilmesini geciktirmiştir. Nitekim 1994 yılı başında Türk lirasının dolar karşısındaki değeri ani olarak düşürülünce, kaçan kısa süreli sermaye, Türkiye'nin dış kredibilitesini düşürmüş ve Türkiye yeni bir dış borç krizinin eşiğine gelerek IMF ile yeni bir stand-by anlaşması imzalamak zorunda kalmıştır. 70 milyar dolara ulaşmış olan dış borcu (Tablo 7) nedeniyle Türkiye'nin, 5 Nisan Kararları adıyla anılan bu istikrar paketini aynen kabul etmekten başka çaresi de kalmamıştır.

Türkiye'nin ihracatının yaklaşık % 60'ı AB ülkeleri ile diğer OECD ülkelerine yapıldığından (Tablo 8), ithalatın ise % 65'lik kısmı yine aynı ülke grubundan gerçekleştiğinden (Tablo 10), sanayileşmiş ülkeler topluluğu ile ticari anlamda bir entegrasyonu fiilen gerçekleşmiş durumdadır. Öte yandan 1963 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu ile imzaladığı Ankara Anlaşması'nda öngörülen Gümrük Birliği'nin de 1996 yılı içinde gerçekleştirilmesi karara bağlanmıştır (6 Mart 1995 tarihli Ortaklık Konseyi Kararı). Sonuç olarak Türkiye 21. yüzyıla bu serbest ticaret ortamında girmeyi ve bunun gerekleri olan liberalizasyonu sürdürmeyi taahhüt etmiş durumdadır. Ancak bu serbest ticaretin kendi sanayisinin yok olmasına neden olmaması için, gerekli teknolojik yenilenmeyi başarması zorunludur.

TABLO 10

İTHALATIN BAŞLICA ÜLKE GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI (%)

	AB	Diğer OECD	İslâm	Diğer
1980	27.9	16.4	39.5	16.2
1981	28.2	19.7	38.9	13.2
1982	27.9	22.3	43.0	6.8
1983	28.1	20.4	39.5	12.0
1984	27.7	24.0	36.2	12.1
1985	31.3	24.8	32.9	11.0
1986	41.2	24.7	19.2	14.9
1987	40.0	23.8	22.2	14.0
1988	41.1	23.3	20.4	15.2
1989	38.4	24.5	18.5	18.7
1990	41.8	22.0	17.3	18.9
1991	43.0	23.0	15.2	18.0
1992	43.9	23.5	14.9	17.6
1993	44.0	23.9	11.9	20.2
1994	44.2	21.6	14.5	19.7

Kaynak: 1980-1992 yılları için Maliye ve Gümrük Bakanlığı, Yıllık Ekonomik Rapor, çeşitli yıllar; 1993 ve 1994 için İstanbul Ticaret Odası, Aylık Ekonomik Veriler, Haziran 1995.

KAYNAKÇA

Kepenek, Y. ve Yentürk,N. *Türkiye Ekonomisi*, Geliştirilmiş 6. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 1994.

Ekonomik Rapor, Çeşitli yıllar.

Togan,S. 1980'li Yıllarda *Türk Dış Ticaret Rejmi ve Dış Ticaretin Liberalizasyonu*, Türk Eximbank Araştırma Dizisi 1, 1993.

1980-1994 döneminde Türkiye'nin dış borçları

ERKİN ÖZALP

1980-89 dönemi

Dış borçlanma, kendi başına bir olumsuzluk göstergesi değil. Dış borç faiz oranının üzerinde bir büyüme oranının yakalanması ve bu arada da yeterli döviz girdisi sağlayacak mal ve hizmet üretiminin gerçekleştirilmesi koşullarında dış borçlanma kaynak yetersizliği sorununun çözümüne yardımcı olur. Ama bunların başarılamaması ve dış borç faiz ödemelerinin üretilen yeni iç kaynaklarla karşılanamaması durumunda dış kaynak gereksinimi katlanarak artar.

Türkiye'de, ithal ikameci sanayileşme modelinin uygulandığı 60'lı ve 70'li yıllarda, yüksek büyüme oranlarının yakalanmasına karşın, döviz girdisi sağlayacak mal ve hizmet üretimi yeterli düzeye ulaştırılamadı. Üretimin gümrük duvarlarıyla korunan bir iç pazara yönelik olduğu bu dönemde emek üretkenliği artırılamadı. Emek üretkenliği artmadığı için sınai ürün ihraç edemeyen ekonominin yatırım malları ve ara mallar ithalatına bağımlı yapısı da değişmeyince, ithalat ikame edilemedi. 1980 yılına gelindiğinde, "70 cent'e muhtaç" Türkiye'nin ithal ikameci birikim modeliyle yola devam edemeyeceği fazlasıyla açıktı.

24 Ocak Kararları ve ihracata dayalı birikim modeli, öncelikle, "döviz kıtlığı" sorununu çözme kaygısının ürünü oldu. İhracatı artırmak için doğrudan teşviklere, devalüasyona, reel ücret ve maaşların düşürülmesine ve iç pazarın daraltılmasına başvuruldu.

Döviz kıtlığının ekonomiyi mutlak bir tıkanma noktasına getirdiği koşullarda kısa vadeli iktisat politikalarının uygulanması kaçınılmazdı. Ama ekonomide "istikrar"ı sağlamaya yönelik 24 Ocak Kararları'nın ruhu 80'li yılların neredeyse tümüne damgasını vurdu. İhracat artışı temel olarak mevcut üretim yapısına ve hatta mevcut kapasiteye dayandırıldı. Özellikle imalat sanayiinde sabit sermaye yatırımlarının artış hızında geçmiş dönemlere oranla ciddi bir geri-

ABC ARŞİVİ

Özallı yıllar, Özal'a ve Özalcılar'a göre yurtışında kredi itibarımızın arttığı, rahatlıkla dış borç bulabildiğimiz, istikrarlı bir dönemdi. "70 sente muhtac olduğumuz" dönemler sık sık hatırlatılarak seçmenlerden ısrarla Türkiye'nin "rahatlıkla borç verilen ülke" durumuna gelmesinin takdir edilmesi istendi.

lemenin yaşandığı bu dönemde, ihracat artışının eninde sonunda duracağını öngörmek çok zor değildi.

Uzun vadede ihracatı artırmanın tek yolu en azından belirli sektörlerde emek üretkenliğinin yükseltilmesi, bu sektörlerde uluslararası rekabet gücünün teknik temelinin oluşturulması ve (sürekli şekilde) geliştirilmesidir. Bunun dışındaki önlemler ancak geçici nitelik taşıyabilir. Nitekim, 80'li yılların sonuna gelindiğinde, 24 Ocak uygulamalarını aynı şekilde sürdürme olanağı ortadan kalkmıştır. Uluslararası koşullar, dolaysız ihracat teşviklerinin temel bir iktisat politikası aracı olmasına izin vermemektedir. Ücret ve maaşların geriletilmesinin bir sınırı vardır ve 1989 yılından itibaren (1994'e kadar) reel ücret ve maaşlar yeniden yükselme eğilimine girmiştir. Yine 1989'dan sonra, finansal liberalizasyona giden Türkiye'nin ulusal parasının değerini düşük tutma şansı kalmamıştır.

Diğer yandan, ihracata dayalı birikim modeli, en başarılı döneminde bile dış borç yükünün hızlı artışının önüne geçememiştir. Gerçi cari işlemler dengesi 1984 yılından itibaren, dış borç faiz ödemeleri çıkarıldığında, sürekli fazla vermiştir (1993 hariç). Ama cari işlem gelirleri (ihracat, turizm, işçi gelirleri ve diğer mal ve hizmet gelirleri) istisnai birkaç yıl dışında faiz yükünü karşılamaya yetmemiş ve dış borç faizlerinin yine borçla ödenmesi gerekmiştir.

1986 ve 1987 yılları, 24 Ocak modelinin belki de en parlak iki yılıdır. Bu yıllarda GSMH büyüme hızı sabit fiyatlarla % 6.8 ve % 9.8 olmuştur. 1987 yılında, 1966 yılından bu yana en yüksek büyüme hızına ulaşılmıştır. Buna karşın sözkonusu iki yıl, aynı zamanda, Türkiye'nin en yoğun şekilde borçlandığı iki yıldır. Bu iki yılda ülkenin dış borç stoku yaklaşık 15 milyar dolar artmış, 1987'de dış borç stokunun GSMH'ya oranı rekor düzeye yükselmiştir.

TABLO 1
DIŞ BORÇLAR (MİLYON DOLAR)

	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994 (*)
Vadesine Göre	40,722	41,751	49,035	50,489	55,592	67,356	65,601
Kısa Vadeli	6,417	5,745	9,500	9,117	12,660	18,533	11,310
Orta-Uzun Vadeli	34,305	36,006	39,535	41,372	42,932	48,823	54,291
Borç Alana Göre	40,722	41,751	49,035	50,489	55,592	67,356	65,601
Orta-Uzun Vade	34,305	36,006	39,535	41,372	42,932	48,823	54,291
Konsolide Bütçe	20,745	21,212	23,659	25,134	25,798	28,336	30,416
. Diğer Kamu Sektörü	12,035	13,188	14,078	13,986	13,950	14,519	17,731
Özel Sektör	1,525	1,606	1,798	2,252	3,184	5,968	6,144
Kısa Vade	6,417	5,745	9,500	9,117	12,660	18,533	11,310
Merkez Bankası	1,830	799	855	557	572	667	828
Ticari Bankalar	2,767	3,118	5,373	5,216	7,157	11,127	4,684
Diğer Sektörler	1,820	1,828	3,272	3,344	4,931	6,739	5,798
Borç Verene Göre	40,722	41,751	49,035	50,489	55,592	67,356	65,601
Orta-Uzun Vade	34,305	36,006	39,535	41,372	42,932	48,823	54,291
Uluslararası Kuruluşlar	9,192	8,740	9,564	10,069	9,160	8,674	9,183
İkili Anlaşmalar	11,382	11,431	12,984	14,587	15,035	18,153	20,678
Ticari Bankalar	5,570	5,043	4,843	4,309	3,640	3,083	2,325
Tahvil İhraçları	3,321	5,226	5,877	6,683	9,316	12,623	13,788
Özel Alacaklılar	4,840	5,566	6,267	5,724	5,781	6,290	8,317
Kısa Vade	6,417	5,745	9,500	9,117	12,660	18,533	11,310
Ticari Banka Kredileri	2,950	1,841	3,845	4,144	6,490	9,526	2,901
Özel Kesim Kredileri	3,467	3,904	5,655	4,973	6,170	9,007	8,409
Kredi Türlerine Göre	40,722	41,751	49,035	50,489	55,592	67,356	65,601
Orta-Uzun Vade	34,305	36,006	39,535	41,372	42,932	48,823	54,291
Proje ve Prog. Kredileri	19,109	18,929	21,116	22,815	21,819	21,760	25,219
Uluslararası Para Piyasası Kredileri	8,891	10,269	10,720	10,992	12,956	15,706	16,113
Ertelenmiş Borçlar	503	66	12	11	10	8	9
Özel Krediler	5,802	6,742	7,687	7,554	8,147	11,349	12,950
Kısa Vade	6,417	5,745	9,500	9,117	12,660	18,533	11,310
Krediler	3,984	2,950	5,524	6,134	10,065	15,436	8,044
Mevduatlar	2,433	2,795	3,976	2,983	2,595	3,097	3,266

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı
(*) Geçici

1985 yılından sonra dış borç yükünün ağırlaşmasının bir nedeni de ABD dolarının Alman markı ve Japon yeni karşısında değer yitirmesidir. Bir hesaplamaya göre, 1987-94 döneminde kur farklılaşmaları Türkiye'nin dış borç stokunu yaklaşık olarak 8 milyar dolar düzeyinde artırmıştır.

Dış borç stokunun neredeyse hiç artmamış olduğu 1988 ve 1989'da ise (üstelik bu yıllarda kur hareketleri Türkiye lehinedir) büyüme hızı ciddi şekilde düşmüştür (sırasıyla % 1.5 ve 1.6). 1988'le birlikte, ihracat gelirlerinin artış hızı da düşer. Cari işlemler dengesinin sözkonusu iki yılda fazla vermiş olması, ithalat giderlerinin artmamasından ve ihracat dışındaki cari işlem gelirlerinin artışından kaynaklanmıştır.

1985'e kadar yılda 600 milyon doları aşamayan turizm gelirleri 1988 yılında 2.5 milyar dolara yükselmiş

ve artma eğilimini sürdürmüştür (1994'te 4.3 milyar dolar). 1980-88 döneminde yılda ortalama 1.9 milyar dolar olan işçi gelirlerinin 1989-94 dönemi ortalaması 3 milyar dolara yaklaşmıştır. Yine petrol fiyatlarındaki düşüşler ithalat yükünü hafifletmiştir. Ama bu gelişmeler Türkiye'nin borç sorununu gündemden kaldırmaya yetmemiştir.

1989'dan krize

1989 yılı, 80 sonrası ekonomi politikaları açısından ciddi bir dönemeç noktası oldu. Bir yandan reel ücret ve maaşlar yeniden artmaya başlarken, diğer yandan da Türk lirasını konvertibl hale getiren 32 sayılı KHK ile finansal liberalizasyonun son önemli adımı atıldı. Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ile birlikte ihracatın Türk lirasının değerinin düşük tutulması yoluyla desteklenmesi olanağı da yitirildi.

Türkiye'nin finansal liberalizasyona yönelmesini uluslararası gelişmeler bağlamında ele almak gerekiyor. 80'li yıllarda sermaye hareketlerinin yönü gelişkin kapitalist ülkelerdir. Bir hesaplamaya göre, 1983-90 döneminde az gelişmiş ve orta gelişkinlikteki ülkelerden toplam olarak yaklaşık 175 milyar dolar sermaye transfer gerçekleşmiştir. Bu dönemde gelişkin kapitalist ülkelerin özel kesim anapara ve faiz alacakları tahsil edilirken, resmi transferler de yaklaşık % 50 oranında azalmıştır. Sözkonusu eğilim 1991 ve 1992 yıllarında tersine dönmüş, ama az gelişmiş ve orta gelişkinlikteki ülkelere aktarılan sermaye temel olarak özel kesim kaynaklı kısa vadeli borçlardan ve kısmen doğrudan yatırımlardan oluşmuştur. 1992 yılında kısa vadeli borçlar yoluyla aktarılan net toplam sermaye 42 milyar dolar, net doğrudan yatırım transferler 14.7 milyar dolar, buna karşın net toplam transfer yalnızca 20.7 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Orta ve uzun vadeli borçların tasfiyesi 90'lı yıllarda da sürmektedir.

Finansal liberalizasyon, tarif edilen uluslararası tabloda, giderek dev boyutlara ulaşan kısa vadeli sermaye hareketlerinin yöneldiği bir odak haline gelmek isteyen ülkelerin başvurmak zorunda olduğu yoldur. Özellikle son yıllarda önemi artan portföy yatırım-

TABLO 2
DIŞ BORÇ GÖSTERGELERİ

Yıllar	Dış Borç Stoku (milyon $)	Dış Borç Stoku/GSMH (%)	Dış Borç Stoku/ İhracat (%)	Kısa Vadeli Dış Borç/ Dış Borç (%)	Cari İşlemler Dengesi (milyon $)	Dış Borç Faiz Ödemeleri (milyon $)	C. İşlemler Dengesi- D.Borç Faiz Ödemeleri	Doğrudan Yatırımlar (milyon $)	Portföy Yatırımlar (milyon $)
1978	13,794 *	20.64	6.029	52.02	- 1,265	- 489	- 779	34	-
1979	13,604 *	16.66	6.017	26.13	- 1,413	- 1,010	- 403	75	-
1980	15,173 *	22.18	5.214	16.34	- 3,408	- 1,138	- 2 270	18	-
1981	15,519 *	21.71	3.299	13.60	- 1,936	- 1,443	- 493	95	-
1982	16,183 *	25.20	2.747	12.92	- 952	- 1,565	613	55	-
1983	19,238	31.80	3.359	11.86	- 1,923	- 1,511	- 412	46	-
1984	20,659	34.96	2.896	15.39	- 1,439	- 1,586	147	113	-
1985	25,476	38.09	3.201	18.68	- 1,013	- 1,753	740	99	-
1986	32,101	42.70	4.305	19.78	- 1,465	- 2,134	669	125	146
1987	40,228	46.79	3.948	18.95	- 806	- 2,387	1,581	106	282
1988	40,722	45.02	3.492	15.76	1,596	- 2,799	4,395	354	1,178
1989	41,751	38.82	3.591	13.76	961	- 2,907	3,868	663	1,386
1990	49,035	32.53	3.784	19.37	- 2,625	- 3,264	639	700	547
1991	50,489	33.62	3.714	18.06	250	- 3,440	3,688	783	623
1992	55,592	34.52	3.778	22.77	- 974	- 3,439	2,243	779	2,411
1993	67,356	37.69	4.389	27.51	- 6,433	- 3,574	- 2,859	622	3,917
1994	65,601**	49.38	3.623	17.24	2,631	- 3,923	6,284	559	1,158

KAYNAK: DİE İstatistik Göstergeler (1923-1992) ve DİE Türkiye Ekonomisi ve İstatistik Yorumlar (Mayıs-Haziran 1995).
** 1978-82 yıllarının dış borç rakamları Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi'nden alınmıştır (cilt 2, s. 480).*
*** Geçici*

TABLO 3
DIŞ BORÇLARA İLİŞKİN GÖSTERGELER

	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994
Dış Borç Servisi/ İhracat (FOB)	61,4	61,7	55,9	55,2	56,5	52,0	51,8
Dış Borç Servisi/ Toplam Döviz Gelirleri	36,0	32,4	28,5	29,0	29,1	26,2	28,5

ları, sermaye hareketlerinin serbestleştirildiği, yüksek reel faiz beklentisi yaratan ve devalüasyon riski görülmeyen ülkelere yönelmektedir.

Türkiye, sermaye hareketlerini serbestleştirme sürecine 1980 yılında girmekle birlikte bu alanda görece yavaş hareket etmiştir. Ancak koşulların görece elverişli olduğu bir dönemde ekonomik temel sıkıntısı olan kaynak sorununun çözümüne yönelik yeterli adımlar atıl(a)mayınca, orta ve uzun vadeli dış borçlanma olanaklarının daralmasıyla birlikte kısa vadeli sermaye akışlarına muhtaç hale gelinmiştir.

1989 yılından itibaren dış borç göstergeleri hızla bozulmuştur. Kısa vadeli borçların toplam borçlara oranı ve dış borç stokunun ihracata oranı (GSMH'ya oranının düşmesine rağmen ve ihracatın duraklaması nedeniyle) yükselirken, kısa vadeli sermaye hareketleri büyük dalgalanmalar göstermiştir.

1989-93 döneminde bir yandan Türk lirasının yabancı paralar karşısındaki değeri yükseldiğinden ithalat artarken, diğer yandan yüksek faiz oranları zaten yetersiz olan yatırım eğilimini iyice zayıflattı. Bu dönemde bankacılık sektörü kısa vadeli sermaye girişinin en önemli aracısı oldu. Yurtdışından döviz borçlanarak Türk lirasına çevirmek ve yüksek faizli kamu iç borçlanma kağıtlarına yatırmak, bankaların en önemli kazanç kaynaklarından birini oluşturdu. Bankaların kısa vadeli dış borçlarının toplam dış borca oranı 1988'de % 6.8 iken bu oran 1993'te % 16.5'e ulaştı. Yine aynı dönemde, spekülatif karakteri ve kâr beklentisini yitirdiğinde yine dışarıya kaçması nedeniyle aslında kısa vadeli dış borçlar arasında görülmesi gereken portföy yatırımlarında önemli bir artış gözlendi. Gerek kamu iç borçlanma kağıtları, gerekse 1993'te dolar bazında % 200'ün üzerinde getiri sağlayarak, İMKB'ye dünya birinciliğini getiren hisse senetleri spekülasyon amaçlı sermayeyi Türkiye'ye çekti.

Tüm bunlar, ipin ucunun kaçırıldığı anlamına geliyordu. Olağan dış borç faizlerini bile ödeyemeyen Türkiye'nin bu denli yoğun ve yüksek faizli bir kısa vadeli borçlanmayla çok fazla yol alması mümkün değildi. Dış borç stokunun 13 milyara yakın, ithalatın da 6.5 milyardan fazla artış gösterdiği, cari işlemler açığının borç faizleri çıkarıldığında bile 3 milyar dolara yaklaştığı 1993 yılı, sonun geldiğini işaret etti.

Kriz ve gelecek

1994 başında krize giren Türkiye ekonomisi, astronomik faiz oranları, kamu kesimi harcamalarının önemli oranda kısılması, % 6 oranında küçülme, reel ücret ve maaşların düşürülmesi ve devalüasyon sayesinde iflas noktasına gelmekten şimdilik kurtuldu. İç pazarın birdenbire daralması, işçilik giderlerinin düşüşü ve devalüasyon ihracatın artışına ve ithalatın azalmasına yol açınca cari işlemler fazlası rekoru kırıldı. Astronomik faiz oranları sermaye kaçışının bir noktada frenlenmesini mümkün kıldı.

Ama 1995 yılının Ağustos ayında henüz ne kriz sona ermiş, ne de kriz dinamikleri ortadan kalkmış durumda. Uzun vadeli borçlanma olanağının sınırlı olduğu 90'ların dünyasında kısa vadeli sermaye hareketlerine bağımlılığı kırmak oldukça zor. Bu da yine yüksek reel faiz ve ithalatı özendirici döviz kurları anlamına geliyor. Krizin hafifletilmesini sağlamış olan en önemli kaynağın, reel ücret ve maaşlardaki gerilemenin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasal sınırları da var. AB ile Gümrük Birliği'nin ne getirip ne götüreceği tartışmalı.

Köklü bir özelleştirme hamlesinin gerçekleşmesi durumunda Türkiye ekonomisi gerçekten de bir süre için rahatlayabilir. Ama yabancı sermayenin özellikle ilgisini çeken kârlı ve tekel konumundaki kamu işletmelerinin satışı kamu gelirlerinde bir daralmaya yol açacak, mümkün en kısa sürede en fazla kâr transfer gerçekleştirmeye çalışacak olan yabancı sermaye bu işletmelerin ülke ekonomisi açısından verimli çalışmasını doğal olarak gözetmeyecektir. Bugüne dek gerek Türkiye'de, gerekse dünyada yaşanan özelleştirmelerin geçici rahatlamaların ötesini getirmediği, yalnızca temeldeki sorunları derinleştirmeye yaradığı rahatlıkla söylenebilir.

KAYNAKÇA

Gülten Kazgan, *Yeni Ekonomik Düzen'de Türkiye'nin Yeri,* Altın Kitaplar Yayınevi, 2. Basım, İstanbul, Nisan 1995

Seyfettin Gürsel, *Dış Borçlar,* Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt 2.

United Nations, *World Economic Survey 1993.*

DİE *İstatistik Göstergeler* (1923-1992).

DİE *Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar* (Mayıs-Haziran 1995).

Yabancı Sermaye: 1980-1995 Bilançosu

MUSTAFA SÖNMEZ

Küreselleşme sürecinde doğrudan yabancı sermaye yatırımları önemli bir yer tutar. "Dışa açılan" gelişme sürecindeki ülke, dış pazarlarda rekabet gücü olacak kalite ve fiyatta mal üretimi için yabancı sermaye girişine ihtiyaç duyar. Gelecek yabancı sermayenin, ülkede kıtlığı yaşanan sermaye sorununun çözümüne de katkıda bulunacağı umulur. Kısaca, büyük ölçek, maliyet düşürücü öğelerle çalışma, pazarlama olanaklarını geliştirme, bu amaca ulaşmanın başlıca koşulları arasında sayılır. Yerli sermaye, yabancı sermaye ile işbirliğine en çok bu noktalarda önem verir, ulusal devletten, yabancı sermaye girişini daha çok teşvik etmesini ister. Sermaye ihraç eden gelişmiş "merkez" ülkeler yatırım yeri olarak yüzde 75 oranında birbirlerinin pazarlarını tercih ediyorlar. Ancak dörtte bir oranında sermaye "çevre" ülkelerine akıyor.

Teşvikler

Dış yatırımlardan dörtte bir oranında pay alan gelişmekte olan ülkeler de kendi aralarında kıyasıya bir mücadele veriyorlar. Çokuluslu şirketleri çekmek isteyen "çevre" ülkelerin, yabancı sermaye yatırımlarına sağladığı teşvikler büyük bir çeşitlilik içeriyor. Çeşitli alanlarda vergi bağışıklığı, kâr transferinde tam serbestlik, yatırım alanı seçiminde serbestlik, çalışma yaşamının anti-sendikal yasalarla disipline edilmesi, devletçe altyapı yatırımları, çeşitli sübvansiyonlar, sigortalar sağlanması, serbest bölgeler kurulması bunların başlıcaları.

Türkiye, 1980 sonrası dönemde yabancı yatırımlarını daha çok önemsedi ve teşvikler teşvikleri izledi. 24 Ocak 1980'de çıkarılan bir kararnameyle, daha önce Maliye, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı ve DPT'ce yürütülen yabancı sermaye işlemlerine, bürokrasiyi azaltmak üzere bazı düzenlemeler yapılarak Başbakanlık'a bağlı, daha sonra da DPT içinde yer alacak "Yabancı Sermaye Dairesi" kuruldu. Yine bu kararname ile 6224 sayılı yasa çerçevesinde gelecek yabancı sermayenin, toplam yatırım tutarının en az 2, en fazla 50 milyon dolar; iştirak oranının en az yüzde 10, en çok yüzde 49; iştirak tutarının da 1 milyon dolardan az olmaması kararlaştırıldı. Ayrıca yabancı sermayenin iştirak alanlarının sınırları genişletildi. 30 Mayıs 1980'de çıkarılan bir kararname ile koşullar daha liberalleştirildi; yabancı bankaların Türkiye'de şube açabilmeleri, kâr transferi hakkı tanımayan 17 sayılı kararname yerine, bu hakkı tanıyan 6224 sayılı yasa kapsamına alınması kararlaştırıldı. Bunun dışında, garantisiz ticari alacağı olan yabancılara, bu alacaklarını yabancı sermaye yatırımına dönüştürme olanağı tanındı.

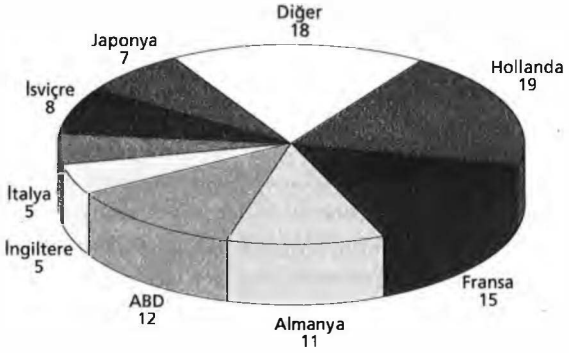
Daha sonraki yıllarda, yabancı sermaye yatırımları ile ilgili 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'nun uygulanması konusunda Devlet Planlama Teşkilâtı (Yabancı Serma-

TABLO 1
YABANCI SERMAYE 1980-95

Yıllar	(Milyon $) İzinler	Giriş
1980	97	35
1981	338	141
1982	167	103
1983	103	87
1984	271	162
1985	235	158
1986	364	170
1987	655	239
1988	820	488
1989	1511	855
1990	1861	1005
1991	1967	1041
1992	1820	1242
1993	2272	1016
1994	1484	830
1980-94	14529	7572(*)

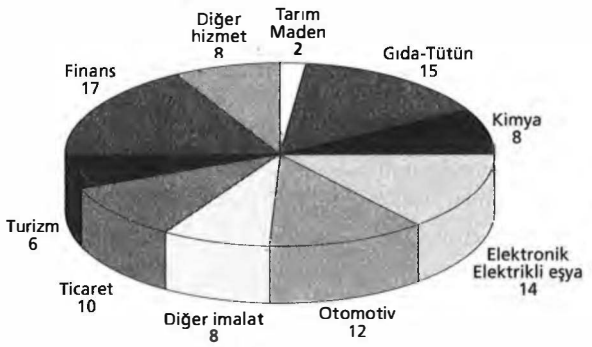
(*) Çıkışlar Hariç

YABANCI SERMAYE HANGİ ÜLKELERDEN? (%)

Toplam 39 Trilyon TL, 2900 firma (Mart'95).

YABANCI SERMAYE HANGİ SEKTÖRLERDE? (1995, %)

ye Başkanlığı) tek yetkili kuruluş olarak belirlendi. 1986'da çıkarılan Yabancı Sermaye Çerçeve Kararı ile de yabancı sermaye ile ilgili kararlarda DPT'nin yetkileri daha çok genişletildi. Yeni kararname ile yatırım sahalarına kısıtlama getirilmezken, yabancı sermaye tutarına da bu üst tavan konulmadı. Yalnızca 50 milyon doları aşan giriş izinlerinin, Bakanlar Kurulu'nun onayına sunulması kararlaştırıldı. Yine bu kararname ile kâr transferi ve ücret yanında, tasfiye halinde sermayenin tümünün transferi de garanti altına alındı.

Yabancı sermaye mevzuatındaki bu gelişmelerin yanısıra, petrol, banka, sigorta, maden, serbest bölgeler ve finansal kiralama gibi konularda yapılan düzenlemelerle, bu konudaki yatırımlar, yabancı sermaye için daha çekici hale getirildi. Son halka: 1989'da 32 sayılı kararnameyle sermaye hareketleri serbestleştirildi ve işte bu serbestleşme ile birlikte Türkiye'ye portföy yatırımları hızlandı. Hazine bonosu, devlet tahvili ve hisse senedi spekülasyonu gibi alanlara yatırımlar, doğrudan yatırımların önüne geçti. Öyle ki, 1992'de 27 milyar doları bulan çevre ülkelere portföy yatırımlarında Türkiye, ilk beş ülke arasında yer aldı. Diğer ülkeler sırasıyla, Arjantin, Brezilya, Meksika, G. Kore idi. Özetle, 1988-1989 sonrasında Türkiye'ye doğrudan yabancı yatırım, portföy yatırımlarının gölgesinde kaldı. Bunda kamu borçlanması için sunulan cazip faizler etkili oldu.

Doğrudan yatırımlarda teşviklerin de etkisiyle, 1980 sonrasında Türkiye'deki yabancı sermaye stokunda, özellikle 1980'lerin sonlarına doğru önemli artışlar oldu. Yabancı Sermayeyi Teşvik Yasası'nın çıktığı 1954 yılından 1980'e kadar olan 26 yıllık dönemde 228 milyon dolarlık yabancı sermaye izni verilmişken, 1980'de 97 milyon dolarlık, 1981'de ise 338 milyon dolarlık yabancı sermayeye giriş izni tanındı. İzleyen yıllarda yavaşlayan yabancı sermaye başvuruları, özellikle 1986 sonrasında hızlandı. 1986'ya gelindiğinde, izin verilen yabancı sermaye stoku 1.8 milyar dolar dolayındaydı. 1993'e gelindiğinde kümülatif rakam 12.5 milyar doları, 1995 Mart'ında ise 14.5 milyar doları bulmuştu. Firma sayısı ise 2900'dü.

Ancak "izin" verilen yabancı sermaye ile gerçekleşen yabancı sermaye "giriş"i farklıydı. 1995'e gelindiğinde 14.5 milyar doları bulan izin miktarına karşılık gerçekleşen giriş 7.5 milyar dolardı. Bu fark şuradan kaynaklanıyordu: Yatırım yapmak üzere izin verilen yabancı şirketler, şirket kurulurken sermayenin bir bölümünü getiriyor, kalanını da şirket yönetim kurulunun kararına göre, apeller halinde ödüyorlar. Dolayısıyla, sermayenin dörtte birinin dışındaki miktarın ödenmesi, yatırım süresine göre, genellikle 3-5 yıla yakın bir süreye dağılıyor. Hattâ, yabancı ortak, birikmiş kârlarının sermayeye sayılmasını isterse, yeni gerçek yabancı sermaye girişi olmayabiliyor. Dolayısıyla, yabancı sermaye girişlerinin ödemeler dengesine katkısı açısından soruna yaklaşılırsa, 1980-1995 arasındaki girişlerin 7.5 milyar dolar olduğunu söylemek gerekir. Ama aynı zamanda sermaye ve kâr transferleri biçiminde "çıkış"ların da olduğunu dikkate almak gerekir.

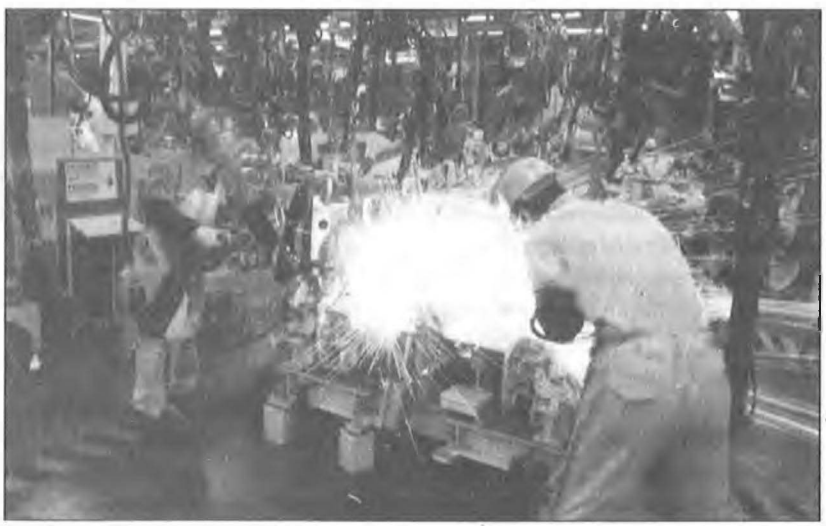
Bu çıkışların 1980-1993 dönemindeki tutarı kabaca, 1 milyar dolar olarak ifade ediliyor. Bu durumda net girişlerin 6.5-7 milyar dolarda kaldığı görülüyor.

Doğrudan yatırımlarda girişler 15 yılda ancak 7.5 milyar dolara yaklaşırken, esas patlama faiz kokusuna gelen rantçı yabancı sermayede, yani portföy yatırımlarındaydı. Sadece 1989-1993 arasında devlet tahviline, borsaya gelen yabancı sermaye 9.1 milyar doları bulmuştu. Ancak bu ür-

kek ve kaygan sermaye, 1994 kriziyle beraber "kaçış"a meyledecekti. Yine de ödemeler dengesi tablolarına bakıldığında, 1990-1994 dönemi doğrudan yabancı yatırımlar 3.4 milyar doları, buna karşılık portföy yatırımları 8.7 milyar doları bulmuş görünüyordu.

Doğrudan yabancı sermayenin, portföy yatırımlarının gölgesinde kalmasına rağmen, 1980'lerin ikinci yarısında artmasının birkaç nedeni var. Birincisi mevzuatta yapılan değişikliklere bağlanabilir. 1986'da yapılan düzenlemelerin, daha liberal bir yabancı sermaye uygulamasına olanak vermesi, tereddütlerin kaybolmasına, dolayısıyla başvuruların artmasına yol açtı denilebilir. Ama bundan da önemlisi, "1992 Tek Avrupa" hedefiyle beraber, bütün dünyayı saran şirket birleşmeleri ve satın almaları salgınının (Merger & Aqusition, kısaca M & A) Türkiye'ye de yansımasıyla, yabancı sermaye stokunda bir artış görüldü. "Tek Avrupa" hedefiyle, Avrupa'nın tek bir pazar haline gelmesinin hedeflenmesi, rekabetin artacağı koşullara hazırlık yapmak için daha çok güçlenmeyi; güçlenme isteği de şirketlerarası birleşmeleri ve satın almaları kamçılayacaktı. Her birleşme ya da satın alma, rakibi de harekete geçirecek, bu süreç ülkelerarası şirket birleşmelerine uzayacaktı. İşte bu süreçte aralarında Koç, Sabancı, İş Bankası, Eczacıbaşı gibi birçok büyük sermaye grubuna ait şirketlerin de bulunduğu firmalar, çoğunlukla yabancı ortak alarak güçlenme yoluna gideceklerdi. Teklifler karşılıklıydı. Birçok yabancı firma, Türkiye'de şirket satın almalara giderken birçok yerli firma da "yaklaşan tek pazar" koşullarında tek başına kalmamak için yabancı ortak desteği bulmaya yönelecekti. Az şubeli küçük bankaların önemli uğraş alanlarından biri bu "şirket çöpçatanlığı" olmuştu artık. Bu süreç, 1980'lerin son yıllarında yabancı sermaye izinlerinin artmasında en önemli faktör olarak görünüyordu.

Özellikle 1990'da yabancı sermaye izinlerinin artmasının bir nedeni de iki yeni otomobil üretim projesine yabancı sermaye izni verilmesiydi. Sabancı Grubu'nun Japon Toyota firması ile "Toyotasa" adlı bir şirket çatısı altında Gebze'de; Çukurova-Nadir ortaklığının da Fransızların Peugeot firmasıyla "Intermotiv" adı altında İzmir'de otomobil üretmeyi hedefleyen projelerine verilen izinler, 1990'da yabancı sermaye izinlerinin kabarmasına yol açtı. Özelleştirmeler de doğrudan yabancı sermaye yatırımları artışının bir başka gerekçesiydi. Özellikle çimento ve telekomünikasyon alanlarındaki özelleştirmeler Fransız sermayesinin, diğerleri içinde öne fırlamasına neden olmuştu.

ABC ARŞİVİ

80'lerde "ucuz işgücü cenneti" olduğu vurgulanan Türkiye'ye yabancı sermaye yatırımı, yabancıların "emek verimliliği"ni de dikkate almalarıyla beklenen patlamayı doğurmadı ve Türkiye bu açıdan İspanya, Portekiz gibi ülkelerin altında kaldı.

Ülkeler

1995 Mart'ında sayıları 2900 olan yabancı sermayeli firmaların sermayelerinin tutarı, cari fiyatlarla 78 trilyon TL dolayındaydı. Bu şirketlerde yabancı sermaye payı yüzde 50 idi. Bu oran, 1980'ler boyunca artmıştı. 1980'de yüzde 34 olan yabancı sermaye payı, 1985'te yüzde 44.7'yi, 1995'te de yüzde 50'yi bulmuştu.

Yabancı sermayeli firmaların 78 trilyon TL olan sermayelerinin 39 trilyon TL'si yabancılarındı. Yabancı sermayenin ülkelere göre dağılımına bakıldığında, hemen hemen her ülkeden yabancı sermaye geldiği görülüyordu. Ancak yoğunlaşma yine de gelişmiş ülkelerde, özellikle de Avrupa'daydı.

İlk sırada yüzde 19 payla Hollanda geliyordu. Hollanda sermayesi 145 şirkette ortaktı. İkinci sırada Fransa geliyordu. Fransa kökenlilerin toplam yabancı sermayedeki payı yüzde 15; ortağı bulunduğu şirket sayısı ise 155'ti. Üçüncü sıra yüzde 11.5 paya sahip ABD'nindi. ABD'lilerin ortak olduğu şirket sayısı 125'e yaklaşıyordu. Almanya ise yüzde 11 ile dördüncü sırada yer alıyordu. İsviçre'nin payı yüzde 8.3, Japonya'nın yüzde 6.8, İtalya'nın yüzde 4.9'du. İngiliz sermayesi de toplamda yüzde 4.8'lik pay sahibiydi. Böylece mevcut yabancı sermayenin beşte dördünün 8 gelişmiş

İşgücü ucuzlayınca yabancılar gelir mi?

MUSTAFA SÖNMEZ

Yüksek enflasyon karşısında tutunamayan işçi ücretleri son 1 yılda büyük gerileme gösterdi. İmalat sanayiinde ücretler ile ilgili yaptığımız araştırma sonuçlarına göre, yüksek enflasyon karşısında ücretler Eylül 93 - Eylül 94 arasında TL cinsinden yüzde 62'lik, dolar cinsinden de yüzde 52'lik değer kaybına uğradı. DİE verilerinden yararlanarak gerçekleştirilen araştırmanın sonuçları satır başlarıyla şöyle:

- İmalat sanayiinde ücretler 1 yıl içinde, dolar cinsinden yüzde 52 geriledi. Eylül 93'te Türkiye imalat sanayiinde 1 işçiye saat başına 32 bin 900 TL, ya da o günlük kurla 2.77 $ ödenirken bu rakam Eylül '94'te 1.44 $'a tekabül eden 49 bin 100 TL oldu. Dolar cinsinden yüzde 52 gerileyen sanayi işçisinin ücreti, TL cinsinden bakıldığında daha fazla gerilemiş görünüyor. Eylül 93 - Eylül 94 döneminde 32 bin 900 TL'den 49 bin 100 TL'ye yüzde 53 nominal artış gösteren ortalama saat ücreti, aynı dönemdeki yüzde 138'lik enflasyondan arındırıldığında yüzde 62'lik bir gerilemeye uğramış görünüyor.

- Sanayide saat ücretinin 1.4 dolara kadar düşmesi, Türkiye'nin yabancı yatırımcılar açısından cazibesini de artırdı. 1994'te saat ücreti Almanya'da 25 $, Japonya'da 19 $ ABD'de 16 $, G. Kore'de 5 $, Brezilya'da 2.7 $, Meksika'da 2.4 $, Polonya'da 1.4 $, Macaristan'da 1.2 $, Çin ve Hindistan'da 0.5 dolardı.

- Alt sektörler itibariyle bakıldığında, en ucuz işçiliğin tekstilde olduğu görülüyor. Eylül 93'te 1.58 $ olan tekstil işçisinin saat ücreti, Eylül 94'te 0.97 $'a düşerek yüzde 53'e yakın gerileme gösterdi. TL cinsinden reel düşüş ise yüzde 63.3'ü buldu.

- Türkiye sanayiinde tekstilden sonra en ucuz işçilik, orman ürünleri sanayii ve gıdada. Orman ürünlerinde saat ücreti 1.1 $'a, gıdada ise 1.3 $'a gerileyerek Türkiye sanayi ortalaması olan 1.4 doların altında kaldı.

- 5 Nisan Kararları, sanayide en yüksek saat ücretine sahip Kimya-Petrol sanayi ücretlerinde en büyük depremi yarattı. Eylül 95'te 4 dolara yaklaşan bu sektörün saat ücreti Eylül 94'te 2.6 dolara kadar geriledi. Bu sektörde dolar cinsinden Eylül 93 - Eylül 94 dönemi ücret gerilemesi yüzde 66 ile ilk sırayı aldı.

Ücretlerdeki reel gerileme, "Bu durum yabancı sermaye yatırımlarını cezbeder mi?" sorusunu da gündeme getiriyor. Emek maliyeti, yatırım yeri seçiminde önemli bir etken ancak, tek başına belirleyici değil. Yabancı yatırımcılar, birçok etkenin yanısıra, yatırım yeri seçiminde "emek verimliliği"ni ölçü olarak alıyorlar. Emek verimliliği, üretkenlik, yani çalışan başına katma değer bir ülkede ne kadar yüksekse yatırımların da o ülkeye akma şansı o kadar fazla. Kişi başına katma değerin büyüklüğünü de işçinin kalifiye olması, o ülkede altyapının yeterli ve istikrarlı olması, iş barışı, kullanılan girdilerin maliyeti, kredi maliyeti vb. değişkenler belirliyor.

Nitekim, Korkut Boratav'ın 1977-1987 döneminde Türkiye'yi AB'nin yeni üyeleri Japonya, Portekiz, Yunanistan ve G. Kore ile ücretler ve emek verimliliği esasına göre kıyasladığı araştırmanın sonuçları, ucuz emeğin her şey olmadığını ortaya koyuyor. Boratav'ın araştırmasına göre, sözkonusu dönemde dört ülkenin hepsinde dolar cinsinden ücretler yüzde 28 ile yüzde 174 arasında artarken Türkiye'de yüzde 20-30 arası gerileme oldu. Ancak, emek verimliliği açısından bakıldığında Türkiye sanayiinde kişi başına katma değer 1977'den 1987'ye aynı kalırken G. Kore'de yüzde 55, İspanya'da yüzde 84, Portekiz'de yüzde 13 arttı. Türkiye, sözkonusu dönemde, üretkenlikte sınıfta kalırken bu açığını düşük ücretle telafi etmeye çalıştı ama bu durum çok uzun sürmedi. 1988'den itibaren ücretler tekrar yükselmeye başladı ve bu yeniden yükseliş 1993'e kadar sürdü. 1994, yeni bir düşük ücret döneminin başlangıcı oldu. Bunun ne kadar uzun ömürlü olacağı ise tartışmalı.

1980'li yıllarda Türkiye'de sanayide verimlilik, ücretin daha yüksek olduğu ülkelerin gerisindeydi. Ancak, yabancı sermaye yatırım yeri seçerken düşük ücrete değil, verimliliğe bakmıştı. Örneğin 1990'da IMF verilerine göre, portföy yatırımı ve doğrudan yatırım olarak Türkiye'ye giren yabancı sermaye 1.2 milyar dolar görünürken İspanya'ya giren yabancı sermaye 16.3 milyar dolara ulaşmış, Portekiz'e akan yabancı sermaye 2.7 milyar dolar olmuştu

ABC ARŞİVİ

Türkiye'ye yapılan yabancı sermaye yatırımları arasında medyada en çok konuşulanlardan bir de Sabancı Grubu'nun Japon Toyota firmasıyla ortak otomobil üretmek amacıyla Gebze'de açtığı fabrika idi. Açılışa haliyle tüm devlet büyükleri de katıldı.

ülke kökenli çokuluslu şirketlere ait olduğu görülüyordu. Bu ülke sermayelerinin ortak olduğu şirketlerde yabancı ortağın payı, Almanya (yüzde 39) ve İngiltere (yüzde 35) ve İsviçre (yüzde 45) dışında, hep yüzde 50'nin üzerindeydi.

Sektörler

Yabancı sermayeli şirketlerin faaliyet gösterdikleri sektörlerin dağılımına bakıldığında ilk sırayı imalat sanayiinin aldığı görülüyordu. 1995 Mart'ında 39 trilyon TL olan yabancı sermaye stokunun yüzde 57'sinin imalat sanayiinde, yüzde 41'inin de hizmetler sektöründe yoğunlaştığı görülüyordu. Tarım ve madencilikteki yabancı sermaye yüzde 2 dolayındaydı. İmalat sanayiine yöneliş, özellikle 1980'lerin sonlarına doğru artmıştı.

İmalat sanayiinde faal yabancı sermayenin alt sektörlere dağılımına bakıldığında ise, gıda-tütün, elektrikli eşya-elektronik, otomotiv ve kimya sanayiinin önde geldikleri görülüyordu. 39 trilyon TL'lik yabancı sermaye stokunun yüzde 41'i bu dört dalda toplanmıştı.

Yabancı sermayenin yüzde 41'inin yöneldiği hizmetler sektöründe ise finans, turizm ve ticaret sektörleri önde geliyordu. Gelen yabancı sermayenin yüzde 17'sine yakınının yoğunlaştığı finans sektöründe bankacılık öndeydi, ama yabancılar, yatırım finansmanı, sigortacılık ve leasing gibi finans alt dallarına da yatırım yapmışlardı.

1980 öncesinde, yabancı sermayenin yüzde 80'e yakınının imalat sanayiinde faaliyet gösterdiği anımsandığında, 1980'li yıllarda bu dalın önemini korumakla beraber, yabancı firmaların finans, turizm, ticaret gibi 1980'lerde teşvik edilen ve büyük kârlar sağlanan alanlara yönelmeyi de ihmal etmedikleri görülüyor.

İmalat sanayiinde otomotiv, elektronik, kimya dalları, 1980 öncesinde de yabancı sermayenin ağırlık verdiği alanlardı ve korunan iç pazarın çekiciliğinde, tekelleşmenin yoğun olduğu bu dallar, kârlılığı da en yüksek sektörler olarak yabancı sermayenin ilgi merkeziydi. Bu sektörlerde iç pazarın taşıdığı önem, 1980'lerde de değişmedi. Örneğin, 1988'de Türkiye'nin 500 büyük firmasının 50'si yabancı sermayeliydi ve bu şirketler daha yüksek kârlarla faaliyet gösteriyorlardı. 500 firma genelinde kişi başına yaratılan katma değer 23 milyon TL dolayındayken yabancı sermayeli firmalarda 35 milyon TL'ye yaklaşıyordu. Kârların satışlara oranı 500 firmada yüzde 7.4 iken yabancı sermayelilerde bu oran yüzde 8.7'yi buluyordu. 500 firmada işçi başına 5.8 milyon lira kâr elde edilmişken yabancı sermayeli firmalarda bu rakam 12 milyon liraya yaklaşıyordu.

Yabancı sermayenin, 1980'lerin başında hedeflenen dışa açılma sürecine katkısının çok sınırlı kaldığı da görülüyordu. Bu şirketlerin, 500 firmanın toplam ihracatındaki payları sadece yüzde 10.6'ydı. 1988'de Türkiye'nin ihracatının yüzde 55'ini gerçekleştiren 50'ye yakın Dış Ticaret Sermaye Şirketi (DTSŞ)'nin içinde de sadece bir tane yabancı sermayeli şirketin olması (Fransız Sodimpek), ihracata yönelmede yabancı sermayenin ilgisinin pek çekilemediğini gösteriyordu.

Özetle, kamu borçlanmasının doruklara tırmandığı 1980'lerin ikinci yarısı ve 1990'larda yabancı yatırımcılar da portföy yatırımlarını daha çok tercih etmişlerdi. Kelepir özelleştirmelerin de etkisiyle, portföy yatırımlarının gerisinde kalsa da, bir ölçüde etkilenen doğrudan yatırımlarda ise sektörel ağırlık imalat sanayiinden hizmet sektörüne kaymış görünüyordu. Yabancı sermaye ihracat yerine, iç pazara dönük olan ve hâlâ tekelci özellikler gösteren imalat sanayii dallarında faaliyet göstermeyi, dış ticaret işlemlerine aracılık yaparak büyük paralar kazanılan bankacılık piyasasında boy göstermeyi ve yine büyük teşviklerin sağlandığı turizm dalında faaliyetini yoğunlaştırmayı tercih etmişti.

Türki cumhuriyetlerle ilişkiler

NESRİN SUNGUR

1991 yılında SSCB'nin hızlı bir biçimde dağılmasının ardından Türkiye etnik köken, dil ve din benzerliği olan ülkelerde doğrudan ilişkiye geçti. 1991 sonu itibariyle resmen dağılmış olan Sovyetler Birliği'nin bağımsız devletler olarak ortaya çıkan 15 cumhuriyetinin tanınması aşamasında öncülük eden Türkiye önce Azerbaycan'ı, bir süre sonra –diğer cumhuriyetlerle birlikte– Orta Asya Türk Cumhuriyetlerini de resmen tanıdığını açıkladı. Tanımanın hayata geçirilmesi anlamına gelen diplomatik ilişki kurma konusunda da bir süre beklemekle birlikte, yine öncülüğü Türkiye yaptı ve 5 cumhuriyetin her birinde ilk büyükelçilik açan ülke oldu. Gerek Azerbaycan, gerekse Orta Asya Cumhuriyetleri beklenmedik bir zamanda ve biçimde kendilerini içinde buldukları yeni durumda her türlü desteğe muhtaçlardı. Hiç hesapta olmayan ve kendilerinin de traji-komik biçimde ifade ettikleri gibi, tam anlamıyla "başlarına düşen" bağımsızlık karşısında, bütün cumhuriyetler ayakta kalma mücadelesi içine girmişlerdi.

Bağımsız ve egemen bir devlet yapısını kurmak ve yerleştirmek, Moskova merkezli planlı ekonomiden mümkün olduğu kadar çabuk ve bunalımsız bir şekilde milli sınırlar içinde örgütlenmiş yeni bir işbölümüne geçerek dünya ekonomisine eklemlenebilmek için gerekli kadro ve tecrübeye sahip olmadıklarının bilincindeydiler. Bu eksikliklerini Türkiye gibi Batı'nın tüm askeri, siyasi ve ekonomik kurumlarıyla yakın ilişkide olan, ayrıca da bu ülkeleri kardeş kabul eden bir ülke aracılığıyla aşmak uygun bir yoldu. 1992 yılı Şubat ayında Davos'ta toplanan Dünya Ekonomik Forumu'nda biraraya gelen Türki Cumhuriyetler'in devlet başkanları Türkiye'den gelecek desteğin bağımsızlıkları açısından önemini açık bir şekilde vurgulamışlardı.

Türkiye'nin resmi politikasının yeni cumhuriyetlerle ilişkinin çerçevesi hakkında getirdiği tanım, ortak etnik-milli kökene ve tarihsel akrabalığa dayanan, aynı dini paylaşan ülkeler arasındaki özel dostluk ve işbirliği imkânlarından hareket ediyordu. Türkiye bu cumhuriyetlerin bağımsızlaşma ve Batı'ya dönük olacağı varsayılan modernleşme sürecine batılılaşmış, modern, demokratik, serbest piyasa ekonomisini oturtmuş ve laik bir Türk ve İslâm ülkesi olarak bir model oluşturabilirdi. Türkiye bu ülkelere destek verirken tek başına davranma ve kendisine münhasır nüfuz alanları oluşturma gayreti içinde olmadığını, aksine tüm dünya ile birlikte hareket etmek istediğini özellikle vurgulamaya özen gösteriyordu.

Türkiye başlangıçtan itibaren bu ülkelere yönelik vizyonunu bağımsızlaşma sürecinde onlara rehberlik etme, ekonomik ve siyasi bir model oluşturma olarak tanımlarken, Türkiye'yi bir model olarak benimseme eğilimi bu ülkelerde de güçlü bir şekilde ortaya çıkmıştı. Azerbaycan'ın devlet başkanı Ebulfez Elçibey seçilmesinden hemen sonra Türk modelini uygulayacaklarını açıklarken, Kırgızistan devlet başkanı Askar Akaev Türkiye'yi Türk cumhuriyetlerine yollarını gösteren bir kutup yıldızı olarak tanımlıyordu. Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbaev'e göre Türkiye önlerindeki tek modeldi. Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov ise ülkesinin "Türk Caddesi" üzerinden piyasa ekonomisine doğru yol alacağını belirtmekteydi. 1991 yılında Türkiye ile bu cumhuriyetler arasında karşılıklı ve yoğun bir ziyaret trafiği başladı ve siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesini amaçlayan çok sayıda çerçeve antlaşması, protokol ve mutabakat metni imzalanmıştı.

Türki Cumhuriyetler Zirvesi'nin

birincisi 1992 yılı Ekim ayında dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın girişimiyle İstanbul'da gerçekleştirildi. 6 Türki Cumhuriyetin devlet başkanları 18-19 Ekim 1994 tarihlerinde yine İstanbul'da İkinci Zirve için biraraya geldiler. Üçüncü Zirve toplantısının 1995 yılı Ağustos ayında Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te yapılmasının kararlaştırıldığı bu buluşmada, ülkeler arasındaki ekonomik ve kültürel işbirliğinin daha da geliştirilmesini hedefleyen bir Sonuç Bildirisi imzalandı.

Türki cumhuriyetler ile Türkiye arasında 1991 yılından bu yana imzalanan çok sayıda işbirliği ve yardım anlaşması, Türkiye'nin bu ülkelerle özellikle ekonomik ilişkilerinin yoğun ve çok yönlü olarak gelişmesine yol açtı. Her ne kadar başlangıçta Türkiye'nin bu ülkelerin gözüne olduğundan çok daha güçlü görünmesi nedeniyle oldukça yüksek tutulan beklentilerin karşılan(a)mayışı, bu ülkelerde belli bir hayal kırıklığı yaratmış bile olsa, ilk günlerin heyecanının oldukça azaldığı günümüzde, karşılıklı ilişkilerin daha gerçekçi temeller üzerinde oluşturulduğunu söylemek mümkün. Çok yönlü olduğu daha önce de vurgulanan ekonomik ilişkileri birkaç gruba ayırarak incelemek anlatım kolaylığı sağlayacaktır. Buna göre ilk olarak ekonomik ilişkilerin gelişmesini sağlamak üzere oluşturulan kurumlar ele alınacak, daha sonra dış ticaret ilişkileri, altyapı alanında sağlanan gelişmeler, kredi ve finansman ilişkileri ve Türk firmalarının bu ülkelerde gerçekleştirdikleri sabit sermaye yatırımları üzerinde durulacaktır.

ABC ARŞİVİ

Türki Cumhuriyetlerle ilişkilerde Sovyetler Birliği'nin dağılmasını müteakip yaşanan olumlu hava, bu cumhuriyetlere yapılan ziyaretlerin ardından ilişkilerin o kadar da "garanti" olmadığının belli olmasıyla biraz ihtiyatlı bir havaya bürünmüştü.

Ekonomik ilişkileri geliştirmeye yönelik kurumlar

Bu cumhuriyetlerle kültürel ve ekonomik ilişkileri daha sıkı geliştirmek ve koordine etmek amacıyla 1992 yılı Ocak ayında Türk Dışişleri Bakanlığı bünyesinde "Ekonomik, Kültürel, Eğitim ve Teknik İşbirliği Başkanlığı" (EKETİB) oluşturuldu. Başına bir büyükelçinin atandığı bu başkanlığa bağlı olarak faaliyet gösteren "Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı" (TİKA) aracılığıyla yeniden yapılanma sürecindeki bu ülkelerin ihtiyaçları çerçevesinde ve özellikle cumhuriyetlerde küçük ve orta ölçekteki işletmelerin geliştirilmesine yönelik bir dizi proje hazırlanarak, uygulamaya kondu.

Türkiye Türki cumhuriyetler ile ilişkilerini özellikle teknik yardım konusunda yoğunlaştırmayı hedeflemektedir. Bu çerçevede TİKA ve OECD işbirliği ile 1993 yılında İstanbul'da "Özel Sektörü Geliştirme Merkezi", Ankara'da ise "Vergi Eğitim Merkezi" kuruldu. Bu merkezlerde cumhuriyetlerin bürokratlarına yönelik eğitim seminerleri düzenlenmektedir.

İş çevrelerini biraraya getirerek ekonomik ve ticari işbirliğini teşvik etmek, bu işbirliğinin düzenli bir şekilde gelişmesini sağlamak amacıyla 1991 yılı Aralık ayında Türk Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) ile Türki cumhuriyetlerin Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlıkları arasında İş Konseyi kurulması anlaşmaları imzalanmıştır. Bu anlaşmalar çerçevesinde kurulan ve 1993 yılından itibaren daha aktif hale gelen İş Konseyleri Türk firmalarının tek başına ya da ortaklık (joint venture) şeklindeki yatırım faaliyetlerinin gelişmesine önemli katkılarda bulunmaktadır.

Özel sektör kuruluşları arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi ve koordine edilmesi yanında üçüncü ülkelerle de ticari ve ekonomik ilişkileri geliştirmek üzere oluşturulan bir başka kurum da "Avrasya Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği"dir. Türki Cumhuriyetler ve Türkiye yanında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin de yer aldığı bu birlik 1993 yılında kurulmuştur.

Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya'da tek başına değil de işbirliğine eğilimli bütün taraflarla ortak hareket etme politikasının bir ürünü Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO)'nün yeniden canlandırılmasıdır. Türkiye, İran ve Pakistan'ın kurucu üye olduğu ve faaliyetleri önemli ölçüde azalmış

olan ECO'nun Şubat 1992'de Tahran'da yapılan zirve toplantısında Kazakistan dışındaki bağımsız Türki cumhuriyetlerin de bu örgüte üye olması sağlanmıştır. Kazakistan bu toplantıya gözlemci olarak katılmış, üyeliğini 1993'te kesinleştirmiştir.

Dış ticaret ve finansman alanında sağlanan gelişmeler

Türkiye 1991 yılından itibaren cumhuriyetlerin dış ekonomik ilişkilerinin gelişmesi ve bu ülkelerde piyasa ekonomisinin yerleştirilmesi amacıyla çeşitli düzeylerde teknik ve ekonomik yardımlarda bulunmaktadır. Gümrük sistemlerinin kurulması, kambiyo rejiminin düzenlenmesi ve serbest bölgelerin oluşturulması yanında bankacılık sisteminin geliştirilmesi için teknik yardımlar yapılırken, Türk bankaları (özellikle Ziraat Bankası ve Emlakbank) buralarda ortak banka kurmakta ve şube açmaktadır.

Türkiye ile cumhuriyetler arasındaki ticareti geliştirmek amacıyla gerçekleştirilen düzenlemelerden biri de Türk Eximbank kredileridir. Bu banka tarafından 1992 yılında Türki cumhuriyetler "Alıcı Kredi Programları" çerçevesinde 500 milyon dolar tutarında kredi açılmıştır. Türk mal ve hizmetlerinin vadeli olarak satın alınabilmesini mümkün kılan bu kredi sistemi, Türk Eximbank ile muhatap ülkelerin görevlendirdiği bankalar arasında imzalanan ikili anlaşmalar çerçevesinde yürütülmektedir. Bu kredilere, ayrıca, muhatap ülkelerin hükümetlerince garanti de verilmektedir. Türki cumhuriyetler ile Türkiye arasındaki ticaret başlangıçta esas olarak mal karşılığı (barter) gerçekleşirken, giderek döviz karşılığı ticaret ağırlık kazanmaya başlamıştır. Tablo 1'de 1992 yılından itibaren Türkiye'nin bu ülkelere ilişkin ithalat ve ihracat rakamları verilmiştir.

Tablodan da görüldüğü gibi ilk yıl oldukça düşük olan dış ticaret hacmi, sonraki yıllarda gelişmekle birlikte, bu ülkelerle yapılan ticaret henüz az sayıda mal üzerinde yoğunlaşmaktadır. Türkiye bu ülkelere esas olarak tekstil-giyim, gıda ve makina ile nakliye araçları satarken, onlardan tarımsal hammadde ve demir-çelik ürünleri almaktadır. Enerji nakil hatlarının tamamlanmasıyla, özellikle Türkmenistan ve Kazakistan'dan yapılan ithalat içinde enerji lehine önemli bir değişim olabilecektir.

Altyapı alanında gelişmeler

Altyapı alanında sağlanan en önemli gelişmelerden biri, bu cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilanından sonra, telekomünikasyon ağlarının büyük ölçüde Türk firmaları tarafından yenilenmesi ve geliştirilmesidir. Netaş ve Alcatel-Teletaş tarafından kurulan dijital santrallar kanalıyla cumhuriyetlerin dünya ile iletişimi büyük ölçüde kolaylaşmıştır.

Yine bağımsızlığın ilanıyla birlikte TRT bütün Avrasya'ya yönelik yayına başlamıştır. Günde 7 saat, hafta sonları ise 13 saat olmak üzere başlayan Avrasya yayınları TÜRKSAT'ın uzaya fırlatılmasından sonra daha kolay izlenir hale gelmiştir.

THY'nin 1992 yılında Almaata, Baku ve Taşkent'e, 1993 yılında ise Aşkabat'a tarifeli uçak seferlerini başlatmasıyla bu ülkelere ulaşım büyük ölçüde kolaylaşırken, Mart 1992'de Kazakistan'da yapılan bir toplantıda "İpek Yolu'nun Yeniden Canlandırılması" amacıyla İpek Yolu üzerindeki ülkeler arasında demiryolu ağının geliştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu amaçla Türkmenistan demiryolu hattını İran sınırına kadar ulaştırmıştır. Böylece Türkiye ve İran arasında Van'dan İran'a kadar olan kısmın da takviye edilmesiyle İstanbul'dan diğer Orta Asya cumhuriyetlerine uzanan bir demir yolu ağı kurulmuş olacaktır. İpek Yolu'nun bütünüyle canlandırılması tamamlandığında İstanbul-Pekin arasında 5 gün süren tren yolculuklarının yapılabileceği belirtilmektedir.

ECO üyesi ülkeler arasında yapılan işbirliği programı çerçevesinde yürütülen bir başka çalışma da üye ülkeler arasında karayolu bağlantısının geliştirilmesidir. İstanbul, Tahran, Aşkabat, İslamabad, Taşkent, Almaata ve Bişkek'i birbirine bağlayacak Transasya otoyolu çalışmaları hızlı bir şekilde sürdürülmektedir.

Altyapı alanındaki en önemli konuların başında hiç kuşkusuz bu ülkelerin enerji nakil hatlarının yeniden oluşturulması sorunu gelmektedir. Türki cumhuriyetlerin hedefledikleri yapısal dönüşümün gerçekleştirilmesinde en önemli finansal dayanakları sahip oldukları doğal kaynaklar özellikle enerji kaynaklarıdır. Bu bağlamda en temel sorun ise, enerji kaynaklarının dünya piyasalarına ulaşımını sağlayan nakil hatlarının oluşturulmasıdır. Halen eski Sovyet döneminde olduğu gibi Rusya Federasyonu üzerinden dünyaya açılmaya devam eden Türk cumhuriyetlerinin kendi nakil hatlarına sahip olmaları halinde ekonomik bağımsızlıkları açısından en temel adımlardan biri atılmış olacaktır. Bu alandaki gelişmeler başta Rusya olmak üzere bütün komşu ülkeleri yakından ilgilendirmektedir. Çünkü cumhuriyetlerin sahip oldukları rezervlerin büyüklüğüyle orantılı olarak ilgili ülkelerin elde edecekleri yararlar da büyüktür.

Türkiye ile Türkmenistan arasında Türkmen doğal gazını İran'ı takiben Türkiye'den geçen boru hattı ile Avrupa'ya taşınması konusunda Ekim 1992'de anlaşmaya varılmıştır. İki aşama halinde ve 6-8 yıl arasında tamamlanması beklenen 4 bin kilometre uzunluğundaki boru hattı dünyanın en büyük projelerinden biri sayıl-

TABLO 1
TÜRKİYE'NİN TÜRKİ CUMHURİYETLER İLE DIŞ TİCARETİ (Bin $)

	İHRACAT			İTHALAT		
	1992	1993	1994	1992	1993	1994
Azerbaycan	102.799	68.206	132.124	35.097	33.938	8.803
Kazakistan	19.142	64.834	131.803	10.511	43.741	32.305
Kırgızistan	1.831	17.014	16.972	1.442	3.470	4.186
Özbekistan	54.439	213.518	64.548	21.019	31.934	78.734
Türkmenistan	7.289	83.848	84.153	21.181	76.893	65.560

Kaynak: TİKA Bültenleri

maktadır. İlk aşamada 15 milyar m^3 doğal gaz nakledeceği planlanan boru hattı tamamlanıp, gaz gönderilmeye başlandığı andan itibaren 30 yıl için Türkmenistan'dan Türkiye'ye doğal gaz gönderilmesi karara bağlanmıştır. Türkiye tarafı ayrıca Türkmen gazının Türkiye üzerinden üçüncü ülke sınırına kadar ulaştırılmasına 30 yıllık süre için kefil olmaktadır.

Türkmen doğal gazının dünyaya ulaşım yolunun belirlenmesinde ortaya çıkan netlik, henüz Kazakistan ve Azerbaycan petrollerinin nakli konusunda tam anlamıyla sağlanamamış görünmektedir. Bağımsızlıktan sonra bu ülkelerde kurulan batı ağırlıklı konsorsiyumlar yeni boru hattı güzergâhları için kolları sıvamışlar ancak güzergâh tesbitinde maliyet unsurları kadar siyasi kaygılar da rol oynamıştır. Kazak ve Azeri petrolünün eskiden olduğu gibi Rusya üzerinden ve Karadeniz, Boğazlar yolu ile Avrupa'ya naklini devam ettirmek üzere baskı ve tehdit dahil her yolu deneyen Rusya karşısında çaresiz kalan petrol üreticisi cumhuriyetler ve konsorsiyumlar tarafından Karadeniz kıyısındaki Navorossisk limanının daha ciddi biçimde düşünülmeye başlanmasıyla İstanbul kenti ağır bir tehdit altına girmiştir. Boğazlarda petrol trafiğinin daha fazla artmasına meydan verilmeyeceğinin Türkiye tarafından net bir şekilde ortaya konması ve bu çerçevede alınan hukuki önlemler petrol boru hatları sorununu belirsizliğe iterken, umutlarını petrol ihracatına bağlamış ülkeleri de iktisadi açıdan iyice köşeye sıkıştırmıştır.

Sabit sermaye yatırımları

Türkiye ile Türki cumhuriyetler arasındaki ekonomik ilişkilerin önemli bir unsuru da Türk firmalarının bu ülkelerde yaptıkları yatırımlardır. Çeşitli Türk firmaları cumhuriyetlerde modernizasyon yatırımları yanında yeni tesis yatırımları da yapmakta ve bunları işletmektedir. Türk firmaları özellikle küçük ve orta boy tesislerle hizmet sektöründe yaygın bir yatırım faaliyetine girişmiştir. Özbekistan'da gıda, tekstil, ambalaj ve deri sektörleri, Kazakistan'da şişe ve cam, tekstil, kimyevi gübre ve gıda sektörleri, Türkmenistan'da inşaat, konfeksiyon, ulaşım ve deri sektörleri, Kırgızistan'da enerji, elektronik, deri ve konfeksiyon sektörlerine yatırım yapan çok sayıda firma vardır. Yapılan hesaplamalara göre Türk firmalarının çeşitli ülkelerin firmaları ile birlikte bu ülkelerde gerçekleştirdikleri yatırımların tutarı 4 milyar dolar civarındadır.

Ücretlerin düşüklüğü yanında, var olan geniş pazar olanakları Türk firmaları için buralarını cazip yatırım alanları haline getirirken, piyasa ekonomisinin yerleştirilmesine yönelik bir dizi yasal düzenleme gerçekleştirilmiş olmasına rağmen, henüz bunların tam anlamıyla işlerliğe kavuşmamış olması yatırımcılar açısından belirsiz bir ortam yaratmaktadır. Bu ülkelere yatırım yapan işadamlarının karşılaştıkları önemli sorunlardan biri de eğitimdir. Cumhuriyetlerde eğitim altyapısının iyi olmasına karşılık, eski teknolojiyle çalışmaya alışmış olan işgücünün değişik teknolojilere göre yeniden eğitilmesi gerekmekte, bu da zaman almaktadır. Yine bu ülkelerde batılı anlamda yöneticilerin olmaması ya da çok az olması nedeniyle, ortak yatırıma girecek işadamlarının, bu eksiklikten veya kültürel farklardan kaynaklanabilecek sorunlara karşı sabırlı ve esnek olmalarının bir zorunluluk olduğu belirtilmektedir.

KAYNAKÇA

KUT, Gün, "Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Uluslararası Ortam" iç. *Bağımsızlığın İlk Yılları: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan*, ed. Büşra Ersanlı Behar, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Yayın No: 1723, Ankara, 1994.

KUT, Şule, "Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dış Politikaları" iç. Bağımsızlığın İlk Yılları: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, ed. Büşra Ersanlı Behar, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Yayın No: 1723, Ankara, 1994.

MORGİL, Orhan, Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye Ekonomik İlişkileri", iç. *Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu'da Gelişmeler ve Türkiye*, ed. Erol Manisalı, Uluslararası Girne Konferansları, Kıbrıs Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994.

SUNGUR, Nesrin, Yeniden Yapılanma Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Geçiş Dönemi Sorunları iç. *Bağımsızlığın İlk Yılları Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan*, ed. Büşra Ersanlı Behar, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları Yayın No: 1723 Ankara 1994.

YÖNEZER, C. Türkmenistan Yatırım Açlığı Çekiyor", iç. *Not*, Haftalık Dergi, Sayı: 5, (Nisan) 1994.

Türkiye'den dışarıya sermaye yatırımları

Türkiye'den yurtdışına doğrudan yatırımlar, Türk Kambiyo Mevzuatı'nın dayanağını oluşturan Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında 1567 sayılı karara istinaden istihsal edilen Bakanlar Kurulu kararları kapsamında düzenleme altına alınmıştır. Günümüzde, Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 sayılı karar yürürlükte bulunmaktadır. Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 sayılı kararın 13. maddesine istinaden, Türkiye'de yerleşik kişilerin yurtdışında veya Türkiye'de serbest bölgelerde yatırım yapmak veya ticari faaliyette bulunmak üzere şirket kurmaları, ortaklığa katılmaları ve şube açmaları için, 5 milyon ABD Doları veya eşiti dövize kadar nakdi sermayeyi bankalar ve özel finans kurumları aracılığıyla, aynı sermayeyi ise gümrük mevzuatı hükümleri çerçevesinde ihraç etmeleri serbest olup, 5 milyon ABD Doları veya eşiti döviz miktarını aşan nakdi ve/veya aynı sermaye ihracı Hazine'nin bağlı olduğu Bakanlığın iznine tâbi bulunmaktadır.

Bu çerçevede, yurtdışına sermaye ihraç eden Türkiye'de yerleşik kişilerin, sermaye ihracından itibaren 1 yıl içinde yurtdışında oluşturdukları şube, şirket, ortaklıklarla ilgili olarak, yerel resmî makamlardan alınmış izin belgesi, ana sözleşme ve yıllık faaliyet raporlarını ibraz etmeleri, yurda getirilen kârlar ile sermaye yapısı ve/veya miktarındaki değişiklikleri teşvik etmeleri ve faaliyetin sona ermesi halinde bu durumu belgelemeleri gerekmektedir.

Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 sayılı karar ile getirilen en önemli yenilik, kararın OECD kodlarına göre kaleme alınmasıdır. 11 Ağustos 1989 yılında yürürlüğe giren karar, Kambiyo Rejimi açısından bir reform niteliğindedir. Bürokratik işlemlerin en aza indirilmesi, izin prosedürünün kısıtlama değil, ihtiyati tedbir mantığı içerisinde düşünülmesi, sıkı kontrollerden çok istatistiki veri toplama ve değerlendirmeye önem verilmesi, engel koyma değil tıkanıklıkları çözmeye öncelik verilmesi sözkonusu kararın reform olarak görülmesinin temel nedenleridir.

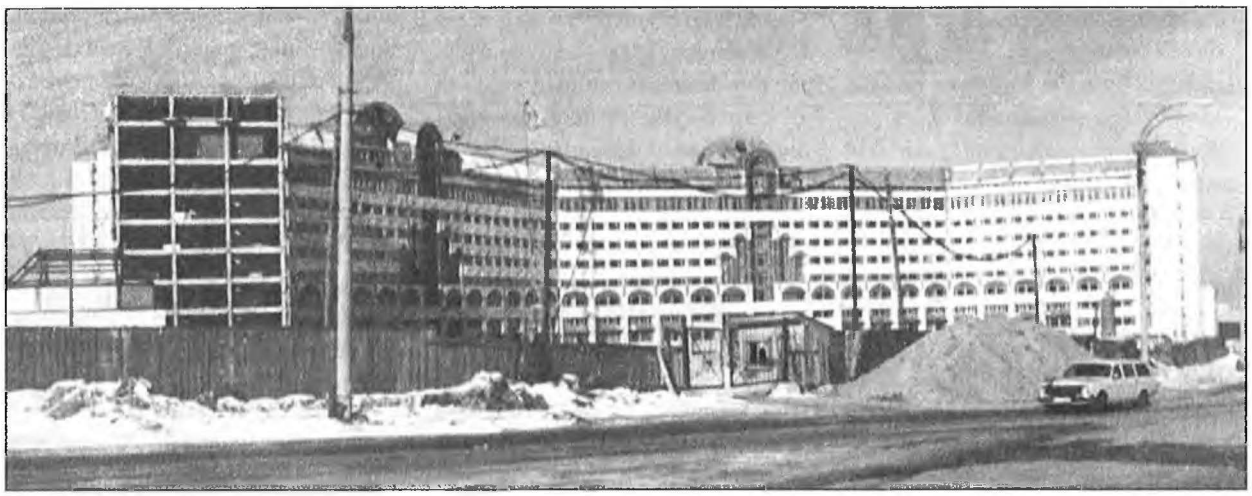
32 sayılı karar döneminde Türkiye'nin yurtdışı doğrudan yatırımlarını etkileyen önemli bir gelişme, SSCB'nin dağılması ile ortaya çıkan Cumhuriyetler ile kurulan ilişkilerdir.

Bu ülkeler ile mevcut ekonomik ilişkilerin güçlenmesi, yurtdışına doğrudan yatırımlar açısından önemli bir potansiyel teşkil etmektedir. Bunun bir yansıması olarak, uygulamada ortaya çıkan sorunları çözmek ve bu ülkelere yapılacak yatırımları teşvik etmek amacıyla, gerek 32 sayılı kararda gerekse Teşvik Mevzuatı'nda düzenlemeler yapılmıştır. Bunları özetlemek gerekirse;

1- Nakdi sermaye ihracında ortaya çıkan güçlüklerin giderilebilmesi amacıyla, bu ülkelere mal ihraç edilerek bedelinin yurtdışında kurulacak şirket veya şubelerin nakdi sermayesine mahsup edilmesi imkânı getirilmiştir.

2- Dış ticarette, ithal edilen malların bedelinin, yurtdışındaki ihracatçının veya muhabir bankasının talimatıyla Türkiye'de bu ihracatçı adına açılan döviz tevdiat veya Türk Lirası mevduat hesaplarına transfer edilmesi ve hesap sahibinin talimatıyla hesap sahibine veya üçüncü şahıslara yapılmış veya yapılacak ihracat bedellerinin tahsil edilmesi, yurtdışına döviz veya TL olarak transferi imkânı tanınmıştır.

Böylece, yapılacak ihracat işlemlerinde, karşı tarafın nakit ödeme gücünün kısıtlı olması ve ithalat bedelini mal ile ödemek istemesi halinde

ABC ARŞİVİ

Özellikle 1993 yılından başlayarak, Türkiye'den yurtdışına sermaye ihracı ve faaliyet, BDT üyesi ülkelere doğru yoğunlaştı. Ayrıca son yıllarda Romanya da Almanya, KKTC ve İngiltere'den oluşan ilk üç sıraya girmek üzeredir.

ortaya çıkan güçlükler büyük ölçüde giderilmiş bulunmaktadır.

Ayrıca, ticari amaçlarla ihraç edilen malların bedellerinin fiili ihraç tarihinden itibaren en geç 180 gün içerisinde yurda getirilmesi gerekirken, yapılan düzenlemeler ile, dağıtılan SSCB yerine kurulan devletlere ticari amaçla yapılan ihracat bedellerinin yurda getirilme süresi 365 güne çıkarılmıştır.

3- 93/4000 sayılı Yatırımların, Döviz Kazandırıcı Hizmetlerin ve İşletmelerin Teşviki ve Yönlendirmesine Ait Esaslar'ı belirleyen karara ilişkin 93/2 sayılı Tebliğ'e göre, yurtdışı yatırım faaliyetlerine uygulanacak teşviklerin esasları şu şekilde belirlenmiştir; konu ülkelerdeki faaliyetleri için Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'ndan "Yurtdışı Yatırım Teşvik Belgesi" alan Türk firmalarına, yurtdışına ihraç edilecek aynî sermaye (makina, teçhizat ve benzeri malzeme) bedelinin yüzde 30'una kadar, uluslararası finans kuruluşları ile yatırım ve kalkınma bankalarının iştirak ettiği hallerde ise, Türkiye'den ihraç edilen nakdi sermaye tutarının yüzde 20'si oranında, yüzde 30 faizli 2 yıl ödemesiz 5 yıl vadeli fon kaynaklı kredi kullanımı imkânı getirilmiş olup, yurtdışı yatırımlarda kullandırılacak fon kaynaklı kredi miktarı her bir proje için azami 25 milyar TL olarak belirlenmiştir.

TABLO 1
ULUSLARARASI KREDİ KARTLARI KAPSAMINDA DÖVİZ HAREKETLERİ (Bin ABD Doları)

Yıllar	1989	1990	1991	1992	1993	TOPLAM
Getirilen dövizler	102.433	164.615	163.756	360.959	162.256	954.019
Harice yapılan ödemeler	25.303	51.075	68.564	110.796	79.128	334.866
Net toplam	77.130	113.540	95.192	250.163	83,128	619.153

TABLO 2
TÜRKİYE'DE YERLEŞİK KİŞİLERİN YABANCI MENKUL KIYMET ALIMLARI (ABD Doları)

	1991	1992	1993	Toplam
Hisse senedi	1.089	2.385	1.421	4.895
Tahvil	35.244	103.220	1.112	139.576
Hazine bonosu	7.397	3.845	3.779	15.021
Diğer	13.923	5.777	14.127	33.827
Toplam	57.653	115.227	20.439	193.319

1980-1993 döneminde doğrudan yatırımların gelişimi

1980 yılından 1989 yılına kadar geçen dönemde, yurtdışına doğrudan yatırımlar konusunda yeterli veri bulunmayışı, dönem için yıllar itibariyle bir değerlendirme yapma olanağı ta-

nımamaktadır. Ancak, mevcut veriler itibariyle, 1980'li yılların ilk dönemine kadar, Türkiye'de yurtdışına sermaye ihracı miktarının önemli boyutta olmadığı görülmektedir. 1989 yılına kadar, büyük bir bölümü 1980'li yılların ikinci yarısında olmak üzere, toplam 197 milyon dolar tutarında sermaye ihracı gerçekleştirilmiştir.

1989 yılına gelindiğinde OECD bölgesinde, istisnalar dışında, üye ülkelerin genelinde gerek yurtdışına, gerek yurtiçine doğrudan yatırımlara uygulanan kısıtlamaların kaldırılması, mali piyasalardaki gelişme ve mali sektörün başlı başına bir uluslararası yatırım kaynağı haline gelmesi ve yabancı sermayenin üzerindeki kuşkuların tamamen dağılması sonucunda bankacılık, sigortacılık ve mali konular ile vergi konularına ilişkin üye ülke mevzuatlarının liberal bir anlayış kazandığı görülmektedir. Türkiye'nin 1989 yılı itibariyle yurtdışına toplam doğrudan yatırım verilerini 1990 yılıyla karşılaştıracak olursak; 1989 yılına kadar 184 faaliyet için toplam 197 milyon dolar tutarında sermaye ihracı gerçekleştirilirken, sadece 1990 yılında 33 faaliyet için 170,5 milyon dolar tutarında sermaye ihracı gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu rakamlar 1991, 1992 ve 1993 yıllarında sırasıyla 34 faaliyet için 47,3 milyon dolar, 85 faaliyet için 94,8 milyon dolar ve 63 faaliyet için 132,6 milyon dolardır.

Ülke kompozisyonu açısından, Almanya en fazla sermaye ihraç edilen ülkeler arasındadır. 1990 yılında ABD ve İngiltere, sırasıyla 78 milyon dolar ve 58 milyon dolar tutarında sermaye ihracı ile ilk iki sırayı almışlardır. 1993 yılı itibariyle, en fazla sermaye ihraç edilen ülkeler, BDT üyesi ülkeler, Almanya, Hollanda, İngiltere, İsviçre ve Lüksemburg'dur. Faaliyet sayısı açısından bakıldığında ise, yine BDT üyesi ülkeler birinci sırada yer almakta, Almanya, KKTC, Romanya ve İngiltere ikinci ve üçüncü sıraları paylaşmaktadır.

1991 yılına kadar sermaye ihracımız bulunmayan Romanya'ya, son yıllarda Türk yatırımcılarının ilgisi artmış ve faaliyet sayısı açısından Romanya, 1992 ve 1993 yılında ikinci sıraya yerleşmiştir. Üretim ölçeği açısından bir değerlendirme yapıldığında, yurtdışı faaliyetin büyüklüğü ile sermaye ihraç edilen ülkenin gelişmişlik düzeyi arasında doğrusal bir ilişki görülmektedir. Almanya, İngiltere, ABD, Hollanda, Lüksemburg, Fransa, Avusturya ve Bahreyn dışındaki ülkelere yapılan doğrudan yatırımlar, birkaç faaliyet dışında küçük ve orta ölçekli yatırımları ifade etmektedir. Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kurulması, Türkiye açısından gerek ekonomik ve ticari, gerekse siyasi düzlemde önemli bir etkinlik alanı yaratmıştır.

Özellikle Orta Asya Türk Cumhuriyetleri olarak tanımlanabilecek, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan ile mevcut tarih ve kültür yakınlığı Türkiye'nin bu ülkeler ile ilişkilerini olumlu yönde etkilemektedir. Halihazırda, Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında önemli ölçüde işbirliği gerçekleştirilmiş ve petrol, tarım, enerji, ulaştırma, haberleşme, madencilik, inşaat, bankacılık alanlarında çeşitli anlaşmalar imzalanarak önemli projeler uygulamaya konulmuştur. Bu işbirliği, bankacılık, tarım, enerji, maden, ulaştırma, imalat sanayii ve tekstil gibi kilit sektörlerde ortak yatırım modelleri oluşturulması, proje ve uygulama desteği sağlanması, küçük ve orta ölçekli sanayinin geliştirilmesi alanında işbirliği yapılması ve buna işlerlik kazandırılması, müteahhitlik, doğal kaynaklar ve hammaddelerin çıkarılması, işlenmesi ve pazarlanması konularında, bu ülkeler ile mevcut ekonomik ve ticari altyapıyı güçlendirecek politikalar yoluyla daha da güçlenecektir.

Söz konusu ülkelerde henüz tam anlamıyla bir piyasa mekanizmasının oluşmamış olması ve hemen tüm sektörlerde üretim eksikliği, fiyat belirleme ve pazarlama sisteminin etkin işlemeyişi ve siyasi belirsizlik gibi nedenler ise, bu ülkelere yapılacak yatırımları olumsuz yönde etkilemektedir.

TABLO 3

DIŞARIDA YERLEŞİK KİŞİLERCE SATIN ALINAN/SATILAN TÜRK MENKUL KIYMETLERİ (Bin ABD Doları)

	1991		1992		1993		Toplam	
	Satın Alınan	Satılan	Satın Alınan	Satılan	Satın Alınan	Satılan	Satın Alınan	Satılan
Hisse senedi	130.193	164.405	171.486	30.954	139.689	79.544	441.368	274.903
Tahvil	879	1.520	53.066	45.706	3.969	0	57.914	47.226
Hazine bon.	1.148	500	4.503	961	21.991	2.630	27.642	4.091
Finans bon.	0	2.505	0	0	0	0	0	2.505
Toplam	132.220	168.930	229.055	77.621	165.649	82.174	526.924	328.725

TABLO 4

ÜLKELER İTİBARİYLE SERMAYE İHRACI (DOĞRUDAN YATIRIMLAR ABD DOLARI 1.000)

31.12.1989 İtibariyle Kümülatif Toplam

Ülkeler	Firma Sayısı	İhraç Edilen Sermaye	1990 Firma Sayısı	1990 İhraç Edilen Sermaye	1991 Firma Sayısı	1991 İhraç Edilen Sermaye	1992 Firma Sayısı	1992 İhraç Edilen Sermaye	1993 Firma Sayısı	1993 İhraç Edilen Sermaye	Toplam Firma Sayısı	Toplam İhraç Edilen Sermaye
Almanya	40	33.995	6	10.047	7	33.052	8	36.282	6	10.715	67	124.091
İsviçre	38	18.775	2	55	-		2	2.047	1	5.296	43	26.174
İngiltere	23	66.110	7	58.278	1	6.461	1	15	4	7.172	36	138.036
Hollanda	6	3.263	1	5.319	-		1	10.638	1	10.660	9	29.880
Fransa	5	9.147	1	390	2	5.804	4	633	1	3.784	13	19.758
ABD	10	2.965	7	77.658	2	559	4	3.083	2	3.207	25	87.472
S. Arabistan	2	707	-		-		-		-		2	707
Lüksemburg	2	20.694	1	4.900	-		2	10.250	1	5.000	6	40.844
Avusturya	1	10.012	1	9.180	-		-		1	1.141	3	20.333
İspanya	1	500	1	201	-		-		-		2	701
İtalya	5	558	-		-		-		-		6	570
Tayvan	1	100	-		-		-		-		1	100
Ürdün	2	900	-		-		1	285	-		2	900
Cezayir	-	-	-		-		-		-		1	285
Japonya	1	78	-		-		-		-		1	78
Macaristan	1	10	1	15	-		1	163	-		3	188
Polonya	1	135	-		2	111	-		1	76	4	322
Belçika	1	37	1	2.000	2	316	5	1.619	1	594	10	4.566
Finlandiya	1	66	-		-		-	-			1	66
Bahreyn	1	15.279	–		–		–		–		1	15.279
Pakistan	2	261	–		–		–		–		2	261
Danimarka	1	20	-		-		1	40	-	309	2	368
Nijerya	1	3.231	-		-		-		-		1	3.231
Malezya	1	4			-		-		-		1	4
Irak	1	10	-		-		-		-		1	10
Çekoslovakya	-		1	3	-	20	-		1	7	2	10
Kıbrıs	32	2.784	1	10	1	434	6	134	6	3.573	40	6.387
Bulgaristan	2	167	-		6		-		-		14	734
Kuveyt	1	50	-		-		-		-		1	50
Romanya	-	6.958	-		4	214	9	1.966	6	3.486	19	5.666
BDT	1	6.958	2	2.542	7	294	39	27.694	30	76.036	79	113.524
Mısır	1		-		-		-		1	1.557	1	1.557
Toplam (1)	184	196.816	33	170.598	34	47.262	85	94.861	63	132.613	299	642.151
SERBEST BÖLGEYE YAPILAN SERMAYE İHRACI												
İzmir S.B.	-		-		2	42	5	15	2	36	9	93
Antalya S.B.	18	6.572	3	328	-		-	-	-		21	6.900
Mersin S.B.	31	8.665	6	1.540	1	458	-	-	-		38	10.663
İstanbul S.B.	-		-		-		-		1	1	1	1
Toplam (2)	49	15.237	9	1.868	3	500	5	15	2	36	68	17.656
Toplam (1+2)	233	212.053	42	172.466	37	47.762	90	94.876	65	132.649	467	659.807

TABLO 5

YURTDIŞINDAKİ TÜRK SERMAYELİ BANKALAR

Kurucu Ortaklar	Ülke	Sermaye	İzin Tarihi	Banka Unvanı
Pamukbank T.A.Ş.	Almanya	DM. 24.000.000	08.07.1987	Bank Kreiss
Akbank T.A.Ş.	İngiltere	GBP. 50.000.000	11.11.1987	Sabancı Bank PLC
İktisat Bank T.A.Ş.	Fransa	FF. 42.000.000 (% 60)	09.01.1989	Banque Int-De Commerce
Erol Aksoy		FF. 7.000.000 (% 10)		
Finansbank A.Ş.	İsviçre	FS. 11.958.750	08.11.1989	Finansbank (Suisse) S.A.
T. Garanti Bank. A.Ş.	Hollanda	HFI. 40.000.000	20.06.1990	Garanti Bank Int. N. V.
Erol Aksoy	ABD	$ 11.907.829	25.06.1990	Park Avenue Bank
Yapı ve Kredi Bank		$ 30.000.000		
İnterbank A.Ş.	ABD	$ 15.000.000	14.08.1990	FNB Rochester Corp.
Halk Sigorta A.Ş.		$ 4.000.000		
T.C. Ziraat Bankası	Almanya	DM. 16.500.000	02.11.1990	Deutsch Turkish B. A.G.
T. Tütünbank A.Ş.	Almanya	Dm. 10.000.000	05.06.1991	Ekspress Trade Bank
		DM. 10.000.000	25.11.1993	(Berlin) GmbH.
T. Vakıfbank T.A.O.	Avusturya	$ 10.000.000		Vakıfbank A.G. Wien
Yapı ve Kredi Bank.	Almanya	DM. 20.000.000	29.08.1991	Yapi Kredi A.G.
T. Emlak Bankası A.Ş.		FF. 13.000.000 (% 26)		
Bank Worms		FF. 17.000.000 (% 34)		
Finansbank	Fransa	FF. 10.000.000 (% 20)	12.04.1992	Banque du Bosphore
T. Vakıfbank T.A.O.		FF. 10.000.000 (% 20)		
T. İş Bankası A.Ş.	Almanya	DM. 30.000.000	08.04.1992	İsbank GmbH
Demirbank T.A.Ş.		HFI. 12.800.000 (% 32)		
T. Halk Bankası A.Ş.		HFI. 12.000.000 (% 30)		Demir-Halk Bank
Cıngıllı Holding A.Ş.	Hollanda	HFI. 9.200.000 (% 23)	31.08.1993	(Nederland) N.V.
Demir Fin. Kiralama A.Ş.		HFI. 5.200.000 (% 13)		
Demir Factoring A.Ş.		HFI. 800.000 (% 2)		
T. Emlak Bank A.Ş.	Kazakistan	$ 600.000 (% 51)	23.09.1992	Kazakistan Int. Bank
Finansbank A.Ş.	Hollanda	HFI. 8.700.000 (% 58)	21.12.1992	
Finans F.K. A.Ş.		HFI. 6.300.000 (% 42)		
T.C. Ziraat Bankası	Rusya Fed.	$ 1.750.000 (% 25)	14.12.1992	Russian-Turkish Bank
	Kazakistan	RB. 140.000.000 (% 35)	14.12.1992	Kazkommertz-Ziraat
	Özbekistan	$ 1.000.000 (% 50)	14.12.1992	Uzbekistan-Turkish Bank
	Türkmenistan	$ 1.000.000 (% 50)	14.12.1992	Türkmen-Turkish Int Tr.
	Azerbaycan	$ 496.000 (% 49.6)	14.12.1992	Azarbaijan-Turkish B.
T. Halk Bankası A.Ş.	Macaristan	$ 1.850.000 (% 15)	30.05.1993	Russian-Turkish Bank
T.Y.T. Bank	ABD	$ 500.000	19.11.1993	Reliance Bank
T. Vakıfbank T.A.O.	KKTC	$ 410.000 (% 82)	16.06.1993	Vakıf Off Shore Bank. Ltd.
Tekstilbank A.Ş.	KKTC	$ 499.991 (% 99.9)	1993	Euro Textile Bank Ltd.
Edip Özaltın	KKTC	$ 500.000	19.01.1993	Özbank (Offshore) Ltd.
Mustafa Süzer	KKTC	$ 1.000.000	29.01.1993	Atlas Bank Offshore Ltd.
Derya Kadir Bilen		$ 150.000 (% 30)		
Ahmet Cenap Duran	KKTC	$ 150.000 (% 30)	12.01.1993	Pasifik Bank Offshore Ltd.
Muzaffer Hiçyılmaz		$ 150.000 (% 30)		
Diğer Hissedarlar		$ 50.000 ($ 10)		
Derya Kadir Bilen		TL. 4.5 Milyar ($ 30)		
Ahmet Cenap Duran	KKTC	TL 4.5 Milyar (% 30)	02.04.1993	Everest Bank Ltd.
Muzaffer Hiçyılmaz		TL. 4.5 Milyar (% 30)		
Diğer Hissedarlar		TL. 1.5 Milyar (% 10)		

GATT - WTO

15 Nisan 1994 tarihinde Marakeş kentinde bir uluslararası anlaşma imzalandı ve bu anlaşma ile 1 Ocak 1995 tarihinde faaliyete geçmek üzere "Dünya Ticaret Örgütü" (DTÖ) veya "World Trade Organization" (WTO) kuruldu. Bu anlaşma aslında 1947 yılında imzaya açılan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması" ya da bilinen adıyla GATT, İngilizcede "General Agreement on Tariffs and Trade" olarak adlandırılan anlaşmanın değişen dünya koşullarına uyarlanması, bir anlaşma ve bir Sekreterya ile yönetilen bir uluslararası kuruluşun kelimenin tam anlamıyla bir uluslararası örgüt haline gelmesi anlamına gelir ve uluslararası ticarete ilişkin kurallar açısından bir dönüm noktasıdır.

Konunun daha kolayca izlenebilmesi açısından Dünya Ticaret Örgütü'nün resmen faaliyete geçtiği 1 Ocak 1995 öncesi dönemi GATT 1947, sonrasını ise GATT 1994 olarak adlandıracağız.

GATT 1947 ya da GATT 1994, kısaca Genel Anlaşma da denilen Anlaşma'ya dayanır. Genel Anlaşma, kendisine çok atıfta bulunulmasına rağmen, üye ülkelerin bürokrasilerinin ve akademisyenlerinin bir bölümü dışında, aslında kimsenin fazla bilgi sahibi olmadığı, ancak fazla miktarda iddianın yöneltildiği, çok önemli bir uluslararası anlaşmadır. Ve çok kısaca özetlenmek istenirse GATT, uluslararası ticarete ilişkin olarak üye ülkelerin uymaları gereken kuralları belirler. Uyulacak kurallar ise, en azından kağıt üstünde uluslararası ticaretin istikrara kavuşması ve bu istikrarın korunmasıdır.

Bu demektir ki, sorun hükümetleri ilgilendirir. Yani, işçilerin, işadamlarının, tüccarların, ihracatçının, ithalatçının, memurun, esnafın, ev kadınının, öğrencinin, sanatçının vs., kısaca ticaretle ya da dış ticaretle ilgili olalım ya da olmayalım, tek tek biz insanların bu kuralları bilmesi gerekmez. Ama bu kurallar hepimizin hayatına bir etkide bulunur. Bu etki, istisnai olarak, örneğin, tarım sübvansiyonlarına getirilecek bir sınırlama söz konusu olduğunda, 1992 yılında Japonya ve Kore'de olduğu gibi, gündelik yaşamımızda bizleri ilgilendirir hale gelir. Bu nedenle de GATT hakkında doğrudan ilgili olanların dışında çok şey bilinmez. Bunun yerine birçok yakıştırmalar yapılır. Bu anlaşmanın ülkelerin refah seviyelerinin önemli farkların başlıca nedeni olduğu ya da GATT'ın, bu farkların giderilmesine herhangi bir katkıda bulunmadığı yönündeki argümanlara her an rastlanabilir. Hatta, GATT metinlerinin o kendine özgü ve doğrudan bu işle uğraşanların dışında hiç kimsenin anlayamadığı diline atıfla, Amerikan Kongresi'nde olduğu gibi, bu anlaşmanın Gümrük Tarifeleri ve Ticaret değil, aslında Laf Kalabalığı Genel Anlaşması (General Agreement to Talk and Talk) olduğu bile ileri sürülebilir.

Başlangıçta da belirttiğimiz gibi, dünya ticaretinin büyük bölümü en önemli uluslararası anlaşmalardan biri olan, GATT'ın kuralları ile yönetilir ve amaç uluslararası ticaretin istikrarıdır.

Mevcut GATT sistemi, incelemeyenlerin ilk bakışta oldukça karmaşık bir görüntü çıkarmasına karşın, basit bir mekanizma ve açık ve yalın kurallardan oluşmaktadır. Herşeyden önce GATT üç temel ilke ile karşımıza çıkar. Bu ilkeler saydamlık (transparancy), ayrım yapmama (non-discrimination) ve milli muameledir. Saydığımız bu ilkeler aşağıda açıklanan GATT kurallarının temelini oluşturmaktadır.

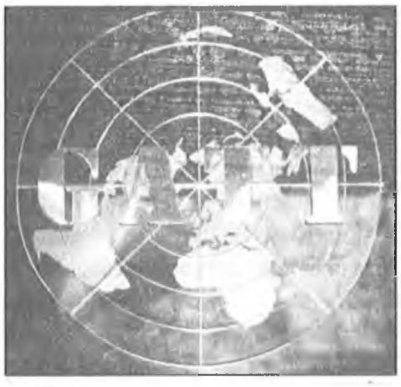
Ticaretin ayırım gözetilmeden sürdürülmesi: Bu ilk ilke dünyaca bilinen "En Çok Kayırılan Ülke" ya

da "Most Favoured Nation" MFN kuralını içerir. Bütün GATT üyeleri bu kurala uymak zorundadır. Anlamı ise, bir ülkenin başka bir ülkeye tanıdığı ticarete ilişkin bir kolaylığı otomatik olarak bütün diğer üye ülkelere de tanımasıdır. Doğal olarak bu kuralın uygulanması, üye ülkelerin her birini, 1947 öncesinde olduğu gibi, kendilerine diğerlerine tanıdığı ticari kolaylıkları sağlaması için ticaret yaptığı her bir ülke ile ayrı ayrı ticaret anlaşması yapmak zorunluluğundan kurtarır.

Korumanın tarifeler yoluyla sağlanması: Sanılanın aksine, GATT ülkelerin kendi sanayilerinin korunmasını yasaklamaz, ya da bu yönde bir amacı bulunmadığı söylenebilir. GATT sisteminin öngördüğü şey, üyelerinin yerli sanayiilerini korumaya hakları bulunduğunu, ancak bu korumanın ithalat yasakları, miktar kısıtlamaları ya da politik yollarla değil gümrük tarifeleri yoluyla gerçekleştirilmesi gerektiğidir.

Ticaretin istikrarlı koşullara bağlanması: GATT sistemi, üyelerinden gümrük tarifelerini belirlenmiş seviyelerde taahhüt etmelerini ve bu seviyelerin üzerine çıkarmamalarını, GATT terimleri ile ifade edersek, "konsolide" etmelerini bekler. Yani bir ülke bir malın ithalatında uyguladığı gümrük vergisini, diyelim % 15 olarak "konsolide" etmiş olsun. Artık diğer ülkeler bileceklerdir ki, bu ülke o malın ithalatı üzerinden tahsil ettiği gümrük vergisinin oranını önceden bildirmeden % 15'in üzerine çıkarmayacaktır. Bu imkan ise, ihracatçı ülkelerin ihracatlarına bir istikrar ve tahmin edilebilirlik getirir.

Adil ticaret için gerekli koşulların gözetilmesi: GATT bir serbest ticaret bölgesi anlaşması olmayıp, ticaretin rekabet yoluyla biçimlenmesini teşvik ederek, üyelerinin ticarette haksız rekabete neden olacak uygulamalardan kaçınmalarını, ticaretin olağan akışına müdahalenin minimuma indirilmesini bekler. Nitekim bu amaçla, GATT 1947, başta anti damping, sübvansiyonlar ve telafi edici vergiler gibi uygulamalara ilişkin hükümlere anlaşmada yer vermiştir. GATT 1994 ise ticaretin olağan akışına üye ülkelerin müdahalelerini bir düzene bağlamak üzere bir dizi alt anlaşma içerir ki, bunların hükümlerine ülkelerce uyulması zorunludur.

ABC ARŞİVİ

1947 yılında imzaya açılan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Anlaşması, 1994 yılında değişen dünya koşullarına uyarlandı.

Bu kurallar ve GATT'ın temel ilkeleri hep birlikte ele alındığında varılabilecek pek çok sonuçtan birisi de, ticarete ilişkin ülkeler arasında olabilecek anlaşmazlıklar için kendine özgü bir platform oluşturulmuş olmasıdır. Öyle ki, bu platformda, dolayısıyla diğer tür anlaşmazlıklar gündeme getirilemez. Böylece, politik anlaşmazlıkların, 1947 öncesinden olduğu gibi ticari anlaşmazlıklara yansıtılması asgariye indirilmiş olduğu sonucuna varabiliriz. Hatta daha da ileri gidip, bazı ülkeler arasında politik anlaşmazlıklar olsa bile bunların ticari sorunlara yol açma olasılığının en aza indirildiği sonucu bile çıkarılabilir.

Diğer taraftan, yukarıda özetlenen sistemin ülkeler arasındaki ekonomik eşitsizliğe, dengesizliklere çözüm olmadığı da ileri sürülebilir. Bu argümanlara göre, uluslararası ticaretteki rekabetin ve serbest ticaretin refahın ve zenginliğin daha adil bölüşümüne hizmet edeceği biçimindeki fikirler yeni değildir. Üstelik bu fikirler gelişmiş ülkelerce uzunca bir zaman savunulmuştur. Ancak ekonomik çıkar sözkonusu olduğunda serbest ticarete bu ülkelerce yapılan övgüler sona ermekte, yerine konjonktürün ekonomilerini hassas kıldığı, eğer özel olarak korunmazsa kendi ekonomilerinin ve dünya ticaretinin nasıl zararlı çıkacağı ileri sürülmeye başlanmaktadır. Serbest ticerete övgülerle kurulan GATT'ın bir taraftan gümrük vergileri dışındaki korunma yöntemlerini dışlarken, tekstil ve giyim gibi, gelişme yolundaki ülkelerin göreceli olarak rekabet gücü kazandığı bir sektörde kotaların uygulandığı bu açıdan yapılan en önemli eleştiridir. Kendi çıkarları sözkonusu olduğunda ekonomik sistemlerinin özünü oluşturan serbest rekabet ilkesinden vazgeçebilen bu ülkeler, dünya ticaret hacminin yarısından fazlasına sahip olduklarından, ister istemez bu ülkelerin kuralları ticarette daha az paya sahip ülkelere empoze edilmiş olmaktadır. Öyle ki, üstünlüğü sahip oldukları sektörler sözkonusu olduğunda karşılaştırmalı üstünlük teorilerini arz ve talebin düzenleyici etkisini öne süren gelişmiş ülkeler, ekonomik avantajların gelişme yolundaki ülkelerin lehine olduğu hallerde, bu teorileri göz ardı eder bir konuma gelmektedirler.

Bütün bu olumsuz değerlendirmelere rağmen, en az gelişmişler de dahil bütün gelişme yolundaki ülkelerin GATT sisteminde neden hala varoldukları sorulabilir. Bu sorunun yanıtı, kesin olmamakla birlikte, bir takım olumsuzluklar içerse de, uluslararası ticaretin gene de bazı kurallara bağlanmış olmasıdır.

Karadeniz Ekonomik İşbirliği

ECMEL BARUTÇU

Arnavutluk, Azerbaycan, Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan, Moldavya, Romanya, Rusya Federasyonu, Türkiye, Ukrayna ve Yunanistan Devlet Başkanları 25 Haziran 1992 tarihinde İstanbul'da imzaladıkları Zirve Deklarasyonu ile yeni bir ekonomik işbirliği modelinin temelini atmışlardır.

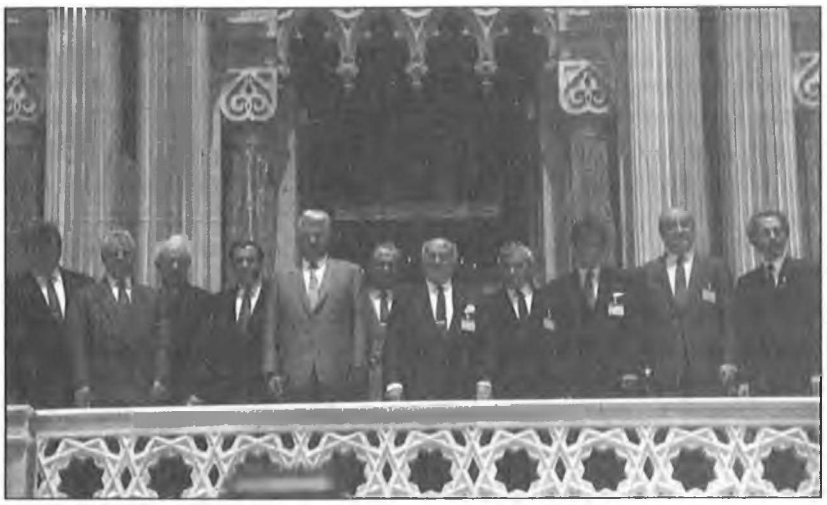
Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) adını taşıyan bu işbirliği modeli, Türkiye tarafından ilk defa, Sovyetler Birliği dağılmadan önceki dönemde ve sadece Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler için ileri sürülmüştü. Gorbaçov döneminde Sovyetler Birliği'nin iç ve dış politikasında kendini gösteren yeni yönelmeler, dünyada şimdiye kadar karşı karşıya gelen en güçlü iki blokun Karadeniz kıyısındaki dört ülkesi arasında ekonomik alanda kurulacak sıkı bir işbirliğinin Karadeniz Bölgesi'ni barış, istikrar ve refah bölgesi haline getirebileceği ve böylece bu ülkeler arasında dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerinin gelişmesinin mümkün olabileceğine dair bir fikrin doğması sebep olmuştur. Bu işbirliği modeli Türkiye'nin çabaları sonucu büyük bir kabul gördü. O kadar ki Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra da bağımsızlıklarını elde eden eski Sovyet Cumhuriyetleri'nden Karadeniz'e yakın olan ülkeler de bu işbirliği modeline katıldılar. Bölgenin dışında olmalarına rağmen başka ülkeler de bunun dışında kalmak istemediler. Karadeniz havzasına dahil ülkeler arasındaki yeni bir ekonomik işbirliğinin temeli işte böyle atıldı.

Ekonominin çeşitli alanlarında ve özellikle ulaştırma ve haberleşme, enerji, turizm, tarım ve tarıma dayalı sanayi, çevre korunması, bilim ve teknoloji, veterinerlik ve hıfzıssıhha, sağlık ve eczacılık, istatistik dahil ekonomik ve ticari bilgi değişimi, enformatik, ürün standardizasyonu ve sertifikasyonu gibi konularda yetkili teşkilâtların, işletmelerin ve şirketlerin de katılımlarıyla ortak ilgi duyulan projeleri tanımlama, geliştirme ve uygulama yönünde somut adımlar atılacağı, Zirve Deklarasyonu'nda açıklanan KEİ'yi benzer kuruluşlardan ayıran ve ona "yeni işbirliği modeli" sıfatının verilmesini haklı kılan tarafı özel sektörün bu işbirliğinde üstlenmiş olduğu rolden ileri gelmektedir.

Kuruluşundan bu yana geçen iki buçuk yıl içerisinde KEİ oldukça hızlı bir gelişme göstermiştir. Buna rekor diyenler bile vardı. Gerçekten de Karadeniz Ekonomik İşbirliği'ni meydana getiren ülkelerin, bu işbirliğinin temelinin atıldığı tarihten birkaç yıl öncesine kadar iki hasım blokun ülkeleri oldukları, ordularının birbirlerine karşı cephe aldıkları gözönüne getirildiğinde bu gelişmenin ölçüsü daha iyi anlaşılır. Gerçekten de, Karadeniz Bölgesi'nin geçirmekte olduğu büyük dönüşüm hareketinin yarattığı çalkantılar, güçlükler ve ortaya çıkan ve bölgenin büyük ölçüde yabancısı olduğu siyasal, sosyal ve ekonomik sorunlar ile bu sorunlara çözüm getirmekteki çeşitli yetersizlikler dikkate alındığında, birçok gözlemci KEİ'nin gelişme ve başarıya ulaşma şansını pek yüksek görmüyordu. Bu görüşlerinde haklılık payı yok değildi. KEİ, içinde bulunduğumuz coğrafyanın pek alışık olmadığı, yeni çok taraflı bir uluslararası işbirliği modeliydi. Ancak KEİ fikrinin sahibi ve öncüsü olan Türkiye, Zirve'ye kadar gösterdiği yoğun gayretleri, Zirve'den sonra da aktif bir biçimde sürdürmüş ve bugünkü aşamaya gelinmiştir.

Geride bıraktığımız iki buçuk yılın ilk yılında Türkiye, KEİ'nin başkanlığını yapmıştır. O dönemde Sekreterya hizmetleri Türk Dışişleri Bakanlığı'nca yürütülmüştür.

O dönemde KEİ'nin iç tüzüğü hazırlanmış, müzakere edilmiş, onaylanmış ve yürürlüğe girmiştir.

ABC ARŞİVİ

1992 yılında İstanbul Çırağan Oteli'nde imzalanan deklerasyonla temelleri atılan Karadeniz Ekonomik İşbirliği projesinin imza töreninde dönemin cumhurbaşkanı Turgut Özal'la, Başbakan Süleyman Demirel arasında kimin imzayı atacağı konusunda bir "küskünlük" yaşanmış, Özal törene gelmeyerek tavrını belli etmişti.

Yine aynı dönemde KEİ Uluslararası Daimi Sekreteryası İstanbul'da kurularak faaliyete geçmiştir. Bu Sekreterya'nın Direktör Yardımcısı ve personelin önemli bir kısmı Türk'tür.

Bu dönemde KEİ özel sektörlerini biraraya getiren KEİ Konseyi (KEİK) kurulmuştur. Sekreteryası İstanbul'dadır ve bütün personeli Türk'tür. Halen aktif şekilde, kamuya ve özel teşebbüse ait yatırım projelerinin belirlenmesine çalışan KEİK, katılan devletlerde kurulmuş olan iki taraflı iş konseyleri kanalıyla yararlı bir temas ve ilişkiler ağı geliştirme çabası içerisinde bulunmaktadır.

Keza aynı dönemde Ankara 'da Devlet İstatistik Enstitüsü bünyesi içerisinde KEİ Ekonomik Bilgi ve İstatistik Veri Koordinasyon Merkezi kurulmuştur.

Ayrıca, TBMM Başkanlığı'nın girişimiyle 1993 Şubat ayında KEİ Parlamenter Asamblesi (KEİPA) kurulmuştur. Onun da Uluslararası Sekreteryası İstanbul'dadır ve başında bir Türk vardır. KEİPA'ya Yunanistan ve Bulgaristan girmemiştir. Bu iki ülke KEİPA'nın Genel Kurul toplantılarında kendilerini gözlemci sıfatıyla temsil ettirmektedirler. KEİPA'nın Ekonomik, Ticari, Teknolojik ve Çevre İşleri Komitesi; Hukuk ve Politik İşler Komitesi ile Kültürel, Eğitim ve Sosyal İşler Komitesi şeklinde üç komitesi olup, bu komitelere katılan ülkelerin parlamenterlerinden oluşmaktadır. Bu kuruluşun amacı, katılan devletlerde Zirve Deklarasyonu'nda yer alan hedeflerin ve prensiplerin gerçekleştirilmesi için, yasal destek dahil, uygun koşulların yaratılmasıdır. Ayrıca, Karadeniz bölgesinde çoğulcu demokratik yapının ve siyasi istikrarın güçlendirilmesi de KEİPA'nın hedefleri arasında yer almaktadır. KEİ Parlamenterler Asamblesi, katılan devletler halkı tarafından KEİ'nin ideallerinin hedef ve amaçlarının anlaşılması ve benimsenmesi için çaba harcamakta ve katılan devletler arasında ekonomik, ticari, sosyal, kültürel işbirliği sağlamak için yasal bir temel oluşturulmasına ve KEİ amaçlarının daha da ileriye götürülmesine gayret etmektedir.

Yine aynı dönemde KEİ Ticaret ve Kalkınma Bankası'nın ana statüsü hazırlanmıştır. Daha sonra bir anlaşma haline dönüştürülen bu metin KEİ'nin karar organı olan Dışişleri Bakanları toplantısı tarafından onaylanmış ve tüm katılan ülkelerce imzalanarak bir buçuk yıl içinde bankanın Selanik'te kurulması aşamasına gelinmiştir. Bu bankanın başkanı Türk olacaktır. Bankanın bu kadar kısa zamanda kuruluş sürecine girmesi, KEİ'deki gelişmelerin süratine rekor gözle bakanları haklı çıkarmıştır.

KEİ'nin karar organı Dışişleri Bakanları Toplantısı'na yardımcı olmak üzere Zirve Deklarasyonu'nda zikri geçen ekonominin çeşitli alanlarındaki işbirliğini gerçekleştirmek için şimdiye kadar 16 çalışma grubu kurulmuştur. Bu çalışma gruplarında KEİ'ye katılan ülkelerin temsilcileri ve uzmanları ortak yararlara ilişkin çeşitli sorunların ele alındığı yaklaşık kırka yakın toplantı yapmıştır. Çalışma grupları tarafından sunulan öneriler KEİ karar alma sürecinde önemli rol oynamaktadır.

Bunlardan da anlaşılacağı gibi, Türkiye'nin öncülüğünde kurulmuş olan KEİ, yine Türkiye'nin ön planda rol oynadığı bir yapılanmayı gerçekleştirmiş bulunmaktadır. KEİ'nin artık yerleşmiş bir uluslararası kimliği, işlerlik kazanmış çalışma araçları, hemen her alanda oluşturulmuş müzakere ve karar organları mevcuttur. Kısaca, KEİ'nin kuruluş ve yapılanma süreci tamamlanmıştır. Bundan sonraki aşama, somut faaliyet, proje üretme ve gerçekleştirme, sanayi ve ticaret olanaklarının genişletilmesi ve bölge ekonomik refahının somut biçimde artırılması aşaması olacaktır. Bu konuda öncülük yapan alanlar da mevcuttur. Daha önce başlamakla birlikte, KEİ'nin kurulması üzerine İletişim Çalışma Grubu'nda ele alınan telekomünikasyon projelerinde oldukça ile-

ri aşamalara ulaşılmıştır. Bunlardan KAFOS (Bulgaristan, Romanya, Türkiye, Moldavya) ve İTUR (İtalya, Türkiye, Ukrayna, Rusya) adı verilenler 1995 yılı sonuna kadar tamamlanmış olacaktır. DOKAP adı verilen üçüncü bir proje de tamamlandığı zaman Türkiye, Gürcistan üzerinden Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetleri'yle haberleşme bağlantısı kurmuş olacaktır. Bu üç proje tamamlandığı zaman Baltık, Doğu Avrupa ve Balkan ülkelerinin Kafkasya ve Orta Asya ile haberleşmeleri Türkiye üzerinden sağlanacaktır.

Öte yandan, ulaştırma alanında Karadeniz etrafında bir karayolu ve demiryolu ringi projesi tasarlanmaktadır. Aynı şekilde Karadeniz kıyısındaki limanların ıslah edilerek gerek birbirleriyle gerek üçüncü dünya ülkeleriyle irtibatlarının artırılması gündemdeki konulardır. Bunların dışında, enerji, turizm, bilim ve teknoloji, çevre korunması, teknik yardım, küçük ve orta ölçekli işletmeler, serbest bölgeler, tarımsal işbirliği, yatırımlarının teşvik ve korunması, çifte vergilendirmenin önlenmesi, mevzuatların uyumlaştırılması gibi işbirliği çalışmalarının yeni başladığı ve devam ettiği birçok alan daha mevcuttur.

KEİ'ye dış ülkelerden duyulan ilgi de giderek artmaktadır. Polonya, Tunus, İsrail, Slovak Cumhuriyeti ve Mısır KEİ nezdinde gözlemci statüsü elde etmek için müracaat etmişler ve bu statü kendilerine verilmiştir. Bu konuda son zamanlarda ilginç bir gelişme daha olmuş ve Avrupa Birliği'nden İtalya ve onu takiben Avusturya gözlemci statüsü almak için KEİ'ye başvurmuşlardır. Bir AB üyesi olan İtalya'nın, zamanımızın revaçtaki küreselleşme sürecinin bir halkası olan KEİ'nin, ilerideki gelişmelere göre, Yunanistan gibi, Akdeniz boyutunu oluşturacak aktif bir üyeliğinin gündeme gelmesi hiç de ihtimal dışı değildir.

Gözlemci statüsü, bu ülkelere Balkanlar seviyesindeki toplantılar dahil, bütün Çalışma Grupları'na katılarak görüşlerini bildirmek, toplantı belgeleri ve planlanmış projeler hakkında bilgi almak ve hattâ KEİ projelerine katılmak hakkını vermektedir.

Kısaca özetlemek gerekirse, Karadeniz Ekonomik İşbirliği, özel sektörlerin lokomotif görevi üstlendiği yeni bir ekonomik işbirliği modelidir. KEİ'nin başarısı ve geleceği KEİ Konseyi'nde, yani özel sektörlerin işbirliğinde yatmaktadır. KEİ'de hükümetlerarası kuruluş ticari engelleri ortadan kaldırarak işadamlarının katılan ülkeler arasındaki serbest dolaşımını kolaylaştıracak, başka bir deyişle özel sektörlerin önünü açıp onların kolay yol almalarına yardımcı olacaktır. Hükümetlerarası kuruluşun başlıca işlevi, özel sektöre rahat faaliyet gösterecegi bir ortam hazırlamaktır. Hükümetlerarası kuruluş, iş çevrelerinden işbirliği projeleri üretmelerini, bu projeleri gerçekleştirmelerini, bundan para kazanmalarını ve bir sorunla karşılaştıkları zaman, bu sorunları tercihan uygulanabilir çözüm önerileriyle birlikte hükümetlerarası kuruluşun dikkatine getirmelerini beklemektedir.

Ancak belirtmek gerekir ki, KEİ'de bu noktaya gelinebilmesi için, zamanla kendini daha iyi gösteren bazı yapısal kusur ve noksanlara da aynı zamanda çare aranmalıdır. Gerçekten de, KEİ'de ilk reformu yapmanın zamanı gelmiştir denilebilir. Bunun için belki de Zirve düzeyinde yeni bir direktife ihtiyaç olacaktır. Bu kere, KEİ'nin organları arasındaki kopukluğun giderilmesi gerekir. Ayrıca, KEİ hükümetlerarası kanadı ile Parlamenter Asamblesi arasındaki ilişkiler gereken etkin ve yararlı zemine bir türlü oturtulamamıştır. Öte yandan, özel sektör öncülüğüne dayanan ekonomik bir işbirliğinde KEİ Konseyi'nin gözlemci statüsünden çıkarılıp, KEİ'de yokluğu hissedilen ve alınan kararların kâğıt üzerinde kalmayıp bunların icrasını üstlenecek bir organa dönüştürülmesi ve bunun için gerekli statü ve yapıya kavuşturulması lazım gelmektedir. Keza, KEİ Uluslararası Daimi Sekreteryası'nın genişletilmesi ve Sekreterya'nın, KEİ'nin özel sektör öncülüğündeki niteliğine uygun düşecek şekilde uzmanlaşması gerekmektedir. Her hal ve kârda gelecekteki ilk Zirve Toplantısı'nda bu ve benzer sorunlar çözümlenmelidir.

Tamamen ekonomik alanda işbirliğine yönelik olan KEİ, ne kapalı bir kulüptür ne de siyasi birliği öngörmektedir. Yaşayabilmesi için politik konuların bu işbirliği modelinin dışında tutulması gerektiğine dair hem hükümetlerarası kuruluşta, hem de politik komitesi olmasına karşın KEİ Parlamenter Asamblesi'nde genel bir mutabakat mevcuttur ve bu çerçeve dışına çıkılmasının sureti katiyede sözkonusu olamayacağı herkesçe bilinmektedir. KEİ'nin yaşayabilmesi için, aralarında siyasi ihtilaflar, hattâ bazı halde sıcak çatışmalar olan ülkeler, biraraya gelip diyalog kurmalarına imkân yaratan bu foruma bu konuları getirmemeleri gerektiği bilincine zamanla sahip hale gelmişlerdir.

KEİ'ye katılan ülkeler, aralarındaki işbirliği modelini, uluslararası kuruluşlarla olduğu kadar, Avrupa Birliği ve bölgesel girişimler içindeki işbirliği de dahil, üçüncü taraflarla ilişkilerini engellemeyecek ve yükümlülüklerine ters düşmeyecek şekilde geliştirmeyi kabul etmişlerdir. Bu nedenle KEİ, Türkiye için, AB'ne alternatif olmayıp tercihini esasen Batı'dan yana yapmış olan Cumhuriyet Türkiyesi'nin Avrupa Birliği'ne yönelik politikasında onu tamamlayacak bir halka oluşturmaktadır.

Yurtdışı müteahhitlik hizmetleri sektörü

TURGUT YÜCEL

Yurtdışı müteahhitlik hizmetleri: teknoloji birikimi, istihdam, döviz girdisi ve ihracat açısından ülkemiz ekonomisine önemli katkılar sağlayan bir sektördür. Günümüzde sektörün ulaştığı uluslararası yıllık pazar hacmi 150 milyar doları aşmış bulunmaktadır.

Sektörel faaliyetler; 1973 yılında yaşanan petrol krizi sonrasında OPEC üyesi ülkelerde artan finansal kaynağın, özellikle altyapı-inşaat yatırımlarının gerçekleştirilmesine tahsis edilmesiyle başlamıştır. Bu nedenle, sektörün önemli pazar alanları; Kuzey Afrika, Ortadoğu ve Körfez ülkeleri olmuştur.

1980'li yılların başına kadar yoğun bir talebin yaşandığı sektörde; petrol fiyatlarının düşmesi, pazar ülkelerinin artan dış borçları, alınan korumacı kararlar, öncelikli yatırımların bir kısmının gerçekleştirilmiş olması ve dünya ekonomisinde yaşanan genel durgunluk gibi nedenlerle 1981-87 yılları arasında uluslararası pazar hacminde önemli bir azalma görülmüştür. Daha sonraki dönemlerde, Doğu Blokunun dağılması, İran-Irak Savaşı'nın sona ermesi, Körfez Savaşı'nın kısa bir sürede neticelendirilmesi, dünyanın yeniden yapılanması ve uluslararası finansal yapılanmanın hareketlenmesi vb. nedenlerden dolayı ortaya çıkan politik ve ekonomik dinamiklerin etkisiyle, sektörde yeni bir hareketlilik ve yapısal değişim süreci başlamıştır.

Türkiye Yurtdışı Müteahhitlik Hizmetleri Sektörü (YDMH)

1970'li yılların başında yurtdışına açılan Türk müteahhitlik firmalarının asıl anlamda sektörel etkinliği, 1978 yılından itibaren başlamış ve uzun bir süre Libya, Suudi Arabistan ve Irak ağırlıklı olarak sürmüştür.

1990 yılından sonra Türk YDMH sektörünün pazar ülkeleri dağılımı ve ağırlıklarında ciddi değişmeler yaşanmıştır. O döneme kadar Türk firmalarının klasik pazar ülkelerini doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyen politik-ekonomik olay ve gelişmeler sonucu ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kalan Türk YDMH sektörü için, ilk kez doğalgaz anlaşması çerçevesinde finanse edilen projeler ile Doğu Almanya'dan dönen Rus askerleri için yaptırılan konut projelerinin üstlenilmeleriyle girilen Birleşik Devletler Topluluğu (BDT) günümüzde önemli bir pazar alanı haline gelmiştir.

Bugüne kadar Türk müteahhitlerince toplam 33.1 milyar dolarlık iş üstlenilmiş olup, bunun 15.1 milyarlık kısmı halen devam etmektedir. Sektörün günümüze kadar geçen sürede üstlendiği işlerin ülkeler bazında dağılımına göre; Libya (% 44), S. Arabistan (% 13) ve Irak (% 11) olmak üzere toplam % 70'lik ağırlığa sahip olmasına rağmen, ilk kez 1988 yılından itibaren girilen ve 1992 yılından sonra faaliyetlerin artarak yoğunlaşılan BDT ülkelerinin payı % 25 oranını aşarak 9.1 milyar dolar düzeyine ulaşmıştır. BDT'de üstlenilen işlerin 3.6 milyar dolarlık kısmı (% 41) ise, Türki Cumhuriyetlerde yeralmaktadır.

Türk firmaları, Doğu Almanya'dan dönen Rus askerleri için yaptırılan konutlardan, bugüne kadar ihale edilen kısmının yaklaşık % 50'sinin yapımını üstlenmiş bulunmaktadır.

Türk Eximbank tarafından Türki cumhuriyetlere ülke kredileri çerçevesinde, projeler için 482 milyon dolarlık kaynak oluşturulmuş ve bunun yaklaşık 100 milyon dolarlık kısmı kullandırılmıştır.

Türk müteahhitlerinin, özellikle 1991 yılından sonra giderek uluslararası düzeyde yapılanmaya ve hedefler oluşturmaya başladığı görülmektedir.

Türk firmaları, 1980-1990 yılları arasındaki on yıllık dönemde ortala-

ma olarak 2 milyar dolar/yıl pazar hacmine sahip iken, 1991'de sektörün en sıkıntılı dönemi yaşanmış ve klasik pazar ülkelerinde ortaya çıkan politik-ekonomik gelişmelerin etkisiyle, uluslararası pazar payında büyüme olmasına rağmen 1.0 milyar doların altında iş üstlenilmiştir. 1992 yılından bugüne kadar geçen dönemde ise, büyük bir atak ile toplam 9.2 milyar dolar tutarında projelerin yapımı üstlenilerek 3 milyar dolar/yıl gibi bir pazar hacmine ulaşılmıştır. Sözkonusu son üç yıllık dönemde alınan 9.2 milyar dolarlık işin tamamına yakını; BDT üyeleri ağırlıklı olmak üzere Pakistan, Malezya, Romanya, Almanya, İsrail gibi ilk kez 1990'lı yıllarda girilen ülkelerde alınmıştır.

Ayrıca, Türk firmaları tarafından üstlenilen/teklif verilen işlerin sektörel dağılımına göre; çok fazla teknoloji gerektirmeyen konut ve bina inşaatlarının yanısıra, henüz çok arzulanan düzeye ulaşmasa da, sanayi-altyapı-ulaşım alanlarında da büyük projeler üstlenilmeye ya da ilgi duyulmaya başlanmıştır. Halen, Türk firmalarınca yürütülen 15.1 milyar dolar tutarındaki işlerin sektörel dağılımına bakıldığında, ilk dört sırayı konut (% 31), değişik amaçlı bina (% 25 okul, otel, hastane, ofis vb.), sanayi yapıları (% 20), enerji yapıları (% 10) ve ulaştırma projeleri (% 5) paylaşmaktadır.

Yurtdışı müteahhitlik sektörünün Türk ekonomisine katkısı

YDMH sektörünün ülkemiz ekonomisine olan katkısının rakamsal olarak miktarının tam olarak belirlenebilmesi mümkün değil ise de, bazı oransal yaklaşımlar ile yaklaşık bir rakam tahmini yapılmaktadır. Sektörel deneyimlere ve yapılan araştırmalara göre; ülkemize, üstlenilen işlerin ihale bedelinin yaklaşık olarak % 50

ABC ARŞİVİ

Yurtdışı müteahhitlik hizmetlerinde ilk sırayı Rusya ve BDT üyesi ülkelerde konut ve bina inşaatları alıyor.

oranında döviz girdisi olmaktadır. Sektörle ilgili son üç yılın verilerine göre; yılda 2.5 milyar dolar civarında döviz girdisi sağlandığı tahmin edilmektedir.

Türk firmalarının dış ülkelerde üstlendikleri işlerde istihdam ettikleri toplam işçi sayısı 54 bin civarında olup, bunun 33 bini Türk işçisidir. DPT rakamlarına göre; ülkemizde bir kişinin istihdamı için gerekli yatırım tutarı yaklaşık 800-900 milyon TL. olduğu düşünüldüğünde, sektörün yarattığı istihdamın parasal değerinin 30 trilyon TL. civarında olduğu görülecektir.

Sektörün, Türk ekonomisinin döviz girdisini arttırması ve istihdam alanı oluşturmasının yanısıra, Türk firmalarının teknoloji birikimine ve uluslararası standartlara ulaşmasında önemli bir katkısı sözkonusudur. Firmalarımızın kapasite ve üretim standartlarının yükselmesine ve ayrıca kurumlaşmasına olan katkıları sonucu, yurtiçinde de büyük projelerin yapımı, bizzat ya da yerli/yabancı konsorsiyumlar halinde başarıyla gerçekleştirilme düzeyine ulaşılmıştır.

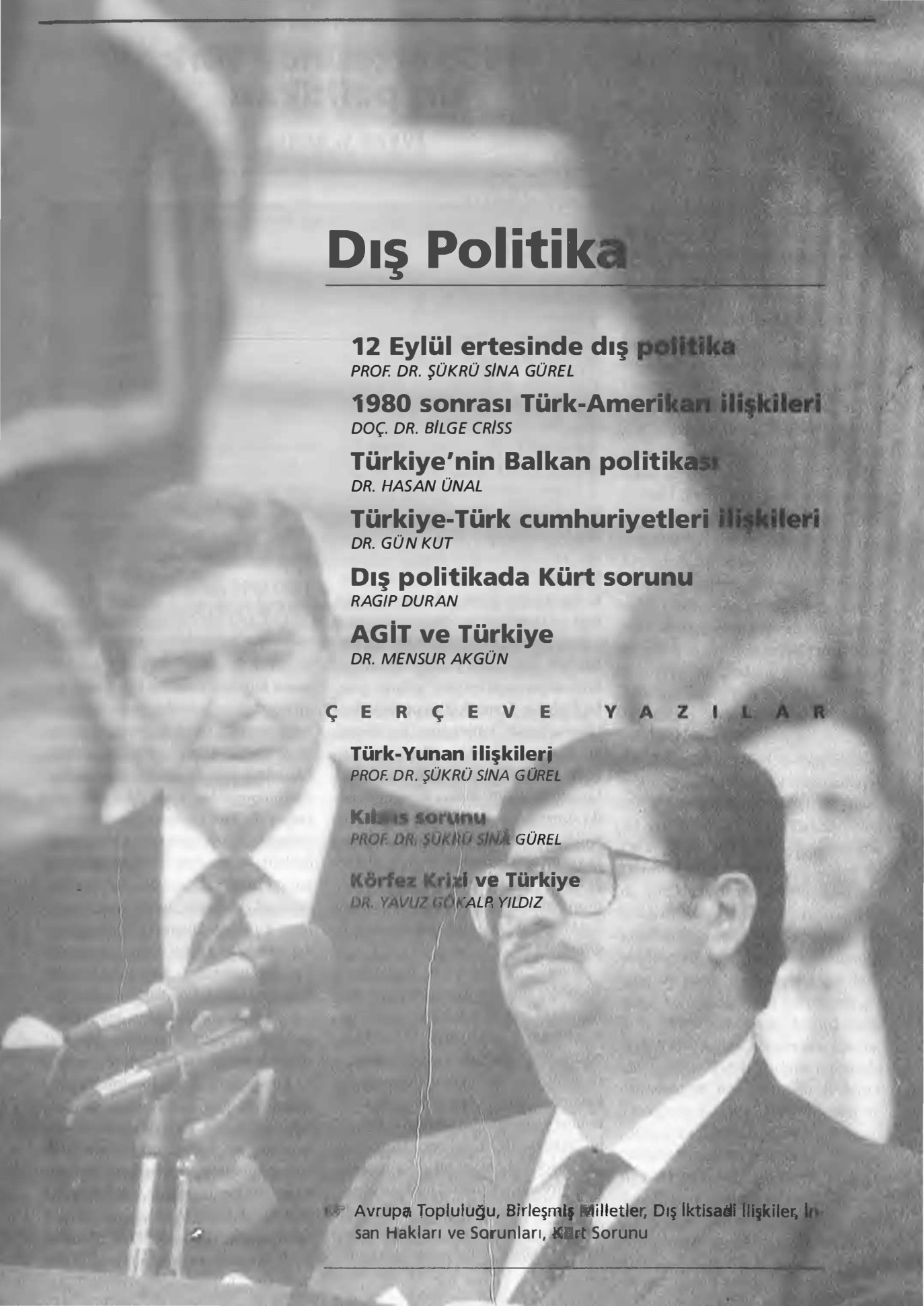
Yurtdışında üstlenilen işlerde kullanılmak üzere önemli ölçüde mal ve malzeme ihracatı yapılmaktadır. Bu alandaki ihracatın artması yurtiçi ana-yan sanayiinin canlanmasına da önemli katkıda bulunmaktadır.

Ayrıca, sektörde faal firmaların ülkenin yurtdışında tanıtılmasında önemli fonksiyonlar üstlendiği memnuniyetle gözlenmektedir.

Sektör, ülke ekonomisine doğrudan sağladığı katkıların yanısıra, ülkenin yurtdışında tanıtılmasında da önemli fonksiyonlar üstlenmiş ve bununla birlikte önemli pazar ülkeleri ile olan ikili ilişkileri de etkilemeye başlamıştır.

Türk firmalarının uluslararası pazar paylarını arttırması konusu, sadece firma boyutlu bir problem değildir. Çünkü, yakın bir zamana kadar, sektörde etkili olabilmek için gerekli olan teknik yeterlik ve uygun fiyat verme olguları, günümüzde değişen şartların etkisiyle önceliğini kaybetmiştir. Bugün, uluslararası üstdüzey ilişkiler, ülkelerarası politik ekonomik çıkarlar, teşvik uygulamaları, etkin mühendislik-müşavirlik hizmetleri ve bunlar arasında belki de en önemlisi proje finansman paketinin sağlanması gibi hususlar, sektörde daha aktif olmak için gerekli ve öncelikli unsurlar haline gelmiştir.

Sözkonusu gelişmelerin sonucu olarak, 1992 yılında hükümetçe sektöre gerekli desteğin verilmesine karar verilmiş ve konu ile ilgili olarak bir başmüşavirlik kurulmuştur. Başmüşavirliğin kurulması ile birlikte, sektörün birikmiş sorunları ele alınarak önemli hizmetler verilmiştir. Bunlar arasında; sosyal güvenlik, bankacılık, vergi, teşvik gibi konular önem arzetmektedir.

Dış Politika

12 Eylül ertesinde dış politika
PROF. DR. ŞÜKRÜ SİNA GÜREL

1980 sonrası Türk-Amerikan ilişkileri
DOÇ. DR. BİLGE CRİSS

Türkiye'nin Balkan politikası
DR. HASAN ÜNAL

Türkiye-Türk cumhuriyetleri ilişkileri
DR. GÜN KUT

Dış politikada Kürt sorunu
RAGIP DURAN

AGİT ve Türkiye
DR. MENSUR AKGÜN

ÇERÇEVE YAZILAR

Türk-Yunan ilişkileri
PROF. DR. ŞÜKRÜ SİNA GÜREL

Kıbrıs sorunu
PROF. DR. ŞÜKRÜ SİNA GÜREL

Körfez Krizi ve Türkiye
DR. YAVUZ GÖKALP YILDIZ

Avrupa Topluluğu, Birleşmiş Milletler, Dış İktisadi İlişkiler, İnsan Hakları ve Sorunları, Kürt Sorunu

1980 ertesinde Türk dış politikası

ŞÜKRÜ S. GÜREL

1980 yılı, Türkiye'de bir askeri rejimin yerleştiği, dünyada ise bloklararası ilişkilerin sertleştiği ve "yumuşama" döneminin geride bırakılarak yeniden Soğuk Savaş'ın ilişkilere egemen olduğu bir dönemin açıldığı bir yıldır. Bu yazıda, uluslararası gelişmeleri ayrıntılarıyla değil, Türk dış politikasına yansımalarıyla ele almak mümkün olacaktır. Dolayısıyla, konuyu ele almaya başlarken 1980'lerin uluslararası gelişmelerinin anımsanması gereklidir.

1979-1980 yıllarında Soğuk Savaş'ın yeniden hızlanması, Türkiye'nin de içinde bulunduğu bölgede yer alan iki önemli olayla başladı. Sovyetler Birliği Afganistan'ı işgal etti, İran'da ise İslâmcı devrim gerçekleşti ve Humeyni bu ülkeyi yönetmeye başladı. Böylece Sovyetler Birliği Batı'nın çok önem verdiği Ortadoğu bölgesinin kapı eşiğine gelmiş, yine bu bölgede İran, Batı denetiminden çıkmış, hatta "sistem-dışı" bir konuma girmişti. 1980'lerin ilk yarısı, bölgede İran ile Irak arasında kanlı bir savaşın sürdüğü, dünya ölçeğinde ise iki süper güç arasında gerginliğin, silahlanma yarışının ve etkinlik alanları yaratma rekabetinin doruğa ulaştığı bir dönem oldu. Bu gerginlik ortamının merkezi ise, Soğuk Savaş'ın başlangıcındaki gibi Avrupa değil, Ortadoğu idi.

1980'lerin ortasından başlayarak Sovyetler Birliği'nde ortaya çıkan gelişmeler, Soğuk Savaş'ını "çözülmesi"ni getirdi. Afganistan batağından çıkamayan, ABD'nin "Yıldız Savaşları" blöfüyle silahlanma harcamalarını kaldıramayacağı ölçüde artıran, ekonomisi ve yönetimi "tıkanan" Sovyetler Birliği'nde, Gorbaçev'in içerde köklü etkileri olacak bir reform çabasına giriştiği görüldü. Dışarıya yönelik olarak da Gorbaçev çok önemli bir adım atarak, öteki sosyalist ülkelere müdahale politikasını bıraktığını, yani Brejnev Doktrini'ni uygulamaktan vazgeçtiğini açıkladı. 1989'un ikinci yarısında bütün Doğu Avrupa'yı bir çığ gibi içine alan değişiklik rüzgarının bütün koşulları böylece hazırlanmıştı.

1990'larda uluslararası politika, eskiye göre bambaşka bir çerçeve içinde oluşmaya başladı. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Avrupa'nın yeniden biçimlenişinin yanı sıra, başta Körfez Savaşı olmak üzere bölgemizdeki gelişmelerin de gösterdiği gibi rakipsiz bir dünya rolüne soyunan ABD'nin varlığı, kuşkusuz son dönem Türk dış politikasını etkiliyor, hatta biçimlendiriyor.

1980-1990 döneminde Türk dış politikası

1980 yılına Türkiye, Ecevit Hükümeti'nin işbaşından ayrılmasından sonra kurulan Demirel Hükümeti ile girmişti. Demirel Hükümeti'nin işe başlamasıyla birlikte, 1980'li yıllar boyunca Türkiye'nin iktisadi politikalarına hakim olacak bir çizgi de benimsenmeye başlandı. 24 Ocak Kararları ile Türkiye uzun bir süre uygulanacak yeni bir iktisadi modeli başlattı. Bu modelin Türkiye'deki uygulayıcısı Özal olacaktı ve Özal'ın Demirel Hükümeti'nden sonra askerlerin kurduğu Ulusu Hükümeti'nde de yer alması –tabii ondan sonra da 1983'ten başlayarak Türkiye'yi yönetmesi– bu iktisadi modelin Türkiye'de uygulanması bakımından bir "istikrar" sağlayacaktı. Ancak, burada bir çözümlemesinin yapılması söz konusu olmayan bu iktisadi modelin uygulanması için gerekli olan siyasal koşulların yaratılması, demokratik katılımın ve siyasal örgütlenmenin önce bütünüyle ortadan kaldırılmasına ve 1983 ertesinde de kısıtlanmasına bağlı olacaktı. Doğal olarak bu yeni siyasal çerçeve, 1980'li yıllarda Türk dış politikasının üretimine ve

ABC ARŞİVİ

Özal'ın, Başbakan ve Cumhurbaşkanı olarak devlet yönetimine getirdiği yeniliklerin arasında, dış politikada, bilhassa ABD ile ilişkilerde, "President"lerle Dışişleri Bakanlığını devre dışı bırakan "kişisel diplomasi" tarzı da vardı. Özal, George Bush'la sık sık samimi telefon görüşmeleri yaptığını iftiharla anlattı.

uygulanmasına köklü etkiler yaptı. Bu durum, Türkiye'yi dış etkenlere daha açık kıldı ve dış politikayı parlamentonun ve baskı gruplarının, siyasal örgütlerin denetiminden uzaklaştırarak yönetenlerin eğilim ve tercihlerine bırakılan bir iş haline getirdi.

1980-1983 dönemi: 12 Eylül'de gerçekleşen askeri darbenin ardından yönetimi ele alan generallerin köklü bir dış politika değişikliği getirecekleri düşünülmüyordu. Zaten güvenlik politikasıyla bir ayrıma gitmeden bütün dış politika konularında askerlerin etkin olduğu bir siyasal sistem vardı ve 1980'e kadar belirlenen Batıyandaşı dış politika, her fırsatta Atatürkçülüklerini öne süren generallerin yönelişlerine yabancı değildi. General Evren'in 12 Eylül günü darbenin amaçlarıyla ilgili yaptığı ilk açıklamada dış politikaya yalnızca genel ifadelerle değiniliyordu. Ulusu Hükümeti'nde Dışişleri Bakanlığı'na bu bakanlığın üst düzey bir bürokratının, İlter Türkmen'in getirilmesi de, askeri yönetimin dış politikayı teknisyenlere bırakmak niyetinde olduğunu gösteriyordu.

Ulusu Hükümeti'nin programında ve Türkmen'in ilk demeçlerinde göze çarpan bir nokta, Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) tam üyeliğin hedeflendiğinin açıklanmasıydı. Ayrıca İslâm ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesinden ve komşu ülkelerle olan sorunların çözülmesi için çalışılacağından söz ediliyordu.

Ortadoğu merkezli bir Soğuk Savaş yaşanırken, Batı, işin başında Türkiye'deki darbeyi hoş karşıladı, Batı, Sovyetler'e kayan veya İran'la birlikte hareket eden bir Türkiye yerine, şimdi, askerler tarafından yörüngesinde tutulan bir Türkiye'yi elbette tercih edecekti. Ancak, Türkiye'deki askeri rejimin, bu kez geçmiştekilerden farklı niyetlerle yönetimi ele geçirmiş olduğunu attığı adımlarla belli etmesiyle durum değişecekti.

Görünen oydu ki, bu kez yönetimi ele geçiren askerler hemen kışlalarına dönmek şöyle dursun, Türkiye'yi toplumsal, siyasal ve iktisadi açıdan yeniden biçimlendirmek niyetindeydiler. Generaller, Batı açısından stratejik önemi artan Türkiye'de bu ülke koşullarına uygun bir "özgün" demokrasinin Batı tarafından hoş karşılanması gerektiğini düşünüyorlardı. Generallerin beklentilerini belki ABD, aşağıda da değinileceği gibi, boşa çıkartmadı ama, Avrupa cephesi farklı oldu.

1981 ilkbaharında, askeri yönetimin hükümeti, resmen olağan sivil yönetim kurulunca, AET üyeliği için başvurulacağını açıkladı ama bunun gerçekleşemeyeceği kısa süre içinde belli oldu. Batı Avrupalı devletler AET üyeliği için başvurmayı kararlaştırmış olan Türkiye'nin durumunu yakından göz önünde tutma hakkını kendilerinde gördüler. Türkiye'deki rejimin uygulamaları artık Avrupa'nın eleştirisine açılmıştı.

Türkiye'deki rejim Avrupa Konseyi'ndeki ağır eleştirilere dayanamayarak 1981 ilkbaharında delegasyonunu geri çekti. AET, Türkiye ile 1963 Ortaklık Anlaşması uyarınca yapılan Dördüncü Mali Protokolu askıya aldı. 1983 seçimlerinin 1982 Anayasası'nın demokrasiyle bağdaşmayan hükümleri doğrultusunda bir siyasal yapı oluşturması ve seçimlere katılımın aday ve parti "veto"larıyla kısıtlanması, Avrupa'dan yeni bir tepkiyi getirdi. 1983 Eylül'ünde, Avrupa Konseyi, Türkiye'den gönderilen "parlamenterler"e kendi parlamentosunda yer vermedi. Bazı Avrupalı devletler Türkiye'yi insan hakları ihlalleri ve işkence suçlamalarıyla Avrupa İnsan Hakları Divanı'na götürdüler. Kısacası, 1981 yılından başlayarak, Türkiye Batı Avrupa devletleriyle ilişkilerinde çok zor bir döneme girdi. Batı Avrupa ile ilişkileri geliştirmek ve sonunda AET'ye girmek şöyle dursun, Türki-

ye'nin Batı Avrupa ile var olan ilişkiler düzeyini koruması bile mümkün olmuyordu.

Öte yandan, bu dönemde Türkiye, askeri rejimin niteliğinden etkilenmeyen ilişkilere de sahip oldu. Başta Suudi Arabistan ve Pakistan olmak üzere İslâm devletleri askeri rejime tepki değil, yakınlık duydular. Askeri rejimin başı olan General Evren, İslâm Ülkeleri Örgütü içinde seçkin konumlara geldi, bu örgüte üye olan devletlere ziyaretler gerçekleştirdi. Zaten, bu dönemden başlayarak Batı Avrupa bağlantısından umut kesildikçe, Türkiye için başka bölgelerde aidiyet arayışları ortaya çıkacaktı.

Arap ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmeye çalışılması ve o çerçevede İsrail'le ilişkilerin asgariye indirilmesi, bu arayışın bir boyutudur. 1970'ler boyunca Filistin Sorunu konusunda Birleşmiş Milletler'de yapılan oylamalarda Arap devletleriyle birlikte davranan Türkiye, 1975'de, Filistin Kurtuluş Örgütü'nü (FKÖ), "Filistinlilerin tek ve meşru temsilcisi" olarak tanımıştı. FKÖ, 5 Ekim 1979'da, Başbakan Bülent Ecevit'in çağrılısı olarak gelen Arafat'ın katıldığı bir törenle, Ankara'da bir temsilcilik açmıştı.

İsrail, 1980 Temmuzu'nda, 1967'den beri işgali altında tuttuğu Doğu Kudüs'ü ilhak ettiğini, başkentini de Tel Aviv'den, "birleşik Kudüs"e taşıdığını ilan etti. İsrail'in bu kararları Birleşmiş Milletler kararlarıyla kınandı. Türkiye ise, bu İsrail adımlarına, Birleşmiş Milletler kararlarının da ötesinde sert bir tepki gösterdi. Önce, 1980 Ağustos'unda Türkiye'nin Kudüs'teki başkonsolosluğu kapatıldı. Ardından da, 2 Aralık 1980'de, Türkiye'nin asker yöneticileri, 1956'dan beri zaten büyükelçi düzeyinin altında, maslahatgüzar düzeyinde temsil edildiğimiz Tel Aviv'e, bundan böyle ikinci kâtip yollanacağını açıkladılar. İsrail ile diplomatik ilişkileri en alt

ABC ARŞİVİ

Papandreu ve Mitsotakis 80'lerden itibaren Türk-Yunan ilişkilerinde Yunanistan'ın "değişmeli oyuncuları" olageldiler. Özal ve Papandreu'nun gerçekleştirdiği 1988'deki Davos toplantısı ve Davos ruhu ise çabuk söndü.

düzeye indirme kararını alan 12 Eylül generallerinin, iktidarlarının daha başında, zengin ve tutucu Arap devletleriyle ilişkileri geliştirmek için çaba gösterdikleri gözleniyordu. Örneğin, İsrail'deki Türk diplomatik misyonunu en alt düzeye indirme kararının, Suudi Arabistan'dan generaller Türkiye'sine gelen 250 milyon dolarlık yardımla eş zamanlı olması, herhalde rastlantı değildir.

1970'li yıllardan başlayarak, özellikle Türkiye'nin diplomatik temsilcilerine yönelen Ermeni saldırıları, 1980'lerde de Ermeni terör örgütü ASALA'nın faaliyetleriyle sürdü. Ayrıca, özellikle ABD'deki Ermeni lobisi, Türk-Amerikan ilişkilerinde güçlük yaratacak biçimde etkin olmaya başladı. 1980'lerin ortalarında Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerde farkedilir bir yakınlaşmanın ortaya çıkmasında bu etmen önemli bir rol oynamıştır.

1980'lerin ortalarından başlayarak, Türkiye ile İsrail arasında ekonomik ve siyasal ilişkiler önemli bir gelişme göstermiştir. ABD'deki Yahudi lobisi ABD yönetimi üzerinde etkili olacak biçimde Ermeni lobisine karşı Türk çıkarlarını savunurken, bir yandan da Türkiye, terör örgütlerine karşı da İsrail ile bir haberalma işbirliği içine girmiştir. Bu yakınlaşmanın bir sonucu olarak, Türkiye, İsrail'deki diplomatik misyonunda resmen bir düzey değişikliği yapmasa da, 1986'dan başlayarak bu ülkeye artık bir elçi genel müdürü misyon şefi olarak yollamaya başlamıştır.

Türkiye'nin yönetiliş biçimine duyarlı olmayan öteki grup ise, sosyalist devletlerden bir bölümüydü. Evren, hiçbir Batı başkentine gidemezken, 1982 yılında Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Yugoslavya ve Çin Halk Cumhuriyeti'ni ziyaret etti.

Aynı biçimde, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkileri de Türkiye'nin askerler tarafından yönetiliyor olması etkilemedi. Sovyetler, Türkiye üzerinde –aşağıda da değinileceği gibi– Amerikan etkisinin artmasından tedirgindi; öte yandan Tür-

kiye'yi yöneten askerler de Sovyetler'i Türkiye'nin en önemli karşıtı olarak görüyorlardı ama, bu durum ikili ilişkileri bozmadı. Sovyetler resmi ağızlardan Türkiye'deki yönetimi eleştirmemeye, Türkiye ile ilişkileri bozmamaya özen gösterdiler. Türkiye de, yumuşama dönemi politikasından geri adım atmadan Sovyetler'le ilişkileri "iyi komşuluk" içinde sürdürdü. Hatta bu dönemde Türkiye, sosyalist olmayan devletler arasında en çok Sovyet dış yardımı alan devlet oldu ve iki devlet arasında ticaret hacmini % 33 artıran bir yeni ticaret anlaşması 1982'de imzalandı.

İslâm devletleriyle ve Doğu Blokuyla olan ilişkiler Türkiye'nin askeri yönetimini bir ölçüde Avrupa'dan dışlanmışlığın getirdiği yalnızlıktan uzaklaştırabilirdi, ama yeterli olamazdı. Askeri yöneticilerin dış politikaya bakışları da, Türkiye'ye gönenç ve güvenlik sağlamak için mutlaka Batı bağlantısını gerektiriyordu. Generaller, bu bağlantıyı, yönetimi ele geçirdikleri andan başlayarak, sonuna kadar ABD'de buldular.

1979 yılının uluslararası alandaki gelişmeleri ABD'yi Türkiye'nin de içinde bulunduğu bölge konusunda son derece duyarlı kılmıştı. Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgale başlaması ve İran'da Humeyni yönetiminin kurulması, ABD'yi Basra Körfezi'nden Batı'ya petrol akışının kesintiye uğraması konusunda derinden kaygılandırmaktaydı. ABD Ortadoğu ile ilgili yeni bir dış politika doktrini benimsediğini 1980 Ocak'ında açıkladı. ABD Başkanı Carter, 23 Ocak'ta Kongre'ye yaptığı konuşmada, "Basra Körfezi'nde denetimi ele geçirmek amacıyla herhangi bir yabancı güç tarafından girişilecek bir müdahale, ABD'nin yaşamsal çıkarlarına bir saldırı olarak kabul edilecek ve böyle bir saldırıya ABD askeri güç de dahil olmak üzere gerekli her türlü araçla karşı koyacaktır" demekteydi. Carter Doktrini'nin uygulanması, kuşkusuz, ABD'nin bölgedeki müttefiklerinin ve başta Türkiye'nin katkılarıyla mümkün olabilecekti. Bu doktrin uyarınca ABD, önce NATO'nun sorumluluk alanını genişleterek Ortadoğu'yu kapsayan bir ittifak haline getirmek istemişti. Ancak, Avrupalı üyelerin direnmesiyle suya düşen bu tasarının ardından ABD kendi özel gücünü oluşturarak, Ortadoğu'ya müdahale için hazırladı. Çevik Kuvvet (Rapid Deployment Force) adıyla kurulan kuvvet için bölgede "ev sahipliği" yapacak devletlerin başında askerî rejim altındaki Türkiye geliyordu. Bu amaçla Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yeni havaalanları yapıldı, bazıları da büyütüldü. Yine aynı dönemde, Batılı kaynakların belirttiği gibi ABD'nin Türkiye'deki nükleer varlığı da ürkütücü bir boyuta ulaştı.

Öte yandan, NATO'nun Güneydoğu kanadının yeniden bütünlenmesi ve önce Türkiye ile Yunanistan arasındaki gerginliğin azaltılması, ardından da Türkiye'nin vetosunu kaldırmasıyla, Yunanistan'ın 1974'ten beri dışında kaldığı NATO'nun askeri kanadına yeniden dönmesi gerekiyordu. Bu amaçlar doğrultusunda ABD ve Türkiye birlikte adımlar atmaya Demirel Hükümeti döneminde başladılar. 22 Şubat 1980'de, Türk Genelkurmayı, Ege'nin ortalarından doğuya yönelen hava araçlarının Türkiye'nin denetiminde uçuş yapmalarını öngören 1974 tarihli 714 sayılı NOTAM'ı yürürlükten kaldırdı. Ardından Yunanistan da yine 1974'ten beri Ege'yi uluslararası uçuşlara kapatmış olan karşı NOTAM'ını kaldırdı. Bunun ardından, 29 Mart 1980'de Türkiye ile ABD arasında Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması imzalandı.

Türkiye'de 12 Eylül askeri darbesi gerçekleştikten hemen on gün sonra Irak'ın İran'a saldırmasıyla başlayan İran-Irak Savaşı, bölgenin ve Türkiye'nin ABD açısından önemini daha da artırıyordu. Böyle bir ortamda, ABD'nin Türkiye'deki rejimin niteliğiyle ilgili duyarlıklar göstermesi beklenemezdi. ABD, Türkiye'de ku-

ABC ARŞİVİ

AGİK'i imzalanmasının Türkiye'ye uluslararası alanda belirli yükümlülükler getirmesi kaçınılmazdı. Nitekim Hatip Dicle 1993 yılında 17 DEP milletvekili adına AGİK'e başvurarak Doğu Anadolu'da "Daimi Gözlem Komitesi" oluşturulmasını istedi.

Türk-Yunan ilişkileri

ŞÜKRÜ S. GÜREL

1980'lere gelindiğinde, Türk-Yunan ilişkileri, yalnız Kıbrıs sorunu dolayısıyla değil, aynı zamanda 1970'lerin başlarından beri giderek büyüyen ve çeşitlenen Ege sorunları dolayısıyla da gerginlik içindeydi. İki devlet arasında paylaşılamayan Ege kıta sahanlığı, Yunanistan'ın anlaşmalara aykırı olarak Doğu Ege adalarını silahlandırması, Yunanistan'ın karasularını 6 milin ötesine genişletebileceğini öne sürmesi, yine Yunanistan'ın 10 millik hava sahası iddiası ve bütün bunlarla ilgili olan askeri denetim ve komuta sorunları, Ege'yi bir sorunlar denizi durumuna sokmuştu. Bunlara bir de Batı Trakya Türkleri'nin en temel haklarının Yunanistan tarafından kısıtlanmasını eklemek gerekir.

Yunanistan, 1974 Yaz'ından başlayarak, Kıbrıs konusunda protestoda bulunmak için NATO'nun askeri kanadından çekilmişti. Yunanistan'ın NATO'ya yeniden dönebilmesi ise, her üyenin rızası gerektiği için, Türkiye'nin onayına bağlı hale gelmişti. 1978'den itibaren ABD, Yunanistan ile Türkiye arasındaki komuta ve denetim sorunlarının aşılması için planlar hazırlayıp, tarafları iknaya çalışıyordu.

Sonunda, 12 Eylül darbesiyle ülkeyi yönetmeye başlayan General Evren ve arkadaşları, NATO'nun Amerikalı komutanı Rogers'ın kendilerine sunduğu planı kabul ederek, 20 Ekim 1980'de Türkiye'nin vetosunu kaldırıp, Yunanistan'ın yeniden NATO'nun askeri kanadına dönmesini sağladılar. *Rogers Planı,* Yunanistan NATO'nun askeri kanadına döndükten sonra, Ege'deki komuta ve denetim sorununun iki devlet arasında görüşmeler yoluyla çözülmesini öngörüyordu. Ama 1981 Ekim'inde Yunanistan'da iktidara gelen Andreas Papandreu, böyle bir anlaşmaya varıldığından haberi olmadığını öne sürerek, Türkiye ile bu konuda görüşmeler yapmak şöyle dursun, NATO'daki Yunan konumunu Türkiye'ye karşı kullanabilmek için elinden geleni yapmaya başlayacaktı.

Yunanistan 1981'de Avrupa Topluluğu'nun üyesi oldu. Papandreu, Batı kulübünün asıl üyelerinden biri olmanın bütün avantajlarını, askeri bir yönetim altında olduğu için Avrupa kurumlarında ve kamuoyunda yalnızlık içinde bulunan Türkiye'ye karşı kullandı.

1976'da, iki devlet, Ege sorunlarının çözümünü güçleştirecek tutumlardan kaçınmayı kararlaştırmışlar, *Bern Moratoryumu*'nu ilan etmişlerdi. Ancak, Papandreu Hükümeti, 1987'de bu belgeleri bir yana bırakarak Türk-Yunan ilişkilerinde 1980'li yılların en büyük bunalımının doğmasına yol açtı.

1987 Mart'ında Papandreu Hükümeti'nin kararıyla bir Yunan şirketi Taşoz adasının doğusunda, yani henüz paylaşılmamış olan Ege kıta sahanlığında petrol arama faaliyetine başladı. Türkiye bu gelişmeye sert tepki gösterince, iki devlet Kıbrıs bunalımından sonra ilk kez savaşın eşiğine geldiler. Ancak bu bunalım, Papandreu ve Özal'ın karşılıklı mesajları ile aşıldı. Böylece, 1980'den beri ilk kez üst düzey ilişki kurulması olanağı doğdu.

1988'de, Ocak sonunda Davos'ta, ardından da Mart başında Brüksel'de Papandreu ve Özal bir araya geldiler. Böylece, 1988'de "Davos Süreci" diye anılan ve iki ülke arasında yakınlaşma yaratacağı umulan bir "diyalog" dönemi başlamış oldu. Ancak süreçle iki devleti yönetenlerin gerçekçi bir yaklaşımla gerçekten var olan sorunları görüşmesi yerine, bu sorunların üstüne gitmekten kaçındıkları bir sözde "diyalog" başlatılmış oluyordu.

Böylece, Yunanistan'daki Papandreu iktidarı 1989'da skandalların altında kalıp çökmeden önce bile "Davos Ruhu" yok olup gitmişti. Ayrıca, 1989'un ikinci yarısından başlayarak, Yunanistan'da Batı Trakya Türk azınlığının haklarının daha da kısıtlanması, iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemişti. Böyle bir ortamda Yunanistan'da 1990 İlkbaharı'nda yapılan seçimleri Yeni Demokrasi Partisi kazandı ve Mitsotakis yeni Hükümeti kurdu. Bu gelişme gözlemcileri umutlandırdı, çünkü, Mitsotakis, Türkiye ile "ciddi bir diyalog" istediğini belirtiyordu.

Türk ve Yunan başbakanları 6 Temmuz 1990'da Londra'daki NATO doruk toplantısında bir araya geldiklerinde, "diyalogun sürdürülmesini" kararlaştırıyorlar, ancak Ege sorunları ve Batı Trakya Türk azınlığının sorunlarını ele almıyorlardı. Bu toplantının ardından, 1990 Yazı içinde gelişen olaylarla, Mitsotakis'in de Papandreu'dan farklı bir Türkiye politikası oluşturmak niyetinde olmadığını gösteren işaretler belirmeye başlamıştı.

Türkiye'den tehdit algılaması üzerine kurulu dış politika anlayışı devam etti. Buna göre Ege sorunlarını Türkiye ile görüşmek, iki açıdan olanaksızdı: Birincisi, Ege'de Yunanistan'ın uluslararası hukuktan doğan egemenlik hakları vardı ve bunlar tartışılamazdı. İkincisi ise, Kıbrıs sorunu çözülmeden Türkiye ile başka konular görüşülemezdi.

Mitsotakis de Yunanistan'ın Avrupa Topluluğu (AT) üyeliğini Türkiye'ye karşı kullanmakta kararlı olduğunu gösterdi. 1990 Eylül'ünde

→

AT, 1980'den beri dondurulmuş bulunan 700 milyon dolarlık krediyi serbest bırakıp, Türkiye ile olan ilişkilerini kısmen normale döndürmek istemişti. Türkiye açısından Topluluk'la ilişkilerin normalleştirilmesi bakımından anlam taşıyan bu adımı engelleyen, Mitsotakis Hükümeti'nin vetosu oldu. Ayrıca, Yunanistan, Ege'de daha önce yaratmış bulunduğu oldu-bittileri meşrulaştırmak için NATO'yu kullanma niyetini sürdürdü. Bu arada, 8 Temmuz 1990'da Yunanistan'la A.B.D. arasında imzalanan *Savunma İşbirliği Anlaşması*'nı, Mitsotakis, "Türk tehdidine karşı bir güvence" olarak yorumlamaya çalışıyordu.

Bu arada Türkiye'de Başbakanlık'a gelen Mesut Yılmaz Mitsotakis'e bir mektup yollayarak "diyalog" çağrısında bulunmuş, hatta 1991 Yaz'ına girilirken iki devlet arasında bir "saldırmazlık paktı" imzalanması bile gündeme gelmişti. Ancak, bunun hemen ardından Yunanistan'ın Ege'deki karasularının ötesinde 10 millik hava sahasına sahip olduğu iddiasını sürdürdüğünü gösteren davranışları, bu tasarıları suya düşürecekti. Mitsotakis ve Yılmaz 11 Eylül 1991'de Paris'te bir araya geldiler, ama bu toplantı da durumu değiştirmedi. Bu arada, Yunan Hükümeti, bir toprak reformu bahanesiyle, "toprak bütünlemesi" yaptığını söyleyerek Batı Trakya Türklerinin elindeki verimli topraklara el koymaya çalışıyor, İskeçe'deki müftü seçimine müdahale ediyor ve Türkler'e karşı girişilen saldırılara kayıtsız kalıyordu.

1990'ların başlarında Türk-Yunan ilişkilerini ilgilendiren bir konu, Yunanistan ve Türkiye'nin Avrupa Birliği'nin savunma örgütü olarak 1980'lerde canlandırılan *Batı Avrupa Birliği*'ne (BAB) katılmalarıydı. Aslında Türkiye'yi örgüte tam üye olarak almak niyeti AB üyelerinde yoktu ama, Yunanistan da böyle bir olasılığı engellemek için elinden geleni yaptı. Sonunda, 1991 Aralık'ı içinde, BAB'ne, Yunanistan'ın tam, Türkiye'nin ise ortak üye statüsünde katılması kararlaştırıldı. *BAB Antlaşması*, en önemlisi, saldırıya uğradığı kabul edilen üyeye öteki üye devletlerin "otomatik" yardımını öngörüyordu. NATO'da yer almayan ileri hüküm, tam bir güvence oluşturuyordu.

1991 Ekim'inde yapılan seçimlerin ardından SHP ile koalisyon hükümetini kuran Demirel, 1 Şubat'ta Davos'ta Mitsotakis'le buluştu. Yayımlanan ortak bildiride Karadeniz Ekonomik İşbirliği'ne Yunanistan'ın katılmasını Türkiye'nin desteklediği belirtilirken, iki başbakan, iki devlet arasında bir "Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Anlaşması" yapılması gerekliliği üzerinde birleştiklerini açıkladılar. 21 Haziran'da Mitsotakis, Fener Patrikhanesi'nde yapılan bir vaftiz törenine katılmak üzere geldiği İstanbul'da Demirel ile ikinci kez buluştu. Ancak bu tarihte artık Yunan tarafı, Kıbrıs konusunda New York'ta başlayan görüşmelerin sonucuna dikkatini vermişti ve "Kıbrıs'ta ilerleme olmadan Türk-Yunan sorunları görüşülemez" politikasını sürdüren Mitsotakis'in anlaşmayı imzalaması beklenmemeliydi.

1993 Ekim'inde Yunanistan'da yapılan erken seçimleri PASOK kazandı ve Papandreu yeniden Başbakan oldu. Papandreu, 1994 yılı boyunca AB dönem başkanlığını yürütürken, AB ile Türkiye arasında ilişkilerin geliştirilmesine engel olabildi. Yunanistan Balkanlarda Türkiye'nin bir "Müslüman hilali" oluşturarak kendisini kuşatacağını öne sürerek, bu bölgedeki politikasını böyle bir olasılığa karşı kuruyordu.

1994 yılında Yunanistan yeni bir "Savunma Doktrini" benimsediğini açıkladı. Buna göre, Yunanistan, bölgede "Yunanistan dışındaki Elenizmi korumak amacıyla askeri önlemler alabilecekti". Bu çerçevede Kıbrıs'la bir "Ortak Savunma Bölgesi" oluşturulduğu açıklandı.

Yunanistan, ayrıca, 1993-94'te öteki Avrupa devletlerinin dışladığı PKK'ya Atina'da bir temsilcilik açma izni veriyordu.

1994 Sonbaharı'nda bunalıma bir de "12 mil krizi" eklendi. 15 Kasım'da yürürlüğe giren *B.M. Deniz Hukuku Sözleşmesi*'nin devletlere 12 mile kadar karasuları oluşturma hakkı vermesinin, Ege'de kendisine bu hakkı tanıyacağını öne süren Yunanistan, karasularını 6 milden 12 mile çıkartma hazırlığı içine girince, Türkiye'nin tepkisi sert oldu. Türkiye'ye göre, imzacısı olmadığı bu sözleşme, bu hakkı Yunanistan'a vermiyor, özelliği olan denizlerden de söz ediyordu: Yarı-kapalı bir deniz olan Ege'de Yunanistan karasularını 6 milin ötesine çıkartamazdı. Zaten Yunanistan böyle bir adım atar ve Türkiye bunu kabullenirse, Yunanistan Ege'nin büyük bir bölümüne egemenlik hakkıyla sahip olacak ve Ege'de başka sorun "kalmayacaktı". Bu yüzden 15 Kasım yaklaşırken Türkiye, Yunanistan'ın karasularını 6 milin ötesine genişletme kararını vermesini bir *casus belli* (savaş nedeni) sayacağını bir kez daha Yunanistan'a bildirdi. Yunanistan, bu "hakkını şimdi kullanmayacağını" açıkladı ve sorun ertelendi. 6 Mart 1995'te AB ile Türkiye arasında Gümrük Birliği düzenlemesi nihayet yapıldığında, Yunanistan Kıbrıs'la ilgili olarak AB üyelerinden istediğini elde etti. AB, Kıbrıs Rum Yönetimi'nin Kıbrıs Cumhuriyeti adı altında yapmış bulunduğu tam üyelik başvurusunun 1996'daki hükümetler arası konferanstan en geç altı ay sonra görüşülmeye başlanacağına karar verdi.

rulan askeri rejimi anlayışla karşıladığını bildirdiği gibi, bu rejimle ilişkilerini sıklaştırdı. Aralık ayı içinde daha önce imzalanmış bulunan Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması iki tarafça onaylandı. Ardından Türkiye'yi yöneten askerler, Türk-Yunan ilişkilerindeki önemli bir kozdan Amerikan telkiniyle vazgeçerek, Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönüşüne Amerikalı NATO komutanı Rogers'ın hazırladığı plan uyarınca izin verdiler.

İran-Irak Savaşı Türkiye'nin güvenliği açısından bazı önemli tehlikeler yaratıyordu. Bu savaş devam ederken Türkiye'yi yönetenler özellikle Irak'tan Türkiye'ye petrol taşıyan boru hattına zarar gelmesini engellemeye çalıştılar. Bu arada İran'ın Irak'a karşı bu ülke içinde Kürtleri kullanmaya çalışması, Türkiye'yi de tedirgin etti. Ayrıca, savaşın başından itibaren, daha sonra Körfez Savaşı sırasında da olduğu gibi, ABD'den kaynaklanan "fikirler"le, Musul konusu Türkiye'nin gündemine sokulmaya çalışıldı. Askeri yönetim Ortadoğu'da bir macera aramaktan uzak durdu ama, Türk dış politikasına yeni bir Ortadoğu boyutu bu dönemde eklenmeye başlandı.

1983-1990 dönemi: 1983'te yapılan seçimlerle girilen "güdümlü demokrasi dönemi" Türk siyasal yaşamında 12 Eylül döneminin devamı oldu. 1980'in askeri rejimi, Türkiye'de depolitizasyonu ve siyasal sistemi yeniden biçimlendirmeyi amaçlamıştı. 1983 seçimleriyle kurulan Meclis, yalnızca askeri rejimin icazetine sahip olan parti ve bireylerin oluşturduğu bir kurul oldu. Üstelik Türkiye'de özgürlükler, yasakların ve sıkıyönetimin sürdürülmesiyle kısıtlanmaya devam etti. 1987 seçimleri de 12 Eylül rejiminin vesayetini Türk siyasetinin üstünden kaldırmadı.

Böyle bir siyasal ortamdan, kuşkusuz, dış politikanın üretimi ve yürütülmesi de etkilenecekti. 1961 Anayasası'nın getirdiği özgürlükçü ortamın Türkiye'de siyasal katılımı özendirici etkileriyle, 1980'e kadar dış politika konuları kamuoyuna malolmuş, baskı grupları dış politika konusunda da iktidarları etkilemeye çalışmış ve en önemlisi hükümetlerin dış politika karar ve uygulamaları Meclis denetiminden uzak olmamıştı. Oysa, 1983 ertesinde kurulan ANAP Hükümetleri, parlamento denetiminden ve kamuoyunun gözetiminden uzak bir biçimde dış politika yürütmeye başladılar.

ABC ARŞİVİ

Vahit Halefoğlu darbe sonrası Türkiye'nin dış politikasını yola koyma çabalarının önemli temsilcilerinden biriydi. 1985 yılında Avrupa Konseyi'nde Türkiye'nin başkanlığın reddedildiği krizde de ön plandaydı.

Kuşkusuz bunda, Anayasal çerçeve kadar, 1983 ertesinde Türk siyasal yaşamına hakim olan siyasal partilerin ve siyasal kadroların niteliği de rol oynadı. 1983'te siyasete giren kadrolar, siyasal deneyim sahibi olmayan "amatörler"di ve kendilerini siyasete sokan parti liderlerine bağımlıydılar. Dolayısıyla, muhalefetin eleştiri yeteneğinden yoksun olduğu ve bir iktidar alternatifi oluşturamadığı 1983-87 döneminde parlamento çoğunluğu da hükümeti, daha doğrusu Başbakanı denetleme yeteneğinden yoksundu.

1983-89 döneminde Başbakan, daha sonra da ölümüne kadar Cumhurbaşkanı olarak yürütmenin başında yer alan Turgut Özal, siyasal yaşamın yeni koşullarından alabildiğine yararlandı. Özal, iç politikasında olduğu kadar, yürüttüğü dış politikada da, TBMM'ye bürokrasiye, partisine ve hatta kabinesine danışmadan iş yapmayı yeğledi. ANAP iktidarı döneminde Dışişleri Bakanlığı'nın yetkileri sınırlandırıldı, dış ekonomik ilişkiler Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'na bağlanarak doğrudan Başbakanın denetimine sokuldu.

1983'te ve 1987'de seçilen parlamentoların dış politika ile ilgili olarak bilgilendirilmediği görülmektedir. Bu dönemde dış politika konusunda verilen yirmi iki genel görüşme önergesinden ancak üçü kabul edilmiştir. Bunlardan ikisi, ANAP'lı üyelerin verdikleri önergelerdir.

Özal'ın dış politikasına da "ekonomik pragmatizm" anlayışı hakim oldu. Özal'ın ekonomik çıkarları her şeyin önüne çıkaran bakışı, Türk dış politikasının bütün önemli ilişki ve sorunlarında kendisini gösterdi. Bunun en belirgin olarak görüldüğü alan, Türk-Amerikan ilişkileriydi. Özal'ın bu devletle olan ilişkilerimizi "daha çok yardım yerine, daha çok ticaret"e dayandırarak ABD'ye –tekstil ürünleri– ihracatımızı artırmak istemesi yerindeydi ama, ABD'nin gücünü Türkiye'nin bütün ilişkilerini ve dış politikasını kökten etkileyebilecek bir güç olarak görmesi ise, Türk dış politikasını sınırlandırıcı nitelikteydi.

Özal, Amerikan yönetimlerinin önem verir göründükleri konularda, Türkiye'nin uzun dönemli çıkarlarını değil, Amerikan yönetimlerinin beğenecekleri yaklaşımları yeğleyebiliyordu. Özal'ın, örneğin Türk-Yunan ilişkileri ve Kıbrıs konularında benimsediği bakış ve getirmek istediği yeni uygulama modeli, bir yandan ABD'yi tatmine yönelirken, öte yandan da "ekonomik pragmatizm" anlayışına uyuyordu. Özal'a göre, Türk-Yunan iktisadi işbirliği, siyasal sorunları ortadan kaldıracaktı. Oysa, siyasal sorunlar ortada durdukça iktisadi işbirliği mümkün olmuyordu. Yine Özal'a göre Kıbrıs sorunu Türk ekonomisi ve dış politikası üzerinde bir yük oluşturuyordu. Oysa, Özal'ın tasarladığını her zaman söylediği bir büyük Türkiye'nin yaratılması, bir ölçüde de Kıbrıs konusunda başarılı olan ve sözünü dinleten bir Türkiye olmaktan geçiyordu.

Özal, Türk dış politikasının yürütülmesine kişisel damgasını vururken, aynı zamanda bir de "üslup" getirdi: Adeta sorumsuz bir kişiymiş gibi, hazırlıksız yapıldığı belli olan dış politika konuşmaları yaptı, ayaküstü demeçler verdi. Üstelik Özal, sanki demeçlerinin yöneltilen hedeflerden başkasına ulaşmayacağını düşünürcesine, aynı konuda içeriye ve dışarıya ayrı anlamlar yüklü mesajlar yolladı.

Batı Avrupalı devletler, ancak 1980'lerin ortalarında Türkiye'de "demokrasiye geçiş" ile ilgili adımları ciddiye almaya başlamışlardır. 1985 Aralık'ında, Özal'ın yakında sıkıyönetimi kaldıracağına, bir af çıkartacağına ve Avrupa Konseyi denetimine izin vereceğine ilişkin sözlerine karşılık, beş Batı Avrupa devleti, Avrupa Konseyi İnsan Hakları Komisyonu'na Türkiye ile ilgili olarak yapmış bulundukları başvurudan vazgeçtiler. Türkiye, 1987 başında, çekincelerle de olsa, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na bireysel başvuru hakkını tanıdı, ardından da, 1988'de işkenceye karşı Avrupa Konvansiyonu'nu imzaladı.

ABC ARŞİVİ

Hikmet Çetin Dışişleri Bakanı olduğu dönemde Avrupa Birliği ile ilişkileri düzenleme konusunda çaba sarfetti ancak yurtdışında olduğu dönemde görevden alınması devlet katında bile tartışmalar yarattı.

Bu dönemde Türkiye'nin Avrupa bağlantısı içindeki en önemli gelişme, kuşkusuz, 1987 Nisan'ında Özal Hükümeti'nin Avrupa Topluluğu'na tam üyelik için başvuruda bulunmasıydı. Bu başvuru, AT üyesi devletlerden bazılarının uyarılarına karşın yapılmıştı. AT üyeleri uzun süre Türkiye'nin başvurusunu yanıtsız bıraktılar. Sonunda Avrupa Topluluğu Komisyonu'nun görüşü 18 Aralık 1988'de açıklandı. Türkiye'nin üyeliğini engelleyen pek çok neden sıralanıyor ve üyelik görüşmeleri için bir tarih verilmiyordu. Türkiye-AT ilişkilerinin yönü uzunca bir süre belirsiz kalacak, 1990 ertesinde Doğu Avrupa devletleri bile Türkiye'den önce üye olmaya aday olarak görülmeye başlanacak ve sonunda 1993-94'te Türkiye tam üyelikten umudunu keserek Gümrük Birliği için müzakerelere başlayacaktı.

1970'lerde Avrupa, Türk dış ticaretinde en önemli yeri tutarken, 1980'lerin başlarında bu değişmiş ve 12 Eylül yönetimi ister istemez başka devletlere, en önemlisi Ortadoğu'ya yönelmişlerdi. Türkiye İran-Irak Savaşı boyunca bu devletlerle ticaret hacmini artırmış ve Avrupa'nın Türk dış ticaretindeki yerini bölge devletleri almıştı. Ancak, Özal döneminde Türkiye'nin hızla borçlanması, 1985 ertesinde Soğuk Savaş'ın bitmesiyle birlikte Amerikan yardımının azalması ve sonunda 1988'de İran-Irak Savaşının bitmesi, Türkiye'yi yeni arayışlara yöneltecekti. Türkiye'nin AT ile yakın ilişkiler arayışı içine girmesinin temel nedenleri arasında işte bu uluslararası koşulların yarattığı gereksinimler de vardı.

Körfez Savaşı sırasında Cumhurbaşkanı olan Özal'ın kişisel karar ve girişimleriyle dış politika yürütme çabaları doruğuna ulaşmıştı. Bu davranışlar, anılan dönem içinde Türkiye'de tam bir yetki karmaşası yaşan-

Kıbrıs sorunu

ŞÜKRÜ S. GÜREL

Kıbrıs sorunu, 1974'te Türkiye'nin adaya müdahalesi ile yeni bir aşamaya girmişti. 1974'te, Barış Harekatı adı verilen Türk askeri müdahalesi, bölünmüşlüğü coğrafi bir temele oturtmuş ve Kıbrıs Türklerine güvenlik sağlamıştı. 1974 yazında, *1960 Garanti Antlaşması*'na göre "garantör" olan Türkiye, Yunanistan ve İngiltere ile adanın iki toplumunun temsilcileri, 1960 düzenlemesinin yerine geçecek bir yeni statünün oluşturulması konusunda anlaşmakla birlikte, bu statünün nasıl olması konusunda anlaşamamışlardı. 1975'te bir *Nüfus Mübadelesi Anlaşması* yapılmış ve aynı yıl, adanın yeni statüsünün bir "federasyon" olmasını bekleyen Türk tarafı, Kıbrıs Türk Federe Devleti'ni kurmuştu.

12 Şubat 1977'de Kıbrıs'taki iki toplumun önderleri, Denktaş-Makarios İlkeleri diye anılacak olan bir anlaşmaya imza koydular. Buna göre, "bağımsız, bağlantısız bir federal cumhuriyet" kurulacak; iki topluma düşen toprak payı, "iktisadi yaşayabilirlik, üretkenlik ve toprak mülkiyeti esas alınarak" belirlenecekti. Ayrıca, "dolaşım ve yerleşme özgürlüğü, mülkiyet hakkı gibi konular, iki toplumlu federal sistemin temelleri ve Türk toplumu için ortaya çıkabilecek güçlükler göz önünde tutularak" görüşülecekti. Bu ilkeler ışığında Toplumlararası Görüşmeler başlatıldı. Ancak 3 Ağustos 1977'de Makarios'un ölümüyle Rum toplumunda ortaya çıkan önderlik bunalımı, görüşmelerin kesilmesine yol açtı. Rum toplumunun yeni lideri Kipriyanu'nun 1978'den başlayarak, federasyonun coğrafi temelleriyle ilgili sert bir tutum içine girdiği görülecekti.

1978'de BM Genel Sekreteri Kurt Waldheim, bir iyi niyet girişimi başlattı. 13 Nisan 1978'de Türk tarafının federal anayasa için yaptığı önerileri, Waldheim "somut ve esaslı" olarak niteledi ama, Rum yönetimi bu önerileri reddetti.

Görüşmeler yeniden, 1979 Mayıs'ında başlatılabildi. Bu tarihte bir araya gelen Denktaş ve Kipriyanu, daha önceki Denktaş-Makarios düzenlemesinin biraz daha genişletilmiş biçimi olan bir anlaşmaya imza koydular. Ancak, sorunu BM'ye taşıyıp uluslararası nitelik vermek isteyen Rum tarafı, görüşmeleri kesti. Toplumlararası görüşmelere ancak bir yıl sonra yeniden başlandı ama, iki taraf, "iki kesimlilik" - "iki bölgelilik" gibi bazı terimlerde anlaşamadığı gibi, federal devlet organlarında temsil, federal devletin yetkileri ve yerleşme, mülk edinme ve dolaşım özgürlüklerinin uygulanması konularında da birbirlerine yaklaşamıyorlardı.

1981 Ekim'inde Papandreu Yunanistan'daki seçimleri kazandıktan hemen sonra, 1982 Şubat'ında Kıbrıs'a gitti. Burada yaptığı konuşmada, Kıbrıs'ın "Helenizm'in bir parçası olduğunu" söyleyerek, toplumlararası görüşmeler yönteminin sorunu çözmeye yetmeyeceğini, Kıbrıs sorunuyla ilgili bir "uluslararası konferans" toplanması gerektiğini ekledi. Bundan sonra Kıbrıs Rum tarafı, toplumlararası görüşmelere önem vermeksizin konuyu uluslararası platforma taşıyarak, BM Genel Kurulu'nun kendi tezi doğrultusunda karar almasını sağladı.

Bu gelişme, Kıbrıs Türk tarafına da toplumlararası görüşmelere devam etmeden önce radikal bir adım atılması gerektiğini gösterdi ve Kıbrıs Türk Meclisi 17 Haziran 1983'te "Kıbrıs Türk Toplumunun Self-Determination Hakkı"na ilişkin bir karar aldı. Ağustos'ta BM Genel Sekreteri Perez de Cuellar taraflara yeni bir çözüm planı sundu ama, Kipriyanu bunu reddetti. Hatta bu planın kabul edilmesi gerektiğini belirten Kıbrıs Rum Dışişleri Bakanı Rolandis, Kipriyanu'nun bu tutumu karşısında istifa etti. Bu gelişmeler karşısında, 15 Kasım 1983'te, Kıbrıs Türk Meclisi, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) adında bağımsız bir devlet kurulduğunu dünyaya ilan etti.

KKTC'nin kurulması, Rum tarafının, Yunanistan'ın ve batılı devletlerin yanı sıra BM Güvenlik Konseyi'nin de tepkilerine yol açtı. Güvenlik Konseyi 18 Kasım'da aldığı bir kararla bağımsızlık kararını kınadı. Türkiye'ye yakın bazı devletler KKTC'yi tanımanın eşiğine gelmişlerdi ki, ABD ve İngiltere'nin baskıları ile bu kararlarından vazgeçtiler. Kipriyanu, bundan sonra KKTC Cumhurbaşkanı Denktaş ile doğrudan değil, BM Genel Sekreteri aracılığıyla "dolaylı" görüşmeye başladı.

1985 Ocak'ında Denktaş ve Kipriyanu BM Genel Sekreteri ile New York'ta bir araya geldiler. Ancak, BM Genel Sekreteri'nin daha önce iki tarafın görüşlerini alarak masaya getirdiği belgeyi, Denktaş imzalamaya hazır olduğunu bildirdiyse de, Kipriyanu imzalamaktan kaçındı. 1986 Mart'ında BM Genel Sekreteri, yine daha önce iki tarafın da gördüğü bir taslak çerçeve anlaşmayı taraflara sunmuş, ancak, Denktaş kabul ettiği halde Rum tarafı bu belgeyi imzalamayı reddetmişti. Rum tarafında Başkanlık, Vasiliu'ya geçtikten sonra iki halkın liderleri arasında doğrudan görüşmeler yapılabildi. 1988 Eylül'ünden, 1989 Yazına kadar, Denktaş ve Vasi-

liu, toplam yüz saat süren ikili görüşmeler yaptılar. Ancak 1989 Yaz'ı, aynı zamanda Kıbrıs Rum önderliğinin ikili üst düzey görüşmelerin çerçevesini, bir yandan sorunu yeniden uluslararası düzeye taşıma gayretleri göstererek, öte yandan da silahlanarak ve sınır ihlallerine varan gösteriler düzenleyerek, zorladığı bir dönem oldu.

1989'da, KKTC yönetiminin, Kıbrıs sorununun ancak yeni bir kavramsal çerçeve içinde çözülebileceğini belirterek, BM Genel Sekreteri'ne, iki taraf arasında bir anlayış birliği oluşturmaya yönelik bir belge sunduğu görüldü. Buna göre, iki tarafın, Kıbrıs'taki iki halkın siyasal eşitliğini, iki halkın self-determination haklarını ve iki halkın ayrı kültürel, dinsel ve ulusal kimliklerinin bulunduğunu kabul etmeleri, bundan sonra yapılacak görüşmeler için anlamlı bir temel oluşturacaktı. 1990 Şubat'ında New York'taki toplantıda Vasiliu, özellikle Kıbrıs Türk halkının ayrı kimlik hakkı konusunda bir karşı duyarlılık içine girince, görüşmeler başarılı olmadı.

1990 Haziran'ında Dublin'de toplanan Avrupa Topluluğu Konseyi, Türkiye'nin Topluluk ile olan ilişkilerini ilk kez açıkça Kıbrıs sorununa ve Türk-Yunan ilişkilerine bağlayan bir bildiri yayınladı. Böylece, AT, ilk kez açıkça Kıbrıs sorununda "taraf" oluyordu. Ardından, 1990 Temmuz'unda, Kıbrıs Rum Yönetimi, "Kıbrıs Cumhuriyeti" adına hareket ettiğini belirterek, AT üyeliği için başvuruda bulundu, Türkiye ve KKTC, böyle bir başvurunun AT tarafından ciddiye alınmasının soruna çözüm bulma çabalarını ne kadar olumsuz etkileyeceği konusunda Topluluğu uyardılar. BM Genel Sekreteri de aynı kaygılarla bir açıklama yaptı. Ancak bütün bunlar, AT'nun Kıbrıs Rum başvurusunu ciddiye almasını engelleyemedi.

1991 yılı, Kıbrıs sorunu için daha çok Kıbrıs dışında "çözüm formülleri"nin ortaya atıldığı bir yıl oldu. Türkiye ve ABD uluslararası konferans yöntemi üzerinde birleştiler, ama bu konferansa kimlerin katılması gerektiği konusunda anlaşamadılar. Sonunda, 1992 Nisan'ında BM Güvenlik Konseyi, Genel Sekreterin başkanlık edeceği, iki toplum temsilcilerinin yanı sıra Türkiye ve Yunanistan'ın da katılacağı bir üst düzey toplantıyı, çözüm yöntemi olarak benimsiyordu. Ancak, Türkiye' de seçim ortamına girilmesi böyle bir toplantının yapılmasına elvermeyecekti. Bu arada, 1992 başında BM Genel Sekreteri olan Butros Gali, Kıbrıs görüşmelerine bir temel oluşturmak üzere bir "Fikirler Dizisi" ortaya çıkartmıştı. Haziran ayı içinde Gali, iki lideri New York'ta görüşmeye çağırmış, ancak, burada yalnız biriyle, Denktaş'la uzun görüşmeler yaparak, onu "toprak" ve "göçmenler" konularında baskı altına almayı denemişti. Ancak, görüşmelerden çıkan tek somut gelişme, Türk tarafının protestolarına karşın Gali'nin "Fikirler Dizisi"ne, bir de yeni "harita" eklemesi ve Türk tarafından istediği toprak ödünlerini BM belgesi haline getirmesi oldu.

1993 başında, bütün seçim kampanyasını "Fikirler Dizisi"nin reddi üzerine kurmuş bulunan Klerides, Vasiliu karşısında Kıbrıs Rum Başkanlığı seçimini kazandı. 1993 Mart'ında BM Genel Sekreteri, iki toplum liderlerine, görüşülmek üzere bir yeni paket sundu. Bu paket çevresinde yapılan "teknik heyet" görüşmeleri, 1991 başında, bir "Güven Yaratıcı Önlemler Paketi" ortaya çıkarttı. KKTC, hem de bu pakete Rum tarafının istediği bütün unsurlar sonradan, 1994 Şubat'ında eklendiği halde, "Güven Yaratıcı Önlemler"i kabul ettiğini bildirdi. Rum tarafının kabul etmediği "paket", Maraş'ın BM denetimine bırakılarak Rumların kullanımına ve oturmasına açılmasını ve Lefkoşa Uluslararası Havaalanı'nın ulaşıma açılmasını öngörüyordu.

1994 yılı ve 1995 başı, Kıbrıs sorunuyla ilgili olarak Avrupa Birliği'ni girişim sahibi kılma çabalarıyla geçirildi. Yunanistan ve Kıbrıs Rum Yönetimi, sorunun BM çerçevesinden AB çerçevesine kaymasında yarar umarak, "Güven Artırıcı Önlemler"i unutmak eğilimi gösterdi. Türkiye'deki Çiller Hükümeti ise, AB ile Gümrük Birliği kurma çabaları karşısında Kıbrıs konusundaki kaygıların ikincil kaldığını göstermeye başladı.

1994 Yaz'ında AB, yargı kararlarına dayanarak, KKTC çıkışlı malların AB ülkelerine ithalatını yasakladı. Bunun üzerine, KKTC Meclisi, uluslararası alana çıkmanın tek yolunun bir devlet olarak tanınma çabası göstermek olduğu kanısıyla, Ağustos'ta, "federasyonu tek çözüm yolu olarak kabul eden bütün kararları" yürürlükten kaldırdı.

1995 başında, Türkiye-AB ilişkilerinde ilerleme sağlanmasını engelleme çabalarına hız veren Yunanistan, Gümrük Birliği düzenlemesine onay verme karşılığında AB üyelerinden ödünler istedi ve Kıbrıs konusunda istediğini aldı. Türkiye ile 6 Mart 1995'te yapılan Gümrük Birliği düzenlemesinin hemen öncesinde, AB Konseyi, Kıbrıs Rum Yönetiminin Kıbrıs Cumhuriyeti adıyla yaptığı tam üyelik başvurusu ile ilgili son aşamanın 1996 yılındaki Hükümetlerarası Konferansı izleyen altı ay içinde gerçekleştirileceğini açıkladı.

Çiller Hükümeti, böyle bir gelişme karşısında yalnızca "dolaylı" bir tepki göstermeyi yeğlemiştir. Dışişleri Bakanı, 6 Mart'ta yaptığı konuşmada, "eğer Kıbrıs Rum Yönetimi'ni AB'ne alırsanız, Türkiye de KKTC ile entegrasyona gidecektir" demiştir.

masına yol açmıştır. Kuveyt'i işgal eden Irak'a karşı BM kararlarına hangi yönetim altında olursa olsun, Türkiye herhalde uyacaktı. Ancak, bu dönemde gerçekleşenler, dış politikanın yürütülüş biçimine ilişkin aykırılıkları da aşan bir biçimde Türkiye'nin dış politika ilke ve amaçlarını yeniden belirleme çabası olarak gözükmektedir.

Körfez Bunalımı, bunların da ötesinde, Türkiye'nin Batı ile olan ilişkilerinde beklenen olumlu sonuçları yaratmamıştır. Soğuk Savaşın bitiminde Türkiye'nin Batı'nın gözünde değer yitirdiğini düşünerek üzülenler, Körfez Bunalımı ile birlikte Türkiye'nin Batı için "stratejik önemi"ni yeniden vurgulamak şansını bulmuşlardır. Ancak bu "önem", Türkiye'nin Körfez Savaşı dolayısıyla uğradığı zararları gidermeye yetmeyecektir.

Türkiye Irak ile ticaretini kaybetmiş, boru hattı gelirlerinden olmuş ve Irak'tan alacaklarını tahsil edememiştir. Bunun yanında Güneydoğu Anadolu bölgesi, kendisine bir canlılık kazandırmış bulunan sınır ticaretinden yoksun kalmıştır. Canlılığın kaybolması, bölgede teröre zemin hazırlamış ve Türkiye'deki terör, aynı zamanda Kuzey Irak'ta oluşturulan yeni koşullardan da beslenmeye başlamıştır. Ortadoğu bölgesinin gündemine, Filistin Sorunu'nun yanında bir de bölgedeki üç devleti –ve bölgeyi etkileyen öteki güçleri– ilgilendiren bir konu olarak Kürt Sorunu eklenmiş ve Türkiye kendi içinde çözmesi gereken bir konuyu uluslararası alana kaçırmış, bu konuda da etkilere açık hale gelmiştir. Bütün bunların yanında, 688 sayılı BM Güvenlik Konseyi Kararı uyarınca ABD'nin oluşturduğu, başka Batılı devletlerin sınırlı olarak katıldıkları bir "Çekiç Güç" meydana getirildi ve Kuzey-Irak'ı Türk topraklarından denetlemeye başladı. Kuzey Irak'ta bir Kürt devletinin kuruluşu için gerekli koşulların yaratıldığı izleniminin ortaya çıkması, Çekiç Güç'ün Türkiye'de kalış süresinin altı aylık dönemler halinde uzatıldığı TBMM'de ve Türk kamuoyunda Türk-Amerikan ilişkilerinin tartışılmasına yol açacaktı.

1980'ler boyunca Türkiye'ye verilen Amerikan yardımının Türk-Yunan ilişkilerine ve Kıbrıs'a bağlanması iki ülke ilişkilerinde sorun yaratmıştı. Körfez Bunalımı doruğundayken *Türk-Amerikan Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması* uzatıldı ve 1980'lerin başından beri varolduğu belirtilen "stratejik işbirliği" devam ettirildi ama, 1990'ların yeni koşulları Türk dış politikasının bütününe ve Türk-Amerikan ilişkilerine yeni bir çerçeve getirecek, dolayısıyla yeni sorun alanları yaratacaktı.

80'lerin ikinci yarısında Türk dış politikasının önemli bir sorunu da Bulgaristan'daki Türklerle ilgili olarak yaşanmıştır. Türkiye'nin Bulgaristan'la olan ilişkilerinde 1984 ertesinde sorunlu bir dönem açıldı. Bulgaristan'daki Türklerin statüsü ve hakları konusunda ikili anlaşmalar arasında en önemlisi, 1925 tarihli *Türk-Bulgar Ankara Dostluk Antlaşması* idi. Ayrıca, iki devlet arasında "Türk asıllı Bulgar vatandaşları" ile ilgili olarak, 1968'de de bir anlaşma yapılmıştı. Bunlara göre, Bulgaristan, Türk asıllı vatandaşlarına bazı haklar tanıyacağına söz verdiği gibi, bunların Türkiye'ye kendi istekleriyle göç etmelerine engel çıkartmayacağını da belirtiyordu. Bu arada, 1950-51'de 154 bin Bulgar Türk'ü Türkiye'ye göç etmiş, *1968 Göç Anlaşması* ertesinde de on yıl içinde 130 bin Türk Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelmişti. Daha 1969'da, Bulgaristan'daki Türkler'in sayısının bir milyonu bulduğu tahmin ediliyordu.

1970'li yıllar boyunca Bulgaristan, Türk azınlığın haklarını sulandırma ve ortadan kaldırma doğrultusunda bir politika başlattı ve adım adım uygulamaya girişti. Bulgaristan'ın asimilasyon politikasının son halkası ise, 1984'te başlayan zorla isim değiştirtme kampanyası oldu. Türkiye bu politikaya direnen Bulgaristan Türklerine arka çıkınca, konu iki devlet arasındaki bir sorun haline geldi. Zorla eritme politikasını uygulamakta sıkıntıya düşen Bulgaristan, Türkiye'yi tarihinin en büyük kitlesel göçlerinden biriyle karşı karşıya bıraktı. 1989 yılının Mayıs - Ağustos döneminde, 300 binden çok Bulgaristan Türk'ü, Bulgaristan yönetimi tarafından zorla Türkiye'ye göç ettirildi. Türk-Bulgar ilişkileri, ancak Doğu Avrupa'daki genel değişim içinde Bulgar Jivkov yönetiminin de çökmesi ve yeni Bulgar yönetiminin Türkler'in haklarını geri vermeye başlamasıyla birlikte normalleşecekti.

1990'lı yıllarda Türk dış politikası

1989 yılının ikinci yarısından bu yana Doğu Avrupa'da görülen gelişmeler ve 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması, uluslararası sistemde köklü değişikliklere yol açmıştır.

1990'lı yılların uluslararası yapısı daha önceki iki kutuplu uluslararası yapıdan çok farklıdır. 1985'ten başlayarak içerde reformlara yönelen Sovyetler Birliği'nin, bir yandan da Doğu Bloku içinde Sovyet müdahalesi olasılığını ortadan kaldıracak biçimde Brejnev Doktrini'nden vazgeçtiğini belirtmesiyle Doğu Avrupa'da çoğulcu siyasal yapılara doğru adımlar atılmaya başlanmıştı. Böylece Doğu'dan başlayan değişikliklerle birlikte Soğuk Savaşın katı kalıplarının çözülmeye başlaması, sonunda Avrupa'da kapsamlı bir *Konvansiyonel Kuvvetleri Sınırlandırma Antlaşması*'nın 1990 Kasım'ında Paris'te imzalanmasıyla noktalanmıştı. Atlantik'ten Urallar'a

ABCARŞİV

Bosna Hersek sorunu konuya taraf bütün ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de iç politikada prim yapmaya araç oldu. Hatta kimileri bu sorunla sadece bu kaygıyla ilgilendiler. Çiller'in Benazir Butto ile çelik yelek giyerek yaptığı Bosna Hersek çıkarması ve "şovu" ise içerde umulan etkiyi yaratmadı.

kadar Avrupa'da NATO ve Varşova Paktı üyeleri tank, top sistemleri, zırhlı araçlar, savaş uçakları ve helikopterlerini sınırlandırmayı kabul ettiler.

Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması (AKKA), Türkiye için sınırlandırmadan çok, güvenliğini arttırma olanağı sağlayan bir antlaşma oldu. Kafkasya'daki Sovyet askeri varlığını azaltan bu antlaşma, Türkiye'nin Güneydoğusu'nu, alan-dışı bölge olarak indirim kapsamı dışında bırakıyordu. Ayrıca, antlaşmada kendisi için öngörülen tavanlara, Türkiye, zırhlı araç, savaş uçağı ve helikopterler açısından zaten ulaşmış değildi. Ayrıca, NATO'nun Avrupa'dan kaldırmak zorunda olduğu silah sistemlerinin bir bölümünün kendisine aktarılmasıyla, Türkiye silahlı kuvvetlerinin modernizasyonu için bir avantaj sağlayabilecekti. AKKA ile Türkiye daha çok güvenlik sağlamıştı ama, Soğuk Savaş'ın bitmesiyle de Türkiye'de o günlere dek Batı'ya "stratejik önemimiz"i satarak güvenlik ve gönenç arama peşinde olanlar, telaşlanmaya başlamıştı: Bu düşüncelerle telaşlananların yardımına Körfez Bunalımının bölgede yarattığı yeni koşullar geldi. Körfez Bunalımı, yukarıda da belirtilmeye çalışıldığı gibi, bir yandan bölge içinde Türkiye'nin önemini vurgularken, öte yandan da yalnızca bir süper gücün, ABD'nin başat olacağı bir "Yeni Uluslararası Düzen"in kurulmakta olduğu izlenimini yarattı.

1990'larm başlarında dünyada "Yeni Uluslararası Düzen" kuracaklarını belirtenlere göre, bu yeni düzen uluslararası hukukun üstünlüğüne dayanacak, insan toplulukları hakça bir toplu düzen içinde yaşayacaklardı. Bu söylenenlerin doğru çıkmayacağı çok geçmeden anlaşıldı ve yeni uluslararası yapının da en az eskisi kadar "güç"e dayandığı belli oldu. Yeni uluslararası düzende "ideolojilerin sonunun geleceği" öne sürülmüş, ama yeni-milliyetçilik, insanlık için çok kötü sonuçlar doğurmaya aday bir "geri" ideoloji olarak dünyanın en "ileri" bölgelerini bile etkisi altına almaya başlamıştır. Aynı zamanda, yeni uluslararası düzeni sağlama işlevini yüklenmesi beklenen Birleşmiş Milletler de, uluslararası barış ve güvenliği sağlayan bir örgüt olmak yerine, "güçlü" olanın güç kullanımını meşrulaştırmaya yarayan bir örgüt olmuştur.

Yeni oluşmakta olan uluslararası yapının belki de en olumlu özelliği, devletlerin bölgelerinde oynayabilecekleri rollerin önem kazanmasıdır. İki kutuplu yapının Türkiye gibi devletlerin her dış politika adımı üzerinde oluşturduğu ipotek ortadan kalkmış, artık her konunun "küresel boyutları"nı düşünmek ve hesaplamak gereği kalmamıştır. Böylece, orta büyüklükte devletler, iki süper güçten birinin dümen suyunda "küresel" roller peşinde olmaktansa, bölgelerinde etkili olmak ve bölgesel işbirliği olanaklarını kullanmak isteyeceklerdir.

Öte yandan, Soğuk Savaş döneminin iki kutuplu sistemiyle karşılaştırıldığında, yeni oluşan uluslararası yapıda bölgesel çatışmaların önlenmesinin de zorlaştığı görülmektedir. Artık, süper güçler ve ittifaklarla bölgesel çatışmaların caydırılması tarihe karışmıştır. Üstelik, Birleşmiş Milletler gibi uluslararası örgütler, kendilerine yön veren güçlü devletlerden bağımsız olarak uluslararası barış ve güvenliği sağlamaktan çok uzaktır. Hâlâ, silah üretimi ve ticareti, "gelişmiş" ekonomilere yaşamsal kâr sağlamaya devam etmektedir.

1990'lı yıllara kadar, 1974'te başlayan Kıbrıs politikası dışında, Türk dış politikası, Soğuk Savaş'ın "küresel" politikalarının bir türevi olarak yürütülmüştü. Türkiye, Kıbrıs konusu dışında, uluslararası sistemi ve bölgesel ilişkileri temelden etkileye-

cek bir bağımsız dış politika davranışı içine girmemişti. Soğuk Savaş'ın bitmesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte ortaya çıkan yeni koşullar, Türk dış politikasının amaçları konusunda değilse bile, davranış biçimi açısından kaçınılmaz değişikliklere yol açtı. Türkiye, bir yandan oluşan uluslararası yapının kendisi gibi devletlere tanıdığı yeni manevra alanlarından yararlanmak için, öte yandan da çevresinde oluşan belirsizlik ve çatışmaların daha büyük bir tehdit oluşturmaması için dış politikasındaki eski davranış kalıplarından sıyrılmak zorunda kalmıştır.

Son yıllarda Türkiye, kendisine uzun zamandan beri "kapalı" kalmış bir "yeni dünya"yı keşfetmenin eşiğine gelerek, çok geniş bir coğrafyada siyasal, iktisadi ve kültürel etkinlik oluşturabileceğini düşünmeye başlamıştır. Sovyetler Birliği'nden koparak bağımsız olan Kafkasya ve Orta Asya devletlerini daha Sovyetler Birliği kendisini feshetmeden tanıyan Türkiye, bu devletlerle yakın ilişkiler arayışı içinde olmuştur. Bu devletlerle yakın siyasal, kültürel ve ekonomik ilişkiler kuran Türkiye, aynı zamanda da bu devletlerin uluslararası alanda kendilerine bir yer edinmelerine de yardımcı olmaya başlamıştır. Bu devletlerin AGİK gibi uluslararası örgütlere üye olarak kazanılmasına yardımcı olan Türkiye, ayrıca kendi girişimleriyle kurulan *Karadeniz Ekonomik İşbirliği*'nin ve canlandırılan İktisadi İşbirliği Örgütü'nün (ECO) bu devletleri de kapsayacak biçimde genişletilmesini sağlamıştır.

Ancak, 1990'ların ilk yarısında Türkiye'nin bu yeni ilişkiler konusunda düş kırıklığına uğradığı görülecekti. Bu düş kırıklığını yaratan etmenlerden bir kısmı, yukarıda anılan ve uluslararası sistemin Türkiye'nin çevresinde yarattığı belirsizlik ve güvensizliklerle ilgili olan etmenler ise,

ABC ARŞİVİ

George Bush ve James Baker ikilisi özellikle Körfez Krizi döneminde "Amerikan Barışı"nın en önde gelen uygulayıcıları oldular. Bu "performanslarıyla" uluslararası politika düzeyinde eleştirilere hedef oldular.

bir kısmı da Türkiye'nin kendisinde barındırdığı eksikliklerden doğan etmenler olmuştur. Türk dış politikasında temel amaçlar açısından kökten bir değişiklik yaratılacakmış izlenimini veren, "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne" (hatta "Çin Denizi'ne") söylemi, dışarıda Türkiye ile ilgili bir tehdit algılamasına yol açarken, içeride de beklentilerin büyütülmesiyle sonuçlanmıştır. İkinci temel yanlışlık ise, aslında Türkiye'nin uzun dönemde ve sabırla oluşturması gereken siyasal, kültürel ve iktisadi etkiyi, bugünden yarma oluşturabileceği varsayımının benimsenmesi olmuştur.

Oysa, Türkiye'nin dış politikasına yön veren eski sorunlar bu dönemde de devam ettiği gibi, şimdi bölgesel ve iç koşullardan kaynaklanan yeni sorunlar da ortaya çıkmıştı. Kafkasya'da Ermenistan'ın Azerbaycan'ı hedef alan saldırganlığını sürdürebilmesi, Rusya'nın bu bölgede Türkiye'den çok daha etkili olabileceğinin ortaya çıkması, Türk dış politikasında "Rus etmeni"ni yeniden yaratıyordu. Hâlâ dünyanın ikinci nükleer gücü olan, eski Sovyet toprakları üzerindeki etkinliğinden vazgeçmek niyetinde olmadığını "yakın çevre" doktriniyle ilan eden Rusya, Türkiye'yi Kafkasya ve Orta Asya'da etkinlik alanına girmeye çalışan bir devlet olarak görmeye başlıyordu. Azerbaycan'dan Türkiye'ye döşenecek bir boru hattıyla petrolün Türkiye'deki bir terminale taşınması projesinin karşısına Rusya çıkacaktı. Rusya karşı bir projeyle kendisinin Karadeniz'deki bir limanına ulaştırılacak petrolün Boğazlardan tankerlerle Batı'ya ulaştırılmasını isteyince, *Montreux Boğazlar Sözleşmesi* yeniden iki devlet arasındaki sorunların merkezine oturacaktı. Üstelik, 1995 başında Çeçenistan'da görüldüğü gibi, Rusya Federasyonu içindeki özerk cumhuriyetlerde bağımsızlık mücadelesinin başlaması, Rusya'yı daha da tedirgin edecek ve Türkiye'ye karşı "Kürt kartı" hazırlamakta olduğu izlenimini veren girişimlerde bulunacaktı. Üstelik, ABD de, 1995 başındaki Çeçen mücadele-

sine kadar, adeta bölgeyi Rusya'ya "ihale ettiği" izlenimini doğuracak kadar, Rusya'nın eski Sovyet toprakları üzerinde etkinlik kurma çabalarını görmezlikten gelecekti.

Yugoslavya'nın parçalanması ile başlayan Balkan gelişmeleri, bu bölge ile yakından ilgilenmek zorunda olan Türkiye'yi 1990'lı yılların ilk yarısında en çok tedirgin eden konuların başında gelmiştir. Eski Yugoslavya içindeki çatışmalar, Sırp ve Hırvatların –sonra, Hırvatların Boşnaklarla bir federasyon çatısı altında birleşmeyi kabul etmeleriyle sadece Sırpların– Müslüman Bosnalılara karşı Bosna-Hersek'te "etnik arındırma"ya girişmeleriyle sürmüştür. Boşnakların içine girdikleri bu zor durum, Türkiye'nin eski Yugoslavya içinde kendisine tarihsel ve kültürel nedenlerle yakın bulduğu bu ulusal grubu korumak için aktif bir politikaya yönelmesine yol açmıştır. Bosna'da Sırbistan'ın desteklediği bir "etnik arındırma" politikasının, hem de bütün dünyanın şaşkınlıkla izlediği insanlık dışı yöntemlerle başarıya ulaşması durumunda, Sırbistan'ın kendi içindeki Müslüman halka Kosova ve Sancak bölgelerinde benzer yöntemleri uygulaması kolaylaşacak, böyle olunca da Balkanlar'ı ateş içine alabilecek genel bir bunalımın kapıları açılacaktı. Çünkü, bu durumda Arnavutluk işe karışabilecek, Yunanistan Sırbistan'ı destekleyen ve Arnavutluk ve Makedonya'yı hedef alan bir devlet olarak bunalımda saf tutabilecek, ardından da Bulgaristan ve Türkiye'nin bunalımın tarafları olarak işin içine girmeleri kaçınılmaz hale gelebilecekti.

1990'larda, Türkiye'nin çok geniş bir coğrafyada kısa sürede etkin olabileceğine ilişkin beklentiler yaratılırken ve Ermeniler Azerilere, Sırplar da Boşnaklara uluslararası alanda Irak'ın Kuveyt'e saldırdığında oluşan tepkiye benzer hiçbir tepki yaratmadan saldırılarını sürdürürken, Türkiye'de radikal İslâm da yükseliş içine girmişti. "Müslümanlara" karşı girişilen saldırıları toplu eylem ve namazlarla kınayan köktendinciler, Türkiye'yi yönetenlerin tepkilerini yetersiz bulmakla kalmıyor, daha önce İran ve Cezayir'de de görüldüğü gibi, anti-emperyalist bir söylem de geliştiriyorlardı.

1991'de kurulan Demirel Hükümeti, 12 Eylül'den beri oluşturulan dar siyasal çerçeveye karşı çıkan iki siyasal partinin koalisyonu olduğu için, Türkiye'de demokratikleşme için umutlar yaratmıştı. Ancak 1990'ların ilk yarısında bu umutlar gerçekleşmiş değildi. PKK'nın Batı Avrupa devletlerinde bile destek bulabilmesi, bir ölçüde Türkiye'nin bu eksikliğinden kaynaklanıyordu. Bu dönemde, yalnız insan hakları sorunu değil, Türk-Yunan ilişkileri, Kıbrıs sorunu ve terör, Türkiye'nin Avrupa devletleriyle ilişkilerinde zorluklar yarattı. Türk-Amerikan ilişkileri de, Türk-Yunan sorunları ve Kıbrıs konusundan etkilenmeye devam ettiği gibi, Türkiye'deki insan hakları uygulamaları giderek iki devlet ilişkileri içinde önemli bir konu durumuna geldi.

Avrupa Topluluğu üyeliğinden umudunu kesmiş bulunan Türkiye, bu dönemde artık bir "Birlik" oluşturduklarını ilan eden Avrupalı devletlerle Gümrük Birliği arayışına girdi. 1994 sonunda imzalanması beklenen *Gümrük Birliği Anlaşması,* Yunanistan'ın engel çıkartması üzerine yapılamadı ve görüşmeler 1995 yılına bırakıldı.

Türkiye, 1990'ların başlarında, uluslararası alanda barış ve güvenliğin korunması ile ilgili toplu çabalara katılma gayreti içinde, Somali'ye asker yolladı. Aslında, Türkiye, Somali'de görev alan Birleşmiş Milletler gücüne asker vermekle, başka yerlerde, özellikle Bosna-Hersek'te barış koşullarının gerçekleştirilmesi için rol oynamak niyetini belli etmek istiyordu. Hatta, TBMM, Somali'ye asker gönderme kararını aldığı gün, Bosna'ya da asker gönderme kararı geçiriyordu.

Somali'de iç savaş ve kitlesel ölüm tehlikesi yaratan açlık sorunlarına çözüm bulmak için BM 1992 Nisan'ından başlayarak bu ülkeye teknik yardım göndermişti. Ancak iç savaş koşullarının baskın çıkması ve yardımın yerine ulaştırılamaması, BM Güvenlik Konseyi'nin burada yeni bir güç oluşturulması ve gerektiğinde güç kullanılabilmesi için yeni bir karar almasıyla sonuçlandı. Bu karardan iki gün sonra ABD Somali'ye güç yollayacağını açıkladı. Türkiye ise, TBMM'nin 8 Ocak 1993 tarihli 204 Sayılı Kararı ile, Somali'deki harekata 300 kişilik bir birlikle katılacağını açıklıyordu.

Somali'de görev yapacak olan BM Gücü'nün komutanlığına da 15 Mart 1993'te bir Türk getirildi. General Çevik Bir, 1994 başına kadar çok uluslu gücün komutanlığını yaptı. Somali'deki BM Gücü'nden, önce Türk komutan, sonra Mart başında Türk birliği çekildi. Zaten buradaki misyon başarısızlıkla sonuçlandı ve ABD de 35.000 kişilik kuvvetini 25 Mart 1994'te Somali'den çekiyordu.

1980 sonrası Türk Amerikan ilişkileri

BİLGE CRISS

Devlet mekanizmasının işlemediği ve her gün onlarca kişinin öldüğü Türkiye'de, 12 Eylül 1980 darbesi Amerikan resmi çevrelerinde olumlu karşılandı. Darbenin ertesi günü ABD Dışişleri Bakanlığı'nın yayınladığı bildiri her ne kadar yönetime el koyulmasından dolayı Amerika'nın endişelerini dile getiriyordu ise de, demokrasi, ekonomik ve siyasî istikrarın iade edileceği ümidini de belirtiyor ve Bakanlık sözcüsü Türkiye'ye yardımın süreceğini söylüyordu.

1980 sonrasında Avrupa'dan artarak süregelen eleştiriler Türkiye ile ABD'yi bir anlamda yakınlaştırmış ve insan haklarının 1992'de iktidara gelen Demokratların söyleminde önemli bir yer tutmasına rağmen bu konudaki hassasiyetleri "siyasî nezaketin" sınırlarını aşmamıştır. Ayrıca, Bosna-Hersek konusunda ABD ile Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya karşı görüş birliği içinde olmaları kayda değer. Fakat her iki ülkenin de müttefiklerine rağmen bu konuda baskı uygulamayı tercih etmemeleri, günümüzün belirsiz dünya düzeni içinde NATO'yu bütünsel bir kurum olarak yaşatma kararlılıklarına bağlanabilir.

Türkiye 1965'ten beri aşamalı olarak dış politikasını ve bölgedeki çıkarlarını ABD'ye koşullandırmaktan vazgeçmiştir. Sözgelimi, Türkiye artık Ortadoğu'da Amerikan çıkarlarının bir bekçisi değildir. Ne kendi topraklarından İran İslâm Cumhuriyeti'ne karşı bir Amerikan saldırısına izin vermiş, ne de İran'a veya Libya'ya koyulan ambargoda yer almıştır. Dahası, Türkiye'nin İslâm Konferansı'na bir üyesi olarak kendisinin iyi ilişkiler içinde bulunduğu ama ABD'nin bulunmadığı ülkelerle sessiz diplomasi yürütebilecek konumda olması her iki ülkenin de çıkarına bir görünüm arz etmektedir.

Zaman zaman Türk-Amerikan ilişkileri Türk-Yunan ilişkilerine koşullanmış gibi görünmekte ise de, ABD genelde Türk-Yunan ilişkilerinin ikili anlaşmalarla çözümleneceğini vurgulayıp kendisini sadece uzlaştırıcı bir konumda tutmaktadır. Ancak ABD'nin Yunanistan'ın yararına girişimleri de olmuştur. ABD, Ekim 1980'de, Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönebilmesi için, Başbakan Yardımcısı Turgut Özal'ın hatta 1979'dan beri Türk hükümetlerinin süregelen olumlu yaklaşımlarına rağmen Türkiye'nin rızasını henüz alamamıştı. Ama zamanın Genelkurmay Başkanı ve 12 Eylül darbesinin lideri Orgeneral Kenan Evren, NATO Başkomutanı General Rogers'ın 12 Mart 1979 ile 16 Ekim 1980 tarihleri arasında yaptığı görüşmelerdeki sözlü güvenceleri sayesinde ikna edilmişti. Karşılığında, Türkiye'nin AET üyeliği için Yunan vetosu önlenecek, aralarındaki sorunlar çözülene dek ne Ankara'nın, ne de Atina'nın Ege'de Komuta Dışı Sınırlar Hükmü'ne göre komuta ve kontrol sorumlulukları olacaktı. Daha da önemlisi, Atina Yunan adalarının hava sahasının 6 mil olarak kalmasını kabul edecekti.

Oysa, Rogers planının kabul edilmesinden kısa bir süre sonra, Yunanistan hava sahasını 10 mile, karasularını da 12 mile çıkarma tehdidini –en azından bu hakkını kullanıp kullanmamanın kendi tasarrufunda olduğunu– ısrarla sürdürdü. 1980 Ocak ayında imzalanan ABD-Türkiye Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması'nın ardından 1983'te ABD benzer bir anlaşmayı Yunanistan ile imzalamaya hazırlandığında, Yunanistan anlaşmaya "Türk tehdidine" karşı ABD'nin garanti vermesini gerektiren bir şerhi de dahil etmek istiyordu. Eğer Türkiye, Yunanistan'ın hava sahası ve karasularını genişlet-

mesi veya Ege adalarını anlaşmalara aykırı olarak silahlandırması karşısında caydırıcı bir tavır alırsa, ABD'nin Yunanistan'ı korumasını, ayrıca Yunanistan'a ve Türkiye'ye askeri yardımın sırasıyla 7/10 oranında tutulmasını öngörüyordu. Her ne kadar ABD Dışişleri Bakanı Alexander Haig Yunanistan'a garanti vermeyi ve 7/10 oranını kabul etmeyeceklerini ifade etmişse de, bu oran yazıya dökülmeksizin, ama bölgesel askeri güç dengesi ilkesi uyarınca, ABD yönetimlerince uygulanmaktadır. 1987'de yenilenmesi gereken ABD-Yunan Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması'nda, Yunanistan 1983'te ileri sürdüğü şartları tekrar önkoşul yapmakla kalmayıp, bunlara bir de Kıbrıs sorununu ekliyordu. ABD'nin bir önceki anlaşma sırasında Türkiye'ye, Türk-Yunan ilişkilerinin ABD-Yunanistan anlaşmalarında söz konusu edilmeyeceği ve ABD'nin Yunanistan'a Türkiye'ye karşı onu savunma garantisi vermesinin söz konusu olamayacağı hakkında güvence vermiş olmasına rağmen, Türkler artık bu tür güvencelerle yetinmeyeceklerdi. Türk tarafı bir kez daha Amerika'yı uyardı: Türkiye'ye karşı Yunanistan'ı savunma garantisi verildiği takdirde, bu Yunanistan'ın hava sahası ve karasularını genişletme ve Ege adalarını silahlandırma konularında Yunan istemlerine meşruiyet kazandıracaktı. Dolayısıyla, bu politikalara karşı herhangi bir yaptırımı, Türkiye'yi "saldırgan" taraf konumuna düşürebilecekti. ABD-Yunanistan görüşmeleri ancak 1990 Temmuz ayında Konstantin Mitsotakis hükümetince imzalandı. Ne var ki yenilenen bu savunma anlaşması, Yunanistan'ın toprak bütünlüğüne karşı gelebilecek her türlü tehdide veya Ege'de çıkabilecek olan bir çatışmadan dolayı Yunanistan'ın maruz kalabileceği bir tehdide karşı ABD savunma garantisini içeriyordu. Bunda Türkiye'nin Ege hava sahası ve karasu konularındaki değişikliği bir savaş nedeni kabul edeceğini gereğinden çok erken ilan etmesinin payı olabilir.

Böyle dönüşü olmayan bir tavır sergilemekle, Türkiye en son söylemesi gereken sözü en başından söylemenin ceremesini sadece Batı savunmasındaki konumunun gerilemesiyle değil, Ortadoğu politikasını da değiştirmeye zorlanmakla çekecek ve böylelikle daha zorlu ikilemlere düşecekti.

ABC ARŞİVİ

Çiller, Özal'ın başlattığı ABD başkanlarıyla samimi olup dış politika (hattâ iç politika) sorunlarını çözme tarzının kararlı bir temsilcisi olmayı sürdürdü.

Türkiye 1990'dan itibaren kendini ABD açısından vazgeçilebilir bir ülke olarak görmeye başladı. Bu izlenimin edinilmesinde Batılı sosyal bilimcilerin ve Türkiye analizcilerinin moda akımlara kapılarak yaptıkları değerlendirmeler de göz ardı edilemez. Bilhassa 1991'de Sovyetler Birliği'nin resmen dağılmasıyla Batılı gözlemcilere göre artık Türkiye Batı için stratejik önemini yitirmişti. Yüzünü Ortadoğu'ya, hatta aslen ait olduğu Orta Asya'ya döndürmeliydi. Üstelik, kendisini aralarına kabul etmekte pek istekli olmayan Avrupa Birliği karşısında bu daha gerçekçi bir tutum olacaktı.

Asırlarca kopmuş olduğu soydaşlarıyla yeniden tanışmış olmak Türkiye'ye yepyeni ama son derece kısıtlı kapılar açıyordu. Bütün abartılı görkemine ve coşkusuna rağmen Türkî dünya ile ilişkiler Türkiye'nin zaten sorgulanan önemini artırmaya yetmedi.

7/10 oranı ABD'nin Yunanistan'ı savunma garantilerine eklenince, Türk hükümeti kendini dışlanmış olarak algıladı. Belki de bu yüzden, 1991'den itibaren Türkiye İncirlik üssünü, işgal ettiği Kuveyt'ten çıkması için Irak'ı bombardımana tutacak NATO koalisyon uçaklarına açmıştı. Arkasından da kamuoyunda Çekiç Güç olarak tanınan özel kuvveti Kuzey Irak Kürtlerini Bağdat'ın hışmından korumak ve bir kez daha Türkiye'nin sınırlarına yığılmasını önlemek için İncirlik'te konuşlanmasını kabul etmekte devam ediyor. Bir yandan Irak'ın toprak bütünlüğünü savunup, bir yandan da Kuzey Irak Kürtlerinin devletleşme sürecine katkıda bulunuyormuş gibi bir görüntü

Körfez Savaşı ve Türkiye

YAVUZ GÖKALP YILDIZ

Körfez savaşına kadar giden sürecin ve Türkiye'nin savaş sırasında ve sonrasında bu değişmelerden nasıl etkilendiğinin ortaya konulması için savaşa yol açan nedensel ilişkilerin dikkate alınması gerekmektedir. Bu ilişkilerde şu sorunlar rol oynamıştır: Ortadoğu'da Batı'nın, özellikle ABD'nin sürdürmek istediği, ancak Irak'ın meydan okuduğu ekonomik ve siyasal düzenin sürdürülmesi sorunu; bölgedeki petrolün denetimi ve dağıtım biçiminin yarattığı sorunlar; Doğu Bloku'nun çöküşü ardından bölgede dengelerin yeniden kurulması sorunu ve buna bağlı olarak Arap-İsrail sorununa Batı'nın zorla da olsa kabul ettirmek istediği çözüm planının uygulanmasının önündeki engellerin kaldırılması sorunu; Arap devletleri arasındaki üstünlük mücadelesi ve Irak'ın stratejik gücünü artırma çabalarının bölge ülkelerinde yarattığı kaygılar; dinsel ve etnik sorunlar ile bölge ülkelerinin siyasal rejimlerinden kaynaklanan sorunlar.

Irak'ın Kuveyt'i işgalinde bu sorunların etkisinden sözedilebilir. İşgalde toprak talebi öne çıkmakta ise de; asıl temel nokta, Batı yararına bölgede süren ekonomik ve siyasal rejimdir. Ve bunun temelinde de "petrol" yatmaktadır.

Irak yönetimi, özellikle Iran-Irak savaşı sonrasında kendini yalnız hissetmekteydi. Irak yönetiminin böyle düşünmesine yol açan eğilimler Arap dünyası içinde İran-Irak savaşı sırasında da ortaya çıkmıştı. "Arap" olan Suriye bu savaşta "Fars" Iran'ı destekledi. Golan tepeleri ile ilgili olarak İsrail ile görüşme eğilimi içine girdi. Suriye-Libya ilişkilerinin düzelmesi, Libya'nın Mısır'ın yanında yer alması, Irak karşısında Mısır-Suriye-Suudi Arabistan odağının oluşturulması, Irak açısından olumsuz bir tablo yaratıyordu. Ürdün ve FKÖ ise, Irak'ı destekliyorlardı. Körfez devletleri de Iran-Irak dengesinin kurulmasından yanaydılar.

Diğer yandan, 1990 Ocak ayında Türkiye Fırat nehri üzerinde kurulu Atatürk Barajı'ndan Irak ve Suriye'ye akan suyu azalttı. Irak yönetimi, hem Arap dünyasında içinde bulunduğu durumu, hem de Türkiye'nin Fırat nehrinden akan suya kısıtlama getirmesini, İsrail'e su satmasını, İsrail ile diplomatik ilişkilerini geliştirmesini ve NATO ülkesi olması ve Batı yanlısı tutumunu Irak'a karşı kurulan uluslararası bir komplonun parçaları olarak gördü.

Bu doğrultuda Irak yönetimi politikalarını kuşatılmışlık psikozu içinde belirlerken, aynı zamanda bunu aşacak ve Irak'ın bölgede stratejik güce sahip devlet olmasını sağlayacak siyasal ve askeri girişimler içine girdi. Ancak Irak, bu stratejik hedefi gerçekleştirecek ekonomik güçten yoksundu.

Irak'ın bölgede stratejik gücünü artırma çabaları, İran, Mısır ve Türkiye'yi kaygılandırmaktaydı. Bu ülkeler için bu güçten kurtulma önemli hale gelmişti.

1989 sonlarında Irak yönetimi sanayileşme ve borç ödeme planlarının, OPEC tarafından saptanmış varil başına 18 dolar olan petrol fiyatının yükselmesine bağlı olduğunu açıkladı. Ancak petrol fiyatları 1990 başlarında hızla düştü. OPEC'in Mayıs 1990 tarihindeki zirve toplantısında Saddam Hüseyin petrol fiyatlarının kasıtlı düşürüldüğünü belirten bir konuşma yaptı. Irak yönetimi 17 Temmuz 1990'da Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri'ni (BAE) aşırı üretim yaparak piyasaya fazla petrol sürüp fiyatları düşürmek ve böylece Irak'ı 14 milyar dolar zarara uğratmakla suçladı. Aynı tarihlerde Irak yönetimi, Arap ülkelerinin, ABD ve İsrail ile işbirliği yaparak Irak ekonomisi ve askeri gücünü zayıflatmaya çalıştığını ileri sürdü. Bunun ardından Irak yönetimi, Kuveyt'in Iran-Irak savaşından yararlanarak, Kuveyt egemenliğinde olan, ancak kendi toprağı olduğunu iddia ettiği bölgeden 2.4 milyar dolarlık petrol çaldığını iddia etti. 26 Temmuz'daki OPEC toplantısında petrol fiyatlarının yükselmesini sağlamak için aşırı üretime son verilmesi kararlaştırıldı. BAE, OPEC'in belirlediği kotaya uymayacağını belirtti, peşinden Kuveyt de bu yönde tavır takındı. Bu gelişmeler, Irak ekonomisindeki krizi daha da derinleştirdi.

Irak yönetimi Kuveyt'ten İran ile savaşı sırasında aldığı borçların bir kısmını iptal etmesini istedi. Kuveyt bu isteği de reddetti. Irak yönetimi Kuveyt'i Arap ulusunun ortaklaşa sahip olduğu zenginlikten herkesi yararlandırmamakla ve Pan-Arap ilkesini çiğnemekle suçladı. ABD'nin de Irak'a komplo hazırlığı içinde olduğunu ileri sürdü.

Buraya kadar belirtilen hususlar dikkate alınırsa; Saddam Hüseyin'in kuşatılmışlık duygusu, Pan-Arap ideolojisinin odak noktasını Irak'ın oluşturduğu inancı ve ekonomik güç kazanma amacı ile kaynakların sınırlı oluşu nedenleriyle Kuveyt'in işgaline giriştiği söylenebilir. Kuveyt'in ilhakıyla Irak, Körfez'e çıkış olanaklarını genişletecek ve ekonomik güçlenmeyle

→

uluslararası askeri etki alanını büyütecekti.

Irak'ın güçlenmesi bir yanda petrol kaynaklarının denetimi ve dağılımını etkileyeceği gibi, diğer yandan Arap milliyetçiliğinin yaygınlaştırılmasını da hızlandıracaktı. Arap halklarının ortak bilincinin oluşması ve Filistin sorununun çözümü de bu gelişmelerle yakından ilgiliydi; Batı'nın öngördüğü çözüm planlarının uygulanmasında engeller çıkabilirdi. Çünkü Irak yönetimi, Araplar'ın ekonomik ve askeri güçlerinin güçlenmesiyle İsrail'in işgal edilen topraklardan çıkarılması ve Filistin'de bağımsız devletin kurulmasının mümkün olacağını söylemekteydi.

2 Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgali, Irak'ın "dize getirilmesinin" kapısını açtı. Bu işgal ile BM Antlaşmasının 51. maddesinin çiğnenmesi, emperyalist güçlerin çıkarlarını destekleyen siyasal ve ekonomik düzenin korunması yönünde müdahaleleri meşrulaştırdı.

Çöl Fırtınası (Desert Storm) harekâtı, bu siyasal amaçların yanısıra Batı'nın akıllı silahlarının "ahlâkî" olarak gösterilen şiddetinin araçları olarak denendi, tanıtıldı. Savaş, "hukukun üstünlüğünü güç yoluyla umursamayan yeni Hitler'e" ve Ortadoğu'da "otoritarizmin yükselmesine" karşı gösterilerek meşrulaştırıldı. Petrol unutturuldu. "Akıllı şiddete" dayalı "temiz, klinik saldırı"(!), CNN'den canlı yayınlandı. Katliamın gerçek boyutları görülmedi; insanlar medyatik yönlendirmeler ile duygusuzlaştırıldılar ve savaşın gerçekliğinden kopartıldılar.

Çöl Fırtınası harekâtını gerçekleştiren koalisyon güçlerinin Türkiye'nin aralarına katılması yönünde istemleri olmamasına rağmen; Özal yönetimi, "hesapçı" düşünceyle "pastadan pay alınabileceği" umuduyla koalisyon güçleri içinde yer almak için çaba gösterdi. Hattâ, bu arada Musul ve Kerkük'ün ilhakı planları medyada gündeme getirildi, tartışıldı. Türkiye, BM Güvenlik Konseyi'nin 6 Ağustos 1990 tarihli 661 sayılı "Irak'a ekonomik, askeri, ticari ambargo" kararının ardından petrol boru hattını kapattı. Irak sınırına askeri birlikler konuşlandırıldı. Irak da ordusunun önemli bir bölümünü kuzeyde konuşlandırmak zorunda kaldı; bu, koalisyon güçlerinin operasyonlarına yaradı. Türkiye'deki üsler Irak'ı bombalayan uçakların kullanımına açıldı. Özal hükümetinin TBMM'den savaşa katılma yetkilerini alması ve hatta, medyada ikinci cephenin Türkiye'de açılacağı haberlerinin yayınlatılmasına rağmen umulan yaratılamadı. Halkta ve orduda savaş eğilimi oluşturulamadı. Ancak Özal hükümetinin bu politikası Irak'ın gözünde Türkiye'yi ilk sıradaki düşmanlar arasına soktu.

16 Ocak 1991'de bombardımanlarla başlayan savaş, 3 Mart 1991'de Irak'ın ateşkes antlaşması imzalaması ile sona erdi. Antlaşma ile Irak Kuveyt'ten çekilirken, koalisyon güçleri de bölgeden asker çekmeye başladılar. Ateşkes antlaşmasından sonra savaş sırasında ayaklanan Kürt ve Şii'lere karşı Irak yönetimi askeri harekât düzenledi. Baskılar, Türkmen, Kürt ve Süryani nüfusun Türkiye ve İran'a sığınmalarına yol açtı. Bu trajik göç, 5 Nisan 1991'de BM Güvenlik Konseyi'nin 688 sayılı kararı ile "Irak'a karşı baskı ve işbirliğinin etkin hale getirilmesi" yönünde uygulamalara neden oldu. Sığınmacılar için Irak'ın kuzeyinde ve Türkiye'de sığınma kampları oluşturuldu. Irak'ta Zaho kenti çevresi koalisyon güçlerince denetim altına alınarak sığınmacılar için güvenlik bölgesi oluşturuldu. Aşamalı olarak BM denetimine bırakılması kararlaştırılan güvenlik bölgesinin sınırları 16 Nisan'da Irak'ın 36. paralelinin kuzeyi ile Türkiye sınırı arasındaki alan olarak belirlendi. Bu durum, sessizce Kürt devletinin kurulmasına giden süreci de başlattı. Bu gelişme Kürt nüfusu barındıran ülkeleri kaygılandırdığı gibi, Kürt milliyetçiliğinin gelişmesi üzerinde de olumlu etki yarattı.

1991 Temmuz'unda Çöl Fırtınası harekâtının askeri gücü azaltılarak, Türkiye'nin güneydoğusuna yerleşen Acil Müdahale Gücü oluşturuldu. Eylül 1991'de Acil Müdahale Gücü'nün kara birlikleri çekilirken, hava birlikleri İncirlik üssüne konuşlandırıldı. Çekiç Güç olarak adlandırılan bu gücün görev süresi, TBMM tarafından 6 aylık sürelerle uzatılmaktadır.

Çöl Fırtınası harekâtı, Saddam Hüseyin rejiminin sürmesini engelleyemedi. Savaş ve uygulanan ambargo Irak halkının ABD ve Batı karşıtı tutumunu pekiştirdi, Hüseyin rejimine desteği artırdı. Bunda, Irak yönetiminin niteliği kadar, Saddam Hüseyin'in kişiliği de rol oynadı. Ayrıca bu gelişmede Ortadoğu'nun kendine özgü iç dinamiklerini de gözardı etmemek gerekiyor. Diğer yandan savaş, Irak'ın toprak bütünlüğünün parçalanmasına, Türkiye'nin Suriye ve Irak ile ilişkilerinin bozulmasına, "de facto" Kürt devletinin kurulmasına yol açtı. Ekim 1992'de Kürt Federal Devleti'nin kurulduğu ilan edildi. BM ambargo kararı kapsamında petrol boru hattının kapatılması ve Irak ile ticaret ilişkisinin kesilmesi Türkiye'nin zararına oldu. Bugün bölgede eski statükonun kurulamayacağı açıktır. Bu durum bir anlamda, Türkiye'nin "de facto" Kürt devletinin kurulmasını kabullenmesine de yol açmıştır.

sergileyen Türkiye'nin hesapları, yüzeysel yorumlara rağmen çok daha incelikli.

Kanımızca, yukarıda değinilen dışlanmışlık sendromu dolayısıyla, Türkiye Batı koalisyonunun ve NATO'nun bir parçası olduğunu vurgulamaya öncelik vermektedir. Nasılsa, Kuzey Irak'lı Kürt kabileleri arasında yıllardan beri süregelen iç savaşlar bu kesimin devletleşmeye hazır olmadığının en önemli kanıtlarıdır. Ayrıca, Türkiye Kuzey Irak'ta bir Kürt devletinin varlığını, bölgesel dengeleri bozacağı için istemez. Çünkü, İran da, Türkiye de birbirlerinin nüfuz hakimiyetinde kalması muhtemel yeni bir komşuyu kabullenme eğiliminde değildirler. Böyle bir ortamda ABD politikasının odak noktası ise ısrarla Irak'ı bölmeden Saddam Hüseyin'i iktidardan uzaklaştırmak. Bu sorun, paradokslarıyla ve ikilemleriyle Türkiye'de bir iç politika malzemesi haline dönüşmüştür. Oysa, uzlaşmada veya kökten bir çözümde ABD için Türkiye'nin rolü yadsınamayacak kadar önemlidir.

ABD yönetimi açısından, Başbakan Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanı olmasıyla daha da yıpranan bir ANAP iktidarının yerini Ekim 1991 seçimleriyle DYP-SHP koalisyonuna bırakması ilişkilerde bir kesinti getirmedi. Mikhail Gorbaçev'in Sovyetler Birliği'nin dağılmasına neden olacak bir yolda olduğunu Bush hükümetinden önce görmüş ve bağımsız devletlerin oluşabileceği varsayımına göre onları siyasi bazda tanımaya çoktan karar vermiş olan Türkiye, ABD yönetim çevrelerinde takdirle karşılanıyordu. 1992 yılında bu varsayımların gerçekleşmesiyle Türkiye, Orta Asya ve Kafkas Cumhuriyetleriyle kültürel ve ekonomik ilişkilerini geliştiriyor ama abartılı beklentilerin aksine, kendi rejimlerindeki biçimle demokrasiyi o ülkelere zaten transfer edemeyeceklerinin bilincinde olan ABD ve Batı Avrupa Türkiye'yi yeni cumhuriyetler için bir model olarak öne sürüyorlardı. 1992 Şubat'ında ABD'yi ziyaret eden Cumhurbaşkanı Demirel, Türk ve Amerikan işadamlarının, Türk-Amerikan Dostluk Derneği ve Türkiye Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu çerçevesinde Orta Asya cumhuriyetlerinde ortak ekonomik faaliyetler göstermesi dileğini vurguluyor ve 1992 Mayıs'ından itibaren böyle bir atılıma geçiliyordu. Böylece, Türkiye'nin Kafkaslar'da ve Orta Asya'daki girişimleri Amerikan çıkarlarına da hizmet ediyordu.

1983'ten itibaren pazar ekonomisine açılan Türkiye, Turgut Özal'ın daha az ABD askerî ve ekonomik yardımı, daha geniş ticaret hacmi şiarı doğrultusunda, Amerikan firmalarıyla işbirliği halinde Savunma Sanayi Müsteşarlığı'nı kurmuş, ABD tekstil ürünleri için kotasını artırmıştı. Bilahare, ABD Kongresi'nin 1993 yılında Türkiye'ye askeri finansmanı hibeden borca dönüştürmesi ve 1994'te bu borçların (450 m. $) faizlerini piyasa oranlarından hesaplaması, Türkiye'de bazı kesimlerce olumsuz karşılandı. Oysa, askerî malzemelerin belli bir ömrü olduğu göz önünde bulundurulursa, bu gelişmeye uzun vadede silahlı kuvvetlerin modernizasyonunu ABD firmaları dışında, diğer ülkelerin pazarlarına açmaya teşvik suretiyle TSK'nın ABD'ye bağımlılığını azaltma bakımından olumlu açıdan da bakılabilir.

Tarihinde ilk kez 1993 yılında ABD'den 3.4 m. $'lık ithalat yapan Türkiye bu hacmi orta vadede devam ettiremeyeceği için Amerika açısından önemli bir pazar olamayabilir. Dış ticaret dengesi Türkiye'nin aleyhine olduğu sürece zaten bu arzu edilen bir ekonomik ilişki değildir. Büyük bir olasılıkla Türkiye pazarının ABD için tutarlı veya karşılıklı büyüme göstermeyeceğini hesap eden Amerikalı yöneticilerin Türkiye'yi Avrupa ile Gümrük Birliği'ne geçmesi ve AB tam üyesi olma yolunda desteklemelerinin bir nedeni de bu olsa gerek.

Sonuç olarak, Türk-Amerikan ilişkileri tekrar savunma paydasında birleşmekte. Rusya Federasyonu'nun Avrupa Konvansiyonel Güç İndirimi anlaşmasını zorlayarak Kafkaslar'da güç artırımına gitmek istemeleri, İran İslâm Cumhuriyeti'nin nükleer güç edinme çabaları hakkında duyumlar, Irak ve Suriye sorunları, Türk-Yunan uyuşmazlıkları ve Yunanistan'ın ABD'ni NATO dışında ikili bir anlaşmayla savunmasına ortak etmesi Türk-Amerikan ilişkilerini belki de her zamankinden daha önemli bir devreye sokuyor. Tarih, sanki "Sovyetler Birliği'nin dağılması, komünizmin çökmesi, liberalizmin zaferi oldu ve tarihin sonu geldi" iddiasında bulunanlardan öç alırmışçasına çöküşlerin kansız olamayacağını kanıtlama çabası içinde. Vasat liderlerin yönetiminde bulunan bütün dünya devletleri için ise savunma herhalde en öncelikli konu. Bu bağlamda, Türkiye'nin savunma gereçlerinin temini tek taraflı bağımlılıktan ayrılma sürecine giriyor ise, Türkiye-ABD ilişkileri daha sağlıklı bir zemine oturacak demektir. Göstergeler o yöndedir ki, Türkiye'nin stratejik önemi Batı için azalmak bir yana, gün geçtikçe artıyor

Türkiye'nin Balkan politikası

HASAN ÜNAL

Türkiye'nin 1990'larla birlikte yakın çevresine ilişkin olarak yürüttüğü dış politikaları üzerine yoğun spekülasyonlar yapılmıştır. Bu yakın çevrenin önemli parçalarından birisi de Balkanlar'dır. Yugoslavya'nın parçalanma sürecinin silahlı çatışmaya dönüşmesi; bu çatışmanın Bosna-Hersek'i de içerisine alarak adeta bir soykırım halini alması, Türkiye'nin savaşı durdurmak için uluslararası platformlarda askeri müdahale lehinde siyaset izlemesi Ankara'nın dış politika amaçları konusunda gerek içerde, gerekse dışarda yoğun ilgi uyandırmış ve konuya dair çeşitli yorumlar yapılmıştır. Çoğu zaman dar bir açıdan yapılan bu yorumların büyük ölçüde sığ denebilecek bilgi birikimine dayandırılmaya çalışıldığı da gözlenmektedir. Türkiye'nin bölgeye yönelik siyasetinin daha iyi kavranabilmesi için öncelikle Ankara'nın Balkan politikalarını belirleyen temel faktörler üzerinde durmak gerekecektir.

Bu önemli faktörlerden ilki iki yönlü bir güvenlik stratejisi ile ilgilidir. Türkiye gerek I. Dünya Savaşı, gerekse II. Dünya Savaşı sonrasında bölgede oluşan yeni haritalardan dolayısıyla siyasi dengelerden *tatmin olmuş* bir ülke olarak doğmuş olmasına rağmen, mevcut güç dengesinin ister Balkanlı ülkeler tarafından, isterse Balkanlar dışından gelecek güçler tarafından değiştirilmesi ihtimali her defasında Türkiye'yi *rahatsız* etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren barış antlaşmalarının tamamlanmasının ardından ortaya çıkan siyasi haritanın muhafazasının temini Türkiye'nin iki savaş arası dönemde izlediği Balkan politikalarının temelini oluşturmuştur. Hatta, bölgedeki güç dengesinin Balkanlı ülkelerden birinin veya birkaçının kendi başlarına ya da çevredeki devletlerle işbirliği halinde değiştirmek istemeleri ihtimali Türkiye'yi mevcut haritanın korunması konusunda aktif olmaya itmiş; böylece, Ankara hükümetleri 1930'larda *Balkan Antantı*'nın kurulmasına katkıda bulunmuşlardır. Ancak, Türkiye'nin korkulu rüyası kısa bir süre sonra gerçeğe dönüşmüş ve Mussolini İtalya'sının batağa saplandığı Balkanlar'ın hemen tamamı II. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında bölge içinden ve yakın çevresinden müttefikleriyle birlikte hareket eden Hitler Almanya'sının işgaline uğramıştı. Türkiye bu dönemde kendisini ciddi tehdit altında hissetmişse de, Hitler'in meşhur Barbarossa Harekâtı ile kuzeye yani Rusya'ya yönelmesi bir miktar rahatlık yaratmıştı. Fakat, bütün bunlar Ankara'ya Balkanlar bölgesinin stratejik açıdan, kendi güvenliği açısından ne kadar önemli olduğunu hatırlatmaya fazlasıyla yetmişti.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Balkanlar'da Soğuk Savaş dengesini belirleyecek sınırların nerelerden geçeceği konusu uzun süre Ankara'yı endişelendirmişti. Örneğin, 1946-49 yılları arasında Yunanistan'da meydana gelen iç savaş ve bu ülkenin komünist kontrolüne girebileceği ihtimali olabildiğince kaygı yaratmıştı. Zira, böyle bir durumda Türkiye doğrudan Sovyetler Birliği ile sınırı olmasından dolayı doğudan ve Komintern'in kontrolünde bulunacak Bulgaristan ve Yunanistan'dan dolayı da batıdan çevrilmiş olacaktı. II. Dünya Savaşı sırasında Yunanistan'ın Alman işgaline uğramasıyla bütün Ege adalarının Hitler'in denetimine girmesi üzerine, Türkiye'nin Ege Denizi'ni kullanamaz hale gelmiş olduğu hatırlanırsa, böyle bir komünist kuşatmasının Ankara açısından ne kadar sakıncalı olabileceği daha iyi anlaşılır.

Yunanistan'da komünistlerin yenilgiye uğraması, Yugoslavya'nın Ko-

mintern'den kovulması üzerine Balkanlar'da kurulan Soğuk Savaş dengesi Türkiye'yi bir miktar rahatlattı. 1950'lerde Türkiye, NATO üyeliğini müteakip başlattığı Sovyetler Birliği'nin yayılmacı politikalarını engellemek gayesi güden bölgesel ittifaklar zincirine Balkanları da ilave ederek Yunanistan ve Yugoslavya ile birlikte Balkan Paktı'nı kurmuştur. Balkan Paktı her ne kadar uzun ömürlü olmamışsa da Soğuk Savaş sınırlarının belirginlik kazanması ve bu dengenin muhafaza edileceğinin anlaşılması Türkiye'nin bölgeye yönelik endişelerini öncelikli dış politika problemleri olmaktan çıkarmıştır. Bu gidişat Soğuk Savaş yılları boyunca devam etmiş ve Bulgaristan'la bazen artan, bazen azalan gerginlik halleri Türkiye'nin bölgeye yönelik politikalarındaki genel çerçeveyi değiştirmemiştir.

ABC ARŞİVİ

Makedonya, Yugoslavya'nın dağılmasının ardından bağımsızlığını kazandı ve kendisini Balkanlar'daki çok bilinmeyenli denklemin içinde buldu. Türkiye'nin bu süreçte Makedonya'ya yaptığı resmi ziyaretler, özellikle Yunanistan ve Yeni Yugoslavya tarafından pek hoş karşılanmazken Türkiye'nin Balkanlar'da nüfuz kazanmasına hayati bir önem atfedenler, bu bölgedeki ağırlığımızın artmasını elzem görüyorlardı.

Komünist rejimlerin Doğu Avrupa'da ve Balkanlar'da sona ermesi; ayrıca, Yugoslavya'nın parçalanma sürecine girmesi, Türkiye'nin Balkan politikalarındaki güvenlik boyutunu bir kez daha ortaya çıkarmıştır. Balkanlar'da son birkaç yıldır yaşanmakta olan krizin uluslararası ilişkiler açısından en belirleyici yanı, Büyük Güçler'in olup-bitenlere müdahil olmak yönünde çok isteksiz görünmeleridir. Bunun tabii bir sonucu olarak, bölge ülkeleri kendi aralarında pek belirgin olmasa bile bloklaşmaya gitme eğilimi göstermişlerdir. En azından, konjonktürel çıkar birliği sonucu bazı ülkeler arasında bir başka ülke veya ülkeler topluluğuna karşı birlikte hareket etme durumu ortaya çıkmıştır.

Bütün bunlar Türkiye açısından şunu ifade etmektedir: Eğer Ankara, Balkanlar'da olup-bitenlere karşı lâkayt kalmayı yeğleyecek olursa, o takdirde, oldukça hareketli görünen bölgedeki diplomatik kutuplaşmalar Türkiye'nin aleyhine sonuçlanabilir, yani güç dengesi Türkiye'nin dostu sayılmayacak güçler tarafından kendi lehlerine değiştirilebilirdi. Yunanistan'ın Jivkov rejiminin devrilmesinden sonra Sosyalist Parti adını alarak Bulgaristan'da seçimleri kazanan ve böylece iktidarda kalan eski komünist partisi idarecilerine sürekli olarak "Kıbrıs Sendromu"ndan bahsederek Türkiye aleyhtarı bir cephenin oluşmasına çalıştığı, hatta bu amaçla 1990 ve 1991 yıllarında dinî birlik gibi gerekçelerle gerçekleşmesi mümkün olmayan Ortodoks birliğini birtakım manevralarla yaratmaya çalıştığı bu amaçla Eski Yugoslavya'da Sırplar'ın başını çektiği Ortodoks kesim ile Bulgaristan'ı bir araya getirerek Türkiye aleyhine bir güç dengesi kurmak için gayret sarfettiği göz önüne alınacak olursa, Ankara'nın kaygılarını anlamak mümkün olur ve Türkiye'nin Balkanlar'daki gelişmelere neden sırt çeviremeyecek durumda olduğunun sebepleri kendiliğinden ortaya çıkar.

Yunanistan'ın çabaları hem temel itibariyle yüzeysel gerekçelere dayandığı ve doğru olmayan genellemelerden hareket ettiği için Atina açısından istenilen sonuçları verememiştir. Aynı zamanda, Türkiye de bölgede yürütülen diplomatik mücadeleye katılarak Balkan Savaşları öncesinde olduğu gibi kendi çıkarlarını kökten tehdit eden bir bloklaşma ihtimalinin önünü almıştır. Ancak, özellikle Bosna-Hersek'teki savaşın başlangıcından bu yana giderek belirginleşen bir Sırp-Yunan dayanışması sözkonusudur ve muhtemelen bunun devamlılık arz etmemesi için Türkiye birtakım diplomatik girişimler başlatacaktır.

Burada vurgulanmaya çalışılan, Balkanlar'daki güç dengesinin muhafaza edilmesinin Türkiye açısından

çok önemli olduğudur ve Ankara bu güç dengesinin korunması için kendisinin bazı diplomatik girişimler yapması gerektiğine kanaat getirdiği takdirde bundan çekinmemektedir. Dolayısıyla 1990'larda Türkiye'nin Balkanlar'da aktif görünen dış politikasının dayandığı ilkeler temel itibariyle 1930'larda ve 1950'lerdeki güvenlik endişeleriyle uyum içerisindedir ve bölgedeki ülkelerin iç işlerine karışmamak, hatta Türkiye'nin güvenlik algılamalarını doğrudan ilgilendirmediği ölçüde bölgedeki devletlerin birbirleri arasındaki sorunlara müdahil olmamak yolundaki Türk dış politikasının ana unsurlarında herhangi bir değişim göze çarpmamaktadır.

Bu noktada 1990'larda Türkiye'nin yakın çevresi ve dolayısıyla Balkanlar ile 1960'lara ve 1970'lere göre arttığı gözlenen ilgisinin bir başka yönü ve sebebi daha vardır. Türkiye özellikle 1980'lerde ihracat ağırlıklı bir ekonomi politikasını benimsemesinin ardından 1980'lerde nasıl Ortadoğu'ya yönelik alâkası artmışsa komünist rejimlerin Balkanlar'da çökmesiyle birlikte hem bu bölgeye, hem de eski Sovyetler'e ve Doğu Avrupa'ya benzeri gerekçelerle daha fazla ilgi göstermiştir. Aslında Türkiye'nin Eski Yugoslavya ve Doğu Avrupa ülkelerinden Polonya ile olan ekonomik ilişkileri 1980'lerde bile özellikle bavul ticareti yoluyla hızlı bir şekilde büyümüştü.

Aynı doğrultudaki gelişmelerin komünist rejimlerin sona erdiği Balkan ülkeleriyle de oluşacağı yönünde tabii bir beklenti ortaya çıkmıştı. Nitekim, şu anda Balkanlar'ın savaş olmayan bölgeleriyle mesela, Bulgaristan, Romanya ve Makedonya başta olmak üzere pek çok Balkan ülkesi ile ticaretini genişlettiği gözlenmektedir. Türkiye'nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Projesi çerçevesindeki beklentileri her ne kadar henüz gerçekleşmemiş olsa bile, Ankara'nın Balkan devletlerini bu projenin içerisine çekmiş olmasındaki gerekçeler sözkonusu ihracata dayalı ekonomi politikalarının benimsenmesi ve istikrarlı pazar arayışlarıyla doğrudan ilgilidir. İşte pazarın istikrarının sağlanması için gayret sarfedilmesi, yukarıda bahsedilen güvenlik stratejisi ile de bir uyum sağlamaktadır.

Bu iktisadi gerekçelerle bağlantılı iki ayrı hususun da burada altını çizmek gerekir. Türkiye ihracata yönelik ekonomi politikalarını benimsemesinden bu yana Avrupa Topluluğu'na yaptığı ihracatı katlamalı bir şekilde artırırken, Topluluktan yaptığı ithalatı da aynı ölçülerde yükseltmiştir. Balkanlar, Türkiye'yi Avrupa'ya bağlayan bir tür köprü durumunda olduğu için, buradaki siyasi istikrarsızlık, kargaşa ve özellikle silahlı çatışmalar Türkiye'nin ekonomik çıkarlarını zedeleyebilme ihtimalleri doğurmaktadır; zira, Türkiye'nin hem ihracatının, hem de Avrupa'dan yaptığı ithalatının önemli bir bölümü Balkanlar üzerinden kara yoluyla taşınmaktadır.

Ayrıca, aynı konuyla iç içe olan bir başka husus da Ege hava sahasının sivil havacılığa kapalı olması sebebiyle Türkiye'ye Avrupa'dan gelen ve Türkiye'den Avrupa'ya giden bütün hava taşımacılığının Balkanlar üzerinden yapılmasıdır.

Dolayısıyla Balkanlar'ın istikrarlı olup olmadığı hava trafiğini dahi etkileyebilmektedir. Örneğin, Eski Yugoslavya topraklarında süren savaş yüzünden Yugoslav hava sahasının önemli bir bölümü 1992 ve 1993 yazında aralıklı olarak sivil havacılığa açılabilmiş; bunun sonucunda hava yolu bir miktar güneye kaydırılarak Kuzey Yunanistan'dan geçmek üzere yeniden düzenlenmiş; ancak, bu ülkenin özellikle Türkiye'ye gelen ve turist taşıyan uçakların geçişini hava trafiğinin çok yoğun olduğu gerekçesiyle yavaşlatması Türk turizmine bir miktar darbe vurma riskini gündeme getirmişti. Bütün bunlara Almanya'da yaşayan Türkler'in tatile gelirken ve dönüşlerinde Balkanlar'daki istikrarsızlık yüzünden karşılaştıkları sorunlar da eklenince, bu bağlantının istikrarlı ve açık olmasının Türkiye açısından ne kadar önem arz ettiği belirginlik kazanmaktadır.

Türkiye'nin Balkanlar'a yönelik siyasetini belirleyen bu faktörlerin açıklanmasından sonra 1990'h yıllarda Ankara hükümetlerinin bölgede neler yapmaya çalıştığı da kendiliğinden ortaya çıkmış oluyor. Yani, Türkiye'nin çabaları, bazı başkentler tarafından sistematik bir şekilde propaganda edildiği gibi, yeniden Osmanlı İmparatorluğu'nu kurmak, bölgede istikrarsızlık yaratarak hegemonya oluşturmaya yönelik değil; tam tersine, bölgedeki siyasi dengeyi ve istikrarı korumaya matuftur. Hatta, Ankara Balkanlar'daki mevcut yapının devamına fevkalade önem verdiği halde, buna katkı sağlaması muhtemel bazı girişimlerden sırf bölgedeki ülkelerin iç işlerine veya devletlerin kendi aralarındaki sorunlara karışmak manasına geleceği düşüncesiyle kaçınmaktadır. Bu türden bir müdahil olma durumu sadece soruna taraf olan devletlerin ortak isteği sonucu gerçekleşebilmektedir. Dolayısıyla, Türkiye bazan çıkarlarının bir kısmının zarar görmesi ihtimali ortaya çıkmakla birlikte, izah edilmeye çalışılan bu muhafazakâr siyasette ısrarlı görünmektedir.

Türkiye-Türk cumhuriyetleri ilişkileri

GÜN KUT

SSCB'yi meydana getiren 15 Birlik Cumhuriyeti içerisinde nüfusun çoğunluğunu çeşitli Türk lehçelerini konuşanların oluşturduğu Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler, uzun bir aradan sonra 1990'larda canlandı. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından İkinci Dünya Savaşı'na kadar Türkiye-SSCB ilişkilerinin özel durumu ve Osmanlı'nın son dönemindeki Pan-Türkist politikaların yeni cumhuriyeti kuran kadrolar tarafından resmen reddedilmiş olması nedeniyle, SSCB topraklarında yaşayan ve Türk lehçeleri konuşan topluluklar Türkiye'nin dış politika gündeminde önemli bir yer almadılar.

Soğuk Savaş'ın başlaması ve ideolojik-askeri kamplaşmada Türkiye'nin Batı saflarında yer almasıyla birlikte, artık her biri SSCB'nin anayasal yapısı çerçevesinde Birlik Cumhuriyeti statüsü edinmiş olan 5 Türk Cumhuriyeti ve diğer topluluklarla özel ilişkiler geliştirilmesi imkansız hale geldi. SSCB'ye karşı çok temkinli bir politika izleyen Türkiye, komşusu olduğu bu süper gücü tahrik etmek anlamına gelecek her türlü girişimden dikkatle kaçındı.

Soğuk Savaş'ın 1989'da sona erme sürecine girmesi, bu durumu büyük ölçüde değiştirdi. SSCB'de Mihail Gorbaçov'un Glasnost ve Perestroyka politikalarıyla gündeme gelen yenileşme ve yumuşama kısa sürede Türkiye-SSCB ilişkilerine de yansıdı. Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkileri açısından değişen koşulların ilk belirtisi, 1988'de alevlenen Karabağ sorunu konusunda Türkiye'den destek arama amacıyla Azerbaycan SSCB lideri Ayaz Muttalibov'un Ocak 1990'daki Ankara ziyareti oldu. Bu ziyaretin hemen ertesinde Bakü'de ortaya çıkan ve Sovyet tanklarının Karabağ olaylarını protesto eden yüzlerce Azeri göstericinin üzerine sürülerek ölümüne yol açan olayların ardından Türkiye, resmî düzeyde son derece temkinli davranmakla birlikte, gerek Azerbaycan, gerekse diğer Türk Cumhuriyetleri konusunda yeni koşullara uygun politikalar geliştirme zorunluluğunu duymaya başladı. Bu süreç, gerek uluslararası politikadaki gelişmeler, gerekse SSCB'nin devlet yapısında ortaya çıkan değişikliklerle hızlandı. Temmuz 1991'de de Varşova Paktı feshedildi.

SSCB'nin içerisindeki gelişmeler ise, birliği meydana getiren cumhuriyetlerin bağımsızlık ilan etmeleriyle bu devletin ortadan kalkması sonucunu getirmesi açısından Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinde yeni bir sayfa açtı. Dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal Mart 1991'de gerçekleştirdiği SSCB ziyareti sırasında Azerbaycan ve Kazakistan'a da uğramıştı. Bu ziyaretin hemen ardından SSCB'nin geleceği konusunda yapılan halkoylamasını boykot eden Gürcistan da bağımızlıklarını daha önce ilan etmiş olan Litvanya ve Ermenistan'a katıldı. Gorbaçov'un artık açıkça dağılma sürecine giren birliği birarada tutma gayretlerini yetersiz bulan sertlik yanlısı komünistlerin Ağustos 1991'deki başarısız darbe girişimleri ise birlik cumhuriyetlerinin tümünü bağımsızlığa iten son gelişme oldu. Azerbaycan 30 Ağustos, Kırgızistan 31 Ağustos, Özbekistan 1 Eylül, Türkmenistan 27 Ekim ve Kazakistan 16 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan etti. Aynı dönemde diğer cumhuriyetlerin de bağımsızlık ilan etmesi ve Baltık ülkeleriyle Gürcistan dışındakilerin 21 Aralık'ta Bağımsız Devletler Topluluğu'nu kurduklarını açıklamalarının ardından 25 Aralık'ta SSCB resmen feshedildi.

SSCB'nin dağılma sürecine girmesi ve Türk Cumhuriyetleri'nin ardarda bağımsızlık ilan etmeleri, Türkiye'yi

bir ikilemle karşı karşıya bırakmıştı. Sovyet yönetiminin birliğin yok olmasına karşı nasıl bir tutum takınacağı kestirilemiyordu. Ancak Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlık ilanı da gözardı edilemeyecek bir gerçekti. Türk Dışişleri Bakanlığı durumun yerinde tespit edilebilmesi için Büyükelçi Bilal Şimşir başkanlığını bir heyeti Eylül 1991'de bölgeye gönderdi. Heyetin izlenimlerini ve SSCB'deki gelişmeleri dikkate alan Türkiye, Kasım'da Azerbaycan'ı, Aralık'ta da diğer Türk Cumhuriyetlerini tanıyan ilk ülke oldu.

Tanıma ve bu ülkelerde konsolosluklar kurmanın ardından Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkiler gerek resmî, gerek gayrıresmî düzeylerde büyük bir hızla gelişti. Türkiye'de 1991 sonunda işbaşına gelen Süleyman Demirel hükümeti, Türk Cumhuriyetleriyle eşitlik ve tam bağımsızlık ilkeleri çerçevesinde çok yakın ilişkiler kurma ve bu ülkelere elden gelen yardım ve desteği sağlama politikasını benimsedi. Başbakan Demirel ve Türk Cumhuriyetleri liderleri ilk kez Şubat 1992'de İsviçre'nin Davos kentindeki bir toplantıda biraraya geldiler. Bu toplantıda, kültür, dil ve tarih açısından Adriyatik Denizi'nden Çin'e kadar uzanan alanda bir Türk dünyasının ortaya çıkmış olduğu ve Türkiye'nin bu alanda yer alan bağımsız Türk Cumhuriyetleri için model oluşturduğu dile getirildi.

1992 yılı, Başbakan Demirel'in tüm Türk Cumhuriyetleri'ni kapsayan resmî ziyareti sırasında bu ülkelerde ilk büyükelçiliklerin açılması ve çok sayıda anlaşmanın imzalanmasıyla ikili ve çok taraflı ilişkiler açısından tam bir dönüm noktası oldu. Bunun sonucu olarak toplam 10 bine yakın öğrenci Türkiye'de eğitim kurumlarına yerleştirildi. Türkiye'den de bu ülkelere öğrenci gönderildi. TC Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Türk Cumhuriyetleri'nde çok sayıda okul açıldı. Latin alfabesine geçme kararı alan cumhuriyetlere bu konuda destek sağlandı. Yaklaşık 1 milyar dolarlık ticaret kredisi açıldı. Türk Cumhuriyetlerinin telekomünikasyon sistemlerinin modernleştirilmesine girişildi. Türk Hava Yolları, Kırgızistan hariç diğer ülke başkentlerine tarifeli seferler koydu. Türkiye Radyo Televizyonu, bu ülkelere yönelik yayınlar başlattı. İpek Yolu'nun yeniden canlandırılması ve demiryolu bağlantılarının tamamlanması projeleri gündeme geldi. Resmî ziyaretler giderek sıklaştı. Ortak kültür ve spor faaliyetlerine başlandı. Ekim 1992'de ise Ankara'da ilk Türk Cumhuriyetleri Zirvesi Toplandı.

Resmî düzeydeki bu ilişkilerin yanı sıra, ekonomik ilişkiler de Türk Cumhuriyetleri'nde iş ve yatırım olanakları arayan Türk firmalarının faaliyetleriyle büyük ölçüde canlandı. Özellikle küçük ve orta ölçekli işletmeler düzeyinde Türk girişimcileri ve inşaat şirketleri, gerek bireysel, gerekse yabancı ve yerli ortaklıklar aracılığıyla çok sayıda yatırım ve ihalede başarılı sonuçlar elde etti. Bağımsızlıktan sonraki iki yıl içerisinde anlaşması yapılan projelerin mali portresi Azerbaycan'da 500.000 dolar, Kazakistan'da 400.000 dolar, Kırgızistan'da 120.000 dolar, Özbekistan'da 750.000 dolar, Türkmenistan'da 1 milyon dolar düzeyine ulaştı. Türkiye'nin bu ülkelerle dış ticaret hacmi de 1992'de toplam 280.000 dolardan 1993'te toplam 500.000 dolar düzeyine çıktı.

1920'lerden bu yana neredeyse tümüyle kopuk olan ilişkilerin çok kısa bir sürede böylesine hızlı gelişmesi, bölgede üstünlük sağlamak için bir Türkiye-İran rekabeti sürmekte olduğu, Türkiye'in Pan-Türkist amaçlara

ABC ARŞİVİ

Gerek dil, gerekse kültür açısından Türkiye'ye en yakın ülke olan Azerbaycan'la olan ilişkiler Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra biraz da devlet başkanlarına göre değişen bir rota izledi. Resimdeki Ebulfeyz Elçibey, Türkiye'ye en yakın lider olarak biliniyordu. Daha sonra devlet başkanı olan Haydar Aliyev'in ise Rusya'ya yakın olduğu söylendi. Azerbaycan'ın darbelerle, hükümet entrikalarıyla örülü demokratik hayatına Türkiye'deki milliyetçi grupların da müdahele etmek istediği iddia edildi.

yönelebileceği, Türkiye modelinin geçerli olamayacağı gibi bir dizi tartışmaya neden oldu. Gerçekten, Türkiye modeli kavramı ortaya atıldığında, İran'ın yeni bağımsızlığını kazanan cumhuriyetlerde ortaya çıkabilecek istikrarsızlıklardan yararlanarak köktendinci politikalarını bu ülkelerde yaymak isteyebileceği yolunda genel bir kanı vardı. Türkiye modeli, bir anlamda nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan bir ülkede demokratik, laik ve pazar ekonomisine dayalı bir devlet yapısının başarıyla uygulanabileceğini göstermesi açısından örnek olabilecekti.

Ancak İran, beklenenin tersine Türk Cumhuriyetleriyle ilişkilerini dinsel ögeler yerine ekonomik ve ticari açılımlar üzerinde biçimlendirdi. Siyasi açıdan Türk Cumhuriyetlerinde belirgin bir istikrarsızlık tehlikesi de ortaya çıkmayınca, Türkiye modelinin bu boyutu anlamını yitirdi. Kısacası, bölgede ciddi bir Türkiye-İran rekabeti ya olmamış, ya da başından itibaren bölge ülkeleri Türkiye modelini benimsemiş ve konu kapanmıştı. Ancak Türkiye modelinin Türk Cumhuriyetleri için asıl çekici olan boyutu, Türkiye'nin Batı Avrupa ile çok yakın ve köklü ilişkiler içinde olması ve Avrupa kurumlarının hemen hepsinde yer almasıydı. Bu açıdan Türk Cumhuriyetleri'nin asıl hedefleri olan Batı'ya yönelme ve hızla gelişerek dünya ekonomisi ve siyaseti içerisinde yer alma projesi için Türkiye, dil, tarih, kültür ve doğal sempatilerin yakınlaşmayı kolay hale getirdiği vazgeçilmez bir müttefikti.

Türkiye modelinin bu boyutunun ön plana çıkması ise, 1993'e gelindiğinde SSCB'nin dağılma şokunu bir ölçüde atlatmış olan, ancak ağır ekonomik ve siyasi krizlerin baskısı altında bulunan Rusya Federasyonu'nun iç politikasında Türkiye'ye karşı bir tepki oluşmasına yol açtı. Rusya Federasyonu'nun SSCB'nin dünya politikasında sahip olduğu ağırlığa kavuşmasını isteyen ve eski Sovyet cumhuriyetlerinden Kafkasya ve Orta Asya gibi "yakın çevre'de yer alanların Moskova merkezli siyasi ve ekonomik işbölümünden kopmaması gerektiğini savunan güçlerin iktidardaki ağırlıklarını artırmalarıyla yavaş yavaş bir Türkiye-Rusya rekabeti belirmeye başladı. Türkiye, Rusya ile son dönemde büyük bir hızla gelişen ilişkilerine çok önem vermesine karşın, Türk Cumhuriyetleri'nin yeniden Moskova'da bağımlı hale gelmesine karşıydı.

Ancak Türk Cumhuriyetleri, Türkiye ile ilişkilerinin Rusya'daki sertlik yanlılarının istismarına konu olmasından mümkün olduğunca kaçındılar. Bu nedenle, her yıl yapılması kararlaştırılmış olan ve 1993'te Bakü'de toplanması planlanan Türk Cumhuriyetleri Zirvesi, Azerbaycan'daki iç karışıklıklar gerekçesiyle ertelendi. Aynı dönemde Türkiye ile Rusya arasındaki çekişme petrol boru hatları konusunda iyice açığa çıktı. Türkiye, Hazar Denizi havzasından çıkarılacak petrolün Bakü-Ceyhan hattı üzerinden Akdeniz'e taşınmasını önermişti. Rusya ise en kısa ve ekonomik yolun Bakü'den Karadeniz kıyısındaki Rus limanı Novorossisk'e, oradan da tankerler aracılığıyla Türk Boğazları'ndan Akdeniz'e ulaştırılması olduğunu savunuyordu. Ancak bu, Boğazlar'dan geçen ve tehlikeli madde taşıyan tanker sayısında büyük bir artış anlamına geldiğinden, Türkiye Boğazlar'ın ve özellikle de İstanbul'un güvenliği açısından gerekli yasal önlemleri alarak Novorossisk yoluyla büyük miktarlarda petrol taşınması projesini ekonomik olmaktan çıkardı.

1994 ve 95 yılları, bir yandan Türkiye'nin hem Türk Cumhuriyetleri, hem de Rusya ile ilişkilerini her alanda geliştirdiği, diğer yandan da petrol boru hatları konusundaki çekişmenin sürdüğü bir dönem oldu. İkinci Türk Cumhuriyetleri Zirvesi 1994'te İstanbul'da, üçüncüsü de 1995'te Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te yapıldı. 1994 itibariyle dış ticaret hacmi de Azerbaycan ile 150 milyon dolar, Kazakistan ile 170 milyon dolar, Kırgızistan ile 22 milyon dolar, Özbekistan ile 1 milyar 450 milyon dolar, Türkmenistan ile de 1.5 milyar dolar düzeyine çıktı. Türkiye tarafından 1991'den itibaren yapılan toplam insani yardım da 1995 yılı itibariyle Azerbaycan için 51 milyon dolar, Kırgızistan için 20 milyon dolar, Özbekistan için 54 milyon dolar, Türkmenistan için de 6 milyon dolar civarında oldu.

Petrol boru hatları konusundaki belirsizlik ise devam etti. Azerbaycan ve Kazakistan, petrol üretimi ve taşınması için kurulan uluslararası konsorsiyumların siyasi nedenlerle boru hatlarının geçeceği yollar konusunda tereddüt etmeleri yüzünden zor durumda kaldılar. Türkiye'nin Hazar petrol alanlarından ilk aşamada dünya pazarlarına sunulacak az miktardaki petrolün Novorossisk ile birlikte Gürcistan'ın Supsa limanına uzanan ikinci bir hattan eş zamanlı olarak taşınması yolundaki önerisinin kabul görmesi ise hem petrol ihracatçısı cumhuriyetleri bütünüyle Rusya'ya bağımlı olmaktan kurtardı, hem de Bakü-Ceyhan hattının gündemdeki yerini korumasını sağladı.

Boru hatları konusu daha uzun süre tartışılacak olmakla birlikte, pek çok açıdan Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin belirli bir olgunluğa ulaştığı söylenebilir. Bağımsızlığın hemen ardından gelen döneme damgasını vuran duygusallık, yerini karşılıklı çıkar ve güvene bırakmış, siyasi ilişkiler gerçekçilik zeminine oturmuştur.

Dış politikada Kürt sorunu

RAGIP DURAN

Ankara'nın Kürt politikasında uyguladığı "önce saldırı sonra savunma" diye özetlenebilecek tutumuna geçmeden önce komşu ülkeler ve Batı başkentlerinin Kürt sorununa ilişkin yaklaşımlarını irdeleyelim:

Ankara-Şam: Türkiye'nin Suriye ile ilişkileri zaten Hatay'ın Misak-ı Milli'ye dahil edilmesinden bu yana (1939) sorunlu. Ortadoğu'da su unsurunun önem kazanmasının yanısıra, Ankara'nın PKK liderinin, Şam yönetiminin bütün tekziplerine rağmen Suriye'de yaşadığını savunması, iki başkent arasında su-Apo ikilemini birer diplomatik koz olarak sahneye çıkarıyor. Kürtlerin "Küçük Güney Kürdistan" olarak tanımladıkları Suriye Kürdistan'ında, üstelik zengin petrol bölgesinde, Suriye - Türkiye sınır bölgesinde bir milyonu aşkın Kürdün yaşaması, ve PKK'nin bu topluluk üzerinde oldukça etkili olması, Hafız Esad'ın da çok çeşitli milliyet, din ve mezheplerden oluşan ülke nufusuna aşırı hassas dengeli bir şekilde yaklaşması Ankara-Şam ilişkilerinde, Şam'ın Kürt nufusu ve dolayısıyla PKK'yi bir kalemde yok saymasını engelliyor. Dönem dönem PKK militanlarını hatta bir keresinde liderini gözaltına alan Şam, İsrail-Filistin yakınlaşmasından sonra, ABD'nin "Terorist Ülkeler" listesinden çıkabilmek için kartlarını özenli bir şekilde kullanmak amacında. Washington'un Mısır ve Ürdün'den sonra, Orta Doğu'da Pax Americana'ya Suriye, Irak hatta İran'ı da dahil etme girişimleri nedeniyle, Şam, sadece Türk heyetlerinin değil, Amerikan dışişleri bakanlarının da sık uğramak zorunda kaldığı bir başkent.

Ankara-Tahran: İran, şeriat rejiminin işbaşına geçmesiyle, kendi içindeki Kürt meselesini, hem askeri şiddet (İran KDP'sinin üç lideri yurtdışında komplo sonucu öldürüldü) hem de dini baskıyla 1979'dan bu yana dondurmuş durumda. Ancak, Ankara, Tahran'ın şeriat ihracatçısı ideolojisini, Türkiye'deki İslamcı grupları maddi ve manevi olarak desteklemesi nedeniyle zararlı bulurken, hem Bağdat rejimi ile hem de Irak KDP'si ile iyi ilişkiler sürdürmek isteyen İran KDP'sine karşı olumlu bakmıyor. PKK'nin İslamiyet hakkındaki görüşleri ve Öcalan'ın İran hakkındaki olumlu açıklamaları, Ankara'yı güç durumda bırakıyor. İran, 2500 yıllık devlet tecrübesi ve "Acem becerisi" ile, zaman zaman kendi rejimine muhalif Halkın Mücahitleri (Mesud Recevi) örgütünün Türkiye'deki etkisini zayıflatmaya çalışırken, PKK'ye de yarı-gizli destek vermekten çekinmiyor. Örgüt yöneticisi olduğu dönemde Osman Öcalan'ın İran yerel makamları ile dostane ilişkiler geliştirdiği herkes tarafından bilinen bir olgu. Ankara, çeşitli girişimlerine rağmen, ne şeriatçı ne de Kürt yanlısı faaliyetlere İran'da set çekemedi. Tahran, bölgenin geleneksel deyimiyle "Kendi Kürdünü dövüp, komşunun Kürdünü sevmeye" devam ediyor. Tahran'ın Azerbeycan, Kafkasya ve Orta Asya'da Ankara'yla giriştiği rekabet açısından da, Türkiye Kürtlerine karşı antipatik davranması zaten beklenmiyor. Ancak, PKK'nin özellikle İran-Türkiye sınır bölgelerinde İranlı Kürtleri de etkileyebilme olasılığı, Tahran'ı orta ve uzun vadede rahatsız eden bir gelişme.

Ankara-Bağdat: Türkiye, Kürt sorunu konusunda en yoğun diplomatik ilişkilerini Bağdat'la gerçekleştirdi. Türkiye'den sonra en büyük Kürt nufusu Irak'ta yaşadığı gibi, Molla Mustafa Barzani 1946 yılında İran'da Mehabat kentinde kurulan Kürdistan Cumhuriyeti'nden bu yana, Kürtlerin özerklik ve demokrasi mücadelesini esas olarak Irak'ta yü-

rüttü. ABD'nin Körfez saldırısının ardından da, dünya, Iraklı Kürtlerin varlığını hatırlamak zorunda kaldı. Körfez Savaşı'nın, Ankara açısından bir başka özelliği de, kendi ülkesinde varlığını tanımadığı Kürtleri, Irak'ta tanıması oldu. Saddam Hüseyin, kendi Kürtlerine karşı "Enfal" adı verilen toplu kıyım yöntemini benimserken, 1988 yılında Halepçe'de 1 saat içinde 5 bini aşkın Kürdü kimyasal silahlarla yok etti. Türkiye-Irak arasındaki yaklaşık 300 km.lik dağlık sınır bölgesinde, Saddam'ın kurduğu 20 km.lik güvenlik kuşağı, yöre köylerinin tamamen boşaltılması ve buraya Bağdat asker ve polisinin karakollarının kurulmasıyla gerçekleşmişti. PKK, bu bölgeye Körfez Savaşı öncesinde bile yerleşti, kamplar kurdu, buradan sağladığı lojistik destekle, sınırdaki Türk hedeflerini vurdu. Bu dönemde zaman zaman PKK, Bağdat'ın güvenlik güçleriyle çatışmaya girmek zorunda kaldı. Körfez Savaşı'ndan sonra, bölgede Batılı ülkelerin desteğiyle kurulan Kürt *entité* 'si kendisine "Kürdistan Federe Hükümeti" adını vermişti. Ancak, başta Bağdat olmak üzere hiçbir başkent bu "Federe" yapıyı resmen tanımadı. Federe yapıyı temsil eden Barzani ve Talabani, 1966'dan bu yana süren anlaşmazlıklarını bir süre için dondurmuş olsalar da, 1993'den itibaren yeniden sıcak çatışmaya girdi. Bağdat, Barzani'yi kendisiyle uzlaşmaya daha yakın bulurken, Kürdistan Demokratik Partisi'nin lideri Ankara tarafından da "daha ciddi ve güvenilir" olarak değerlendirildi. Talabani ise, daha Filistin kamplarında 1970'li yıllarda başlayan sol eğilimli politikaları nedeniyle zaman zaman eleştirel yaklaşsa da PKK ile daha kolay anlaşabiliyordu. Bu nedenle de Ankara ile inişli-çıkışlı bir ilişkiye girdi. Her iki lider de, aslında K. Irak'ın dış dünyaya açılan tek resmi çıkışı olan Brem Halil (Habur'un Irak tarafı) sınır kapısı nedeniyle Türkiye ile arayı bozmak istemiyorlardı ama, PKK-Ankara anlaşmazlığının K. Irak toprakları içinde çözülmesine de karşı çıkıyorlardı. Türk Silahlı Kuvvetleri, 1982'den 1995'e kadar, gerek karadan gerekse havadan, bazen Ankara ile Bağdat'ın imzalamış olduğu "Sıcak Takip" anlaşmasına dayanarak, çoğu zaman da hiç bir hukuki temele başvurmaksızın K. Irak topraklarına girdi. Bağdat, Kürt meselesini Ankara ile birlikte, şiddete dayalı bir şekilde çözmek isterken, "PKK, Türkiye için nasıl bölücüyse, Barzani-Talabani de Irak için bölücüdür" saptamasından yola çıkarak, Kürt sorununu Kürtler olmaksızın çözme niyetini açığa vurdu.

Ankara-Kudüs: ABD ile olan yakınlığı, Arap dünyasının varlığına kasteden en büyük düşman olarak görmesi ve nihayet barış sürecinin iki büyük gücünden biri olması nedeniyle, İsrail, Ortadoğu'daki ağırlığı ile Kürt sorununa ilgi duyan bir devlet. Dönemin ana muhalefet lideri, Shimon Peres'in barış süreci resmen başlamadan önce, Istanbul'da yapılan Sosyalist Enternasyonal toplantısı sırasında Türk basın mensuplarının konuyla ilgili bir sorusunu yanıtlarken "Siz bana Filistinlileri sormayın, ben de size Kürtleri sormayayım" cümlesini sarfetmiş olması, İsrail'in o dönem Kürt politikaları açısından bir ipucu oluşturdu. Ankara'nın İsrail ile ilişkileri, MOSSAD ve acil harekat komando timlerinden temeline oturduğu için, bu ilişkilerde Türkiye istediğini bulamadı. İsrail, teklifleri geri çevirirken, 1993' den sonra, Ankara'ya "Terorist grupları, yasal ve siyasal alana çekmenin erdemlerini" anlatmaya başladı.

Ankara-Moskova: Moskova, Gorbaçov'den sonra Kürt meselesine, Rusya'nın bölgesel çıkarları açısından daha fazla önem vermeye başladı. Ankara ile Moskova arasında, Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığında zıt tarafların arkasında bulunmanın ötesinde, petrol ve doğal gaz hattının güzergahı ile Orta Asya'daki Türk-İslam etkisinin kırılması gibi değişik sorunlar bulunuyordu. Kuşkusuz bu çelişkilere, geleneksel Türk-Rus anlaşmazlığını, özellikle de Moskova'da milliyetçi rüzgarların güçlü bir şekilde estiği dönemde katmak gerekiyor. Moskova, kendi ülkesinde yaşayan yaklaşık 2 milyonluk Kürt nufusunun PKK politikaları temelinde bir araya gelmesine ses çıkarmazken, bu topluluğun etkinliklerine kimi zaman bakan düzeyinde katılmaktan çekinmedi.

Ankara-Atina ve Ankara-Sofya: Türkiye'nin güney, doğu ve kuzey komşuları, Ankara ile ilişkilerinde Kürt ipoteğine belirli ölçüde bağımlı kalırken, Kuzeybatıda Yunanistan ve Bulgaristan da, Ankara'nın diplomatik faaliyetlerinde Kürt gerçeğini tanıdı.

Yunanistan'ın Ankara ile zaten gergin olan ilişkileri, Atina yönetiminin 1994 yılında başkentte bir ERNK bürosunun açılmasına izin vermesi ile Kürt meselesini ön plana çıkararak ilerledi. Yunanistan'da eski ve görevde olan milletvekilleri ile askeri yetkililerin, HEP ve DEP'in Ankara'daki Genel Kurul toplantılarına gösterişli bir şekilde katılmalarının yanısıra, bir başka Yunan heyetinin PKK'nin Bekaa vadisindeki Mahzum Korkmaz Akademisinde örgüt lideri Öcalan ile basın önünde görüşmeleri, Ankara'nın "Atina, PKK'nin destekçisidir" kanısını pekiştiriyordu.

Bulgaristan Devlet Başkanı Jelev'in bir Ankara ziyareti sırasında (1994), "PKK de siyasi bir partidir" şeklindeki açıklaması, Türkiye'de hem yöne-

ABC ARŞİVİ

Türkiye'nin İran'la ilişkileri 80'lerde önce "devrim ihracı" sonra da Kürt sorunu çerçevesinde gelişti. Suriye, Irak, İran ve Türkiye'den oluşan "Topraklarında Kürt azınlık bulunan ülkeler" dörtlüsünde neredeyse her ülke komşu ülkedeki Kürt muhalefeti destekleyip, kendi ülkesindeki Kürt hareketini bastırmaya çalışırken, İran yönetimi Türkiye'yi İslami rejim muhalifi örgütleri destelemekle suçluyordu.

timin hem de kamuoyunun geleneksel Bulgar düşmanlığına dönmesine neden olmuş, ancak Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlığa yönelik asimilasyon deneyimine muhalefet etmiş bir devlet başkanının PKK'yi masum gösteren açıklaması hiç kimse tarafından irdelenmemiş dolayısıyla anlaşılmamıştı. Atina ve Sofya'nın yanısıra, Balkanlarda Bükreş ve özellikle de Belgrad'ın Ankara ile "çok sıcak olmayan" ilişkileri, Türkiye diplomasisi tarafından bu ülkelerin de "PKK yanlısı" olarak kategorize edilmelerine yol açmıştı.

Ankara-Washington: Kürt meselesi, Körfez Savaşı sonrasında, Ankara-Washington ilişkilerinde en önemli gündem maddesi haline geldi. Çünkü, bir yandan, Washington'un Türkiye'nin dış politikalarında özel bir yeri ve ağırlığı vardı, öte yandan da ABD, küreselleşmenin lideri olarak insan hakları sorununa önem veriyordu. İki eski müttefik arasında 1991-95 döneminde, zaman zaman ambargoya varan gerginlikler doğdu. ABD, Kürtleri aslında gerçek anlamıyla Körfez Savaşı'nın ardından tanımaya başlamıştı. Washington'un çok net bir Kürt politikası olmadığı öne sürülüyordu. ABD de "Bağımsız Bir Kürt Devletine" karşı olduğunu açıklıyordu. Ancak Kürtler, ABD'nin elinde Saddam'a karşı bir koz olarak kullanılabilirdi. Keza, Türkiye'deki Kürtler de, gerekirse Ankara'ya karşı kullanılabilir miydi? CIA, 1995 raporlarında "Dünyanın en tehlikeli örgütü" sıfatını PKK için kullanmıştı. Ancak kimse kanıtlayamadığı halde, Çekiç Güç içinde görev alan Amerikan helikopterlerinin PKK'lilere yardım ettiğini savunanlar bile oldu. ABD, süper devlet olarak, bir yandan Saddam'ı düşünürken, bir yandan da Ortadoğu'da İran'ın anti-emperyalist İslamcılığını kırmaya çalışıyor. Ankara'yı üzmemeye çalışan bu politika, Kürtleri de müttefik olarak tutmaya devam etmek isteğinde. Kısa ve orta vadede, ABD'nin 1994 ve 95 yılı içinde, Ankara'ya özel olarak gönderdiği tüm üst düzey diplomatların "Kürt sorunu salt askeri yöntemlerle çözülemez, siyasi, sivil, demokratik çözüm de gerekir" şeklindeki açıklamaları, Ankara'daki şahin asker ve politikacıları anti-Amerikan tutumlara itiyor. Ankara, her şeye rağmen, Washington'u hala en önemli müttefiği olarak gördüğü için, Kürt meselesinde, özellikle Batı Avrupa'yı da Washington üzerinden ikna etmeye çabalamaya devam ediyor. Washington'un esas Kürt politikası ise, Bağdat'ta istediği çözüm gerçekleşince ortaya çıkabilir. Tabi bu arada Washington'un Tahran yönetimine karşı, İran KDP'sini silahlandırması da, bölgenin ne denli girift ilişkiler içinde olduğunu gösteriyor.

Ankara-Avrupa Birliği: Türk diplomasisinin başı, Kürtler nedeniyle en çok Avrupa Birliği ülkeleri ile ilişkilerde ağrıyor. Bu gerginliğin belli başlı iki nedeni var:

- Yüzbinlerce Türkiye Kürdü, başta Almanya olmak üzere AB ülkelerinde yaşıyor. Ve bu kesim en militan kanadı oluşturuyor. Öyle ki, özellikle 1991'den sonra, Kürt meselesi, artık Almanya'nın bir "iç meselesi" haline geldi. Türkiye'de Kürtlere yönelik saldırılar ertesi gün Almanya'da çok çeşitli ve kimi zaman şiddetli protesto eylemlerine yol açarak, Almanya'nın kamu düzeninin sarsılmasına yol açıyor.

- Ankara ile AB'nin demokrasi, insan hakları, azınlık hakları ve Kürt meselesine ilişkin yaklaşım ve politikaları, tarihi, siyasi, ideolojik ve geleneksel olarak çok farklı. Tüm Avrupa ülkeleri, PKK'yi terörist bir ör-

ABC ARŞİVİ

ABC ARŞİVİ

Talabani ve Barzani Kürt sorunu bahsinde Türkiye, Irak, ABD üçgeninin kilit isimlerden oldular. Turgut Özal'ın Körfez Krizi döneminde MİT'in de bulunduğu bir toplantıda Talabani ve Barzani'nin temsilcisiyle görüşmesi eleştirilere hedef oldu.

güt olarak nitelemelerine rağmen, Türkiye'de suç sayılan bir dizi girişime, yasaları elverdiği için izin veriyorlar. Kürt meselesinin tartışılması, miting, toplantı, seminer, Kürtçe yayın, şiddet propagandası yapılmadığı sürece gazete, dergi, radyo ve televizyon AB ülkelerinde demokratik haklar olarak uygulanabiliyor. Ankara, tüm bu gelişmeleri "Avrupa, PKK'yi destekliyor" şeklinde yorumluyor.

AB ülkeleri, 30 yılı aşkın süredir Ankara ile sürdürdükleri kurumsal ilişkileri zedeleyebilecek tutumlardan kaçınırken, özellikle Özal dönemi sonrası 60 milyonluk açık bir pazar haline gelen Türkiye'yi de ekonomik açıdan değerlendirmek için fırsatları kaçırmamak istiyorlar. Ankara, bu alandaki avantajını, AB ülkelerinin Kürt meselesine bakış açısına göre kullanıyor. 1994 yılında Türk silahlı Kuvvetlerinin bir helikopter ve telekomünikasyon ihalesi Fransızlar tarafından kazanıldığında, Paris, Almanya ile birlikte ülkesindeki Kürt derneklerini yasa dışı ilan etmenin meyvelerini topluyordu. Kuşkusuz, Ankara-AB diplomatik ilişkilerinin tek boyutu ekonomik, ticari ya da mali olamazdı. Ancak, ABD-Çin ilişkilerinde kanıtlandığı üzere "Raison d'Etat" milyar dolarlık ekonomik çıkarlarla telaffuz edildiğinde, insan hakları, azınlık hakları, Kürt meselesi gibi sorunlar üzerinde çok fazla durulmayabilirdi Ne var ki, iletişim çağında, örneğin Lice'yi yerle bir eden Alman panzer ve tankları, olayın ertesi gün Alman televizyonlarına yansıyınca, Bonn, Türkiye'ye verdiği silahların Kürt sivillere karşı kullanılmaması yolunda Ankara'yı uyarmak zorunda kaldı.

AB, özellikle Bakanlar Konseyi ve daha genel anlamda Avrupa Parlamentosu aracılığıyla genel politikalarını sergilerken, üye ülkeler arasında, Almanya, Fransa ve İngiltere'nin özel tutumları dikkat çekiyor. Almanya, Türkiye'nin en eski müttefiği ve topraklarında en çok Kürt barındıran ülke olarak, Fransa, son 10 yıl içinde Türkiye'de en fazla yatırım gerçekleştiren ülke olarak, İngiltere de, özellikle Reagan-Thatcher-Özal döneminden yadigar, Washington ile Ankara arasında köprü olmaya çalışan tutumu nedeniyle aynı politikanın ton farkıyla uygulamalarını sergilediler. Örneğin, PKK'nin yurtdışındaki önemli sorumlularından biri olan Kani Yılmaz, yıllarca Almanya'da faaliyet gösterirken herhangi bir engelle karşılaşmazken, daha önce çeşitli defalar gittiği ve Avam Kamarasında temaslar gerçekleştirdiği İngiltere'de 1994 yılında polis tarafından tutuklanıyordu.

AB ülkeleri, ABD'ye oranla, Türkiye'de insan haklarının çiğnenmesi ve Kürtlere yönelik resmi şiddete hem sivil örgütler ama aynı zamanda resmi düzeyde Ankara'nın hiç de hoşuna gitmeyen çıkışlar yaparken, Paris'te Danièlle Mitterrand, Londra'da Lord Avebury gibi tanınmış şahsiyetler Kürt haklarının savunuculuğunu yapıyorlardı. AB'yi, Türkiye'nin Kürt politikalarının yanlışlığı konusunda en çok ikna eden gelişme de DEP'li milletvekillerinin yaka paça Meclis'den atılıp cezaevine konması olmuştu. AB, Türkiye'ye "Terörizm ile söz ve fikir hürriyetini birbirinden ayıdedemeyen ülke" gözüyle bakmasına neden oldu bu olay.

Ankara'nın Kürt politikaları

Kürt meselesi, Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana esas olarak Genelkurmay Başkanlığı, Jandarma Genel Komutanlığı, Dahiliye Nezareti, Emniyet Genel Müdürlüğü ve Milli İstihbarat Teşkilatı'nın ilgi alanı içindeyken, Körfez Savaşı, Kürt meselesini tüm boyutlarıyla Dışişleri Bakanlığı'nın da gündemine, hem de gündeminin birinci sırasına getirdi.

1991-93 döneminde yani Turgut Özal'ın Kürt politikalarının resmi

devlet politikaları olduğu süreçle, 1993-95, yani Özal sonrası Kürt politikaları belirli farklılıklar gösteriyor.

Turgut Özal, "Bizde de yaklaşık olarak 12 milyon kadar Kürt var" (1991) cümlesiyle, İnönü'nün Lozan Konferansı'ndan sonra, yani aradan yaklaşık 70 yıl geçtikten sonra Kürt sözcüğünü telaffuz eden ilk üst düzey devlet yetkilisi oluyordu. Özal, sözcüğün gerçek anlamıyla "Kürt realitesini tanıyordu" ve bu tanımanın gereklerini yerine getireceğine dair işaretler verdi. Bu işaretlerin en önemlisi Iraklı Kürt liderler, Barzani ve Talabani ile önce gizlice sonra da açıkça buluşması oldu. 70 yıllık "Kürt tabusu" yıkılmaya başlarken, Mesud Barzani'nin TC diplomatik pasaportuna sahip olması da ilginçti. Özal, 1993 yılında, kuruluş çalışmaları yürütülen "Kürdistan Ulusal Meclisi-KUM" hakkında bile demeç vermiş, "Biz federasyona karşıyız, ama federasyon meselesi tartışılmalıdır, biz tartışmazsak adamlar tartışır, yanlışlığını zor anlatırız, baksanıza adamlar Meclis filan kuruyorlar" demişti.

Özal'ın ölümünden sonra, o zamana kadar aralanır gibi olan diyalog, barışçı çözüm, sivil ya da demokratik çözüm tartışmaları derhal rafa kaldırıldı. Türk hariciyesi de, 1993'den sonra Genelkurmay Başkanlığı'nın tercümanlığı göreviyle yetinmek zorunda kaldı.

Türkiye, 1984'den bu yana (Aslında 1925'den bu yana) Kürt meselesini askeri çözümle halletmek yolunu seçmiş ve bu yöntemde kayda değer bir başarı kazanamamışken, diplomatik alanda önemli bir ilerleme kaydetmesi zaten beklenemezdi.

Yapısal olarak, Dışişleri Bakanlığı'nda, Kürt meselesiyle esas olarak İstihbarat Daire Başkanlığının sorumlu olması, Türk hariciyesinin sorunun gerçek niteliğini kavramaktan uzak olduğunu gösteren sadece bir örnek. Resmi politikanın dikte ettiği "Kürt yoktur, Türkiye'de yaşayan herkes Türktür" inadından vazgeçer gibi olunsa da, tek başına "Kürt kökenli Türk yurttaşlarımız devletten memnundurlar" söylemi de, dünyaya anında yayılan haberlerle çeliştiği için, Türk diplomasisi kelimenin gerçek anlamıyla çıkmaz bir yolda.

Türk diplomasisi, "Terörle Kürt sivil yurttaşları birbirinden ayırıyoruz" şeklindeki söylemin de , medyaların yansıttığı olgularla çeliştiğini görünce yeni yöntemler denemek zorunda kaldı. Koalisyon hükümetlerinin kontenjan bakanlarından, Hikmet Çetin, Diyarbakır'ın Lice ilçesinde doğmuş olduğu için, "prestij ve halkla ilişkiler açısından iyi bir dışişleri bakanı olabilir" görüşüyle bu makama getirilmişti. Türk diplomatları, yabancılardan gelen Kürt meselesine ilişkin eleştirileri yanıtlamak için Çetin'i de neredeyse bir kalkan olarak kullanıyorlardı.

"Kürt kökenli" Dışişleri Bakanı yeterince başarılı bulunmayınca, yerine gelen yeni Bakan, Prof. Mümtaz Soysal ise gerçek anlamda bir radikaldi: "Bu soruna Kürt meselesi dersek, Türklerin tarihinde hiç bir zaman varolmamış ırkçılığı devreye sokarız" cümlesiyle ünlenen bakan da, Ermeni meselesindeki "başarısını" Kürt meselesinde tekrarlayamayınca koltuğunda olmuştu. Ancak, Prof. Soysal'ın, bakan iken gerçekleştirmeye çalıştığı önemli bir girişim vardı: Strasbourg'daki Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na Türkiye Kürtlerinden gelen başvuru sayısı bini, Komisyonun incelemeye değer bulduğu dosya sayısı da 300'ü bulunca, daha önceden biri bağımsız üçü Bakanlık personeli 4 hukukçunun üstlendiği dosyalarla başa çıkılamayacağı anlaşılmıştı. Prof. Soysal, özel olarak Strasbourg için Bakanlık bünyesinde "özel hukukçu timi" kurulmasını gündeme getirdi.

Soysal'dan sonra göreve getirilen Erdal İnönü de, kişiliği ve İnönü soyadıyla, resmî devlet politikasını temsil etmekten öte bir inisyatif taşımıyordu.

Ankara'nın, Sürgünde Kürt Parlamentosunun ilk oturumuna ev sahipliği yaptığı (1995) gerekçesiyle, Hollanda'yı kınarken, K. Irak operasyonunu (1995) eleştiren Almanya'ya karşı, gayrı-resmi yoldan da olsa TRT aracılığıyla "Alman mallarını boykot kampanyası" önermesi, Türk-merkezci ve klostrofobik anlayışlarını teşhir ediyordu.

Ankara'nın askeri-diplomatik faaliyetlerine bir örnek de, K.Irak'ta 1995 yılında yürütülen "Çelik Harekatı" adlı "PKK üslerini ve militanlarını bertaraf etme amaçlı" operasyonunda,Dohuk Valisinin verdiği bilgilere göre, ilk 20 gün içinde 51 K.Irak köyünü zorla boşaltması, 15.300 sivili göçe zorlaması ve toplam 21 Iraklı Kürt sivili öldürmesi olarak ortaya çıktı.

Dışişleri Bakanlığında "Mülkiye Cunta"sının nispeten zayıflayıp, ODTÜ, Boğaziçi, Hacettepe çıkışlı genç diplomatların göreve gelmesi, gayriresmi temaslarda, Kürt meselesindeki çözümsüzlüğü askerlere fatura edip, eleştiri salvolarından geçici bir şekilde kurtulmak görülen bir uygulama olsa da, Türk diplomatları, Afrika'dan Avustralya'ya, Kanada'dan Hindistan'a kadar ayrıca tüm uluslararası kuruluşlarda, Kürt sorunuyla, daha doğru bir deyişle Kürt duvarıyla karşılaşıyorlar. Türk diplomasisi, içeride silahlı kuvvetlerin çözemediği bir sorunu, dışarıdaki muhataplarına anlatmak ve onları yapılanların doğru olduğu yolunda ikna etmek gibi çelişkili bir görevle karşı karşıya.

AGİT ve Türkiye

MENSUR AKGÜN

Kısaca AGİT olarak bilinen Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın temeli resmen 1 Ağustos 1975'te imzalanan Helsinki Nihai Senedi ile atılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan arta kalan Almanya ve Avusturya sorunlarını tartışmak için Ocak 1954'te Berlin'de toplanan Dışişleri Bakanları Konferansı'na Sovyet temsilcisi Molotov tarafından sunulan Avrupa'da Ortak Güvenliğin Genel Avrupa Antlaşması tasarısı genellikle AGİK sürecinin düşünsel başlangıcı olarak kabul edilir. Almanya'yı da kapsayacak ve savunmaya yönelik Avrupa Güvenlik Topluluğu projesi peşinde koşan batılı ülkeler tarafından reddedilen bu öneri, daha sonra farklı biçimlerde de olsa, Sovyetler ve bazı Doğu Avrupalı devletler tarafından tekrarlanmıştır. Ancak yapılan tekliflerin ciddiye alınabilmesi için 1972 yılına kadar beklenmesi gerekmiştir.

Nihayet 22 Kasım 1972'de, Soğuk Savaş'ın yumuşamasına paralel olarak Arnavutluk dışında 33 Avrupa ülkesi ile ABD ve Kanada temsilcileri Helsinki'de danışmalarda bulunmak amacıyla toplandılar. 8 Haziran 1973'e kadar süren bu hazırlık çalışmalarında kabul edilen kararlar 3-7 Temmuz 1973'teki Dışişleri Bakanları toplantısıyla pekiştirildi. İkinci dönem tartışmalar ise 18 Eylül 1973'ten 21 Temmuz 1975'e dek Cenevre'de devam etti. İki yıl süren görüşmelerden sonra, içlerinde zamanın Başbakanı Süleyman Demirel'in de olduğu 35 ülkenin Devlet ya da Hükümet Başkanları Finlandiya'ya giderek 1 Ağustos 1975'te Helsinki Nihai Senedini imzaladılar.

Senet üç temel bölümden ya da yaygın olarak bilinen adıyla "sepetten" oluşmaktadır. "Avrupa'da Güvenliğe İlişkin Sorunlar" başlığını taşıyan birinci sepetin ilk kısmı imzacı devletlerin bundan sonra ilişkilerini üstüne oturtmayı taahhüt ettikleri prensiplerden oluşmaktadır. 10 temel prensipten oluşması dolayısıyla "Dekalog" yani "On Emir" olarak da anılan "İlkeler Bildirgesi"nde devletler, öncelikle 1648 Westphalia Barışı'ndan bu yana devletlerarası sistemin temelini oluşturan egemen eşitlik, sınırların dokunulmazlığı, devletlerin ülke bütünlüğü gibi ilkelere saygı göstereceklerini teyid etmektedirler. Senedin ilk sepetinin ikinci kısmı ise "Güven Artırıcı Önlemler ile Güvenlik ve Silahsızlanmanın Bazı Yönlerine İlişkin Belge" adını taşımaktadır. Bu bölümde imzacılar yanlış anlamalardan doğacak tehlikelerin azaltılmasına katkıda bulunması amacıyla, özellikle büyük çaptaki askeri manevraların ve asker kaydırmalarının önceden haber verilmesini kararlaştırmışlardır.

Senedin ikinci sepeti ekonomi, bilim, teknoloji ve çevre alanlarında işbirliği yapılmasını önermekte, ortak çıkarların korunması için alınması gereken tedbirler sıralanmaktadır. Senedin üçüncü sepeti ise "İnsani ve Diğer Alanlardaki İşbirliği" adını taşımaktadır. Bu bölüm kişilerin arasında dostluk ilişkilerinin ve güvenin gelişmesinin siyasal yumuşamanın gerçekleşmesinin koşullarından biri olduğu düşünülerek aile birleşmesi, evlenmeler ile doğan sorunların çözümü, spor faaliyetlerinin düzenlenmesi gibi konulara ayrılmıştır.

Senedin sonuna eklenen bir bölümde de imzacılar yüklendikleri sorumlulukların ne kadarını yerine getirdiklerini tespit etmek için izleme toplantıları yapacaklarını açıklıyorlardı. AGİK'in gelişme süreci açısından çeşitli iniş ve çıkışlarla dolu olan İzleme toplantılarından ilki 4 Ekim 1977 - 9 Mart 1978 tarihleri arasında Belgrad'da yapıldı. Tarafların uzlaşmaz tutumları yüzünden Belgrad'da AGİK sürecinin sonuna gelindiğini

ABC ARŞİVİ

1990 Paris Zirvesi en önemli Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİK) toplantılarından biriydi. Zirve, Soğuk Savaş sonrası Avrupa'da duvarların kaldırılması yolunda önemli bir merhale olarak değerlendirilmiş, Soğuk Savaş'ın bittiği ilan edilmişti.

düşünenleri 11 Kasım 1980 - 9 Eylül 1983 Madrid ve 4 Kasım 1986 - 19 Ocak 1989 Viyana toplantıları cesaretlendirdi.

AGİK'in tarihindeki en önemli dönüm noktası şüphesiz ki Kasım 1990'daki Paris Zirvesi'dir. Zirve sonunda ilan edilen "Yeni Avrupa İçin Paris Şartı" ile bir yandan Soğuk Savaş'ın sonu tescil edilirken, diğer yandan da bugünkü örgütsel yapının temelleri atılmıştır. Paris Şartı daha ilk paragrafında çatışmaların ve Avrupa'nın bölünmüşlüğünün sona erdiğini ilan etmektedir. "Gelecek İçin Rehber İlkeler" başlıklı bölümde insani boyut, güvenlik, ekonomik işbirliği, çevre, kültür, göçmen işçiler, Akdeniz ülkeleri ile olan ilişkiler konularındaki beklentiler ve AGİK sürecinin hayata geçirilmesinde sivil toplum örgütlerinin oynaması gereken roller belirlenmiştir.

Bu toplantı sonunda AGİK 15 yıllık tarihinde ilk kez Prag'da yerleşik bir daimi sekreteryaya kavuşmuş, Viyana'da Çatışma Önleme Merkezi, Varşova'da da daha sonra adı değişecek olan Özgür Seçimler Bürosu kurulmuştur. Paris Şartı ayrıca üç yeni siyasal oluşumdan söz etmektedir. Bunlar periyodik Zirve Toplantıları, Bakanlar Konseyi ve Kıdemli Memurlar Komitesidir.

Büyük ölçüde 1980'lerin sonundaki hızlı değişikliklere bağlı olarak AGİK sürecine taşınarak sonuçlanan Avrupa Konvansiyonel Kuvvet İndirimi Konferansı'nın nihai belgesi de Paris Zirvesi sırasında imzalanmıştır. AKKA olarak bilinen bu antlaşmayla NATO ve WTO üyesi ülkeler Atlantik'ten Ural'lara kadar olan bölgede konvansiyonel silahlarını 40 ay içinde önemli oranda indirme yükümlülüğünü üstlenmişlerdir. Daha sonra aynı bölgedeki asker sayılarına sınır getiren bir başka belge daha imzalanarak Avrupa'da güvenliğin daha az silah ve askerle sağlanması için ciddi adımlar atılmıştır.

Paris Zirvesi'nden sonra AGİK sürecinin önemi daha da artmıştır. Varşova Paktı'nın, Sovyetler Birliği'nin dağılmasına karşın AGİK süreci ortaya çıkan yeni krizlerin çözümüne doğrudan katkıda bulunan bir örgüte dönüşmüştür. Özellikle insan hakları ve azınlık hakları alanında pek çok üyesinin uymakta zorluk çektiği yeni standartların gelişmesine aracı olmuştur. 1990 sonrasında bu alandaki en önemli ilerleme Moskova'da 1991 Ekim'inde kaydedildi. Gorbaçev'e karşı düzenlenen başarısız askeri darbenin ertesinde düzenlenen Moskova İnsani Boyut toplantısında alınan kararlarla taraflar insan haklarının korunması için içişlerine karışılmasını meşru bir müdahale olarak kabul etmişlerdir.

Temmuz 1992'de Helsinki'de tekrar biraraya gelen devlet ve hükümet başkanları insan haklarının korunmasına katkıda bulunacak yeni yöntem ve kurumlar üstünde uzlaşmışlardır. 1992 Helsinki Belgesiyle AGİK bünyesinde bir Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği kurulmuştur. Yüksek Komiser büyük ölçüde Türkiye'nin ısrarıyla alınan karar gereğince terörizm içeren azınlık sorunlarını inceleme yetkisine sahip değildir.

1992 Helsinki Zirvesi'nden sonra gerçekleşen en önemli toplantı 1994 Budapeşte Zirvesi'dir. Bu zirvede Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nın adı 19 yıl sonra Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı olarak değiştirilmiştir. Budapeşte belgesi AGİT'in kendi bölgesi içinde erken uyarı, çatışma önlenmesi ve kriz yönetiminden öncelikli olarak sorumlu olduğunu kabul etmiştir.

6 Aralık 1994 tarihli Budapeşte Belgesi'nin ilk bölümü Zirve Deklarasyonu'dur. Bu ilk bölümde, AGİT'in güvenli, istikrarlı ve özgür bir bölge yaratmaktaki katkısı vurgulanmıştır. AGİT belgelerindeki yüklenimler teyid edilmiş, güvenliğin bölünmezliği, bloklaşmaya gidilme-

yeceği anlatılmıştır. Zirve Deklarasyonu'nun altıncı paragrafı terörizm konusuna ayrılmış ve terörizmin güvenliğe, demokrasiye, insan haklarına karşı bir tehdit oluşturduğu tekrarlanmıştır. Deklarasyonda ayrıca yabancı düşmanlığı, şovenizm, ırkçılık da kınanmıştır.

Budapeşte Belgesi'nin ikinci bölümü "Budapeşte Kararları"dır. Bu bölümde örgüt yapısının güçlendirilmesi; Dağlık Karabağ, Abhazya, Moldova'yı içeren bölgesel sorunların çözülmesi; çatışmaların önlenmesi ve kriz yönetimi konusunda yapılması gerekenler; Güvenlik İşbirliği Formunun güçlendirilmesi; nükleer silahların yayılması ile ilgili prensipler, 21. yüzyıl Avrupa için kapsamlı güvenlik modeli; İnsani Boyut Mekanizmasının etkinliğinin artırılması; ekonomik işbirliği ile ilgili kararlar yer almaktadır. Bu bölümde bir de ayrıca "Güvenliğin Siyasi-Askeri Yönlerine İlişkin Davranış Kodu" kabul edilmiştir.

Budapeşte Belgesi'yle daha da güçlenen AGİT dinamik ancak dinamik olduğu kadar da kompleks bir yapıya sahiptir. Örgütün yönelim ve önceliklerini belirleyen en üst düzey organı Devlet ya da Hükümet Başkanları arasında iki yılda bir yapılması kararlaştırılan "Zirve Toplantıları"dır. Merkezi karar verme ve yönetim yetkisi "Bakanlar Konseyi"nin elindedir. Katılan devletlerin dışişleri bakanlarından oluşan bu konsey yılda en az bir kez toplanmaktadır.

AGİT'in üçüncü düzeydeki karar organı, Paris Şartı ile kurulan Kıdemli Memurlar Komitesi'nin yerini alan "Üst Düzeyli Konsey"dir. Görevi örgütün faaliyetlerini gözden geçirmek, yönetmek ve eşgüdümünü sağlamak olarak tanımlanmıştır.

Örgütün günübirlik faaliyetlerinin koordinasyonunu sağlayan organ ise "Daimi Konsey"dir. Üye devletlerin AGİT nezdindeki temsilcilerinden oluşur. Her hafta en az bir kez Viyana'daki "Hofburg" Konferans Merkezi'nde toplanır.

Örgütün en yetkili idari personeli ise "Genel Sekreter"dir. Üç yıllığına seçilir. Görevini Dönem Başkanının adına gerçekleştirir.

Örgütün giderek önem kazanan ve güçlenen organı "Ulusal Azınlıklar Yüksek Komserliği"dir. 1992'de çıkabilecek etnik sorunlara erken müdahale edebilmek amacıyla kurulmuştur. AGİT'in bölgesel bir örgüt olarak önleyici diplomasiye vereceği ağırlıkla önemi daha da artacağa benzemektedir.

AGİT çatışma çözümü ve kriz yönetimine yerel düzeyde yardımcı olmak için görev güçleri oluşturup, çatışmaların yoğun olduğu bölgelere göndermektedir. Bu tür görev güçleri Litvanya, Estonya, Tacikistan, Moldova, Makedonya, Gürcistan, Ukrayna ve Bosna'ya gönderilmiştir. Ayrıca Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin eski Yugoslavya'ya uyguladığı ambargoyu denetlemek amacıyla da Şubat 1993'te bir "Yaptırım Destek Görev Gücü" oluşturulmuştur.

AGİT'in üyelerinin arasındaki sorunların çözümüne hukuksal yollardan katkıda bulunabilecek bir de mahkemesi vardır. Aralık 1994'te yürürlüğe giren Uzlaşma ve Tahkim Konvansiyonu'na taraf olan devletlerin aralarındaki sorunların çözümüne yönelik olan bu mahkeme 25 Mayıs 1995'te Cenevre'de çalışmaya başlamıştır.

1990 yılında imzalanan Avrupa'da Konvansiyonel Kuvvet İndirim Antlaşması'nın uygulanmasından doğan sorunları tartışmak amacıyla da antlaşma hükmü gereğince kurulan AKKA imzacısı 30 devletin temsilcilerinden oluşan "Ortak Danışma Grubu" da AGİT organları arasında kabul edilmektedir.

AGİT 52 üyesi, tüm prensipleri ve büyüme potansiyeliyle Türkiye'ye önemli fırsatlar sunabilecek bir örgüttür. 1990'a kadar iki kutuplu sistemin mantığı içinde uluslararası müdahale dışı kalmış pek çok alan ve konu AGİT çerçevesi içine çekilmiştir. Orta Asya Cumhuriyetleri'nin, Azerbeycan'ın Türkiye ile geliştirebilecekleri ilişkilerinin niteliği büyük ölçüde Rusya Federasyonu'nun uluslararası normlara göstereceği saygıya bağlıdır. Bu normların hayata geçirilmesinde de AGİT hayati öneme sahiptir. Yine aynı şekilde Türk-Yunan ilişkilerinde Batı Trakya Türk azınlığı'nın bir sorun olmaktan çıkması, AGİT'in çok taraflı mekanizmalarının etkin bir şekilde hayata geçirilmesi ile mümkündür.

Ancak, Türkiye'nin Ermenistan-Azerbaycan ve Bosna sorunlarının çözümüne katkıda bulunmak dışında AGİT'in olanaklarından tam olarak yararlandığını bile söylemek zordur. AGİT ile olan ilişkilerinde Türkiye 1995 yılı sonuna kadar hep savunmada kalmıştır. Türkiye AGİT'i ortaya çıkartan temel mantığı Ortadoğu bölgesine taşımak konusunda inisiyatif almaktan çekinmektedir. Oysa AGİT Türkiye'nin veto hakkını kullanabildiği NATO dışında dünya siyasetinde sözü geçen ender örgütlerden biridir. AGİT'in yarattığı olanaklardan yeterince yararlanılamamasında ve yeni olanaklar yaratmak için harcanan çabaları engellemesinde Türkiye'deki insan hakları ihlallerinin rolü büyüktür.

POWER
KASIM 1995 SAYI:12 100.00
DEĞİŞİM ÇAĞINDA EKONOMİ ve YÖNETİM KÜLTÜRÜ
ECONOMY

Dil

SABANCI'NIN ÇIKIŞINDAN SONRA...

Türkçe'nin güncel durumu ve sorunları
YUSUF ÇOTUKSÖKEN

Kamusal dilde deformasyon
MURAT BELGE

Türk cumhuriyetlerinde Latin alfabeleri
DOÇ. DR. BÜŞRA ERSANLI BEHAR

☞ Aydınlar, Edebiyat, Eğitim, Günlük Hayat, Kültür, Reklamcılık

MMUZ-AĞUSTOS 1995 / 3

Türkçe'nin güncel durumu ve sorunları

YUSUF ÇOTUKSÖKEN

Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde girişilen bir dizi ekonomik, siyasal ve kültürel devrim arasında Yazı ve Dil Devrimi'nin çok özel bir yeri olduğu tartışma götürmez. Hem siyasal hem kültürel bir tercih olan Yazı Devrimi Dil Devrimi'yle bütünlenmiştir. Amaç da Türkçe'nin ulusal bir dil olarak kimliğini kazanması, zengin bir yazı/kültür dili durumuna getirilmesiydi.

Türkçe'nin kazanımları

Türkçe'nin 1930'lu yıllardan 1990'lı yıllara kadar büyük kazanımları olduğu bir gerçektir. Bu süreçte Türkçe bir yandan öz benliğine kavuşmuş, sözvarlığını çeşitli yol ve yöntemlerle zenginleştirmiş, öte yandan da yazarların bilinçli çabalarıyla değişik anlatım olanaklarına sahip olmuştur. Bunları ayrı ayrı belirtmekte yarar vardır.

• Türkçe, Anayasa ile Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî dili olmuştur. Böylelikle ulusal devlet, ulusal dilini de bulmuştur. Atatürk'ün önderliğinde ve Türk Dil Kurumu'nun yönetiminde gerçekleştirilen Dil Devrimi'yle Türkçe'nin yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarılması, özleştirilmesi, öz benliğine kavuşturulması amaçlanmış, bu bağlamda Türkçe'de karşılığı bulunan yabancı sözcükler ayıklanmış, tamlamalar Türkçeleştirilmiş, dilimize ortalama 10 bin dolayında yeni öz Türkçe sözcük kazandırılmıştır (*abece, aday, aksoylu, alıntı, anıt, bağdaştırmak, bağımlı, bağımsızlık, bağlam, başarı, belgesel, biçimsel, bildiri, bilim, bölge, büyüteç, çevreci, danıştay, devrim, dışsatım, doğal, dönüşüm, düşsel, eğitim, etken, evrenselleşmek, genellikle, gerekçe, göksel, görev, görsel, gösteri, güdümlemek, ılımlı, içerik, iletişim, işlev, kalıntı, kanıtlamak, kişilik, konum, köktendinci, kural, olasılık, olumlu, olumsuzluk, ortam, öğretmen, önemsemek, öngörü, önlem, örnekseme, özel, öznel, sağduyu, saydam, seçim, sezgi, soyut, söyleşi, süreç, tanıtlamak, taşıl, tepki, toplum, tutkun, tüzük, uçak, uzay, üretim, varsıl, yakıt, yapay, yapıt, yönetim, yüzyıl...*).

• Milli edebiyatçılar her ne kadar İstanbul Türkçesi'ni yazı ve konuşma diline temel olarak aldılarsa da, Anadolu insanının konuşma biçimi, sözvarlığı da bir yığın zenginliği içeriyordu. Bunların da araştırılması gerekiyordu. Anadolu'nun çeşitli yörelerinde yapılan ağız araştırmaları metin ve sözlük (*Derleme Sözlüğü*) biçiminde yayımlanmış, Anadolu ağızlarının sözvarlığında yer alan kimi sözcükler, kalıpkullanımlar (deyimler, deyişler, atasözleri...) ölçünlü (standart) dile aktarılmıştır (*abartma, albeni, araç, asalak, aylak, denetlemek, deprenmek, doruk, güleç, işkil, kavşak, kınamak, kuşku, oba, onarmak, ödül, sergen, uyarmak, ürün, yitirmek, yozlaşmak...*).

• Türkiye ve dünya kitaplıklarında yer alan, Türkçe temel yapıtlar bilimsel incelemeler halinde yayımlanmış (*Orhon Yazıtları, Divanü Lugati't-Türk, Kutadgu Bilig*, vd), gerek bunlar gerek önemli yazma yapıtlar taranarak Türkçe'nin eski dönemlerdeki sözvarlığından bir derleme yapılmış (*Tarama Sözlüğü*), bu arada kimi ölmüş sözcükler de dilin çevrimine sokulmuştur (*aklanmak, arı, boy, değin, denli, esen, esrik, evren, giysi, görkem, göyünmek, il, ivmek, kez, konuk, köken, nesne, oran, öykünmek, sonuç, tanık, utku, yanıt, yargı, yeğ, yöre...*).

• Türkçe konusunda temel başvuru kitaplarından sayılan *Türkçe Sözlük* ve *Yazım Kılavuzu*'nun her baskısında yeni gelişmeler göz önünde bulundurulmuş, Türkçe'yle de bilim, kültür ve sanat alanlarında yetkin yapıtlar verilmesine katkıda bulunmak için çeşitli terim sözlükleri hazırlanmış, böylelikle pek çok yabancı kavram Türkçe terimlerle karşılanmıştır (*acıyitimi [analjezi], adcılık [nominalizm], adıl [zamir], akkan [lenf], ak-*

İLETİŞİM ARŞİVİ

Türk Dil Kurumu genel merkezi. 12 Eylül darbecilerinin kendi istedikleri gibi bir Türk Dil Kurumu yaratmasından sonra eski Türk Dil Kurumu üyelerince oluşturulan Dil Derneği'nin faaliyeti "kurulması yasak derneklerden olduğu" gerekçesiyle 1987 yılında Ankara Valiliği'nce durdurulmuş, ancak Cumhuriyet Savcılığı Dil Derneği'nin faaliyetlerinde "suç unsuru" bulmamıştı.

yuvar [lökosit], algı [idrak], anaerkil [maderşahi, matriarkal], artıuç [anot], bakan [vekil, nazır], bakışım [simetri], bitkibilim [botanik], çalgı [enstrüman], çoksesli [polifonik], değşinim [mutasyon], duyarga [anten], eğitimbilim [pedagoji], eril [müzekker], gökada [galaksi], ışınım [radyasyon], içderi [endoderm], öznelcilik [sübjektivizm], salgı [ifraz], sucul [hidrofil], tanrıbilim [teoloji], tümevarım [endüksiyon], usçuluk [rasyonalizm], üstderi [epiderm], yapısalcılık [strüktüralizm], yerölçümbilim [jeodezi], ...).

• Türkçe'nin sözvarlığına katılan bu sözcükler ve terimler, aşamalı olarak Türk yazar ve bilim adamlarının yapıtlarına da yansımış, Türk yazarlarının yapıtlarındaki Türkçe sözcük oranı büyük artış göstermiştir. Tanzimat ve Servet-i Fünun dönemi yazarlarının yapıtlarında Türkçe oranı % 30-40 iken, bu oran 1990'lı yıllarda % 80'i (kimi yazarlarda % 90'ı) bulmuştur. Aynı durum gazete dilinde de gözlenmektedir: 1930'lu yıllarda yayımlanan gazetelerin dilinde Türkçe oranı % 35-40 dolayındayken, bu oran bugün % 75-80'i bulmuştur. Bu durum da Dil Devrimi'nin, Türk Dil Kurumu'nun çabalarıyla sınırlı kalmadığını, Türkçe'ye gönül veren yazarların katkısıyla kamuya mal olduğunu göstermektedir.

Özetle Türkçe bugün kimliğini bulmuş, Türkiye insanlarının her türlü gereksinmelerine yanıt verecek, her yeni olgu, kavram ve nesneyi potansiyel olarak karşılayabilecek güçte bir bilim ve kültür dili durumuna gelmiştir.

Türkçe'nin sorunları

Türkçe bugün gerek zengin sözvarlığı, gerek anlatım olanaklarının elverişliliğiyle yetkin bir bilim ve kültür dili olmasına rağmen, bir dizi sorunla da karşı karşıyadır. Bu sorunların başında yabancı kökenli (özellikle İngilizce) sözcüklerin yabancı dil bilenlerin ve kitle iletişim araçlarının desteğiyle dilin çevrimine girmesi gelmektedir. Bu, çok yönlü bir olgu olduğu için yalnızca dili (Türkçe'yi) ilgilendiren bir sorun olarak görülemez. Gerçi Türkçede yabancı sözcük oranının giderek artarak, kimi iletişim sorunları yaratması doğrudan doğruya dili ilgilendirmektedir. Türkiye'nin dış dünyaya açılma politikası, Avrupa Topluluğu'na üye olma girişimi, yabancı sermayenin ve yabancı malların ülkeye girişi, kitle iletişim araçlarının küreselleşmeye katkısı, çokkültürlülüğe eğilim duyma, Amerikan yaşama biçiminin bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de yaygınlaşma eğilimi göstermesi... gibi pek çok olgu yabancı sözcüklerin Türkçe'ye girmesinde doğrudan ya da dolaylı olarak etkili olmaktadır. Türkçe'ye son yıllarda giren yabancı kökenli sözcükler arasında *mega, mega star, medyatik, talk show, in, out, hit*(şarkı), *derbi* (maç), *junior card, prima, depolitizasyon, argüman, data, trend, compact disc, rating*... özellikle belirtilebilir. Dile giren bu yabancı sözcükler, giderek yaşamın her kesimine yayılmaktadır: Kurum adları (*Capitol, Doğan Medya Center, Sinanpaşa Shopping Center, Yapı Kredi Plaza*...), dergi adları (*Star, Fiesta, Show, Auto, Go, Fame, Walk Man* ...), radyo istasyonu ve televizyon kanalı adları (*Number One, Metro FM, Süper FM... İnter Star, Show TV, Flash, Cine 5*...) yanısıra Türkiye'de üretilen kimi mallara marka adları olarak yabancı sözcüklerin seçilmesi evrenselleşme, uluslararası piyasalarda pay kapma gibi gerekçelere bağlanamaz. Yabancı dille öğretimin bu olgudaki payı da küçümsenemez. Bu olgunun Türkiye'de dile duyarlı çevrelerde yarattığı tepki, Türkçe'yi korumaya ve savunmaya yöneliktir: Türkçe'nin yabancı dillerin boyunduruğuna girmesine izin vermemek, toplumda sağlam bir dil bilinci ve sevgisi uyandırmak.

Yabancı sözcükler bağlamında sözü edilebilecek bir başka olumsuz geliş-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Belki de pek az ülkeye nasip olacak "Birkaç yazım kılavuzu" Türkiye'de mevcut. Temel bir kılavuz ihtiyacı hissedenler bu kılavuzlardan birini tercih etmek zorunda kaldılar.

me de özellikle kimi özel radyo ve televizyonlarda zaman zaman İngilizce'nin vurgulama düzeninin Türkçe söyleşilerde kullanılmasıdır. Değişik bir söyleyişle ilgiyi çekmek için başvurulan bu yöntem, beraberinde birçok sakıncayı da getirmektedir. Özellikle gençler kısa sürede bu söyleyiş değişikliklerini moda haline getirmekte, bazılarına kalıcılık kazandırmaktadırlar. Gerek yabancı sözcüklerin gerekse yabancı söyleyiş özelliklerinin yarattığı sorunlar karşısında Türkçe konusunda duyarlı çevreler, *Türkgilizce* (Türkçe-İngilizce'den kısaltma) adlı yeni bir dilin oluşup oluşmadığını tartışmaya başladılar bile. (Bilindiği gibi Fransa'da İngilizce sözcüklere karşı yoğun bir savaşım verilmektedir: *Franglez*'in [Fransızca-İngilizce] yaygınlaşmasını önlemek için birtakım yasal yaptırımlar bile gündeme getirilmiştir.)

Yeni Türk Dil Kurumu

12 Eylül 1980 Harekâtı'ndan sonra Milli Güvenlik Konseyi'nce hazırlanan 1982 Anayasası'na dayanılarak (madde 134) çıkarılan 2876 sayılı "Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Kanunu" ile eski Türk Dil Kurumu kapatıldı, yani özel hukuk tüzel kişiliğini yitirdi, yerine Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'na bağlı başka bir (resmî) Türk Dil Kurumu kuruldu. Amacı da "Türk dilinin öz güzelliğini ve zenginliğini meydana çıkarmak, onu yeryüzü dilleri arasında hakkı olan değere yaraşır yüksekliğe eriştirmek" olarak belirlendi. Bugün 40 (atamalı) üyesi bulunan Türk Dil Kurumu tüzel kişiliğe sahiptir; kurumun ayrı bir bütçesi bulunmaktadır. Kurum ayrıca *Türk Dili* dergisinin yayımını sürdürmekte, bir yandan eski TDK'nin yayımladığı kimi kitapları yeniden yayımlamakta, öte yandan da çeşitli bilimsel yayınlar yapmaktadır.

Bugünkü Türk Dil Kurumu'nun kuruluş biçimi büyük tartışmalara yol açmıştır. Siyasal ve hukuksal yönü ağır basan bu tartışmalardan bugüne kadar kesin bir sonuç alınamamıştır. Bir başka tartışma da yeni Türk Dil Kurumu'nun yayımladığı *Türkçe Sözlük* (2 cilt, 1988) ve *İmlâ Kılavuzu* (1985, 1988, 1993) çevresinde ortaya çıkmıştır. Özellikle *İmlâ Kılavuzu*, büyük ölçüde geleneksel bir yapıya kavuşmuş olan Türk yazımında kargaşaya yol açmıştır: Bitişik yazılması gelenekselleşmiş birçok sözcüğün ayrı yazılması kurallaştırılmak istenmiş (*ata sözü, ilk okul, Arap sabunu, iç işleri, Gazi Antep*...), düzeltme iminin kullanımı genişletilmiş ve serbest bırakılmış (bütün nispet-i'lerinde: *ilmî, tabiî, tarihî, millî*..; yapısında ince "l" ünsüzü bulunan sözcüklerde: *ahlâk, billûr, ilâç, klâsik, lâhana, plâj, plân*...), kimi yabancı sözcüklerin yazımında farklı tercihler geliştirilmiş (*aküpunktür, eczahane, hastahane, pisuar, tualet*...), vb. *Türkçe Sözlük* de sözcük seçimi, sesletim (söyleyiş) özellikleri, kökenbilgisi açıklamaları, tanımları, kullanım örnekleri, eksikleri ve yanlışlarıyla pek çok eleştiri yazısına konu olmuştur. Milli Eğitim Bakanlığı zaman zaman okullara genelge göndererek sorunlu kimi yazım örneklerinde gelenekselleşmiş yapının tercih edilmesi gerektiğini belirtme gereğini duyınaktadır. Sözgelimi *ata sözü, ilk okul, ilk bahar, orta öğretim, Gazi Antep* gibi sözcüklerin ayrı değil, bitişik yazılması gerektiğini belirtmiştir.

Bugünkü Türk Dil Kurumu'nun sözlük alanında kimi önemli çalışmaları olduğu da belirtilmelidir. Bunlar arasında özellikle Prof. Dr. Turhan Baytop'un *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü* (1994), Prof. Dr. Yaşar Önen - Cemil Ziya Şanbey'in *Almanca-Türkçe Sözlük*'ü (1993) anılabilir.

Türk Dil Kurumu 1994'ten beri "Dilimize sahip çıkıyoruz" başlığı altında yabancı dillerden Türkçe'ye giren yeni sözcüklere karşılıklar bulunması yolunda yeni bir çalışma başlattı. Özellikle İngilizce'den Türkçe'ye giren sözcüklere öneri niteliğinde karşılıklar bulunmakta, bunlar her ay *Türk Dili* dergisinde yayımlanmaktadır. (Örn. *viyadük: köprüyol, faks: belgegeçer, çekap: tam bakım*, vd.).

Türkçe'nin gereksinme duyduğu çalışmalar şöyle sıralanabilir: Zengin bir sözlük, dilbilim verilerinden de yararlanıp hazırlanacak büyük bir dilbilgisi, karşılaştırmalı dilbilgisi araştırmaları, tarihsel sözlük, kökenbilim sözlüğü... Bunlar da dili güzel kullanmak, dile sahip çıkmak kadar önemlidir.

Kamusal dilde deformasyon

MURAT BELGE

1980'lerden bu yana Türk dilinin oldukça önemli değişimler geçirdiğini söylemek yanlış olmaz. Bunların ilki klasik anlamda bir değişim olmaktan çok, "değişimin durması" anlamında bir değişim. Türkçe'nin "özleştirilmesi" sürecinin önemli ve belirleyici aktörlerinden Türk Dil Kurumu, seksenli yıllarda, askerî yönetimin kararıyla lağvedildi. Yerine, dile çok daha muhafazakâr gözle bakan başka bir kurum kuruldu. Bu uygulamayı hukuk nosyonu çerçevesinde onaylamak mümkün değildir, çünkü Atatürk Dil ve Tarih Kurumları'nı vasiyet etmiş, devamları için onlara para bırakmıştı. Askerî yönetimin kararı, doğrudan doğruya, miras hukukuna müdahale anlamına geliyordu.

Ancak, konuya dil çerçevesinde baktığımızda, bu *Ansiklopedi*'nin ilk yayımlandığı zaman yazdığım "Türk Dili" başlıklı maddede görüleceği gibi, bu değişikliği büsbütün olumsuz saymıyorum. Kurum, gerçekten erişilmesi, hem imkânsız, hem de gereksiz bir amaç için çalışıyordu ve dili özleştirme çabası kazandırdıklarının yanısıra, birçok şeyi de kaybettirmekteydi.

O yıllardan beri bu özleştirme çabası büyük ölçüde duruldu. Şimdi bunu yalnızca askerî yönetimin bu kararıyla Türk Dil Kurumu'nun faaliyetini durdurmasıyla herhalde açıklayamayız. Özleştirme çabası artık doğal sonuna varmıştı. Tam yeterli olmasa da önemli sayıda kavrama Türkçe karşılık bulunmuştu. Öte yandan, "yabancı" kökenli diye tasfiye edilmek istenen pek çok kelimeye gerçek bir ihtiyaç vardı. Ayrıca zaten dil kendisi, politik-ideolojik, yani dildışı kaygılarla uzayıp giden bir müdahaleyi kaldıracak bir yapı değildir. Öz Türkçe akımı, ülkenin en iyi yazarlarının da bu çabaya destek verip katılması sayesinde tutabileceği kadar tutmuş, sürebileceği kadar sürmüştü. Ama artık miadını doldurmuştu. Dil Kurumu'nun oldukça bürokratikleşmiş yeni türetmeleri dışında kimse -bir zamanlar Ataç'ın, ama onun kadar olmasa da başka birçok yazarın yaptığı gibi- yeni kelime yaratmaya çalışmıyordu. Tarama ve derleme çalışmalarından da bulunacak bulunmuş, bu kaynaklar bitmişti.

Bununla birlikte, Kurum'un kapanması, genel bir sinyal işlevi de görmüş olmalıdır. Türkiye gibi resmiyetin hep etkili olduğu bir toplumda bu karar, dilsel iletişimde türlü profesyonel konum sahibine -bunlar yazar ve gazeteciler, uzmanlar, öğretmenler v.b. olabilir- yıllardır yerleşikleşen dilsel iç sansürün artık kalkabileceğini ilân ediyordu. Herhangi bir konum sahibi olmaksızın yalnızca dili kullananlar da bir zorlamadan kurtuluyorlardı. Örneğin, aşırı öz Türkçe kullanan bir yazar ya da çevirmeni anlamak için duydukları iç baskıyı duymalarına gerek kalmıyordu.

Her zamanki gibi, yeni karar ve uygulama, yeni baskılar yarattı. Örneğin TRT'nin yeni rejimin zihniyetine uygun yöneticileri bu sefer özleştirme sürecinin kazandırdığı, birçoğu gerçekten "kazanç" sayılması gereken kelimeleri yasaklamaya başladılar. Ancak bu eğilim de fazla uzun süre devam etmedi. Dil yavaş yavaş, politik kampların üzerinde siper savaşı verdiği alan olma özelliğini kaybetti.

Bu "liberalizasyon"un bazı ilginç sonuçları oldu. En göze çarpan, toplumsal boyuttaki olay, yabancı dil furyasıydı. Seksenli yıllarda Turgut Özal gibi politikacılar da İngilizce kelimeleri olur olmaz -ve bozuk bir şiveyle- kullanarak bu furyaya katkıda bulundular. Ama alttan gelen eğilimler olduğu da belliydi – doğal olarak, eğitilmiş kesim bu modada başı çekiyordu. Böyle akımlarda -mümkün olup da analiz yapılsa- belirli dozda "züppelik" tespit etmek her zaman

mümkündür. Ama onun yanında kentli yukarı sınıf ve okumuş gençliğin Batı dünyasına yaklaşma özlemi de teşhis edilebilir.

Okumamış ve yoksul kesimde Almanya ve Almanca öteden beri benzer bir dilsel karmaşa yaratmıştı.

Dili arıtma çabası Batılılaşma girişiminin görünümlerinden biri olduğuna, "okul" ya da "arsıulusal" gibi yeni kelimeler Fransızca ses ve yapılara özenerek türetildiğine göre, bu yeni İngilizce furyası çok fazla kuraldışı sayılmazdı.

Ancak, gene aynı yıllarda yoğunlaşan bir başka yabancı etkiye de değinmemiz gerekiyor. Tek tek kelimelerin kullanımı, ödünç alınması bir dilin yapısını fazla zorlamaz. Bunların çoğu da zaten zamanla unutulur (bütün modalar gibi). Örneğin şimdi, on yıl öncesi kadar sıklıkla "süper!" kelimesini duymaz olduk (o yıllarda bu İngilizce'de de modaydı).

İkinci etki doğrudan doğruya televizyonun ürünüdür. O yıllarda özel kanallar olmadığına göre, sorumlusu da TRT'dir. Popüler dizilerin kötü çevirileri Türkçe sözdiziminin kurallarını ve mantığını zorlamaya başladı. Birtakım İngilizce deyimler olduğu gibi çevriliyordu, şimdi bazıları Türkçe deyim haline geldi: "Bu senin problemin" gibi. Kötü çeviri dışında, Türkçe sözü ekranda konuşanın ağzını açıp kapama süresine uydurma çabası da, öznesi belirsiz "kahretsin" ya da "vah vah" anlamında "üzgünüm" gibi Türkçe'de olmayan kullanımlar yarattı ve yaygınlaştırdı.

Hiçbir kurum televizyon kadar etkili olamaz. Ama çeviri kitapların çoğunda gördüğümüz bozuk Türkçe'nin de bu genel gidişteki payına değinmek gerekir. Sonuçta bu tuhaf, bozuk çeviri dilini, örneğin başbakanın ağzından da işitir olduk: "ve bu bakımdan da Sayın Mesut Yılmaz'ın bizzat hükümetin içinde bulunmasının gereği vardır" gibi cümleler.

Seksenlerden bu yana Türkiye'de medya arası yarış ve reklamcılık kendi başlarına önemli olmanın yanısıra, dili de etkileyen etmenler arasında. Yazılı basın organları arasındaki rekabette, aşağı yukarı bütün gazeteler magazin tarafını takviye ederek öne çıkmaya çalışıyorlar; bazı gazeteler zaten sadece magazinden ibaret. Bu magazin edebiyatının kendine özgü dili genel dili de etkiliyor (çarpıcılık çabası ve aynı zamanda klişeler, amatör edebiyatçılık ve sonuçta oldukça ipe sapa gelmez bir dilsel kullanım).

Reklamcılık da, gelişen kapitalizm ortamında, önemi gittikçe artan sektörlerden biri. Türkiye'de özellikle televizyon reklamları çok seyrediliyor ve etkili oluyor. Kesin anlamlardan çok izlenimler vermeyi tercih eden reklam dili de genellikle gramerin kurallarını boş veriyor. Magazin dili ile reklam dilinin ilginç bir bileşimini

İLETİŞİM ARŞİVİ

Türk Dili *dergisi özellikle doksanlı yıllarda dilimize yerleşen yabancı kelimelere Türkçe karşılıklar bulma amacıyla yabancı kelimelere karşılıklar bulmaya çalıştı. Ancak bazı kelimelere Türkçe karşılık bulmak epey zordu: "Prime time - altın saatler" gibi.*

birkaç yıl önceki şu gazete ilânında görmek mümkün:

Bahar bahçeleri toz-bulanık yaz günlerine devrildiğinde, ılık-serinliğiyle Karadeniz yeşili temmuz yangınlarına meydan okur. Ve derin kuytuluklarda serpildikçe serpilir beyaz tenli çiçekler.

Ve yine

o temmuz cehennemleridir, kaç bin yıldır Ege'nin beyaz mermerli anılarıyla taş eşiklerde nöbet değiştirenler. Ve köpük köpük Akdeniz'in çarptığı huysuz kayalar asla affetmezler gecenin karanlık bir vaktinde pusulayı şaşırmış acemi denizcileri...

... Yine de yemyeşil Mezopotamya çağlarından beri aykaranlık Nemrut gecelerinde rüzgâr öpüşleriyle örtüyor üzerini, her sabah tanrı şölenleriyle yeniden karşılayarak seni.

Türk Dil Kurumu, Fransa'daki Academie Française gibi, dilin doğru kullanımının standartlarını saptayan bir kurumdan çok, millî dil yaratma misyonunu üstlenmiş bir kurumdu. Ama onun kapatılmasıyla başlayan süreç içinde, çeşitli etmenler, Türkçe üzerindeki disiplini ortadan kaldırmış oldu. Bu yeni "trend"ler ne gibi sonuçlar verebilir?

Dil, doğal olarak, toplumsal ortamdaki genel yönsemlerden etkilenir. Türkiye'nin seksenli ve doksanlı yılları oldukça karmaşık yönelişlerin yanyana, içiçe, karşı karşıya geldiği bir dönem. Bu dönemde çeşitli uçlar arasında kutuplaşmalar belirginleşiyor. Örneğin, dinci ya da milliyetçi "aslına dönüş" eğilimleriyle dünya jet sosyetesine yetişme çabaları bir arada varoluyor. Belki tarihte ilk kez, kültür sınıfsallaşarak ayrışıyor; ama aynı zamanda kitle iletişim araçları bir kültürel standardizasyon getiriyor. "Yüksek" kültür gitgide izole oluyor, eğitim düzeyi gittikçe düşüyor; para egemenliği güçlenirken bayağılaşma, yüzeyselleşme, zevksizlik yayılıyor.

İLETİŞİM ARŞİVİ

She and He, Power Economy, Health & Fitness *gibi dergiler, kendilerine yabancı isimler bularak "hoşluk" yapmaktan öte, kentli, zengin elitlerin kendilerine ait bir dünya kurma hayallerine yardımcı olur gibiydiler.*

Bireyci eğilimler dizginsiz büyürken bireysellik basmakalıplaşıyor. Bütün bunlar dilin kullanımını etkiliyor. Toplumun şaşırtıcı değişim ve yenilikleri, bunlara daha yakından cevap vermek durumunda olan mizah dergilerini bütünüyle yeni kelimeler icat etmeye zorluyor: "Maganda", "zonta", "tiki" gibi "nev-icad" kelimeler bu birdenbire ortaya çıkmış insan kategorilerini adlandırıveriyor.

Dünyada dillerin tarihlerine ve geçtikleri evrelere baktığımızda, belirli bir dönemde, çağdaşların tepkisini çeken bazı değişikliklerin daha sonraki dönemlere olumlu izler bırakabildiğini görüyoruz. Bu bir kural değil elbette. Ama çok zaman geçerli oluyor. Dil sonunda "açık" bir sistem ve neredeyse organik bir yapı olduğu için, büsbütün uyumsuz ögeleri tasfiye ediyor ve eklemleyebildiği ögeleri de kendine uyarlayarak eklemliyor. Bu arada, modern dilbilimin uzun tartışmalardan sonra saptadığı bir dilsel olgu da, "kullanım"ın, "gramatik doğruluk"tan daha geçerli (ve daha uzun vadeli) bir ilke olması. Bu açıdan bakıldığında, İngilizce "I'm sorry" yerine "üzgünüm" denmesi karşısında yukarıda benim gösterdiğim tepki, muhafazakâr bir tepki. Değişikliğin çağdaşı olan insanlar genellikle bu tepkiyi gösteriyorlar: çağdaş olarak bakıldığında burada, yabancı bir dilden kopya sorunu var; o yabancı dili kullanan toplumun dünyada edindiği hegemonya var; bir biçimi ("üzgünüm") bilgisizce kullanmak sözkonusu v.b. Bunlar hepsi bu yeni kullanıma duyulan tepkinin ardında yatan etkenler. Tepkiyi duyanlar da, genellikle, seçkinler. Kitle ise bu gibi şeyleri daha çok somut ihtiyaçlarına göre benimsiyor ya da benimsemiyor. Üzerine konuşulan örnek sözkonusu olduğunda, Türkçe'de "I'm sorry" gibi yerleşmiş bir deyim olmaması önemli. Yerine göre "vah vah", "üzüldüm", hattâ "hay Allah", "ne yazık!" gibi sözler söyleriz, ama birçok duruma uyabilecek tek bir ibaremiz yoktur. İşte bu eksiklik, kitlenin bu yeni (çeviri) icadı hemen benimsemesine yolaçan temel olabilir.

Daha sonraki kuşaklar için bu artık yeni bir icat da olmayacaktır. İşitecek ve her şeyle birlikte onu da benimseyerek öğreneceklerdir. Zaten bu açıdan baktığımızda, dilde "gramer bakımından doğru" dediğimiz pek çok şey de aslında tamamen keyfîdir ve önceki dönemlerin "kullanım"ından türemiştir.

Şüphesiz, "kullanım" sonunda kural oluyor diye, dilde mutlak bir kuralsızlığın egemen olması ya da her yeniliğin olumlu bulunması gerekmez. Ama sonuçta neyin ne olacağına dil kendisi karar verecektir.

Yukarıda söylenenler ışığında, seksenli ve dokansanlı yıllarda Türkçe'de benim gözlemleyebildiğim değişikliklerin muhtemel sonuçları ne olabilir?

En önemli sorun, dile dıştan müdahalenin sona ermiş olmasıdır. Müdahalenin bitmesiyle dilde daha doğal diyebileceğimiz bir evrim şimdiden başlamıştır. Bu alanda çok etkili olan televizyonun bir kanalında birileri "ayın çatlatırken" birileri "İngilizce paralayacak", kimileri (doğru veya yanlış) öz Türkçe edebiyat yapacak ve dili konuşanlar kendi seçmelerini yapacaktır.

Kelime haznesinde genişleme olması zaten doğal eğilimdir. Her ortaya atılan kelime uzun vadede tutmaz, ama ne kökenden gelirse gelsin, bugün kullanılan kelimelerin birçoğu dile yerleşecektir. Örneğin yarı-argo biçimde kullanılan "süper!" ünlemi uzun ömürlü olmadı - zaten bu tip deyimler genellikle moda ürünüdür ve uzun ömürlü olmaz. Ama örneğin benzin istasyonundaki "süper" hayli kalıcı görünüyor.

Sözdizimine, çoğu yanlış çeviri ve kötü Türkçe ile gelen yeni yapıların fazla kalıcı olacağını sanmıyorum. Ama orada da kalanlar olabilir.

Şu dönem, kültürel kurumlaşmanın, en genel alanda, adamakıllı zayıfladığı bir dönem. Eğer bunu daha kültürlü bir dönem izlerse, izleyebilirse, oldukça ham, ama aynı zamanda oldukça dinamik olan bu dönemin popüler ögelerine, estetik bir biçim kazandırmak mümkün olur. Bu dönemin sözdizimsel yapı yanlışları, böyle bir dönemde yeni bir söyleyiş imkânı olarak bile yeniden-biçimlendirilebilir.

Türk cumhuriyetlerinde Latin alfabeleri

BÜŞRA ERSANLI BEHAR

Ekim Devrimi'yle, sosyalist ilkeler gereği kültürel bağımsızlığı ve hattâ yasal düzeyde ayrılma hakkını elde etmiş olan çeşitli Sovyet milletleri 1918-1924 yılları arasında çok çalkantılı bir dönem yaşadılar. Sosyalizm'in ilkeleri ile sosyalist bir federasyonun inşası aktif siyaset içinde tartışmalar yaratmıştı. Bir yandan Batı'da ulus devletlerin kuruluşu bir yandan da ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı ilkesi Sovyet milletlerini de farklı biçimlerde etkiledi. Bu değişim Türkistan bölgesinde ve Türk kökenli halkların yaşadığı diğer yörelerde bir eğitim reformu anlayışı ve basın yayın seferberliği yarattı. Dil ve kültür milliyetçiliği Türk ve Türkçü aydınlar arasında büyük bir hareketliliğe neden oldu. Gaspıralı İsmail (1851-1914 Kırım) ve Sultan Galiyev (1895-1930 Kazan)'in öncülük ettikleri ve daha sonra özellikle Buhara'da, Genç Buharalılardan Münevver Kari, Behbudi, Abdul Rauf Fıtrat'ın geliştirdikleri yenilikçi hareket (Cedidî Hareketi) eğitimin ve yeni hayat tarzının aydınlar arasında yaygınlaştırılmasına neden oldu. *Usûl-ü kadim* (eski usul)'e karşı çağdaş Batı dünyasına da uyumlu ancak din ve gelenek göz önünde bulundurularak geliştirilen *Usûl-ü Cedid* yeni eğitime verilen isim oldu.

İşte İslâm dünyasının önemli bir kesimi olan Türk halkları içinde özellikle aydınların Arap alfabesinden Latin alfabesine geçme arzuları da bu dönemde belirginleşti. Öncelikle Arap alfabesinin Türk dilinin kurallarını ve seslerini bozan yönleri belirlendi, bu özelliklerin yaygın ve rahat kullanıma da engel olduğu ileri sürüldü. İlk çalışmalar, Türkçeye uyum sağlamak için Arap alfabesinde bazı değişiklikler içeren projelerle başladı. Azerbaycanlı Mirza Fethalı Ahunzade bu çalışmaların öncülüğünü yaptı ve Osmanlı Hükümeti'yle de bu konuda ilişkiler kurdu.

Latin harflerini ilk benimseyen halk Yakutlar olmasına rağmen, Türkiye'yi de harekete geçiren ilk siyasal atılım, 1928 yılında Azerbaycan'ın girişimidir. Ekim Devrimi'nden sonra 1924 yılında başlatılan alfabe değişimi çalışmaları 1928'de tamamlanmış ve Azerbaycan Türkiye Cumhuriyeti'nden 2 yıl önce Latin alfabesini benimsemiştir. 1928-1930 yılları arasında diğer Türk sosyalist cumhuriyetleri de Latin alfabesine geçtiler.

Ancak Sovyet politikasının sertleşmesi, dil ve kültür konusundaki yakın denetim arzusu ve Batı dünyası ile büyüyen karşıtlık 1938-40 yılları arasında tüm sosyalist cumhuriyetlerin Kiril alfabesini kabul etmesi yolundaki kesin kararla sonuçlandı. Bu

HALK, WATAN, TÜRKMENBAŞY

TÜRKMENISTAN

TÜRKMENISTANYŇ MINISTRLER KABINETINIŇ WE MEJLISINIŇ ORGANY.

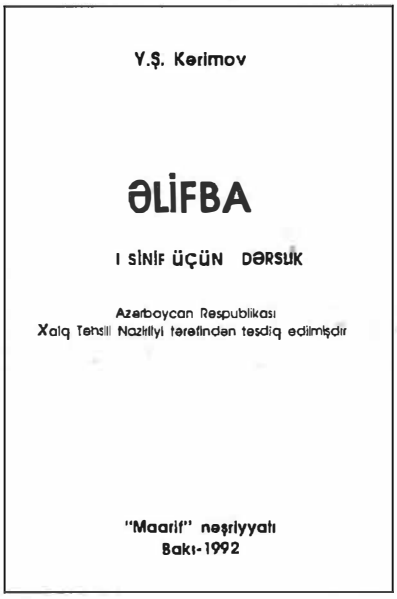
Gündelik gazete

TÜRK DİLİ DERGİSİ

Türk cumhuriyetlerinde Latin alfabesini hayata geçirme girişimleri bu cumhuriyetlerin dünyaya açılına çabalarının yanısıra, Türkiye'nin de içinde bulunduğu uluslararası siyaset alanında üstünlük kurma çabalarına hizmet eden bir figür olarak da kullanıldı.

BÜŞRA ERSANLI BEHAR ARŞİVİ

Özbek Alfabesi. Özbekistan da Türkmenistan gibi Latin alfabesini 1993 yılında kabul etti. Ancak alfabe kabul edilmeden önce bazı aydınlar Arap alfabesine de geçilebileceğini savunmuşlardı. Azerbaycan, yüzyılın başlarında 1924 yılında da Latin alfabesine geçme çalışmalarını başlatmış, ancak Sovyet politikası baskılarının sonucu 1930'lu yılların sonunda diğer Türk cumhuriyetleri ile birlikte Kiril alfabesine geçmek zorunda kalmıştı.

ülkelerde sadece on yıl kadar kullanılan Latin alfabesi, bazı ufak değişiklikler içermesine rağmen bir yazılı dil beraberliğini yenilikçi esaslar çerçevesinde kısmen de olsa sağlayabilmişti.

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan 1991 yılında Sovyet sisteminin dağılmasıyla bağımsız birer ülke oldular. Bu beş ülke ve Rusya Federasyonu içindeki ve diğer cumhuriyetlerdeki Türk toplulukların aydınları kültür ve eğitim konusunda yeni politikalar benimsemek için yeni arayışlarla bağımsızlıklarını kuvvetlendirmek istediler. Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçme yeniden gündeme geldi. Aslında dilbilimciler Kiril alfabesinin Türk dilinin kullanımını zorlaştırmadığını savunmaktadırlar. Gerçekten de Latin alfabesine geçmek isteğinin önemli bir politik nedeni vardır: Batı dünyası ve Türkiye ile daha yakın ve çeşitlenmiş bir ilişkiler ağına sahip olmak.

Bu yeni eğilimde yine başı Azerbaycan çekti. Özellikle 1992-1993 yılları arasında iktidarda olan Ebulfeyz Elçibey, "Türkleşmek ve çağdaşlaşmak" ilkesini kuvvetle benimsediğinden Türkiye ile ilişkileri kuvvetlendirerek Latin alfabesine geçişin şartlarını yaratmaya çalıştı. Bu gelişmelerde motor gücü Türkiye ve Türk Dil Kurumu ve Türkiyeli dilbilimciler oluşturdular. 1991 yılı sonunda yeni Türk Cumhuriyetlerinin temsilciliklerinin katıldığı bir toplantıda 34 harfli bir "çerçeve alfabe" etrafında ilk gayri-resmî veya yarı-resmî anlaşma sağlandı.

1992 yılında Azerbaycan 32 harfli özgün Latin alfabesini resmen kabul etti. "Çerçeve alfabe"ye tam uyum sağlanmamış, bir iki sembol değişikliği ile Latin alfabesi benimsenmişti. 1992 yılının son günlerinde Azerbaycan'da *Elifba* (alfabe) yayımlandı (50.000 adet), 1994 yılı için Latin harfle basılmış ders kitapları ve atlaslar birer ikişer ortaöğretime girmeye başladı. 1928 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nde alfabe değişikliği olduğunda ilk basılan gazetelerdeki görüntülere de rastlanır oldu. Belli başlı gazetelerde ilk önce Latin harfli başlıklar, sonra da yine Latin harfli bazı makaleler göze çarptı. Fark, Türkiye'deki Arap ve Latin karışımının yerini Kiril ve Latin karışımının almış olmasıydı.

Yine 1992 yılında başlatılan çalışmalar Türkmenistan'da da böyle bir eğilim olduğunu gösterdi. 1993 yılı ortasında Türkmenistan 30 harfli Latin alfabesini resmen kabul etti, ancak yine "çerçeve alfabe"ye uyulmamıştı; bu yeni alfabe farklı 5 sembole sahipti. Türkmenistan *Elifbiyi* 1994'de yayımladı. İlk baskısı 22.000 adet olan bu alfabede iki farklılık göze çarpıyordu: Birincisi Türkmenler alfabelerine Latin alfabesi değil, "yeni alfabe" diyorlardı. İkincisi eğitim

BÜŞRA ERSANLI BEHAR ARŞİVİ

Diğer Türk cumhuriyetleriyle birlikte Türkmenistan'da da Latin alfabelerine geçme eğilimleri başladı. 1993 yılında Latin alfabesini kabul edildi, ancak yine de yeni alfabede farklı semboller mevcuttu.

için hazırlanan bu kitap yarı Kiril yarı Latin harfleriyle hazırlanmıştı. Türkmenistan'da daha yumuşak ve tedrici bir geçiş amaçlanıyordu. Türkmen "elifbiyi" çeşitli küçük düzyazı ve şiir parçalarıyla bezenmiş bir yetişkin eğitimi alfabesi görünümünü arz ediyordu.

Özbekistan Cumhuriyeti ise 1993 yaz sonunda yeni Latin alfabesini resmen kabul etti. Aynı yılın sonunda *Alifbo* 100.000 adet yayımlandı. Özbekistan Cumhuriyeti'nde alfabe değişimi tartışmaları sürerken Arap alfabesine geçiş de bir seçenek oluşturuyordu ve bunu tercih eden aydın sayısı da az değildi. Arap ve Kiril harflerinin öğretiminin paralel olarak sürmesi yolunda görüşler de yaygındı. Ancak siyasi karar ve seçkinlerin çoğunluğunun eğilimi Latin alfabesi yönünde oldu.

Özbekistan da diğer ilk iki ülke gibi "aynı sese aynı harf" ilkesini benimsememiş "çerçeve alfabe"den 4 farklı harf meydana getirmişti. Özbekistan'da 1994 sonu itibariyle henüz Latin harfleriyle ders kitapları ve diğer kitaplar basılmamıştır. Türkmenistan ve Özbekistan daha tedrici bir politika izlemiş ve 1996 yılından itibaren okul ve yetişkin eğitimindeki geçiş koşullarını aşamalı bir biçimde oluşturmuşlardır.

Bunların dışında Özbekistan Cumhuriyeti'nin bağımsız sınırları içinde bulunan Karakalpak Özerk Cumhuriyeti 31 harfli yeni alfabesiyle 34 harfli "çerçeve alfabe"ye uyum sağlamıştır. Ayrıca Rusya Federasyonu içinde Tataristan da 1994 yazında Latin alfabesini kabul etmiştir.

Kazakistan'da durum farklıdır; nüfusun % 38'i Rus, % 42'si Kazak olan bu ülkede Kazakça resmî dil olarak kabul edilmiş, Rusça da ikinci resmî dil olarak benimsenmiştir. % 10 oranında diğer Türk Cumhuriyetlerden bir nüfus da barındırmasına rağmen Kazakistan'da Kiril alfabesinin korunması daha elverişli görülmüştür. Kırgızistan'da ise Latin alfabesine geçmek için ilke kararı alınmıştır. Ancak ekonomik zorluklardan dolayı bu kararı uygulamaya geçirmek için belli bir süre beklemek tercih edilmiştir.

Özetlersek, yeni Türk Cumhuriyetleri'nde genel olarak Latin alfabesini benimseme kararı siyasi bir karardır. Batılı ülkelerle ve Türkiye ile ilişkilerin her alanda geliştirilmesi için elverişli görülmüştür. Türkiye'nin bu konudaki katkıları değerlendirilmiş, ancak bağımsızlık konusundaki hassasiyetten dolayı "çerçeve alfabe" tam anlamıyla benimsenmemiştir. Farklı Türk lehçelerinin Kiril alfabelerinde de bazı farklı harfleri vardır. Benzer farklılıkların Latin alfabesine de yansıtılması bir çeşit devamlılık ihtiyacı ve bağımsızlık göstergesi olarak algılanabilir.

Resmen kabul edilen farklı harf ya da sembollerin neden olacağı bazı okuma zorluklarına rağmen çeşitli Latin alfabeleriyle kitaplar basıldığında çeşitli Türk lehçelerine sahip insanların bunları okuması sonucu, ilişkilerde gözle görülür bir randıman sağlanması kaçınılmazdır. Maddi bazı zorluklar şimdilik istenildiği kadar yayın yapmaya engel teşkil etmektedir.

Çeşitli Türk devlet ve topluluklarında Latin alfabesinin kabul edilmesinde Türkiye'nin itici güç olduğu açık bir gerçektir. Dillerin ve alfabe kullanımının gelişmesiyle ve yaygınlaşmasıyla kültürel ilişkilerin büyük mesafeler alacağı açıktır.

KAYNAKÇA

Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu, (yayına hazırlayan Nadir Devlet), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1991.

Ahmet B. Ercilasun, "Latin Alfabesi Konusunda Gelişmeler", *Türk Dili*, s. 523, Temmuz 1995.

Emine Gürsoy - Naskali, "Türkçe ve Türk Cumhuriyetleri", *Türk Dili*, s. 500, Ağustos 1993.

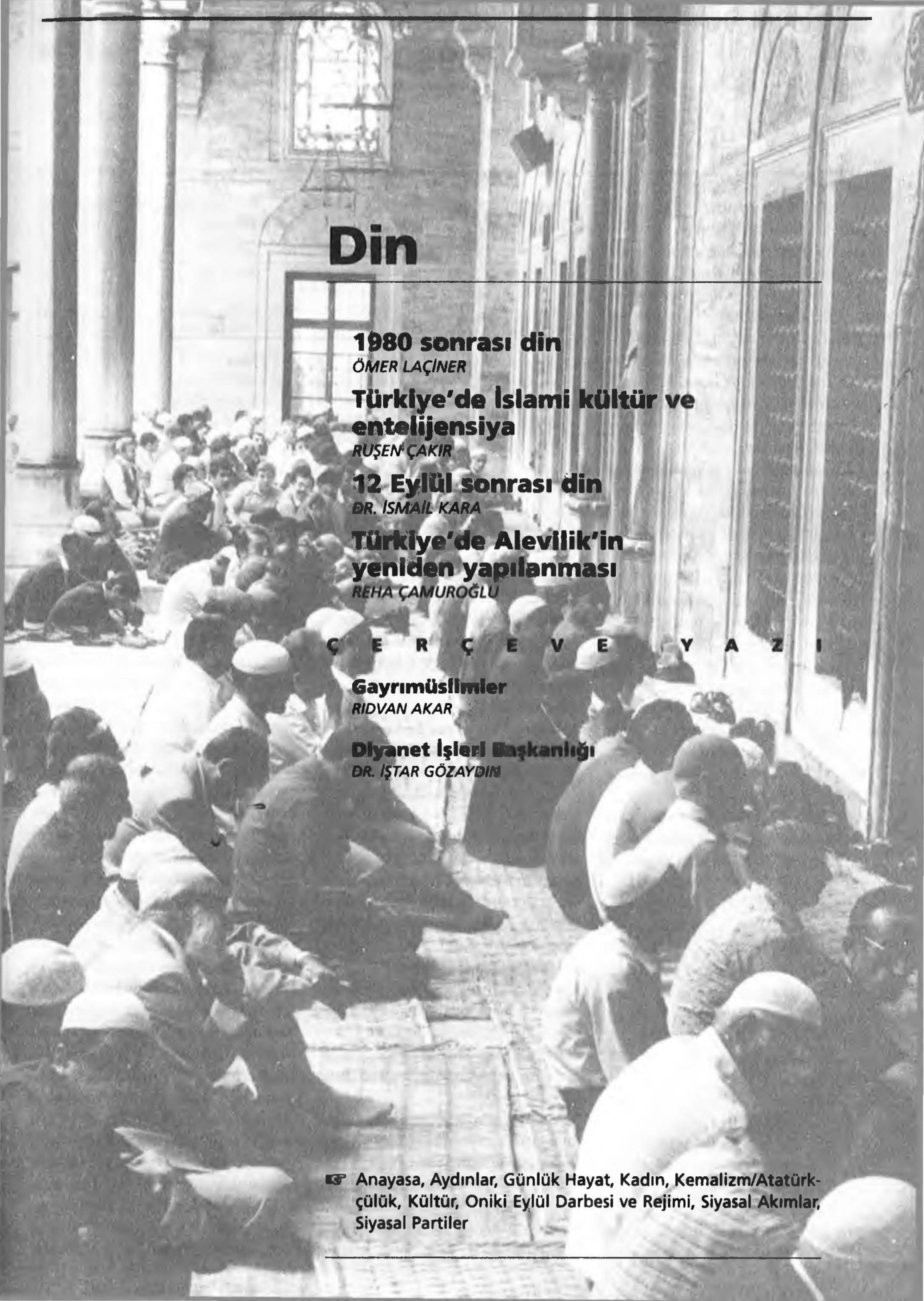
Şamir Kâzımoğlu, "Azerbaycan'da Latin Alfabesine Geçiş Tarihinden", *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, Cilt 2, s. 5.

Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul, Nesil Matbaacılık Yayıncılık A.Ş., 1993.

Bilal Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

Bilal Şimşir, *Azerbaycan'da Türk Alfabesi Tarihçe*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1991.

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Arasında Yapılan Anlaşmalar, İlişkiler ve Faaliyetler I, Ankara, MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Dairesi Yayın No: 1/2, İkinci Kitap, 1993, s. 99-118.

Din

1980 sonrası din
ÖMER LAÇİNER

Türkiye'de İslami kültür ve entelijensiya
RUŞEN ÇAKIR

12 Eylül sonrası din
DR. İSMAİL KARA

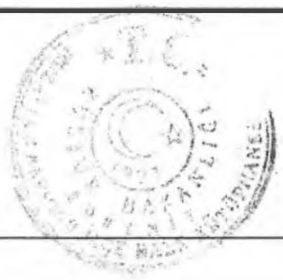
Türkiye'de Alevilik'in yeniden yapılanması
REHA ÇAMUROĞLU

ÇERÇEVE YAZI

Gayrımüslimler
RIDVAN AKAR

Diyanet İşleri Başkanlığı
DR. İŞTAR GÖZAYDIN

☞ Anayasa, Aydınlar, Günlük Hayat, Kadın, Kemalizm/Atatürkçülük, Kültür, Oniki Eylül Darbesi ve Rejimi, Siyasal Akımlar, Siyasal Partiler

1980 sonrası din

ÖMER LAÇİNER

Sünni dinî hareketin yükselişi ve bunun eşliğinde kaçınılmaz olarak gündeme gelen "laiklik" sorunu, "Kürt sorunu" ile birlikte 1980 sonrası Türkiye'sinde siyasal-toplumsal düzene ilişkin tartışma, ayrışma ve saflaşmaların odak konusu haline geldi.

Bilindiği üzre laiklik 1920-30'lu yıllarda kuruluşu tamamlanan TC Devleti'nin köşe taşlarını oluşturan ilkelerin başlıcalarından biri, hattâ birincisidir. Bu bakımdan 1980 sonrasında laiklik ilkesinin ihlal edildiği yolundaki ilk suçlamalardan birinin bizzat "devleti kurtarmak" adına iktidara el koyan 12 Eylül rejimine yönelik olması ilginçtir. Bilindiği üzre 12 Eylül darbesinin gerekçelerinden biri de MSP eksenindeki dini hareketin "aşırılıkları" idi. Ama aynı darbecilerin okullarda din dersini zorunlu hale getirme, Alevi köylerine cami yaptırmaları için baskıda bulunma ve devletin "resmî ideolojisi"ni Türk-İslâm sentezi fikriyatıyla yakınlaştırma gibi girişimleri, laiklik ilkesinin ciddi ihlalleri olarak yorumlandı. 12 Eylül rejimi sürerken şüphesiz ancak alçak sesle dile getirilen bu eleştiri ve endişeler, 1980'li yılların ortalarından itibaren özellikle "laiklik" savunusu ile öne çıkan "neo-Atatürkçü" akım sözcülerince hem daha yüksek sesle dile getirildi hem de o sırada yeniden yükselmeye başlayan Sünni dini hareketin, 12 Eylül rejiminin sözkonusu uygulamalarından kaynaklandığı - en azından beslendiği- iddia edildi.

Gerçi 12 Eylül yönetimi bu uygulamalarının yanısıra, geleneksel laiklik politikasının izinde ve dolayısıyla Sünni-dini çevrelerin tepkisini çeken önlemler de almıştı. Kız öğrencilerin türban takmasını yasaklamak, cezalandırmak bunların en fazla gürültü koparanı idi. İslâmî hareket bu karara 12 Eylül rejimi henüz sürüyorken, ülke içinde açık tepki gösterememiş ama yurt dışındaki taraftarları bu uygulamayı protesto için geniş kitle gösterileri düzenlemişti. Bu protestolar giderek bir "mücadele"ye dönüştü ve "yönetimin sivillere bırakıldığı" 1984'ten itibaren İslâmcı kız öğrenciler için bir militan eylem konusu haline geldi. "Müslüman kadınlar hareketi" diyebileceğimiz bir olgu işte bu türban yasağına karşı "direniş" eylemleri, gösteri yürüyüşleri çevresinde ortaya çıktı.

Hem okullara din dersi zorunluluğu getirmek, Alevi köylerini bile cami yaptırmaları için "teşvik etmek", zorlamak hem de türban yasağında ısrarlı olmak laiklik ilkesi açısından çelişki midir? Neo Atatürkçülere ve İslâmî hareketin çoğunluğuna göre bu sorunun cevabı evettir. İslâmcılara göre 12 Eylül rejiminin din dersi vs. konusundaki tutumu "olumlu", "olması gereken"dir ama türban yasağı o tutumla -en azından- uyumsuzdur. Neo Atatürkçülere göre ise tersine türban yasağı "olumlu", "olması gereken"dir ama din dersi zorunluluğu getirmek vs. ise - en azından Atatürkçü sıfatını, dolayısıyla "laiklik" ilkesini sahiplenenler için bir çelişkidir.

Dikkat edilirse bu iki karşıt görüşün ve "arada" gözüken 12 Eylül rejimi Atatürkçülüğünün birleştiği temel bir nokta vardır. Hepsi de devletin bir biçimde dine müdahalesini öngörmektedirler. İslâmî hareketin çoğunluğu kuşkusuz devletin bu müdahalesinin dini güçlendirici nitelikte olmasını, neo Atatürkçüler ise açıkça değilse bile zımnen bunun tam tersini amaçlayan bir müdahale biçimini, ya da en azından dine karşı sürekli "teyakkuz" halinde bir müdahaleyi savunmaktadırlar. 12 Eylül rejimi ise dinî düzeni korumanın toplumu "düzen" altında tutmanın bir aracı olarak kullanan bir devlet anlayışını temsil etmektedir.

Bu açıdan bakıldığında 12 Eylül

İLETİŞİM ARŞİVİ

Türban sorunu 1980'li yıllarda gündemde ağırlığı olan önemli konulardan biri oldu. "Ara çözümcüler"in kulakları ve enseyi dışarda bırakan eşarp önerileri umulan etkiyi yaratmadı. İnsan hakları/Resmi kurumlarda kıyafet bahsinde tartışmalar büyüdü.

rejiminin Türkiye Cumhuriyeti'nin kendine özgü bir içerik vermiş olduğu laiklik ilkesinin "özü"ne uygun davrandığı söylenmelidir. Her ne kadar neo Atatürkçüler laiklik ilkesinin en "doğru ve tutarlı" uygulandığı dönem saydıkları 1930'lu yılların uygulamalarını örnek göstererek 12 Eylül rejiminin çelişkisini, ilke ihlalini apaçık gösterdiklerini düşünüyorlarsa da; dikkate alınmalıdır ki o dönemin (Atatürk) yönetimi kurulmakta olan düzene yönelik en ciddi tehdit ve tehlikenin "din"den kaynaklandığı fikrindeydi. Dolayısıyla dine, dini görünümlü hareketlere karşı gösterilen şiddet, genelde dine karşı olunduğundan dolayı değil, onun özellikle o konjonktürde oturtulmakta olan düzene, özel olarak devlet-toplum ilişkisine en ciddi engel sayılmasından ötürüdür. Kuşkusuz bu tutum ve düşünce kurulmakta olan düzeni, devlet-toplum ilişkisini koruma argümanından ziyade, genel olarak dinin (özel olarak İslâm'ın) toplumları geri bıraktığı yolundaki pozitivist argümana dayandırılmaktaydı. Yani görünüşe göre meşruiyetini "düzeni korumak"tan değil, pozitivist ilerleme -"çağdaş uygarlık düzeyine erişme"- söyleminden almaktaydı.

Ancak zaman geçip Türkiye toplumu, kurulu düzeni şu veya bu yönde değiştirmekten söz eden sağdan ve özellikle soldan yükselen kitle hareketleri ile çalkalanır hale geldiğinde, o "ilerici" söylemin bir cila olduğu ortaya çıktı. Devletle kaim, devletin konumunu korumasına endeksli bu ilericilik, mantığının özüne uygun biçimde, -öncelikle kendi konumuyla özdeşlediği- düzeni asıl tehdit eden tehlikenin soldan geldiğini tespit ederek 12 Eylül darbesini hazırladı. "Düzeni yeniden kurmak" için dün (1930'larda) nasıl dine sarılmış toplum üzerine seküler ideolojik cephanelikten devşirme yöntem ve araçlarla gittiyse, 12 Eylül döneminde de bu kez sola meyletmiş topluma sol karşıtı tüm ideolojilerden -ve bu arada elbette ki dinden- devşirme tez ve önlemlerle harekete geçti. Zorunlu din dersleri, Alevi köylerin cami inşasına zorlanması, Türk-İslâm sentezi fikriyatının Atatürk'ün kurduğu "sivil" -ve 12 Eylül rejimince devlet bünyesine dahil edilen tarih ve dile ilişkin- kurumlara yerleştirilerek yarı-resmî ideoloji statüsüne yükseltilmesi bu bağlamda düşünülmelidir.

Türkiye Cumhuriyeti devletinin köşe taşları sayılan ve "Atatürkçülük" adı altında formüle edilen tüm "ilke"ler kendilerini devletle özdeşleştirmiş olan belli aygıt ve zümrelerin öncelikle bu konumlarını sürdürme ve bunun gerektirdiği türden bir devlet-toplum ilişkisini koruma amaçlarının doğrultusunda yorumlanır, içeriklendirilir. Dikkat edilirse bu ilkelerin her biri toplumun önemli bir kesimi tarafından benimsenen ya da benimsenebilecek olan ve sistematik biçimde geliştirildiğinde sol ya da sağ nitelikte ideolojik bir harekete dönüşebilecek eğilimlere tekabül ederler. Daha doğrusu o eğilimlerin sözkonusu devlet-toplum ilişkisini "devletlü" konumunu sorun etmeyecek, hattâ pekiştirecek tarzda içeriklendirilmelerinin, dolayısıyla "devlete hizmet edecek" biçimde kullanılabilmelerinin ifadesidirler. Bu bağlamda lugat anlamı ne olursa olsun Türkiye'deki haliyle laiklik, devletin dini eğilimi "düzen" için kullanma, bu amaçla ona müdahale etme politikasının adıdır. Bu politika içinde bulunulan duruma, konjonktüre göre, dini eğilimin en ciddi tehdit olarak nitelendiği, neredeyse "din düşmanı" bir görünüm almış bir "laiklik" yorumu eşliğinde uygulanabildiği gibi (1930'lu yıllar örneği) dinin "soldan gelen tehditin kökünü kazımak için" devlet denetiminde "biz de Müslümanız" uygulamalarıyla işe koşulduğu 1980'li yıllardaki gibi de uygulanabilir. İkisi arasında bir çelişki yoktur. Tıpkı 1960'larda 27 Mayıs'a karşı tepkisini AP'ye sağladığı büyük oy desteğiyle gösteren ahaliyi dişlerini gıcırdatarak izleyen "memleketin asli

sahipleri"nin o halk desteğini çözüp dağıtabilecek bir etken olarak beliren sosyalist hareketin yükselişine "Atatürkçü"lüğün "devrimcilik", "halkçılık" gibi ilkelerini öne çıkararak sempatiyle yanaşmaları bu potansiyeli kullanmaya çalışmaları, ama 1970' lerle birlikte aynı çevrelerde tam tersine bir tutumun egemen olması gibi. Çünkü 1970'lere gelindiğinde ilk kitleselleşme belirtilerini gösteren sosyalist hareket "devlet"in AP'ye dönük amaçları doğrultusunda kullanabileceği, bu çerçevede sınırlanabilecek bir hareket olmaktan çıkmakta, kendi bağımsız doğrultusunda yürümeye çalışmaktadır.

1980'lerde resmî ideolojisi gayet yerinde olarak yine Atatürkçülük olan devletin dine, dini harekete karşı tutumu da yukardaki örneklere uygundur. Din, Sünnî İslâm devlet tarafından kendisine verilmiş görev dahilinde kullanılmayı kabullendiğinde Diyanet bütçesinin artışı, yeni imam hatip okulları, zorunlu din dersleri ile ödüllendirilirken, kendi bağımsız yolunu izlemek isteyen, kendi amaçları doğrultusunda harekete geçmeye başlayan dini hareket "türban yasağı"nda olduğu gibi karşısında "devlet"i bulur. TC Devleti'nin 70 yıllık pratiğinin mantığında bu iki tavır arasında herhangi bir çelişki yoktur. Bunların her ikisi de devletin içeriklendirdiği laiklik kavramının içeriğine uygundur.

Bir yaşam tarzı problematiği olarak laiklik

Fakat öte yandan laiklik ilkesi, Türkiye toplumunun değişik kesimleri tarafından kendi özgül durum, konum ve ihtiyaçları bağlamında benimsenmiştir. Metropollerin, büyükçe kentlerin ve Batı Anadolu kasabalarının -merkez-sağ partilere oy verse de- Batılı (Batı'cı) bir hayat tarzına adapte olmuş hayli geniş bir kesim oluşturan nüfusu için laiklik ilkesi bu hayat tarzının meşrulaştırılması demektir. Dolayısıyla laiklik ilkesinin savunulması dinin bu hayat tarzına karşı öfkeli tepkisine, müdahale eğilimine devlet tarafından set çekilmesi anlamına geliyordu. Türkiye'de ortaya çıkışından beri devlet koruması altında sürdürülegelmiş bu hayat tarzı -ki bu sürece laik olmayan Osmanlı Devleti'nin son dönemleri de dahildir- Cumhuriyet'in kuruluşu döneminde adeta resmî hayat tarzı payesiyle sosyal hayatın tepesine yer-

Gayrımüslimler

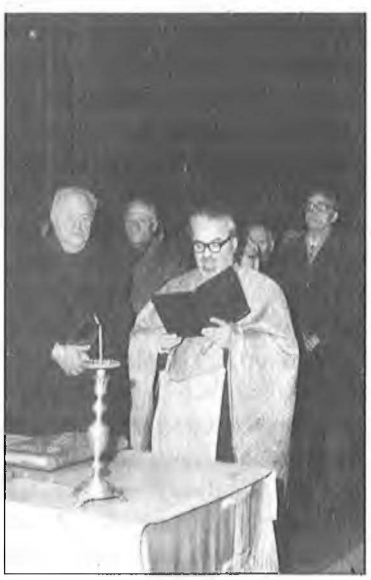
RIDVAN AKAR

Türkiye'de yaşayan gayrımüslim azınlıklar denince akla hemen Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler geliyor. Türkiye'nin Güneydoğusunda yaşayan Süryani, Nasturi ve Keldani gibi Hıristiyan cemaatleri dışlayan bu yaklaşımda sözkonusu cemaatlerin İstanbul'da yaşamıyor oluşu önemli rol oynamıştır.

Oysa Lozan Anlaşması çerçevesinde azınlıklar ile ilgili yapılan tanımda cemaat ismi zikredilmemiş sadece "Türkiye'de yaşayan gayrimüslimler" denilmiştir. Sayıları 15 ile 30 bin arasında değişen Süryanilerin "azınlık araştırmacıları" ve resmi devlet politikası tarafından yok sayılması ciddi bir eksikliktir.

İstanbul ve çevresinde ekonomik gücü elinde bulunduran ve kültürel bir hinterland oluşturmuş Ermeni, Rum ve Yahudi azınlıkları böylece Lozan Anlaşması'nın öznesini oluşturmuştur. Lozan Anlaşması'nın 37 ve 41. maddeleri gayrimüslimlerin azınlık haklarını düzenlemektedir. Bu çerçevede bakıldığında azınlıkların vakıflar aracılığıyla örgütlenmeleri, dini ve eğitsel özgürlüklerinin teminat altına alındığı dikkati çekmektedir.

Bu yazıda gayrimüslim azınlıkların ibadetleri ve dini kurumları ele alınacaktır. Yazı kapsamında azınlık cemaatlerinin salt dini değil, bütün yaşam biçimine etki eden Varlık Vergisi 1942, 6/7 Eylül Olayları 1955, Rumların sınırdışı edilmesi 1964 gibi devlet kaynaklı azınlık karşıtı politikalara girilmeyecektir. Yazı azınlık ibadet anlayışı ile sınırlı tutulacaktır. Ancak hatırlanmalıdır ki yukarda değinilen olaylar sonucunda azınlık kili-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Özellikle 1940'lı yıllardan sonra uygulanan Varlık Vergisi gibi azınlık karşıtı politikalar ve 6/7 Eylül olayları sonucunda, günümüzde azınlıklar, "dışa kapalı" bir hayat sürdürmektedirler.

→

leştirilmiş, sınırlı bir azınlığı kapsadığı halde devlet gücü ve desteğiyle kamusal alanda boy gösterme ayrıcalığına hattâ tekeline sahip kılınmıştır. Bu kesimin tipik bireyleri için laiklik, "dinin devlet işlerine karışmaması" olmaktan ziyade o "çağdaş yaşam tarzları"nın ayrıçalıklı durumu anlamına gelmektedir. Bu kesimin "laikliğe aykırı"lık örnekleri olarak gösterdiği kanıtların, çoğunlukla sokaklarda çarşaf giyip dolaşan kadınları, sünnete uygun giyim ve sakal kesimiyle boy gösteren erkekleri, dini ayinleri konu edinmesi bundan dolayıdır.

Tarihsel mezhep hiyerarşisi ve laiklik

Toplum içinde laiklik ilkesini benimsemiş ikinci kesim Alevilerin çoğunluğudur. Onların algısında laiklik klasik anlamına tartışmasız çok daha yakındır. Aleviler bu ilkeyi, asırlardır Sünnilik ve Sünni toplulukların egemenliği ile belirlenmiş bir sosyo-politik "statüko"nun eşitlik doğrultusunda değişimi, düzeltilmesi olarak görmüş ve bu içeriğiyle benimsemişlerdir. Laikliği, Sünniliğin devlet gücünü tekeline alarak "heretik" bir mezhep olarak görülen Aleviliği ve Alevi toplulukları aşağı statüde tutuşuna son veren bir düzen ilkesi saymışlardır. Alevilere de kamu alanını, devlet ve kamu hizmetine katılma imkânını açan politikaları laiklik ilkesiyle özdeşleştirip sahiplenmişlerdir.

O nedenle Sünni İslâmî hareketten yükselen laikliğe karşı eleştiriler, "şeriata dönüş" çağrıştırmaları Alevi kesim açısından öncelikle kendilerinin kamusal alandan, devlet aygıtlarından dışlanmak istenmeleri, geçmişteki "Sünni egemenliği"nin yeniden kurulması talebi olarak algılandı.

Öte yandan bilindiği üzre "laiklik" ilkesinin bu iki yönü, yani çağdaş yaşam tarzlarının tercihi ve o yönde yapılan düzenlemeler ile Alevilerin kamusal alana çıkabilmeleri, devlet aygıtında yeralabilmeleri Sünni toplulukların onayıyla, bir toplumsal uzlaşma ile değil, Cumhuriyetin kurucu zümresinin kararı ve devlet gücüyle yaptıkları zorlama ile yürürlüğe konulmuştu. Bu güç sayesinde Sünni kesimden gelebilecek tepkiler önlenmiş, bastırılmıştır. Her ne kadar Sünni kesimin hayli geniş çoğunluğu zaten katı bir İslâmî hayat

---

seleri yakılmış, yıkılmış, azınlıkların dini kurumları ciddi baskı altına alınmıştır. Örneğin, azınlık cemaatlerinin özellikle Ermeni ve Rum cemaatlerinin ruhani okullara sahip olamaması ve bu nedenle de yakın gelecekte çok ciddi din adamı sıkıntısı yaşayacakları gerçeğinin bütün izleri bu olaylarda aranmalıdır.

Azınlık cemaatlerinden Süryaniler bugün Ortodoks ve Katolik kiliselerine ibadet etmektedir. Ortodoksların sayısı 15 ile 30 bin, Katoliklerin ise 2 bin civarında oldukları sanılmaktadır. Süryani Ortodoks Patrikhanesi Şam'da, Katolik Patrikliği ise Beyrut'ta bulunmaktadır. Kendilerini Musevilerin bile dedeleri olarak tanımladıkları Aramilik orjininden sayan Süryaniler Türkiye'de Patrikhane vekilliği ve metropolitlikler aracılığıyla dini ibadetleri sürdürmektedir. Son yıllarda bölgede yaşanan savaş ortamı bu cemaatin yaklaşık 5 bin yıldır yaşadığı bu topraklardan göç etmesi sonucunu doğurmuştur. Süryani göçü dini kurumları da etkilemiştir. Bugün için bölgede Süryani din adamı sıkıntısının yanısıra Süryani kiliselerinin taciz edilmesi gündemdedir. Örneğin Mor Abraham Kilisesi'nde "terörist aranması" sırasında dini sembollere zarar verilmiştir.

Bugün için Türkiye'de yaşayan en büyük azınlık cemaatini Ermeniler oluşturmaktadır. Sayıları 50 bin olarak tahmin edilen Ermeniler, ağırlıklı olarak Gregoryan Kilisesi'ne ibadet etmektedir. Bu kilisenin 33, Katoliklerin 12 ve Protestanların de 3 kilisesi mevcuttur.

Ermeni Patrikhanesi'nin kuruluş tarihi 1461 olarak kabul edilmiştir. Ancak Gregoryen cemaatinin İstanbul'daki varlığı ve cemaat kimliği kazanması 572 yılına tekabül eder. Fatih'in İstanbul'u fethetmesinden sonra Bursa Ermenilerinin İstanbul'a davet edilmesi ile birlikte Ermeni Patrikhanesi bugünkü dini kimliğini kazanmıştır. Bu patrikhaneye tıpkı Rum Patrikhanesi'ne tanınan bütün haklar verilmiştir. Patrikhane'ye İstanbul'daki 30 kilisesinin yanısıra Kayseri, Diyarbakır, Mardin, Hatay ve Girit Adası'ndaki kiliseler de bağlı bulunmaktadır. Halen Kumkapı'da bulunan Patrikhane binası 1913'te yeniden inşa edilerek bugüne kadar korunmuştur.

Ermeni cemaatinin mutlak temsilcisi olarak kabul edilen Patrikhane Ermeni toplumunun kültürel ve dilsel gelişiminde ciddi bir role sahiptir. Ermeni Patrikhanesi basımevleri, müzik koroları ve okul ağı ile salt bir dini kurum olmanın ötesinde birleştirici bir işlevi de beraberinde taşımaktadır.

Yahudi cemaatinin Anadolu'daki tarihi İsa'dan önceye dayanmaktadır. Bizans döneminde genelde sıkıntılı bir yaşam süren Yahudiler, özellikle Fatih'in Anadolu Rumlarını İstanbul'a davet etmesinden sonra Yahudi cemaati de →

tarzı kalıbı içinde olmadıklarından ve kendi Sünni bilinçleri özel bir Alevi karşıtlığı, dışlanması öğesi içermediğinden dolayı, devletin o politikalarını İslâmî hareket ideologlarının iddia ettikleri kadar hayati bir sorun, tehdit olarak görmemiş, kabullenmekte zorlanmamışlardı. Ancak Alevi ve Sünni toplulukların yanyana ama "mesafeli" biçimde yaşayageldikleri, kent ve kasabalara hemen tamamen Sünnilerin egemen olduğu Türkiye'nin "fay hattı" denilebilecek -Erzurum'dan G. Antep'e uzanan hat ile Elazığ-Çorum hattı civarını kapsayan- bölgede durum "sorun" olmaya özellikle adaydı. Nitekim, örneğin Sünni toplulukların laikliğin "çağdaş yaşam tarzı" yönüne karşı bastırılmış tepkileri 1960'lı yıllarda ilk kez bu bölge kentlerinde kitlesel gösteri ve saldırılar biçiminde dışa vurmuş (Erzurum'da bazı öğrenci ve öğretim üyelerinin oruç tutmayışı, giyim kuşam ve davranışları "ahlâka aykırı" sayılarak kitlesel tepki ve tecrit hedefi olmuş, Kayseri'de kısa kollu bir kadın öğretmen aynı şekilde neredeyse linç edilmek istenmişti) ama "devlet korkusu"ndan dolayı bu tepki komünizme karşı tepki biçiminde sunulmuştu. 1960'larda başlayan sol-sağ ayrışması ve giderek kutuplaşması, laiklik uygulamalarına ve sonuçlarına bağlı bu tarihsel tepki ve hoşnutsuzluk potansiyelini "sol"a, "komünizme" karşı tepki şemsiyesi altında taşıyabilme fırsatını vermiştir. Nitekim 1970'lerin sonlarına doğru ardarda meydana gelen Malatya, Sivas, Çorum ve özellikle K.Maraş olaylarında Alevilere karşı saldırıya geçirilebilen Sünni topluluklar gerçekte o kentlere 1950'den itibaren yerleşip, ticaret ve bürokraside "yükselen" Alevi topluluğa karşı tepkilerini eyleme dökmüşlerdir.

Daha önce de işaret edildiği üzre laiklik ilkesi bir toplumsal uzlaşma, kabul üzerine yürürlüğe konulmuş değildi. Laiklik sayesinde kendi "çağdaş yaşam" tarzlarını kamusal alanda egemen, üstün konumla sürdüren kesimler ile yine o ilke sayesinde kamu ve devlet hayatına katılma imkanı bulan Aleviler, bu durumlarına karşı toplumun hayli geniş bir kesiminde örtük bir tepkinin varolduğunu bilmekte ama, devlet gücünün kendilerine yönelik o tepkileri kararlı biçimde bastıracağına güvenmekteydiler.

hızla gelişti. Bu süreçte İspanya'dan gelen Yahudi cemaatinin göçü ile birlikte Osmanlı'ya tekstil, boya, dokuma, dericilik ve bakırcılık gibi zanaatleri geliştiren olgun ve Saray'a bağlı bir cemaat oluştu.

19. yüzyılda Anadolu'da sayıları 600 bini bulan Yahudi cemaatinden bugüne yaklaşık 25 bin kişi kalmıştır. Cemaatin yaklaşık 22 bini İstanbul'da yaşamaktadır. Yahudi cemaati dini inanışını vakıf statüsüne sahip sinagoglarda gerçekleştirmektedir. 3'ü yazın açık olmak üzere toplam 16 sinagog bugün için kullanımdadır. Yahudi cemaatinin yüzde 95'i seferad, gerisi ise eşkenazdır. Yahudilerin dini önderliği konumundaki Hahambaşı'nın otoritesini tanımayan 100 kadar da Karaylı bulunmaktadır.

Bugün için Türkiye'de en hızlı azalan cemaat Rumlar oldu. Henüz 30 yıl öncesinde bile İstanbul'daki sayıları 100 bini bulan Rumlardan bugüne sadece 3 bin kişi kaldı. Bu nüfusun da önemli bir bölümü yaşlılardan oluşuyor.

İsa'dan sonra kurulan ilk kiliselerden kabul edilen İstanbul Kilisesi'nin Roma ile düştüğü dini ve felsefe çelişkiler, nüfuz mücadelesine dönüşünce İstanbul Kilisesi ile Roma karşılıklı olarak birbirlerini afaroz ettiler. Ortodoks dünyanın doğuşunu sağlayan bu ayrışma süreci sonrasında Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi, dünyada varolan 16 Ortodoks Patrikhanesi içinde "eşitler arasında birinci" sayıldı. Patrikhane ökümenik kimliği ile bu ayrıcalıklı yerini bugün de koruyor.

Fener Patrikhanesi Rum cemaatinin en üst kurumu olarak kabul edilmektedir. Amerika, Avrupa, Girit, 12 Ada, Gürcistan, Kore, Avustralya'nın yanısıra bütün Türkiye'deki kiliseler de Fener'e bağlıdır. Birincisi ve en önemlisi Rum cemaatinin sayısının giderek azalmasıdır. Bu nedenle Patrikhane yeni din adamları yetiştirememektedir. Oysa ki Lozan Anlaşması'na göre Patrik'in Türk vatandaşı olması zorunludur. Bu nedenle de 30 yıl sonra Patrikhanenin sönebileceği yorumları bile yapılmaktadır. Buna bağlı bir başka sorun ise din adamlarını yetiştiren ve dünyanın dört bir yanına yollanmasını sağlayan Heybeliada'daki Ruhban Okulu'nun kapalı tutulmasıdır. Bu hem Fener'e yeni din adamı yetişmemesine hem de dünyanın dört bir yanında Fener'in emirlerine göre hareket eden kiliselerin sıkıntıya düşmesine neden olmaktadır. Bugün için azınlıkların dini faaliyetlerinde karşılaştıkları ciddi bir engelleme sözkonusu değildir. Kimi yasaklarla özellikle Ermeni ve Rum cemaatinin din adamı sıkıntısı sür(dürül)mektedir. Cemaatlerin dini kurumlarının önemli bir paydası da özellikle Cumhuriyet döneminde bu kurumların -Lozan'da da taahhüt edildiği üzere- siyasetten önemle kaçınması ve böylesi bir kimliği reddetmesi olmuştur.

1970'li yılların sonlarına gelindiğinde bu güven başlıca iki nedenden ötürü ciddi ölçüde sarsılmaya başlamıştı. Birincisi Malatya, Maraş olaylarının açıkça gösterdiği üzre, o zamana kadarki laiklik politikasının uygulamalarına doğrudan ya da dolaylı sonuçlarına karşı birikmiş tepkilerin artık "devlete rağmen" dahi şiddetle dışa vurabilecek bir yoğunluğa ulaşmış olmasıdır. 1980'lerin ortalarından itibaren yükselen dini hareketlerin sergilediği militan, meydan okuyucu tavır, 1980 öncesinin o ürpertici, kanlı patlamalarıyla şüphesiz ilişkilendiriliyor ve "anti laik" bir hareketin artık "devlet korkusu"ndan epeyce sıyrılmış olarak davranabileceği endişesini güçlendiriyordu.

İkinci neden daha da önemliydi ve bizzat devletin güvence oluşunun kuşkulu hale gelişi ile ilgili idi. Gerçekte 12 Mart muhtırası ve 12 Mart dönemi ile elli yıldır üstlenegeldiği "modernleştirici" misyonunu "buraya kadar" diyerek terketmiş olan "devlet", buna bağlı olarak bu tarihten itibaren devlet aygıtının, mensuplarının ideolojik kimliğine ilişkin titizliğini de bırakmıştı. Bunun sonucunda –bir MHP'li üstdüzey yöneticinin ifadesiyle– 1970'lerin MC hükümetleri esnasında devlet aygıtında bir "ihtilal" başlatılmış, yani devlet aygıtına binlerce MHP ve MSP yandaşı yerleştirilmiştir. Sonraki yıllarda ve 12 Eylül rejimi esnasında da hızlanarak sürdürülen bu uygulama sonucunda devlet kuruluşlarının "insan malzemesi" ve fikriyatına yarım asırdır damgasını vurmuş Atatürkçü –dolayısıyla laikliği güvenceleyen– renkli tutum bir hayli soluklaşmıştır. Gerçi devletin resmî laik söylemi pek değişmemiştir ama, planlı ve tercihli olarak özellikle milli eğitim ve güvenlik aygıtına yerleştirilen MHP ve MHP'ye yakın dini hareket sempatizanı, hatta açık yandaşı kadroların şahsında devlet aygıtının "laikliğin güvencesi" olduğu fikri ve imajı ciddi ölçüde şüpheli hale gelmiştir. 12 Eylül rejiminin devlet aygıtındaki solcuları temizleme operasyonu, Aleviliğin bir solculuk karinesi sayıldığı bir ortamda yürütüldüğü için binlerce Alevi "kökenli" memurun tasfiyesi ile sonuçlanmış; bu da sözkonusu şüpheyi Aleviler açısından bir kez daha pekiştiren bir kanıt olmuştur.

ABC ARŞİVİ

Abdülmelik Fırat (sağda) ve Hasan Mezarcı (ortada). Türkiye'nin Kürt Sorunu ve Resmi devlet görüşü bahsinde oldukça radikal demeçler veren bu iki milletvekili "malum" çevrelerin yoğun tepkisiyle karşılaştı.

12 Eylül rejimi ertesinde ANAP iktidarlarının ilk yıllarında hüküm süren apolitikleşme ve neo-liberalizm yüklü hava bu şüphelerin yol açtığı endişeyi örtebilmekteydi. Ancak 1990'lara gelinirken birçok taşra kentinde ve İstanbul'da oruç tutmayanlara karşı şiddet eylemlerinin çoğalması, eğlence yerlerine, içki satan mahallere yönelik tehditlerin artması –ki bir süre sonra ölümle biten sabotajlar da yapılacaktır– ve daha çarpıcı olarak (M. Aksoy, B. Üçok, T. Dursun gibi) laikliğin önde gelen savunucularının seri siyasal cinayetlere kurban gitmesi bu endişeleri su yüzüne çıkarıp hızla yoğunlaştırdı ve 1993 yılında U. Mumcu'nun aynı şekilde öldürülmesi ülke çapında yaygın bir laik kitle hareketinin doğup örgütlenmesine yol açtı. Gövdesini "çağdaş hayat tarzı"nı savunan kesimlerin oluşturduğu bu harekete şüphesiz Alevi topluluklar da destek vermekteydi ama Aleviler bunun yanısıra cemaat olarak kendi özerk örgütlenmelerini de oluşturmaya önem veriyorlardı.

Böylece yukarda değinilen gelişmeler sonucunda Türkiye'de laiklik sorunu, 1980 öncesinden çok daha farklı bir ortam ve bağlamda ele alınır hale geldi. 1980 öncesinde İslâmi-Sünni-muhalefet, hem devletin teorik olarak "din-dışı" sayılmasına – "Türkiye Müslüman bir toplumdur" gerekçesiyle– ilke olarak karşı çıkmakta, hem de devletin Millî Eğitim ve Diyanet İşleri kanalıyla toplumu modernleştirme/çağdaş hayat

ERZADE ERTEM ARŞİVİ

"Kara Ses" Cemalettin Kaplan. Kaplan, ölene dek Almanya'da gerçekleştirdiği kongreler ve verdiği demeçlerle medyanın "irtica tehlikesi" haberleri vermekteki ıştahını kabarttı, Ortaçağ zihniyeti-gericiler söyleminin somut tezahürü olarak sunuldu.

tarzı lehine dinin alanına müdahele etmesine, dini denetim altında tutmasına karşı çıkmaktaydı. Buna bağlı olarak da devletin İslâmileşmesini, dolayısıyla bilhassa M. Eğitim ve Diyanet örgütünün İslâmi düzen ve hayat tarzını takviye işlevi görmesini istemekteydi. Bu yaklaşım, İslâmi hareket ve muhalefetin büyük ölçüde kırsal, taşra nüfus ve hayat tarzı üzerinden dile geldiği 1970'lere kadarki döneme özgüydü. Ancak 1970'lerden itibaren özellikle hızlanan, 1980'lerde yeni bir ivme kazanan toplumsal gelişme ve değişimler ile İslâmi hareket –geleneksel tabanını yitirmeksizin– büyük kentlerde, modern sanayi ve ticaret alanında yer tutar hale geldiğinde, laikliğe karşı yaklaşım içinde farklı çizgiler de belirmeye başladı. Geleneksel devleti İslâmileştirme tezinin yanısıra, Türkiye Cumhuriyeti'nin kendine özgü –Atatürkçü– laiklik uygulamasını asıl olarak devletin dine müdahelesi noktasından eleştiren ve sonuçta devletin hiçbir biçimde din ve inançlar alanına müdahele etmemesini, bu alanın tümüyle topluma, inanç topluluklarının kendi tasarrufuna bırakılmasını savunan görüşler ileri sürülmeye başlandı. Bunlar Milli Eğitim'de devlet tekelinin kaldırılmasını devlete bağlı Diyanet İşleri örgütünün lağvını dahi talep edebiliyorlardı.

İslâmi-Sünni-hareketin dışındaki heterojen kesimler içinde de laiklik sorununa ilişkin görüşlerde de farklılaşmalar belirmeye başladı. Atatürkçü laikliğin 1930'lardaki uygulama model alınarak yeniden diriltilmesini hayal edenlerin yanısıra merkez-sağ partiler çevresindekiler de –kuşkusuz daha ılımlı tarzda da olsa– devletin dini alanı denetim altında tutmasını, "düzenlemesi"ni şart saymaya devam ediyorlardı. Ancak liberal ve sol/sosyalist kesimler, giderek daha belirtik biçimde Atatürkçü laiklik anlayışının katı ya da yumuşatılmış bu takipçileri ile aralarına mesafe koyarak, devletin din ve inanç alanından tamamen el çekmesini, cemaatlere tam bir özgürlük tanınmasını savunan, –Türkiye için yeni– bir yaklaşım ile ortaya çıkmaya başladılar.

Görüleceği üzre hem dünün "anti-laik" cephesi içinden, hem de hâlâ "laik" cephe içinde sayılanlardan devleti tamamen dinden-dine müdahaleden ve dini, inançları denetim altına almaktan-arındırmak isteyen görüşler ileri sürülmektedir. Bunların birbirleriyle uzlaşabilmeleri pekala mümkündür. Oysa, her iki tarafta da hâlâ çoğunluğu temsil eden geleneksel laik-anti laik kutupsallığı içinde düşünenler devlet-ve dolayısıyla dine, inançlara ve yaşam tarzlarına müdahele "hakkı" ve gücü-için gerilimlerle yüklü bir mücadeleyi sürdürmeye kararlı gözükmektedirler.

Böylece ortaya çıkmaktadır ki; halen ve bundan böyle Türkiye'de laiklik konusu bağlamında asıl ayrım, devleti din, inanç ve yaşam tarzı seçimi bahsinde tamamen dışta tutmak isteyenlerle devleti bu bahislerde şu veya bu biçimde bir taraf ve müdahele gücü olarak tutmak ve sahiplenmek isteyenler arasındadır. Eğer ilk yaklaşım hem İslâmi-Sünni- hem de İslâmi olmayan kesimler içinde egemen hale gelebilirse, ta Osmanlı'nın son yüzyılından beri sürüp gelen ilerici (modernist) / laik / gerici (İslâmcı) anti laik kutuplaşması aşılmış ve Türkiye toplumunu yeniden ve sağlıklı temeller üzerine kurabilme imkanı bulunmuş olacak; devlete odaklanmış ikinci –ve halen yerleşik– yaklaşım egemenliğini sürdürürse kanlı hesaplaşmalara dönüşmesi her an muhtemel bir gerilimle yaşamak "kaderimiz" olacaktır.

Türkiye'de İslâmi kültür ve entelijensiya

RUŞEN ÇAKIR

19. yüzyıl sonu - 20. yüzyıl başlarında İslâmcılık düşüncesinin ortaya çıkmasıyla birlikte, tüm İslâm dünyasında olduğu gibi, Türkiye'de de geleneksel ulema yerini aydınlara bıraktı ya da 'aydın'laşmaya başladı. Fakat bu süreç Türkiye'de cumhuriyet ve Atatürk devrimleriyle kesintiye uğradı. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreseler kapatılınca yeni ulema yetişmez oldu. Varolanlar da hem maruz kaldıkları devlet baskısı, hem de yeni eğitim kurumları aracılığıyla yurt sathına yayılan pozitivist düşünceyle başedememeleri nedeniyle etkilerini yitirdi.

Tepkisel birkaç İslâmi çıkışın kolaylıkla bastırıldığı bu yeni dönemde ülkenin kültür hayatına damgayı, sola yakın halkçı-devletçi düşünce vurdu. İslâmi kesimde ise, pozitivizmle İslâm'ı bağdaştırmaya çalışan Nurculuk hareketi geniş yankı buldu. Fakat tam anlamıyla savunma durumundaki Müslüman kalabalıkların mobilize edilmesinde öne çıkan tarikatlardı. Cumhuriyetin ilk yılları, bütün yasal engelleme ve zorluklara rağmen, geleneksel rakipleri ulemanın gerilemesi sayesinde mutasavvıfların altın çağı oldu. Bu dönemde tarikatlar, yeraltında tasavvuf kültürünü korurken, Güneydoğu ve Karadeniz'de bazı medreseler faaliyetlerini gizlice sürdürüyor, Süleyman Hilmi Tunahan ve çevresi de yine gizli bir şekilde dindar ailelerin çocuklarına Kur'an öğretiyordu.

Pozitif bilimlerin, dini eğitimden önce geldiği ilk İmam-Hatip Liseleri ile onların hemen ardından açılan Yüksek İslâm Enstitüleri yeni kuşak İslâmcı aydınların yetişmesinde ciddi bir rol üstlendi. Fakat yeni İslâmcı aydın kuşağının dinamosu, büyük şehirlerde başta mühendislik olmak üzere, hukuk, tıp, iktisat vs. yüksek öğrenimi gören taşra kökenli dindar aile çocuklarıydı.

1961 Anayasası'nın sağladığı nispi demokratik ortamla birlikte başlayan çeviri ağırlıklı yayın faaliyetleri, İslâmcı düşüncenin Arapça bilenlerin tekelinden çıkmasına yol açtı. Bir yandan Mısır, Pakistan kökenli İslâmcı düşünürlerin temel eserlerinin, diğer yandan Batılı oryantalistlerin klasikleşmiş kitaplarının çevrilmesi, İslâm'ın yalnızca bir din değil, aynı zamanda bir hayat nizamı olduğu düşüncesinin yeşermesine katkıda bulundu. Bu dönemde Kemalist ideolojiden kopuş sürecine giren ve ülkenin politik gündemine ciddi müdahalelerde bulunan sol da İslâmi kesimi geniş ölçüde etkiledi. "Sömürü, emekçi sınıflar, sosyal adalet, eşitlik, kapitalizm, emperyalizm" gibi kavramlar; "gerçekçilik, varoluşçuluk" gibi düşünce akımları Müslüman aydınlar arasında da tartışılmaya başlandı.

1970'te önce Milli Nizam Partisi'nin, ardından Milli Selamet Partisi'nin kurulması ve bu ikincisinin girdiği ilk seçimlerde umulmadık bir başarı elde etmesi İslâmcı aydınların politikleşmesini hızlandırdı.

Marksizm'den İslâm'a geçen şair İsmet Özel'in "teknik, medeniyet ve yabancılaşma" kavramlarını sorguladığı *Üç Mesele* adlı kitabının 1978'de yayınlanmasına kadar Türkiye'de Müslüman aydınların amacı "dinlerinden taviz vermeden" çağdaş uygarlık düzeyine varmak, hatta onu aşarak Batı ile hesaplaşabilmekti. Özel'le birlikte ilk kez gündeme gelen modernitenin usül yönünden değil, esastan sorgulanması yaklaşımı İran İslâm Devrimi'nin patlak vermesiyle kısa süre içinde geri planda kaldı.

İran Devrimi'nde, daha çok İran'ın ve Şiilik'in özgün konumundan hareketle klasik ulema tipinin önder rol oynaması, Müslüman kalabalıkların şiddetiyle güçlü bir despotizmin alaşağı edilmesi, aydınların horgörülme-

sine, onların çabalarının "entelektüel ukalalıklar" olarak nitelendirilmesine yol açtı.

12 Eylül 1980 askeri darbesiyle birlikte devrimci çözüm önerileri yerini ılımlılığa bıraktı. Pratikten çok –biraz da mecburen– teoriye önem verildi. İslâmi hareket daha da gençleşti. 80'li yıllarda bir dizi yayınevi İslâm dünyasının dört bir yanından yaptığı çevirilerle daha çok bu gençlere yöneldi. İslâmi cemaatlerin çoğunun da "gözbebekleri" yine gençler oldu. Bu hareketliliğin doğal sonucu olarak birbiri ardısıra İslâmi dergiler yayınlanmaya başlandı. Köklü İslâmi cemaatlerin yayın organlarında lider kadro ve İlâhiyat Fakültesi kökenli "ulema aydınlar"ın yazıları dikkati çekerken, bu dergilerin redaksiyonları ve aktüalite sayfaları gençler tarafından kotarılıyordu. Belli bir geleneği olan cemaatlerin dışında, radikal eğilimli gençlik grupları, çoğu kısa ömürlü olsa da kendi dergileriyle ortaya çıkmaktan çekinmediler.

Dünyada gelmiş geçmiş önemli sayılabilecek tüm İslâmcı düşünürlerin neredeyse tamamı çevrilmiş kitapları, bir dizi dergi, "İslâm'ı yaşamak bütün sorunların çözümüdür" tesbitiyle Asr-ı Saadet'e göndermeler yapıyor, ancak her geçen gün daha da şehirlileşen, modernleşen Türkiye toplumunda "modern Asr-ı Saadet"in nasıl yaşanabileceğini açıklamakta hayli yetersiz kalıyorlardı.

Müslüman aydınların ayrışması

1990'lı yılların eşiğinde dindar aydınlar, aralarındaki ayrımlar çok net olarak belli olmasa da birbirinden farklı konumlarda yer alıyordu.

Geleneksel ve köklü cemaatlerle organik ilişki içinde olan okumuşlarda dikkat çeken husus, mesleki bilgilerini en üst seviyeye getirmeye gayret etmeleri, bunun dışında cemaatlerinin empoze ettiği kaynaklarla sınırlı bir şekilde kültürlenmeleriydi. Özellikle öğrenci gençlerin, başka cemaatlerin yayın organlarını veya yayımladığı kitapları okumaları kendi cemaatleri içinde hoş karşılanmıyordu.

İLETİŞİM ARŞİVİ

"Adnan Hoca" olarak bilinen Adnan Oktar tutarsız eylem ve açıklamalarıyla özellikle de bir dönem Atatürkçülüğü kimseye bırakmamasıyla medyada epeyce konusu edilen bir tarikat lideriydi. 90'lı yıllarda bazı gazeteciler hakkında sürdürdükleri "fakslı gazete" eylemleri ise düzeysiz bir dedikodu malzemesi olmaktan öteye gidemedi.

Radikal İslâmcı çizgideki aydınlar ise, geleneksel İslâm kültürüne mesafeli yaklaşıp modern İslâmcı düşünürler aracılığıyla yoğun bir politizasyon içinde hızla militanlaşıyorlardı.

Refah Partisi saflarında ise, diğer İslâmcıların "particilik" diye küçümsediği yasal siyasi faaliyetler her türlü sosyal ve kültürel faaliyete egemendi.

Bu dönem, bütün bu yapılanmaların dışında bağımsız bir İslâmi entelijensiyanın şekillenmesine tanık oldu. Geçmişlerinde bir cemaate, radikal bir çevreye ya da RP çizgisine bağlılığı olan, çoğunluğunu üniversite öğrencilerinin veya yeni mezunların oluşturduğu grupçuklar bir özeleştiri temelinde yeni arayışlara girdiler.

Aslında İlâhiyat Fakülteleri etrafında her zaman partiler, gruplar ve cemaatler üstü karakter arz eden, esas olarak Fazlurrahman'ın "İslâm modernizmi" arayışının takipçileri olarak adlandırılabilecek entelektüel çevreler hep vardı. Ancak yeni Müslüman entelektüeller, bu çevrelerden farklı olarak fildişi kulelere çekilme gibi bir yola gitmeyip, ülkede yaşandığı söylenen İslâmi uyanışa damga vurma niyetini taşıyorlardı.

Bu entelektüel akımın ilk ciddi ortaya çıkışı *Zaman* gazetesinin ömrü bir yıl süren ilk halinde, gençler tarafından yönlendirilen "İnsanlar ve Hayat, Genç Satırlar, Bilim, Tartışma, Çevre" gibi sayfalarda oldu. Kadın, bilim ve teknoloji, eğitim, çevre, cinsellik gibi konularda, sık sık kemikleşmiş İslâmcıları tedirgin eden aykırı tartışmalar bu sayfalarda yapılıyordu.

O dönemdeki *Zaman* gazetesinin yayın koordinatörü Nabi Avcı, bu tartışmaların taşıyıcılarını şöyle tanımlamıştı: "Çoğunlukla Müslüman ailelerden gelme, ama getirdikleri İslâmi kültürü yaşadıkları ortama tercüme etmekte güçlük çeken, dolayısıyla o tercümeyi başka kavramlarla daha rahat yapabileceklerine inanan üniversite öğrencileri, üniversite bitirmiş erkek ve kadınlar. Muhtemelen kırsal geçmişleri çok geriye gitmeyen insanlar. Dolayısıyla bu tartışmalarda kent kültürüne adapte olma çabalarının izlerini görmek de mümkün. Bunların Batı ile alışverişleri daha fazla. Diğer aydınlardan belki de tek farkları Batı'ya daha eleştirel bakabilmeleri."

Bu yeni kuşak entelektüeller, Batı eleştirilerinde, onun içinden çıkan Yeni Sol'dan, "yeni toplumsal hareketler"den, anarşizan bilim felsefe-

sinden ve en çok da Rene Guenon, Frithjof Schuon gibi farklı dinlerden sonra son durak olarak İslâm'ı seçmiş esoterik düşünürlerden geniş ölçüde yararlanıyorlardı. Politikadan uzak durmaya azami gayret gösteren bu akıma paralel bir başka entelektüel eğilim, İslâm'ın radikal ve selefi yorumlarından tam olarak uzaklaşamamış, dolayısıyla daha politik aydınlar tarafından temsil ediliyordu. Bu iki akım arasındaki ayrım şöyle özetlenebilir: Birinci grup modern bir Asr-ı Saadet'in nasıl'ını araştırırken, diğeri Asr-ı Saadet'in modern bir hayata nasıl taşınabileceğini araştırıyordu. Bir başka deyişle birinci akım bütün bir tarihi mirası ve yaşanan gerçeklikleri kabullenip, bunlarla birlikte modele (Asr-ı Saadet) uygun yaşamanın yollarını ararken, diğeri bu tarihi miras ve onun uzantıları olan yaşanan gerçekliklerde acımasız bir ayıklamaya giderek, modelin günümüzde olduğu gibi uyarlanabilmesinin yollarını açmaya çalışıyordu.

90'lı yıllarda durum

Zaman gazetesi etrafında öbeklenen genç entelektüeller işveren tarafından kapı önüne konduktan sonra uzun bir süre yeni bir yayın çıkarmaya çalıştılar. Sonunda yollar ayrıldı. İçlerinden önemli bir bölümü Asr-ı Saadet özleminden sıyrılıp, Deniz Gürsel'in "gelenekselci liberalizm" olarak adlandırdığı bir çizgide politikayla ilgilenmeye başladı. Modernite eleştirilerini dondurup liberal burjuva demokrasisinin değerlerine İslâmi bir yaklaşımla sahip çıkan bu kişiler genellikle Aydın Menderes'in önce Büyük Değişim Partisi, ardından Demokrat Parti etrafındaki çalışmalarına ilgi gösterdiler.

İz Yayıncılık ve *İzlenim* dergisi ile *İnsan Yayınları* çevresinde öbeklenen bazı entelektüeller "gelenek" savunularında ısrar edip politikayla ilgilerini sıfırlamaya, geleneksel İslâm sanatlarıyla yakından ilgilenmeye doğru yöneldi. 1990'h yıllar, Ali Bulaç'ın önce sosyalist *Birikim* dergisinde başlatıp, sonra kendisinin çıkardığı *Bilgi ve Hikmet* dergisinde sürdürdüğü "Medine Vesikası" tartışmalarının egemenliğinde gelişti. Hz. Muhammed'in Medine'de Yahudilerle yaptığı bu anlaşmadan hareketle günümüz için geliştirilen "çokhukuklu toplum projesi" özellikle politikayla ilgili Müslüman aydınlar, hatta Refah Partisi üst yönetimi tarafından geniş kabul gördü.

Türkiye'de değişik kesimlerden gelen ve bir noktada birleşen çoğulcu demokratik toplum taleplerine İslâmcıların cevabı olarak tanımlanabilecek olan bu proje, moderniteyi, dolayısıyla "demokrasi"yi aşma iddiasını taşıyor. Ancak Medine Vesikası savunucuları giderek Türkiye'ye özgü bir modernlik geliştirilmesini savunmaya başladılar ve projelerinin pratiğe nasıl geçirileceği konusundaki tartışmalarda epey bocaladılar.

İslâmi entelijensiyanın yeni durumunun şekillenmesinde RP'nin 27 Mart yerel seçimlerinden zaferle çıkmasının etkisi büyük oldu. Çok sayıda Müslüman entelektüel RP'li belediyeler tarafından istihdam edilmeye, dolayısıyla iktidardan pay almaya başladı. Özellikle İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin şemsiyesi altında İslâmi aydınlar yoğun bir kültür alışverişine girdiler.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Müslümanların modernleşme zihniyetini de sorgulamaya başlamasıyla hayatın "her alanında" karşı -sloganlar da üretilmeye başlandı.

Ayrıca *TGRT, Samanyolu TV* ve *Kanal 7* gibi ulusal, İslâmcıların güçlü olduğu illerde yerel televizyon kanalları ve çok sayıda özel radyo İslâmi kültürel faaliyetlerin gelişmesine imkân tanıdı. RP'den sonra Türkiye'nin en güçlü İslâmi oluşumu haline gelen Fethullah Gülen'in cemaati *Zaman* gazetesini denetimi altına aldı ve çok sayıda bağımsız görünümlü Müslüman aydına sütunlarını açtı.

İslâmi popüler kültür

Ancak bütün bu "yüksek kültür" örneklerinin dışında dindarların kültür hayatına da tüketim toplumunun uzantısı olan popüler kültür damgasını vurdu, vuruyor. Türkiye'deki İslâmi yaşantıyı inceleyen bir entelektüel gözlemci reel politik hayatın abartılmasından biraz uzaklaştığında da yoğun bir İslâmi pazar ağıyla ya da dinamik bir kültürel faaliyetle karşılaşır.

Ancak bu kültürel faaliyetleri yakından analiz ettiğimizde modern ve premodern özelliklerin içiçe geçtiği, büyük ölçüde özgünlükten uzak işlerle karşılaşırız.

Özgünlükten uzak olmaları, bunları gerçekleştiren İslâmcıların ya günümüzün global popüler kültüründen ya da 1970'li yılların Türkiye solunun popüler kültüründen pervasızca kopya çekmelerinden kaynaklanmaktadır.

Örneğin edebiyat alanında, birbirlerinin eserlerini okuyup tartışan bir bölük şair; öykü ve deneme yazarı sayılmazsa geçerli olan tek şey ya ajita-

tif şiirler ya da roman nitelemesini asla hak etmeyen anlatılardır.

Bu anlatıların büyük kısmı "İslâmi bilinçten yoksun, İslâm'dan habersiz" çoğu kız olan genç kahramanların hidayete eriş öykülerini dillendirir. Bu gençlere doğru yolu "bilinçli" bir dindar gösterir. Eğer hidayete ermesi söz konusu olan bir kızsa, mutlu izdivaçlar da söz konusudur.

Ancak kitaplara geniş ölçüde bir melodram havası ve didaktik bir dil hakimdir. "Bilinçli Müslüman", öykülerde sırf inandığı ve inandığı gibi yaşamak istediği için devletten, ailesinden, yakın çevresinden zulümler görür, ama yılmaz.

Bu kitapların ilk popüler örneği Hekimoğlu İsmail'in *Minyeli Abdullah* adlı anlatısıdır. Yazar, kitabında anlattığı Müslümanlara yönelik devlet zulmüne o kadar inanmıştır ki olay örgüsünü baştan sona hiç gitmediği Mısır'da kurar. Ayrıca kitabını gerçek adıyla imzalamaz.

Bu anlatılar, Türkiye edebiyatına uzun bir süre hakim olan "köy romanları"nı sıkça hatırlatır. Genellikle sol eğilimli, modernist öğretmenlerin kaleminden çıkmış olan bu anlatılarda ilerlemenin taşıyıcısı öğretmen ya da savcı gibi okumuş memurlarken, gericiliğin sembolü de köy muhtarları ile imam, şeyh gibi yerel dinsel otoritelerdir.

1970'li yıllarda yalnızca bir-iki örneği görülen "İslâmi sinema", 1980 sonlarında iddialı çıkışını *Minyeli Abdullah* ile yaptı. Çok büyük ilgi gören filmin devamı da çekildi. Başörtülü bir öğrencinin uğradığı baskıları anlatan *Yalnız Değilsiniz*'den sonra belli bir durgunluğa giren bu sinema son çıkışını, best-seller İslâmi anlatıların önde gelen isimlerinden, "çarşaflı yazar" Emine Şenlikoğlu'nun *Bize Nasıl Kıydınız* adlı anlatısından hareketle çekilen aynı isimli filmle yaptı. Bu öyküde de bir genç kızın bilinçlendirilmesi anlatılır. Fakat dindarların gördüğü baskıya örnekler cumhuriyetin ilk yıllarından seçilir.

İLETİŞİM ARŞİVİ

80 sonrası İslâmi kültürün en yaygın faaliyet araçlarından biri aylık-haftalık dergiler. Bu alanda sol geleneğe benzer biçimde neredeyse her akım kendi dergisini çıkardı.

Bu anlatıların nasıl edebiyatla pek ilgisi yoksa, bu filmlerin de sinematografik değerleri epey tartışmalıdır. Nitekim *Minyeli Abdullah* dizisinin yapımcısı Mehmet Tanrısever, bir özel söyleşimizde piyasadaki bütün İslâmi best-seller'lerin film hakkını satın aldığını, ama zamanla bunların "sanatsal düzeysizliklerini" farkedince sinemaya uyarlamaktan vazgeçtiğini söylemişti. Bazı tarikatların sürdürdüğü tasavvuf müziği çalışmaları hariç tutulursa müzik alanında öteden beri tutuk olan İslâmi kesim 1980 sonlarından itibaren faaliyet göstermeye başladı. Önce "tövbekar" şarkıcıların ilâhi kasetleriyle karşılaşıldı. Ardından marşlar çıktı. Hiçbir şekilde kadın sesine rastlanmayan bu piyasada, sözkonusu eksikliği doldurmak için olsa gerek küçük erkek şarkıcılar, genellikle bir büyükleriyle birlikte kaset doldurmaya başladılar. 1970'li yılların Türkiye solunun müzik anlayışının geç bir kopyası olan "İslâmi müzik" kısa sürede, aynı sol müziğin 1980'lerdeki versiyonuna adapte oldu.

1980'li yıllarda İslâmi kesim tiyatroyla da tanıştı. Hatta müzik kasetlerinden önce "bant tiyatrosu" adı verilen kaset piyasası epey gelişti. Bu alanda da Ulvi Alacakaptan gibi "tövbekarlara" çok iş düştü.

Bu "İslâmi" sıfatı taşıyan edebiyat, sinema, müzik, tiyatro girişimleri bir İslâmi hareketliliğin nedeninden çok ürünleri durumundadır. İnsanları İslâm'a çağırma motifinin baskın olduğu bu ürünler, zaten kendini İslâm içinde tanımlayan kitlelerin kültürel faaliyet ihtiyacını gidermeye yöneliktir. Bir diğer deyişle "imana çağrı" yerine "iman tazeleme" işlevi görmektedirler.

Bütün bu sanatsal faaliyetler kadın ve erkeklerin ayrı oturduğu salonlarda sergilenir. İslâmi kesimdeki erkek egemen bakış gösteri ilanlarındaki "Hanımlara yer ayrılmıştır" ibaresinde ortaya çıkar. Halbuki bu etkinliklerin en kalabalık izleyicisi kadınlardır. Dindarların kültür-sanat faaliyetleri büyük ölçüde piyasanın kurallarına göre yürür. Hiçbir şekilde telif haklarına riayet edilmeyen bu piyasada her türlü korsan üretime sık sık tanık olunur. İslâmi yayın organları, tüketiciyi korsan kaset, kitap vb.'ye karşı uyaran ilanlar yayınlar.

Bu faaliyetleri İslâmi diye tanımlamamıza yarayan tek husus içerikleri, üreten ve tüketenlerin İslâmi iddialarıdır. Yoksa modernitenin üretim ve tüketim kalıplarının dışında kalmak gibi bir hassasiyet göze çarpmaz.

12 Eylül sonrası din

İSMAİL KARA

Her darbe sonrasında olduğu gibi 12 Eylül'ün akabinde de Ezan'ın tekrar Türkçe okunması, İmam Hatip Okulları'nın kapatılması, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın faaliyet alanlarının daraltılması, gayrıkanuni faaliyet gösteren tarikat ve cemaatların kontrol altına alınması, sarıklı/fesli/cüppeli dolaşanlara mani olunması gibi 1923'te Türkiye'de kurulan rejimin temel yönelişlerine ve politikalarına atıfta bulunan ısrarlı talepler hem siyasi karar merkezlerinden, hem de asker-sivil-bürokrat kesimden, aydınlardan ve basın-yayın kuruluşlarından olagelmiştir. Bu taleplerin tamamen cevapsız ve etkisiz kaldığını söylemek zor olsa da çokpartili hayat ve nisbi demokratikleşmeye geçişle birlikte kendiliğinden başlayan siyasi ve sosyal normalleşme temayüllerinin bu dönemde daha da belirginleştiği açıktır. Her siyasi ve sosyal normalleşme temayülü kaçınılmaz olarak insanların, milletlerin, coğrafyaların tabii mecralarına dönmesine yol açar. Türkiye'de normalleşmenin varacağı yerin, nasıl tanımlanırsa tanımlansın İslâm'dan başka bir yer olmayacağı açıktır.

1950 sonrasında başlayan ve 1980 sonrasında farklı etkilerin katılmasıyla daha da süratlenen toplumsal hareketlilik, iletişim ve haberleşme imkânlarının çoğalmasıyla birleşince Cumhuriyet ideolojisinin merkezleri olan büyük şehirlerin kültürel mirasına sahip Anadolu halkı tarafından kuşatılmasına yol açmıştır. Bu hareketliliğin normalleşme ve İslâmlaşmaya olan katkısının da sanıldığından fazla olduğunu söyleyebiliriz. Bu süreç tek taraflı işleyen bir süreç değildir şüphesiz. Bir örnek vermek gerekirse Cumhuriyet idaresinin bütün ısrarlarına rağmen Müslümanlığını önemseyen aileler yakın denebilecek zamanlara kadar özellikle kız çocuklarını okula/okullara göndermek konusunda direnmiştir. Toplumsal hareketliliğin ve değişmenin bir uzantısı olarak 1950'li yıllarda ilkokul, 60'lı yıllarda orta-lise, 70'li yıllarda üniversite düzeyinde kırılan bu direnç bir açıdan Müslümanların rejim karşısında boyun eğmeleri olarak yorumlanabilir. Diğer tarafta ise üniversitelerin başörtülü öğrencilerle dolduğu ve beklenmeyen bir mücadele yürütebilecek donanımlar kazandıkları, aynı

İLETİŞİM ARŞİVİ

. Esasen "Kadınların eylemi" haline gelen türban sorunu, gerek erkeklerin de katılması, gerekse değişik protesto yöntemlerinin keşfedilmesiyle Müslümanlara bir eylem zenginliği ve çeşitliliği de sağladı.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Müslüman ailelerin çocuklarına nasıl bir din eğitimi vereceği neredeyse cumhuriyet tarihi boyunca tartışılan bir konu. Zorunlu din dersleri, İmam Hatip Liseleri, din derslerine giren öğretmenlerin kontrolü etrafında şekillenen tartışmalarda devletin din eğitimini denetim altına almak istemesi de önemli bir etkendi.

şekilde orta tedrisatta, özellikle İmam Hatip Liseleri'nde sürekli örtülü kız öğrenciler için sınıflar, bölümler açılmak zorunda kalındığı gerçeği var.

Kemalist ve solcu aydınların bir kısmının 12 Eylül paşalarının ve öngördükleri yönetimlerin İslâmlaşmaya imkân tanıdığı yolundaki değerlendirmeleri dayanaklardan yoksundur. 1987 yılına kadar 12 Eylül ve onun tabii bir uzantısı olan ANAP iktidarları döneminde, halkın hâlen süren yoğun taleplerine ve bina dahil her şeyi hazır etmelerine rağmen –Almanya'da doğan Türk çocuklarına yönelik olarak açılan Anadolu İmam Hatip Lisesi hariç– tek bir İmam Hatip Lisesi açılmamıştır. Cemaat ve tarikatların yurtiçi ve yurtdışında faaliyetlerini engellemek ve denetlemek için Diyanet İşleri Başkanlığı'nın personel ve maddi imkânları artırılmasına rağmen statüsü ve itibarı zayıflatılmıştır. 1978 yılından beri Başkanlık'ın teşkilat kanunundan bile mahrum tutulması bunun en açık göstergesidir. Tabii hakları olmasına rağmen İmam Hatip Lisesi mezunları hâlâ Harp Okulları'na alınmamaktadır. Namaz kıldığı, hanımı örtülü olduğu için askeri okullardan ve ordudan insanlar atılabilmiştir, atılabilmektedir. 12 Eylül ve ANAP iktidarlarının üniversitelerdeki başörtülü kız öğrencilere karşı tutumları hafızalarda canlılığını sürdürmektedir. Göz hapsinde tutulan, mecburi ikamete sürülen cemaat ve tarikat liderleri hep olmuştur...

Bunun tek istisnası 82 Anayasası'nın ilk ve orta öğretimde din dersi öğretimini mecburi hale getirmesidir. Bu konuda da Kenan Evren'in yorumu şöyle olmuştur: "Halkın çocuklarına din dersi aldırma temayülü var. Bu ihtiyacı devlet eliyle ve resmi okullarda karşılayamadığımız zaman cemaatler ve tarikatler bu boşluğu dolduruyor. Bunların verdiği din eğitimi ise devleti ve rejimi tehdit eden bir anlayışın uzantısıdır. Bu ihtiyacı devlet 'istediğimiz şekilde' karşılarsa hem cemaatların belirleyici etkisi ve rejime yönelik tehdit zayıflamış, hem de bunlara olan ilgi azalmış olur."

Fakat burada da bakılması gereken başka noktalar var. Müslüman cemaat ve tarikatların büyük çoğunluğu 1982 Anayasası için "evet" oyu kullandılar ve bunu sağlamak için özel gayret gösterdiler. Bu tavrı yalnızca 12 Eylül yönetiminden bir an önce kurtulmak için gösterilmiş şuurlu bir tavır olarak değerlendirmek yanlış, en azından eksik olur. Türkiye'de devlet etrafında hâlâ yaşayan kabullerin burada daha belirleyici olduğunu görmek gerekiyor. Müslüman ve muhafazakâr çevrelerde doğrudan devletin değil de icraatının gayrımeşruluğu ve yanlışlığı üzerinde durulduğu bir olgu olarak kabul ediliyor. Buna paralel olarak cemaatlaşma ve gruplaşma süreçlerinin bir şekilde devletle ilişki halinde olmayı zorunlu veya önemli kıldığı gerçeği var. Devletin dışında "sivil toplum!" olarak tanımlanabilecek durum ve odakların olmadığı/bırakılmadığı bir ortamda böyle bir davranış kalıbının iç mantığını anlamak zor değildir.

1983 seçimlerinde Turgut Özal ve ANAP'ın, RP çizgisinin tarihi boyunca elde edemediği ölçüde tarikat ve cemaatların oyunu alması hadisesi de önemli bir olaydır. Seçime katılan diğer iki partinin her bakımdan düşük performanslı olması yanında Turgut Özal'ın muhafazakâr kişiliği, Erbakan'ın da bağlı olduğu Nakşi dergâhına müntesip olması, RP'nin seçime katılamaması gibi etkenlerin de bu neticede rol oynadığı aşikârdır. Fakat Müslüman kesimlerin geçmişte DP ve AP örneklerinde olduğu gibi iktidara aday sağ partileri destekleme alışkanlıklarının ve politikalarının etkisi ve belirleyiciliği hesaba katılmadığı zaman bu etkenler portresi eksik kalır. (RP'nin iktidar olma şansı arttıkça İslâmî endişe taşıyan kesimlerden oy alma oranının kendiliğinden, yer yer kerhen artması da bu eğilimle büyük

ölçüde alakalıdır). ANAP iktidarlarının 12 Eylül hareketinin hedeflerine uygun olarak kendilerine rey veren grupların daha meşru hale gelmeleri, maddi imkânlarını geliştirmeleri, teşkilatlanmalarını daha etkin ve yaygın hale getirmeleri, güçlü denilebilecek medya organlarına ve kurumlara sahip olmaları, siyasi-idari makamlara yükselmeleri... konularında doğrudan-dolaylı katkılarda bulunduğu doğrudur. Fakat onların din-siyaset ilişkileri çerçevesinde karşılaştıkları hayati problemleri çözmede etkin roller üstlenmeye hiç niyetlenmediği de açıktır. Hatta bu alanda kısıtlayıcı, daraltıcı güçlerin yanında yer almayı tercih ettiği, en azından pasif ve suskun bir tavır sergilediği ortadadır.

Bugünden geriye doğru bakıldığında İslâmî endişe sahibi insanlar kendilerini daha rahat ifade edebilecek ortamlara kavuştu gibi görünüyor. Cemaatlar ve tarikatlar faaliyetlerini açıkça yürütebiliyorlar. Fakat bunların hepsi uzun süren bir mücadelenin, bir alışverişin ortaya çıkardığı fiilî durumlardır. Türkiye'deki siyasi rejim hukuki mevzuat olarak 1923 sonrasında inşa edilen katı laiklikle ilgili düzenlemelerinin hiçbirini tashih ve tadil yoluna gitmemiştir. İnkılap kanunlarının hepsi Anayasa'nın güvencesi altında ve değiştirilmesi dahi teklif edilemez niteliktedir. Bunun tek istisnası olarak 141, 142. madde ile birlikte 163. maddenin kaldırılması zikredilebilirse de bu maddenin Anayasa'daki karşılığı olan 24. madde tadil ve tashih edilememiş, Terörle Mücadele Kanunu'na da benzer hükümler konulmuştur.

Laiklikle ilgili en önemli siyasi kurum konumunda bulunan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın statüsü, imkânları, hakları, yetkileri, işleyişi... dünyanın başka yerlerindeki benzer herhangi bir kurumla karşılaştırılamayacak derecede zayıf ve çelimsizdir. İlk

Diyanet İşleri Başkanlığı

İŞTAR GÖZAYDIN

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri, "İslâm Dininin inançlar, ibadet ve ahlâk esaslar ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek"tir.

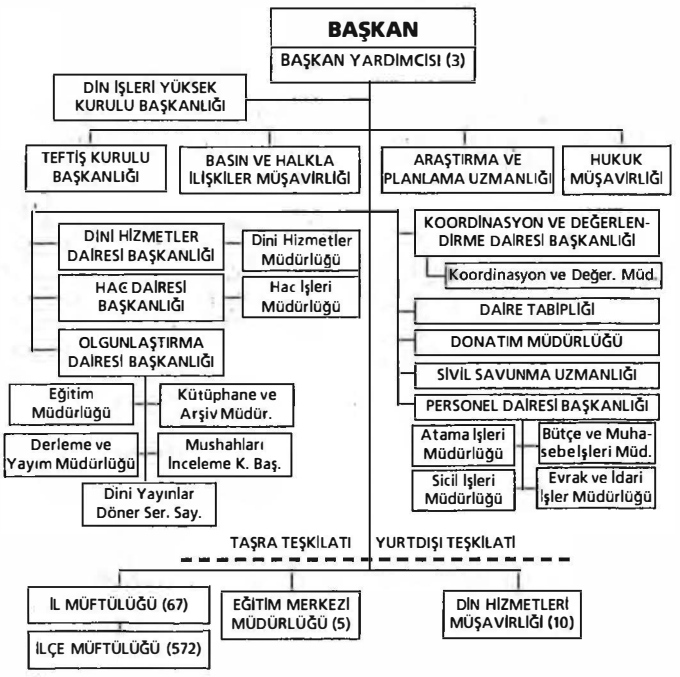
Buna göre Diyanet İşleri Başkanlığı, kendisine bağlı il ve ilçe müftülükleri eliyle dini konularda bilgilendirme ve danışma işlevinin yanısıra, Kuran kursları açma, kendi imam hatip ve Kuran kursu eğiticilerini yetiştirme ve hac seyahati düzenleme yetkisini üstlenmiştir.

Bütçe payı ve gelirler

Diyanet İşleri Başkanlığı'na bütçeden ayrılan payın 1980'li yıllar boyunca oran olarak genelde aynı kaldığı 1990'dan itibaren arttırıldığı görülmektedir: 1980, % 0,8; 1981, % 0,7; 1982, % 0.7, 1983, % 0.7; 1984 % 0.6; 1985 % 0.6; 1986 % 0.6; 1987 % 0.6; 1988 % 0.6; 1989, % 0.7; 1990 % 1; 1991 % 1.

Buna Diyanet Vakfı'na tahsis edilmiş çeşitli gelir kaynaklarını ve özellikle hac seyahatı düzenleme yetkisi nedeniyle toplanan paralardan edinilen faiz (1984'te 2.5 milyar lira; 84'te dolar kuru 364 TL. olduğundan rakam yaklaşık 7 milyon dolardır) ve kârları da eklemek gerekir.

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI TEŞKİLAT ŞEMASI (1983)

Bu şemaya 13 Mart 1975'te Diyanet İşleri Başkanlığı üst kademe personelince kurulmuş olan "Türkiye Diyanet Vakfı" da eklenmelidir. Bu vakıf Diyanet işlerinin tekeline verilen hac seyahati düzenleme yetkisini kullanarak her yıl çok büyük bir gelir elde etmektedir. (1990'da 25 milyar lira; 1990'da dolar kuru 2607 TL. olduğundan rakam yaklaşık 9.5 milyon dolardır).

ve ortaeğitimindeki din derslerinin, İmam Hatip Liseleri'nin İlahiyat Fakülteleri'nin eğitim, program ve uygulamalarının tamamen dışındadır. Camilerin ve ibadet mahallerinin inşası, teşviki ve düzenlenmesinde yetkisizdir. Resmi televizyon ve radyolardaki dinî programlarda istişarî de olsa herhangi bir etkisi ve katkısı yoktur. *Kur'an-ı Kerim* basımı hariç dinî yayınlar konusunda hiçbir denetleme, değerlendirme, tenkit ve yönlendirme hakkına sahip değildir. Dinî vakıflardan tamamen tecrit edilmiştir. Siyasi muhteva da taşıyabilecek dinî konularda (başörtüsü, faiz, kürtaj, aile planlaması vb.) en az görüşüne başvurulan/görüş açıklayabilen makamdır. 1994 yılında yapılan ve Alevilerin de temsil edildiği Din Şurası'na kadar Diyanet teşkilatı cemaatları ve tarikatları tanımamış, aksine siyasi merkezin istekleri doğrultusunda bu grupların aleyhine raporlar hazırlamış, bir kısmını kendi yayınları arasında bastırmıştır. Kısaca Diyanet Müslümanların değil, devletin din işlerine bakabilmektedir.

Devletin bir tür İslâm tanımı yapma ve Müslümanları bu tanımlara mahkûm/mecbur etme yolundaki teşebbüslerinde herhangi bir değişme sözkonusu değildir. Din dersi programları ve ders kitapları Atatürkçülük ve Türkiye'deki laiklik uygulamalarıyla İslâmiyeti uzlaştıran gerçekdışı ve gayriilmî metinlerle, yorumlarla doludur. Diyanet İşleri Başkanlığı 12 Eylül döneminde *Atatürk ve Din Eğitimi* başlıklı bir kitap neşretmek durumunda bırakılmış, 1995 yılında da Cumhurbaşkanı'nın talebi üzerine İlahiyat Fakültesi öğretim elemanlarına *İslâm Gerçeği* risalesi yazdırılabilmiştir. En üst yargı organlarının başında bulunan kişilerin din, Müslümanlık ve laiklik konularındaki beyanları hiçbir ölçü tanımaz niteliktedir (Anayasa Mahkemesi başkanı Diyanet İşleri Başkanı'nı kastederek "dini bilgim ondan daha iyidir" diyebilmekte ve bu açıklama herhangi bir tenkide konu olmamaktadır).

12 Eylül sonrasında dikkati çeken en önemli hususlardan biri Müslüman çevrelerin düşünce, edebiyat, akademik çalışmalar ve yayın dünyasında gerçekleştirdikleri atılımlardır.

İLETİŞİM ARŞİVİ

"İslamî dış görünüm"e sahip insanların sokaklardaki varlığı, "laik" kesimi giderek daha fazla rahatsız etti. Hatta Doğan Güreş, "kanunların uygulanmasını" istedi.

Henüz ana istikametleri ve temel argümanları tam belirginleşmeyen bu atılımın dayanaklarına ve muhtevasına bakıldığında birkaç öğeyi birlikte görmek mümkün. Bunlardan birincisi Osmanlı modernleşmesine paralel olarak gelişen, II. Meşrutiyet yıllarında en üst düzeyde ürünlerini veren, 1924 sonrasında düşünce düzeyinde yasaklanan, kişiler düzeyinde tasfiyeye uğrayan İslâmcılık akımının etkisi ve birikimidir. Bu birikim aslında diğer siyasî-fikrî akımlar gibi bütün kuvvet ve zaaflarıyla aktarılmış, tanımlanmış ve tenkit süzgecinden geçirilmiş olmamakla beraber tabii ve zımni tevarüs mekanizmalarıyla gelen bir etkisinin olduğu açıktır. İkinci olarak Mısırlı, Pakistanlı, İranlı, Kuzey Afrikalı Müslüman yazarlardan yapılan aktivist muhtevalı tercümelerin katkısı sözkonusu edilmelidir. Avrupalı olup da Müslüman olan yazarların önemli bir kısmını da bu kümeye dahil edebiliriz. R. Guenon, Abdulkadir es-Sufi, Seyyid Hüseyin Nasr, Martin Lings gibi yazarlardan yapılan tercümeleri; üçüncü ve önemli bir öğe olarak zikredebiliriz. Bu gruptaki tercümelerle bir taraftan modernleşme döneminde vücut bulan İslâm yorumlarının yeni ve ciddi bir tenkit süzgecinden geçirilmesi zarureti belirginlik kazanmış –ki bu süreç Türkiye'deki İslâmcılık akımı temsilcileri yanında Seyyit Kutup, Mevdudi, Ali Şeriati gibi yazarları da tenkit alanına dahil etmiştir– diğer taraftan fiilî olarak her zaman var olmakla beraber entellektüel düzeyde gerileyen tasavvufun, geleneksel kalıpların, giderek tarihin yeniden üst düzeyde algılanması yolu açılmış, ayrıca Batı kültürü ve Avrupa medeniyeti konularında daha sıkı ve daha derin okumaların, araştırmaların kapısı aralanmıştır. Düşünce planında İsmet Özel'in tek başına açtığı, farklı bakış açıları, yeni tenkitler ve değişik çözümlemeler getiren gür sesli ve ihatalı çığırı anmadan, onun belirleyici etkilerini hesaba katmadan 80 sonrası Müslüman kesimdeki entellektüel sıçramayı tam olarak kavramakta ve açıklamakta zorluk çekilecektir. İlk baskısı 1978 yılında yapılan *Üç Mesele: Teknik, Medeniyet, Yabancılaşma* kitabı bu bakımdan bir dönüm noktasıdır.

Türkiye'de Alevilik'in yeniden yapılanması

REHA ÇAMUROĞLU

1980'lerin başlarında kamusal bilinçte, Türkiye'de bir Alevi cemaati olduğu gerçeği neredeyse unutulmuştu. 70'li yıllar boyunca Alevilerin önemli bir çoğunluğu sosyalizme "intisap" etmişti. Bu kesim dinsel temelde tanımlanan kimliğini büyük ölçüde terk etmişti. Alevilik elbette ki sürüyordu ama kamuoyundan uzakta. 70'li yıllar boyunca "Aleviliğin tarihe karıştığı" şeklindeki ifadeler sık sık duyuluyordu. Alevilik gerçekten tarihe mi mal olmuştu?

Bu sorunun cevabı, kısa sürede ve çarpıcı bir biçimde geldi. 80'lerin sonlarından başlayarak, Alevilik şaşırtıcı bir yeniden keşif sürecine girdi. Dergiler, bilimsel ve yanlı kitaplar, dernekler, vakıflar, bu yeni Aleviliğin gerek Türkiye'de ve gerekse de Avrupa diasporasında biçimlendiricileri olarak ortaya çıktılar. Böylece Alevilik tüm kamusal alanlara hızla girmeye başladı.

Bu yeniden keşif süreci çeşitli düzlemlerde çeşitli etkilere bağlıydı. Sosyolojik olarak özellikle 70'li yıllarda ekonomik ve siyasal nedenlerle doruğa ulaşan kırdan kente göç olgusu bunların başında gelir. Bu olgunun, kendilerini kırsal yaşamda geleneksel şekillerde ifade etmeye alışmış Alevilere yeni kentsel ifade biçimleri dayatması kaçınılmazdı. Eğitim gören Alevilerin sayısının hızla artması fakat belki de en önemlisi hızlı kentleşme sonucu artık bir toplumsal kesim olarak Alevi burjuvazinin ortaya çıkışı bu sosyolojik etkenlerin başında yer alır.

Siyasal etkenleri ise en genel olarak üç ana başlık altında ele alabiliriz. Bunlardan birincisi sosyalist bloğun çöküşüdür. Özellikle genç ve orta yaş kuşağı Alevileri üzerinde tartışılmaz bir otoriteye sahip bulunan sosyalizmin geniş Alevi kesimleri nezdinde alternatif olmaktan çıkışı çok sayıda Aleviyi başka arayışlara yöneltti. Bu Alevilerin önemli bir kısmı da politika içinde deneyim kazanmış, geniş toplumsal ilişki ağlarına sahip kişilerdi. Bu kesimin 80'li yılların sonlarında önemli ölçüde kendi-

ABC ARŞİVİ

1980'lerin sonlarına kadar Aleviler solun, daha doğrusu CHP'nin "oy deposu" olarak görüldü. Ancak 90'ların başlarından itibaren özellikle de Sivas Katliamı'ndan sonra Aleviler çeşitli vakıflar kurdular, diğer siyasal partilerle temaslara geçtiler. ANAP'la ve DYP ile temasa geçenler ve eski geleneği devam ettirmek isteyenler oldu.

lerini "Alevi" olarak tanımlamaya başladıklarını görüyoruz. "Artık Alevilik için çalışacağız", "Alevilik sosyalizmden daha adil, eşitlikçi ve özgürlükçü iken bizler onu ihmal ettik" cümleleri birer *motto* haline geldi. Bu kadroların "geri dönüşü" Aleviliği hızla modern terim ve yöntemlerle içiçe soktu.

İkinci ve belki de en önemli siyasal etken siyasal İslâm'ın yükselişidir. 1979 İran İslâm Devrimi ile yeni bir ivme kazanan bu yükseliş, geniş ve yüklü olumsuz deneyimler içeren tarihsel mirasları nedeniyle adeta Alevileri alarm durumuna geçirdi. Bugün varolan Alevi örgütlerinin kuruluşunun ve hızla yaygınlık kazanışının en önemli alt motifinin bu İslâmcı yükselişe karşı savunma içgüdüsü olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Ortaya çıkan örgütlerin siyasi birlik çabaları, Aleviliğin kendi muhtevası üzerinde birbirine taban tabana zıt olan Alevi örgütlerinin dahi bu konuda ortak bir siyasi tavır sergileyebilmeleri bu siyasal ve geleneksel korkunun kanıtıdır. 2 Temmuz 1993'te düzenlenen Pir Sultan Abdal Kültür Etkinlikleri'ne yapılan İslâmcı saldırı bu geleneksel gerilimi daha da tırmandırmış ve siyasallaşmış bir Alevilik doğrultusundaki eğilimleri güçlendirmiştir.

Üçüncü önemli siyasal etken ise şüphesiz Kürt Sorunu'dur. Kürt ve Alevi olanlar da düşünüldüğünde, Aleviler bu konuda milliyetçi gerilimlerin doğrudan kendi cemaatlerinin içine taşındığını görmüşler, belirli politik yaklaşımlar geliştirmek zorunda olduklarını hissetmişlerdir. Siyasal İslâm konusunda laiklik tercihine yönelir ve siyasal kimliği ön plana çıkarırlarken bu konuda "insan kardeşliği" ilkelerine yönelip inançsal kimliği ve aidiyeti ön plana çıkarmışlardır.

Türkiye'de kültürün hızlı İslâmizasyonundan duydukları büyük rahatsızlık onları evrensel olarak sunulan Batılı yaşam biçimlerinde seçenekler bulmaya yöneltmiş, fakat bu alanda da Batı entellektüel atmosferine egemen olmaya başlayan postmodernizm ve kültürel rölativizm dalgalarıyla çarpışmışlardır. Daha on-onbeş yıl öncesine kadar önemli bir kesimi III. Dünya sosyalizmleri içinde yer almış bir önderler kadrosunun böyle bir durumda karşılaşacakları çelişkiler çok çarpıcı ve ümitsiz olacaktır.

Tüm bu nedenler karmaşası içinde derin bir yalnızlık ve yabancılık duygusu ile 80'li yılların sonunda her kesimden ve her farklı yönelişten Aleviler birbirlerine adeta yapışarak kamu alanlarına açılmaya başladılar. Bu ilk açılış döneminde –ki bu dönemi 88-91 yılları olarak görebiliriz– Alevi olmanın, içeriği nasıl doldurulursa doldurulsun, temel belirleyici olduğunu ve çok sayıda insanı biraraya getirebildiğini gözlemledik. Başka bir deyişle bu dönemi "zorunlu birlik dönemi" olarak adlandırabiliriz. Fakat aynı dönem Alevilerin yalnızlık ve yabancılık duygularından hızla kurtuldukları, toplumun ve siyasi kadroların çeşitli kesimleriyle yoğun ilişkiler kurdukları bir dönem oldu.

Başlangıçtaki birlik görüntüsünü sürdürmenin en azından artık olanaksız olduğu ortaya çıkmıştı. Başlangıçta "Aleviliği canlandırmak" şeklinde ortaya çıkan muğlak yön duygusu yitirildi, birçok yön belirleme çabası, yine bu sosyolojik, siyasal ve kültürel düzlemler temelinde eksenler oluşturmaya başladılar. Geleneksel ve yeni önderlerin çelişkileri, bu çelişkilere eklemlenen sosyal, siyasal ve kültürel tercihler, içinde yaşadığımız bugünlerde kaotik bir Alevilik görüntüsü yaratmaya yeterli oldu.

Aleviliğin yeniden keşfi sürecinde aydınlanma, pozitivizm ve Marksizm 70'li yıllarda Alevi toplumunda oynadığı rolden farklı bir rol oynamaya başlamıştı. O yıllarda bu sistemler kendilerine özgü bir yere sahiptiler ve bu konumlarını Alevi cemaati içinde Alevi kökenli sözcülerle savunurken, bunların Aleviliğin kendisi olduğunu ileri sürmezler, aksine Aleviliğin yerini bunlara terketmesi gerekliliğini vurgularlardı. Oysa artık bu yaklaşımlar kendilerinin "doğru Alevilik" olduğunu ve Aleviliğin, demokratik, ilerici ve laik bir düşünce sistemi olduğunu ileri sürüyorlardı. Burada önerilen Alevilik, İnsan Hakları Bildirgesi'nin bir versiyonu olarak ortaya çıkıyordu.

Sözlü geleneğin olanak ve olanaksızlıkları içinde bağdaştırmacı bir yapıyı muhafaza etme şansını bulmuş olan Alevilik, artık içinde bulunduğu yeni kentsel mekanlarda bu şansı yitirmeye başlamıştı. Bu durum hem yeni düşüncelerin yarattığı kutuplaşma eğilimlerinde, hem de yüzlerce yıl çatışmadan bir arada kalmış öğelerin çatışmaya başlamasında ortaya çıktı.

Yeniden keşif süreci içinde ne geleneksel kadrolar ve ne de Marksist kökenli yeni kadrolar artık eski pozisyonlarını sürdürebilirdi. Her iki boyutta uç noktalara yönelişler hızlandı.

Geleneksel kadrolar içinden çıkan bazı kesimler Aleviliğin "gerçek İslâm" olduğunu, namaz, oruç, hac gibi ibadetlerin Alevilerin de ibadetleri olduğunu, Hz. Ali'nin de namaz kılıp farzları yerine getirdiğini ileri sürmeye ve siyasal İslâm'ın bazı kesimleriyle yakınlaşmaya başladılar. Burada büyük bir zorlukla karşılaşacaklardı. Sünni mi yoksa Şii mi idiler? Bugün oldukça dar olan bu kesimin içinde bu soruya her iki yönde de cevaplar verildiğini gözlemliyoruz.

Yeni kadroların önemli bir kesimi Allah-Muhammed-Ali üçlemesi ekseninde oturan geleneksel Aleviliği "boş inançlardan" arındırma çabası içinde

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

2 Temmuz 1993'te Sivas K[illegible]iamı'nda 37 kişinin ölmesi ve ertesinde düzenlenen büyük cenaze törenleri 1980 öncesi yaşanan Alevi-Sünni geriliminin 1990'la[illegible]ı tekrar yaşanacağı korkusunu getirdi. Orta Anadolu ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu sınırı boyunca yeralan şehirlerde bu gerili[illegible]80 öncesi kanlı olaylara dönmüş Malatya, Çorum, K. Maraş'ta Sünni topluluklar, Alevilere karşı topluca saldırılara geçmişlerdi. [illegible]as katliamı bu gerilimin bitmediğini, alttan alta devam ettiğini gösteren acı bir örnek olarak yorumlandı.

olduklarını ileri sü[illegible]rek, Aleviliği, folklorik özellikler[illegible] süslenmiş bir "seküler inanç" ol[illegible]k tanımladılar. Temel olarak gelen[illegible]sel bir sosyal tabandan politik bi[illegible]üç yaratmayı hedefleyen bu kadr[illegible]r, Aleviliği İslâm dışı kendine öz[illegible] bir kimlik olarak tanımlama çabas[illegible]a giriştiler.

Yeni ve gelen[illegible]sel kadroların belirli bir koalisyo[illegible]na dayanan ve en geniş kabul göre[illegible]üçüncü bir kesim ise Aleviliğin ot[illegible]ik kabul edilen özelliklerine sahi[illegible]ıkmayı, heterodoks ve syncretistik ([illegible]rklı ilkeleri birleştiren) yapısıyla bu[illegible]i eğilimden eşit uzaklıkta tutmay[illegible]hedefledi. Bu nedenle belki de en [illegible] soruna sahip olan kesim budur. Y[illegible] mekanlarda artık sözlü aktarımla, sistematik olmayan seçmeci bir teosofi ile cemaati devam ettirmenin yolları tıkanıyordu. Bu kesimin içinde bugünlerde yeni sorular ortaya çıkmaktadır. Alevilik kendisi için bir teoloji kurma yoluna girmeli midir? Yoksa siyasal İslâm'ın teorisyenlerinin de heterodoks olarak gördükleri bazı Sünni eğilimlerle, Sünni ve Alevi İslâm arasında tasavvufi bir köprü kurarak Türkiye'de İslâm'ın reformasyonu gibi bir yeni hedef mi edinmelidir?

Aleviliğin bugününü ve yakın geleceğini belirleyecek olan kesimler özellikle son iki kesimdir. Çünkü birinci kesim, yani Alevi kökenli olup Sünni ya da Şii İslâm'la bütünleşen kesimler zaten kısa sürede yeni cemaatlerinin parçası haline gelmektedir.

Fakat esas olarak yeniden keşfedilmiş Alevilik bu son iki kesimin ilişkilerinden doğacak gibi görünmektedir. Her iki kesimi de dikey olarak kesen ve gelenekle hesaplaşmayı gerektiren sorular yeni Aleviliğin çerçevesini belirleyecektir.

Bu soruların başında "Alevi" tanımının gelenekte yer aldığı şekliyle ana-babanın ya da en azından babanın Aleviliğini gerektirip gerektirmediği yer almaktadır. Aleviliği etno-politik bir zeminde organize etmenin gücüne dayanan yeni kadrolar, bir yanda hazır bir taban bulmanın rahatlığı öte yanda ise tanımı gereği "yerel"

olan bu tabanla tanımı gereği "evrensel" olan İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ni bağdaştırmanın zorluğunu yaşamaktadır.

İkinci kesim farklı nedenlerle aynı zorluklar içindedir. Bu kesim Aleviliği bir inanç sistemi olarak tanımlarken bir yandan dış ve içi ayırmakta bir kolaylık elde etmekte. Fakat öte yandan Alevi nüfusunun önemli bir kesiminin Alevi inancına bağlı olmamasının kendisine dayattığı kan kaybını yaşamaktadır. İnanç sistemi evrensel olarak tanımlanmakta olduğu için bunun mantıksal sonucunun kendisini Alevi olarak tanımlayanların Alevi kabul edilmesi gerekliliği olduğu açıktır. Bu, aynı zamanda köken itibariyle Alevi olan kimi insanların da Alevi kabul edilmemesi anlamına mı gelecektir?

Yine aynı konu özellikle ikinci kesim için bir başka önemli sorunu yükseltmektedir. Kökene ve dolayısıyla soya ilişkin yapılacak bir liberalleştirmenin Dedelerin Alevi toplumundaki konumlarıyla doğrudan bir ilişkisi vardır. Dedeler bu "self-ascriptive" (kendi kendisini atfeden) Alevilerin, "self-ascriptive" dedeler de doğurabileceğinden endişe duymaktadır. Bu konu özellikle ruhani önderlerini seçimle belirleyen Bektaşilik'le Alevilik ilişkilerini yeniden gündeme getirmektedir.

Bu soruna bağlı olan önemli bir husus gözden kaçırılmamalıdır. Alevi hareketi günümüze kadar bir "evinin içini, düzenleme" hareketiydi. Bugün çeşitli düzlemlerde Alevi olmayan insanlara açılmak ve onlar için bir çekim merkezi olmak istemektedir. Bu da bir çağrı biçimi gerektirmektedir. Zaman zaman Aleviler bir Sünni Müslümanın, bir Hıristiyanın Alevi olmasından övünçle söz ederler, fakat bu tür olayların muhtemel sonuçlarının neler olabileceği bilinmemektedir.

Bu konudaki seçim, Aleviliği teolojik olarak da etkileyecek bir seçimdir. "Self-ascriptive" Alevilerin kabulü ve sayılarının çoğalması Aleviliği esas olarak "Velayet" kuramının ağır bastığı tasavvufi bir çizgiye yöneltebilecek, bunun reddi "masum imamların" soyundan gelen dedelerin, "imamet"

İLETİŞİM ARŞİVİ

"Dergi çıkarma" fikri Aleviler tarafından da benimsenen bir siyaset türü. Siyaset sahnesinde ağırlık kazanma, konum değiştirmelere paralel olarak dergi sayısında da bir çoğalma gözlendi.

kuramının ve belki de Şiiliğe daha yakın bir Aleviliğin yolunu açacaktır. Adeta 16. yüzyılda Safevi iktidarı ve yayılması ile birlikte Anadolu heterodoks zümreleri arasında yaygınlık kazanan bir anlayışın kesin hesaplaşması 21. yüzyılda yapılacak gibi görünmektedir.

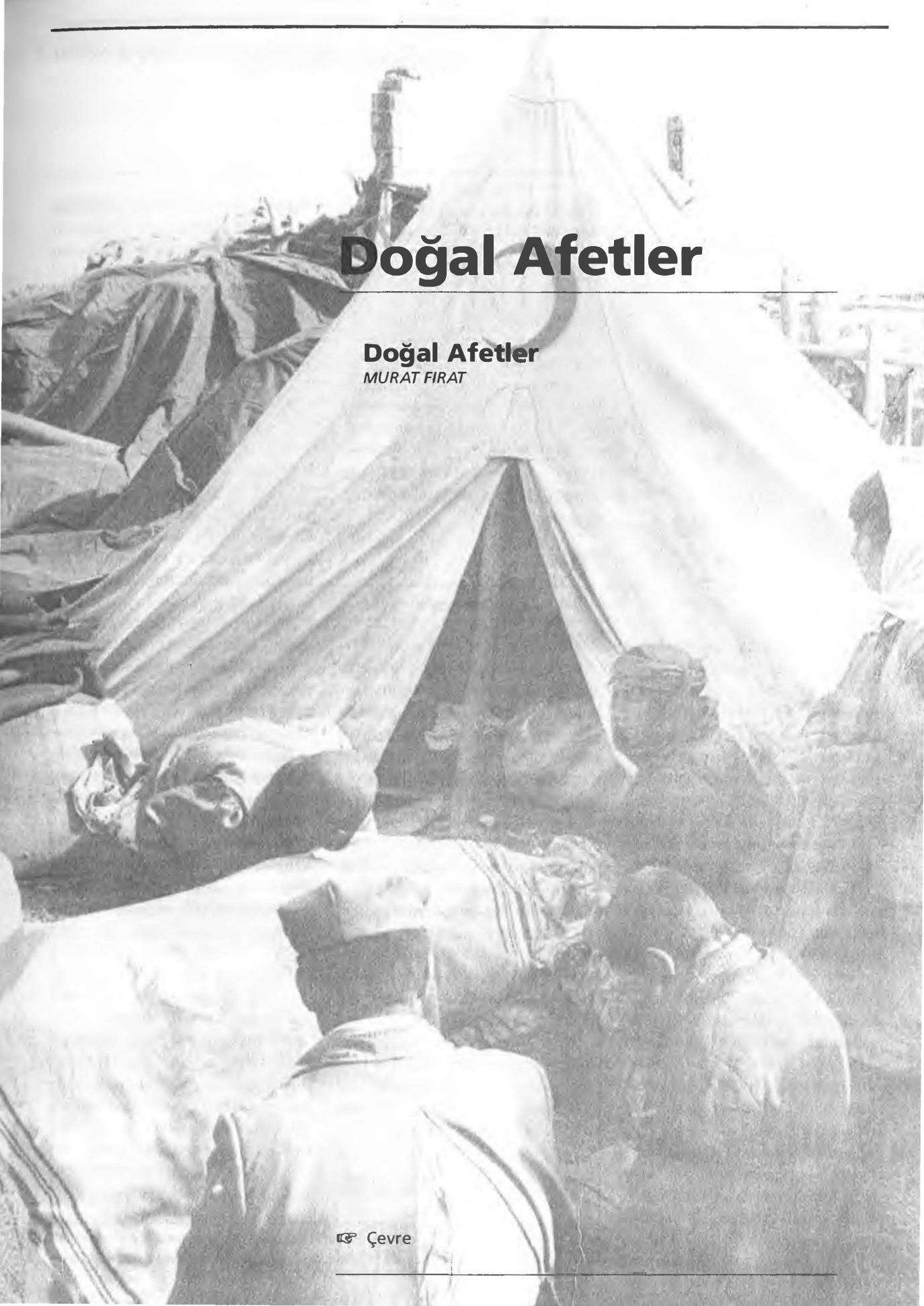
Aleviliğin yeniden keşfi hareketinin en kaotik özellikleri belki de politik düzlemdedir. Hareketin doğuşunda çok önemli rol oynayan politik gelişmelerden söz etmiştik. Fakat başlangıçtaki bu politik kaygılar zorunlu olarak bir politik birlik doğurmaya yeterli olmamıştır.

Bugün genelde Alevi nüfusunun ezici çoğunluğunun siyasal İslâm'a ve bir İslâm devleti fikrine şiddetle karşı olduğu söylenebilir. Daha dar olmakla birlikte Alevilerin önemli bir çoğunluğu halen sosyal demokrat politikaları desteklemektedir. Yakın zamanlarda bir grup yeni kuşak kadro tarafından ortaya atılan Alevi Partisi önerisi pek fazla ilgi görmemiştir. Fakat İstanbul'da 30 kişinin çatışmalarda ölmesiyle sonuçlanan Gazi Mahallesi ve Ümraniye olaylarından sonra bu olasılık güçlenmiş ve savunucuları tarafından yeniden ve daha güçlü olarak gündeme getirilmiştir. Yine özellikle Kürt sorunu çevresinde Türkiye'de yükselen milliyetçi dalga, Türk ve Kürt Alevileri de derinden etkilemiştir. Çeşitli Alevi kitlelerin, geleneklerine son derece yabancı olmasına karşın ırkçı eğilimlere yönelebildiği de görülmektedir. Öte yandan Kürt ve Zaza hareketlerinin zaman zaman Alevi kimliğini ikincil kimlik düzeyine indirgeyebildiği ve bu etnik kimliklerin ön plana çıktığı gözlemlenmektedir. Türk milliyetçileri tarafından ve hatta bizzat bazı Bektaşi önderleri tarafından Türk milliyetçiliğinin "patron saint"i halinde tanımlanan Hacı Bektaş Veli çevresinde ilginç modern tartışmalar yaşanmakta, Kürt Aleviler de bu figür karşısına zaman zaman kendi "patron saint"leri olarak Pir Sultan Abdal'ı çıkarabilmektedir.

Alevi tarihinin ve modern Türkiye'nin tüm soruları Alevi yeniden keşif hareketine yığılmış ve onu zorlamaktadır. Bu sorulara aranan cevaplar boş bir alanda aranmamaktadır. Sözkonusu olan topluluk küçük bir topluluk değildir. Bazı hesaplamalara göre 15-20 milyonluk bir toplumsal kesimi ilgilendirmektedir.

Dolayısıyla tüm bu sorulara verilecek cevaplar politik düzlemin, hatta yer yer diplomatik düzlemlerin tümünü müdahil hale getirebilmektedir.

Doğal Afetler

Doğal Afetler

MURAT FIRAT

☞ Çevre

Doğal afetler

MURAT FIRAT

İnsanoğlu yeryüzünde yaşamaya başlamasıyla beraber, engel olamayacağı doğa olayları ile karşı karşıya kalmıştır. İnsanlar bu olayların sonucu yaşamlarının ve kendi elleri ile kurdukları düzenlerin yıkıldıklarını görmüşlerdir.

Zaman içinde engel olamadıkları bu doğa olaylarından daha az zararla kurtulmaları ve bu zararları en aza indirmek için gerekli önlemleri almaya başlamışlardır.

İnsanoğlunun etkilendiği doğa olayları aşağıdaki gibi sıralanmıştır:

1- Depremler
2- Erozyon
3- Sel ve taşkınlar
4- Heyelanlar
5- Fırtınalar (Kasırgalar)

Depremler

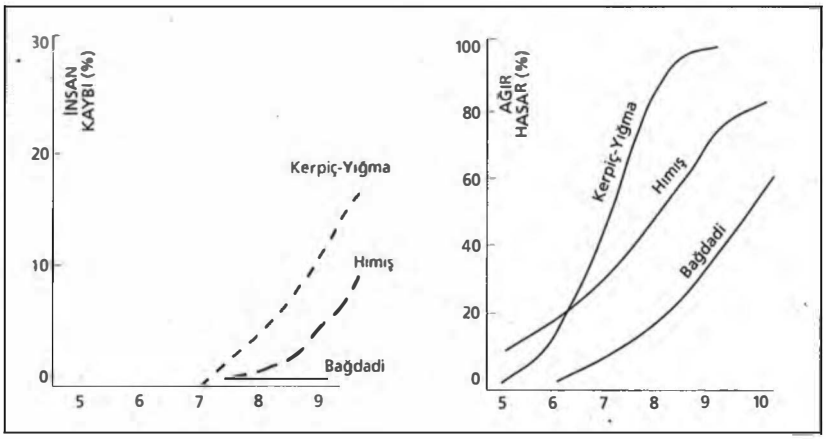
Türkiye bir deprem ülkesidir. Anadolu'nun bilinen 2500 yıllık tarihinde sayısız deprem olmuştur. Bu da Türkiye'nin eskiden beri deprem afetine uğradığını göstermektedir. Geçmişte olan depremler, aynı yer için gelecekte meydana gelecek depremlerin göstergesidir. İnsanlarımız deprem olacağını bilerek ve gerekli önlemleri alarak yaşamlarını sürdürmelidirler. Şekil 2'deki harita Türkiye'deki deprem bölgelerini göstermektedir. Bu haritada da görüldüğü gibi, Türkiye belli başlı üç deprem bölgesine ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi ve en çok tehlikeli olanı Kuzey Anadolu Fay hattının geçtiği yerlerdir. Bu kuşak Batı'da Çanakkale, Gelibolu ve Edremit'ten başlayarak Bursa, İznik, Adapazarı, Bolu, Gerede, Kurşunlu, Çerkeş, Merzifon, Amasya, Tokat üzerinden Suşehir, Erzincan, Varto ve Van'a kadar uzanır. Bu hat yaklaşık 1400 km. uzunluğundadır.

İkinci kuşak Ege bölgesinde, Ayvalık, Dikili, İzmir, Çeşme, Aydın Büyük Menderes vadisinden Denizli, Isparta ve Akşehir'e kadar uzanır. Bu bölgede, Roma, Bizans, Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet dönemlerinde birçok yıkıcı depremler olduğu bilinmektedir.

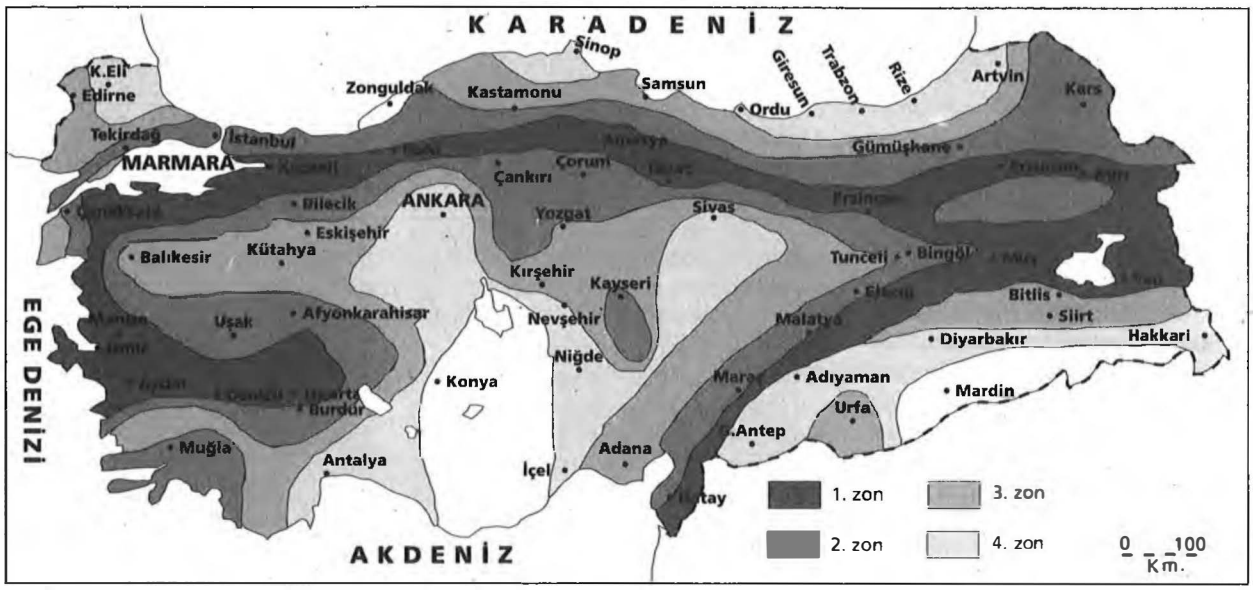
Üçüncü kuşak Antakya-Hatay'dan başlar, Maraş, Malatya, Elazığ, Bingöl, Karlıova yakınlarında Kuzey Anadolu Fay zonu ile birleşir.

Tablo 2'de Cumhuriyet döneminden günümüze kadar, manyitüdü 4'ün üzerinde olan depremler görülmektedir.

Tablodan görüldüğü gibi ülkemiz topraklarının % 92'si deprem bölgeleri içinde olup, nüfusumuzun % 95'i bu topraklarda yaşamaktadır. Sa-

Şekil 1: Türkiye'de deprem hasarlarından elde eldilen şiddet değerlerinin yapıların türlerine göre hasar oranı sınıflaması ve insan kaybı değerleri (Ohashi ve Ohta, 1983).

Şekil. 2: Türkiye'nin Deprem Bölgeleri

nayi merkezlerinin % 98'i deprem bölgelerinde olup, % 74'ü de çok tehlikeli deprem bölgelerindedir. Cumhuriyet döneminde oluşan depremlerde yaklaşık 60.000 can kaybı olmuş ve 334.000 ev yıkılmıştır. Meydana gelen ekonomik kayıplar GSMH'nin % 80'ine ulaşmaktadır. Tabloda görüldüğü gibi Doğu ve Batı bölgelerimizde meydana gelen aynı şiddetle bir depremin oluşturduğu hasar ve can kaybı arasında büyük farklılıklar vardır. Deprem olma olasılığı gözönüne alınmadan yapılan yapılar ve seçilen yerleşim sanayi bölgeleri deprem hasarının fazla olmasını zorunlu kılmaktadır.

Depremlerin oluşması olasılık hesaplarına dayalıdır. Örneğin İstanbul'da yaklaşık 100 yıllık periyotlarla yıkıcı depremler meydana gelmiştir. En son 1894 yılında meydana gelen yıkıcı depremde can kaybının 1100 ile 2000 arasında olduğu tahmin edilmektedir.

Binalarda ağır hasarlar olmuş kıyı boyunca deniz çekilmiş ve daha sonra kuvvetli ve yüksek dalgaların karaya doğru baskını (Tsunami) nedeniyle kayık ve teknelerde hasar olmuştur.

1939 yılında meydana gelen büyük can kaybı ve hasara neden olan Erzincan depreminden sonra depreme dayanıklı yapı kurallarını anlatan ilk yönetmelik 1940 yılında daha sonra yeni gelişmeleri içeren yeni yönetmelikler 1944, 1949, 1953, 1961, 1968 ve 1975'te yayınlanmıştır. 7269 sayılı "Umumi Hayata Müessir Afetler Dolayısı ile Alınacak Tedbirler ile Yapılacak Yardımlara Dair Kanun" Türkiye'de deprem öncesi ve sonrasında yapılacak işler hakkındaki esasları getirmekle beraber uygulamada geçerliliği yoktur. Erzincan'da 1992 yılında meydana gelen depremde can ve mal kaybının büyük olması, son yıllarda yapılan bina ve tesislerin daha çok zarar görmesi, ülkemizde deprem öncesi alınacak önlemlere yeterince uyulmadığını gösterir.

Orman ve orman tanımı

Ülkeler yeraltı ve yerüstü zenginliklerinin çokluğu ile birbirleriyle karşılaştırılmaktadır. Bir ülkenin yerüstü doğal zenginlikleri denince akla o ülkenin ormanları, otlakları, tarım arazileri ve bunların üzerinde yer aldığı toprakları, akarsuları, gölleri ve denizleri gelir. Toprak, korunamadığı takdirde erozyonla kaybedilen, yeraltı doğal kaynakları gibi tükenen ve bir daha yerine konamayan kaynaktır. Oysa ormanlar, dikkatli bir şekilde işletilmeleri ve yararlanılmaları durumunda asla tükenmeyen, yüzlerce, hatta binlerce yıl insanlığın hizmetinde olan doğal bir kaynaktır. Orman denince ilk akla gelen varlık ağaç ve küçük bitkilerin oluşturduğu yeşil topluluklardır. Bunu daha geniş bir şekil de "Ekolojik sistem" içinde tanımlayacak olursak, "Orman, ağaçlarla birlikte, diğer bitkiler, hayvanlar ve mikroorganizmalar gibi canlı varlıklarla toprak, hava, ışık, su, sıcaklık gibi fiziksel çevre unsurlarının birlikte oluşturdukları karşılıklı ilişkiler dokusunu simgeleyen bir doğa parçasıdır." Bu parça içinde her eleman diğeri ile sıkı bir dayanışma ve ilişki içerisindedir.

Erzurum ve Erzincan depremleri

30 Ekim 1983, Narman-Horasan (Erzurum) Depremi: Bu deprem Erzurum'un Pasinler, Horasan ve Narman ilçe ve köyleriyle, Kars'ın Sarıkamış ilçesinin bazı köylerini etkilemiştir. Deprem sonucunda bölgede toplam olarak 1150 kişi hayatını kaybetmiş, 1142 kişi yaralanmış, 3241 konut ağır hasar görmüş ya da yıkılmış, 3007 konut orta ve 4085 konut ise hafif hasar görmüştür.

Bölgede kırsal konut tipi taş ve çamur harç kullanılarak yapılmış, kalın toprak damlı yapılardır. Bu yapılar çok ağır hasar görmüş ya da yıkılmıştır. Bölgedeki cami, okul, sağlık ocağı, öğretmen lojmanları v.b. yapılardan hepsi derece derece hasar görmüş, ancak yıkılıp can kaybına neden olmamışlardır.

13 Mart 1992 Erzincan Depremi: Erzincan kent içinde ve ovadaki diğer yerleşim yerlerinde toplam can kaybı 653 olarak verilmektedir. Erzincan içinde olan 419 can kaybı yıkılan 39 yapıda olmuştur. Can kaybının yaklaşık 3/4'ü yıkılan 11 adet binada olmuştur. Erzincan'da yıkılan ve ağır hasar gören yapıların toplam yapı sayısına oranı % 10 civarındadır. Bu deprem Cumhuriyet döneminde büyük bir kenti etkileyen en büyük depremdir. Bir anlamda Erzincan'daki yapılar deprem sınavından geçmiştir. Genel olarak 1960'lı yıllara kadar yapılmış yapılar depremi atlatırken, 1960-1975 yılları arasında yapılmış resmi ve özel yapılarla 1975'den sonra yapılmış özel yapılarda hasar daha çok olmuştur.

1975 tarihli Deprem yönetmeliğine göre yapılmış yapılar hasar görmemiş ya da az hasarla atlatmışlardır. Bu depremde her zaman olanın aksine Erzincan içindeki bir ve iki katlı tuğla yığma yapılarda hemen hiç hasar olmamıştır. Bunun nedeni Erzincan'ın 1. Derece deprem bölgesinde olduğu için en çok iki katlı yığma yapılar yapılıyor olmasındandır.

Erzincan'a bağlı merkez köylerde ise meydana gelen can kaybı 130 civarındadır. Başka il ve ilçe nüfusuna kayıtlı olup ilde bulunan can kaybı ise yaklaşık 104 kişidir.

Bu depremde maddi kayıp yaklaşık 3 trilyon civarındadır.

ABC ARŞİVİ

30 Ekim 1983 yılında, Erzurum ve Kars'ı etkileyen büyük depremde 1150 kişi ölmüş bini aşkın kişi yaralanmıştı.

Orman varlığımız

20.2 milyon hektar genişliğindeki ormanlar, ülke genel alanının yaklaşık % 26'sıdır. Ancak, ormanların çok yönlü yararları ve özellikle de morfolojik yapısı dikkate alındığında, bu oranın ülkemiz koşulları için yetersiz olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, var olan ormanlarımızın da % 56'sından fazlasının yapısal durumu iyi değildir. Mevcut orman alanını ülke nüfusuna bölersek, kişi başına genel olarak 0.35 hektar orman düştüğü görülür. Bunun da 0.15 hektarı verimli, 0.25 hektarı verimsiz ormanlardır.

Dünya orman varlığına baktığımız zaman dünyamızın % 33'ünün ormanlarla kaplı olduğunu ve bunun da % 65'inin verimli olduğunu görmekteyiz. Ormanlarımızda yılda 7.0 milyon m^3 yapacak ve 9.5 milyon m^3 de yakacak olmak üzere toplam 16.5 milyon m^3 odun üretilmektedir. Bu miktar odunu da yine ülkemiz nüfusuna bölersek yılda kişi başına 0.28 m^3 gibi çok düşük miktarlarda odun düştüğünü görürüz. Dünyada ise kişi başına 0.60 m^3 odun düşmektedir. Gelişmiş ve ormanca zengin ülkelere gidildikçe bu sayının artacağı açıktır. Nitekim ülkesinin % 69'u ormanlarla kaplı Finlandiya'da kişi başına yılda 17 m^3 odun üretimi düştüğünü görmekteyiz.

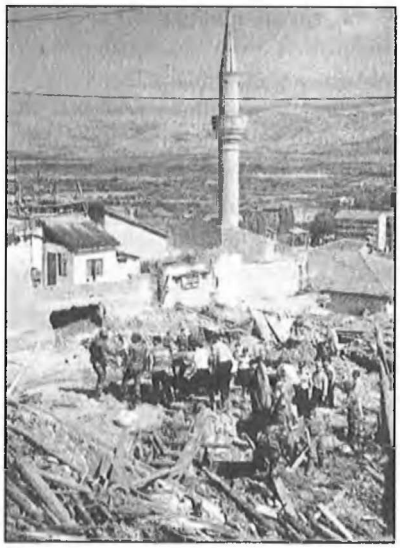
Toprak aşınımı (erozyon)

Toprak aşınımı (erozyon), toprağın taşınmasını önleyen bitki örtüsünün insanlar tarafından yok edilmesi sonucu koruyucu örtüden yoksun kalan toprağın su ve rüzgarın etkisi ile aşınması ve taşınması olayıdır. Bu tanımlamadan da kolayca anlaşılacağı üzere, erozyon olayının temelinde, insan unsuru ve onun doğaya karşı (özellikle orman ve otlaklara karşı) olan olumsuz davranışları yatmakta-

ABC ARŞİVİ

1992 yılındaki Erzincan depreminde "yıkılan" ve yıkılmayan binalar, müteahhit-ihale ilişkilerini gündeme getirmişti.

ABC ARŞİVİ

Temmuz 1995 yılında şiddetli yağmur sonucu sel, toprak kayması ile birleşince Senirkent'i çamura boğmuştu.

dır. Toprak aşınımı olayının başlaması için öncelikle olumsuz bir insan girişimi gerekir. İşte, toprağı oluşturan önemli unsur olan yeşil bitki örtüsüne (ormana ve otlağa) insan dikkatsiz bir şekilde müdahale eder, onu bozar ve kısmen veya tamamen ortadan kaldırırsa, erozyon olayını da başlatmış olur. Artık düşen yağış doğrudan toprağa düşecek, darbe tesiri ile yüzeysel olarak dağıtacak/parçalayacak, yüzeysel akışla da sürükleyip akarsular yoluyla denizlere, göllere ve barajlara taşıyacaktır. Yağışlar sürekli ve kuvvetli sağnak yağışlar halinde ise, ayrıca arazinin eğimi fazla ve topraklar ve onu oluşturan anakaya (jeolojik yapı) da aşınma ve taşınmaya karşıdirençli değil ise, erozyon şiddet kazanarak devam edecek demektir. Erozyon olayı toprak oluşumundaki zaman unsurunu sıfıra indirebilmektedir. Nitekim, birçok erozyon olayında görüldüğü gibi, yüzlerce, hatta binlerce yıl sonunda oluşmuş bir toprağı şiddetli bir veya birkaç yağıştan sonra kolayca kaybetmek mümkün olacaktır.

Bu genel çerçeve içerisinde, ülkemizde yaşanan erozyon olayının nedenlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Yanlış Arazi Kullanımları
2. Aşırı Hayvan Otlatılmaları
3. Orman Yangınları
4. Arazi Eğimi
5. Jeolojik Yapı (Toprağı oluşturan kayaç yahut ana madde)
6. İklim

Erozyonun dereceleri: Toprak erozyonu şiddet olarak, hemen dünyanın tüm ülkelerinde aynı ölçüler kullanılmak suretiyle 4 derece üzerinden sınıflandırılır. Tarımcı, Ormancı ve benzeri uzmanların arazide yapmış oldukları ölçüm ve gözlemlere dayalı olarak yapılan bu ayrım, doğal yapıdaki bir toprak kesitinin yüzeyden derine doğru aşınma ve taşınma derecesini ifade eder.

Türkiye'de erozyon

Ülkemiz, erozyonun her tür ve şiddetinin görüldüğü ülkelerin başında gelmektedir. Erozyon yönünden ülkemiz canlı bir "müze" görünümündedir. Her yıl akarsularla denizlere en az 500 milyon ton verimli ülke toprağı sürüklenerek götürülmektedir. Denizlerle beraber barajlara sürüklenen topraklar baraj gölü tabanlarına dolarak baraj ömürlerinin azalmasına neden olmaktadır.

Başlıca akarsularımızla deniz veya göllere taşınan toprak miktarını göstermektedir.

Tablo 1'den de anlaşılacağı gibi, Türkiye'nin dünyanın en fazla aşınan ve en çok toprak malzemeleri taşınan ülkeleri arasında ön sıralarda olduğunu göstermektedir. Her yıl hemen hemen Avrupa ve Avustralya kıtaları toplamına eşit miktarda toprak denizlere taşınmaktadır. Ülkemizin % 79.43'ünde, rüzgar erozyonu dahil, orta, şiddetli ve çok şiddetli erozyonun hüküm sürdüğünü görürüz. Toprak taşınmasının olmadığı, ancak düşen yağışı tutamayan ve yüzeysel akışa neden olan çıplak kaya-

TABLO 1

Akarsu ve Havzası	Yıllık Toplam taşınan toprak (milyon ton)
Karasu, Keban	33.5
Tortum	2.5
Fırat, Dutluca	108.5
Dicle, Diyarbakır	6.8
Kızılırmak, İnözü	44.9
Yeşilırmak, Çarşamba	54.9
Kelkit, Faklı	10.8
Ceyhan, Yeniköprü	19.6
Seyhan, Üçtepe	7.8
Göksu, Karahacık	6.8
B.Menderes, Söke	12.4
Gediz, Manisa Köprüsü	5.8
Sakarya, Botbaşı	8.5
Filyos, Devecikıran	8.1
Dalaman, Suçatı	0.9
İyidere, Şimşirli	0.5
Yıllık, ortalaması	**500**

lıkları da dikkate alırsak, bu oranın toplam % 83.20'ye çıktığını kolayca görebiliriz. İşte böylesine olumsuz bir tablo sonucunda da hemen her yağıştan sonra görülen sel, taşkın, heyelan ve çığ olayları ülkemizde eksik olmamakta. Bu olaylar sonucu nice can ve mal kayıpları ile karşılaşılmaktadır.

Sel ve taşkın olayları

Yağışların ortalamaların çok üstünde olması durumunda yeşil örtünün az olduğu yerlerde seller, akarsuların taşıdığı sulardan fazla suların gelmesiyle de taşkınlar meydana gelir.

Ülkemizde de meydana gelen sel ve taşkınlar çeşitli zamanlarda acı olaylarla doludur.

- 1910 yılında Tokat-Behzat deresi kuvvetli bir sağnak yağıştan sonra taşarak bir gecede yaklaşık 2000 kişinin ölümüne neden olmuştur.
- 1948 yılında Amasya taşkınında 155 kişi ölmüştür.
- 1957 yılında Ankara Hatip Çayı taşkınında 185 kişi olmuştur.

TABLO 2

1923 YILINDAN SONRA MEYDANA GELEN DEPREMLER

TARİH Gün/Ay/Yıl	OLUŞ ZAMANI Saat:Dakika	YERİ	ŞİDDET (MSK)	MS	CAN KAYBI	HASAR Bina
13/09/1924	14:34	ERZURUM	IX	6,8	50 kişi	5000
07/08/1925	06:46	AFYON	VIII	6,0	3 kişi	2043
18/03/1926	14:06	FİNİKE	VIII	6,8	—	—
26/06/1926	19:46	RODOS-GİRİT	IX	7,0	—	—
31/03/1928	00:29	İZMİR	VIII	6,2	50 kişi	2000
02/05/1928	21:54	EMET	VIII	6,2	—	—
18/05/1929	06:37	SİVAS-GÜRÜN	VIII	6,2	64 kişi	1357
10/12/1930	10:31	ERZİNCAN-KEMAH	VIII	5,6	—	—
23/04/1933	05:57	GÖKOVA KÖRFEZİ	IX	6,5	—	—
19/07/1933	20:07	DENİZLİ-ÇİVRİL	VIII	5,8	20 kişi	200
15/12/1934	07:19	BİNGÖL	VI	5,8	10 kişi	600
04/01/1935	14:41	ERDEK	IX	6,4	5 kişi	600
01/05/1935	10:24	KARS-DİGOR	VII	5,8	—	1100
19/04/1938	10:59	KIRŞEHİR	X	6,8	149 kişi	3860
22/09/1939	00:36	DİKİLİ-BERGAMA	VIII	6,5	50 kişi	1235
21/11/1939	08:48	TERCAN	VII	5,8	9 kişi	—
26/12/1939	23:57	ERZİNCAN	XI	7,8	32.962 kişi	116.720
21/02/1940	00:50	KAYSERİ	VIII	5,3	37 kişi	530
13/04/1940	06:29	KAYSERİ-YOZGAT	VIII	5,7	4 kişi	60
23/05/1941	19:51	MUĞLA	VIII	6,2	1 kişi	255
10/09/1941	21:53	VAN-ERCİŞ	VIII	5,9	194 kişi	600
12/11/1941	10:04	ERZİNCAN	VIII	5,9	15 kişi	—
13/12/1941	06:15	MUĞLA	VIII	6,0	—	820
15/11/1942	17:01	BALIKESİR	VIII	6,2	7 kişi	1262
21/11/1942	14:01	KARGI	VIII	6,0	—	910
02/12/1942	19:42	ÇORUM-OSMANCIK	VIII	5,9	5 kişi	700
11/12/1942	02:39	ÇORUM-HAMAMÖZÜ	VIII	—	25 kişi	—
20/12/1942	14:03	TOKAT-ERBAA	X	7,1	3000 kişi	32.000
20/06/1943	15:32	ADAPAZARI-HENDEK	VIII	6,4	336 kişi	2240
26/11/1943	22:20	SAMSUN-LADİK	XI	7,2	2224 kişi	25.000
01/02/1944	03:22	BOLU-ÇERKEŞ	X	7,3	3959 kişi	20.865
25/06/1944	04:16	GEDİZ	VIII	6,0	21 kişi	3476
06/10/1944	07:28	AYVACIK	VIII	6,8	27 kişi	1158
20/03/1945	07:58	ADANA-MİSİS	VIII	5,7	10 kişi	650
29/07/1945	08:56	VAN	VII	5,8	2 kişi	2000
21/12/1945	15:40	DENİZLİ	IX	—	190 kişi	400
21/02/1946	15:43	ILGIN	VIII	5,7	2 kişi	509
31/05/1946	03:12	VARTO-HINIS	VIII	6,0	839 kişi	1986
05/02/1949	00:28	ORHANELİ	VII	5,5	—	27

• 1957-1990 yılları arasında yaklaşık 700 civarında sel ve taşkın olayları meydana gelmiş ve 600 can kaybı olmuştur.

• 1991 yılında Elazığ, Malatya, Tunceli, Bingöl ve Muş'ta etkili olan yağışlar 30 kişinin ölümüne neden olmuştur.

Bütün bu sel ve taşkınlar can kaybının yanısıra Büyük ve Küçükbaş hayvanların ölmesine ve trilyonlara varan maddi kayıplara yol açmıştır.

Heyelan

Ülkemizde her bölgede toprağı koruyan tabaka bilinçsiz bir şekilde insanlar tarafından yok edilmekte ve yağan yağmurlarla gevşek kalan toprak, üzerindeki yükü taşıyamadığından kayarak toprak kaymasını (heyalan) oluşturmaktadır. Heyelanlar özellikle yağmurun uzun süreli olduğu Doğu Karadeniz bölgesinde can ve mal kayıplarına neden olmaktadır.

• 1985 yılı kış aylarında Zonguldak, Kastamonu ve Sinop illerinde

TARİH Gün/Ay/Yıl	OLUŞ ZAMANI Saat:Dakika	YERİ	ŞİDDET (MSK)	MS	CAN KAYBI	HASAR Bina
23/07/1949	15:03	SAKIZ-KARABURUN	VIII	6,6	2 kişi	865
17/08/1949	18:44	KİĞİ-KARLIOVA	IX	6,9	450 kişi	300
27/08/1950	23:05	VARTO	VII	—	2 kişi	—
04/02/1950	09:30	KİĞI	VII	5,5	—	100
08/04/1951	21:38	İSKENDERUN	VI	5,7	5 kişi	13
13/08/1951	18:33	ÇANKIRI-KURŞUNLU	IX	7,0	52 kişi	3354
03/01/1952	06:03	ERZURUM-H.KALE	VIII	5,6	133 kişi	701
22/10/1952	17:00	ADANA-MİSİS	VIII	5,3	10 kişi	—
18/03/1953	19:06	YENİCE-GÖNEN	IX	7,2	265 kişi	1750
02/05/1953	05:41	KARABURUN	VII	5,6	—	—
18/06/1953	05:44	EDİRNE	VI	5,2	—	—
07/09/1953	03:58	ÇERKEŞ	VII	7,1	2 kişi	230
16/07/1955	07:07	SÖKE	VIII	6,7	232 kişi	47
20/02/1056	20:31	ESKİŞEHİR	VIII	6,1	1 kişi	1440
09/07/1956	03:11	GÜNEY EGE	IX	7.2	—	—
25/04/1957	02:25	FETHİYE-RODOS	VIII	7,2	67 kişi	3200
26/05/1957	06:33	ABANT	X	7,0	52 kişi	4200
07/07/1957	05:58	KİĞI	VII	5,1	—	—
02/04/1959	00:26	BOZÜYÜK	VII	4,7	—	—
25/04/1959	00:26	KÖYCEĞIZ	VIII	5,7	—	775
25/11/1959	15:57	VARTO-HINIS	VIII	4,9	44 kişi	800
23/05/1961	02:45	MARMARİS-RODOS	VII	6,3	—	—
04/09/1962	22:59	IĞDIR	VIII	5,2	1 kişi	—
14/09/1962	00:33	BALIKESİR	VII	4,4	—	—
18/09/1963	16:18	ÇINARCIK	VIII	6,3	1 kişi	230
21/11/1963	20:26	BURDUR	VII	4,6	—	1380
24/03/1963	21:51	KURTALAN	VII	4,0	—	—
14/03/1964	23:02	PALU-MADEN	VII	4,5	—	—
14/06/1964	12:15	MALATYA	VIII	5,7	6 kişi	678
06/11/1964	14:31	MANYAS	VIII	6,9	23 kişi	5398
02/03/1965	22:00	SALİHLİ	VIII	5,5	—	—
13/06/1965	20:01	DENİZLİ	VIII	5,6	14 kişi	488
23/08/1965	14:08	SAROZ	VI	5,9	—	—
31/08/1965	07:29	LIÇIK	VIII	5,5	—	—
07/03/1966	01:16	VARTO-HINIS	VIII	5,6	14 kişi	1100
19/06/1966	17:55	İZMİR-MENEMEN	VI	4,7	—	100
19/08/1966	12:22	VARTO	IX	6,8	2394 kişi	20.007
19/07/1967	09:06	DENİZLİ	VI	5,3	—	—
22/07/1967	16:56	ADAPAZARI	X	6,8	89 kişi	5569
26/07/1967	18:53	KİĞI	VIII	6,0	97 kişi	1282
03/09/1968	08:19	BARTIN	VIII	6,5	29 kişi	2072

maddi kayıplara neden olan heyelanlar meydana gelmiştir.

• 1988 Haziran ayında Maçka-Çatak'ta meydana gelen sel ve heyelanda 65 can kaybı ve oldukça fazla maddi hasar meydana gelmiştir.

• 1990 yılı Haziran ayında Trabzon ve çevresinde meydana gelen sel ve heyelan sonucunda ise 57 can kaybı meydana gelmiştir.

KAYNAKÇA

Çölleşen Türkiye ve Ağaçlandırma: TMMOB Orman Müh. Odası Yayın No: 10 Ankara, 1984.

Deprem ve Türkiye'de Deprem Sorunu: Türkiye Jeofizikçiler Derneği Yayınları: Ankara, 1976.

Deprem ve Parametreler: İmar İskan Bakanlığı Deprem Araştırma Enstitüsü Başkanlığı, Ankara, 1975: Ahmet Taban, Sinan Gençoğlu.

Erozyon: TEMA Vakfı Yayını, 1993.

Türkiye Büyük Depremler Makro-Sismik Rehberi (1900-1988): İTÜ Maden Fak., İstanbul, 1991: Haluk Eyidoğan, Uğur Güçlü, Zuhal Utku, Emet Değirmenci

Türkiye'nin Deprem Tehlikesi: TMMOB Jeofizik Müh. Odası Ankara, 1990: Sinan Gençoğlu, Engin İnan, Hüseyin Güler

Türkiye'de 1881-1988 Yılları Arasında Oluşmuş Şiddetli Depremler: Deprem Araştırma Bülteni 61, Ankara, 1988: Erhan Ayhan.

TARİH Gün/Ay/Yıl	OLUŞ ZAMANI Saat:Dakika	YERİ	ŞİDDET (MSK)	MS	CAN KAYBI	HASAR Bina
24/09/1968	04:19	KİĞI-KARAKOÇAN	VII	4,9	—	—
14/01/1969	23:12	FETHİYE-KAŞ	VII	6,3	—	—
03/03/1969	00:59	GÖNEN	VIII	5,8	—	—
25/03/1969	13:22	DEMİRCİ	VIII	6,5	—	—
28/03/1969	01:48	ALAŞEHİR	VIII	6,5	41 kişi	3702
06/04/1969	03:49	KARABURUN	VIII	5,8	—	—
28/03/1970	21:02	GEDİZ	X	7,1	1086 kişi	9452
19/04/1970	13:47	KÜTAHYA	VIII	5,5	—	138
23/04/1970	09:01	DEMİRCİ	VIII	5,2	—	1300
02/07/1970	02:24	GÜRÜN	VII	4,8	—	—
23/02/1971	19:41	İVRİNDİ	IX	5,6	—	—
12/05/1971	06:25	BURDUR	IX	6,2	57 kişi	1542
22/05/1971	16:43	BİNGÖL	VIII	6,8	878 kişi	5617
22/03/1972	00:51	SARIKAMIŞ	VIII	4,6	—	134
16/07/1972	02:46	VAN	VIII	4,9	—	146
01/02/1973	00:01	İZMİR	VII	5,8	2 kişi	—
27/03/1975	05:07	SAROZ	VII	6,6	—	598
06/09/1975	09:20	LİCE	IX	6,6	2385 kişi	8149
02/04/1976	16:58	IĞDIR	VII	5,1	9 kişi	80
29/04/1976	22:18	KARS-ARDAHAN	VIII	5,5	3 kişi	1000
19/08/1976	01:12	DENİZLİ	VII	5,9	4 kişi	743
24/11/1976	12:22	ÇALDIRAN	X	7,3	3837 kişi	9232
25/03/1977	02:39	PALU	VIII	4,8	8 kişi	209
16/12/1977	07:37	İZMİR	VIII	5,3	—	—
15/02/1978	03:17	ERZİNCAN	VII	4,5	—	—
29/07/1978	04:34	BURDUR	VII	4,5	—	—
14/06/1979	11:44	İZMİR	VII	5,7	—	—
25/04/1980	00:57	TUNCELİ	VII	4,3	—	4
18/10/1980	03:14	ERZİNCAN	VII	4,4	—	—
27/03/1982	19:57	MUŞ-BULANIK	VII	5,2	—	30
19/05/1982	13:32	ERZURUM	VII	3,2	—	34
06/04/1983	07:35	TERCAN	VII	4,1	—	—
21/04/1983	16:18	ANKARA-BALA	VII	4,1	—	—
05/07/1983	12:01	BİGA	VII	4,9	3 kişi	85
21/10/1983	20:34	BURSA-İNEGÖL	VII	4,9	—	—
30/10/1983	04:12	ERZURUM-HORASAN	VIII	6,8	1155 kişi	3241
18/09/1984	13:26	ERZURUM-BALKAYA	VII	4,8	3 kişi	570
05/05/1986	03:35	MALATYA-DOĞANŞH.	VII	5.6	7 kişi	824
06/06/1986	10:39	MALATYA-DOĞANŞH.	VII	5,6	1 kişi	1174
11/10/1986	09:00	DENİZLİ-KUYUCAK	VII	5,4	—	50
13/03/1986	19:18	ERZİNCAN	VIII	6,8	653 kişi	2189
15/03/1992	18:16	TUNCELİ-PÜLÜMÜR	VII	5,8	—	439
06/11/1992	21:08	İZMİR	VII	6,0	—	55

Edebiyat

1983-1994 yılları arasında roman ve hikâye
DR. NÜKET ESEN

1980 sonrasında şiir
AHMET OKTAY

1980 sonrasında eleştiri ve deneme
AHMET OKTAY

1980 sonrasında çeviri
PROF. DR. SALİHA PAKER - ŞEBNEM SUSAM

☞ Aydınlar, Dil, Eğitim, Felsefe, Günlük Hayat, Kültür, Mizah ve Karikatür, Sinema, Tiyatro, Yayıncılık

1983-1994 yılları arasında roman ve hikâye

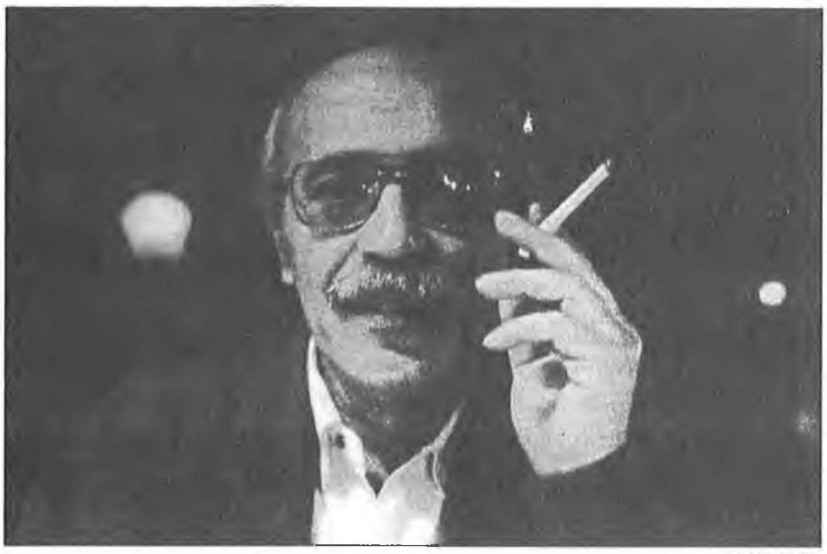
NÜKET ESEN

1983-1994 yılları arasında yayınlanmış roman ve hikâyelerde bazı genel karakteristikler göze çarpar. Bu dönemin hikâye ve romanları kendi içlerine dönüktür. Tabii ki içinden çıktıkları ve gönderme yaptıkları bir dış dünya ile ilişkidedirler. Ama bu metinler aslında kendi kendilerine bakan metinlerdir. Yazarlar da belirgin bir siyasi dava adamı, ya da bir ideolojinin bilinçli savunucusu değil, kendi dünyalarını kurmaya çalışan yaratıcılardır. Yazdıkları metinler gibi onlar da kendilerini gözlemektedirler. Bu yüzden 80'li yılların hikâye ve romanı, yazar ve metni arasında yaşanan bir serüven olmuştur denebilir. Okuyucu bu serüveni, bu metin-yazar ilişkisini, bu oldukça saf edebiyat zevkini tatmak için metinlere çağrılır.

Bu dönemin roman ve hikâyelerinde yazarların "hayal dünyaları", "düş güçleri" temel kavramlardır. Gizemli, masalsı, zaman zaman tamamen us dışı, ama çok derinlerde bazı arketipsel olgulara göndermeler yapan metinlerdir bunlar. İleriyi, geleceği değil, yaşanan anı ve geçmişi, bazan eski metinleri işaret ederler. Eserlerini ilk defa 80'li yıllarda veren ve yazdıkları ile bu dönem hikâye ve romanını bir tür tanımlayan yazarlar, romanda Orhan Pamuk ve Latife Tekin, hikâyede Murathan Mungan ve Nazlı Eray'dır.

80'lerde öne çıkan romancı ve hikâyeciler

Orhan Pamuk, 80'li yılların en çok okunan ve tartışılan yazarıdır. Romanlarında değişik anlatım tekniklerini kullanmış, romanın 19. ve 20. yüzyılda Batı'da geçirdiği önemli evreleri kendi romanlarında yeniden yaşamıştır. İlk romanı olan *Cevdet Bey ve Oğulları*'nda (1982) bir ailenin üç kuşağının yaşantısında Türkiye'nin geçirdiği çeşitli sosyo-politik evreleri verirken Bildungsroman türünü denemiştir. *Sessiz Ev*'de (1983) Türkiye'nin Batılılaşma serüvenini arka planda tutarak bir ailenin fertlerinin zaman içinde kendi kendileriyle hesaplaşmalarını çok sesli roman tarzında yazmıştır. *Beyaz Kale*'de (1985) Doğu-Batı ikilemini, 17. yüzyıl Osmanlı tarihine oturtarak, Doğulu ve Batılı iki kişinin şahsında ve

ADAM YAYINLARI

Daha çok sinemayla ilgili çalışmalar yapmakla tanınan Onat Kutlar, edebiyat alanında da birçok ürün vermişti. 1994 yılında öldürülene kadar.

ilişkisinde, Almanların Doppelganger dediği ikizler-benzerler izleğini kullanarak anlatmıştır.

Kara Kitap'ta (1990) ise, geleneksel edebi bir metinden, bir 18. yüzyıl klasiğinden, *Hüsn ü Aşk*'tan yola çıkarak bir kaybetme, arama öyküsü yazmıştır. Çok katmanlı, arama izleğinin polisiye gerilim romanı bağlamından, ana rahmine dönüşü, çocukluğu, masumiyeti arama bağlamına kadar çeşitli düzeylerde okunabileceği bir romandır bu. Klasik romandaki gibi, tek çizgide gelişen ve çözümlenen bir entrika romanı taşımaz. Parçalı bir anlatımın kullanıldığı anlatıda, bazı parçalar kendi başlarına, yalnızca kendi güzelliklerinden ötürü öne çıkar. "Boğazın Suları Çekildiği Zaman" böyle etkileyici bölümlerden biridir.

Orhan Pamuk'un kitapları 70'li yılların çoğu romanları gibi niyet edilmiş, bilinçli bir toplumsal görev taşıyan eserler değildir. Yazarın ustalıkla kurup geliştirdiği zengin dünyasını ve romancı ustalığını gösteren metinlerdir. Bu romanlarda kurmacanın gerçeğe, hayalin hayata bağlanması, İstanbullu çağdaş burjuva olmanın, Türkiyeli aydın olmanın entellektüel, ruhsal ve felsefi sorunları anlatılmaktadır.

Latife Tekin, 1983'te yayınlanan ilk romanı *Sevgili Arsız Ölüm* ile birdenbire okurların ilgi odağı olmuştur. Kırsal kesimden şehre taşınan, gecekonduda yaşayan yoksul bir ailenin yaşamıdır bu romanda anlatılan. Büyük şehirde, özellikle İstanbul'da üst veya orta sınıf burjuva hayatını anlatan romanlarla, "köy romanları" olarak anılan Anadolu köylüsünün dramını anlatan romanların tamamen dışında bir dünyadır bu. *Sevgili Arsız Ölüm,* büyük şehirlere göç sonucu ortaya çıkan yeni şehirleşme çizgisinin, gecekondulaşmanın ortaya çıkardığı "yeni tür yoksul insan"ın romanıdır.

METİS YAYINLARI ARŞİVİ

1995 yılında kaybettiğimiz Bilge Karasu edebiyat dünyasının önemli yazarlarındandı. Karasu Gece *kitabı ile 1991 Pegasus Ödülü'nü,* Ne Kitapsız Ne Kedisiz *ile de 1994 Sedat Simavi Vakfı Edebiyat Ödülü'nü aldı.*

Romanda son derece etkileyici, okuyanı romanın içine çekici yerel bir dil kullanılır. Romanın tekniği de bu dile uygundur. Birbirinden kopuk parçalardan meydana gelen olaylar dizisi, psikolojik derinliklerine inilmeyen karakter yapısı, boşinançlarla yaşayan insanların fantastik dünyası romanı halk edebiyatına, destan, masal ve halk hikâyesi geleneğine yaklaştırır. Tekin'in bu romanı, birçok yönden alışılmış roman çizgisini zorlayan, şaşırtıcı bir eserdir.

Latife Tekin'in ikinci romanı *Berci Kristin Çöp Masalları* (1984) gene gecekondu yaşantısını masalsı bir anlatımla ortaya döker. *Gece Dersleri*'nde (1986) ise, sol kanattan bir kadınlar derneği bağlamında kadınların gizli dünyaları ve kendilerini, kimliklerini arayışları söz konusudur.

Buzdan Kılıçlar'da (1989) büyük şehirde yaşayan "yoksullar"ın, "pılık pırtık adamlar"ın dünyasının dili ve düşünce yapısına koşut bir anlatım araştırılır. Bu insanlar kurtuluşu, onları ezen kapitalist ilişkilere girerek ararlar. Latife Tekin'in romanlarındaki yenilik, ele aldığı işçi sınıfından kahramanların politik kimliklerini değil, gündelik yaşantılarını, dillerini yeniden üreterek bu sınıfın kültürel kimliğini tasvir etmesidir.

Murathan Mungan'ın hikâyeleri 80'li yılların hikâyesinin tanımına önemli katkıda bulunurlar. Kişisel deneyimlerden ve duyarlıklardan yola çıkarak, tek tek kişilerin, ruhsal dünyalarının evrensel boyutlarına vardıkları hikâyelerdir bunlar. Kimlik sorunu ön plandadır. Birçok hikâyenin üzerinde durduğu zemin insanoğlunun içinde yaşayan arketiplerdir. hikâyelerde zaman ve mekan bazan yok olur; gidilen yer insanın bilinçaltının derinlikleridir. Mungan, öykülerinde gündelik hayatı, Osmanlı tarihini, eski metinleri, Anadolu geleneklerini kullanırken anlatımında duygunun yoğun şiddetini her zaman hissettirir.

Son İstanbul (1985) iki uzun öyküden oluşmuştur. Birinci hikâyede, her anlamıyla Osmanlılıktan arta kalan bir ailenin kadınlarının, yabancısı oldukları bir zeminde yaşamı devam ettirme çabaları ve bunalımları anlatılır. İkinci hikâyede ise, toplumsal değerlerle kuşatılmış, kendi kendisiyle barışamamış bir eşcinselliğin karanlık buhranları yaşanır. İlk hikâyedeki kadınlar dünyası ile ikinci hikâyedeki erkekler dünyası, kadın ve erkek dünyalarının birbirine kapalılığını betimler.

Cenk Hikâyeleri (1986) Anadolu geleneklerini yaşatır. İlk hikâye olan "Şahmeran'ın Bacakları" Anadolu halk hikâyelerinin en bilinenlerinden olan Şahmeran hikâyesinin yeni-

den anlatımıdır. Bu kitaptaki diğer hikâyeler de Şahmeran'da olduğu gibi, iki kişi arasındaki güç mücadelesini, sevgi ve nefret ilişkisini, insan ilişkilerinde "öteki"nin karşısında ayakta kalabilme cengini anlatırlar.

Kırk Oda (1987), Pamuk Prenses ve Rapunzel gibi masal kahramanlarını ve Hamlet ve Hedda Gabler gibi edebiyatın geleneksel karakterlerini kullanan hikâyelerden oluşur. Gizemli, yer yer fantastik, insan tutkularını ve zaaflarını anlatan, rol çözümü ve kimlik sorunu üzerinde duran öykülerdir bunlar.

Lal Masallar (1989) tam anlamıyla masal çeşnisi taşıyan üç hikâyeden oluşur. Öyküler *Cenk hikâyeleri*'ne benzer çizgide, iki kişinin ilişkisi üzerine kuruludur. Bunlar Osmanlı tarihine oturtulmuşlardır. Özellikle "Ulak ile Sadrazam" hikâyesi Osmanlı tarihinden bir bölümün kurmaca olarak yeniden yazımıdır.

Nazlı Eray fantastik dünyası ile 80'lerde dikkat çeken bir öykücüdür. Öykülerinde aydınlık, umut dolu bir dünya çizer. Sıradan zaafları, küçük takıntıları, huysuzlukları olan insanları büyük bir sevecenlikle anlatır. Gündelik hayatın içindeki olağanüstülükleri yakalar. Bazı öyküleri seyahat notları, anı veya deneme tarzındadır. *Eski Gece Parçaları* (1985), *Yoldan Geçen Öyküler* (1987), *Aşk Artık Burada Oturmuyor* (1988) öykü kitaplarıdır. Oyun-hikâye tarzında da iki kitabı vardır. *Geceyi Tanıdım / Erostratus* (1985) ve *Kuş Kafesindeki Tenor* (1991). Anı-roman tarzında yazdığı *Deniz Kenarında Pazartesi*'den (1984) başka iki de romanı vardır: *Arzu Sapağında İnecek Var* (1990) ve *Ay Falcısı* (1992).

Nazlı Eray, özellikle 80'li yılların sonlarına doğru eserlerinde kendine özgü bir fantazi dünyası kurmaya yönelmiştir. Olağandışı olayların yer aldığı, zamanda ileri ve geri yolculukların yapıldığı, birbirine uzak mekanların birinden diğerine derhal geçildiği, tarihten kişilerin bugüne döndüğü fantastik bir dünyadır anlatılan. hikâyelerde bu olağandışılıkların hiçbirine bir açıklama getirilmez; her şey olduğu gibi kabul edilir. Çünkü edebiyat şaşırtıcı bir oyundur; okuyucunun yazarla birlikte yaşadığı bir serüvendir; bir keyif alma aracıdır. 20. yüzyıl edebiyatının önemli sorunlarından olan gerçek ile gerçek olmayanın arasındaki sınırın yıkılması konusu Türk hikâye ve romanında özellikle 80'li yıllarda ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda, Eray'ın eserlerinde fantastiği kullanması, gerçeğin ne olduğunu sorgulamanın bir yöntemi olması bakımından dikkat çekicidir.

İLETİŞİM ARŞİVİ

İlk eserini 1983 yılında veren Latife Tekin'in özellikle Sevgili Arsız Ölüm *ve* Berci Kristin Çöp Masalları *romanlarında kullandığı çarpıcı dil ve roman tekniğindeki ustalık edebiyat dünyasında konuşuldu.* Berci Kristin Çöp Masalları *6 ülkede yayımlandı*

80'lerde yazmaya devam eden yazarlar

Yaşar Kemal, bu dönemde, *İnce Memed III* (1984) ve *İnce Memed IV*'ü (1986) yayınlamıştır. 1980'de yayınlanan *Kimsecik* romanı, *Yağmurcuk Kuşu - Kimsecik I* (1984) olarak ikinci kez yayınlanmıştır. *Kale Kapısı - Kimsecik II* (1985) bu romanın devamı niteliğindedir. *Kanın Sesi - Kimsecik III* 1991'de çıkmıştır. Bu üç roman, aynı karakterlerden oluşan, birinin bittiği anda diğerinin başladığı, birbirine bağlı romanlardır.

Yağmurcuk Kuşu, evlatlığı olduğu İsmail Ağa'ya duyduğu hayranlık ve sevginin yanısıra, İsmail Ağa'nın öz oğlu Mustafa'yı kıskandığı için babalığına duyduğu kıskançlık ve nefret duygularıyla onu öldüren Salman'ın hikâyesidir. Tüm roman Salman'ın sevgi ve nefret duygularının karıştığı psikolojisi ile ölümün, kanın anlatımıdır. *Kale Kapısı*, Salman'ın dağa çıkışı ve Mustafa'yı da öldüreceği ve köyü yakacağı söylentisinin yayılmasıyla başlayan, Mustafa'nın ve tüm köyün korkusunun ve bekleyişinin romanıdır.

Kanın Sesi'nde ise, tüm köyün ve Mustafa'nın karabasanı haline gelen Salman korkusu ve bekleyişi devam etmektedir. Bu buhrana dayanabilmek için Mustafa ve köylüler çeşitli hikâyeler, efsaneler uydururlar, kendilerini avutmak için yeni yeni girişimlerde bulunurlar, özellikle köyün çocukları kendilerine hayal dünyalarında bir gelecek, bir umut, bir hayat üretmeye çalışırlar. Bu roman, insanların yaşayabilmek için yarattıkları son derece etkileyici ve sonu gelmez efsanelerin parça parça anlatımından oluşan nefis bir destandır. Üç romanda da Yaşar Kemal'in insan ruhuna olan yakınlığı ve usta romancılığı bir kez daha gözler önüne serilmektedir.

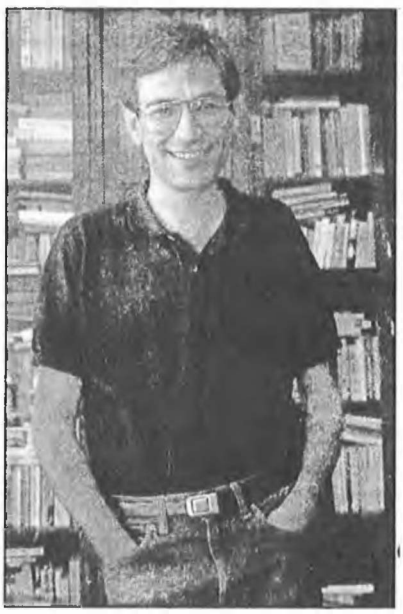
Adalet Ağaoğlu'nun bu dönemde dört romanı birden yayınlanmıştır. "Ekonomiden çok iyi anlayan bir sanayici tipi"ni çizdiği *Üç Beş Kişi*'den (1984) sonra *Hayır* (1987) çıkmıştır. *Hayır*, Ağaoğlu'nun *Ölmeye Yatmak* (1973) ve *Bir Düğün Gecesi* (1979) romanlarının devamı niteliğindedir. Üç romanda da üniversite öğretim üyesi olan Aysel Dereli'nin yaşamı anlatılır. *Hayır*'da profesör olmuş Aysel Dereli'nin yaşlılığında kendisi ve toplum ile son hesaplaşması yaşanır.

Ruh Üşümesi (1991) Ağaoğlu'nun roman çizgisinde değişik bir eserdir. Cinselliğin sorgulandığı romanda odak noktası bir kadın ile bir erkek arasında gerçekten mi yaşandığı, yoksa sadece hayal mi edildiği belli olmayan cinsel ilişkidir. Romanımızda bir kadının cinselliği algılayışı ve yaşayışı ilk defa bu denli açık ve kadınsı imgelerle anlatılmıştır.

Romantik Bir Viyana Yazı'nda (1993) 70'li yıllarda yazdığı toplumsal sorumluluk taşıyan romanları ile tanınan Ağaoğlu, kendini yeniler. Bu roman, kurgusunun sürükleyiciliği ile hızlı okunan, bir arayış romanıdır. Romandaki anlatıcı hem romanın kişilerinden biri, hem de romanın kişilerinin yaratıcısıdır. Eserin sonunda da bu romanın metni romanın kişilerinden birine teslim edilir. Bütün bu oyunlar, 80'lerin romanlarında sıkça görülen, gerçek-gerçekdışı, gerçek-kurmaca ikilemlerini sorgulaması bakımından ilgi çekici ve eğlendiricidir.

Bu dönemin belirgin özelliklerini taşıyan romanlar yazan önemli bir yazar da Bilge Karasu'dur. Polisiye roman sayılabilecek olan *Gece* (1985) kendi yazılışına bakar, yazma eylemini inceler. Anlatıcı sesin belirsizliği ve değişkenliği, romanın ana izleklerinden biri olan neyin kurmaca, neyin gerçek olduğunun belirsizliğini vurgular. Olay örgüsü açısından sürükleyici, teknik olarak dikkat çekici bir romandır bu.

Kılavuz'da (1990), bir bölümü romanın sonunda da açıklanmayan gizemli, garip olaylar anlatılır. Bunların varlığı okuyucuda fantastik bir rüya görüyormuş izlenimi bırakır. Böylelikle, rüya ile gerçek arasındaki fark sorgulanırken roman kendi yazılış sürecine de bakar. Romanın ana karakteri bir günlük tutmakta, yaşadıklarını bu günlüğe yazmaktadır. Bizim okuduğumuz da budur. Gerçekte olanların yazıya geçirilirken nasıl bir değişime uğradıkları sorusu, gerçekle kurmaca ilişkisi romanın gene ana izleğidir.

İLETİŞİM ARŞİVİ

1990 yılında yayımladığı Kara Kitap *ile birçok tartışmanın odak noktasında yeralan Orhan Pamuk'un 1994 yılında yayımlanan* Yeni Hayat *romanının yüksek bir satış grafiğine oturması, 90'larda yeni bir medya-edebiyat ilişkisi tartışmasını da gündeme getirdi.*

Pınar Kür'ün *Bitmeyen Aşk* (1986) adlı romanı, kadın, erkek ilişkilerini özellikle cinsel ilişki bağlamında ele alan bir eserdir. Bundan sonra yayınlanan *Bir Cinayet Romanı* (1989) kurgu olarak ilgi çekici bir romandır. Bu polisiye romanda romanın kendisinin yazılışı da anlatılmaktadır. Yani romanın konusu birtakım cinayetler olduğu kadar, bu cinayetleri anlatan elimizdeki romanın yazılışıdır da. Kendi kendine bakan, romanlaşma serüvenini sergileyen bir kitap da budur. *Sonuncu Sonbahar* (1992) ise, *Bir Cinayet Romanı*'nın hikâyesini ve çizgisini devam ettiren bir başka polisiyedir.

Romanımızda "toplumcu gerçekçilik" çizgisinin en dikkat çeken temsilcilerinden Attila İlhan'ın *Aynanın İçindekiler* dizisindeki romanları, Türkiye'nin yakın tarihini belirleyen toplumsal ve siyasal olguları ele alarak, bunları bir kurmaca içinde yeniden yazar. Bu dizinin 5. romanı olan *O Karanlıkta Biz* (1988) Türkiye'de komünist partinin kuruluş sancılarını anlatır. Gerçek tarihi belgelerle bir dönemin siyasal düşünce çizgisini veren roman, o dönemde yaşayan solcu aydınların sorunlarını yansıtır. Çok sayıda karakterin yer aldığı romanda Türkiye tarihinin bir devrinin genel panoraması görülür.

Bugünün toplumsal ve siyasal sorunlarının sebeplerini araştıran, bugüne dünün ışığında bakan bu ro-

manlar gerçek ile kurmaca arasında bir yerde duran tarihi romanlardır. İlhan'ın *Haco Hanım Vay* (1984) adlı romanı ise, cinselliği sorguladığı *Fena Halde Leman* (1980) romanının çizgisindedir.

Selim İleri'nin 80'li yıllarda çok sayıda romanı çıkmıştır: *Yalancı Şafak* (1984), *Saz Caz Düğün Varyete* (1985), *Hayal ve Istırap* (1986), *Kafes* (1987), *Mavi Kanatlarımla Yalnız Benim Olsaydın* (1991). *Kafes*'te yaşlı bir kadın çevirmenin 1980'lerdeki hayatı sözkonusudur. Ama bu hayatı ve bu kişiliği oluşturan yıllara, Abdülhamit ile İttihat ve Terakki yıllarına geri gidilir. Burada da bugünü oluşturan düne birey bağlamında bakılmaktadır. Yaşlı kadının kimlik arayışı ve yavaş yavaş ortaya çıkan kimlik kaybıdır sözkonusu olan.

Mavi Kanatlarımla Yalnız Benim Olsaydın, Selim İleri'nin tamamen geçmiş zamanlarda geçen romanıdır. Romandaki anlatıcının hatırladığı geçmişi yeniden kurmak için çeşitli parçalar biraraya getirilir: hepsi geçmişte kalmış olan kişiler, kitaplar, şarkılar, resimler, renkler ve binbir çeşit ayrıntı. Hüznün ve nostaljinin romanıdır bu. Geçmiş anlatılırken geçmiş zamanın yazarları ve romanları da sözkonusu olur. Bu yazarlardan biri, Abdülhak Şinasi Hisar, "Geçmiş Zaman Yazarı" olarak romanın karakterlerinden biridir.

Tomris Uyar ilginç gözlemlerin, zekice bulunmuş ayrıntıların, anlatım incelikleriyle dolu hikâyelerin yazarıdır. *Yaza Yolculuk* (1986) adlı hikâye kitabında bunların hepsine rastlamak mümkündür. Hüznün, özlemlerin, düşlerin hikâyeleridir bunlar. Ayrıca, bu hikâyeler kendi kurgulanış süreçlerini, yazarın onları yazma serüvenini ortaya döken hikâyelerdir.

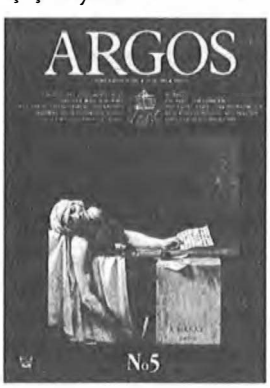
Uyar, *Sekizinci Günah* (1990) adlı hikâye kitabından sonra *Otuzların Kadını*'nı (1992) yayınlamıştır. *Otuzların Kadını*'nda hikâyeyi yazma eylemi, yazılacak konuyu üretme eylemi, son on yılın bu gözde teması, hikâyenin konularından biridir. 1930'larda yapılmış bir portredeki kadının, kişiliğini ve yaşamını yeniden inşa etme çabası sergilenir hikâyede. Bir kadında birçok kadın anlatılırken, 1930'lu yıllarda yaşamış birçok kadının hikâyesi de anlatılarak o bir tek kadının hayatına ışık tutulmuş olur.

Mehmet Eroğlu'nun ilk romanı *Issızlığın Ortasında* (1984) 1978'de ödül almasına rağmen ancak 1984'te yayınlanabilmiştir. İkinci roman *Geç Kalmış Ölü* (1984) ilk romanın devamı niteliğindedir. Her iki kitapta da arama izleği hakimdir. Romanlar, baş karakterin yakın bir arkadaşını ararken aslında kendini aramasının öyküsüdür. *Yarım Kalan Yürüyüş*'ün (1986) ardından ilginç bir kurgusu olan *Adını Unutan Adam* (1989) çıkmıştır.

Adını Unutan Adam, gerilimli, merak uyandıran bir polis romanı yapısındadır. Toplumsalla bireyselin içiçe geçtiği romanda, anlatıcı, aynı zamanda romanın adı olmayan kahramanıdır da. Romanın, "adını unutmuş olan" anlatıcının ağzından anlatılması olay örgüsünün gizemini sağlarken, anlatım tekniği olarak da ilginç bir yöntem sergilenmiş olur.

Tahsin Yücel'in en son çıkan hikâye kitabı *Aykırı Öyküler*'dir (1989). Bu hikâyelerde toplumsal değişimlerden dolayı insanların duyduğu tedirginlik dile getirilir. Son yıllarda toplumda yaşanan yabancılaşma ve yozlaşma olgusu, hafif alaylı bir biçimde ele alınarak eleştirilir. *Peygamberin Son Beş Günü* (1992) ise, Yücel'in uzun bir aradan sonra yazdığı ilk romandır. Bu romanda "peygamber" adıyla anılan devrimci ozan Rahmi Sönmez'in, varlığını sosyalizme olan bağlılığıyla kanıtladığına inanırken bu konudaki kulaktan dolma bilgisinin yeterli olmaması sonucu yavaş yavaş yaşamın dışına itilişi ve sonunda delirişi traji-komik bir tarzda anlatılır.

Ayla Kutlu'nun son iki romanı *Bir Göçmen Kuştu O* (1985) ve *Hoşçakal Umut*'tur (1987). *Bir Göçmen Kuştu O*'da Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarından, 1910'lardan 1960'la-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Argos (daha önce Gergedan*) 80'li yılların sonuna doğru yayımlanmaya başladı ve kağıdıyla, içeriğiyle, sayfa düzeniyle, zengin dosyalarıyla sanat dergilerinin kaliteli de olabileceğini ispatlamaya çalıştı. Fakat büyük sermayeye dayanarak çıkarılacak kültür/sanat dergilerinin uzun ömürlü olamayacağı eleştirilerine de hedef oldu.* Varlık *dergisi de varlığını sürdüren yayınlardan. Dergi, 1991 Ocak ayında 1000. sayısını yayımladı. 80'lerin başında yayına başlayan* Gösteri *dergisi* Milliyet Sanat*'la birlikte 80'li ve 90'lı yılların önemli sanat dergilerinden oldu.*

İLETİŞİM ARŞİVİ

1986 yılında ölen Tezer Özlü, Eski Bahçe Eski Sevgili, Kalanlar, Bir İntiharın İzinde *gibi eserleriyle özel bir okur kitlesi kazandı.. Özlü,* Bir İntiharın İzinde *adlı yapıtıyla 1983 Marburg Edebiyat Ödülünü almıştı.*

ra kadar geçen süre içinde bir ailenin yaşamı sergilenirken aynı zamanda göçmen olan insanların acıları da anlatılır. Bir dönemin sıkıntılarının ve çalkantılarının romanıdır bu. Ayla Kutlu'nun iki de hikâye kitabı vardır: *Hüsnüyusuf Güzellemesi* (1984) ve *Sen de Gitme Triyandafilis* (1990). *Sen de Gitme Triyandafilis,* dışlanmış, acı çeken ve duyarlı kadınları, zaman zaman masalsı bir anlatımla hikâye eden hüzünlü öykülerden oluşmaktadır.

Nezihe Meriç'in son çıkan hikâye kitabı *Bir Kara Derin Kuyu*'dur (1989). Her zaman sevecen ve sade bir üslupla yazan Meriç'in bu hikâye kitabı, bireyin iç çatışmalarını, tutkularını yine aynı üslupla anlatmaktadır. Toplumsal değişimlerin kişilerin dünyalarına nasıl yansıdığını, kişileri nasıl sarstığının hikâyeleridir bunlar.

Hulki Aktunç hikâyelerindeki titiz dil araştırıcılığı ile dikkat çeken bir yazardır. *Son İki Eylül* (1987) adlı romanından başka, son yıllarda iki de hikâye kitabı yayınlanmıştır: *Ten ve Gölge* (1985) ve *Bir Yergöstericinin Hayatı* (1989). *Ten ve Gölge,* dilinin işlekliği, temaların ve motiflerin zenginliği ve kullandığı anlatım tekniği açısından ilginç bir kitaptır. hikâyelerin anlatıcısı ilk önce kendisi olarak, anlatıcı olarak vardır hikâyelerde. Sonra bu anlatıcı, yavaş yavaş, her hikâyede biraz daha geri çekilmekte, kendinden ve okuyucudan uzaklaşmaktadır hikâyeleri anlatırken. Son hikâyelerde yazar, anlatıcı olarak yazılanların içinde yok olur. Yazar ortadan kaybolur.

Uzun yıllardır roman yazan Peride Celal'in 80'li yıllarda *Üç Kadın* (1987) ve *Kurtlar* (1991) adlı iki romanı çıkmıştır. *Kurtlar,* romanın yazar olan kadın kahramanının geçmişiyle hesaplaşmasını anlatırken, son 50 yıldır yaşanan toplumsal, siyasal ve kültürel değişimleri de yansıtır. Bu arada geçmişin tanınmış birçok yazarı da romana konuk olur. Romandaki yazar olan kadın kahramanın bir hikâye ile bir romanı yazış serüvenine tanık olurken, yazarın yaşamı ile yazdığı kurmacalardaki yaşamların birbirine karıştığını görürüz.

Sevinç Çokum için Türkiye Cumhuriyeti dışında yaşayan Türklerin romancısıdır denebilir. *Hilal Görününce* (1984) adlı romanında Kırım Türklerinin eski geleneklerini sürdürdükleri yaşamlarını ve özlemlerini dile getirir. *Ağustos Başağı*'ndan (1989) sonra *Çırpıntılar* (1991) çıkmıştır. Bu son romanında Avustralya'ya göç etmiş olan bir Türk ailede, dış göçün zorluklarını, aileyi parçalayıcı etkilerini ve "ikinci kuşak"ın hiçbir yere ait olamama sorunlarını dile getirir.

Kendine özgü bir dili ve dünyası olan Orhan Duru'nun son yıllarda yayınlanan iki hikâye kitabı da onun bilinen çizgisinin kitaplarıdır: *Şişeler* (1989) ve *Bir Büyülü Ortamda* (1991). Fantastik unsurlara bol bol yer verilen, yer yer bilim-kurgu tarzına yaklaşan, gerçeküstü bir dünya anlatılarak kara mizaha varan alaycı ve eğlendirici öykülerdir bunlar.

Çok çeşitli edebi türlerde eserler veren Füruzan'ın bu dönemde bir hikâye kitabı *Gül Mevsimidir* (1985) ve bir romanı *Berlin'in Nar Çiçeği* (1988) çıkmıştır. Edebiyat incelemeleri ile de tanınan hikâyeci Mustafa Kutlu'nun ise, iki hikâye kitabı yayınlanmıştır. *Bu Böyledir* (1990) ve *Sır* (1991). Oldukça çok yazan bir yazar olan Erhan Bener'in bu dönemde yayınlanan romanları şunlardır: *Sisli Yaz* (1984), *Ortadakiler* (1988), *Tekilleşme* (1990), *Bir Büyük Bürokratın Romanı* (1991), *Anafor* (1993).

ADAM YAYINLARI

Adalet Ağaoğlu'nun, son dönem eserlerinden Romantik Bir Viyana Yazı*'ndan sonra rüyalarını hikâyeleştirdiği* Gece Hayatım *kitabı bu türün belki de ilk örneği olmasından ilgi gördü.*

ABC ARŞİVİ

Buket Uzuner eserlerini daha çok 90'larm başında vermeye başladı. İki Yeşil Su Samuru, Anneleri, Babaları ve Sevgilileri'nden *sonra 1992 yılında yayımladığı* Balık İzlerinin Sesi *ile geniş bir okur kitlesine ulaştı.*

Daha çok edebiyat incelemeleri yazan Nedim Gürsel'in *Sorguda* (1988) ve *Son Tramvay* (1991) adlı iki de hikâye kitabı çıkmıştır. Leyla Erbil ise, *Karanlığın Günü* (1985) ve *Mektup Aşkları* (1988) romanlarıyla dikkati çekmiştir. Demir Özlü'nün bir hikâye kitabı, *Stockholm Öyküleri* (1988) ve bir romanı, *Bir Yaz Mevsimi Romansı* (1990) yayınlanmıştır.

80'lerde yazmaya başlayan genç yazarlar

Ahmet Altan, çok satan *Sudaki iz* (1985) romanıyla 80'li yılların başlarında yankı uyandırmayı bilmiştir. İlk romanı, *Dört Mevsim Sonbahar* (1983), son romanı ise, *Yalnızlığın Özel Tarihi*'dir (1991). *Sudaki İz*'de 12 Mart dönemi aydınının inanç dünyası, çelişkileri, çıkmazları anlatılır. Bu yapılırken birçok romanda görülen şablonlaşmış, idealize edilmiş devrimci tipler yerine, devrimci aydın kimliğinin gerektirdiği inançlarla birey olmanın sancıları arasında sıkışmış insanların dünyası anlatılır. Çok sayıda karakterin ve olayın yer aldığı romandaki bu çoğul parçalılık, anlatılan dönemin insanının bir panoramasını vermeyi amaçlar. Çeşitli inanç çizgisindeki kahramanlarının ruhsal sıkıntılarını acımasızca abartması romanı, alışılmış 12 Mart romanından farklı bir konuma getirmektedir.

Feride Çiçekoğlu'nun ilk defa 80'lerde yayınlanan kitapları *Caz, Hüznün Müziği* (1986), *Uçurtmayı Vurmasınlar* (1986), *Sizin Hiç Babanız Öldü mü?* (1990) ve *Suyun Öte Yanı*'dır (1991). Çiçekoğlu'nun tüm yazdıklarında sıcak, sevgi dolu, insan olmanın ihtiyaç ve zaaflarına aşırı duyarlı bir dünya çizilir. *Suyun Öte Yanı* romanı da bu tür, okuyucuyu insanlara sevecen bakmaya davet eden bir romandır. Ege'de karşılıklı iki yakada oturan, suyun öte yanında oturan insanların birbirleriyle olan uzaklık-yakınlık ilişkileridir anlatılan.

Ümit Kıvanç'ın son yıllarda birçok kitabı çıkmıştır: *Aşkım Bana Resimaltı* (1989), *'Bekle' Dedim Gölgeye* (1989), *Erkek Hikâyeleri* (1990) ve *Gaib Romans* (1992). *Gaib Romans,* Kemalist dönemin tasvirini içeren, tarihi araştırmaya dayalı bir anahtar romandır. Bir tarihi yeniden yazarken karmaşık örgüsü ve zengin göndermeleri ile dikkati çeker. Kurmacanın tarih, tarihin kurmaca olabileceğini hatırlatan, iddialı olduğu kadar da ilgi çekici bir romandır.

Nihat Genç, 90'lı yılların başlarında dikkat çeken bir yazar olmuştur. İlk romanı *Dün Korkusu*'ndan sonra çıkan kitapları şunlardır: *Bu Çağın Soylusu* (1991), *One Man Show* (1992), *Ofli Hoca Sohbetleri* ve *Dar Alanda Tufan* (1993). *Bu Çağın Soylusu,* oldukça sert ve rahatsız edici, bu yüzden de oldukça etkileyici bir bunalım romanıdır. Tüm değerlerin çöktüğü, insanlık dışı bir düzenin hüküm sürdüğü bir hastane ortamı, anlatıcının bir birey olarak bu durumdan etkilenişi ile çarpıcı bir biçimde verilmektedir. Hasta bireylerin, hasta bir düzende verdikleri yaşam savaşıdır anlatılan.

Yalnızlığın hikâyecisi diyebileceğimiz Mahir Öztaş'ın iki hikâye kitabı çıkmıştır: *Ay Gözetleme Komitesi* (1987) ve *Korku Oyunu* (1989). hikâyelerinde geniş bir coğrafyayı, Asya, Avrupa ve Afrika'yı kullanan yazar, yolculuk yapan, hareket halindeki insanları anlatır. Zaman zaman gerçek olayları ve kişileri kullanarak bilinenleri yeniden yazarken neyin gerçek, neyin kurmaca olduğunu iyice karıştırmamızı sağlar. Bu hikâyeler, bugün yaşananın gerçekliğini

KADIN ESERLERİ KÜTÜPHANESİ ARŞİVİ

Daha çok öykü yazarı kimliğiyle bilinen Tomris Uyar, 80'lerde ürün vermeye devam eden yazarlardan biri. Uyar'ın 1992 yılında yayımlanan Otuzların Kadını *adlı öykü kitabı kimi eleştirmenlerce yılın en iyi öykü kitabı olarak değerlendirildi.*

sorgularken geçmişin ve geleceğin açıklanması ve kavranması mümkün olmayan müphemiyetini fantastik ve ironik bir yaklaşımla vurgular.

Mario Levi, İstanbul'da yaşayan azınlıklarla ilgili araştırmaları ve çalışmaları olan bir yazardır. *Bir Şehre Gidememek* (1990), *Madam Floridis Dönmeyebilir* (1990) ve *En Güzel Aşk hikâyemiz* (1992), yayınlanmış kitaplarıdır. *Bir Şehre Gidememek* adlı hikâye kitabında, kendi kendiyle hesaplaşan, yaşadıklarının ışığında kendini anlamaya çalışan, bunu da kendine göz açtırmayarak dürüstçe yapan bir anlatıcı vardır. Geçmişe geri dönememenin, hayal edilen geleceğe varamamanın, bugüne de uyum sağlayamamanın biraz ezik ve hüzünlü hikâyeleridir bunlar.

Metin Kaçan ilk romanı olan *Ağır Roman* (1990) ile büyük bir ilgi görmüştür. Çocukluğu Dolapdere'de gençlik çeteleri arasında geçen yazar, romanında bizim romanımızda pek bilinmeyen bir çevreyi, bambaşka bir dünyayı anlatmıştır. Kerhanelerin, otomobil tamircilerinin bulunduğu, yaralama ve öldürme olaylarının gündelik, sıradan şeyler olduğu Kolera Sokağı'nın uyuşturucu müptelası sakinleridir anlatılan. Gerçeküstü olaylar ve kişilerin romanda son derece gerçek olarak algılanmasını sağlayan unsur dildir. Alışılmış dilin çok dışında, çarpıcı, şaşırtıcı ama bir o kadar da şiirsel olan dil, o denli yabancı bir hayaller dilidir ki, bu dil ile anlatılan dünya dile göre çok daha yakın ve gerçek izlenimi yaratır.

Kürşat Başar'ın bir hikâye kitabı, *Kış İkindisinin Evinde* (1988) ve iki romanı, *Konuştuğumuz Gibi Uzaklara* (1990) ve *Sen Olsaydın Yapmazdın, Biliyorum* (1992) çıkmıştır. *Sen Olsaydın Yapmazdın, Biliyorum*'da bir kadının ağzından yaşadığı bir aşk hikâyesi, yalnızlıkları ve umutsuzluklarıyla aşırı duygusal bir biçimde

İLETİŞİM ARŞİVİ

Pınar Kür'ün 1989 yılında yayımladığı Bir Cinayet Romanı, *gerek polisiye bir roman olması gerekse romanın kurgusu açısından önemliydi.*

anlatılır. Toplumun sınırlayıcı baskısına karşı çıkan bireyin sorunları ve yaşamda çektiği acılardır sözkonusu olan.

Buket Uzuner'in kısa sürede çok sayıda eseri yayınlanmıştır. hikâye kitapları, *Benim Adım Mayıs* (1986), *Ayın En Çıplak Günü* (1988), *Güneş Yiyen Çingene* (1989) ve *Karayel Hüznü*'dür (1993). İki de romanı çıkmıştır: *İki Yeşil Susamuru* (1991) ve *Balık İzlerinin Sesi* (1992). Kitaplarında düş ile gerçek arasında kalan fantastik bir dünya çizen yazar, çoğunlukla kadınları ve onların sevgi ilişkilerini anlatır. *Balık İzlerinin Sesi*'nde de gerçeküstü bir dünya çizilir. Dünyanın en seçkin öğrencilerinin –hepsi kendi milletlerinin çeşitli alanlarda başarılı ve ünlü kişilerinin çocuğu veya torunudurlar– davet edildiği otele benzer bir merkezde olan esrarengiz olaylar anlatılır.

Süreyya Evren'in *Postmodern Bir Kız Sevdim* (1993) adlı romanından sonra *Yaşayıp Ölmek, Aşk ve Avarelik Üzerine Kısa Bir Roman* (1994) adlı romanı yayınlanmıştır. İlk kitap oldukça ilgi çekici bir dönemdir. Postmodernizm üzerinde bugün çalışan düşünürlere, yabancı veya yerli, geçmiş veya günümüz yazarlarına doğrudan göndermeler veya onlardan alıntılar yapan roman kendi de "postmodern roman" tanımına uymaya çalışmaktadır. Bütün bu söylemle ve kendisiyle alay eden, edebiyatın bir oyun olduğunu vurgulayan kitap, hoşça vakit geçirtici, eğlendirici bir aydın oyuncağı görünümündedir.

Şebnem İşigüzel'in ilk hikâye kitabı *Hanene Ay Doğacak* (1993), ikinci kitabı ise, *Öykümü Kim Anlatacak*'tır (1994). Birinci kitaptaki hikâyeler oldukça çarpıcı, sıradan insanların şaşırtıcı iç dünyalarını anlatan hikâyelerdir. Felaketleri yazdığını ifade eden yazar, aileyi, ölümü, tutkuları ve alışılmamış ilişkileri anlatmaktadır.

Genç yazarlardan biri de Cem Akaş'tır. *Noktanın Kesişimleri Antolojisi* (1990), 7 (1992) ve *Suç ve Ceza* (1992) adlı kitapları vardır. Son kitabı iki ayrı metinden oluşmaktadır. Metinlerden biri, cinayet-edebiyat ilişkisi üzerine düşünürken, yazar, kitap, okur üçgeni bağlamında cinayet romanları hakkında yazılmış bir deneme görünümündedir. Diğer metin ise, yazarın bu konuyla ilgili iç dünyasında yaşadıklarını anlatan kurgusal bir metindir.

1980 sonrasında şiir

AHMET OKTAY

Hemen belirtmek gerekir ki, 1980 sonrası şiirimiz, 12 Eylül darbesinin açık ve örtük etkilerini taşımaktadır; dahası, faşizan içerimleri bulunan *baskı düzeninin* kültürel/siyasal/ruhsal dayatmaları ve güdülendirmeleri (motivation) bağlamında da oluşmuştur.

Henüz on yıl öncesinde 12 Mart darbesiyle içine yuvarlanılan ekonomik/politik/ideolojik depresyon atlatılamadan meydana gelen ve tüm toplumsal beklenti ufkunu paramparça ederek değişim/dönüşüm doğrultularını kesintiye uğratan bu müdahale sonrasında, yönetici sınıf ve kesimler genel umutsuzluk dalgasını dağıtabilmek için bir dizi *yeni* ekonomik ve kültürel *narkotiği* devreye sokmuştur.

Bu sosyo-ekonomik ve politik olgular, hiç kuşkusuz, 1980 sonrası şiirini açıklayamaz; o şiirin biçimsel/biçemsel ve içeriksel yönelimlerinin birincil düzeydeki belirleyicileri/üreticileri olamaz. Ama bu olgular, 1980 sonrası şiirsellerinin *meşruiyet* kazandıkları ve *hayatiyet* elde ettikleri somut temeli ima ederler ve şiirsel imgelemin gerçeklikle bağlantılarının saptanabileceği olgusal/anlamsal zeminin kurgulanabilmesi olanağını verirler. Örneğin, Orhan Alkaya'nın "Sevgilim, çocukluğum benim/bilmem kaç numaralı bildiride adı geçen hayatımız" dizelerinin tarihsel/toplumsal boyuta da sahip olduğunu kavramamızı sağlarlar.

Bu olguların vurgulanması zorunluluğunun amacı şudur: 1980 sonrası şiir, kendinden öncesiyle hem bir *kopuşu,* hem bir *sürekliliği* yansıtır hem de entellektüel, kültürel, siyasal, toplumsal ve biçimsel/biçemsel tüm düzeylerde bir *protestoyu* temsil eder. Politik imalardan psikoanalitik malzemeye, özgül şiirsellere içselleşmiş bulunan her türlü öge, asıl karakteristiğini bu protesto bağlamında kazanır.

Ancak hemen belirtilmelidir ki, bu protesto çoğu zaman *siyasal eklemlenme* noktalarından yoksundur. Yaşanan güne, insanal ilişkilere bir öfke görülür şiirlerde, ama imgelemsel/düşlemsel düzlemde karşılaştığımız canavarsı hayaller alabildiğine *kaotiktir.* Gilles Deleuze/Felix Guattari'nin "bedenlerin tavırlarının şeytanîliği" dedikleri olguya duyguların şeytanîleşmesinde de rastlarız ama, bu şeytanîleşme sürecinin üzerinde kararsızlığın, dağınıklığın, içe çekilmenin, bir tür şizofrenik tedirginliğin ve melankolik bir durgunluğun bulutları bulunmaktadır. Belki de 1980 sonrası şiirinin büyükçe bir bölümünde karşılaşılan *apokaliptik, kıyametsi* son duygusunu ve *çözüşmüş* biçim/biçemi anlamak bu noktadan itibaren mümkün olabilir.

İntihar, kaçış, içrekleşme eğilimlerinin artması ve genelleşmesi, toplumsal ortamın ve yaşamın dayanılmazlığının, bireysel umutların yıkımının, insanal iletişim yokluğunun, yabancılaşma ve şeyleşmenin yaygınlaşmasının göstergeleri olarak yorumlanabilir.

Aynı şekilde *estetizm* ve *entellektüalizm* eğiliminin yaygınlaşması da yalnızlaşmış, toplumsal amacını ve birliktelik duygusunu yitirmiş bireyin reel duruma katılmama, kendine farklı ve *özgürleşmiş* bir dünya kurma isteğinin dışavurumu olarak görülebilir. Oyunlaştırılmış sanatsal dilin doğrudan biçime indirgenmesi, kimi zaman şiirin bir *anlama* ve *bağlama* indirgenmesine karşı çıkan, şiirsel iletişimi *görsel/işitsel* düzlemde kurmayı ve boş sayfa uzamını doldurmayı öngören lettrist ve somut şiire uzantı vermiş (Tarık Günersel, Sina Akyol'un vb. kimi ürünlerinde), böylelikle de rutini beslemekten başka işe yaramadığı düşünülen günde-

lik semantiği aşma tasarısına yönelmiştir. Aynı eğilim, kimi zaman da dilin ve sözcüğün fonetik ve tipografik kullanım özelliklerini ezoterik ve hermetik bir şiire eklemleme projesinin peşine düşmüştür (Orhan Tekelioğlu vb.'nin ürünlerinde).

Beğenilsin ya da beğenilmesin, 1980 sonrası şiirinin arayışları, hem sanatsal, hem ideolojik düzeyde, bürokratikleşmiş dil ve biçim/biçemden kurtulma, toplumun maruz kaldığı şiddet ve aşağılanma olgusuna karşı çıkma, her sınıf ve kesime içselleştirilmek istenen libertinizme hayır deme arzusuna bağıntılı olarak girişilmiş arayışlardır. Buysa, 1980 sonrası şiirindeki *oyun* öğelerinin daha karmaşık ve *suçlayıcı olmayan* bir kuramsal çerçeveye oturtulmasını gerektirir.

Panoramik biçimde özetlenen bu dışsal koşullar içinde ve çerçevesinde üretilen 1980 sonrası şiirinde belli başlı üç *oluşum doğrultusu* saptanabilir:

1- Siyasal boyutun ya iyice görünmez kılındığı/dıştalandığı, ya da alt katmana çekildiği modernist/entellektüalist ve içrekçi (ezoterik) eğilimlere de sahip olan *imgeci* şiir,

2- Tepkisel bir konuma yerleşen ve siyasal boyutu *militanca* vurgulayan *toplumcu gerçekçi* ve militan tavrı fazla öne sürmemesine rağmen öykülemeci olmayı tercih eden, yalın söyleyişi öne çıkaran, içrekçi öğelere uzak duran *toplumsalcı* şiir,

3- Ezoterik ve politik içerimlere sahip olan, dünyevî olayları eleştirmesine rağmen son kertede maddesel yaşamı da tinsel/kültürel yaşamı da uhrevîleştirmeyi öngören *metafizik/İslâmcı* şiir.

Ancak, bu oluşum doğrultularını 1980 şiirinde kendinden önceki dönemde olduğu gibi *en saf* halinde saptamak pek olası değildir. Çünkü bu şiir, Farklı'nın ve Öteki'nin öne çı-

METİS ARŞİVİ

Esasen şair kimliğiyle tanınan Murathan Mungan; şiirin yanısıra hikâye ve oyun türünde eserler verdi ve okuyucularıyla farklı alanlarda da buluşabildi.

karıldığı bir şiir olsa bile, bireysel/kişisel şiirseller arasında bir akışkanlık ya da *geçişkenlik* düzeneğine sahip gözükmektedir. *Başat* duruma gelmiş ve farklı şiirseller içinde *ortaklaşmış* kimi izlekler, yukarda vurgulanan ekonomik/politik ideolojik ard-alanı daha anlamlı ve anlaşılır kılmaktadır.

Örneğin *intihar* hem baskı döneminin zorladığı umutsuzluğun bir göstergesini oluşturmaktadır, hem de ironik biçimde baskının reddedilmesine yönelik bir tavrı, hayırlamanın *özgül* bir momentini temsil etmektedir. Aynı şekilde, kaçış (evasion), kurtuluş izleği de çift-değerli biçimde yapılanmıştır. Kimi zaman reel durumun kamufle edilmesine, dolayısıyla örtük biçimde *olumlanmasına* yaramış, kimi zaman ise başka bir toplumsal/siyasal ve tinsel/kültürel çevreni (ufku) ima ederek reel durumun yadsınmasını sağlamayı öngörmüştür.

Tasavvuf ilgisi bu akışkanlık/geçişkenlik düzleminin bir başka ortak öğesi olmuştur 1980 sonrası şiirinde. Tasavvufî öğe kimi zaman geleneğe eklemlenmeyi ya da geleneği güncelleştirmeyi (H. Yavuz, V. B. Bayrıl vb.), kimi zaman İslâmî söylemi dışlaştırmayı (S. Karakoç, İ. Deniz vb.), kimi zaman da tasavvufu dünyevileştirmeyi ve siyasallaştırmayı (A. Oktay) öngörmektedir. Dolayısıyla, ortak öğelerin *ait oldukları* söylem kipleri içinde ayrıştırılmaları gerekir. Çünkü tek bir anlamsal formata özgü değillerdir.

Can Yücel'in bir "toplu söyleşi" sırasında belirttiği gibi, 1980 sonrası şiiri "bir anaforun içinde" (*Düşün* dergisi, Ekim 1986) oluşmuş, bu yüzden de yine Yücel'in sözleriyle "kendini yeniden tartması, yeni bir muhasebe devresine ve yeni hesaplaşmalara girmesi" gereken bir noktadan kalkmıştır.

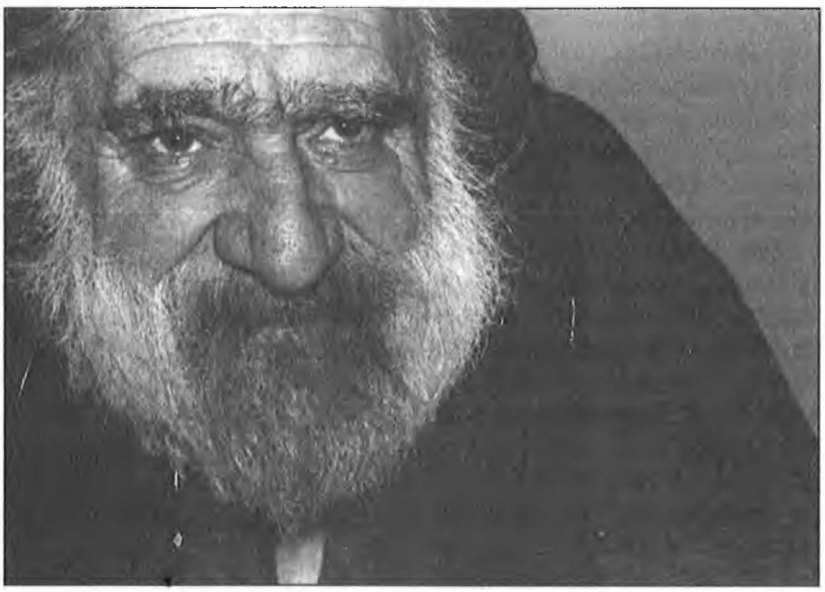
"Kendini tartma, yeni bir muhasebe ve hesaplaşma" ihtiyacıyla karşı karşıya olduğunu sezen 1980 sonrasının toplumcu gerçekçi ve toplumsalcı şairleri, 1970-1980 arasında yazılan şiirin *siyasallaşma* boyutundan, militanlaşmasından rahatsızlıklarını belli etmiş, bir dil sanatı olan şiirin sorunları, biçimi ve biçemi üzerinde düşünülmesi gerektiğini net biçimde vurgulamış ve baskı döneminin şiirlerini ürkekleştirdiği, bireycileştirdiği yolundaki iddiaları reddetmişlerdir. Örneğin Mehmet Müfit, 1980 sonrası şiirinin tartışıldığı bir söyleşide şöyle demektedir: "politik bir yapıdan geliyorduk, şiirimiz eksikti, onu tamamlamalıydık önce. Şiir olanla olmayanı ayırmak gibi angarya bir görev bize düştü" (*Yeni Düşün* dergisi, Aralık 1989). Ama "şiir olanı şiir olmayandan ayırma çabası, şiiri bir araç durumuna sokmama isteğinin ve estetizme çekilmenin doğurabileceği sorunlar da anında saptanmıştır. Bir başka şair, (ne yazık ki, artık yaşamayan) Behçet Aysan şu yorumu getirmekte-

dir: "baskı dönemlerinde şiir ya hızla politikleşir, estetik öğelerini ihmal eder, küçümser, şiir bir ölçüde şiir olmaktan çıkar ya da kapalı dönemin etkisiyle, kendine özgü kapalı bir söylem bulur, soyut imgelere sığınır. Politikleştikçe estetik değer yitimine uğrar demiştik. Kapalı söyleme sığındıkça da yaşamdan kopar, soluksuzlaşır, artistik oyunu tek amaç sayar". Aynı söyleşide Tuğrul Tanyol da "şiir toplumsal temalarla da yazılır, bireysel temalarla da. Benim karşı olduğum tek bir şiir var. O da angaje şiirdir" diyerek, 1980 sonrasında yapıtlarını ortaya koymağa başlayan şairlerin üzerinde yürümek zorunda kaldığı Sırat Köprüsü'nü belirtmiş oluyordu.

Bir noktanın vurgulanması gerekir: Şiiri bildiri kimliğinden arıtmak, ona itibarını iade etmek yolundaki çabalar, *Poetika* ve *Üç Çiçek* gibi *kuşak dergisi* görünümü taşıyan dergiler çıkarılmış olmasına rağmen belirgin bir *akım* çevresinde yürütülmemiştir. Herkes kendi *kişisel* şiirselini kurmaya, kurtarmaya çalışmıştır.

Seyit Nezir, Veysel Çolak gibi belli ölçüde militanca bir tavra yakın durabileceklerini sezdiren bazı şairler, *Broy* dergisi çevresinde *Yeni Bütün* adıyla bir hareket oluşturmaya çalışmış, bireyselle toplumsal, düşünselle siyasal arasındaki kaybolan dolayımları yeniden kurmayı, şiire yitirdiği yaşam soluğunu kazandırmayı istemişlerdir ama, dönemin dalgalı, kaypak konjonktürü içinde bunu başaramamışlardır. Herkes, kendi *dünyagörüşünü* değişik biçim ve biçemlerle dile getirmiştir.

1980 sonrası şiirinin, özellikle 1985'ten sonra gözlenen belirgin bir özelliği bir iki kişisel şiirselin, daha genç şairler nezdinde birer *model* haline getirilmesidir. Örneğin Ece Ayhan'ın şiiri yeniden *keşfedilmiş* dahası *fetişleştirilmiştir*. Benzer biçimde Ahmed Arif'in şiiri de büyük itibar kazanmıştır. Tuğrul Tanyol, andığım söyleşide, bu tehlikeli olguyu şöyle dile getirmektedir: "Nâzım'ın, A.Arif'in üçüncü sınıf kopyaları çıkarken, bir taraftan da Ece Ayhan'ın üçüncü sınıf kopyaları çıktı".

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

Can Yücel benzersiz üslûbuyla 80'li yıllarda da ürün vermeyi sürdürdü. "Türkçe söylediği" kitap çevirilerinde de bu üslûbun izlerini bulmak mümkündü.

"Kopya" sözcüğünü ağır bulacak olanlar bulunsa bile, bu *modelleştirilme* olgusunun Hilmi Yavuz'un ve Enis Batur'un şiiri için de geçerli olduğu söylenebilir. Kuşkusuz, bir şairin *dünyası* başka şairleri etkileyebilir, ona esin verebilir. Ama modeli özümsemeye değil, modele öykünmeye çalışıldığında çıkmaz bir yola girileceği açıktır.

1980 sonrasının estetizme, entellektüelizme eğilimli ve *elitist* olmaya çalışan bazı şairleri, söylemek gerekir ki, kaotikle hezeyan arasındaki sınırı saptamada, imgelemsel/düşlemsel ve bilinçdışı malzemeyi *anlamlandırma* ve *biçimlendirmede* belirgin bir zafiyet göstermektedir. Bu olgu, 1994 sonlarında, karşılıklı yanlış anlamaları içerdiği için olacak, Roni Margulies, Şavkar Altınel, Haydar Ergülen vb. gibi 1980 sonrası şairleri arasında, *eğilim* üzerinde yoğunlaşması gerekirken adlar üzerinde toplanan ve kişisel suçlamalarla, kırgınlıklara uç veren bir tartışma yaratmıştır.

Ama, edebiyat ve şiirin de öteki sanat dallarında olduğu gibi medyanın egemenliği altına girmesi ve yapıta *tüketim değeri* ile meşruiyet kazandırılması olgusu, *özgün* görünmeyi, *aykırı* görünmeyi şu ya da bu ölçüde kışkırtmakta, şairi durmadan *yenilik* yapmaya zorlamaktadır. Bu bir kaçınılmazlıktır belki de. Ama, şiirden *ödün* vermemeyi bilmek gerekir. Nitekim, 1980 sonrasının özgün ve başkaldırıcı şiirlerinden birini kurmuş olan Küçük İskender, ün sağlamayı ve popüler olmayı şiirinin biçimsel/içeriksel öğelerini medyatikleştirerek değil, *kendisini* medyatikleştirerek sağlamayı başarmaktadır.

80'lerde yaşanan çeviri patlaması ile kültürel/estetik boyutun *birincil* düzlemde önemsenir hale gelmesi ve şiirsel söylem paradigmalarının de-

ğişmesi, imgeci şiirin bünyesinde de çeşitlenmeye yol açmıştır. Hiç kuşkusuz toplumcu gerçekçi ve toplumsalcı şairler de söz ve anlam sanatlarından (benzetme, eğretileme, düz değişmece vb.) yararlanmışlardır ama, onların şiirlerinde imge daima toplumsal/siyasal işleve eklemlenerek kullanılmıştır. İmgeci şiir, dünyaya ilişkin açık, hemen okunabilir ve kavranabilir bir *anlamı* öngörmediği için, imge onda alabildiğine özgürleşmiştir. İmgeci şiirin *dili,* dünya-varoluşsal bir anlamlandırma tasavvuru ve pratiğinden uzak durmuş, şiirin kendisinden başka bir gönderme alanı bulunmadığı yolundaki görüşü benimsemiş ve bir *yan-anlam* sanatı olan şiirin, sözcükler ile nesneler, duygular ile gerçeklik arasında *birebir* ilişkiyi ve iletişimi öngören gündelik semantikten kopuşu ima ettiğini vurgulamıştır. *Şiirsel anlam,* imgeci şiir bağlamında, daha çok imgesel/duygusal, sessel/çağrışımsal düzlemde beliren bir anlam olarak anlaşılır. *Olumsal* ve *sezgisel* bir anlamdır bu. *Bilinçdışını* (unconscious) olduğu kadar *gerçeksizlik düzeyini* (irreality level) de öngörür. Ahmet Haşim'in ve *İkinci Yeni* tartışmaları sırasında farkedilmeyen Asaf Halet Çelebi'nin anlam ve açıklık anlayışlarının çok geliştirilmiş biçimidir imgeci şiirin anlayışı. Anlam *hayalin kendisidir* artık. Seyhan Erözçelik'in bir kitabının adı, şair bizzat böyle bir göndermeyi öngörmemiş olsa bile, bu türden bir vurgu yapmaktadır: *Hayal Kumpanyası.*

1980 sonrası imgeci şiirinin kimi zaman anlık duyumların (ihsasların), görüntü parçalarının, izlenimlerin ve çağrışımların *fenemenolojik* betimlemesini önaldığı da söylenebilir. Gündelik yaşamın olduğu kadar belleğin alt bölgelerinin lüzumsuz sayılan, farkedilmeyen ögeleri bu betimleme sırasında yeniden kurgulanarak *rutinin* protestosu için kullanılmaktadır. Örneğin, Erözçelik'in ilk kitabı *Yeis ile Tabanca* adından başlayarak, imgelemsel/düşlemsel olanı öne çıkarır. Şiirlerden birinin adı küçük şeylerin, ıvır zıvırın *poetikleştirilmesinin* ve *esrarlı kılınmasının* örneğini sunmaktadır: "Bir Mumun Haletiruhiyesi". Buradaki *patetik yanıltı,* yani cansız nesneye insana özgü psikolojik bir özelliğin mal edilmesi; şiirin kendisine geçilmeden bir aura, bir gizem sağlıyor ona elbet. Bu tür yöntemlere 1980 sonrası şiirinde çok sık başvurulmaktadır. Ancak, her şairin aynı başarıyı gösterdiği söylenemez. İmgeci/içrekçi eğilimin *yapaylık* olarak daha yoğun bir sıklıkla belirdiği öne sürülebilir ki, bu olgu, daha önce sözkonusu ettiğim Margulies, Altınel, Ergülen, Metin Celal arasındaki tartışmanın kalkış noktasını oluşturmaktadır.

1980 sonrası şiirinin, sadece *vazediş* ve *tartışılabirlik* kolaylığı sağlayacağını umarak şemalaştırdığım üç doğrultusunda da işlevsel olduğunu düşündüğüm iki özelliğinden daha kısaca söz etmek gerekir: *Metinlerarasılık* (intertextuality) ve *Eski Sözcükçülük* (archaism). Bu dönem şiiri, kültürel/düşünsel öğeye olduğu kadar geleneksel şiirin izleklerine, mazmunlarına ve mitologyasına da göndermede bulunmakta, dize ve metin alıntılarına yer vermektedir. Üstelik, bu olgunun sadece Türk yazın ve düşüncesiyle bağlı kalmadığını, *dünya* yazınının adlarına ve yapıtlarına açıldığını da söylemek gerekir. Metinlerarasılık olgusunun, şiirin anlamsal/kültürel çevresini *genişlettiği,* en azından böylesi bir gizilgücü barındırdığı vurgulanmalıdır elbet.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Edebiyatın farklı alanlarında ürünler veren Salah Birsel, şiir yazmaya 90'larda da ara vermedi ve 1995 yılına 3 şiir kitabı (Rumba da Rumba, İnce Donanma, Yaşama Sevinci) *sığdırdı.*

Eski Sözcükçülük eğilimi ise, bir yandan gelenekle ilişki kurma arayışının bir yandan da gündelik dilin büyük ölçüde *ideolojikleşmiş* ve *bürokratikleşmiş* yanından kurtulma isteğinin bir ürünü olarak görülebilir. Bu girişim, *medyatik dilin* egemen konuma geldiği 1990'lar bağlamında daha *anti-konformist* ve daha *saldırgan* ya da dizgenin rationel'i içinde *konuşmak istemeyen* bir dil bulma arzusu çerçevesinde değerlendirilebilir. Aşk, özgürlük, umut, isyan sözcüklerinin artık 30 yıl öncesinin çağrışım ufkuna göndermediği düşünülmektedir. Örneğin özgürlük sözcüğü *siyasal/sınıfsal* bir içleme sahipti. Ama günümüzde özgürlük, yeterince etkinliğe sahip *çağırıcı* bir sözcük değil gibi görünüyor. Bir zamanlar içerdiği, tarihin derinlerinde, ataların yenilgilerinde kazanmış olduğu plebyen ve komünizan; kısaca *kurtuluşçu, demokratikleştirici* ve *eşitleştirici* ardalanı çağrıştıramıyor kitle toplumun sistemle bütünleşme süreci içindeki sömürülen/yönetilen ve bağımlı konumdaki kesimlerine. Bu yüzden, politik/ideolojik görüşleri tümüyle farklı şairler yeni bir *imgesel şiddet* düzeyi oluşturabilmek için arkaizmde bir gizilgüç bulma umuduna sığınıyorlar. Mevta, suret, sükut, tavaf,

zerk, metruk, sirkat, şura, muhkem, mâlihulyâ gibi kolaylıkla çoğaltılabilecek örneklerden anlaşılabileceği üzre, okur gündelik dilin dışına çekilmek isteniyor. Bu arada, Batı kökenli sözcüklerin de şiire içselleştiğini söylemek gerekir. Eşya ve nesne evrenini kapsayan sözcüklerde de gözlenmektedir bu *ikilik*. Bu olgu, modern ve post-modern söylem arasındaki sürtüşmeyi olduğu kadar İslâmcı şiirin bu iki söylemle ilgili *ikircikli* konumunu da ayrıştırmaya yarayabilir.

Çünkü 1980 sonrasında büyük ivme ve işlerlik kazanan İslâmcı şiir, belki zamanla çekilme olanağı bulabileceği Kur'anî/Sünnî söylem ve format içinde değil, ironik biçimde modernist şiire eklemlenerek atılım yapmıştır. Gerçekten de Arif Ay, İhsan Deniz vb. gibi İslâmcı eğilimli şairler, Mehmet Akif'ten ya da 1960'ların Necip Fazıl'ından değil, Sezai Karakoç ve İsmet Özel gibi modernist şiirin deneyimlerinden geçmiş ve Batı şiirinin anlayışlarından büyük ölçüde etkilenmiş şairlerinden kalkmıştır. Modern Türk şiiri göz önünde bulundurulduğunda, Karakoç en azından *çıkış yıllarında* büyük İslâm mutasavvıf düşünürlerinden ve şairlerinden (İmam-ı Gazalî, Hallac-ı Mansur, İbn Arabî vb.) değil P. Claudel, T.S. Eliot vb. gibi *Hıristiyan dindar* ve ironik biçimde Mallarme, Rimbaud gibi *laik* ya da *ateist* şairlerinden etkilenmiş, İslâmcı şiir kaynaklarına yavaş yavaş dönmüştür. Karakoç'un *Körfez, Şahıdamar* gibi kitapları ile *Taha'nın Kitabı, Hızır'la Kırk Saat* gibi kitaplarının eleştirel bir karşılıklı okuması, bu öne sürmeyi büyük ölçüde destekleyebilir.

Bir ayraç açarak, aynı tavrın ironik biçimde toplumcu gerçekçi ve toplumsalcı şiir için de geçerli olduğunu öne sürmek olasıdır. Örneğin *Yeni Bütün* hareketini oluşturmaya çalışmış genç kuşak şairlerinin kendi us-

KADIN ESERLERİ KÜTÜPHANESİ ARŞİVİ, FOTOĞRAF: CAN KURULTAY

Lale Müldür, son yılların üretken şairlerinden. Buhurumeryem, Kuzey Defterleri *ve Ahmet Güntan'la yazdıkları* Voyıcır 2 *kitaplarıyla 80'lerin şiir dünyasında önemli bir yer edinen Müldür, 90'ların başında İslâmi dergilere yazdığı yazılarla da dikkat çekti.*

taları olması gereken ve bir zamanlar etki alanlarının çok geniş, hattâ çok *yığınsal* olduğu düşünülmüş/varsayılmış A. Arif ve H. Hüseyin gibi şairlerden hemen hiç esinlenmediği/etkilenmediği öne sürülebilir. *Broy* çevresi şairleri siyasal/ideolojik bağlantıları ve inançları açısından farklı bir tavra sahip olmalarına rağmen, 1980'den sonra şiirlerini *modernist poetikalar*'ın doğrultusunda biçimlendirmeğe çalışmışlardır.

İslâmcı şiir, 1980 sonrasındaki atılımını ve meşruiyet kazanımını, modernist şiirle kurduğu ilişkilere borçludur. Buradaki meşruiyet sorunu sanıldığından daha önemlidir aslında. Bu şiir, Müslüman cemaatinin dışına çıkabilmesini, en azından edebiyat ortamının *laik/Kemalist* ve *ateist/marksist* şair ve okurlarınca ciddiye alınmasını, ideolojik saldırganlığı sayesinde değil (bu yola çok az başvurulmuştur. Bu "az" görülen örneklerden birini Arif Ay *Kayıtlar* dergisinin Temmuz 1993 tarihli 33. sayısında vermiş ve Mehmet H. Doğan'ın Adam Yayınları arasında çıkan *1993 Şiir Yıllığı* dolayısıyla ağır bir yazı yazmış, Müslüman kimliği taşıyan birçok şairin Yıllık'tan dışlandığını öne sürmüştür) *estetik bütünleşmeciliği* sayesinde kazanmıştır denebilir. Bu oluşum doğrultusu içinde yer alan şairler de şiirsel söylemle siyasal/ideolojik söylem arasına bir *dolayım* koymayı öngörmüşler, şiire *öncelik* verilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Çünkü, söylemek gerekir ki, İslâm da siyasal iktidarı öngörür; dünyayı uhrevîleştirmek için onun ele geçirilmesi gerektiğinin bilincindedir.

İslâmcı şiirin esin kaynaklarından birinin Necip Fazıl'ın şiiri olduğu kesindir. Ama, genç İslâmcı şairlerle kendi geleneklerinin ilk ustaları arasındaki ideolojik/estetik ilişkilerin *sorunlu* olduğu öne sürülebilir. Örneğin Cahit Zarifoğlu ve İlhami Çiçek gibi iki rahmetli şairin olsun, İsmet Özel ve Arif Ay gibi iki yaşayan şairin ol-

sun, Necip Fazıl'ınki türünden bir Kur'anî/Sünnî şiiri öne sür(e)medikleri söylenebilir. Necip Fazıl, insanın *daemonik* yanıyla ilgisini *asgariye* indirmiş ve geçmişindeki dünyaperest ve şehvetperest eğilimler içeren tüm ürünlerini reddetmiştir. "Kadın Bacakları" ve benzeri şiirlerini, bizzat düzenlediği *Çile* adlı toplu şiirlerine almamış, bu bağlam içinde gördüğü kimi beyit ve dizelerini şiirlerinden çıkarmış, yapıtının Kur'anî/Sünnî ilkelere ters düşebilecek her öğesini reddettiğini "Vasiyet"inde açıklamıştır. Ama, 1980 sonrasının İslâmcı şairlerinin, kendi Daemon'ları ile bu türden köktenci bir kopuşu henüz gerçekleştiremediklerini söylemek gerekir. Bu şairlerin merkezî gövdesel ve düşünsel figürlerinin halen *Günahlı* ya da *Sorunsal* birey olduğu söylenebilir.

Tam da bu yüzden İslâmcı şairler gündelik yaşamın en alışılmış, en rutinleşmiş alanlarına ve olaylarına yönelmekte, *sınıfsal* açıdan içlerinden geldikleri, bir üyesi oldukları yoksulların ve ezilmişlerin yaşamlarına ortak olmaktadırlar. Vahiy ve Dua dilinin *maneviyatçı* sözcükleri aracılığıyla somut zalim dünyayı betimlemekte, hastane koridorlarına, çöplüklere girmekte, kısaca *toplumsal atıkların* isyanının yeşereceği toprağı araştırmaktadırlar. Poetik/estetik düzeyi de içermeyi öngörerek verilen bu uğraş, bu niteliğinden dolayı da edebiyat ortamında genel kabul görmektedir. Bürokratikleştiği ve rutinleştiği için toplumcu gerçekçiliğin boşaltmak zorunda kaldığı alana İslâmcı şiirin yerleşir *gibi* olduğunu söylemek gerekir.

Ama ekonomik/politik/ideolojik koşullarca ön-belirlenmiş toplumsal kimliklerinden/benliklerinden *henüz* sıyrılamamış olan 1980 sonrası İslâmcı şairlerinin, hızla *teknolojikleşme* sürecine girmiş bulunan, hazır olmadığı bir zaman ve ortamda postmodernleşme olgularıyla yüzyüze gelen Türkiye'nin somut koşulları bağlamında savrulabileceği tek bir yön olduğu söylenemez. Bu şairlerin şiirlerinde de açık intihar eğilimleri vardır ve yaşanan zamana karşı duyulan tiksinti, *şizofreniye* dönüşmeye hayli yatkın gözükmektedir. Kimi militan marksist şairlerin, fanatik din cinayetleri karşısında bile hâlâ öne sürmekten vazgeçemedikleri bürokratik *yaşama sevinci* ve gelecek *mutlu günler* söylemi karşısında bu şizofrenik tavrın toplumsal gerçekliğe daha uygun düştüğü öne sürülebilir. Bir dünyanın, başka bir söyleyişle bir ütopyanın kazanılması için savaşa girmek, kimi zaman tam bir *umutsuzluğu gereksinebilir.* Çünkü umut, verili değildir, kendi olumsuzlaması içinde, yani umutsuzlukta *kurgulanabilir* ancak.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Defter *dergisi 1980'lerin sonlarında yayımlanmaya başlayan dergilerden. Üç aylık periyodlarla çıkan dergide diğer dosya ve konuların yanısıra şiir konusunda da uzun ve.doyurucu makaleler yayımlandı.*

1980 sonrası şiirinde gözlenen ve dikkat edilmesi gereken bir başka olgu, *kadınların* yoğunlaşan şiire *katılma* isteğidir. Kuşkusuz, Meşrutiyet döneminden itibaren birçok kadın şair yetişmiştir. Ancak, şiir ve kadın sözcüklerinin yanyana gelmesi, "kadın şair" sözündeki açık biyolojik/fiziksel içerme dolayısıyla, erkek şiirinden *farklı* bir şiir kavramını gündeme getirmekte ve konuyu sorunsallaştırmaktadır. Nigâr Hanım'dan Lâle Müldür'e bu ikircikli soru varolagelmiştir: Farklı bir *Gövde*'nin sahibi olduğu için kadının aynı zamanda farklı bir *Dil*'e ve farklı bir *Tin*'e de mi sahip olması gerekmektedir?

Bu sorunun yanıtlanabileceği yer burası değildir elbet. Ancak, *farklı* gövde deneyimlerinin farklı tepkilere ve duygulanımlara yol açabileceği söylenebilir. Buysa farklı bir dili dolaşıma sokabilir diye de eklenebilir. *Erilliğin* kadın, *Dişiliğin* erkek tarafından duyumsanması ve dillendirilmesi, dahası tek bir *Eros*'a ait kılınması olasıdır belki. Bu, Alman Romantikleri'nin ve Gerçeküstücüler'in ortak düşüydü. Ama dün olduğu gibi bugün de bu tasarı henüz düş olma özelliğini korumaktadır. Ancak, militan lesbiyen feministler dışında, kadınlar genellikle bu tasarıya açık durmakta, gövde deneyimlerini ve dışavurumlarını, *edilgen* sevgili, eş, anne konumunun dışından ifade etmeyi öngörmektedirler. Siyasal tavır alışlarında ve pratiklerinde de *ikincil* konumlarını terketmiştir kadınlar; gündelik siyasal/toplumsal mücadelenin içinde fiilen ve daha *aktif* biçimde yer almakta, duygusal/düşünsel katılım düzeyini aşmaktadırlar. Bu yüzden, 1980 sonrasında yazmaya başlayan kadın şairlerin bir önceki kuşağın Gülten Akın, Sennur Sezer gibi şairlerinde görülenlerden daha değişik sorunlara ve dillendirmelere yöneldiğini belirtmek gerekir. Örneğin *ana-*

lık motifine pek raslanmıyor 1980 sonrası şiirinde.

Bürokratik/şeyleşmiş bir yaşamın olduğu kadar bireycileşmiş/yalnızlaşmış bir yaşamın da varlığı olumsuzlayıcı yanına karşı tepki gösterir ve ölümü seçerken Nilgün Marmara ile Kaan İnce'nin kadın ve erkek kimliklerinin kırılgan bir duyarlıkta eklemlendiğini söylemek gerekir. Ama toplumsalın ve siyasalın tüm 1980 sonrası kadın şairlerinde aynı yoğunluk ve şiddette duyumsandığı ve deneyimlendiği söylenemez elbet. Marmara'nın ve İnce'nin intihara yönelişleri de sadece toplumsal/siyasal öğelerle açıklanamaz ve anlaşılamaz. Ama o şiirsellerde düşman bir dünyanın, Özneleri kuşatmış bulunan canavarsı varlıkların izlerini daha çok buluruz.

1980 sonrası kadın şairlerinin kendi Özne-konumlarını feminist söylem içinden dillendirdikleri, dolayısıyla bir *karşı olma* durumunu temsil etmeyi öngördükleri söylenebilir. Türk şiirinin ustalarının bile "cinsiyetçi bir şiir" yazdıklarını belirten Gülseli İnal, "imgenin erkekliğe kurban edilişinden" ve "öfkenin ve arzunun sertliğinin erkeksi tarzda dile getirilişinden" söz etmektedir ("Alice Harikalar Ülkesinde", *Sombahar* dergisi, sayı 21-22, Ocak-Nisan 1994). İnal, *dişil dil*'in "cinsiyetini dile aktarırken vakarla ve ağırbaşlılıkla yazdığı(nı) ve hep bir güzellik düşçüsü olduğu(nu)" da ekleyerek, bu karşı olma konumunu dile getirmektedir.

1980 sonrası kadın şairlerinin genellikle imgeci şiire yakın durdukları, bireysel/kişisel deneyimlere öncelik tanıdıkları, bu özellikleri dolayısıyla kimi zaman *itirafçı* bir şiir kurdukları öne sürülebilir. Toplumsalı dolayımlamaktan çok gerçeksizlik düzeyine çekilmeyi tercih eder görünmektedirler. Toplumsal ve kamusal alandan sızmış öğeler bulunmaktadır elbet, dahası, ister istemez masumiyetini yitirmiş dilin sözcüklerini kullanmaktadırlar: " 'Baba ocağı dendi önce/acemi, kuşlar sürüldü bağrına,' 'taşı toprağı altın' oldu, iç kanamanın adı/onur azaldı" (Suna Aras: 'Boz İstanbul', *Sombahar*, sayı 21-22, Ocak-Nisan 1994). Ama genelinde Ece Ayhan şiirinden dolayımlanan, sentaksın tahribinden ve sözcüklerin dönüşümünden yararlanan *modernist* eğilim ağır basmaktadır. Örneğin Lâle Müldür *çokuluslu* bir dil kullanmasının yanısıra lettrist ve somut şiir bağlamında görülebilecek deneylere girişmekten de çekinmemektedir.

DERGÂH
EDEBİYAT SANAT KÜLTÜR DERGİSİ
İsmet Özel
3
Necip Fazıl'ın şiiri nedir, ne değildir?...
İLETİŞİM ARŞİVİ

Yazarları arasında İsmet Özel'in de yeraldığı Dergâh *dergisinde İslâmcı şiir üzerine tartışmalara ve bu türün örneklerine sıkça rastlandı.* Dergâh*, sayfalarında yer verdiği röportajlar, hikâyeler ve denemelerle Müslüman kesimin önde gelen edebiyat dergilerindendi.*

Ancak, hemen vurgulamak gerekir: Kadın şairler de erkek şairlerin yaşadığı somut koşulları paylaşmakta ve bu yüzden, bir *dişil dil*'e gerçekten sahip olduklarını varsaysak bile, yalnızlıklarını, acılarını, ezilmişliklerini *toplumsal* olarak yaşamaktadırlar. Bu olgu, 1980 sonrası kadın şiirini de ister istemez, yaşanan zamanın imgeleri ve nesneleriyle doldurmaktadır. Bu bakımdan onlar da erkeklerle, İngeborg Bachman'ın sözleriyle ya "kendi çağını temsil etmenin" ya da "henüz gelmemiş bir şeylerin temsilcisi olmanın" kaderini paylaşmaktadırlar.

Cinsiyet ayrımı ve alfabetik sıralama yapmaksızın 1980 sonrası şiirinin bazı belirgin adları şöyle sıralanabilir (burada anılmayanların değersiz görüldüğü gibi bir anlam çıkarılmamalıdır elbet, nihayet değerlendirme yapan da kendi kavrayışı ve beğenisi ile sınırlı bulunuyor): Tuğrul Tanyol, Orhan Alkaya, Turgay Fişekçi, V. Bahadır Bayrıl, Haydar Ergülen, Adnan Azar, Veysel Çolak, Seyit Nezir, Ahmet Ada, Turgay Nar, Turgay Kantürk, Kaan İnce, Nilgün Marmara, Lâle Müldür, Sina Akyol, Tarık Günersel, Hüseyin Alemdar, Azer Yaran, Arif Ay, İhsan Deniz, Seyhan Erözçelik, Ebubekir Eroğlu, Cevat Çapan, Metin Celal, Şavkar Altınel, Roni Margulies, Yaşar Miraç, Murathan Mungan, Ahmet Güntan, Mehmet Yaşın, Güven Turan, Hulki Aktunç, İsmail Uyaroğlu, Osman Hakan A., Ahmet Necdet, Sunay Akın, Metin Altıok, Behçet Aysan, Özkan Mert, Salih Bolat, Nevzat Çelik, Ahmet Erhan, Gülseli İnal, Sefa Kaplan, Küçük İskender, Süha Tuğtepe, Merih Akoğul, Oğuzhan Akay, Yıldırım Türker, Tuğrul Keskin, Necat Çavuş, Seyfettin Ünlü, Ahmet İşler, Hüseyin Atlansoy vb., vb.

Ayrıca burada 1980 sonrası şiir derken, sadece asıl kitaplarını 1980 yılından sonra vermeye başlamış olan kişilikleri anlıyorum. Elbette ki, 1980'den sonraki Türk şiirinin içinde, başta Fazıl Hüsnü, Melih Cevdet, İlhan Berk olmak üzere, birçok şairin önemli yeri, ürünü ve etkisi vardır.

1980 sonrasında eleştiri ve deneme

AHMET OKTAY

1950-1970 arasında, hatta 1980 darbesiyle tamamlanarak 1970 sonrasında, yazınsal üretim düzeyinde *hegemonyanın;* siyasal/ideolojik düzeye eklemlenmiş olarak; marksist/hümanist ve laisist/modernist bir eleştiri ve deneme anlayışında olduğunu söylemek gerekir.

Gerçekten de, bu yirmi yıl, etkileyici ve belirleyici *olamayan* bir iki istisna dışında, edebiyatın şu ya da bu ölçüde toplumsal/siyasal düzeye vurguda bulunduğu bir dönem olmuştur. Egemen paradigma budur.

1980 12 Eylül darbesi, bazı *ifna edici* arazlarının 1971 12 Mart darbesi sırasında görüldüğü anti-marksist bir sanat anlayışının toprağını da verimlileştirerek bu süreci kesintiye uğratmış, en genel ve vulgarize edici bir nitelemeyle karşıt, hatta düşman anlayışların bir arada *dillendirilebildiği* kültürel bir ortamın zeminini hazırlamış ve dolayısıyla toplumcu söylemin egemen paradigma olma konumunu iyiden iyiye zayıflatmıştır.

Bu kaybın, doğrudan doğruya baskı ve yasak düzeninden kaynaklandığı kesindir ama; ironik olarak, toplumcu söylemin hegemonik konumunu, arz ettiği yazınsal *tekdüzelik* ve *şematiklik* dolayısıyla da yitirdiğini söylemek gerekir. Bu *ikili* süreç içinde, 1980 sonrası eleştiri ve deneme anlayışı belirgin biçimde *çoğulcu* bir yapıya kavuşmuştur.

Bu yaklaşım çerçevesinde birkaç doğrultu belirlenebilir:

Toplumculuğun ayrışması

Toplumcu gerçekçi söylemin geri çekilişini 1970 ve 1980 darbelerine bağlamak *yerinde* bir yaklaşım olmakla beraber *yeterli* bir yaklaşım değildir. Böylesine şabloncu içerimleri olan bir anlayış, *edebiyat içi* yönelimleri ve arayışları, mekanik biçimde *sadece* dışsal koşullarla açıklamaya götürür çünkü.

Geri çekilme, aslında, uluslararası gelişmelere bağlı olarak, daha 1960'lı yıllarda başlamıştır. Eski Sovyetler Birliği dışında gelişen Batı Marksizminin kuramsal tabanı, Stalinciliğin sonunu noktalayan 20. Kongre'nin ardından, hem Sovyetler Birliği'nde, hem de Avrupa'da daha hoşgörülü, daha esnek bir edebiyat anlayışının filizlenmesine ve egemen konuma gelmesine yardımcı olmuştur.

"Kıyısız bir gerçekçilik" başlığı altında özetlenebilecek toplumcu gerçekçiliğe yönelik eleştirel tartışmalar, 1965-1968 yılları arasında yayımlanan R. Garaudy'nin (*Gerçekçilik Açısından Kafka,* 1965, *Picasso,* 1966, *Saint-John Perse,* 1967), G. Thomson'un (*Marksizm ve Şiir,* 1966), Aragon'un (*Çağımızın Sanatı,* 1966), E. Fischer'in (*Sanatın Gerekliliği,* 1968) kitaplarıyla başlamıştır. Ancak, 1968'den sonra Türkiye'de patlak veren siyasal hareketlenme, ideolojik işlevi dolayısıyla edebiyata da yansımakta gecikmemiş, Jdanovist içerimlere açık bir *proletarya sanatı* görüşü yeniden ivme kazanmış ve bu iki ana eğilim, tartışarak günümüze kadar gelmiştir.

1980 sonrasında sosyalist eğilimli yazarların büyük bölümü, siyaset ve edebiyat arasına geniş bir *dolayımlar alanı* koyan bir eleştiri anlayışına doğru açılmış, dahası yapısalcılık, göstergebilim, psikanaliz ve yorumsamacılık gibi disiplinlerin kuramsal donanımından büyük ölçüde beslenme yoluna girmişlerdir. Bu süreç, *iletişim* ve *alımlama* sorunlarını daha yoğunluklu biçimde gündeme sokmuş, gerçek ile *kurmaca* arasındaki karmaşık ilişkilerin dikkate alınmasını sağlamış ve metnin ideolojik işlevinin basit bir *yansımadan* ibaret olmadığı yolundaki yaklaşımı güçlendirmiştir.

Ama şunu da hemen eklemek gerekir: 12 Eylül darbesinin askerî dö-

neminin kapanmasından ve görece demokratikleşme dönemine girilmesinin ardından, hem siyasal, hem ideolojik/kültürel bağlamda *bastırılmış* konumda görülen *toplumcu gerçekçi* eleştiri, yeniden belirgin bir hayatiyet göstermeye başlamıştır. Eski hegemonik üstünlüğünü yitirmiş olmasına ve daha çok *marjinal* ve *fraksiyonel* dergiler çerçevesinde kabul görmesine rağmen, toplumcu gerçekçi eleştirinin gençlik kesimleri arasında hâlâ bir potansiyele sahip olduğu düşünülebilir.

"Post" gelişmeler

L. Althusser'in (*İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 1978), R. Barthes'in (*Göstergebilim İlkeleri*, 1979) ve daha birçok yazarın (H. Lefevbre, E. Bottigelli, L. Goldman) bazı yapıtlarının yayınlanmasıyla başlayan çeviri patlamasıyla birlikte, edebiyat kuramı alanında olduğu kadar düşünce alanında da giderek etkinlik kazanan post-yapısalcı ve post-marksist söylemler egemen konuma gelmiş bulunuyor.

Genellikle postmodernizm kavramı altında dile getirilen yeni düşünsel açılımlar, dünyayı açıklamayı öngören meta-anlatılar ya da kuramların şu ya da bu ölçüde kuşkuyla algılanmasına, özne kavramının daha esnek biçimde ele alınmasına yol açmış durumda.

Bu süreç içinde edebiyat eleştirisi; günümüzün merkezsizleşmeye yönelen, çoğulculuğu ve farklılaşmayı kabul eden toplumsal ve kültürel yapılanması bağlamında; kendini daha çok insan bilimleri çerçevesi içinde konumlandırmaya çalışmaktadır denebilir.

Metin ve *metinlerarasılık*, *anlamlandırma* ve *temsiliyet*, *ideoloji* ve *sınıf* kavramlarının birbirleriyle ilişkilendirilerek ve bir dizi dolayım çerçevesinde kavranmak istenmesi, edebiyat yapıtlarının anlaşılma ve çözümlenme sorununu daha karmaşık duruma getirmiş bulunuyor. Bu yüzden, 1980 sonrasında sivrilen edebiyat eleştirmenleri, hemen istisnasız, tek bir yönteme bağlanmaktan ve *sözcü* durumuna girmekten kaçınıyor, bu süreç içinde de geleneksel eleştirinin bir tür *özetleme* diye nitelenebilecek olan tavrını terkediyorlar.

Edebiyat eserinin *derin* ve *yüzey yapıları*'nı hem bağımsız düzlemlerinde, hem de birbirleriyle ilişkilendirerek okumayı, böylece de metnin *anlamsal/ideolojik* bağlamını çözümlemeyi ve *doğruya yakın* bir betimlemesini yapmayı öngören 1980 sonrası eleştirisi, ilk bakışta eklektizme açıkmış gibi görünen bir *bireşim* arayışını temsil ediyor. "Doğruya yakın": Çünkü doğrunun değişken olduğu ve dil aracılığıyla konumlandırıldığı düşünülüyor ve alımlayıcı okurun bağlı bulunduğu toplumsal/kültürel *referans çevresiyle* (sınıfı, ailesi, meslek grubu vs.) sıkı ilişkisi bulunduğu farkediliyor.

KADIN ESERLERİ KÜTÜPHANESİ ARŞİVİ, FOTOĞRAF: LALEPER AYTEK

Füsun Akatlı, edebiyat eleştirmenliği alanında 80'lerin üretken yazarlarından biriydi. 1995 yılında yayımladığı Tenha Yolun Ortasında *kitabında kullandığı akıcı uslûpla eleştiri kitaplarına mesafeli bakanların da beğenisi kazandı.*

İletişim kuramları tam da bu sorunsal bağlamında devreye giriyor ve anlamlama ve anlamlandırma pratiklerinin anlaşılmasını birincil sorunlar haline getiriyor. Tek bir adalet ve sanat anlayışını ve pratiğini giderek şaibeli konuma getiren bu olgu yazınsal/sanatsal hiyerarşinin sonunu ilan edemiyor olsa bile, bu olgu; ast-üst ilişkilerini sorgulanabilir duruma getiriyor. Pierre Bourdieu'nun vurguladığı üzre, kültürel ve estetik yargılar mutlak ve evrensel bir geçerliğe sahip olmayıp yalnızca toplumsal farklılıkları tanımlama, sabitleştirme ve meşrulaştırma araçları ise, yazınsal metinlerin tümüyle tüketilemeyeceğini söylemek gerekecektir. Farklı bir söyleyişle, her edebiyat metni değişik *izlerçevrelerde* bambaşka biçimlerde algılanabilir ve anlamlandırılabilir. 1980 sonrası edebiyat eleştirisi, bu sorunların farkında olarak yapıtları çözümlemeye girişiyor.

İslâm'ın arayışları

1980 sonrasında, İslâmcı söylem geleneksel dindar çevrelerin yanısıra gayri memnu kesimler arasında da siyasal bir alternatif oluşturuyor gibi görünüyor. İslâmcı edebiyat eleştirisi, hemen kestirilebileceği gibi, görece bir demokratikleşmeye ve toplumsal oydaşmaya açık görünmesine rağmen, kendi manevî iklimine ve dinsel referanslarına bağlı kalmayı tercih ediyor. Türkiye'nin toplumsal/kültürel bunalımına siyasal/ideolojik düzlemde aradığı ve önerdiği çözümleme ve yorumlama yöntemlerini, hiç kuşkusuz edebiyat alanında kullanıyor. Bu kesim eleştirmenleri, son kertede *sünnî* çözümleri tercih ediyorlar, doğal olarak. Edebiyat yapıtlarına toplumsal/sınıfsal açıdan bakmaya ve

maddî temeli aydınlatmaya fazla istekli görünmüyorlar.

Hegemonik edebiyat/şiir ideolojisi bağlamında belli ölçüde *dışlanmış* durumda bulunan İslâmcı söylem, kendini laik edebiyatın/şiirin temsil ettiği *dünyevîleştirme* eğiliminin karşıtında geliştirmeye çalıştığı için eleştiri anlayışı da dünyasalın *uhrevileştirilmesi* amaç çerçevesinde biçimleniyor. Ali Günvar gibi, yapısalcılığın ve göstergebilimin yöntemsel yaklaşımlarını izleyen, uygulayabilen ve İslâm'a sonradan katılan bir iki eleştirmeci/denemeci dışında, Müslüman yazarlar yazın eleştirisinden çok, *kültür eleştirisi* alanında daha bir varlık gösteriyorlar bu yüzden.

Belirgin bir kültürel donanıma ve ufka sahip oldukları gözlenen Beşir Ayvazoğlu, Ebubekir Eroğlu gibi İslâmcı yazarlar, belki tam da bu yüzden, gerçek kapasitelerini eleştiriden çok deneme/inceleme alanında sınamak istediklerini sezdiriyorlar. Aynı şekilde, modernist anlayışlara daha açık olduğu gözlenen Nuri Pakdil gibi kalemler de, yazın eleştirisine değil denemeye yakın duruyorlar.

Sınırların yıkılışı

Tam da bu noktada şunu söylemek gerekir: 1980 sonrasında, bir yandan *söylemlerarası geçişkenliğin* hızlanması, bir yandan da postmodernist kurgu tekniklerinin yaygınlaşması dolayısıyla, gerek yazınsal/şiirsel biçimler, gerekse bir *üst-dil* halinde örgütlenmeye yönelen eleştiri yöntemlerinde belirgin bir *çözüşme* ve *eklemlenme* süreci görüldü. Yani geleneksel dize anlayışı düzyazı şiire (poeme prose), eleştiri de deneme ve incelemeye karıştı. Görsel malzeme hem yazınsal, hem eleştirel düzlemde kullanılmaya başlandı.

Bu süreç, Türkiye'de daha çok bir *yargılama* anlayışı çerçevesinde alımlanmış olan yazın eleştirisi anlayışının özgürleşmesine ve çözümleyici bir içerik edinmesine yol açtı. Yapıtın siyasal/ideolojik içeriği ile anlamlandırma pratiklerinin ve temsiliyet düzeylerinin *dolayımlandırılması* ve solcu ve sağcı dünya görüşleri bağlamında, bir düzeyin öteki düzeyin doğrudan üst-belirleyicisi olarak *görülmemesi,* metinlerin daha *yansız* biçimde ele alınabilmesi olanağını sağladı. Derin yapı çözümlemelerinin insan bilimleriyle eklemlendirilerek yapılması, yazınsal metinlerin *anlam haritalarının* daha net biçimde çizilebilmesine yardımcı oldu. Dolayısıyla yazma ve okuma hazzının da *yazınsal üretimin* belirgin ve önemsenmesi gereken bir öğesi olduğu gerçeğinin anlaşılmasını sağlamakla kalmayarak politik/ideolojik kertenin *başat* konumunu da zaafa uğrattı. Başka bir söyleyişle, Ezra Pound'un radyo konuşmalarının şiiriyle *özdeşlenemeyeceğini* gösterdi. Ve Nâzım Hikmet'in şiirinin de sadece komünizm *propagandasından ibaret* olmadığını/olamayacağını.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Nurdan Gürbilek uzun yıllar dergilerde yazdığı eleştiri yazılarından sonra 1995 yılında yayımladığı Yer Değiştiren Gölge *kitabıyla edebiyat eleştirisi alanındaki yayınlara önemli bir katkıda bulundu.*

Kısaca, siyasal/ideolojik farklılaşma ve karşıtlık hakkı saklı kalmak koşuluyla, 1980 sonrası yazın eleştirisi ve deneme anlayışı, içinden geçilen yerel ve küresel değişim koşullarının bağlayıcılığı ve zorlayıcılığı ile biçimlenerek belirgin bir çoğulculuğa ulaştı. Daha da önemlisi, *felsefî, toplumbilimsel* ve *kültürel* içerik kazandı ve daha önceki dönemlerden çok daha fazla *derinleşti.*

1980 sonrasında denemenin, daha çok kentleşme sorunları ve bu süre içinde boy gösteren insanın yabancılaşması ve yalnızlaşması, kitle kültürünün yozlaştırıcı etkileri, popüler kültür ürünlerinin demokratikleştirici öğeleri gibi konular üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir.

1980 sonrasının, eleştiri, deneme ve inceleme alanındaki farklı dünya görüşlerini temsil eden bazı adları arasında şunlar sayılabilir: Orhan Koçak, Semih Gümüş, Süha Oğuzertem, Meltem Ahıska, Nurdan Gürbilek, Yıldız Ecevit, Gürsel Aytaç, Feridun Andaç, Beşir Ayvazoğlu, Ebubekir Eroğlu, Ali Göçer, Yüksel Peker, Nuri Pakdil, Osman Bayraktar, Ali Günvar, Ramis Dara, İbrahim Oluklu, Uğur Kökten, Hasan Bülent Kahraman, Oruç Aruoba, İskender Savaşır, Mehmet Müfit, Haydar Ergülen.

Burada, 1980 sonrasının tam bir ad dökümünü yapmak olanaksızdır. Bu yüzden, akla hemen gelen adları sıralamakla yetindiğimi belirtmeliyim. Bu adlar dışında eleştiri ve denemeleriyle dikkati çeken pek çok kişi olduğunu vurgulamak gerekir.

Şunu da eklemek gerekir: Eleştiri ve deneme alanında kendilerini kanıtlamış olan Melih Cevdet Anday, Salah Birsel, Fethi Naci, Tahsin Yücel, Enis Batur, Füsun Akatlı, Doğan Hızlan gibi adlar üretimlerini 1980'den sonra da sürdürmüşlerdir ve sürdürmektedirler.

1980 sonrası çeviri

SALİHA PAKER - ŞEBNEM SUSAM

1980 sonrasında yapılan çeviriler konusunda bir fikir edinebilmek için öncelikle çeviri sayılarına bakılabilir.

Index Translationum'dan* alınan verilere göre 1982-1986 yılları arasında Türkçe'ye yapılan çeviri sayısı (edebiyat çevirisi de dahil olmak üzere) toplam 4459'dur. Bu rakam ikinci ve daha sonraki baskıları da içermektedir. Özel bir kitabevinin (Pandora) sağladığı veriler, 1993 yılında, yani ekonomik kriz tam olarak başlamadan önce yayınlanan toplam kitap sayısının (ders kitapları ve bakanlıklar/resmi kuruluşlarca yapılan yayınlar haricinde) 1518 olduğunu göstermektedir; bunların 668'i, yani üçte ikisinden fazlası çeviri yayındır. Yayıncılar Birliği'nin yıllık kataloglarından elde edilen bilgilere göreyse Ekim 1994 tarihinde piyasada (Osmanlıca'dan günümüz Türkçesine yapılan çeviriler de dahil olmak üzere) toplam 6028 çeviri kitap bulunmaktaydı.

Edebiyat çevirisi alanında 1980'lerin ortalarından beri yayıncılar dünya piyasasıyla başabaş gitmeye önem vermişler, çevirilecek yapıtları, daha geniş bir yelpazeden seçmeye başlamışlardır. Uluslararası ödül kazanan yapıtlar kısa sürede dilimize çevrilmiş, öte yandan dünya piyasasında çok satan kitaplar da Türkiye'de okur bulmuştur.

1990'lara ait rakamlar tarih, felsefe, ruhbilim, sosyal bilimler, cinsiyet araştırmaları, çocuk edebiyatı ve sanat alanlarına ilişkin yapıtların çevirilerine ilginin giderek arttığını göstermektedir. Ayrıca seksenlerin başından beri uluslararası ansiklopedilerin Türkçe baskılarında da görülmemiş bir patlama yaşanmıştır.

Günümüzde dilimize çevrilecek edebiyat yapıtlarının seçimi ve bu yapıtların çevirisini hangi çevirmenlerin üstleneceği genellikle yayınevleri tarafından belirlenmektedir. Ancak, örneğin, Yapı Kredi Kültür Yayınları'nın 1991'de başlattığı bir girişimle, bugüne kadar Türkçe'ye kazandırılamamış dünya klasiklerinin dilimize çevrilmesi amacıyla Kazım Taşkent Yayınları Dizisi başlatılmış ve bu dizinin çevirmenlerine cömert destek sağlanmıştır. Buna karşılık, Türk Dil Kurumu tarafından edebiyat çevirisi alanında 1959'dan 1984'e kadar verilmiş bulunan ödüllerin devamı gelmemiştir. 80'li yılların başlarında verilmeye başlanan Hasan Ali Ediz, Yazko ve Azra Erhat çeviri ödüllerine de ne yazık ki 1983 sonrasında rastlanmamaktadır.

1980 sonrası Türkçe'den yabancı dillere çeviride, eserlerin sayısı çok yüksek olmamakla birlikte özellikle çevrildikleri dillerin sayısı açısından, önemli sayılabilecek bir hareket görülmüştür. Yabancı dillere çevrilen eserlerin çoğu şiir ve çağdaş roman örnekleridir. Roman türünde ilk sırayı tutmaya devam eden Yaşar Kemal'in ardından Orhan Pamuk, Lati-

KADIN ESERLERİ KÜTÜPHANESİ ARŞİVİ

Birçok önemli eseri Türkçe'ye kazandıran Azra Erhat adına 80'lerin başlarında ödül verilmeye başlanmış, ancak 1983'ten sonra bu ödüllerin devamı gelmemişti.

	Genel	Felsefe, ruhbilim	Din, Dinbilim	Hukuk, Sosyal bilimler, eğitim	Tabii bilimler	Uygulamalı bilimler	Sanat, spor	Edebiyat	Tarih coğrafya yaşam öyküsü	Toplam
1970	2	22	51	118	35	71	9	357	37	702
1971	2	26	59	137	32	86	16	400	41	799
1972	3	35	105	104	33	142	13	619	38	1092
1973	1	23	58	77	29	91	17	668	28	992
1974	9	31	97	145	43	102	18	755	63	1263
1975	6	38	54	232	28	80	18	512	63	1031
1977	3	34	76	264	26	75	13	443	66	1000
1978	5	21	61	170	19	66	13	385	52	792
1982	9	27	60	65	16	45	23	538	28	811
1983	6	37	97	37	13	31	14	542	31	808
1984	6	36	58	45	23	41	17	884	42	1152
1985	–	41	51	53	15	35	20	745	27	987
1986	3	29	68	59	20	36	22	432	34	701
1993	32	96		80	19	14	104	284	59	668

** Bu bilgiler Ankara Milli Kütüphanesi Kaynakça Bölümü tarafından UNESCO'ya verilmiştir. Ancak 1976, 1979, 1980 ve 1981 yıllarına ait bilgiler elde edilememiştir. 1993 yılına ait verilerse Pandora yayınevi tarafından sağlanmıştır.*

fe Tekin, Bilge Karasu başta İngilizce olmak üzere çeşitli dillere çevrilen/çevrilmekte olan yazarlarımızdır. Başka pek çok yazar ve şairimizden çeviriler de antolojilerde, uluslararası dergilerde yayınlanarak ilgi görmektedir.

Çeviri alanında yayınlanan dergiler

1940-1966 yılları arasında Tercüme Bürosu'nun çıkarmış olduğu ve yalnızca çeviriler yayınlamakla kalmayıp çeviri kuramı ve uygulamasına bir bütün olarak eğilmiş olan *Tercüme* dergisinin yeri uzun süre doldurulamadı. 1979 yılında Kültür Bakanlığı'nca *Çeviri* adı altında bir dergiye başlandı, ancak hükümet değişikliği nedeniyle bu dergi tek sayıda kaldı. Yine 1979'da İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu Almanca Bölümü tarafından çıkartılmaya başlanan *Bağlam* dergisinde "Çeviribilim" başlığı altında ayrı bir bölüm yer aldı, ancak *Bağlam* da yayın hayatını yalnızca üç sayı sürdürebildi.

Bu dergileri takiben *Yazko Çeviri* 1981-1984 yılları arasında 18 sayı çıkarmayı başardı. *Dün ve Bugün Çevirisi* dergisi 1985 yılında çıkardığı iki sayıyla çeviri alanındaki yayınlara kattkıda bulundu. Bu yayınlar arasında en uzun ömürlüsü 1988-1992 yıllarında çıkan 21 sayısıyla *Metis Çeviri* olmuştur. Bugün, Ankara Üniversitesi TÖMER Bursa Şubesi'nin 1994 yılında çıkarmaya başladığı *Edebiyat Çeviri* dergisi 1995'te çıkarmaya başladığı *Çeviribilim*, ayrıca Hacettepe Üniversitesi Mütercim-Tercümanlık Bölümünün 1992 yılından beri çıkarmakta olduğu *Çevrebilim ve Uygulamaları* çeviri ve çeviribilim alanında süreli yayınlardır.

Mesleki bilgiler

Yazılı ya da sözlü çeviri yapan çevirmenlerin ve çeviri bürolarının çokluğuna karşın, Türkiye'de halen çevirmenliğe ait mesleki bir kuruluş bulunmamaktadır. Bu alanda tek istisna, 1969 yılında kurulmuş bulunan Türkiye Konferans Çevirmenleri Derneği'dir. Bugün, derneğin yaklaşık otuz üyesi eşzamanlı, ardıl ve iki yönlü sözlü çeviri ve yazılı çeviri alanlarında çalışmaktadırlar.

Seksenli yıllarda, gelişen dış ilişkilerle birlikte konferans çevirmenlerine yönelik talep de artmıştır. 1990 yılında Körfez Savaşı ile birlikte konferans çevirmenliği kamuoyunun dikkatini üzerine çekmiş, nitelikli çevirmen yetiştirilmesi önem kazanmıştır.

Türkiye'de gerek yazılı, gerekse sözlü çevirmenler genellikle dilbilim ya da yabancı dil öğretmenlikleri bölümlerinin, ya da yabancı dille eğitim yapan liselerin mezunlarıdır. Ancak, henüz on yıllık bir geçmişi olan Mütercim-Tercümanlık bölümleri de

bu alanda yetişmiş eleman kazandırmaya başlamışlardır.

Eğitim - Araştırma

Türkiye'de eğitim alanında çeviri son on-on beş yıl içinde salt yabancı dil öğretiminde kullanılan bir araç olmaktan çıkmış, başlı başına bir amaç haline gelmiştir. 1961 yılında Ford Vakfı, Türk akademisyenleri ve Koç ve Eczacıbaşı gibi Türk sanayicileri tarafından kurulan İktisadi ve Sosyal Bilimler Konferans Heyeti İsviçre'de konferans çevirmeni yetiştiren ilk kuruluş olmuştur. Buradan mezun konferans çevirmenlerinin bir kısmı halen üniversitelerimizde eğitim vermektedir.

Giderek artan uzman çevirmen gereksinimi karşısında 1983 yılında Boğaziçi Üniversitesi, 1984 yılında ise Hacettepe Üniversitesi'nde birer Mütercim-Tercümanlık Bölümü açılmıştır. Bu programlarda dört yıllık lisans öğreniminin yanı sıra yüksek lisans ve doktora programları da bulunmaktadır. Son yıllarda Mütercim-Tercümanlık bölümlerinin sayısında hızlı bir artış görülmüştür. Üniversitelerimizde halen şu bölümler bulunmaktadır:

- Bilkent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi İngilizce-Fransızca Mütercim-Tercümanlık Bölümü; Bilkent Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu Çevirmenlik Bölümü.
- Boğaziçi Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu Mütercim-Tercümanlık Bölümü (lisans, yüksek lisans, doktora)
- Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mütercim-Tercümanlık Bölümü (İngilizce Mütercim - Tercümanlık Anabilim Dalı - Fransızca Mütercim - Tercümanlık Anabilim Dalı) (lisans, yüksek lisans, doktora)
- İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu Almanca Çeviri Anabilim Dalı (yüksek lisans programı)
- Yıldız Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Fransızca Mütercim-Tercümanlık Bölümü

Bu programlar, yaygın kanının aksine, yalnızca konferans çevirmeni yetiştiren bölümler olmayıp yazılı ve sözlü çeviri alanlarına eşit ağırlık vermektedirler. Lisans programlarında öğrencilere öncelikle anadillerinde ve kullanacakları yabancı dillerde yetkinlik kazandırılmakta, bu dillerin ait olduğu kültürlere ve edebiyatlara dersler verilmekte ekonomi uluslararası hukuk, tıp, ruhbilim vb. gibi alanlarda tanıtım derslerinin ardından bu alanlarda çeviri uygulamaları yapılmakta, öğrencilerin mesleki yetkinlik ve özgüven kazanmalarına yardımcı olacak çeviri kuramları, nesnel eleştiri yaklaşım ve yöntemleri öğretilmektedir. Çeviri Yüksek Lisansı, özellikle Çeviribilim Doktora programları bilimsel araştırmaya yöneliktir. Osmanlı / Türk tarihinde çeviri ve çevirmenliğin, 13. yüzyıla kadar uzanan çok eski bir tarihi olmasına karşın, bu tarihin çeviribilim alanında geliştirilmekte olan araştırma yöntemlerine göre incelenmesine Boğaziçi Üniversitesi doktora programında ilk defa 1995'te yer alan "Osmanlı / Türk Toplumunda Çeviri Tarihi" dersinde başlanmıştır. İngilizce'de "Translation Studies", Fransızca'da "Traductologie", Almanca'da, "Übersetzungswissenshaft" adıyla bilinen, başlıbaşına bir bilim dalı olarak gelişen "Çeviribilim" çalışmaları, öğrencilere lisans düzeyinde tanıtıldığından, ilerki aşamalarda sürdürülecek bilimsel araştırmaların temelini oluşturmaktadır.

İLETİŞİM ARŞİVİ

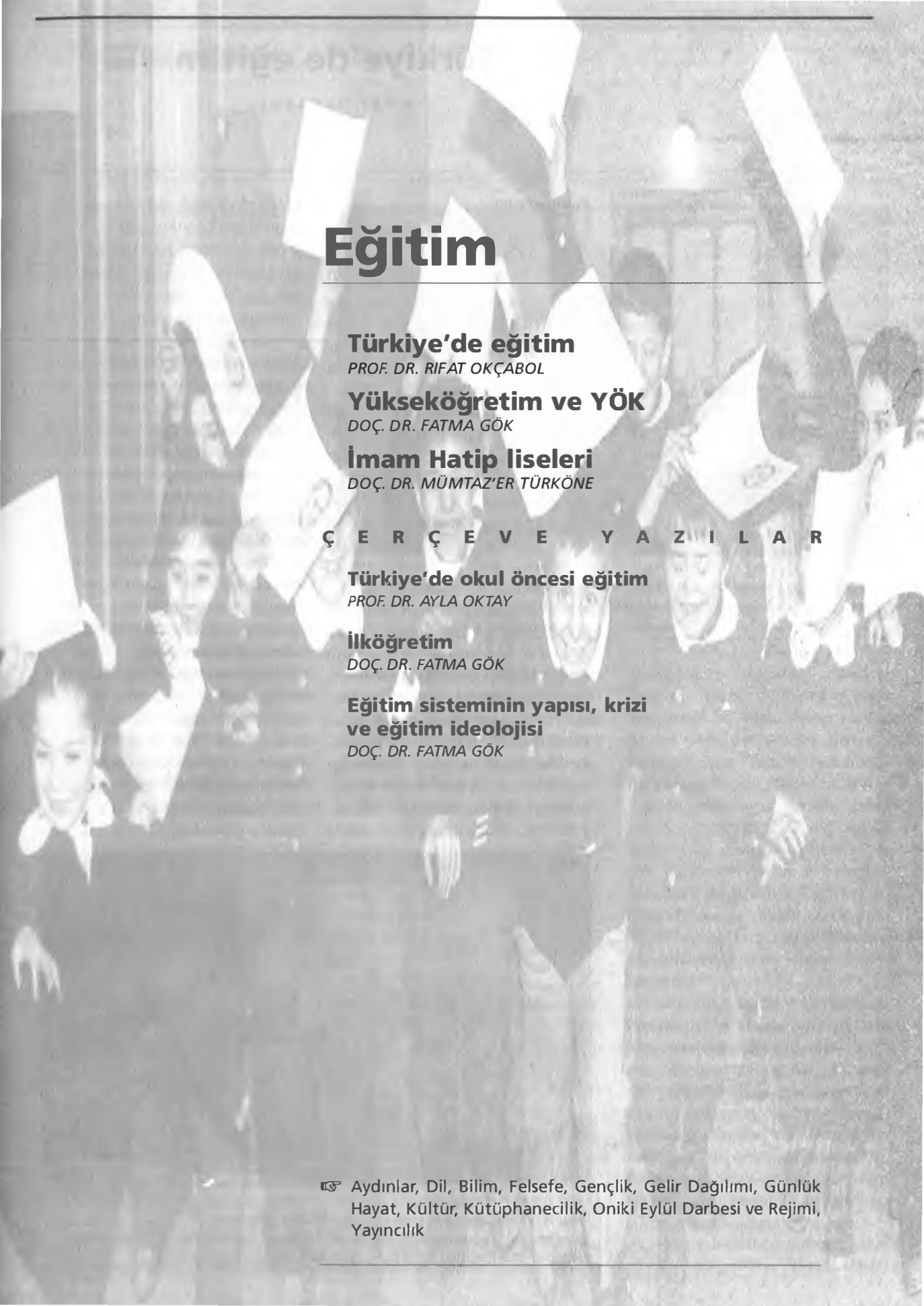
Ankara Üniversitesi TÖMER Bursa Şubesi'nin 1995 yılında yayımlamaya başladığı Çeviribilim *dergisi sayfalarında daha çok akademik çalışmalara yer verdi.*

İLETİŞİM ARŞİVİ

1980'lerin sonlarında yayımlanmaya başlayan Metis Çeviri *dergisi içeriğiyle, çevirmenlikle profesyonel olarak uğraşmayan edebiyat okurlarının da ilgisini çekti.*

* Unesco tarafından yayınlanan *Index Translationum*'un elimizde bulunan son sayısı 1992 yılında basılmıştır ve 1986 yılına ait rakamları içermektedir. Bu nedenle 1986 yılı sonrasına ait bilgiler elde edilememiştir.

Eğitim

Türkiye'de eğitim
PROF. DR. RIFAT OKÇABOL

Yükseköğretim ve YÖK
DOÇ. DR. FATMA GÖK

İmam Hatip liseleri
DOÇ. DR. MÜMTAZ'ER TÜRKÖNE

ÇERÇEVE YAZILAR

Türkiye'de okul öncesi eğitim
PROF. DR. AYLA OKTAY

İlköğretim
DOÇ. DR. FATMA GÖK

Eğitim sisteminin yapısı, krizi ve eğitim ideolojisi
DOÇ. DR. FATMA GÖK

☞ Aydınlar, Dil, Bilim, Felsefe, Gençlik, Gelir Dağılımı, Günlük Hayat, Kültür, Kütüphanecilik, Oniki Eylül Darbesi ve Rejimi, Yayıncılık

Türkiye'de eğitim

RIFAT OKÇABOL

Paralı eğitim

1973 yılında kabul edilen 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'nun 22. maddesine göre ilköğretim devlet okullarında parasızdır. Bu yasanın 27. maddesi, ilköğretimlerini tamamlayan her öğrenciye, ortaöğretime devam etme ve ortaöğretimin olanaklarından ilgi, eğilim ve yetenekleri ölçüsünde yararlanma hakkı tanımaktadır. Yine aynı yasanın 38 maddesi ise yükseköğretimin paralı olduğunu belirtmektedir.

1981 yılında kabul edilen 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu'nun (halk dilinde YÖK yasasının) 43. maddesine göre de yükseköğretim harca tabidir. 46. maddesi de bu harç tutarının öğrenim dalının niteliğine göre Yükseköğretim Kurumu (YÖK) tarafından belirleneceği ve bu tutarın en çok beşte birinin öğrenciden harç olarak alınacağını vurgulamaktadır. Bu yasa ile ilgili maddelerine karşın kamuoyunda "devlet okulu parasızdır" düşüncesi yaygındır. Devlet, bu maddelere o yıllarda işlerlik kazandırmayı düşünmemiştir. Ancak, 1980'lerde dilden düşmeyen ve sözde kalan ekonomik gelişme, devletin olanaklarının yetersizliği ve serbest piyasa ekonomisi söylemleriyle, devleti küçültme ve KİT'leri (Kamu İktisadi Teşebbüslerini) özelleştirme çabalarının uzantısı olarak, ANAP Hükümeti 1984-1985 öğretim yılından itibaren yasanın harçla ilgili maddesini uygulamaya başlamıştır. 2547 sayılı YÖK yasasının 46. maddesinde yapılan değişiklikler sonunda varılan bugünkü durum şöyledir: öğrenci maliyetinin en az yarısı olmak üzere Bakanlar Kurulu'nda belirlenecek kısmı devletçe karşılanıp öğrenci adına yükseköğretim bütçesine ödenek olarak konacak, geri kalan kısım da öğrenci katkı payı olarak öğrenci tarafından ödenecektir. Alıştıra alıştıra ve adım adım yükseköğretimin paralı olacağı anlaşılmaktadır.

Metalaşan eğitim: Devlet okullarında eğitimin paralı olup olmaması bir yana, gerçekte son otuz yılda eğitim giderek "mal" olmuş ve parası olan bu "mal"ın iyisini kullanmaya başlamıştır. 1950'lerde ortaöğretimdeki plansız gelişmelere ayak uyduramayan yükseköğretimde başlayan

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

Okul öncesi eğitime Türkiye'de son yıllarda daha fazla önem verilmeye başlandı. Çocukların eğitim hayatına daha sağlıklı bir başlangıç yapmasında son derece önemli olan okul öncesi eğitimi veren kuruluşlar da 90'larda artmaya başladı.

darboğaz 1960'larda giderek daralmış, bunu aşmak için parası olanlar özel derslere, özel dersanelere ve daha nitelikli liselere (kimi özel liselerle, Anadolu liselerine) yönelmiştir. Bu çaba arttıkça nitelikli liselere giriş güçleşmiş, üniversite için başlayan özel ders ve özel dershane olgusu Anadolu liseleri ve özel liseler sınavlarına hazırlanma düzeyinde de yaygınlaşmıştır. Artık bu süreç, daha çok parası olanın çocuğuna daha iyi bir öğretim sağlamasına dönüşmüştür. Oysa, özel dersler için saat başına yüzbinlerce lira ödemek, dersaneler için 30-40 milyonu gözden çıkarmak orta halli aileler için olası değildir.

ABC ARŞİVİ

Türkiye'de eğitim alanında uçurumlaşma da 1980'lerde yoğun olarak yaşandı. Bilgisayarlı eğitim yapılan az kişilik sınıflarda eğitim görenler, 40-50 kişilik devlet okulu sınıflarında eğitim görenlerden daha şanslıydı kuşkusuz.

1960'ların sonunda gözlenen ve kısa bir sürede Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılan özel üniversiteler furyası da üniversiteye giremeyen varlıklı aile çocuklarına yöneliktir. 1970'lerde ve özellikle 1980'lerde sayıları hızla artan özel liselerde parası olan öğrenci ya iyi bir eğitim alarak üniversiteye girme şansını artırmakta, ya da kolay yoldan lise diploması almaktadır. Parası olanlara, Kıbrıs'ta açılan kimi üniversitelerde, üniversite diploması bile verilmektedir. Parası olan için seçenekler çoktur. Üniversite kazanamamış çocuk özel dövizli öğrenci olarak yurt dışına gidebilmekte ve hatta bir iki yıl içinde Türkiye'de daha önce kazanamadığı bir üniversiteye transfer de yapabilmektedir. 12 Eylül yönetiminin vakıfların kâr amacı gütmemek koşuluyla yüksekokul açabilme hakkını 1982 Anayasası'na koyması, geçmişteki özel üniversite uygulamalarının bir uzantısıdır. Vakıf okulları hem olanakları kısıtlı olduğu söylenen devletten kaynak alacaktır (bedava arsa, her yıl bütçesinin neredeyse yarısı kadar para), hem maliyeti öğrenciye ödetecektir, hem de vakfın kaynaklarını kullanacaktır. Bu okullar nereden bakılsa bir devlet üniversitesinden çok daha zengin olacaktır. Bu zenginliği nedeniyle az ücretle devlet okulunda çalışanlara aldıklarının birkaç katı aylık verebilecektir, gerektiğinde de yurt dışından istediği elemanı getirebilecektir.

Burslu okuma: Vakıf okullarında burs verme genelde göstermelik bir durumdur. Burslu okumak için öğrencinin üniversite sınavında üstün başarı göstermesi gerekmektedir. Eldeki verilere göre üniversite sınavında üstün başarı gösterenler de genelde sınav kazanıp nitelikli liselerde okumuş olanlarla özel ders ve dersanelerden daha çok yararlanmış olanlardır. Bunlar da genelde ya varlıklı aile çocuklarıdır, ya da özenle seçilip özel bir biçimde ÖSS ve ÖYS'ye hazırlanan imam-hatipli yoksul çocuklardır.

Benzer aldatıcı burs olayı özel okullarda da vardır. Özel okullarda okuyanların yüzde 5'ine (ANAP burslu okuyacakların oranını yüzde 10'dan yüzde 5'e indirmiştir) burs verilmektedir. Ancak, burs gereksinimi duyan çocuk zaten özel okul sınavını aklına bile getirmemektedir. Anadolu liselerinin parasız olmasına ve yatılı olanlarının da bulunmasına karşın, parasız yatılı okul sınavına giren öğrencilerin çoğu Anadolu lisesi sınavına girmemektedir. Benzer biçimde Anadolu liselerine başvuranlar içinde büyük bir çoğunluk da özel okullar sınavına ilgi göstermemektedir. Orta gelir düzeyindeki kesim özel okullardan uzak dururken yoksul kesim, burs almaya gerçekten gereksinim duyanlar, parasız, ancak masraflı Anadolu liselerinden bile uzak durmaktadır.

Öte yandan, özellikle büyük kentlerdeki devlet okullarının çoğunda kayıt sırasında öğrencilerden çeşitli adlar altında para alınmaktadır. İstenen paralar ortalama gelir düzeyindeki bir memurun bile kolay kolay ödeyemeyeceği tutarları bulmaktadır. Ayrıca, ders kitapları da ateş pahasıdır. Bu ortamda paralı eğitim, gücü olanların aldıkları eğitim hizmetinin karşılığını ödemesi düşüncesi, kimilerine çekici gelmektedir. Gücü olandan alınacak paranın dar gelirlilere burs

ve kredi olarak dönüşeceği söylemlerine, özel okullara yüzmilyonlarca ödeyenlerin devlet üniversitesinde bedava okudukları eleştirisi de eklenince paralı eğitimin çekiciliği iyice artmaktadır.

Bu bağlamda, Anadolu liselerinin de paralı olacağı söylentileri yayılmaya başlamıştır. Parası olanın alacağı eğitim hizmetinin karşılığını ödemesi uygun olabilir. Ancak, bu uygulamada zarar görenler, süper lise uygulamasında olduğu gibi, küçük oranda da olsa çocuğunu Anadolu lisesine gönderebilen, dar gelirliler olmamalıdır. Dar gelirli ailenin çocuklarının da okuyabildiği nitelikli devlet liseleri süper liselere dönüştürülmektedir. Süper liselere ortaokul başarı notuna göre öğrenci alınmaktadır. Böylece, ya ana babalarının ilgisizliğinden, ya da gelişmesi yavaş giden ve ortaokulda üstün başarıya ulaşamamış, ancak lisede kendine gelip sonradan açılan pek çok çocuğun bu olanağı elinden alınmış olmaktadır. Bilinçli aile Anadolu lisesine girememiş çocuğunu, ortaokulda yüksek ortalama tutturup süper liseye girmeye zorlamaktadır. Başarıya hazır olmayan ya da istenen başarıyı ortaokulda yakalayamayan çocuk ise, büyükleriyle komşularının okuduğu ve süper liseye dönüştürülen okuldan yararlanamamaktadır.

Sonuç: Son yıllardaki ekonomik kararlarda ve uygulamalarda yoksula ve dar gelirliye pek önem vermeyen devletin, paralı eğitim uygulamasını da benzer bir biçimde yürütmesinden korkulmaktadır. Paralı eğitimi savunanlar, genelde özel üniversiteleri de savunmakta ve diğer ülkelerdeki özel üniversitelerin önemini ileri sürmektedirler. Oysa, Japonya dışında hiçbir gelişmiş ülkede özel okul payı yüksek değildir. Hele İngiltere, Fransa ve İtalya gibi ülkelerde yüzde 1-2'yi pek geçmemektedir. Var olan üniversiteler için bile yeterli sayıda öğretim elemanı olmayan ülkemizde, her açılan vakıf okulunun öğretim elemanı gereksinimini devlet üniversitesini daha da yoksullaştırarak karşılayacağını bile bile, tanınmış her işadamının adıyla kurulan vakıflara yüksekokul açma izni verilmesi yoksul ve dar gelirli kesimin, çoğunluğun yararına olup olmadığı sorulmalıdır.

Ortaöğretim

Milli Eğitim Temel Kanunu'nun (1973 tarihli 1739 sayılı) 26. maddesine göre ortaöğretim, ilköğretime (8 yıllık eğitime) dayalı, en az üç yıllık öğrenim veren genel, mesleki ve teknik öğretim kurumlarının tümünü kapsamaktadır. Bu kurumlar ya devlet ya da özel kişiler tarafından açılır. Genel liseler, akşam liseleri, Anadolu liseleri, öğretmen liseleri, fen liseleri, süper liseler ve normal liselerden oluşur. Mesleki ve teknik liseler ise kız ve erkeklere yönelik mesleki teknik okulları; İmam Hatip liselerini, ticaret, turizm, sekreterlik, sağlık, ve ziraat gibi pek çok meslekle ilgili liseleri içerir. Liselerde öğrenim süresi, okulun niteliğine göre 3 ile 5 yıl arasında değişmektedir.

Ortaöğretimde 1950'lerden bu yana gözlenen plansız gelişmeler bugün de devam etmekte ve sorunlar da giderek artmaktadır. 1980'den 1990'lara gelindiğinde sayısal artışların en çok özel okullarda olduğu gözlenmekte, bunu imam-hatip okullarındaki öğretmen ve öğrenci artışları izlemektedir (Tablo 1). Bu gelişmelere karşın ortaöğretimde okullaşma oranı ancak yüzde 40'lara ulaşmaktadır.

12 Eylül dönemi: 12 Eylül yönetiminin, din dersini zorunlu yapması vakıflara yükseköğretim kurumu açabilme hakkı vermesi; Atatürkçülüğe önem veriyor görünümüyle matematik dersine kadar her derse Atatürkçülük konusunu sokması; Türk Dil Kurumu'nu bir resmi daireye dönüştürmesi; bakanlıkta önemli görevleri

TABLO 1
ORTAÖĞRETİMDE SAYISAL GELİŞMELER

Okul Türü	1979-80	1983-84	1987-88	1991-92	12 Yıllık Artış (%)
Resmi Genel Liseler					
Okul	1,040	1,118	1,337	1,686	62
Öğretmen	32,229	44,885	51,652	58,979	83
Öğrenci	515,289	513,889	673,130	85,190	65
Özel Genel Liseler					
Okul	68	72	99	202	197
Öğretmen	1,011	1,190	4,997	6,624	555
Öğrenci	16,471	15,876	24,097	42,057	155
İmam Hatip Liseleri					
Okul	249	341	342	390	57
Öğretmen	4,851	10,308	11,800	13,180	172
Öğrenci	47,941	76,193	87,972	117,706	146
Diğer Meslek Liseleri					
Okul	893	1,045	1,156	1,734	94
Öğretmen	19,982	27,331	33,313	41,281	107
Öğrenci	307,707	301,835	411,320	570,504	85

Kaynak : Devlet İstatistik Enstitüsü'nün Yayınlarından derlenmiştir.

asker kökenlilere vermesi; 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasası ile yıllar önce yapılan bir boykot nedeniyle ceza almış ya da aklanmış pek çok öğretmeni meslekten ve memuriyetten atması; kimi yazarların kitaplarını yasaklaması ve yakması; Milli Eğitim Bakanlığı'nda (MEB) örgütsel yenileşme çabalarıyla oyalanması, genel müdürleri diken üstünde tutup pek iş yaptırmaması; akşam okullarını kapatması; öğretmenlerin (devlet memurlarının) siyasi parti üyeliğine son vermesi, derneklere üye olabilmelerini özel izinlere bağlaması gibi karar ve uygulamaları sisteme yeni sorunlar getirmiştir. Ayrıca, bu dönemde öğretmen yetiştirme görevi üniversiteye devredilmiş, 2 yıllık enstitüler eğitim yüksekokullarına, 3-4 yıllık enstitüler de eğitim fakültelerine dönüştürülmüştür. MEB'in sorumluluğunda öğretmen yetiştiren kurumların 1980 öncesi anarşi yuvalarına dönüşmüş olması, bu kurumlara öğrenci alınırken siyasal eğilimlere ağırlık verilmesi, pek çok ülkede öğretmenlerin siyasetten daha bağımsız kalabilen üniversitelerde yetiştirilmesi ve eğitim düzeyi yükselen toplumumuzda öğretmenlerin de öğrenim düzeylerinin yükseltilmesi gerektiği gibi nedenlerle, öğretmen yetiştirme görevinin üniversiteye devredilmesi eğitimcilerin çoğunluğu tarafından benimsenmiştir.

Zorunlu din dersi uygulamasıyla dinci kesim okullara girmiş, Müslüman olmayan çocuklara da zorla Müslümanlık eğitimi verilmiştir. 1980'lerin sonunda, başka dine mensup çocuklar için din dersi seçmeli olurken, onlara sınavlarda din bilgisi soruları sorulmamaya başlamıştır. 1402 uygulamasına karşı dava açıp bu davaları kazananlar ise kaybettikleri haklarına ancak 1990'larda kavuşabilmiştir.

ANAP dönemi: Kasım 1983'te iktidara gelen ANAP'ın, Aralık 1983'te Milli Eğitim Bakanlığı ile Spor Bakanlığı'nı birleştirmesi, birkaç yıl sonra iki bakanlığı ayırması; eğitim konularında karar verecek bir üst kurul olarak altı bakandan oluşan Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu'nu oluşturması; çoğunlukla dinci ve tutucu yazarların kitaplarını okullara önermesi; bilimsel yaklaşıma karşı çıkması; felsefe derslerinin ders saatlerini azaltması; okul müdürlüklerinde, milli eğitim müdürlüklerinde ve bakanlıkta din eğitimi almış olanlara ağırlık vermesi; öğretmen olarak mezun olanları, okudukları derslerle ilgisi olmayan soruların da sorulduğu sınavlar sonunda öğretmen sayması; genel bütçeden MEB'e ayrılan payın giderek azalmasına karşın din eğitimine ayrılan payları artırması, bir bakanının yabancı dil konusunda basamaklı kur sistemini başlatması; hemen bir yıl sonra da yeni bir bakanının yabancı dil dersini yine zorunlu ders yapması; sözde bilgisayarlı eğitime geçileceğini öne sürerek, hiçbir ön hazırlık yapmadan, okullara onbinlerce bilgisayar alması ve daktilo işlevi dışında kullanılamadan onbinlerce bilgisayarı çürümeye bırakması; geçmiş yıllarda başlamış olan meslek liselerinin orta kısımlarının genel ortaokullara dönüştürülmesini durdurması; ne amaca hizmet edeceği tam olarak belli olmayan öğretmen liseleri ile Anadolu imam-hatip liselerini açması; Kur'an kurslarına devam edenlere ortaokul diploması vermeye kalkması; yeni ayrıcalıklar yaratan süper lise uygulamasını başlatması; özel okullarda okuyanlara verilmekte olan burslu kontenjanını yüzde 10'dan yüzde 5'e düşürmesi; Anadolu liseleri ile özel liseler sınavlarını ayırması eğitsel sorunları çözmek yerine yeni sorunlara yol açmıştır. Bu arada, İlköğretmen okulu ve 2 ya da 3 yıllık eğitim enstitüsü mezunu olan öğretmenlere, Açıköğretim Fakültesi'yle işbirliği yapılarak, lisans tamamlama olanağı sağlanması; hazırlıksız olsa da liselerde ders geçme ve kredi sistemine geçilmesi, olumlu uygulamalar olarak görülmektedir.

İLETİŞİM ARŞİVİ

ANAP iktidarının muhafazakâr Milli Eğitim Bakanı Vehbi Dinçerler, dönemin konuşulan isimlerindendi. Dinçerler'in müfredata tutucu görüşlerin hakim olması için yaptığı girişimler epeyce eleştirildi.

1991 Sonbaharı'nda işbaşına gelen Koalisyon Hükümeti'nin Eğitim Yüksek Kurulu'nu kaldırması, öğretmen diploması olanların öğretmen olup olmayacaklarını belirleyen sınavlara son vermesi, Ortaöğretimde "Çevre", "Sağlık Bilgisi" ve "Trafik" gibi yeni dersleri gündeme getirmesi ve açık lise uygulamasını başlatması kimi yanlışların düzeltileceği umudunu getirmiştir. Ortaöğretimde bugünkü durum şöyle özetlenebilir:

Öğretim birliği yasasına aykırı uygulamalar giderek artmakta; kimi imam hatip okullarıyla Kur'an kurslarında neredeyse şeriatçılık eğitimi yapılmakta; bu kurumlarda cumhuriyet tarihi resmi tarih damgasıyla yeri-

Türkiye'de okul öncesi eğitim

AYLA OKTAY

Okul öncesi eğitim kurumları, gelişen toplumlarda giderek resmi okul sisteminin bir parçası haline gelirken, devlet, yerel yönetimler, vakıflar, gönüllü özel kişi ve kuruluşlar, okul öncesi eğitim kurumu açıp çalıştırmaktadırlar. Böylece bir yandan çalışan kadının çocuğuna güvenli bir bakım ve eğitim hizmeti sağlanmasına yardımcı olurken, büyük şehirlerin apartman tipi konutlarında ve giderek daha fazla çekirdek hale dönüşen aile ortamlarında azalan sosyal ilişki imkanlarını hem çocuğa, hem de aileye sağlamak açısından çok önemli bir işlev görmektedirler. Böylece, okul öncesi kurumlar çocuğun eğitimi konusunda aileye yardımcı olmanın ötesinde, ailenin bazı sorunlarına çözüm imkanlarını bulabileceği merkezler haline dönüşmektedirler.

Türkiye'de okul öncesi eğitimin durumu

Türkiye'de okul öncesi çocuğun eğitimi çok uzun yıllar ailenin sorumluluğunda bırakılmıştır. Bu alana hizmet veren kurumların açılmasının başlangıcı yüzyılımızın başlarına rastlamaktadır. Özellikle Batı'dan eğitimle ilgili yeni görüşlerin ülkemize gelmeye başlaması ile ülkenin çeşitli alanlardaki yetişmiş insan gücünü karşılamak amacı ile açılan Batı modeli okulların yanısıra çoğunluğu özel kişi ve kurumlar tarafından açılmış olan okul öncesi kurumlar da görülmeye başlanmıştır.

Bu konuya ilişkin resmi çalışmaların ilki, 1915'te gerçekleştirilen Anaokulları Yönetmeliği ve 1914-1915 yılında öğretmen okuluna anaokulu öğretmeni yetiştirecek bir bölümün eklenmesidir. Kız öğretmen okulu o zamanki adıyla "Darül Muallimat"ın içinde yer alan bu bölüme ek olarak bir ana mektebi açılmıştır. Bu kısım, açılması düşünülen ana mekteplerine öğretmen yetiştirmek amacıyla kurulmuştur. Ancak, ana mekteplerinin bir türlü açılamaması ve ana muallim mektebinden çıkan muallimlerin fazla yekün teşkil etmesi dolayısıyla 1919'da ana muallim teşkilatının lağvına karar verilmiştir. Görüldüğü gibi, okul öncesi eğitim kurumlarında öğretmen yetiştirme işi Türkiye'de oldukça erken yüzyılın başlarında düşünülmüş, gerçekleştirilmiş olmakla birlikte, mezun olan öğretmenlerin çalışabilecekleri sayıda okul öncesi kurum açılmadığı için okul kapatılmak zorunda kalınmıştır.

1960 sonrası 222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra 16 Haziran 1962 tarihinde Anaokulları ve Anasınıfları Yönetmeliği yayınlanmıştır. Daha sonra konu, II. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda şu cümlelerle yer almıştır: "Okul öncesi eğitimi, 3-6 yaş çocuklarının eğitimidir. Bu eğitim ancak, anne eğitiminden yoksun çocukları ele alacaktır. 1968-72 döneminde okul öncesi eğitim hizmetleri bağımsız anaokulları ve ilkokullara bağlı anasınıfları kurularak geliştirilecektir. Bütün kız enstitülerinde öğretim programının geliştirilmesi amacı ile çocuk yuvaları açılacaktır."

Bugün ülkemizde Milli Eğitim'e bağlı ve Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kurumu tarafından ve bu kuruluşların izniyle açılmış olan okul öncesi kurumların çeşitli adlar altında çalıştıkları görülmektedir. Bunların arasında en sık rastlananlar şöyle sıralanabilir: MEB'e bağlı anaokulları, anasınıfları, hazırlık sınıfları, uygulama anaokulları, Sağlık Bakanlığı'na bağlı çocuk yuvaları, bakımevleri, çocuk kulüpleri, çocuk evleri. Bunlara ayrıca, çeşitli üniversitelerimizin bünyelerinde personel ihtiyacını karşılamak veya ilgili bölümlerinin uygulama ve program geliştirme çalışmaları amacıyla açılmış bulunan okul öncesi eğitim merkezlerini de ekleyebiliriz.

Bu kısa sınıflandırma bile ülkemizde okul öncesi eğitim hizmeti veren kurumların sağladıkları eğitim hizmeti yönünden de farklılıklarının bulunduğunu düşündürmektedir. Ülkemizde, okul öncesi eğitim veren kurumlar içinde amacı, yalnızca çocuğa bakım ve gözetim sağlamak veya yalnızca ilkokula hazırlamak olan kurumlar olduğu gibi, çocukların bireysel özelliklerine önem veren, yaratıcılığı destekleyen, çocukta özdenetim ve güven duygusunu geliştirmeyi amaçlayanların da varolduğu dikkati çekmektedir. Bu kurumların hepsi, kendi kuruluş amaçlarına uygun olarak hizmet vermeye çalışmaktadırlar. Bütün bu çalışmalar, son derece saygıdeğer ve önemli olmakla birlikte, okul öncesi eğitimin kalite yönünden yükseltilmesinde, bu kurumların öğretmen kaynağı, program, araç gereç ve fizik mekan yönünden daha iyi bir duruma getirilmeleri de son derece önemli bir başka noktadır.

Ülkemizde, 4-5 yaş grubundaki toplam 2.618.000 çocuktan ancak 204.092 çocuk okul öncesi eğitim kurumlarından faydalanmaktadır. Bu çocukların 164.450'si resmi, 46.958'i ise özel kurumlarda eğitim görmektedir. Ülkemizdeki okullaşma oranının % 7.3'ten ilk etapta % 10'a, sonra da % 20'lere, % 30'lara çıkarılması hedeflenmektedir.

Halen okul öncesi eğitimi hizme-

→

ti veren kurumlar MEB ve Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu bünyesinde veya onların denetiminde hizmet vermekte, ayrıca resmi kurumların, işyerlerinin, üniversitelerin kendi kanunlarına uygun olarak açılan kurumlar da bulunmaktadır.

Buralardaki en önemli gelişmelerden biri, uzun yıllar İlköğretim Genel Müdürlüğü ve Kız Teknik Öğretmen Genel Müdürlüğü bünyelerinde bir daire başkanlığı tarafından yürütülen okul öncesi eğitim hizmetlerinin ayrı bir genel müdürlük tesis edilerek bağımsız bir yapıya kavuşturulmuş olmasıdır. Bu çerçeve içinde, 1992 yılında Okul Öncesi Eğitim Genel Müdürlüğü kurulmuştur.

MEB'in konuya ilişkin çalışmaları: İlk defa 1993 yılında 200 öğrencilik 54 bağımsız anaokulu devlet yatırım programına alınmış, bunlardan 6'sının yapımı bildirilmiş, 13'ünün yapımını bu yıl, geriye kalan 35'inin de 1996 yılında bitirilmesi planlanmıştır. Mevcut okul öncesi öğretmenlerinden daha etkili ve verimli bir şekilde yararlanılması, ayrıca kamu kurum ve kuruluşlarının bünyesinde atıl durumda olan fiziki mekanlarının kullanılması amacı ile, "Okul Öncesi Eğitim Kurumlarından Faydalanamayan Çocukların Eğitimi Projesi" (OCEP) hazırlanmıştır. Mart 1994 tarihinde 26 ilde uygulamaya konulan bu proje ile 7.088 çocuk, 1994-95 öğretim yılında ise proje kapsamı 50 ile çıkartılarak 11.728 çocuk daha eğitime alınmıştır. Böylece toplam 18.816 çocuğa ücretsiz olarak okul öncesi eğitimi imkanı sağlanmıştır.

Geçmiş yıllarda sadece ilköğretim okullarının bünyesinde açılan anasınıflarının fiziki kapasitesi müsait olan her derece ve türdeki okul ve kurumların bünyesinde de açılmasına imkan sağlanmıştır.

Anaokulu, Anasınıf ve Uygulama Sınıfı Yönetmeliği yeniden düzenlenmiştir. Okul öncesi eğitim hizmetlerinin eğitim programı yönünden sistem bütünlüğü içinde yürütülmesi amacı ile ilk kez:

0-36 ay çocuklarının eğitimine yönelik kreş programı

37-60 ay çocuklarının eğitimine yönelik anaokulu programı

61-72 ay çocuklarının eğitimine yönelik anasınıfı programı hazırlanmış, 1994-95 öğretim yılında uygulamaya konulmuştur.

Farklı sosyo-ekonomik düzeydeki ailelerin 0-72 ay grubu çocuklarının fiziksel, psiko-motor, zihin, dil, sosyal ve duygusal yönden gelişimlerinin değerlendirilmesine yönelik ölçek ve normların belirlenmesi için MEB ve Gazi Üniversitesi Mesleki Eğitim Fakültesi ve yetkililerinin katılımı ile yapılan araştırmanın ilk bölümü tamamlanarak kitap haline getirilmiştir.

Okul öncesi eğitim ile ilkokul arasında sistem bütünlüğünü sağlamak, okul öncesi eğitim kurumlarında görevlendirilen öğretmenlerin niteliğini yükseltmek ve öğretmen ihtiyacını karşılamak amacı ile "Eğitim Fakülteleri Sınıf Öğretmenliği Bölümü Programları"nda okul öncesi eğitimin yan alan olarak yer alması sağlanmıştır.

Kısaca, Okul Öncesi Eğitimi Genel Müdürlüğü'nün kuruluşundan bu yana 3.625 olan kurum sayısı % 130 artışla 8.364'e, 113.388 olan çocuk sayısı % 80 artışla, 204. 092'ye, 6.624 olan öğretmen sayısı % 90 artışla 12.610'a yükseltilmiştir. Kurumsal okul öncesi eğitimin geliştirilmesi ile ilgili çalışmaların yanısıra, gönüllü kuruluşlar ve üniversitelerin desteği ve işbirliği ile bugün çok sayıda halk eğitim merkezinde uygulanmakta olan anne eğitimi programı da annelerin eğitimi yoluyla çocuklara ulaşmayı amaçlayan bir diğer dikkate değer çalışmadır.

Daha önce yalnızca Gazi Üniversitesi, Hacettepe, Selçuk ve Marmara Üniversitesi'nde bulunan Anaokulu Öğretmenliği bölümlerine her geçen gün yenileri eklenmektedir. Son olarak Samsun 19 Mayıs, Pamukkale ve Çanakkale 18 Mart Üniversiteleri'nde anaokulu öğretmenliği bölümleri açılmıştır. Okul öncesi alanındaki öğretmenlerin eğitim seviyelerinin yükseltilmesi alanındaki çalışmalar, bu alandaki en önemli gelişme olarak nitelenebilir. 1990 yılına kadar 2 yıllık ön lisans programı halinde gerçekleştirilen programlar 1991'den itibaren 4 yıllık lisans programı haline getirilmiştir. Ayrıca, daha önce ön lisans yapanlar için de çeşitli üniversitelerde lisans tamamlama programları açılmaktadır. Alanın gelişmesi ile ilgili bir başka önemli adım da yine çeşitli üniversiteler tarafından yapılan lisans üstü çalışmalardır. Resmi, akademik çalışmanın dışında öğretmenler, yöneticiler ve anne-babalar için açılan okul öncesi eğitim seminerlerinin gördüğü ilgi de toplumsal bilinçlenme açısından dikkate değer.

Okul öncesi eğitiminde yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi, özellikle son yıllarda MEB tarafından yapılan çalışmalar, üniversitelerin yaptığı akademik çalışmalar ile sayısal olarak yeterli olmasa da niteliğin iyileştirilmesi bakımından önemli gelişmelerin olduğu dikkati çekmektedir. Bu alan MEB ve üniversitelerin ayrı ayrı ve işbirliği ile yaptıkları çalışmalarla desteklendiği gibi, çeşitli gönüllü kuruluşların ilgi ve faaliyet alanları içinde de yer almaktadır.

Okul öncesi eğitime okullaşma açısından bakıldığı zaman, diğer ülkelerle kıyaslandığında, çok düşük düzeydedir. Ancak, yukarıda özetlemeye çalıştığımız faaliyetler dikkate alındığında, bu çalışmaların giderek artmasıyla okul öncesi eğitimden daha çok sayıda çocuğun daha iyi imkanlarla yararlanmasının sağlanabileceği söylenebilir.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Çocukların bütün yaşamlarında etkili olabilecek, hayatını belirleyen aslî unsurlardan biri olan ilköğretim alanında durum hâlâ sorunlu. Büyük şehirlerde belki de pek göze batmayan bu sorunlar, Güneydoğu'da 1990'ların ortalarında 1500 okulun kapalı olması gibi gerçeklerle ortaya çıkmaktadır.

lerek Cumhuriyet karşıtı ve Atatürk düşmanlığı aşılayan bilgiler öğrencilere gerçek tarih olarak sunulmakta; imam-hatip okulları bir meslek okulu olarak değil alternatif lise olarak çalışmaktadır. Ortaöğretimde ezberlemeye dayalı süreç işlemekte; seçme sınavlarının niteliği gereği ezberleme yeteneği gelişmiş olanlar sınavlarda giderek daha başarılı olmakta; öğrencinin sorgulama, araştırma ve tartışma becerileri gelişmemektedir. Milli Eğitim Temel Kanunu'nda yer alan ilkelerin hemen hiçbirine uyulmamakta; okulların niteliği batıdan doğuya, kentsel yörelerden kırsal yörelere doğru ve varlıklı kesimlerden gecekondu kesimlerine doğru giderek azalmakta, parasal gücü olanlar nitelikli okullarda okuyabilmektedir. Parasız yatılı ve burslu olarak okuma olanaklarından daha çok imam-hatipliler yararlanmakta; okulların çoğunda bir rehber öğretmen bulunmamakta, rehberlik hizmetleri verilmemekte, pek çok okulda ikili öğretim yapılmakta, özel öğretime gereksinimi olan çocukların çoğu ortaöğretim olanağı bulamamakta, yeterli sayıda okul açılmadığından mesleki ve teknik liselere hâlâ sınavla öğrenci alınmakta; ortaöğretim öğrenciyi iş yaşamına hazırlayamamakta, lise mezunlarının çoğu üniversiteye girememekte ve bir iş bulmakta güçlük çekmektedir. Talim Terbiye Kurulu sistemi çağdaşlaştıracak çalışmalar yapmak yerine bakanın isteklerini gerçekleştirecek biçimde çalışmakta, bakanlıkta yönetim ve karar üretme süreçlerinde demokratik katılım gerçekleşmemektedir.

Ders geçme ve kredi sistemi

Sınıfta kalma ve diploma almadan okuldan ayrılma, 1990 öncesinde eğitim sisteminin en önemli sorunlarından biriydi. Sınıfta kalma oranı 1990'da ilkokulda yüzde 10, ortaokulda yüzde 32 ve lisede de yüzde 30 dolaylarındaydı. 13-15 değişik ders okutulan bir sınıfta iki dersten başarısız olan öğrenci o sınıfta kalınca, kaldığı sınıfta daha önce başarılı olduğu dersleri de yeniden okuyordu. İki yıl üst üste sınıfta kalan öğrencinin okulla ilişkisi kesiliyordu. Bir dersteki başarısızlık diploma almayı engelliyordu. Öğrenci isteksiz olarak aldığı dersi kolayca başaramı-

yordu. İlgi duymadığı ya da yeteneği olmadığı için başarılı olamayan öğrencilerin önemli bir bölümü okula yabancılaşıp öğrenimden ayrılıyordu.

1970 yılında toplanan 8. Milli Eğitim Şurası zorunlu derslerin azaltılmasını ve sınıf geçme yerine ders geçme düzeninin benimsenmesini önermişti. Bu önerinin uygulanabilmesi için gerekli koşullardan biri her okulun, öğrencinin ilgi ve gereksinimlerini karşılayacak dersleri açabilecek olanaklara kavuşması, bir diğeri de öğrencinin, önce kendisini (yeteneklerini, ilgi ve gereksinimlerini) tanıması ve sonra da geleceği konusunda karar verebilmesine yardımcı olacak rehberlik hizmeti alabilmesiydi. Bu bağlamda 20 yılda hemen hiçbir şey yapmamış olan ve 1990'da ancak 600 okulda rehberlik hizmeti verebilen bakanlık, Ders Geçme ve Kredi Sistemi'ni 1991-1992 öğrenim yılından itibaren uygulamaya başlamıştır. İlgili yönetmeliğe göre bu uygulamanın amacı, öğrencilere ortak bir genel kültür vermek, onları ilgi, yetenek ve istekleri doğrultusunda yönlendirmek ve yüksek öğretime, dolayısıyla meslek yaşamına hazırlamaktır.

Sistemin niteliği: Bu yeni uygulamayla her öğretim yılı iki döneme ayrılmıştır. Belirli dönemlerde açılan ve her birinin belirli kredisi olan ortak ve seçmeli dersler oluşturulmuştur. Bu sisteme göre, liseden mezun olmak için 11 ortak dersin yanında seçmeli dersler de alınması gerekir. Öğrenci okulun niteliğine bağlı olarak değişen sayıda açılan seçmeli derslerden, ilgi, amaç ve yetenekleri doğrultusunda, gelecekte düşündüğü mesleğe yönelik dersleri seçebilir. Başarılı öğrenci 5 dönemde mezun olabilir. Başarısız öğrenciye 10 dönemde okulu bitirme süresi verilir.

Liselerde okutulacak ortak dersler (bu derslerin kaç dönem alınacağı, toplam kredi sayısı - haftalık ders saati) şunlardır: Türk Dili ve Edebiyatı (4, 14), Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (3, 6), Felsefe (2, 4), Tarih (2, 8), T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük (2, 4), Coğrafya (2, 4), Matematik (2, 10), Fen Bilimleri (2, 10), Yabancı Dil (2, 8), Beden Eğitimi (2, 4) ve Milli Güvenlik Bilgisi (1, 2). Ortak derslerin kredi toplamı normal lisede 74, Anadolu liselerinde (yabancı dil testlerinin çokluğu nedeniyle) 98'dir. Seçmeli dersler ise Türkçe, Matematik, Fen Bilimleri, Sosyal Bilimler, Yabancı Dil, Spor, Sanat ve Genel Kültür alanlarında kümelenen pek çok dersten oluşmaktadır.

Öğrencinin ortaöğrenimini tamamlaması için örneğin genel lisede 70, Anadolu lisesinde de 58 kredilik seçmeli ders alması gerekmektedir. Bir ortak dersten başarısız olan öğrenci yalnız o dersi ikinci kez almak zorundadır. İki kez üst üste başarısız olunan bir ortak ders yerine bir seçmeli ders alınır. Öğrencinin yönlendirilmesinde, yetenek ve ilgilerinin doğru değerlendirilmesinde onlara "danışman öğretmen" yardım eder. Öğrencinin ders seçmesi, danışman öğretmen, veli ve öğrencinin katılımı ile, öğrencinin ilgi ve yetenekleri gözönüne alınarak yapılır.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Anadolu Liseleri'ne giriş sınavları birçok ailenin ve çocuğun kâbusuydu. Çocukların bu sınavlara "yarış atı" gibi hazırlandığı, bu sınav sisteminin son derece sağlıksız bir sistem olduğu eleştirileri çoğalarak sürmesine karşın, bu yapıyı düzeltmek için herhangi bir girişim yapılmadı.

Bu sistemde sınıf geçme yerine ders geçme düzeni vardır. Bir dersten pekiyi (harf değeri A, yüz üzerinden 85-100 puan, beşli değerlendirmede 5), İyi (B, 70-84, 4), Orta (C, 55-69, 3) ya da Geçer (D, 45-54, 2) notu alan öğrenci o dersten geçmiş sayılır. Derste başarısız olan öğrenciye Geçmez (E, 0-44, 1) notu verilir.

Üniversiteye girmek isteyen öğrenci, Fen ve Mühendislik Bilimleri, İktisadi ve Sosyal Bilimler ile Yabancı Diller'den oluşan üç ana alanda tercih yapmaktadır. Öğrenci hangi alandan mezun olursa olsun üniversite sınavında istediği temel alanı seçebilir. Ancak, öğrenimi sırasında seçmeli derslerini üniversitede girmek istediği alandan seçen öğrencinin sınavda başarılı olma olasılığı artmaktadır. Bu nedenle, öğrencinin I. dönemde hangi mesleğe yöneleceğine karar verip dersleri ona göre seçmesi onun yararına olmaktadır.

Olumlu-olumsuz yanları: Bu sistemin olumlu yanları şöyle özetlenebilir. Öğretmen öğrenciyi sınıfta bırakmakla korkutamayacaktır. Yeterli sayıda seçmeli dersler bulunduğunda öğrenci ilgi duyduğu derslerde daha sağlıklı bir seçim yapabilecektir; ders seçiminde de olsa öğrencinin zaman zaman kendi geleceğiyle ilgili kararlar vermesi kişiliğinin gelişmesine yardım edecektir; yalnızca başarılı olunmayan dersin tekrarı büyük bir tasarruf sağlayacaktır; başarısızlık nedeniyle okuldan ayrılmak gündem-

den çıkacaktır; bilgili ve ilgili danışman öğretmenlerle öğrenci daha yakından izlenebilecek, olası sorunlara zaman geçirmeden çözüm aranabilecektir.

Yeni düzenleme, gerekli önlemler alınmadan ve hazırlık yapılmadan kısa sürede yürürlüğe girdiği için kimi olumsuzluklardan da söz edilebilir. Bu düzenlemenin uygulanmasıyla ilgili yönetmeliğin sık sık değişmesi uygulamada hâlâ aksaklıklar olduğunu göstermektedir. Pek çok okulda ders açmak için sınıf, ders verecek öğretmen yoktur. Olanakları çok olan kimi özel okullarda bile seçmeli dersler yerine paket programlar sunulmakta, öğrenci ders seçme yerine o paketteki dersleri almak zorunda kalmaktadır. Ders yükü fazla olan öğretmenlerin başarılı bir danışman öğretmen olması kolay olmayabilir. Rehberlik hizmetlerinin olmadığı ya da yetersiz kaldığı okullarda, hele velinin ilgisiz kaldığı durumlarda, bu sistem öğrencinin aleyhine işleyebilir. İki kez başarısız olunan ortak ders yerine bir seçmeli ders alınması, öğrenciye daha kolay yoldan diploma aldırırken, ortak derslerle ilgili soruların çoğunlukta olduğu ÖSS ve ÖYS'de öğrencinin başarısızlığına yol açabilir. Başarısızlık durumunda bu dersin en çok iki kez tekrarlanması kimi derslerde ve kimi okullarda öğrenciyi tembelliğe ve öğretmeni de bol not vermeye itebilir. Beş üzerinden yapılan değerlendirmede 2 notunun geçerli sayılması, başarı düzeyi düşük ve bilgi birikimi yetersiz olan mezunlar ordusuna neden olabilir. Üniversite kapıları ne istediğini bilen öğrencilerle, bilinçli velilerin çocuklarına daha çok açılırken diğerlerine kapanabilir.

Seçme sınavları

Ders geçme, sınıf geçme, bütünleme ve dışarıdan bitirme türü sınavlar yanında sınırlı öğrenim olanaklarını kullanabilecek olanları belirleyen, ilkokul sonunda, ortaokul sonunda ve ara sınıflarında parasız yatılı ve bursluluk sınavları ile Anadolu liseleri, meslek liseleri ve fen liselerine giriş sınavları vardır. Bu sınavlar Milli Eğitim Bakanlığı'nca hazırlanıp değer-

İlköğretim

FATMA GÖK

1973 yılında kabul edilen 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'na göre ilkokul ile ortaokul dönemini kapsayan ve zorunlu olan eğitime temel eğitim denmektedir. Bu deyim 1980'lerde ilköğretim olarak değiştirilmiştir.

Eğitim ve öğretimin temeli ilköğretimdir. İlköğretim bir yandan öğrencilerde temel bilişsel becerileri, diğer taraftan o toplumdaki değer ve tutumları geliştirmeyi amaçlar. Türkiye'de beş yıllık eğitim 1924 yılından beri bütün vatandaşlar için zorunludur ve devlet okullarında parasızdır. Yani ilköğretimin diğer bütün eğitim basamaklarından ayrıcalıklı bir niteliği vardır. Çünkü eşitlik sağlayıcı, cinsiyetçi değerleri sarsıcı potansiyeli vardır. Ancak sınıflı ve cinsiyetçi toplumun bir parçası olarak var olan okullarda çoğunlukla bu potansiyelin gerçekleşmesi için gereken özen ve gayret gösterilmez. Çocuklar ilköğretimde toplumun genel kültürel değerlerinin aktarılması ve benimsetilmesiyle ve yasalarla belirlenmiş müfredatı işlemekle yükümlü öğretmenler yoluyla düzene uyumlu hale getirilirler. Dolayısıyla, ilköğretimin herhangi bir toplumda hakim ideolojinin yeniden üretiminin gerçekleşmesinde çok özel bir konumu vardır.

Türkiye'de beş yıllık ilköğretim sorunu bugüne kadar çözülememiştir. Anayasanın zorunlu kılmasına rağmen okullaşma doğu illeri, kırsal kesim, emekçi sınıflar, kadınlar aleyhine olarak yüzde yüz gerçekleşmemiştir. Genel okur-yazarlık oranı 1990-1991 öğretim yılında 6 yaş üstü nüfus için % 89.4'dür. Özel okulların toplam il-

TABLO 1
RESMİ OKULLARDAKİ SAYISAL GELİŞMELER

	1979-1980		1989-1990	
Okullar	**Okul**	**Öğrenci**	**Okul**	**Öğrenci**
Okulöncesi	11	1,145	3,374	103,105
İlkokul	44,178	8,597,371	50,860	6,772,605
Yatılı İlkokul	79	125,576	107	26,179
Ortaokul	3,943	1,440,569	5,146	1,892,606
Yatılı Ort.	62	7,646	107	31,963
İmam Hatip Ort.	339	130,072	382	189,786
Meslek Ort.	238	29,203	419	62,967
Yat. Mes. Ort.	–	4,841	–	8,044

Kaynak: DİE, 1981, 1982, 1991.

→

lendirilir. İsteyen özel okullar da biraraya gelip kendi seçme sınavlarını yapmaktadırlar. Lise mezunları da üniversiteye girmek için Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi'nce hazırlanan Öğrenci Seçme Sınavı (ÖSS) ile Öğrenci Yerleştirme Sınavı'nı (ÖYS) geçmek zorundadırlar.

Kimilerine göre, olanaklar kısıtlı olunca bu olanakları başarılı olacakların kullanması gerekir. Kimilerine göre de, sınavlar seçkinlerin eğitimi için bir kılıftır. İlkokula kura ile giren öğrenciler de sınavla girmiş öğrenciler gibi öğrenimlerinde başarılı oluyorsa, ÖYS'deki sonuca göre Türkiye'de başarılı olamayacağı söylenen (Türkiye'de bir yerde okumayı hak etmeyen) bir öğrenci yurt dışına özel dövizli öğrenci olarak gidebildiği zaman öğrenimini başarıyla tamamlıyorsa, bu sınavlar hak edeni ve girdiği okulda başarılı olacakları belirlemiyor demektir.

Kimi bilim adamları sınavların zihin yetenekleri yüksek ve bu yetenekleri kullanarak bilgi düzeyini artırmış mezunları seçtiğini söylerken, kimileri de sınavlarda uygulanan testlerin başarıyı belirleyecek güce sahip olamayacağını vurgulamaktadır.

Sorunlar: Sınavların eğitim sistemimize getirdiği pek çok sorun vardır. Bu sorunları şöyle özetlemek olasıdır.

• Özellikle ilkokul sonu sınavları öğrencilerinin herhangi bir rehberlik hizmeti alamadığı, kendini, çevresini ve dünyayı yeteri kadar tanıma olanağı bulamadığı bir yaşta yapılmaktadır. Bu bakımdan sınavlar, öğrenciler yanında ana babaların da yarışmasına dönüşmektedir.

• Psikologların belirttiğine göre sınavlar çocukta, başarılı olamama korkusu, sınav kaygısı yaratmakta ve bu durum çocuğun psikolojik gelişimine olumsuz yönde etki etmektedir. İlkokul çocuğunun doğal gereksinimi olan oyun zamanı bile sınavlara hazırlanma pahasına yok edilmektedir.

• Sınav sisteminde sık sık değişiklik yapılması kimi zaman kargaşaya yol açarken kimi kesimlerin de aleyhine işlemektedir. Örneğin, tek bir sınav olarak yürütülen, öğrencinin 3 Anadolu lisesi ile üç özel lise seçebil-

kokullara oranı % 1.5 kadar olmasına karşılık etkileri kamuoyunda devlet okullarından daha çok ağırlıklıdır.

Okul programları ne çocukların gereksinimlerini karşılamakta ne de onları yaşama hazırlamaktadır. Özürlülerin çoğuna herhangi bir eğitsel hizmet verilememektedir. Kimi yörelerde ve Güneydoğu'da okullar kapatılmaktadır. Güneydoğu'da kapatılan okul sayısı 1500'ü bulmaktadır.

Bu durumda çözüm olabilecek yatılı bölge okulu uygulamasına da önem verilmemektedir. Binlerce ilkokulun kapanmasına karşın ilkokul düzeyinde parasız yatılı okuyan öğrenci sayılarının 10 yılda pek değişmediği görülmektedir (Bkz. Tablo 1).

1992-1993 ders yılında kentlerdeki ilkokulların yüzde 55.2'si, kırsal kesimlerdeki ilkokulların ise yüzde 13.6'sı ikili öğretim yapan okullardır. Yine bu dönemlerde köy okullarının yüzde 37.2'si tek derslikli ve tek öğretmenlidir. Köy öğretmenlerinin yüzde 48.2'si birleştirilmiş sınıflarda ders vermektedir. İlköğretimin ikinci kademesine gelince, ortaokullar hâlâ ortaöğretimin klasik eğitim veren birinci kademesi durumundadırlar. İlkokulu bitiren öğrencilerin yüzde 38'i ortaokula gidememektedir. Ortaokullar kasabalara ve köylere yayılmakla birlikte işlevsel değillerdir ve genelde plansız olarak açılmışlardır. Ortaokullarda okullaşma oranı 1993'te ancak yüzde 62.3'tür. Kızlar için bu oran kentlerde toplamın yüzde 38.1'i ve kırsal alanlarda ise yüzde 28.4'ü kadardır.

1960'larda 7. Millî Eğitim Şurası'nda benimsenen meslek ortaokullarının kaldırılması görüşü, 1970'lerde imam hatip okulları dışında gerçekleştirilme yoluna girmiş, ancak 1980'lerde yeniden meslek ortaokullarının açılmasına başlanmıştır. Bir öğrencinin 5 yıllık ilkokul öğrenimi sırasında, hâlâ bu öğrencilerin yüzde 96'sının okulöncesi eğitimden geçmediği ve yine yüzde 99'unun okullarda herhangi bir rehberlik ve danışmanlık hizmeti almadıkları gerçeği gözönüne alındığında, kendini, ilgilerini, istek ve yeteneklerini, çevresini ve meslekleri tanımadan seçim yapması sağlıklı ve gerçekçi olmamakta, çocuklar genelde ailelerinin istediği yönde öğrenime yönelmektedirler.

1980'lerin sonunda, gerek ekonomik gelişmenin gereksinim duyduğu asgari düzeyde eğitilmiş insan gücünün yetiştirilmesi, gerekse Avrupa Birliği'ne katılma çabasıyla ülkenin öğrenim düzeyini yüksek göstermek amacıyla, zorunlu eğitimin 8 yıla çıkarılmasına karar verilmiştir.

Son yıllarda ilkokulu ve ortaokulu, I. kademe ve II. kademe adıyla bütünleştiren ilköğretim okulları açılmaktadır. Ancak, 8 yıllık zorunlu eğitim ile öğrenci seçme sınavını 5 yıllık öğrenim sonunda yapan okullarda bu uygulamanın nasıl bağdaştırılacağı açık değildir. Zorunlu eğitimin 8 yıl olması her öğrencinin benzer nitelikteki eğitim ortamlarında eşdeğer bir öğrenim görmesi demektir ve bunun ortak koşullarının yaratılması gerekir. Bu yönde bir gelişme görünmemektedir.

ABC ARŞİVİ

Üniversite sınavlarına her yıl artan sayıda kişinin başvurması 80'lerde Türkiye'nin değişen yaşam koşullarının da bir göstergesiydi aslında. Her yıl bir milyona varan genç kendisine daha iyi bir gelecek hazırlamak amacıyla bu eleme sistemine girdi ve önemlice bir kısmı ya istediği bölümü kazanamadı ya da "dışarıda kaldı."

diği Anadolu liseleri ve özel liseler sınavı 1988 yılında ikiye ayrılmıştır. Bu düzenleme, kayıt sırasında büyük karmaşalara yol açmaktadır, özel okullara başvuranların bir Anadolu lisesini kazanma şansını daha çok artırmaktadır. Başka bir örnek ise ÖYS'de bir dönemde lisede dereceye girenlere ek puanlar verilirken bir başka dönemde okul başarısına göre bir puan verilmesi, bu puanların hemen her yıl değişmesidir.

• Sınavlarda belirli bir bilgi düzeyi aranmamakta, sınava girenler arasında aldıkları notlara göre bir sıralama yapılmaktadır. Söz gelimi 100 üzerinden 50 alanın geçebileceği bir başarı sınavının olması durumunda kazanamayacak pek çok öğrenci sıralama yapıldığı için başarılı sayılmaktadır.

• Sınavlar, kayıtsız ekonomiye giren özel dersler ile dersane sektörünün gelişmesine yaramaktadır. Dersanelere gidenler ilkokulu bitirenler arasında 100.000'i, lise sonda ise 200.000'i bulmaktadır. Özel ders alanların sayısı ise belirsiz olmakla birlikte bu rakamlara yakın olacağı düşünülmektedir.

• Sınavlara katılacak öğrenci ile öğrenci velisi için, öğrenme ikinci plana düşmekte, sınavda başarılı olmak önem kazanmaktadır. Bu durumda anlamak değil bellemek, sınav sorusunu çözmek değil sorudaki doğru seçeneği en kısa zamanda bulmak, bu beceriyi geliştirici çalışma yapmak ve okul yerine dersaneye ağırlık vermek önem kazanmaktadır. Başarı önemli olunca sorgulama, çözümleme ve iletişim becerileri kolay kolay gelişmemektedir.

• Yeteri kadar bilinçlenmeden ilkokul sonda okul seçme durumunda kalan öğrenci, lise sonda da yine yeteri kadar bilinçlenmeden üniversitede alan seçme durumunda kalmaktadır. Sınavlar öğrencinin bir önceki düzeydeki bilgi birikimini ölçtüğünden öğrencinin hangi alanda daha başarılı olacağını belirlememektedir. Çoğu kez okul seçiminde başlayan yanlışlık üniversitede alan seçiminde de devam etmektedir. Ailenin ve çevrenin etkisiyle toplumsal ve ekonomik getirisi yüksek alanlara yönlendirilen çocuk öğrenim yaşamında güçlüklerle karşılaşmaktadır.

• Sınavda başarılı olma, özel dersler ve özel dersanelerden yararlanma düzeyiyle doğru orantılı olduğundan, kişinin eğitime yaptığı yatırımla ilişkili olmakta ve genelde bu yatırımı yapabilenlerle sınırlı kalmaktadır. Üniversiteye giriş sınavlarında sırasıyla fen liseleri, özel yabancı liseler, özel Türk liseleri ve Anadolu liselerinin diğerlerine göre daha çok başarılı olmaları bu yatırımın sonucudur.

• Sınavlarda, kimi konulara gereğinden fazla ağırlık verildiği; yanlış sorular-ilgisiz sorular sorulduğu; 30-40 sorudan ancak birkaçını doğru çözenin bile başarılı sayıldığı; kopya çekildiği; bilgi birikiminin sağlıklı olarak ölçülemediği; öğrencinin hangi alanda başarılı olacağının belirlenmediği ve eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanamadığı hemen her sınav döneminde yüksek sesle dile getirilen diğer eleştirilerdir.

KAYNAKÇA

TED, *Yüksek Öğretime Giriş Sorunları* (Yayıma Haz. N. Koç). Ankara: Türk Eğitim Derneği Bilim Dizisi, No: 1, 1978.

Baloğlu, Z. *Türkiye'de Eğitim.* Istanbul: TÜSİAD yayını, 1990

TÜSİAD *Türkiye'de ve Dünyada Yükseköğretim Bilim ve Teknoloji,* İstanbul, TÜSİAD Yayın No: T/94, 6-167, 1994.

Yükseköğretim ve YÖK

FATMA GÖK

Bir eğitim düzeni içinde irdelenmesi en zor olan alt düzen yükseköğretim alanıdır. Bu zorluk bir toplumda genel olarak yükseköğretime özellikle de onun belkemiği olan üniversitelere yüklenen görevlerin ve toplumla üniversite arasındaki ilişkinin oldukça karmaşık olmasından ve çelişkileri de barındırabilmesinden kaynaklanmaktadır. Üniversitelerin içinde varoldukları toplumu analiz edebilen, toplumu dönüştürebilme potansiyeline sahip görüş ve talepleri üretebilen, aydın, özgür ve yaratıcı kadrolar yetiştiren kurumlar olması beklenir.

Yükseköğretim toplumsal işbölümünün bilgi ve beceri gerektiren alanlarına insangücü yetiştirir, yani beşeri sermayeyi en nitelikli düzeyde üretir. Ancak, üniversitenin en önemli işlevi bilimsel bilgi üretmektir. Bu bilimsel bilgi hem bireyleri geliştirir, hem de daha özgür bir toplum ve kültür yaratılmasının önünü açar. Yani üniversite toplumun itici gücüdür, toplumun tümüne katkı yapması beklenir. Bundan dolayı da bir kamu hizmetidir. Yükseköğretimin yukarıda üstlendiği görevleri yerine getirebilmesi için özerk, demokratik ve bilimsel olarak yapılanması gerekir.

Türkiye'de yükseköğretim bu işlevleri yerine getirememekte, toplumun ve eğitim düzeninin en sorunlu alanı olmaya devam etmektedir. 1980 öncesinde, özerk olan üniversiteler ve daha geniş öğrenci kitlesine öğretim sağlayan akademi ve yüksekokulların yanyana yaşadığı ve plansız olarak rastgele büyüdüğü için eleştirilen bir yükseköğretim sistemi vardı. 1970'lerin sonunda Türkiye toplumunun içinde bulunduğu krizi de çok iyi yansıtan, hem bu topluma eklemlenmesinin getirdiği, hem de kendi iç yapısındaki tıkanmalar nedeniyle yükseköğretimde pek çok sorun vardı. Belli ölçülerde çözümler de bulunmaya çalışılıyordu. 1978 yılında Milli Eğitim Bakanlığı'nca hazırlanan "Üniversite Yasa Tasarısı Taslağı" bir reform tasarısı olarak tartışmaya açılmıştı.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Öğrenci gösterilerini "anarşinin başlangıcı" olarak sayan mantık 1980'den sonra öğrenci hareketlerini kontrol altında tutmak için çok çaba gösterdi. Öğrenciler ise bu ortamda ancak 1987 yılından sonra öğrenci dernekleri yasası, harçlara zam gibi konularda seslerini yükseltebildiler.

Eğitim sisteminin yapısı, krizi ve eğitim ideolojisi

FATMA GÖK

Eğitim, bütün toplumlarda, insanların kendilerini en yüksek düzeyde gerçekleştirmelerine yardımcı olacak temel bir hak olarak kabul edilir. Toplumların bu hakkı fırsat ve olanak eşitliği doğrultusunda sağlaması beklenir. Ayrıca, eğitim süreci demokratik ve bilimsel ilkeler doğrultusunda işlemelidir.

Hem resmî sayılara, hem de insanların yetiştirilme dinamiklerine bakıldığında, bu temel hakkın Türkiye'de gerçekleşmediği ve eşitsizliklerin, yetersizliklerin, ayrımcılıkların ve çarpıklıkların boyutunun ne kadar derin olduğu görülebilir. Burada eğitim sisteminin nasıl inceleneceği konusu önemlidir.

Eğitim sistemi iki boyutta incelenebilir. Birincisi, sistemin, geçirdiği evreler, yaygınlaşması, kurumsal yapısı, gelişmişlik düzeyi gibi boyutlarla ilgilidir. İkinci boyut ise eğitim sürecinin özüne, içeriğine ilişkin olarak ve eğitimin toplumsal ve ideolojik işlevleri bağlamında ele alınabilir. Çoğu kez iki boyut birlikte işlemektedir. Ancak, genelde eğitim sisteminin sayılara yansıyan birinci boyutu incelenmekte ikinci boyut ihmal edilmektedir. İkinci boyut ise, her kademede okullara aldığımız çocuklarla bu okullarda neler yapıyoruz, nasıl programlar uygulanıyor ve sonuçta ne nitelikli öğrenciler yetiştiriyoruz, hangi değer sistemlerini, davranışları kazandırmayı amaçlıyoruz, bu değer sistemlerini ve davranışları kazandırmakta başarılı mıyız gibi soruları sorduğumuzda karşılaştığımız manzaradır.

Türkiye'de eğitim sisteminin formel yapısı dünyadaki diğer ülkelerden pek farklı değildir. Yaş gruplarına göre:

1. 4-6 yaş çocukları için okul öncesi eğitim kuruluşları,
2. 6-15 yaş grubu çocuklar için (6-11 dönemi zorunlu olan iki kademeli ilköğretim),
3. 15-18 yaş grubu için ortaöğretim ve,
4. 18'den büyükler için de yükseköğretim kurumları vardır.

Bu eğitim yapısının en belirgin özelliklerini şöyle sıralayabiliriz.

Nüfusun yaklaşık yarısının 25 yaş ve altında olduğu Türkiye'de okullaşma oranları okul öncesi eğitimde yüzde 4, ilköğretimde yüzde 80, ortaöğretimde yüzde 40, yükseköğretimde yüzde 10 dolaylarındadır. Eğitim sistemine bütün çocuklar eşit olarak girememekte, sistem içinde eşit eğitim alamamakta ve eşit olarak mezun olamamaktadırlar. Sistem belli sınıfların ve grupların, erkeklerin ve belli yerlerde yaşayanların lehine çalışmaktadır.

İlk bakışta çok çarpıcı görünen bu eşitsiz gelişme kendiliğinden olmamaktadır. Çoğu kez bilinçli bir biçimde uygulanan sosyal, ekonomik ve kültürel politikaların doğal sonucudur. Eğitimin toplumsal işlevi incelendiğinde bu eşitsizliklerin ve çarpıklıkların, Türkiye'deki kapitalist gelişme dinamikleri, darboğazları ve krizleriyle ilişkili olduğu görülmektedir.

Eğitim süreci, kapitalist toplumda parçası olduğu toplumsal yapıyı yeniden üreten en önemli araçlardan ve alanlardan biridir. Eğitim sürecinde bireyler toplumsal işbölümünün çeşitli konumları için seçilmekte ve yetiştirilmektedirler. Ekonomistlerin söylemiyle "toplumun insan gücü gereksinimi" bu yolla giderilmektedir. Seçim ve yetiştirme sırasında toplumsal yapının beklentilerine uygun özelliklerin gerçekleştirilmesine özen gösterilmekte ve eğitim süreci bu yapının uzun ömürlü kılınmasını sağlamaktadır. Bu da bir bakıma, var olan toplumsal işbölümünün yasal, doğal ve hatta kaçınılmaz olduğu görüşünün bir kuşaktan öteki kuşağa aktarılması anlamına gelmektedir. Toplumsal düzenin kültürel, siyasal, vb. değerleri de eğitim yoluyla aktarılarak bireylerin verili topluma uyumları gerçekleştirilmektedir. Böylece toplumsal konumların yalnızca bireyin yetenek ve becerilerine göre belirlendiği görüşü yerleştirilmiş olmaktadır. Ekonomik yapının olabildiğince aksamadan işlemesi için gereken davranış ve becerilerin genç kuşaklara aktarılışı, sınıf ve cinsiyete dayalı ayrıcalıkları doğal ve haklı gösteren ideolojik donanımın kazandırılması ile birlikte gerçekleştirilir. Dolayısıyla, aynı okula giden çocuklar, eğitim sonunda değişik toplumsal konumlara hazırlanmış olarak mezun olurlar.

Türk eğitim sisteminin işlevleri de yukarıda değinilen işlevlere benzemektedir. 1993 yılında 73 bin dolayında okulu 14 milyon dolayında öğrencisi ve 500 bin dolayında da öğretmeni bulunan sistem pek çok sorunla da iç içedir. Okullaşma oranları gelişmiş ülkelerin çok gerisinde kalmaktadır. Okul öncesinde kimi ülkelerde yüzde 100'e varan okullaşma oranı ülkemizde ancak yüzde 4'e ulaşmaktadır. Öğrenciye rehberlik hizmeti verilememektedir. Okul programları öğrenciyi yaşama hazırlayamamaktadır. Eğitim-öğretim süreci öğrenciye bağımsız düşünme, soru sorma, araştırma ve

→

kendi kendine öğrenme becerileri ile demokratik tutum ve davranışlar kazandıramamakta, öğrencinin kendi yetenekleri doğrultusunda gelişmesine olanak verememektedir. Sistem genelde varlıklı aile çocukları yararına çalışmaktadır. Dinci eğitimdeki gelişmeler öğretim birliğini tehdit eder duruma gelmektedir. Öğretmenler geçim sıkıntısı ya da güven korkusu çekmekte, baskıcı ve katı yönetim sürecinde eğitsel kararlardan uzak tutulmaktadır. Öğretmenlerin dernekleşmesi ve sendikal hareketleri engellenmektedir.

24 Ocak 1980 kararları ve 12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrası hakim olan sosyal, ekonomik ve kültürel yeniden yapılanma anlayışı eğitimin ilkokuldan başlayarak her kademesini derinden etkilemiştir. Örneğin, din dersleri zorunlu hale getirilmiş, eğitimin içeriği milliyetçi, dinci, tutucu ve fütuhatçı Türk-İslâm sentezi doğrultusunda belirlenmeye başlamıştır.

Eğitime genel bütçeden ayrılan paylar yetersiz düzeyde kalmaktadır. Millî Eğitim Bakanlığı bütçesi, ücretlerle bakım ve onarım giderlerini bile güçlükle karşılamakta, yeni yatırımlara yetmemektedir. Bütçe payının düşük tutulması özel okul sayısının artmasına yol açmakta ve kaynak yok söylemleri paralı eğitim düşüncesinin benimsetilmesini kolaylaştırmaktadır. 12 Eylül döneminde bakanlığa ek kaynak yaratma amacıyla her ilde Millî Eğitim Vakfı kurulmaya başlanmıştır. Bu yolla, yeterince kaynak yaratılmamışsa da, pek çok okula, ödemesi gereken vergiyi vermeyip okula tamirat yaptıranların adı verilmiştir.

Ders kitapları toplumun gerçek yapısını yansıtmaktan uzaktır. Kitaplarda etnik, dini ve kültürel farklılıklar ve zenginlikler gözardı edilmekte, ülkedeki yöresel farklılıklar bitki örtüsündeki farklılıklara indirgenmektedir. Örneğin ilkokul Türkçe 1 kitabı sanki ülkede Türkçe'den başka dil konuşulmadığı, sosyal ve ekonomik düzeyde farklılıkların olmadığı havasını yaratmaktadır.

Eğitim sisteminde kadınlar aleyhine iki tür cinsiyet kökenli ayırımcılık görülmektedir. Birincisi, kadınların eğitim sisteminin her kademesindeki katılımlarının erkeklere göre çok daha az olmasıdır. İkinci tür ayırımcılık ise, okullardaki eğitimin içeriği, bilgilerin aktarılış biçimi ve öğretmen davranışları yoluyla yapılmaktadır.

Özel dershaneler ise eğitim sisteminin çarpıklığının bir göstergesidir. Dershanelerin ana işlevi, çocukları seçme sınavına hazırlamaktır. Sınırlı yeri olan kurumlara (üniversitelere, Anadolu Liselerine) çok sayıda başvuru olmaktadır. Dershaneye katılanların o sınırlı yeri kapma şansı artmaktadır. Bu ilişki güçlendikçe dershane ücreti artmakta, dershane sayısı çoğalmakta, dershanenin yetmediği yerde ya da dershaneye destek olmak üzere devreye saati milyonları bulan özel dersler girmektedir. Bu süreç, öğrencinin sosyal ve ekonomik durumuna göre yeniden elenmesine ya da seçkin sınıfa kazandırılmasına yardımcı olmaktadır. Öğrencilerin gözde okullara girebilme şanslarını artırmak için neredeyse zorunlu olarak katıldıkları bu "dershane" sürecinin onlarda yarattığı baskı ve ruhsal bunalım da bu işlevin ilk anda görünmeyen sonucudur.

Son yıllarda özel okul sayıları da artmaktadır. Özel okulların müşterisini artırmak istercesine devlet giderek paralı eğitime yönelmektedir. Yıllardır burs ve kredi olanaklarını yeterince geliştiremeyen devlet, paralı eğitimle bir bakıma dar gelirlilerin öğrenim görme şanslarını azaltmaktadır.

İLETİŞİM ARŞİVİ

1990'lara doğru değişen "siyasal pazarlama" yöntemi, ilçelere il olma sözü vermenin yanısıra birçok il ve ilçeye de üniversite, fakülte, yüksekokul kurma vaadiyle de yürüdü. Bunun sonucunda eğitim ve altyapı açısından yetersiz fakülte ve yüksek okullar neredeyse sadece oy toplama amacına hizmet için kuruldu.

12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra ise yükseköğretim, Yükseköğretim Kurulu (YÖK)'nun merkezi otoritesine bağlanmıştır. 1981 sonrası Yükseköğretimde artık YÖK düzeni hakimdir. 1981 yılında çıkarılan 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunuyla, 12 Eylül rejiminin 1982 Anayasası diğer eğitim basamaklarında gözlemlendiği gibi yükseköğretim alanını da ekonomik ve siyasal yetkileri elinde tutan güçlerin eline bırakmıştır. Yükseköğretim, YÖK kanalıyla iktidarın bir baskı ve denetim aracı olarak kullanılmaktadır. 1960'lı yıllarda gelişen özerklik anlayışı bırakılarak "derse girilip çıkılan ve not alınıp verilen, demokratik ve katılımcı süreçlerin kaldırıldığı sık sık çıkarılan öğrenci aflarıyla sadece eğitimin değil öğretimin bile önemsizleştiği" bir üniversite yaratılmıştır. Baskıcı ve katı YÖK düzeni ile ücret ve kadro sıkıntıları, mahut 1402 sayılı sıkıyönetim yasası uygulamaları, pek çok öğretim elemanını ya meslekten, ya da devlet okulundan uzaklaştırmış, öğretim üyeliğinin çekiciliğini yitirmesine neden olmuştur. Öğretim üyesi yetiştirilmesi için de gerçekçi çabalar gösterilmemiştir.

Bunların doğal sonucu olarak öğrenci niteliği düşmekte, öğrencinin üretken ve araştırıcı olmaması yanında yurt ve dünya sorunlarına ilgisi de giderek azalmaktadır. Hem baskıcı kurumsal yapı, hem de plansız ve kaynak sorunu çözülmeden açılan okullar, üniversiteyi yüksekokul, hatta lise düzeyine indirgemektedir. Yükseköğretimde okullaşma oranı kabul edilemeyecek kadar düşüktür. Ancak bu durum üniversitenin olmazsa olmaz sayılan öğretim üyesi ve diğer şartlarını yerine getirmeden ve çoğu zaman taşra politikasının aracı olarak açılan okullar yoluyla düzeltilmeye çalışılmaktadır. 1992 yılında 21 üniversite ve iki yüksek teknoloji enstitüsü bir anda açılıvermiştir. Bu yeni kurulanlarla birlikte faal üniversite sayısı 60'a çıkmıştır. Parlamentoda 42 yeni üniversite kurulması için kanun tasarısı vardır. Bunların pek çoğu mezunlarının iş bulma şansı az olan tarih, coğrafya ve ilahiyat gibi alanlardan oluşmaktadır.

İLETİŞİM ARŞİVİ

"Üniversitelerde kılık kıyafet düzenlemeleri" her kesimden insanı kapsayabiliyordu. 12 Eylül sonrası dönemde öğretim üyelerinin sakalı sorun olurken, 80'lerin ortalarından itibaren derslere türbanla girilip girilmeyeceği epeyce tartışma yarattı.

Genç nüfusun toplam nüfus içinde geniş bir yer tuttuğu ülkemizde yükseköğretime karşı büyük bir istek vardır. 1992-1993 öğretim yılında, yükseköğretimde okullaşma oranı yüzde 9.9 (açıköğretim de katılırsa % 16) kadardır. Yükseköğretime girmek için başvuran 979,563 adaydan 164 bini açıköğretim olmak üzere 289,628'i (% 30'u) üniversiteye girebilmiştir. Öğretim alanlarına göre 4 yıllık fakülte ve yüksekokullarda öğrenci dağılımı sırasıyla sosyal bilimler (% 28.4), eğitim (% 19.6), mühendislik (% 18.7), sağlık bilimleri (% 12.7), temel bilimler (% 4.2) ve sanat (% 1.7) alanlarında olmaktadır.

Üniversitelerin bilimselliği kadar, üniversitelerde çalışanların kararlara katılımı ve üniversitelerin özerkleşmesi konuları da çok önemlidir. Özellikle 1991 yılından bu yana daha demokratik yükseköğretim yasasının hazırlanacağı oyalamaları sürüp gitmektedir. Hatta, hazırlanan bir yasa önerisi Haziran 1993'ten beri Meclis'te gündeme gelmeyi beklemektedir.

Genel bütçeden yükseköğretime yeterince kaynak aktarılmamaktadır. Ayrılan kaynaklar ise hükümetin politik tercihlerine bağlı olarak kullanılmaktadır. 1984 yılından bu yana, varlıklı ve yoksul ayrımı yapmadan her öğrenciden okuduğu alana göre, giderek artan oranlarda katkı payı adı altında harç alınmaktadır. Kaynak sorununu gidermek üzere kimi üniversiteler için, vakıflaşma yolunu aramak; 3708 sayılı yasa gereği özel statülü sayılıp yönetimlerini Üst Yönetim Kurulu'na devretmek ya da "ne olursa olsun para getirici proje olsun" demek önem kazanmaktadır.

YÖK düzeni ne getirmiştir, daha doğrusu neleri üniversiteden götürmüştür konusu, Türkiye kamuoyu-

İLETİŞİM ARŞİVİ

İhsan Doğramacı, YÖK Başkanı olarak 80'lere damgasını vuran isimlerdendi. Üniversiteleri "denetim" altında tutmak isteyen 12 Eylül zihniyetinin mümtaz bir temsilcisi olan Doğramacı'nın emekli olmasını veya bir şekilde görevden alınmasını bekleyenler hiç de az değildi.

nun demokratikleşme çabalarının bir parçası olarak 1995'lerde hâlâ gündemdedir. YÖK yasasıyla getirilen yükseköğretim sistemi eski sistemin eksik yanlarını düzeltmek bir yana, eski düzenin iyi yanlarını da bozarak değiştirmiştir. YÖK düzenine göre üniversitede çalışanların kendi yöneticilerini seçmelerine son verildi. Üniversitede çalışanlar kimi haklarını kaybettiler. Öğretim üyesi sayısı kadro politikaları ile sınırlandı. Üniversitelilerin siyaset yapması yasaklandı, derneklere girmek özel izine; kılık, kıyafetler yönetmeliklere bağlandı. Öğretim programları tek tip olarak düzenlendi. Üniversitelerin öğrenci sayıları artırılırken, kaynaklar artırılmadı.

YÖK'ün kaldırılacağına, üniversitelerde demokratik yapının oluşturulacağına koalisyon protokolünde yer veren, 1991 yılında kurulan 49. hükümetin ise bu vaadlerini yerine getirmediğini üniversite camiası umutsuzluğa dönüşen bir hayal kırıklığı ile yaşamakta. 49. hükümet ayrıca üniversitelerde demokratik yapının oluşturulacağına dair söz verdi. Bunlar 1991 yılında üniversite elemanlarını heyecanlandırdı ve üniversite içinde çok çeşitli görüşler, yasa tasarıları üretildi.

Hükümet protokolünün açıklanmasından sonra gerek öğretim üye ve elemanları dernekleri, gerekse tek tek üniversiteler içinde hazırlanan ve sayısı doksanlara çıkan üniversite yasa taslakları üzerinde ortak çalışmalar yapıldı. Bu taslaklar Milli Eğitim Bakanlığı'na sunuldu. Bu arada Anayasa'nın 130 ve 131. maddelerinin de değiştirileceğine ilişkin umutları da vardı ve tasarılar buna göre hazırlanmıştı. Anayasa değiştirilmedi, yasa tasarısı da bugüne değin mecliste beklemektedir. 1992 Mayıs-Haziran aylarında kabul edilen bir maddelik yasa ile Cumhurbaşkanının öğretim üyeleri tarafından seçilen üç aday içinden birini rektör seçmesi ve rektörün önerdiği üç dekan adayından birinin YÖK tarafından dekan atanması kabul edildi. Bu kadarlık bir açılım bile üniversitede sınırlı bir demokratikleşme hareketinin önünü açtı, pek çok üniversitede fiili durum yaratılarak diğer yönetici kademeler (Dekan, Bölüm Başkanı v.b.) de seçimle belirlenmeye başlandı. 1992 yılından sonra ise üniversite yasasına ilişkin umutlar karardı. Yükseköğretim anlayışının yeşereceği, akademik bilimsel özgürlüğün olduğu, demokratın ve katılımcı yönetim modellerinin gündeme geleceği yasa da artık beklenmez oldu. Bugün bir Fakülte Dekanı üniversitede yıllarca güç maddi ve manevi koşullar altında özveri ile çalışan bir öğretim üyesine 1983 yılında çıkarılan ve 12 Eylül zihniyetinin ürünü Disiplin Yönetmeliğine dayanarak asılsız soruşturma açabilmekte, ceza verebilmektedir.

Diğer taraftan, demokratik üniversite özlemleri yıkılırken sorunlar hem hükümet ve YÖK hem de medya tarafından ücretlerle sınırlandırılan bir düzeye indirildi. Üniversitede öncelikli bir sorun olan öğretim üyeliği mesleğinin eski saygınlığını yitirmiş olması, maaşlarla ve özlük haklarıyla çok ilişkilidir. Özellikle 5 Nisan kararlarından sonra hem ücretlerde hem de üniversite bütçesinde olan kısıtlamalar neredeyse üniversiteyi temelden yıkacak derecedeydi.

Oysa Türkiye bilgiyi ve teknolojiyi sadece ithal eden değil, üreten bir ülke olmak istiyorsa buna uygun, yeterli kaynakların ayrılması kaçınılmazdır. 1996'lara taşınan ve çözüm bekleyen yukarda kısaca değinilen alanlarda dönüşümleri gerçekleştirmelidir. Yükseköğretimde bilimsel araştırma, inceleme, yayın ve eğitim, öğretimin yan yana yapılabilmesi için gerekli şartlar özenle yaratılmalıdır.

İmam-Hatip Liseleri

MÜMTAZ'ER TÜRKÖNE

İmam-Hatip Liseleri, din eğitimi sorununa getirilmiş bir Türk çözümüdür. Orta seviyede din eğitimi veren bu kurumların, İslâm dünyasında benzeri yoktur. Bu okullarda hem dünyevi, hem de dinî ilimler birbirine yakın ağırlıkta okutulmaktadır.

1739 sayılı Millî Eğitim Kanunu'nun 32. maddesinde, İmam-Hatip Liseleri şu şekilde tanımlanmaktadır: ".. İmamlık, hatiplik ve Kur'an Kursu öğreticiliği gibi dinî hizmetlerin yerine getirilmesi ile görevli elemanları yetiştirmek üzere, Millî Eğitim Bakanlığı'nca açılan orta öğretim sistemi içinde hem mesleğe, hem yüksek öğrenime hazırlayıcı programlar uygulayan öğretim kurumları"dır.

Türk Eğitim Sistemi, eğitimin tekliği prensibine dayanır. 1982 Anayasası'nın "İnkılap Kanunları" arasında zikrederek, anayasal düzen içine aldığı, 3 Mart 1340 (1924) tarih ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu, bütün eğitim kurumlarını devlet tekeline alırken 4. maddesinde "Maarif Vekaleti... imamet ve hitabet gibi hidemat-ı dinîyenin ifası vazifesile mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşad edecektir" diyerek, bu kurumlara eğitim sistemi içinde yer vermiştir. Anayasal düzende, devletin "denetim ve gözetimi" dışında din eğitimi yapmak yasaktır. Buna göre, din eğitimi bir özgürlükler alanı değil, "sosyal hak" olarak "eğitim hakkı"na dayalı bir haklar alanı olarak düzenlenmektedir. Genel eğitim sistemi içinde, ilk ve orta dereceli okullarda okutulan "Din Kültürü ve Ahlâk" dersleri; orta seviyede din eğitimi veren İmam-Hatip Liseleri; yüksek din eğitimi veren İlahiyat Fakülteleri; ve örgün eğitim sistemi içinde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yönetilen ve Millî Eğitim Bakanlığı tarafından denetlenen Kur'an Kursları Türkiye'deki din eğitiminin resmî kanallarını oluşturmaktadır.

İmam-Hatip Liseleri, bu eğitim kanalları içinde en fazla tartışılan ve temel siyasî bölünmelerin merkezinde yer alan okullar olarak öne çıkmaktadır.

Tarihçe

Abdülhamid döneminde medreselerin adeta kendi hallerinde yok olmaya terk edilmelerinden sonra, 1912'de Evkaf Nazırı olan Mustafa Hayri Efendi, "Islah-ı Medaris Nizamnamesi" çıkartarak, bir reform başlatıyor. Buna göre, İstanbul'daki bütün medreseler Dâr'ul-Hilafet'il-Aliye Medresesi adı altında birleştiriliyor. Bunun, orta, lise ve yüksek kısımları bulunuyor. İstanbul dışındaki medreseler 1914'de Taşra Medreseleri adı altında toplanıyor. Yine bu nizamnameye göre Medrese'tül Vaizîn ve Medrese'tül Eimme ve'l Huteba adıyla iki medrese kuruluyor ve daha sonra Medresetül İrşad adıyla birleştiriliyor. 1923 yılında, bu medreselerin "Hakimiyet-i Milliye Medreseleri"ne dönüştürülmesi projesi üzerinde duruluyor.

1924 yılında çıkartılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile, Taşra medreseleri ve Medrese'tül İrşad'ın yerine

TABLO 1

1994-95 ÖĞRENİM YILI İTİBARİYLE, İMAM-HATİP LİSELERİNDE OKUYAN ÖĞRENCİ SAYISI

	Erkek	Kız	Toplam
İmam-Hatip Orta Kısım	172.058	114.421	286.479
İmam-Hatip Lise Kısmı	107.649	59.183	166.831
TOPLAM	279.707	173.604	453.311

İLETİŞİM ARŞİVİ

İmam Hatip Liseleri, Türkiye'de daha çok İslâmcı akımların gelişimine paralel olarak tartışıldı. Hangi iktidarın zamanında kaç İmam Hatip Lisesi açıldığı polemik konusu yapılırken, Atatürkçü kesim 12 Eylül lideri Kenan Evren'i sık sık bu liselerin çoğalmasına göz yummakla, hattâ teşvik etmekle suçladılar.

İmam-Hatip Mektepleri açılıyor. Din eğitiminde dönüm noktası bu kanundur; medrese geleneği bu kanunla sona ermiş ve İmam-Hatip, İlahiyat gibi yeni kurumlar bu kanunla vücut bulmuştur. Bu kanunla, Şer'iyye ve Evkaf Vekaletine bağlı ve hususî vakıflara ait medrese ve mektepler Maarif Vekaletine bağlanmış ve laik okullar haline getirilmişlerdir.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'ndan sonra açılan İmam-Hatip Mektepleri'nin sayısı 29'dur. Bu mekteplerin tahsil süreleri, ilk eğitim sonrası dört yıl olarak düzenlenmişti. 1925'te 26'ya, 1926'da 20'ye düşen mektep sayısı, 1927'de İstanbul ve Kütahya olmak üzere ikiye düşmüştür. 1930 yılında bunlar da kapatılmıştır. 1930'dan 1947'ye kadar geçen süre bir yokluk dönemidir. Aynı yıllarda, "cenaze defnedecek imam bulamama" şikayetleri, taşradan Ankara'ya yapılan yaygın başvurular arasındadır.

1946 seçimleri sonrasında, 1947 kongresi ile Cumhuriyet Halk Partisi, din eğitimi alanında yeni girişimlerde bulunur. Bunlar arasında, 1949 yılında 10 vilayette, 10 aylık İmam-Hatip kursları açılması da bulunmaktadır.

1950 seçimleri ve Demokrat Parti iktidarı sonrasında 13 Ekim 1951 tarih ve 601 sayılı Müdürler Komisyonu kararı ile, 7 vilayette, birinci devresi dört ikinci devresi üç yıl olan İmam-Hatip okulları açılır. 1958 yılına gelindiğinde bu okulların sayısı 18'e çıkmıştır. 1958 yılına kadar Özel Öğretim Kurumları'na bağlı faaliyette bulunan bu okullar, bu tarihte Orta Öğretim Genel Müdürlüğü'ne, 1961'de yeni kurulan Din Eğitimi Şube Müdürlüğü'ne verilir. 1964'te şube müdürlüğü, genel müdürlüğe dönüşür.

1967 yılında İmam-Hatip Okulu mezunlarına üniversiteye girme hakkı tanınır. 12 Mart Muhtırası'ndan sonra, bu okulların laik eğitimden ayrı eğitim yaptıkları gerekçesi ile orta kısımları kapatılır; böylece bu okullar ortaokula dayalı dört senelik genel ve din kültürü veren okullar haline getirilir. 1973 yılında, 22 yıl kararname ile idare edilen okullar kanunî dayanağa kavuşturulur. 1974-75 yılından itibaren, ortaokullardaki seçmeli dersler yerine Kur'an-ı Kerim, Arapça ve Din dersi okutulan İmam-Hatip ortaokulları açılır. İmam-Hatip Liselerinin bu statüleri bugün de devam etmektedir.

Bu rakamlara, aynı öğrenim yılı için 11.805 Anadolu İmam-Hatip Lisesi (orta ve lise kısım) öğrencisi dahil değildir.

TABLO 2

İMAM-HATİP LİSESİ ÖĞRENCİ SAYILARINDAKİ ARTIŞ

Yıl	Öğrenci Sayısı	Toplam Mesleki ve Teknik Lise Öğrenci Sayısı İçindeki Oranı (%)
1980-1981	62.206	17,5
1981-1982	69.723	19,8
1982-1983	72.793	20,3
1983-1984	76.193	20,2
1984-1985	83.157	20,7
1985-1986	87.560	20,1
1986-1987	89.666	19,3
1987-1988	87.972	17,6
1988-1989	87.079	16,4
1989-1990	92.585	16,1
1990-1991	100.687	15,4
1991-1992	119.285	17,4
1992-1993	142.362	18,9
1993-1994	162.828	20,3

TABLO 3
İMAM-HATİP LİSELERİ ORTA KISIM HAFTALIK DERS ÇİZELGESİ

	SINIFLAR		
DERSLER	**6**	**7**	**8**
Türkçe	6	6	6
Matematik	4	4	4
Fen Bilgisi	4	4	4
Milli Tarih	2	2	–
Milli Coğrafya	2	2	–
Vatandaşlık Bilgileri	–	–	3
T.C. Inkılap Tarihi ve Atatürkçülük	–	–	2
Yabancı Dil	3	3	3
Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi	2	2	2
Resim-İş	1	2	1
Müzik	2	1	1
Beden Eğitimi	2	2	2
Ortak Ders Saatleri Toplamı	28	28	28
Kur'an-ı Kerim	5	5	5
Arapça	3	3	3
TOPLAM	36	36	36

Kaynak: M.E.B.

İmam-Hatip Liseleri öğrenim programları

İmam-Hatip Liseleri bünyesinde bulunan ortaokullarda, genel ortaokul programı aynen, ilave olarak haftada 3 saat Arapça ve 5 saat Kur'an dersi okutulmaktadır. Arapça ve Kur'an dersleri, diğer ortaokullardaki seçmeli derslerle eşit ağırlıktadır. Bu haliyle, İmam-Hatip Ortaokullarını meslek okulu olarak nitelemek doğru değildir.

İmam-Hatip'lerin Lise kısmında, dört yıllık eğitim boyunca 61 saat meslek dersi, 90 saat kültür dersleri okutulmaktadır. 90 saatlik kültür dersi, genel liselerin edebiyat şubelerinde okutulan kültür dersleri ile eşit ağırlıktadır.

MEB verilerine göre, 1994-95 öğrenim yılında 398 İmam-Hatip Lisesi bulunmaktadır. İmam-Hatip Liseleri binalarının büyük kısmı, bu iş için kurulmuş dernekler veya vakıflar tarafından inşa ettirilmiş ve bu amaçla kullanılmak kaydıyla MEB'e tahsis edilmiştir.

Anadolu İmam-Hatip Liseleri

Anadolu Liseleri uygulamasıyla birlikte Anadolu İmam-Hatip Liseleri de açılmıştır. Anadolu İmam-Hatip Liselerinin orta kısmında normal ortaokulunun programı aynen uygulanmakta ve ek olarak Kur'an-ı Kerim, Arapça ve İslâm Dini Esasları zorunlu seçmeli dersler olarak okutulmakta, lise kısmında da İmam-Hatip Lisesi meslek ve kültür dersleri bir ders fazlasıyla aynen yer almaktadır. Yabancı dil ağırlıklı bir okul olduğundan hazırlık sınıfından sonra orta ve lise kısmında yabancı dil saatleri fazladır.

Laik eğitim ve İmam-Hatip Liseleri

İmam-Hatip Liseleri, sayısal artış ile bir meslekî eğitim kurumu olmaktan çıkarak genel eğitim kurumuna dönüşmüştür. İmam-Hatip Liselerinin, laik eğitim düzenini ortadan kaldırdığı iddiaları, bu yüzden ortaya atılmaktadır. Refah Partisi'nin oy artışı ile İmam-Hatip Liselerindeki artış arasında ilişki kuranlar, bu okulların laik devlet için bir tehdit oluşturduğunu söylemektedir. Bazıları ise, İmam-Hatip'lerin aydın din adamı yetiştirdiğini; halkın geniş katılımı ve talebi yanında, başka türlü dikey ilerleme imkânı bulamayan gençlerin bu okullar aracılığı ile mobilizasyonunun sağlandığını ileri sürmektedir. Her haliyle, İmam-Hatip Liseleri, Türkiye'de aktüel siyasî tartışmaların hararetli bir konusunu teşkil etmektedir.

İmam-Hatip Liseleri sorunu, devletin bütün eğitim kurumları bu arada din eğitimi üzerindeki tekelinden kaynaklanmaktadır. Din eğitimi sorununa, bu şekilde getirilmiş, diğer ülkelerde rastlanan bir çözüm yoktur. İslâm aleminde din eğitimi özerktir. Şah dönemi İran'ında olduğu gibi, din eğitimi kurumlarına devlet desteği verilmemektedir. Batı-Hristiyan toplumlarda kiliselere bağlı yürütülen din eğitimi, devletin tamamiyle dışında özerk bir alan kabul edilmektedir. Kilise, genel eğitimin de bir parçasını oluşturmakta, Fransa gibi laikliği vurgulayan ülkelerde bile kilise okullarının genel okullaşma içindeki payı % 15-20 arasında olmaktadır.

Refah Partisi'nin, il il Türkiye ortalamasının üzerinde oy aldığı yerlerde, il nüfusu içinde İmam-Hatip öğrencilerinin oranı, genellikle Türkiye ortalamasının altına düşmektedir. Refah Partisi'nin, illegal din eğitiminin yaygın olarak yapıldığı bölgelerde, özellikle Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da güçlü olduğu gözlenmektedir.

Öbür yandan, vatandaşlar tarafından yaptırılan ve açılmayı bekleyen İmam-Hatip Liseleri, toplumun din eğitimi talebinin bütünüyle karşılanmadığını göstermektedir. Problem, İmam-Hatip Liselerinin din adamı yetiştiren meslek okulları mı, yoksa din eğitimine yer veren genel okullar mı oldukları tartışmasından kaynaklanmaktadır. Fiili durum, İmam-Hatip Liselerinin genel eğitim kurumları haline dönüştüklerini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Bahattin Akşit, "Türkiye'de Islâmî Eğitim: Osmanlı'nın son dönemlerinde Medrese Reformu ve Cumhuriyette İmam-Hatip Okulları", *Çağdaş Türkiye'de İslâm*, Ed. Richard Tapper, Çev. Ö. Arıkan, İstanbul, 1993.

Nahit Dinçer, *İmam-Hatip Okulları Meselesi*, İstanbul, 1974.

İlahiyat Vakfı, *Türkiye'de Birinci Din Eğitimi Semineri*, Ankara, 1981.

Fazlur Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık (İslâm Eğitim Tarihinde Fikrî Bir Geleneğin Değişimi)*, Çev. A.Açıkgenç, H.Kırbaşoğlu, Ankara, 1990.

Enerji

Enerji

ÖMER KULELİ - MURAT GÜLTEKİNGİL

Ç E R Ç E V E Y A Z I

Enerji sektöründe özelleştirme: 3096 sayılı kanun ve uygulaması

☞ Çevre, GAP, Madencilik, Ormancılık, Sanayi

Enerji

ÖMER KULELİ-MURAT GÜLTEKİNGİL

Dünyada enerji

Enerji günlük yaşam için gereklidir. İnsanların gelecekteki mutluluğu enerjinin değişik kaynaklardan, güvenilir ve çevreye en az zarar verecek biçimde, artan miktarlarda, uzun süre sağlanmasına bağlıdır. Bu nedenle enerjinin uluslararası seyri tüm dünyada dikkatle izlenip irdeleniyor. Uluslararası Enerji Ajansı, AET Enerji Müdürlüğü, Dünya Enerji Konseyi gibi uluslararası kurumlar tüm devletlerle sürekli bilgi alışverişindeler, politikalara yön vermeye çalışıyorlar. Birleşmiş Milletler daha çok bilgi deposu gibi çalışıyor, ancak son zamanlarda Norveç'li Brundlant'ın adı ile birlikte anılan *"Ortak Geleceğimiz"* gibi dikkat çekici bir raporu da hazırlayabiliyor.

Dünyada tüketimin dağılımı

Tablo 1'deki veriler dünyada tüketilen besin, enerji ve önemli malların yoksullar ve varsıllar arasında nasıl dağıldığını göstermektedir.

Kaynakların tüketiminin bu denli eşitsiz dağılımını en belirgin olarak enerji kesiminde görüyoruz. Sanayileşme, kentleşme ve sosyal refahın artışı dünyanın belirli yörelerinde enerji tüketimini çok artırmış, sonuçta kısıtlı enerji kaynaklarının insanlara dağıtımında korkunç adaletsiz bir durum ortaya çıkmıştır. Dünyadaki enerjinin 3/4'ünü nüfusun 1/5'i tüketmektedir. Dünya nüfusunun % 74'ü enerjinin % 20'sini tüketip kâğıdın % 15'ini okuyorsa kimsenin yorum yapmak için fazlaca düşünmesine gerek yoktur.

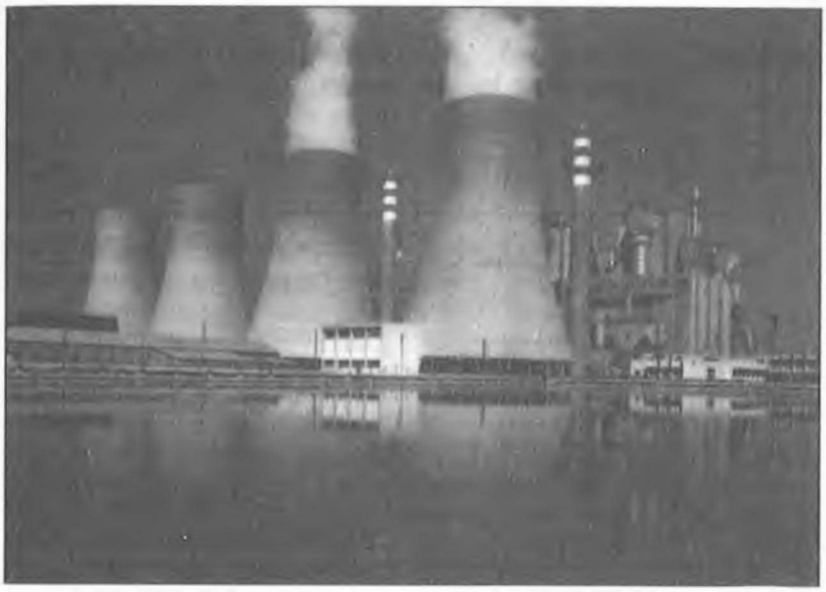
Dünyada enerji sistemi

Dünya Enerji Konseyi öngörülerine göre 1985-2020 arasında dünya enerji tüketimi % 50-75 arasında artacaktır. WEC'ye göre 1960-2020 döneminde istemin 3 kat artması (1960'da 3.5 GTEP, 2020'de 12-13 GTEP) karşı karşıya olduğumuz sorunun büyüklüğünü açıkça göstermektedir. Buna karşın son yıllarda gözlemlenen gerçek tüketim ve yeni yapılan istem artış öngörüleri de bizi bir ölçede iyimserliğe yöneltmektedir. 1960-75 döneminde % 4.6 olan birincil enerji tüketim artışı 80'li yıllarda % 1.8'e düşmüştür. 2000'li yıllarda artış hızı en çok % 1.6, daha büyük bir olasılıkla % 1.3 dolayında olacaktır. Son yıllarda enerji tüketiminin artış hızının düşürülmesindeki ana etken enerjinin çok büyük bölümünü tüketen sanayileşmiş ülkelerde sağlanan tasarruflardır. 1973 ile

TABLO 1

DÜNYADA TÜKETİM DAĞILIMI, 1980-82 ORTALAMALARI

Tüketilen	Kişi Başına Tüketim Birim	Gelişmiş Ülkeler Nüfusun % 26'sı		Gelişmekte Olanlar Nüfusun % 74'ü	
		Dünya Tüketim Payı (%)	Kişi Başına Tüketim	Dünya Tüketim Payı (%)	Kişi Başına Tüketim
Besin					
Kalori	kcal/gün	34	3395	66	2389
Protein	g/gün	38	99	62	58
Yağ	g/gün	53	127	47	40
Kâğıt	kg/yıl	85	123	15	8
Çelik	kg/yıl	79	455	21	43
Diğer Metaller	kg/yıl	86	26	14	2
ENERJİ	MTEP/yıl	80	4.1	20	0.4

İLETİŞİM ARŞİVİ

1984 yılında işletmeye açılan Afşin-Elbistan santrali halen Türkiye'nin en büyük termik santrali. İlk yıllarda kömür kalitesinden kaynaklanan sorunlar daha sonra giderildi.

karşılaştırıldığında 1985'te 1 GTEP enerji, başka bir deyişle tüketimin % 15'i, daha ileri teknoloji kullanarak tasarruf edilmiştir, 2020 yılında yapılacak tasarrufun 1973 yılına oranla 6-10 GTEP olabileceği tahmin edilmektedir.

Enerji yeğinliği

Çağdaş toplumlarda enerji kullanım verimliği arttıkça enerji kullanım yeğinliği de azalmaktadır. "Enerji Yeğinliği" son yıllarda sık kullanılan bir tür verimlilik tanımıdır, ülke ekonomisinin bir birim GSMH artışı sağlamak için ne kadar enerji kullandığını gösterir. Ülkedeki kişi başına enerji tüketimini o ülkenin ulusal gelirine bölerek elde edilir, birimi KEP/USD (kg eşdeğer petrol/dolar cinsinden GSMH)'dır. Ulusal enerji tüketim değerleri her ülkede oldukça güvenilir ve ortak birimlerle ölçülebilirken GSMH'nın aynı güvenilirlikle hesaplanabildiğini kabul etmek zordur.

Geleneksel yakıtlara bağımlı olsalar da geri ekonomilerin enerji yeğinlikleri yüksektir; çünkü bu ekonomilerde hangi yakıt varsa o kullanılır. Ülkeler sanayileştikçe birim gelire düşen ticari yakıt büyümekte, ancak toplam enerji yeğinliği azalmaktadır. Bu kısıtlamaya karşın gene de enerji yeğinliği şimdilik elimizdeki en anlamlı ölçütlerden biridir.

Kişi başına tüketim

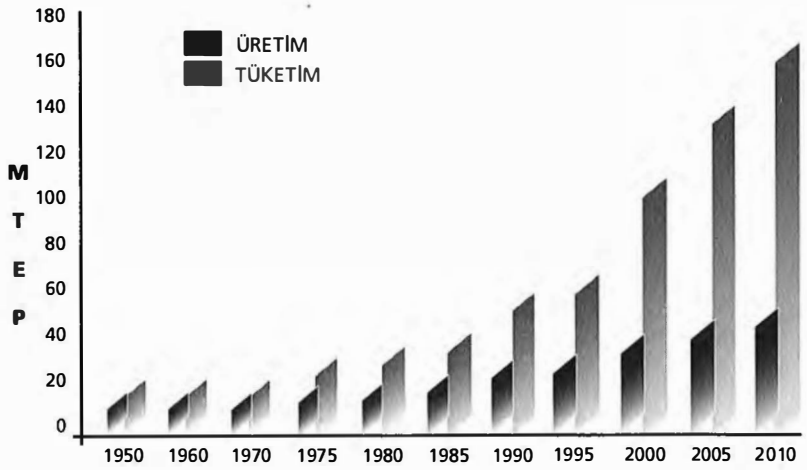
Tasarrufun artması ve enerji yeğinliğinin azalması sonucu kişi başına enerji tüketiminde de 2020'ye dek fazlaca bir değişme olmayacaktır. 1989'da 1.6 TEP/adam-yıl olan dünya ortalama enerji tüketiminin 2020'de de bu değerde kalacağı öngörülmektedir. Halen kişi başına tüketim Kuzey ülkelerinde 4.2 TEP/adam-yıl iken yoksul ülkelerde (Güney'de) bu değer 0.5'tir. Tüketimin gelişmesinde varsıllar ile yoksulların arasındaki fark dikkate değer. Bugün var olan 7-8 katlık fark ileride de 6-7 kat olarak var olacaktır. Enerji yeğinliği tüm ülkelerde 1960'dan bu yana düşmektedir, sanayileşmiş, varsıl ülkeler (Kuzey) enerjiyi yoksullara göre çok daha büyük bir verimlilikle kullanmaktadırlar. Bir başka deyişle aynı mallar artık daha az enerji kullanarak üretilmektedir, bu da teknolojinin sürekli geliştirilmesinden kaynaklanmaktadır. 1960'da % 70 olan bu verimlilik farkı 1989'da % 40'tır, 2020 yılına doğru yine sanayileşmiş ülkelerin lehine % 50-80 dolaylarına varacaktır. Çünkü teknoloji geliştirmeye ve yeniliklerin hızla uygulanmasına yönelik yatırımları Kuzey yapmaktadır.

Sanayide daha az enerji ile üretim

Son yıllarda gerçekleştirilen enerji tasarrufu ve verimliliğin artırılması yolundaki gelişmeler çok umut vericidir. Ağır sanayi dalları birim üretim başına tükettikleri enerjiyi önemli ölçüde azaltmayı başarmışlardır. Örneğin demir-çelik üreticileri 1960'da ton başına 10500 kw-saat enerji tüketirlerken 1985'de aynı üretim için bunun % 67'si yeterli oluyordu. Aynı dönemde şeker üretiminde özgül enerji tüketimi % 39, kâğıtta da % 22 azaltılabilmiştir. Gene bu dönemde

TABLO 2
TÜRKİYE'NİN ÖNEMLİ ENERJİ BÜYÜKLÜKLERİ

1973 Enerji Üretimi (MTEP)	16
1993	27
2000 Tahmin	*36*
1973 Enerji Türetimi (MTEP)	25
1993	61
2000	*81*
1973 Enerji İthal Oranı (%)	36
1993	56
2000	*56*
1973 Kişi Başına Toplam Enerji Tüketimi (KEP)	650
1993	1000
2000	*1162*

Şekil 1. Türkiye'de birincil enerji üretimi ve tüketimi

Avrupa ülkelerinde genel enerji verimliliğinin % 16 arttığı gözlemlenmektedir.

Nüfus artışı etkisi

Bugün enerjinin 3/4'ünü nüfusun % 20'si tüketiyor. Güney ülkelerinin kişi başına tüketimleri Kuzey'inkinden 7-8 kat daha azdır. Ne var ki yakın gelecekte bu adaletsiz durumun değişmesi -büyük boyutlu siyasal değişmeler olmazsa- beklenmiyor. Bunun da bir tek açıklaması var: Nüfus artış hızının çok fazla oluşu.. 1985-2020 arasında Kuzey ülkelerinde nüfus yalnızca % 18 artarken Güney ülkelerinin nüfusu % 77 artacaktır. Bir başka deyişle 1985'de yoksullar dünya nüfusunun % 74'ünü oluştururken 2020'de % 81'ini oluşturacaklardır. Özetle dünyada yoksulluk artacaktır.

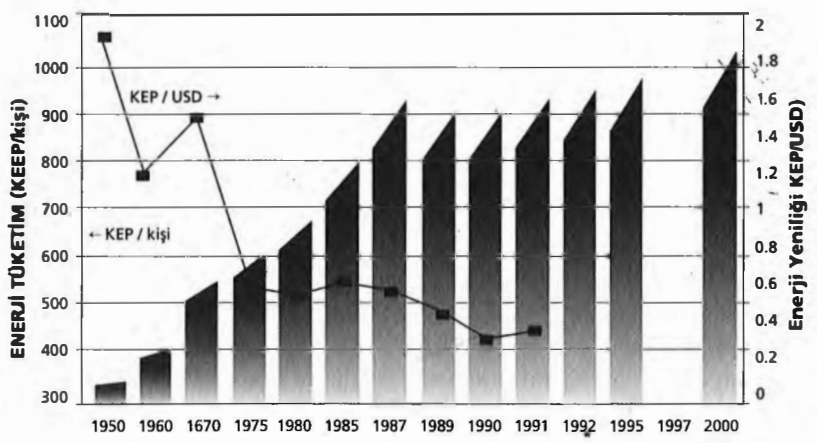
Türkiye: Dünyadaki yerimiz

Halen dünya enerji tüketiminde Türkiye'nin yeri çok küçüktür. Dünya birincil enerji tüketiminde Türkiye'nin payı 1973'te % 0.41, 1985'te % 0.54 idi. Oysa aynı yıl dünya nüfusundaki payımız % 1 idi. 2000 yılında enerji payımızın % 0.8 dolayında olacağı söylenebilir. Birleşmiş Milletler'in 190 ülkeyi kapsayan 1988 yılı istatistiklerine göre ülkemiz ticari enerji üretimi yönünden dünya ülkeleri arasında 43., enerji tüketimi açısından 31., kişi başına tüketimde ise 88. sırada bulunmaktadır. Türkiye enerji durumunun özeti Tablo 2'de, gösterilmiştir. Buradaki en çarpıcı gerçek üretimin tüketimi karşılama oranının giderek düşmesidir (bkz. Şekil 1).

Türkiye'nin yakın geçmişteki enerji tüketiminin dünya ülkeleri ile karşılaştırılması Tablo 3'te gösterilmiştir. Son 20 yıl içinde Türkiye'nin enerji tüketim artışı ile ulusal gelir (GSMH) artışı arasında hemen hemen tam bir eşitlik görülmektedir (bkz. Tablo 4); bu dönemde enerji tüketim artışının GSMH artışına oranı 1.08'dir. Gelişmekte olan pek çok ülke için de durum aynıdır. Halen ticari enerji tüketimi bakımından dünya ortalamasının yarısındayız. Elektrik tüketiminde dünya ortalamasının % 42'sindeyiz.

Türkiye enerji yapısının belirgin özellikleri

• Türkiye'de enerji tüketimi üretimden daha hızlı artmaktadır. 1973-93 döneminde yıllık üretim artışı % 2.7 iken tüketim artışı % 4.6 olmuştur. Yüksek talebi karşılamak için ithal enerji oranı giderek artmaktadır. İthal enerji oranı 1973'te % 36 iken 1993'te % 56 olmuştur. Bu arada enerji ithalinin bileşimi de değişmektedir. 1988'de tüm enerji ithalinin % 82'si petrol iken artan taşkömür ve doğal gaz tüketimi nedeni ile 2000 yılında petrolün payı % 53-55 dolayına inecektir. Türkiye'nin enerji ithalinin faturasının büyüklüğünü anlayabilmek için de petrol, doğal gaz ve kömür ithalinin toplam ithalatın % 40'ı gibi çok yüksek bir b o-

Şekil 2. Türkiye'de enerji yeğinliği ve tüketiminin gelişimi

TABLO 3
TÜRKİYE VE SEÇİLMİŞ KİMİ ÜLKELERDE KİŞİ BAŞINA ENERJİ TÜKETİMİNİN GELİŞMESİ

Ülke	KEP/kişi 1970	KEP/kişi 1990	ENDEKSLER-1990 1970=100	Türkiye=100
DÜNYA	**1209**	**1352**	**112**	**145**
ABD	7476	6970	93	745
SSCB	2809	4684	167	501
S.Arabistan	418	4475	1071	479
İngiltere	3459	3492	101	373
Japonya	2131	2904	136	311
Fransa	2623	2776	106	297
Yunanistan	763	2130	279	228
G.Kore	445	1232	277	158
TÜRKİYE	**541**	**935**	**173**	**100**
Çin H.C.	295	569	193	61
Pakistan	56	194	346	21

yutta (1987-89) olduğunu bilmek yeterlidir..

• Son dönemlerdeki büyük enerji yatırımlarına karşın 1950-90 döneminde kişi başına enerji artış hızı ancak nüfus artış hızına yetişebilmektedir. Hızlı nüfus artışının enerjinin yaşam kalitesini artırıcı yönde kullanılabilmesine çok büyük bir olumsuz etkisi görülmektedir.

• Enerji yeğinliğinin (EY) 1950'de 1.85 KEP/USD'den 1960'da 1.21'e, 1991'de de, 0.36 KEP/USD'ye inmesi enerjinin giderek daha verimli kullanıldığını göstermektedir. Ancak sanayide kullanılan elektriğin çok az olması, hizmet sektörünün 1980-1991 döneminde GSMH'da % 56 pay alması çevrim tesisleri kayıplarının yüksekliği gibi nedenler aslında ülkemizde az enerji gerektiren işlerin yapıldığını göstermektedir (turizm gibi), enerjinin verimli kullanıldığının göstergesi değildir. Bu denli büyük bir verim artışını Kuzey ülkeleri son 30 yılda gerçekleştirememişlerdir.

Sunum ve istem değerleri karşılaştırıldığında taşkömürü ve petrol üretimlerinin sürekli artan istemi karşılayamadığı, bunların kullanıldığı kimi yerlerde son yıllarda kullanıma sunulan doğal gazın ise hemen tamamının dışarıdan alındığı görülmektedir. Doğal gazın tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de kullanım kolaylığı ve çevre dostu özellikleri ile çabuk benimsenmesinin kamuoyuna sempatik geldiği doğruysa da ülke ekonomisine getirdiği yükler de gözden kaçırılmamalıdır, örneğin:

• Doğal gazın yerine geçtiği petrol ürünleri yurtiçinde üretilir. Doğal gazın hızla beyaz ve siyah rafineri ürünlerinin yerine geçmesi bunların yurtiçi pazar durumlarını, giderek üretim programlarını etkiler. Bu da üretim teknolojisi gereklerini, dolayısı ile yeni yatırım gereklerini doğurur.

• Tümü ile dışarıdan alınan doğal gazın yaygınlaşması yurtiçi kaynakların, örneğin linyitlerimizin uygun madencilik teknikleri ile üretilip akışkan yataklı kazanlarda temiz yakılmasını, içlerindeki kükürdün arıtılmasını, gelişmesini engelleyecektir. Türkiye'nin uzun dönemdeki enerji sağlama güvenirliği açısından hiçbir şey öz enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve geliştirilmesinden daha önemli değildir.

• Doğal gaz fiyatları gelecekte petrol fiyatlarından daha çok artabilir, çünkü Kuzey ülkelerinin kendi çevrelerini daha temiz tutmak amacıyla bu kaynağı daha çok tüketecekleri şimdiden bellidir. Piyasa kurallarına göre artacak gaz fiyatlarının Türkiye için de uygun olacağı hiç söylenemez.

Enerji faturamız

Önemle vurgulanması gerekli noktalardan birisi de Türkiye'nin enerji faturasının büyüklüğüdür. Enerji ithaline ödenen bedeli, ithal enerji oranlarını, ikincil enerjiye dönüştürme verimlerini, yitikleri ve yakın geleceğin yansıtımlarını gözeterek yaptığımız hesaplamalar sonucu ulusal enerji faturamızın GSMH'mızın % 7-8 (1988-90) boyutlarında olduğu ortaya çıkmıştır. Toplam enerji bedeli Tablo 5'te gösterilmiştir.

Bu boyutlardaki bir problemin bütçedeki yeri ve finansman politikası açısından önemi tartışılmaz. Enerji projelerinin finansmanı tüm gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de çok zordur. Tüm projelerin kamu eli ile yapılması olanaksızdır. Bu nedenle 1-50 MW büyüklüğündeki elektrik enerjisi üretim projeleri başta olmak üzere enerji tesislerine girdi sağlayan kömür işletmeleri, petrol arama ve üretme, limanlarda stoklama, yükleme/boşaltma gibi tesislerde özel kesimin de enerji üretim ve dağıtma çalışmalarında artan görevler üstlenmesi doğaldır.

Enerji nerelerde kullanılıyor?

Büyük bir enerji açlığı içinde olduğu yıllık % 5 gibi büyük genel enerji ve % 8 gibi elektrik enerjisi artış oranlarından görülen ülkemizde enerjinin kullanıldığı yerler Tablo 6'da gösterilmiştir. Elektrik üretimi sırasında, iç tüketim ve kayıplarla

enerjimizin 1/4'ini yitirmemiz ve hızla sanayileştiği savunulan ülkemizde sanayiin toplam enerjinin ancak % 27'sini, elektrik enerjisinin de % 59'unu (1992) tüketmesi oldukça düşündürücüdür.

Çevrim tesislerinin iç kullanımının ve yurtiçi enerji iletiminin neden olduğu % 25 gibi çok büyük bir yitik oranının, daha doğrusu yararlanma potansiyelinin varlığı Türkiye'de tasarruf alanında yapılacak daha çok işler olduğunu açıkça göstermektedir.

Türkiye'de enerji üretimi

Türkiye'de enerji üretiminin son yarım yüzyıldaki gelişimi Tablo 7'de kaynaklara göre gösterilmiştir. Üretimin belirgin kimi özellikleri şunlardır:

- Üretim son 40 yılda 4.5 kat artmıştır.
- Taşkömürü üretimi düşmekte, linyit üretimi artmaktadır.
- 70'li yıllardaki atılımın sonunda hidrolik enerjinin payı artmaktadır.
- Petrolün zaten çok düşük olan payı giderek azalmaktadır.
- Umut verici doğal gaz üretimi yoktur.
- Odun, Hayvan-Bitki artıkları gibi biyolojik kökenli yenilebilir kaynakların payı azalmaktadır.
- Türkiye'de jeotermal ve yel enerjilerinin kullanımından söz edilemez. Güneş enerjili ısıtma sistemlerinin payı çok azdır, ancak yaygınlaşmaktadır.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Ceyhan nehri üzerinde 1984 yılında işletmeye açılan Aslantaş Hidrolik Santrali'nin yıllık elektrik üretim kapasitesi 569 milyon kwh/yıl'dır.

Kaynaklar

Türkiye enerji kaynaklarının üretim potansiyellerinin kısa irdelenmesi aşağıda yapılmıştır.

Fosil kaynaklar

Taşkömürü: Taşkömürü kaynakları Zonguldak ve çevresinde, Ereğli'den Amasra'ya kadar uzanan bir sahil şeridini kaplamakta olup, görünür 146 milyon ton olmak üzere toplam 1.3 milyar ton rezerv belirlenmiştir. Ayrıca Toroslar ve Diyarbakır dolaylarında 20 milyon ton civarında rezerv bulunduğu tahmin edilmektedir.

Taşkömürü halen en yoğun olarak demir-çelik sektörü (kok fabrikalarında), diğer sanayide, ısınma sektöründe ve az miktarda ulaştırma sektöründe tüketilmektedir. Üretim demir-çelik sanayimizin talebini karşılayamadığından ithal edilmektedir. Hava kirliliğinin yoğun olduğu bazı illerde bu kirliliğin azaltılması amacıyla ısınma sektöründe tüketilmek üzere kömür ithal edilmektedir. İleriki yıllarda tüketim tahminlerinin aynı yapıda olacağı, metalurji sanayiine tahsisin öncelik taşıyacağı, ithal kömür santrallarının Yap-İşlet-Devret formüllerine göre yapılması durumunda santral kullanımlarının artacağı düşünülmektedir.

Üretim tekniğinin geriliği nedeni ile verim düşük ve maliyetler yük-

TABLO 4
TÜRKİYE ENERJİ DOSYASI

Yıllar	Nüfus *Milyon*	Enerji Tüketimi *MTEP*	Kişi Başına Enerji Tüketimi *KEP / kişi*	GSMH *Milyar USD*	Enerji Yeğinliği *KEP/USD*
1950	20.95	6.92	330	3.75	1.85
1960	27.76	11.21	404	9.28	1.21
1970	35.60	19.27	541	13.46	1.43
1975	40.35	28.19	699	44.82	0.63
1980	44.74	33.47	748	59.58	0.56
1985	50.60	40.82	807	69.40	0.59
1990	56.47	52.78	935	153.31	0.34
1995	62.53	64	1024		
2000	69.70	81	1162		

TABLO 5
TÜRKİYE ENERJİ FATURASI

Yıl	1988	1989	1990	1995	2000
Enerji Bedeli	6.9	7	8	14	21

sektir. Bu kaynağı kullanan termik elektrik üretimin yakın gelecekteki artışı gözetilerek yapılan tahminlere göre 2000 yılının tüketimi 1990'ınkinin 3.6-3.8 katı olacaktır (38 milyon ton). Şimdiye dek yapılan tüm çalışmalar üretimin önemli ölçüde artırılamayacağını ortaya koymuştur.

Linyit: Yerli kaynaklarımız içerisinde önemli bir yere sahip olan linyit kömürlerine ülkemizin hemen hemen bütün bölgelerinde rastlanmaktadır. Bilinen linyit varlığımızın en önemlilerini Afşin-Elbistan, Muğla, Soma, Tunçbilek, Seyitömer, Çan, Beypazarı, Bursa, Sivas ve Erzurum havzaları oluşturmaktadır. Görünür 7.3 milyar ton rezervin 3.3 milyarını, 1100 kcal/kg ısıl değere sahip Afşin-Elbistan linyitleri oluşturmaktadır. Rezervlerin önemli bölümünün ısıl değeri düşük, büyük bölümünün de kükürtü yüksektir. 50 milyon ton/yıl (1990) üretimin % 85'i TKİ tarafından, kalanı özel şirketlerce yapılmaktadır. 2000 yılında 85-90 milyon ton olacağı tahmin edilen tüketimin de tamamen yerli kaynaklardan, mevcut maden işletmelerinin geliştirilmesi ile karşılanacağı planlanmaktadır. Linyit üretiminin gelişme potansiyeli büyüktür.

Asfaltit: Asfaltit ve bitümlü şistler Siirt - Şırnak ve Mardin - Silopi havzalarında bulunmakta olup halen 83 milyon ton rezerv belirlenmiştir. 1992 yılında 213 bin ton olarak gerçekleşen üretimin önümüzdeki yıllarda 500 bin tona çıkması programlanmıştır. Linyite benzer biçimde üretilen ve konut yakıt olarak kullanılan asfaltitin yıllık üretimi 0.4 milyon tondur. 1.5 milyar ton rezervi kanıtlanmış bitümlü şistlerimizin henüz ekonomimize hiçbir katma değeri yoktur. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerimizde konut sektöründe, büyük oranda tüketilen asfaltitlerimizin ısıl değerleri yüksektir, küllerinde eser elementler bulunur.

Asfaltit benzeri kaynaklarımızdan bitümlü şistlerin görünür 555 milyon ton, muhtemel 1086 milyon ton olmak üzere toplam 1.6 milyar ton rezervi belirlenmiştir. Şistler Beypazarı, Göynük, Seyitömer, İzmit-Bahçecik, Bilecik-Gölpazarı, Niğde-Ulukışla, Balıkesir-Burhaniye yörelerinde bulunmaktadır.

Petrol: Bilinen rezervler toplamı bir milyar ton dolayındadır; 90'lı yıllardaki üretim 3.5-4 milyon ton/yıl kadardır ki bu da yıllık tüketimin yaklaşık % 15'ini karşılamaktadır. Uzun yıllardır rezerv ve üretim potansiyellerinde gelişme sağlanamamıştır, ikincil üretim yöntemleri ile sağlanan kazançlar sınırlıdır.

Yerli ya da ithal petrolün tümü Türkiye'deki 5 rafineride arıtılır. Bunların kapasiteleri 32 milyon tondur, yıllık 20-22 milyon tonluk petrol ürünü tüketimini tamamen karşılayabilirler. İşlenen ham petrolün niteliğine ve ürün istemlerinin mevsimsel değişimine bağlı olarak kimi petrol ürünlerinin ihracı ve ithali olağandır.

Ülkemizde halen petrol ürünleri Orta Anadolu, Batman, Ataş, İzmit ve İzmir-Aliağa rafinerilerinde üretilmektedir. Mevcut rafinerilerimizin kapasiteleri aşağıda verilmektedir:

Rafineri	Kurulu Kapasite (Milyon ton/yıl)
Orta Anadolu Rafinerisi	5.0
Batman Rafinerisi	1.1
Ataş Rafinerisi	4.4
İzmit Rafinerisi	11.0
İzmir Rafinerisi	10.0

Petrol boruyolları: Petrol boruyollarının ülke ekonomisinde önemli bir yeri vardır, en uygun petrol taşımacılığı olan bu düzenin yönetimi Türkiye'de BOTAŞ tarafından yapılmaktadır. Batman, Garzan yakınlarındaki petrol bölgelerinde üretilen ham petrol 1967 yılında Türkiye Petrolleri A.O. tarafından inşa edilen 510 km uzunluğundaki Batman-Dörtyol Ham Petrol Boruyolu ile Dörtyol terminaline oradan da deniz tankerleriyle Ataş, İzmir rafinerilerine taşınmaktadır. Boruyolun taşıma kapasitesi 3.5 milyon ton/yıldır.

Şelmo-Batman Ham Petrol Boruyolu 42 km uzunluğunda olup, kapasitesi 2200 ton/gündür. Şelmo Petrol sahasında üretilen ham petrol bu boruyolu ile Batman'a gönderilmektedir.

1977 yılında açılan ve 641 km'si Türkiye sınırları içinde, 345 km'si

TABLO 6
TÜRKİYE ENERJİ TÜKETİMİNİN KESİMLERE DAĞILIMI

Yıllar	1973	1993	1994	2000
Birincil Enerji Tüketimi (MTEP)	**24.82**	**61.02**	**59.5**	**110**
Dağılım yüzdeleri				
Konut	41	29	28.1	23
Sanayi	21	27	25.2	31
Ulaşım	17	17	16.6	13
Tarım	3	4	4.2	4
Enerji dışı	2	3	2.2	2
Çevrim tesisleri	16	20	23.5	27

Enerji sektöründe özelleştirme: 3096 sayılı kanun ve uygulaması

1980'li yıllarda yaygınlaşan özelleştirme tartışmalarının enerji sektörüne en somut yansıması 3096 sayılı "Türkiye Elektrik Kurumu"nun dışındaki kuruluşların elektrik üretimi, iletimi, dağıtımı ve ticareti hakkındaki kanun" ile olmuştur. Kanunun kabul tarihi 4 Aralık 1984'dür. Gerçi 1953'de kurulan Çukurova Elektrik A.Ş. ve 1956'da kurulan Kepez ve Antalya Havalisi Elektrik Santralleri A.Ş. faaliyetteydi ama bunlar imtiyazlı şirket olarak kurulmuşlardı, uygulamaya genellik kazandırılması 3096 sayılı kanunla olmuştur.

Kanun özel sektörün bu alanda faaliyetlerini üç grupta toplamıştır:

a) Üretim şirketleri
b) Görevli şirketler
c) Otoprodüktörler

Her grup için devlet yatırılan sermayeye dolar bazında belli bir temettüyü garanti etmektedir. Kurulacak şirketler, Bakanlıkça kabul edilecek bir fizibilite raporu hazırlayıp, bu raporda yeralan büyüklükler içinde harcama yapacaklardır. Üretim şirketlerinde devlet üretilecek bütün enerjiyi satın almayı garanti etmektedir. Otoprodüktörlerde ise, enerji nerede üretilirse üretilsin, devlet o enerjiyi kurucu şirketin tesisine taşımayı (yani o enerjiyi alıp, aynı miktarda enerjiyi tesise vermeyi) garanti etmektedir. Elektrik tarifesi tüm işletme, bakım masrafları, alınan kredilerini anapara ve faiz ödemeleri ve özkaynağa dolar bazında belli bir temettü (% 15) konarak hesap edilmektedir. Yatırımcı şirket bu iş için bulacağı kredinin koşullarını Bakanlığa tasdik ettirecek fakat kredi için gerekli garantileri kendisi temin edeceklerdir.

Kanunun uygulamada olduğu 10 yıl içinde istenen çapta bir özel sermayenin bu alana çekildiği ve elektrik sektöründe kısmen olsa bile bir özelleştirmenin yapılabildiğini söylemek zordur. Bunun, ülkenin ekonomik ve tarihsel şartlarını bir yana bırakırsak, kanundan ve uygulamasından gelen nedenleri şöyle özetlenebilir:

- Kanun yürürlüğe konduktan sonra uygulama bir türlü istikrar kazanamamış ve yirminin üstünde yönetmelik ve değişikliği yayınlanmıştır. Bir anlamda uygulama deneme/yanılma metoduna göre yapılmaya çalışılmıştır. Bu da özellikle yabancı yatırımcılar için tereddüt konusu olmuştur.

- Kanunun mantığı verimli işletme ve fizibil yatırıma teşvik yerine, ne pahasına olursa olsun yatırımı teşvik esasına göre hazırlanmıştır. Öyle ki bir inşaat müteahhidi için bu tip bir proje DSİ birimi fiyatları ile ihalesiz iş alma yolu haline gelmiştir. Bu kanuni açıklık uygulamacıları tereddüte sevkedince de arkası gelmez bir yönetmelik ve uygulama değişikliği maratonu yaşanmıştır.

- 1991 yılında uygulamaya konan Elektrik Fonu Yönetmenliği durumu iyice belirsiz ve uygulanamaz hale getirmiştir.

- Aktaş örneğindeki gibi kanuni olarak zedelenmiş uygulamalar ve halka açık bir şirket olan ÇEAŞ'ın Uzan Ailesi'ne KOİ tarafından, bu niteliği kaldırılacak şekilde satılması da, uygulamada tereddütler yaratmıştır.

10 yıl içinde kanunun uygulamaları şöyle özetlenebilir:

Bunların dışında ETKB 30'un üzerinde HES için sözleşme imzalanmış fakat bunlar hayata geçmemiştir. Bunların içinde özelliği olan bir proje Birecik Projesi'dir. 672 MW gibi oldukça büyük bir çapa sahip olan bu proje büyük ölçüde yabancı sermayeli bir şirket tarafından gerçekleştirilmek istenmektedir. Hükümet yabancı sermayeyi bu alana çekebilmek için bu konsorsiyum özelinde önemli tavizler vermiştir. (Dış kredinin dolaylı olarak devlet kefaletine alınması gibi.) Uygulamaya ilişkin pürüzler buna rağmen tam olarak çözülmüş değildir.

Termik Santrallar için en önemli girişim bir Japon konsorsiyumu tarafından ithal kömüre dayalı bir santral kurmak için (Aliağa) yapılmış fakat çevreci kuruluşların Danıştay'dan aldığı yürütmeyi durdurması kararı üzerine projeden vazgeçilmiştir. Doğal gaza dayalı santral kurmak için 3 konsorsiyum-

Üretim şirketleri: Devreye giren üç küçük santral vardır.

Adı	Sahibi	Yeri	Gücü (MW)	Ortalama Enerji 106 kwh/yıl
Aksu Çayköy	Aksu A.Ş.	Isparta	15	36
Hasanlar	Alarko A.Ş.	Bolu	9.35	42
Kısık	Aydıner	Maraş	9.60	32

İnşaası fiilen devam eden iki santral vardır.
Lamalı - Gökler 1.6 MW
Sütçüler 2 MW

→

la (hepsi Marmara Bölgesi'nde) görüşmeler devam etmektedir.

- Görevli şirketler: İki şirketle anlaşma yapılmış ve uygulamaya geçilmiştir: İstanbul'un doğu yakası için Aktaş A.Ş. ve Kayseri bölgesi için Kayseri Elektrik A.Ş. Uygulamaya geçildikten sonra Aktaş aleyhine Danıştay'da açılan bir dava sonunda Danıştay 3096 sayılı kanun kapsamındaki uygulamaların imtiyaz niteliğinde olduğu gerekçesi ile Aktaş'ın sözleşmesinin iptal edilmesi kararına varmıştır. Aktaş uzun süre iptal edilen bir sözleşmeye dayanarak çalıştıktan sonra 22/3/1995 tarihli Resmî Gazete'de yayınlanan bir Bakanlar Kurulu kararı ile tekrar bir çalışma dayanağına kavuşmuştur. Ayrıca özellikle Aktaş örneği kamu hizmeti niteliğindeki bir işin bu özelliklerini korumadan yapılacak bir özelleştirmenin nasıl olması yansımalarının bulunabileceğini de göstermiştir.

1991 yılında yayınlanan bir Bakanlar Kurulu kararı ile 5 bölgenin 5 ayrı şirkete görevli şirket olarak verilmesi öngörülmüş fakat uygulama uzun müzakerelere rağmen sonuçlandırılamamıştır.

Otoprüdüktörler - Bu konuda sınırlı ilerleme sağlanmış Bisaş (Bursa) 60 MW, Ak-En (Yalova) 37 MW, Yalova Elyaf 8.8 MW gibi kuruluşların genellikle doğal gaza dayalı tesisleri devreye girmiştir. Fakat kanunla özellikle istenen büyük seramik, cam, demir çelik gibi sektörlerin kendi enerjilerini temin için, kuracakları orta çaplı HES yatırımlarına girişilmemiştir.

- TEK Üretim Tesislerini İşletme Hakkının Devri

Bu konuda önce Kemerköy sonra da Afşin Elbistan Santralı için temaslar yapılmıştı. Bu metnin hazırlandığı sırada santralın bir Avusturya - Türkiye ortaklığına devri konusunda anlaşmaya varıldığı açıklanmıştır. Yapılan açıklamaya göre konsorsiyum santralın işletmesini devralacak, 2 yeni ünite inşa edecek ve yapım masraflarını elektrik tarifesine yansıtacaktır. Bu arada Anayasa Mahkemesi de aldığı 9/12/94 gün 1994/42-3 sayılı kararla enerji tesislerinin mülkiyetinin devrinin Anayasa'ya aykırı olduğuna karar vermiş, böylece bu santrallarin yalnızca işletme haklarını devretmek mümkün hale gelmiştir.

Sonuç olarak özellikle halka açık şirketler yoluyla küçük birikimleri ve yabancı sermayeyi enerji alanına çekmek ve 1-50 MW gibi DSİ ve TEK tarafından yatırım sırası gelmesi uzun yıllar alacak kaynaklar devreye sokmak açısından yararlı olabilecek bir yöntem olan elektrik yatırımlarının özel sektöre açılması, bürokratik mekanizma yeterince hazırlanamadığı için gerektiği gibi işletilmemiştir. Bu tip uygulamalarda kamu hizmeti ve doğal kaynakların doğru kullanımı ilkelerini de önplanda tutan ve imtiyaz yaratmayan bir yapılanmaya gerek vardır.

Irak'ta bulunan Türkiye-Irak Petrol Boruyolu, 1991 Körfez Krizi sonrasında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararı gereğince Irak'a uygulanan ambargo nedeniyle uzun süre kullanılamamıştır. Toplam uzunluğu 986 km olan bu önemli boruyolunun kapasitesi 71 milyon ton/yıldır.

1986 yılında işletmeye açılan Yumurtalık - Kırıkkale Ham Petrol Boruyolu Orta Anadolu Rafinerisi'nin petrol gereksinimini karşılamakta olup, uzunluğu 447 km, taşıma kapasitesi 5 milyon ton/yıldır.

1992 yılında Bağımsız Devletler Topluluğu'na dahil ülkelerle olan ilişkilere geçilerek bu ülkelerdeki doğal gaz ve petrol projelerine katılmak için çalışmalar başlatılmıştır. Türki cumhuriyetlerin petrolünün Türkiye üzerinden dünya pazarlarına taşınması konusu gündeme gelmiştir.

Doğal gaz: 80'li yılların sonlarına doğru günlük yaşamımıza giren doğal gaz kullanım kolaylığı, kükürt içermediği için hava kirliliğini azaltıcı yönleri ile tüm dünyada olduğu gibi çabuk benimsenmiştir. Yerli üretimi çok azdır, tüketimin tümüne yakını SSCB'den (anlaşma 6 milyar m^3/yıldır) -ve yakın gelecekte Cezayir'den (2 milyar m^3)- ithal edilmektedir.

Ülkemizde doğal gaz;. Dodan, Hamitabat, Kumrular, Çamurlu, G. Dinçer, Umurca, G. Hazra, K. Marmara, Karaoğlan, Katın, Baibe, Derin, Kandam, Bayramşah, Hayrabolu gibi Siirt ili ve Marmara bölgesi içinde kalan bölgelerde keşfedilmiş olup, 1992 yılında Çamurlu, Hamitabat ve Umurca sahalarından bir önceki yıla göre % 2.4'lük bir azalışla toplam 198 milyon m^3 üretim yapılmıştır. Rezervuardaki toplam gaz 18.3 milyar m^3, üretilebilir toplam gaz 12.9 milyar m^3'tür.

TABLO 7
TÜRKİYE'DE BİRİNCİL ENERJİ ÜRETİMİNDE KAYNAKLARIN DEĞİŞİMİ

ÜRETİM (MTEP)	1950	1960	1970	1980	1990	1994
TAŞKÖMÜR	1.73	2.2	2.7	2.20	2.08	1.6
payı (%)	*27*	*23*	*19*	*13*	*8*	*6*
LİNYİT	0.28	0.8	1.7	3.74	9.52	10.3
payı (%)	*4*	*9*	*12*	*22*	*36.9*	*38.7*
ASFALTİT	-	-	0.0	0.24	0.12	-
payı (%)	-	-	-	*1*	-	-
DOĞAL GAZ	-	-	-	0.02	0.19	0.18
payı (%)	-	-	-	-	*1*	*0.7*
PETROL	0.02	0.3	3.7	2.45	3.90	3.9
payı (%)	-	*4*	*25*	*14*	*15*	*14.7*
HİDROLİK	-	0.2	0.6	0.98	1.99	2.6
payı (%)	-	*2*	*5*	*6*	*8*	*9.8*
JEOTERMAL	-	-	-	-	0.07	0.07
payı (%)	-	-	-	-	-	-
ODUN	2.95	3.9	3.8	4.73	5.36	5.5
payı (%)	*46*	*41*	*26*	*27*	*21*	*20.7*
HAYVAN-BİTKİ ARTIKLARI	1.45	1.9	2.1	2.95	2.55	2.5
payı (%)	*23*	*21*	*14*	*17*	*10*	*9.4*
ÜRETİM ENDEKSİ	100	148	232	269	401	413

Yenilenebilir kaynaklar

Hidrolik: En önemli yenilenebilir enerji kaynağımızdır. Elektrik üretimi sırasında çevreye en az zarar veren kaynağımızdır. Türkiye'nin su gücünden ekonomik olarak elektrik üretme potansiyeli 122 TWh/yıl olarak hesaplanmıştır, bunun 78 TWh olan bölümü güvenilirdir. 1990'da 23 TWh hidroelektrik üretilerek güvenilir potansiyelin % 37'sine ulaşılmıştır. Mevcut projelerin çoğunun tamamlanacağı 1995'te güvenilir potansiyelin % 55'ine ulaşılacaktır, 2005 yılında güvenirlik sınırı aşılacak gibi görülmektedir. Ancak o tarihe dek yapılacak geliştirme çabaları ile güvenilir potansiyelin 10-15 TWh kadar artırılabileceği tahmin edilmektedir.

Su kaynaklarımızın yaşamımızdaki yeri yalnızca enerji potansiyelleri ile ölçülemez. Bilinen tüm olumlu yanları yanında yakın zamanda komşularımızla önemli siyasal sorunlara da neden olacaklarını gözden ırak tutamayız.

Odun: Devletin "Ticari Olmayan Enerji Kaynakları" arasında kabul ettiği -ve her yerde satılan- odun dünyada "Enerji Ormanları"nın yetiştirilmesi ile önemli bir yenilenebilir kaynak olarak görülmektedir. Hızlı kentleşme sonucu Türkiye'de konut yakıtı olarak bilinen odunun toplam enerji tüketimi içindeki payı azalmış görünse de tüketim miktarı artmıştır. 90'lı yılların başında yılda 18-20 milyon ton odun tüketildiği sanılmaktadır. Resmi belgelerde dahi kaçak kesimin yasal denetim altındaki kesimden daha fazla olduğu bildirilmektedir.

Hayvan ve bitki artıkları: Tüm gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi bu grubun payı Türkiye'de de önemlidir. Ancak bunları *"Ticari Olmayan Yakıtlar"* olarak nitelendirip küçümsemek de kesinlikle yanlıştır; tersine güneş enerjisinden en hızlı ve kolay yararlanmanın yolu doğanın yüksek verimli çevrim yeteneğini kullanmaktır. Hayvan ve bitki atıklarını ucuz/kolay süreçlerle, örneğin biyogaz üreterek, enerji + gübre'ye dönüştürmek pek çok tarım ülkesi için uygun bir teknolojidir, aynı anda doğal bir temizliktir, çevreyi korumaktır. Hayvansal gübrenin oksijensiz ortamda fermantasyonu ile üretilen biyogazın, tezeğin yerine kullanılması dünyada yaygın bir uygulamadır. Ülkemizde biyogaz üretim potansiyeli 2.8-3.9 milyar m^3 (+1.4-2 milyon TEP) olarak tahmin edilmektedir. Türkiye'de bu tür enerji üretimi ile ilgili bilgilere güvenilemez, gene de toplam üretim içindeki payları % 10'dan daha az değildir.

Jeotermal: Türkiye'nin yer kabuğunun ısısından yararlanma potansiyeli 4.5 MW elektrik ve 31 MW ısı

TABLO 8
TÜRKİYE ELEKTRİK ENERJİ TALEBİ

Yıl	Tüketim (TWh)	Endeks
1980	23.3	100
1985	34.2	147
1990	57.5	247
1995	88	378
2000	139	597
2005	207	888

enerjisi üretimi olarak belirlenmiştir. Halen çok küçük olan payının gelecekte de önemli ölçüde artacağı sanılmamaktadır.

MTA Genel Müdürlüğü'nce sürdürülen araştırmalar sonunda jeotermal enerji kaynaklarının bulunduğu yerlerimiz (Denizli - Kızıldere, Aydın - Germencik ve Salavatlı, İzmir - Seferhisar ve Dikili, Çanakkale - Tuzla, Kütahya - Simav, Afyon - Ömer ve Gecek, Manisa - Salihli, Balıkesir - Gönen, Orta Anadolu'da (Ankara - Kızılcahamam, Haymana, Kırşehir - Kozaklı) ve Doğu Anadolu'da (Sivas-Sıcakçermik, Van-Erciş-Zilan) olarak saptanmıştır. Ülkemizde elektrik üretimine elverişli kapasite 200 MW, şehir ve sera ısıtılmasına elverişli termal kapasite ise 1420 MW dolayındadır.

Ülkemizde 20 MW kurulu gücündeki ilk jeotermal santral, Denizli - Kızıldere sahasında 1984 yılında üretime başlanmıştır. Sahanın genişletilerek, potansiyelin ikinci bir 20 MW için de uygun olacağı ortaya çıkmıştır. Aydın - Germencik sahasının ise yaklaşık 100 MW dolayında bir potansiyele sahip olduğu belirlenmiştir.

Jeotermal enerji ısıtma amacıyla da kullanılmaktadır. Gönen'de 1400 konut, Afyon - Ömer'de kaplıca tesisleri, konutlar ve modern bir otel tesisi, İzmir - Balçova'da kaplıca tesisleri ve üniversite kampüsünün bir kısmı ile Kütahya - Simav'da 1000 kadar konut jeotermal enerji ile ısıtılmaktadır.

Yel: Türkiye'de yıllık ortalama yel hızı 2.5 m/s, yel gücü yoğunluğu da 24 W/m²'dir. Yel enerjisinden yararlanmak için en uygun bölge olarak Marmara görülmektedir. Teknoloji halen dünyada yeterince gelişip ucuzlamadığı için yakın gelecekte ülkede yel enerjisinden yararlanılabileceği söylenemez.

Güneş: Fosil ya da yenilenebilir tüm enerji kaynaklarının kökeni güneştir. Ülkemiz, coğrafi konumu nedeniyle sahip olduğu güneş enerjisi potansiyeli açısından diğer birçok ülkeye göre şanslı durumdadır. Potansiyel belirleme çalışmaları ile ülkemizin yıllık ortalama ışınım şiddeti 308 kal/cm²-gün (3.6 kWh/m²-gün) ve yıllık toplam güneşlenme süresinin de 2640 saat olduğu belirlenmiştir. Türkiye'nin güneş enerjisinden doğrudan yararlanabilme potansiyeli yılda 35 GTEP olarak hesaplanmaktadır, bunun 1/4'inden elektrik üretimi olasıdır, ancak henüz uygulaması yoktur.

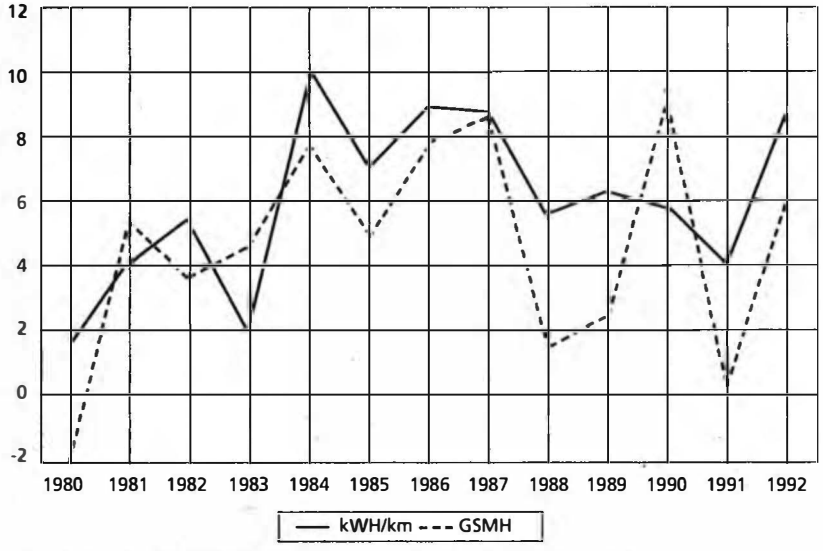
Güneş toplaçları ile sıcak su üretimi ülkemizdeki en yaygın uygulama olarak, ticari ortama girmiş durumdadır ve bu yönü ile güneş enerjisi enerji dengesine katkı sağlamaya başlamıştır. Uygulama Ege ve Akdeniz bölgelerinde yaygındır.

Nükleer enerji: Resmî kaynakların yaptığı uzun vadeli üretim programına göre 2010 yılından itibaren nükleer enerji elektrik enerjisi üretiminde giderek ağırlık kazanacaktır. Üretim

TABLO 9

ELEKTRİK ÜRETİMİNDE KURULU GÜCÜN YAKIT TİPLERİNE GÖRE DAĞILIMI

Yıl		1980		1990		2010	
		MW	%	MW	%	MW	%
YAKIT TÜRÜ	Linyit	1082		4547		12760	
	Taşkömürü	323		305		14590	
	Doğal gaz	-		2383		12750	
	Fuel oil	1047		1691		1780	
	Motorin	536		368		30	
	Jeotermal	-		15		7000	
	Nükleer	-		-			
	TERMİK TOPLAM	**2988**	**58**	**9309**	**58**	**48910**	**64**
	HİDROLİK	**2131**	**42**	**6755**	**42**	**27460**	**36**
	GENEL TOPLAM	**5119**	**100**	**16064**	**100**	**76370**	**100**

Şekil 3. Türkiye'de GSMH ve kişi başına elektrik tüketiminin gelişimi

teknolojisi tamamen dışa bağlı olacaktır. Ticari nükleer santralların yakıtı olan uranyum ülkemizde Salihli - Köprübaşı Havzası'nda ve Yozgat Sorgun'da yoğun olarak bulunmaktadır. Toplam doğal uranyum metali rezervi halen 9129 ton olarak belirlenmiştir. Eskişehir Sivrihisar'da ise 380.000 ton toryum rezervi bulunmuştur. Türkiye'de Silifke yakınlarında Akkuyu'da ilk nükleer santralın kurulması için uzun süredir çalışmalar yapılmaktadır.

İkincil enerji türleri

Birincil enerji kaynaklarının işlenerek -ve elbette değerlerinden bir bölümünü yitirerek- kullanımı mevcut tekniklere uyan enerji biçimlerine dönüştürülmesi gerekmektedir. Böylece linyitlerden elektrik üretildiği gibi aynı elektrik doğal gazdan, motorinden, su gücünden, de üretilebilmektedir, bu nedenle elektrik bir ikincil enerji biçimidir. Taş kömürden yapılan şehir gazı, petrolden ayrılan LPG, benzin, fuel oil gibi yakıtlar da ikincil enerji türleridir; bunların tümünün ortak özellikleri uygarlığımızın mevcut tekniklerine uygun olmalarıdır, böylelikle kolayca kullanılırlar. Yaşamımızda en önemli olanları elektrik ve petrol türevleri olan akaryakıtlardır.

Elektrik: Bir anlamda sanayileşmenin ölçüsü olan elektrik tüketiminde Türkiye kişi başına elektrik bakımından dünya ortalamasının % 40'ı dolayındaki yeri ile (1990'da 1000 kWh/kişi) çok gerilerdedir. Elektrik tüketiminin genel enerji tüketimi içindeki payı 1975'te % 5 kadarken, 1992 içinde % 10'a yükselmiştir, bu oran da sanayileşmiş ülkelerinkinden çok daha azdır. Son yıllardaki % 8'lik yıllık artışlar da gözetilerek hazırlanan yakın gelecekteki talep Tablo 8'de gösterilmiştir. Ülkenin elektriğinin önemli bölümü Güneydoğu Anadolu'daki büyük su potansiyelinden yararlanılarak üretilmektedir, ancak Tablo 9'dan da görüleceği gibi yakın gelecek için yapılan planların tümünde fosil yakıtlara dayalı termik elektrik üretiminin hızla artacağı öngörülmektedir.

1994 yılında toplam kurulu gücün 10967 MW'ı termik, 9865.7 MW'ı hidrolik kaynaklardan sağlanmıştır. Böylece kurulu gücün % 52.6'sı termik kaynaklardan, % 47.4'ı hidrolik kaynaklardan oluşmuştur. Termik kurulu güç içinde 1980'lerin başında fuel-oil yakıtlı santralların ağırlığı en fazla iken, bu durum 1982 yılından itibaren linyit yakıtlı santrallar yönünde değişmiştir. 1985 yılından itibaren doğal gaz yakıtlı santralların payları giderek artış göstermiş olup 1990 yılından itibaren toplam kurulu güç içinde linyitten sonra en fazla ağırlığı olan santrallar durumuna gelmiştir. 1994 yılında Türkiye toplam kurulu gücünün % 29.8'i linyit + taşkömürü, % 9.2'si fuel oil + motorin ve % 13.6'sı doğal gaz yakıtlı santrallardan oluşmuştur. Önemle dikkat edilmesi gereken bir nokta da üretimin güvenilirliği açısından hidrolik santralların hemen hiçbir zaman baz yükü karşılayacak biçimde çalıştırılmadıklarıdır, bu nedenle de üretimdeki payları kurulu güçtekinden her zaman daha azdır. Örneğin 1990 yılında Türkiye'de hidrolik santralların kurulu güçteki payı % 42 iken üretimdeki payları % 29 olmuştur, oysa termiklerin güçteki payı % 58 iken üretimdeki payları % 71 olmuştur.

Elektrik enerjisi tüketiminin yıllar itibariyle gelişimi incelendiğinde 1980,1993 döneminde ortalama tüketimin % 8.7, üretimin ise % 9.2 oranında arttığı görülmektedir. Bu yıllar arasında kurulu güç 5118 MW'tan 18713 MW'a çıkmıştır.

1992 yılında Türkiye elektrik enerjisinin karşılanmasına kuruluşların katkıları Tablo 10'da verilmektedir. Üretimin % 91'i TEK tarafından karşılanmaktadır. ÇEAŞ ve KEPEZ gibi özel şirketlerin üretim tesislerinden elde edilen üretimin toplam üretim içindeki payı % 3 olup, geriye kalan % 5.6'lık bölüm ise otoprodüktörler (yalnızca kendisine üretenler) ve üretim şirketlerinden karşılanmaktadır; dışalım % 0.3 kadardır.

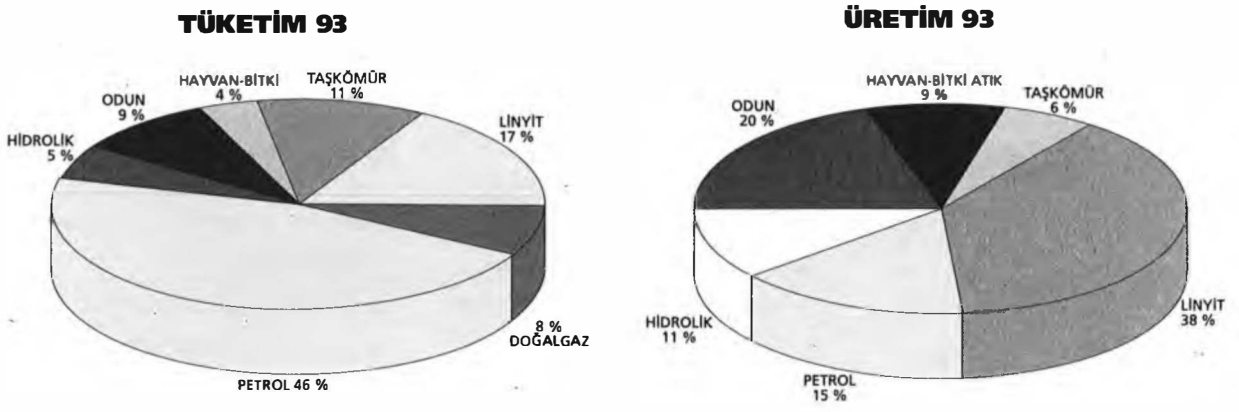
TABLO 10
1992 YILINDA TÜRKİYE'YE ELEKTRİK ENERJİSİNİ KİMLER SAĞLADI?

Kurum	Üretim (GWh)	Katkı (%)
TEK	61533	91.1
ÇEAŞ	1761	2.6
Kepez	254	0.4
Üretim şirketleri	67	0.1
Kendine üretenler	3727	5.5
Türkiye üretimi	**67342**	**99.7**

Tablo 11'de Türkiye elektrik enerjisi kullanımının tüketici gruplara dağılımı verilmektedir. Çizelgenin incelenmesi ile sanayi sektörünün en büyük elektrik tüketicisi olmasına karşın payının giderek düştüğü, konut tüketiminin payının ise giderek arttığı görülmektedir.

Son yıllarda elektriğin üretimi kadar dağıtım ve iletiminin de önemli olduğu ortaya çıkmıştır. Kabaca her birim üretim yatırımı kadar iletim ve dağıtım şebekelerine de yatırım ya-

1975 yılında petrolun Üretimdeki Payı (%)	1975 yılında petrolun Tüketimdeki Payı (%)	1993 yılında petrolun Üretimdeki Payı (%)	1993 yılında petrolun Tüketimdeki Payı (%)
19.8	51.8	15.3	46.5

Şekil 4. 1993 yılında üretim ve tüketimde kaynakların payları

pılması gerekmektedir. Son yıllarda enerji yatırımları içinde üretim ve dağıtımın ağırlığı giderek artmıştır. İletim ve dağıtım hatlarının toplamı 1980'de 206.000 km iken, 1992'de 605.000 km'e çıkmıştır. Trafoların toplam güçleri de 1980'de 23.700 MVA iken 1992'de 72 800 MVA'ya çıkmıştır.

Akaryakıt: Petrol ürünlerinin Türkiye enerji tüketimindeki payı çok büyüktür. 1950'lerde petrolün payı % 10 kadarken, 60'larda tüketim hızla artarak % 48-50 dolayına çıkmıştır; 1988-90 döneminde bu oran % 43'tür. Enerji ve sanayi hammaddesi olarak kullanılan petrol ürünleri Türkiye'de ağırlıklı olarak enerji amaçlı kullanılmaktadır. Ürünlerin hemen tamamı % 85-90 oranında ithal edilen ham petrolün arıtılması ile yurtiçindeki rafinerilerde üretilir.

Türkiye'de enerji tüketim yapısı

Enerji kaynaklarının üretimindeki dağılım biçimi tüketimde tamamen farklıdır. Petrol bu bakımdan en çarpıcı örneği oluşturmaktadır:

Türkiye'nin birincil enerji kaynaklarının 1993 yılında üretim ve tüketimdeki payları Şekil 4'de gösterilmiştir.

Yıllar içindeki gelişime bakarsak petrolün tüketim içindeki belirleyici rolünü koruduğunu, bunun yanında doğal gazın da önemli bir kaynak olarak devreye girdiğini görürüz. Taşkömürü mutlak değer olarak tüketimdeki yerini korurken üretiminde önemli düşüş eğilimi görülmektedir. Linyitin üretim ve tüketimdeki payı çok daha önemlidir.

Türkiye'de enerji-çevre ilişkileri

Gelişmekte olan Türkiye'nin enerji üretim ve tüketimi yakın gelecekte de artacaktır. Bu da önümüzdeki yıllarda ciddi çevre sorunları ile birlikte yaşayacağımızı öngörmektedir. Türkiye'nin enerji stratejilerinin temel güdüsü az gelişmişlikten kurtulma yolundaki çabalarda gereken enerjiyi, gerektiği zamanda ve yeterli miktarda bulabilmektir. Bu büyük isteğin yakın zamanda, farklı siyasal partiler iktidara gelse de, değişeceği söylenemez. Ancak çevreyi korumanın maliyeti de GSMH'nın % 1-2'si boyutlarındadır.

Türkiye'nin enerji üretim ve tüketim değerlerini çevre açısından yorumlayacak olursak:

- Üretimde Fosil / Yenilenebilir oranı diğer devletlerle karşılaştırıldığında uygundur.
- Tüketimde fosil yakıtların payı sürekli artarak dünya ortalamasına gelmiştir.
- Linyit üretim ve tüketiminin hızla artması sonucu çok büyük çevre bozulması gerçekleşmiştir.
- Başta GAP olmak üzere gerçekleşen hidroelektrik projelerinin yenilenebilir kaynaklara dayanması olumludur, ancak uzun dönemde bu büyük projelerin çevreye yapacağı etkiler tam bilinmemektedir.
- Doğal gazın son yıllarda kullanıma sokulması olumlu bir adım olmuştur.

Son yıllarda özellikle termik santrallara karşı kamuoyunun duyarlığı artmıştır. Bu tek başına olumlu bir özelliktir, ancak bütünsel bir yakla-

TABLO 11
ELEKTRİK ENERJİSİ KULLANIMININ TÜKETİCİ GRUPLARA DAĞILIMI (%) (15)

Tüketici	1980	1985	1992
Konut	17.2	16.7	21.3
Ticarethane	5.6	5.4	6.1
Resmî Daire	3.0	3.0	3.7
Sanayi	63.8	65.9	58.4
Genel Aydınlatma	1.4	1.5	3.4
Diğer	9.0	7.5	7.1

TABLO 12
TÜRKİYE'DE 1980'DEN SONRA DEVREYE GİREN TERMİK SANTRALLAR

Adı	Ünite No	Hizmete Girme	Kurulu Güç (MW)	Yakıt
Soma B	1-6	1981 - 1982	6x165	Linyit
Yatağan	1-3	1982-1984	3x210	Linyit
Afşin Elbistan	1-4	1984-1987	4x340	Linyit
Aliağa Kom. Çevrim	5-6	1984	2x30	Motorin
Denizli Jeotermal	1	1984	15	Jeotermal
Yeniköy	1-2	1986-1987	2x210	Linyit
Hamitabat Kom. Çevrim	A1-D3	1985-1989	12x100	D. Gaz
Çayırhan	1-2	1987	2x150	Linyit
Ambarlı Kom. Çevrim	1-9	1988-1991	9X100	D.Gaz
Seyitömer	4	1989	150	Linyit
Çatalağzı B	1-2	1989-1991	2x150	Linyit
Kangal	1-2	1989-1990	2x150	Linyit
Orhaneli	1	1992	210	Linyit
Suat Uğurlu	1-2	1980-1982	2x23	TEK
Keban	5-8	1981-1982	4x175	TEK
Hasan Uğurlu	3-4	1982-1983	2x125	TEK
Hirfanlı	4	1983	32	TEK
Aslantaş	1-3	1984	3x46	TEK
Oymapınar	1-4	1984	4x135	TEK
Kepez 2	1-2	1986	2x3	KEPEZ
Karakaya	1-6	1987-1989	6x300	TEK
Manavgat	1-2	1987	2x24	KEPEZ
Köklüce	1-2	1988	2x45	TEK
Altınkaya	1-4	1987-1988	4x175	TEK
Ataköy	1	1989	3.5	TEK
Kapılıkaya	1-3	1989	3x18	TEK
Hoşap	1-2	1989	2x1.75	TEK
Aksu-Çayköy	1-2	1989	2x7.5	AKSU
Karacaören	1-2	1990	2x16	TEK
Kılıçkaya	1-2	1990	2x60	TEK
Tercan	1-3	1990	3x5	TEK
Derbent	1-3	1991	2x25.2+6	TEK
Hasanlar	1-2	1991	2x4.7	ALARKO
Sır	1-3	1991	3x94.5	ÇEAŞ
Menzelet	1-4	1992-1993	4x31	TEK
Seyhan 2	1-3	1992	3x2.4	ÇEAŞ
Atatürk	1-8	1992-1994	8x300	TEK
Karacaören	1-2	1993	2x23.6	KEPEZ
Kısık	1	1993	9.6	AYDİNER

şımdan uzak ve seçenek sunmayan eleştirilerin halkta yalnızca enerji kullanımına karşı bir tavır oluşturmaktan öteye gidemeyeceği de açıktır. Oysa gerekli olan hem çevreyi koruyan, hem de enerji üretim ve tüketimini artıran enerji politikalarının katılımcı, demokratik bir yaklaşımla oluşturulabilmesidir.

Kısaltmalar ve enerji birimleri

T: Tera (Milyon milyon + Bin giga)
G: Giga (Bin milyon), M: Mega (milyon), k: Kilo (bin)
TEP: Ton Eşdeğer Petrol = 10 milyon kilokalori
= 1.433 ton Taşkömürü
= 3.345 ton Linyit
KEP: Kilo Eşdeğer Petrol = 10.000 kilokalori
GSMH: Gayrı Safi Milli Hasıla (Ulusal gelir)
USD: Amerikan Doları

KAYNAKÇA

World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, Oxford University Press, Oxford (1987)

WEC Conservation and Studies Committe, *Global Energy Perspectives*, 14th Congress, Montreal (1989)

Ehrlich, P. B., *Die Bevölkerungsbombe*, Fischer Verlag, Frankfurt (1973)

Enerji İstatistikleri, Türkiye 5. Enerji Kongresi, Ankara (1990)

1992 Enerji Raporu, WEC Türk Milli Komitesi (1993)

Türkiye Enerji Master Planı Tasarısı, ETKB (1990)

DİE 1950-92 İstatistikleri

Atlas Mondial de L'energie, CNRS, Editions Editech, Paris (1989)

Türkiye Temel Ekonomik Göstergeler, DPT (1993)

Türkiye Üretim-Tüketim İncelemesi 1991-1995, TEK, APK-349 (1991)

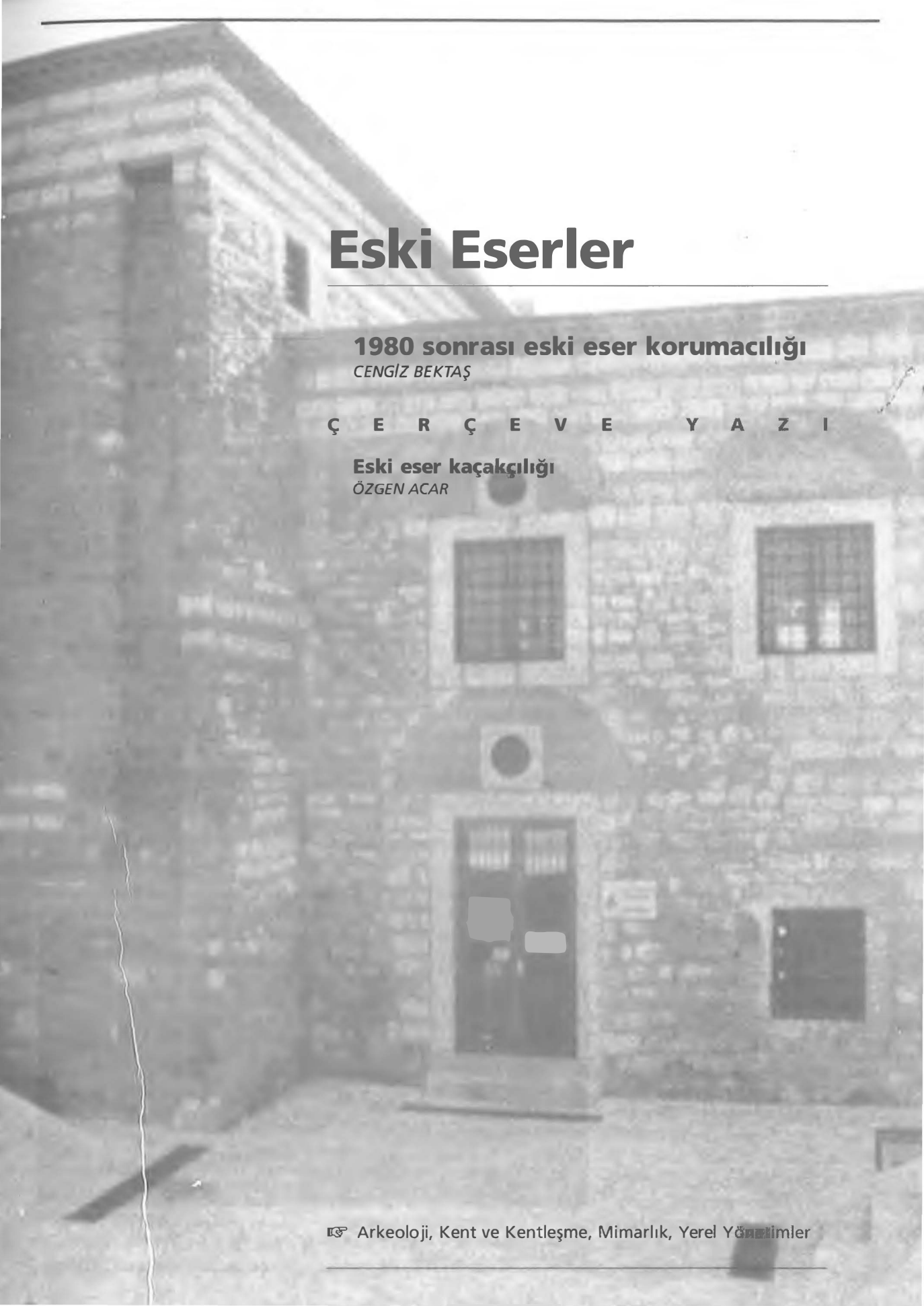
WASP Modeli ile Türkiye Uzun Dönem Üretim-Tüketim İncelemesi, TEK- APK-340 (1988)

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994, DPT (1989)

Türkiye Elektrik İstatistikleri Özeti, TEK (1992)

Elektrik Mühendisliği Dergisi, "Özelleştirme Özel Sayısı" (1993)

ETKB- APK Dairesi Özel Görüşme (1994)

Eski Eserler

1980 sonrası eski eser korumacılığı

CENGİZ BEKTAŞ

Ç E R Ç E V E Y A Z I

Eski eser kaçakçılığı

ÖZGEN ACAR

☞ Arkeoloji, Kent ve Kentleşme, Mimarlık, Yerel Yönetimler

1980'den sonra eski eser korumacılığı

CENGİZ BEKTAŞ

Bütün konularda olduğu gibi yalnızca yasalar bir şeylerin iyi gitmesine yetmiyor. Kimi ülkelerde ya da zamanlarda olduğu gibi, yeterli yasa olmasa da, giderek hiç yasa olmasa da, kültür düzeyi belli aşamalara varmışsa Eski Eserler'in korunmasında büyük sorunlar çıkmayabiliyor. Kimi yanlışlar, Eski Eserlere karşı suçlar önlenebiliyor. Tersi durumlarda da, ne denli iyi yasalar olursa olsun, istenilen sonuca varılamıyor.

12 yıllık uygulamadan sonra, 21 Temmuz 1983 günlü son Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu'nun eleştirilecek yönleri olduğu söylenebilir. Ancak, önceki yasalara göre, istenene daha yakın olduğu gerçek. Yine de, uygulamanın sağlığı en çok, elbette kendi kültür düzeylerine göre kararlara varacak olan Kurul üyelerine bağlıdır.

Yukarıda anılan bugün geçerli yasaya göre oluşturulan Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu beş üyeden oluşuyor. Bu on beş üyenin yedisi doğal üye:

1. Kültür ve Turizm Bakanlığı Müsteşarı,
2. Kültür ve Turizm Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı,
3. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü,
4. Kültür ve Turizm Bakanlığı Turizm Genel Müdürü,
5. İmar ve İskân Bakanlığı Planlama ve İmar Genel Müdürü,
6. Tarım ve Orman Bakanlığı Orman Genel Müdürü,
7. Vakıflar Genel Müdürü.

Kısacası hepsi yüksek düzeyli ama, memurların dördü de aynı bakana bağlı. Geri kalan 8 üye de, kimi kurumların temsilcileri. Üçünü Cumhurbaşkanı, beşini de YÖK (Yüksek Öğretim Kurulu) seçiyor.

Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Bölge Kurulları'nın durumları da benzer özellikler taşıyor. Bölge kurulları dokuz üyeden oluşuyor. Bunlardan dördü, doğal üyeler olarak memurlar, beşi de bölgedeki yüksek öğretim kurumlarının arkeoloji, mimarlık, sanat tarihi, şehircilik, peysaj mimarlığı bilim dallarından kişiler.

Hemen görülebileceği gibi bu kurullarda bir yaratıcı çabayı değerlendirebilecek bir başka yaratıcı, serbest sanatçı yoktur. Bu kurullarda, bir sanat yapıtını duyumsayabilecek, yo-

CENGİZ BEKTAŞ ARŞİVİ

Haliç'te Kadın Eserleri Kütüphanesi.Bir 18. yy. yapısı olan Kütüphane'nin onarımı 1990 yılında gerçekleştirildi.

rumlayabilecek çağdaş bir yaratıcının, uygulamasının yer alması da olanak dışıdır. Raslantısal olarak örneğin üniversite içinde böyle bir kişi böyle bir kurula girebilse bile oy ağırlığına ulaşabilmesi söz konusu değildir. Bu nedenle yeni bir yorumun, korumanın çağdaş kültür adına bir değerlendirmeye dönüşmesinin olanaksızlığı açıktır. Böyle bir istek bir yana bırakılsa da Koruma Kurullarının gerçek yaratıcılarca eleştirilebilecek kimi (tutucu olarak tanımlanabilecek) kararları bile, kimi çevrelerin çıkarlarıyla çatışınca, o Kurul toptan işten el çektirilebilmektedir. Bu nedenle Kurulları (haklı olarak da) eleştirmek, Eski Eserler için savaşmakla ters düşebilmektedir.

Sonuçta, Eski Eser'in çağdaş kültüre katkısını yorumlayabilecek, onun ürünlerinin gerçekten geleceğe açık yanlarını bozdurmadan koruma şemsiyesine alabilecek bir kurul, bugün için de bir düş olmaktan başka bir şey değildir.

Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu'nun, Taşınmaz Kültür Varlıklarının Koruma, Bakım ve Onarımlarına İlişkin 28 Şubat 1995 gün ve 378 sayılı ilke kararı incelenirse görülecektir ki, Kurul'un uygulamayla ilişkileri hiç de gerçekçi değildir. Bu nedenle Kurullardan onay alma çabası, birçok olayda tam bir çıkmaza girmektedir. Herhangi bir konuda karar verebilmek için istenen çizimleri, araştırmaları, belgeleri normal gelirli bir vatandaşın ödeyebilmesi olanaksızdır. Bu nedenle Eski Eserlerin onarılması işi bir yana, saptama, restitüzyon ve onarım projelerinin ödenebilmesi bile hemen hemen yalnızca yüksek düzeyde varlıklılar için olanaklıdır. Kısacası Eski Eserlerimizin korunmaları tümüyle, kimi kez varlıklı olmaktan öte bir özellikleri olmayanların eline kalmaktadır. Bir kamu kuruluşunda yönetimde olmaktan başka bir özelliği olmayan kişiler kurul üyesi olabilmekte, gerçekten uzman uygulamacı olanların projelerini (doğru dürüst anlama yetileri olmamasına karşın) değerlendirme yetkisini kullanabilmektedirler. Projeler, onay alıncaya dek, 1.5-2-2.5 yıl beklemektedir.

CENGİZ BEKTAŞ ARŞİVİ

1986 yılında Adatepe'de bir onarım.

Enflasyon ortamında bunun ne demek olduğu ortadadır. Bu durum kaçak onarımların, rüşvetin yolunu açmaktadır. Dar olanaklarla da olsa Eski Eseri korumaya kalkışan kişi, neredeyse ona düşman olmaktadır. Eski Eser taşınmazın içinde yaşayan kişi de ondan bir an önce kurtulmaya çalışmaktadır. Böylelerine yardımcı olmak iddiasıyla düşünülmüş "kredi" düzeneğinin işlediği bugüne dek görülmemiştir. Belli bir çizginin üzerinde oldukları, ödüllendirilmiş çağdaş üretimleri, onarımı bile bir sanat olayına dönüştürmüş uygulamalarıyla saptanmış çağdaş mimarlarımız, 60-70 yıl öncesinin düzeysiz kalfa yapısına bağımlı kılınmaktadır. Ülkesinin çağdaş sanatına inanmayan ve güvenmeyen Kuruldan kültürümüz adına, önü açık doğru kararlar beklemek pek de gerçekçi olamaz. Ayrıca görevleri çok ağır Koruma Kurullarının sayıları da yetersizdir. Her kurulun önünde bekleyen binlerce dosya vardır.

2. Grup Tarihi Eser Uygulaması hâlâ sürdürülen bir kültür katliamıdır. Betonarme yapı yapıp üzerine ahşap kaplayarak kimi zaman da sıvayla ya da boyalı alüminyum ya da plastikle ahşap görünüşü arayarak, Eski Eseri koruduğunu sanan bir anlayış geçerliliğini korumaktadır.

Mimarlığı "dekor" düzeyine düşüren, içi başka dışı başka duruma getirerek, geleneksel mimarlığımıza temelinden ters düşen bu uygulama yüzünden pek çok Eski Eser yok edilmiştir. Yerlerini de "arabesk" almıştır. Böyle uygulamalar "ev"ler bir yana, Sinan'ın yapıtı olan Eski Eser kamu taşınmazlarında bile görülebilmektedir. Eski Eserler konusunda son yıllarda en olumlu gelişme, çalınarak yurdumuzdan kaçırılmış kimi tarihsel yapıtların, hukuk savaşıyla yeniden yurda geri getirilebilmeleridir.

Çok yakın yıllara dek, dile getirildiğinde, uzmanlarca bile "Ütopya" gibi görülen bu durumun sağlanmasıyla yeni bir çağ başlamıştır.

Her yapıt kendi bağlamı, çevresi içinde anlamlı, gerçek kültür yaratısıdır. Ve koparılıp, çalınıp, götürülmüş olanların hepsi bir gün dünya kültürü yararına yerlerine döneceklerdir.

Bütün eleştirilere karşın asıl gerçek, Eski Eserler konusunda Türkiye'nin giderek bilinçlendiğidir. Bergama Sunağı gibi yapıtlarımızın geri alınmaları için savaşım, geniş toplum katlarına mal olmuştur.

Yurdumuzun, coğrafyamızın tüm kültür varlıklarına, dünya kültürü adına, bütün insanlık adına, dil, inanç, renk, ayrımlarına düşmeden Eski Eserlerimize sahip çıkma tutumu gittikçe yaygınlaşmaktadır.

Eski eser kaçakçılığı

ÖZGEN ACAR

Tarihsel ve kültürel mirasın yağmalanması ile eski eser kaçakçılığı, iç içe geçmiş tarih boyunca süregelen bir olgudur. Özünde, altın ve gümüş gibi değerli nesneleri ele geçirme gibi ekonomik nedenler ya da estetik güzelliklere sahip olma ve biriktirme gibi sanatsal duygu ve dürtüler yatar. Asur, Mısır, Hitit gibi uygarlıklarda görülen "ganimet hakkı" kavramını Persler de uygulamış ve günümüze kadar gelmiştir. Saddam Hüseyin'in Kuveyt'i işgal ettiği gün Kuveyt Müzesi'ni Bağdat'a taşıması bu olgunun günümüzdeki tipik uzantısıdır.

Yunanistan'ı istila eden Persler, oradan bazı heykelleri alıp İran'a taşımışlardır. Yıllar sonra Büyük İskender İran'ı işgal ettiğinde sadece bu heykelleri değil, başka sanat eserlerini de Yunanistan'a göndermiştir. Daha sonraki yıllarda Roma İmparatorluğu döneminde İ.Ö. 1. yüzyılda İmparator Sulla, Yunanistan ve Anadolu'dan pek çok sanat eserini Roma'ya taşınmasına öncülük etmiştir.

İ.S. 7-9 yıllar arasında Araplar Anadolu'dan daha çok altın ve gümüşten yapılmış değerli eşyayı yağmalamışlardır. Aynı durum 12. yüzyılda Avrupa'dan kopup gelen Haçlı Seferleri'nde görülür. Haçlılar değerli eşya arasında İstanbul'dan pek çok sanat eserini alıp, başta Venedik olmak üzere Avrupa'nın çeşitli kentlerine götürmüşlerdir.

Avrupa'da aydınlanma çağının etkisi ile başlayan klasik dönem sanatına duyulan hayranlık dalga dalga yayılırken bu alanda en ileri adımı Napolyon atmıştır. Napolyon Mısır seferine giderken; beraberinde götürdüğü arkeolog ve mısırbilimcilerinin sayısı, general ve amirallerden fazlaydı. Louvre Müzesi'nin kuruluş ve genişleme dönemi o günlere rastlar.

Ancak, İngilizler'in Mısır'da püskürttüğü Fransız ordusunun bıraktığı sandıklar dolusu tarihsel eser Louvre yerine Londra'daki British Museum'a gider. 1804 yılında diplomat Lord Elgin, Atina'da Akropol'deki Parthenon'un mermer kabartmalarını da Londra'ya gönderir. Bu arada Charles Newton adlı bir başka İngiliz de Bodrum'da Halikarnassos'un ünlü yedi harikasından biri olan Moseleum'un kabartmalarını, Datça'daki Knidos heykellerini ülkesine taşımaktadır.

Bergama'daki Zeus Tapınağı'nın mermerleri dilim dilim kesilerek Berlin'e götürülürken, 1871-73 yılları arasında Alman Henrich Schliemann da Troya'dan Kral Preiamos'a ait sandığı bir hazineyi kaçırmaktadır.

Aynı tarihlerde İtalyan kökenli bir emekli Amerikan generali olan Luigi Palma di Cesnola ise Kıbrıs'ı soymaktadır. Bu soygunla New York Metropolitan Sanat Müzesi'nin çekirdeği ortaya çıkar. Cesnola daha sonra Müzeye Müdür olarak atanır.

Daha sonraki yıllarda, başta Osman Hamdi Bey olmak üzere bilinçlenmeye başlayan Türk müzecilerinin girişimleri ve Cumhuriyet'le birlikte Atatürk'ün Türk Tarih Kurumu'nu ve Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi'ni kurup, arkeolojiye önem vermesiyle bu olaylar önemli ölçüde frenlenir. Ancak, karayollarının yapımının hız kazandığı 1950'li yıllarda ortaya çıkan ören yerlerinin tahribatı sırasında, insanlar buldukları eski eserleri pazarlamaya başlarlar.

Eski eser kaçakçılığında en önemli gelişme 1950'lerin sonunda Burdur'un Hacılar köyünde bir neolitik yerleşmenin bulunmasıyla ivme kazanır. Hatta yabancı alıcılar Burdur'a kadar gelirler. Kapalı Çarşı eski eser kaçakçılığının merkezi olur. Bu arada Antalya'nın Kumluca ilçesinde bulunan bir grup kilise gümüşleri de Amerika'ya kaçırılır ve Dumbarton Oaks Müzesi'nce satın alınır. Sonraki yıllarda kaçakçılık Manisa-Uşak karayolu çerçevesinde yoğunlaşır ve bu yöredeki Lidya ve Pers tümülüsleri soyulmaya başlar. Bunların en önemlisi "Karun Hazinesi" adı verilen ve 4-5 anıtmezardan toplanmış bir hazine New York Metropolitan Sanat Müzesi'ne satılır. 1966'daki bu olaylar zinciri üzerine, 1970'lerin başındaki bazı girişimler fayda vermeyince, Türk Hükümeti 1987'de New York'ta Müzeyi Federal Mahkeme'de dava eder. Altı yıl süren davanın ilk aşamasını Türkiye kazanır. Müze, son aşamayı da kaybedeceğini anlayınca hazineyi bir dizi görüşmeden sonra Türkiye'ye geri verir.

1984 yılında Antalya'nın Elmalı ilçesinde üç kişi kendi yaptıkları metal dedektörlerle "Yüzyılın Definesi" denilen ve yaklaşık 2 bin gümüş sikkeden oluşan bir define bulur. Bu definenin en önemli özelliği, dünyada günümüze kalmış yedi Atina Deka Drahmisi olmasına karşılık, bunda 14 tanenin bulunuşudur. Bu defineyi Boston'da bir Amerikalı zengin satın alır. Türk Hükümeti bu kişi ile birlikte ortakları aleyhinde dava açar. Federal yargıç, davanın ilk aşamasında Türkiye lehinde karar vermiştir.

Bu arada Manisa'dan kaçırılan Marsiyas Heykeli ve Erdek Açık Hava Müzesi'nden çalınan bir arkaik torso, Perge mermer atölyelerinde yapılmış 4 tonluk "Girlandlı Lahit" de New York'tan geri getirilir. Ödemiş Birgi'deki Selçuklu Camii'nden çalınan 700 yıllık mimber kapısı ise Londra'da bulunur ve o da geri alınır.

Esnaf ve Küçük Zanaatkârlar

Esnaf ve zanaatkârlar

PROF. DR. SENCER AYATA

ÇERÇEVE YAZI

Türkiye'de işletmelerin ölçeksel yapısı

PROF. DR. TAMER MÜFTÜOĞLU

☞ Banka ve Finans Sistemi, İktisadi Yapı, İktisat Politikaları ve Sorunları, Odalar, Teknoloji, Ticaret

Esnaf ve zanaatkârlar

SENCER AYATA

Esnaf ve zanaatkârların faaliyet türleri başlıca iki doğrultuda değişmektedir: birincisi, faaliyet türlerine her geçen gün yenilerinin eklenmesi sonucu giderek çeşitlenmesi, ikincisi ise bir yandan yeni faaliyet dallarının ortaya çıkarken, diğerlerinin yok olması veya marjinalleşmesidir. Bu bakımdan küçük işletmeleri üç ana kategori çerçevesinde ele alabiliriz. Birinci kategoride geleneksel faaliyet dalları yer almaktadır: Zanaat alanında demirci, sobacı, kunduracı ve marangozları, ticarette ise bakkal, manav, manifaturacı ve kasapları bu bağlamda ele alabiliriz. Bu ölçüde eski olmasa da bir dizi faaliyet dalı ekonomik yaşamda çoktan beri önemli yer tutmaktadır. Saatçilik, gazete bayiliği, tornacılık, oto tamirciliği, meşrubatçılık, akaryakıt bayiliği gibi meslek kollarını bu kategori içerisinde düşünebiliriz. Üçüncü olarak son yıllarda yaygınlaşan videoculuk, kasetçilik, fotokopicilik, spor malzemeleri satıcılığı, turizm acentalığı, parfümeri mağazası, çocuk yuvası, bilgisayar tamirciliği gibi oldukça yeni faaliyet dallarını sıralayabiliriz.

Son on-yirmi yılda bazı zanaatlar ortadan kalkma noktasına gelmiştir. Değirmenci, saç sobacı, gazoz imalatçısı, tenekeci, at arabası imalatçılığı, semerci, sütçü gibi meslek dalları yok olurken demircilik, kalaycılık, hamamcılık, berberlik, hurdacılık gibi faaliyetler bir duraklama veya marjinalleşme sürecine girmiştir. Buna karşılık bazı geleneksel meslek kolları nüfus artışı ve ekonominin gelişmesine paralel olarak büsbütün canlanmıştır. Bakkallar, büfeciler, tuhafiyeciler, pazarcılar, seyyar satıcılar, manavlar, fırıncılar, marangozlar, pastahaneciler ve ayakkabıcılar bunlar arasında sıralanabilir. Nihayet başta oto tamircileri olmak üzere son otuz-kırk yılda ortaya çıkan tornacılık, elektrikli eşya tamirciliği, polyestercilik, sıhhi tesisatçılık, konfeksiyonculuk, lokantacı-

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

Küçük girişimci, devletin vergi konusundaki dengesiz tutumu ve ücret üzerinden alınan vergilerin yüksek olması yüzünden rekabet üstünlüğünü işçi maliyetinden tasarruf yaparak, başka bir deyişle sigortasız işçi çalıştırarak sağlama yoluna da zaman zaman başvurmuştur.

lık ve kebapçılık, kamyon işletmeciliği, kuaförlük gibi faaliyetler esnaf ve zanaatkârların en büyük dilimini oluşturmaktadır.

Bir başka önemli değişiklik üretimin ve ticaretin içeriğine ilişkindir. Modern sanayi ürünlerinin zanaatkârlar tarafından girdi ve esnaf tarafından ticari emtia olarak giderek daha yoğun olarak kullanılması küçük girişimi birkaç açıdan derinlemesine etkilemiştir. Birincisi, küçük üretimde kullanılan teknoloji daha karmaşık hale gelmiştir. Örneğin bir oto lastiği tamir atelyesinde arabayı kaldırma, lastiği canttan ayırma, patlağı tesbit ve onarım gibi süreçler her biri uzmanlaşmış ayrı makinalar tarafından yapılmaktadır. Genellikle ikinci elden temin edilse bile üretim teknolojinin mekanizasyonu sermaye yatırım düzeyini sürekli artırmaktadır. İkincisi, üretimde kullanılan girdilerin fabrika ürünleri haline gelmesi bir yandan üretimde standartlaşmayı artırırken diğer yandan ödeme zorluklarını beraberinde getirmektedir. Esnaf için temel değişiklik ise fabrika ürünlerine bağımlılığın artması kadar ürün çeşidinin çoğalmasıdır. İthal ürünlerin de devreye girmesiyle 1980'lerin ortalarından itibaren örneğin bir markette pazarlanan mal çeşidi iki üç katına çıkmıştır. Bu değişiklikler gerek başlangıç, gerekse işletme sermayesini artırarak piyasaya girişi ve ayakta kalmayı son derece güçleştirmiştir.

Pazar

Küçük üreticilerin ve esnafın pazar ekonomisi ile ilişkileri köklü değişikliklere uğrayan bir başka önemli alandır. Küçük üreticilerin faaliyetlerini belirleyen, yönlendiren ve denetleyen lonca türü bir örgütsel çerçeve uzun süreden beri zaten mevcut değildir. Bu durumda üretim miktarı, üretim kalitesi, ürün cinsi, satış fiyatı ve hammadde temini büyük ölçüde pazardaki rekabet koşullarına göre belirlenmektedir. Aynı şekilde iş yeri kurma, işi kapatma, işçi alma ve işten çıkartma yasal düzenlemeler ve çeşitli işkollarında getirilen kısıtlar dışında (plakanın izne tabi olması gibi) tam bir serbesti ortamı içerisinde gerçekleştirilmektedir.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Büyük şehirlerde başdöndürücü bir hıza ulaşan gündelik hayatın temposu ve şehir merkezlerine yakın yerlerdeki işyerlerinin yüksek değerler kazanması, geleneksel mesleklerini sürdürmeye çalışan zanaatkârların da faaliyet alanını daralttı.

Son yıllarda belirginlik kazanan bazı eğilimler ise şunlardır: Birincisi, geleneksel halinde eğitim ve sosyal dayanışma ilişkilerini de içeren çıraklığın bir kurum olarak tamamen çökmesi ve düşük ücretli işçiliğe dönüşmesidir. İkincisi, bazı faaliyet alanlarında ürün piyasası ulusal, hatta giderek dünya pazarına (turistik eşya) açılmış fakat bunların da ötesinde üretimde kullanılan girdiler büyük oranda yerel pazarın dışından, yani ulusal ve uluslararası pazarlardan temin edilir olmuştur. Üçüncüsü, istihdam olanaklarının sınırlılığı, küçük üreticiliğe ve esnaflığa yönelenlerin sayısının hızla artması ve benzer alanlarda üretim ve ticaret yapan büyük işletmelerin çoğalması sonucu gerek küçük işletmelerin kendi aralarında ve gerekse büyük sermaye ile olan rekabet belirgin biçimde yoğunlaşmıştır. İflâsların ve iş bırakmanın yaygınlaşmasının bir temel nedeni dayanılması güçleşen rekabet koşullarıdır. Dördüncüsü, pazar koşullarının küçük üreticiler üzerindeki olumsuz etkilerini hafifletme amacıyla küçük girişimci ile pazar arasına giren kurumların iyice etkisizleşmesidir. Beşincisi, girdi temininde ve pazarlanan ürünler itibarıyla esnaf ve zanaatkârların büyük sermaye ile geri bağlantıları güçlenmiştir. Üretimde kullanılan alet ve hammaddeler ile satışa sunulan ürünler büyük oranda modern fabrika ürünleri olmaktadır. Girdi temininin bu şekilde büyük sermayeye bağımlı hale gelmesi ve bu firmalara doğrudan ulaşmanın güçlüğü üretici firma ile küçük üretici arasına giren ticaret sermayesinin (tüccarlar, bayiler) güçlenmesine ve küçük işletmeler üzerindeki egemenliğinin artmasına yol açmıştır.

Esnaf ve zanaatkârların sermaye büyüklüğü ve çalışanların sayısı ve kazanç bakımından farklılaşması süreci de son dönemin belirginlik kazandırdığı bir başka eğilimdir. İstihdam boyutuna bakarak küçük girişimcileri kendi başına çalışanlar, bir iki kişiyi ücretli veya aile üyesi olarak çalıştıranlar ve az sayıda da olsa sistemli biçimde ücretli emek tutan küçük kapitalist işletmeler şeklinde üç ana kategori çerçevesinde düşünebiliriz. Çalışan kimse sayısı ile işletmelerin geliri arasında bire bir koşutluk aramak yanıltıcı olabilir. Yatırım ve işletme sermayesi yüksek bir küçük gi-

rişim sekiz-on kişi çalıştıran düşük sermayeli bir işletmeden çok daha yüksek ciro ve kârla çalışabilir. Sermaye birikimine giderek bir üst basamağa çıkma özellikle geleneksel zenaat ve ticaret erbabı için zordur. Terzi, düğmeci, demirci, at arabacısı, vs. gibi kendi hesabına çalışanların yükselme ve sınıf atlama şansı çok zayıfken dekorasyoncu, akaryakıt bayii, inşaat malzemesi ve beyaz eşya satıcılığı ve kuaför gibi mesleklerde çalışanlarınki hayli yüksektir.

Mekânsal dağılım

1960'lı yıllarda başlayan küçük sanayi siteleri oluşturulması süreci 1980 sonrası dönemde hız kazanmış, 1990'lı yıllarda işyeri inşaatı sayısı yılda ellibine kadar yükselmiştir. Yakın zamana kadar aynı kent ve kasaba içinde birbirine yakın yerlerde bulunan esnaf ve zanaatkârlar giderek birbirinden kopmuştur. Küçük sanayi siteleri oldukça benzer faaliyetlerde bulunan küçük ve orta sanayiciyi bir araya toplayarak türdeş nitelikli işyeri çevreleri yaratmıştır oto tamirciliği, torna ve demir atölyeleri, madeni eşya üretimi, mobilya ve ağaç işleri vs. Sanayi siteleri çalışan kimselerin uzun süre aynı mekânı paylaşması sonucu birbirini yüzyüze ilişki düzeyinde tanıyan, boş zamanlarını birlikte değerlendiren ve ortak görüş ve değerlere sahip toplulukların oluşmasına yol açmaktadır. Ekonomik yönden ise sanayi siteleri, fizikî ve sosyal yakınlık sonucu teknoloji ve üretime ilişkin bilgilerin değişimini ve ortak ekonomik girişimleri (fason vs.) teşvik etmektedir. Sanayideki bu toplulaşmaya karşılık esnaf tüm kent düzeyine yayılmıştır. Kent merkezleri ve alt merkezlerdeki yoğunlaşmanın yanısıra mahalle ve sokaklara uzanan çok sayıda küçük işletme vardır. Esnaf arasında sıkı etkileşim ve ortak kültür, kapalı çarşılar gibi işyerlerinin

İLETİŞİM ARŞİVİ

80'li yıllar, değişen tüketim alışkanlıklarıyla birlikte birçok geleneksel mesleğin yokolmasını da getirdi.

yoğunlaştığı perakende alışveriş merkezlerinde belirginlik kazanmaktadır. Bir üçüncü önemli kesim son dönemde sayıları hızla artan ve yerel yönetimlerin girişimiyle organize pazar yerlerinde toplanan pazarcı esnafıdır. Son olarak esnaf kategorisinde yer alıp almadığı tartışma konusu olan, çoğunluğu kayıtsız ve sabit işyerine sahip olmayan seyyar satıcıların toplandığı ve yerel yönetimlerle sürekli ihtilâf konusu teşkil eden alanlardan söz edebiliriz.

Örgütlenme

Esnaf ve zanaatkârların ilintili oldukları dört önemli kurum kitle-meslek örgütü Türkiye Esnaf ve Sanatkârlar Konfederasyonu (TESK), toplumsal güvence sağlamayı amaçlayan Bağ-Kur, kredi ve finansman sorunlarına yönelik faaliyetleri ile Halk Bankası ve ekonomik bakımdan gelişmelerine yönelik programlar geliştiren KOSGEB'dir.

TESK esnaf ve sanatkarların çıkarlarını ulusal düzeyde temsil eden geniş tabanlı (2-3 milyon üye) bir meslek örgütüdür. Alt örgütlenme birimi olan dernekler il düzeyinde örgütlenir ve aynı işkolunda faaliyet gösteren her elli dernek bir federasyon oluşturur. Derneklerin bütünü ise merkezi Ankara'da olan konfederasyona bağlıdır.

Esnaf ve zanaatkârların sosyal güvenlik örgütü Bağ-Kur'a kayıtlar 1980 sonrasında hızla artmış ama artış bu kuruma ilişkin sorunların da artmasını ve derinleşmesini beraberinde getirmiştir. Nitekim Bağ-Kur'da tescili yapılan üye sayısı iki milyonun üzerinde olmakla birlikte prim ödeyenlerin sayısı 1.7 milyon düzeyinde kalmakta ve bu üyelerin ancak üçte biri düzenli olarak prim ödemektedir. 600 bin dolayında emeklisi olan Bağ-Kur'un güven yitirmesinin başlıca nedenleri olarak ancak üç yıllık hizmeti olanlara dahi emeklilik hakkı verilmesi, emekli aylıklarının aşırı düşük olması, sağlık hizmetlerinin ihtiyacı karşılamaktan çok uzak kalması, primlerin düşüklüğünden kaynaklanan finansman sorunları ve sonuçta biriken büyük borç yığını üzerinde durulmaktadır.

Küçük ve orta çaplı sanayilerin çeşitli sorunları ile yakından ilgilenen resmi örgüt Sanayi Bakanlığı bünyesinde kurulan KOSGEB'dir. Bu kuruluş teknoloji adaptasyonu, üretimde kalitenin yükseltilmesi ve standardizasyon, iş kurmayı kolaylaştırma, yeni yatırım olanakları geliştirme, verimlilik artışı, buluşların değerlendirilmesi, yani sanayiyi teşvik ve enformasyon hizmetleri sunmayı amaçlamaktadır. Esnaf ve zanaatkârların kredi finansmanında rol oynayan yegâne önemli kuruluş olan Halk Bankası ticarî, sanayî, kooperatif ve fon kredileri vermektedir. Bunlardan sanayi kredileri yatırım ve işletme, kooperatif kredileri ise esas olarak işyeri ve taşıt edinmeye yönelik kullanılmaktadır.

Son dönemde, küçük işletmelerin kredi ihtiyacını karşılamaya yönelik ciddi değişiklik olmamış bu kesimin aldığı pay ticari krediler dahil olmak üzere konsolide kredilerin % 4.3'ü düzeyinde kalmıştır.

Devletle ilişkiler

Esnaf ve zanaatkârların devlet ve devlet politikaları ile ilgilerini birkaç ana noktada toplamak mümkündür. Bunların başında kredi ve finansman sorunu gelmektedir. Küçük girişimciler ve onları temsil eden örgütler kredi verirken teminat aranmasının yarattığı zorluklar üzerinde durarak krediye devlet güvencesi ve kredi sigortalanması uygulamalarının kurumsallaşmasını istemektedir. Buna göre kredi finansmanında öncelik proje ve ekonomik performans ölçülerine bakarak saptanmalıdır. Bu görüşün altında yatan felsefe girişimciliğin sermayeden ayrı düşünülmesi, önceliğin birincisine verilmesidir.

İkinci önemli konu ise vergidir. Bu bağlamda vergi sisteminin girişimciliğin cazibesini artırıcı ve bağımsız iş kurmayı özendirici nitelikte olması vurgulanmaktadır: daha somut olarak vergi oranlarının aşağı çekilmesi ve kalkınmada öncelikli yörelerde sıfır vergi uygulamasına gidilmesi önerilmektedir. Ücret üzerinden alınan vergilerin yüksek ve çeşitli olmasının sigortasız işçi çalıştırma eğilimini arttırdığı belirtilmektedir. Diğer bir deyişle küçük girişimin rekabet üstünlüğü işçi maliyetinden bir tasarruf yaparak sağlanmaktadır.

Tam rekabetin bir ön koşulu olarak görülen ve tekelleşmenin önlenmesini getirecek anti-kartel yasasının yürürlüğe konması bir üçüncü temel talep olarak belirmektedir. Nihayet devlet ihalelerinde küçük ve orta sanayiilere kota tahsisi ve bilgi, danışmanlık ve eğitim hizmetlerine devlet tarafından daha fazla önem verilmesi de sık sık tekrarlanan istekler arasında. Bir bütün olarak bakıldığında görüş ve taleplerin devletin küçük girişimciliğe daha çok önem vermesi ve sübvansiyonlarla haksız koruma alanları yaratma yerine girişimciliğe ve ekonomik performansa bakması gerektiği vurgulanmaktadır.

Siyasî ekonomik ve toplumsal konum

Esnaf ve zanaatkârların toplum içindeki konumlarında bazı önemli değişiklikler olmuştur. Değişimin bir yönü bu kategoride yer alan işgücünün toplum tarafından algılanmasına ilişkindir. Çarşı içinde bir dükkânı işleten ve az sayıda yardımcıyla veya tek başına çalışan kişi şeklinde tanımlanan esnaflık günümüzde küçük girişimcilerin ancak bir kesimini temsil etmektedir. Bu tanıma hiç sığmayan örneğin taksi ve kamyon şoförleri bir milyon dolayındaki sayılarıyla kesim içinde en büyük dilimlerden birisini oluşturmaktadır. Yeni meslek gruplarının ve yeni faaliyetlerin devreye girmesiyle esnaf ve zanaatkâr kavramının içeriği değişmiş ve bu kesimin sınırlarını net çizgilerle belirlemek güçleşmiştir. Örneğin dükkânı hatta sabit tezgâhı dahi olmayan ve enformal veya marjinal işlerde çalışanlar küçük girişimciliğin sayısal bakımdan belki de en kabarık dilimi haline gelmiştir. Diğer yandan hızlı sermaye biriktirebilen bir küçük sanayici ve zenginleşen dükkân sahibi tüccarlar aynı der-

İLETİŞİM ARŞİVİ

1980'li yıllardan itibaren ithal ürünlerin devreye girmesi ve büyük alışveriş merkezlerinin devreye girmesiyle pazarlanan mal çeşidinin iki üç katına çıkması piyasaya girişi ve ayakta kalmayı son derece güçleştirdi.

İLETİŞİM ARŞİVİ

60'lı yıllarda başlayan küçük sanayi siteleri kurma çalışmaları 90'lı yıllarda da çoğalarak sürdü.

Türkiye'de işletmelerin ölçeksel yapısı

TAMER MÜFTÜOĞLU

Ülkeden ülkeye yapısal farklılıkları bulunmasına rağmen Dünya'nın hangi ülkesinde olursa olsun, küçük ve orta ölçekli işletmelerin ortak özelliği, sayısal olarak gösterdikleri yoğunluk ve istihdama sağladıkları katkıdır.

Kuruluş maliyetleri büyük işletmelere nazaran çok önemli finansal harcamaları gerektirmeyen küçük işletmelerin, öncelikle yerel talebe cevap verme bağlamında ve doğal bir oluşum içinde böylesi bir sıklık göstermesi ve büyük bir kesimi teşkil etmesi son derece normaldir.

Ayrıca toplumun müteşebbis potansiyelinin sahaya indiği birimler olarak düşünüldüğünde, küçük işletmelerin ekonomi içinde ne kadar önemli bir rol üstlendiği de malumdur. Refah düzeyi yüksek bir ülke olma yolunda, küçük işletmelerin ekonomik sistem içinde dengeli bir biçimde sayılarının artması, mevcutların istihdam, yatırımlar, üretim-hizmet kalitesi vb. yönleriyle genel ekonomiye katkılarının artırılması gerçekten önemli hedeflerdir.

Ülkemizin ölçeksel bazda işletmeler dokusu, bu konuda halihazırda en kapsamlı bilgi olan DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü)'nün 1985 yılı Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı Sonuçlarına bağlı olarak Tablo 2'de verilmektedir (1985 yılı oldukça geride kalmış bir dönem olmasına karşın genel yapıyı yansıtacak niteliktedir).

Tablo 2 incelendiğinde de görüleceği üzere, imalat sanayiinde ticaret sektöründe ya da diğer iş kollarında olsun ekonomik hayatımızda 1-9 çalışanlı işletmeler yoğunluklu bir yapı hakimdir.

DİE verilerinden derleyebildiğimiz ve kapsamını,

- imalat sanayi
- ticaret sektörü,
- otel ve lokantalar,
- mali kuruluşlar ve sigorta şirketleri,
- toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetlerin oluşturduğu kitle yani Tablo 2 itibariyle genel ekonomimizin büyük bir bölümünü teşkil eden işletmelerin ölçeksel yapısı hakkında şu değerlendirmeyi yapmak mümkündür. Türkiye'de;

- 1 ile 9 arası kişinin çalıştığı işletmeler 867 binin üzerindeki toplam işletme sayısının % 97.5'ini teşkil etmektedir.
- 10-49 çalışanlı işletmeler % 2.1 oranında işyeri payı bulunan bir ölçek grubu olarak karşımıza çıkmakta.
- 50 ve üzeri çalışanlı işletmelerin ise % 0.4 (binde 4) gibi çok küçük oranda işyeri payına sahip olduğu gözlenmektedir.
- İstihdam göstergeleri incelendiğinde, 1-9 grubu toplam istihdam içinde % 61 gibi çok önemli bir pay ile karşımıza çıkmakta.
- 10-49 grubu istihdam payı % 12, 50-99 ölçek grubu sadece % 3.
- Büyük işletmelerin dahil olduğu 100 ve daha fazla çalışanlı işletmelerin ise % 24 oranında önemli bir istihdam payına sahip olduğu görülmektedir.
- Yaratılan katma değer bakımından yine 1-9 ve 100+ çalışanlı işletmelerin etkin oldukları görülmektedir. Dolar üzerinden değerlendirildiğinde, 1985 rakamlarıyla;
- 1-9 grubu katma değer payı % 37 olup gerçekleşen değer 8.5 milyar dolar'dır.
- 100+ çalışanlı işletmeler grubu ise 23 milyar düzeyindeki toplam

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

Derneklere kayıtlı üyeleriyle 2-3 milyon gibi büyük bir sayıya ulaşan esnaf ve zanaatkârlar, aileleri ile birlikte düşünüldüğünde toplumun önemli bir kesimini oluşturuyor.

TABLO 1

Ölçek	İşyeri Sayısı	%	İstihdam	%	Katma Değer(*) (Milyar TL)	%
1-9	845.250	97.5	1.812.997	61	8.5	37
10-49	18.722	2.1	348.434	12	3.3	14
50-99	1.416	0.2	97.533	3	1.5	6
100+	1.668	0.2	713.898	24	9.7	42
TOTAL	867.056	100.0	2.972.862	100	23.0	100

(*): 1 USA $=519.46 TL. (1985 yılı ortalama döviz kuru)

katma değerin 9.7 milyarını yani % 42'sini oluşturmuştur.

Aşağıdaki ekonomik faaliyetlere göre Türkiye'deki işletmelerin ölçeksel yapısı Tablo 2'de özetlenmektedir.

Türkiye imalat sanayi kapsamındaki değişim

Türkiye İmalat Sanayi kapsamındaki işyerlerindeki değişim işyeri büyüklüklerine göre değerlendirilecek olursa;

• 10-24 arası çalışanlı işletmeler sayısında bazı yıllarda çok önemli oranlara ulaşan bir azalma sözkonusudur.

• 25 ve üzeri çalışanlı işletmeler sayısında ise 1990 yılına kadar, önceki yıllara göre % 2 ile % 4 arası artışlar gözlenmekte, 1990 yılında bir miktar azalma yaşanmaktadır.

• 10 ve üzeri çalışanlı işletmeler dikkate alındığında, imalat sanayi işyerleri sayısı 1985 yılından itibaren genelde önemli oranda azalma eğilimindedir.

10 ve üzeri çalışanlı işletmelerdeki bu azalışın 1986 ve 1990'da önceki yıllara göre önemli düzeylere ulaştığı görülmektedir.

İncelediğimiz 1985-90 döneminde işyeri sayısında bir önceki yıla göre artışın sadece 1989 yılında, % 1.32 oranında gerçekleştiği gözlenmektedir.

Sonuç

Bütün bu incelemeler önemli bir sonuca ulaştırmaktadır. 1985-90 yılları arasında Türkiye İmalat Sanayi 10 ve üzeri çalışanlı işletmeler sayısındaki azalma eğiliminin çok büyük bir oranda 10-24 çalışanlı işletmelerden kaynaklandığı açıktır. Zira;

• 1986 yılında 1985'e göre 1077 işletme 10-24 grubundan eksilmiş, buna karşın aynı dönemde 194 işletme 25+ grubuna dahil olmuştur.

Bu durumda, 25+ grubundaki 1 işletme ilavesine karşılık 10-24 grubunda 5-6 işletme azalışı sözkonusudur.

• 1987 yılında 1986'ya göre 518 işletme 10-24 grubundan eksilmiş, buna karşın bu dönemde 168 işletme 25+ grubuna dahil olmuştur.

Bu durumda, 25+ grubundaki 1 işletme ilavesine karşılık 10-24 grubunda 3 işletme azalışı sözkonusudur.

• 1988 yılında 1987'ye göre 282 işletme 10-24 grubundan eksilmiş, buna karşın 190 işletme 25+ ölçeğine dahil olmuştur.

Yani, 25+ grubundaki 1 işletme ilavesine karşılık 10-24 grubunda 1-2 işletme azalışı sözkonusudur.

TABLO 2

Ölçek	İşyeri Sayısı	%	İstihdam	%	Katma Değer (Milyar TL)	%
1-9	183.574	94.52	472.070	33	819.3	13
10-49	8.035	4.14	169.634	12	478.4	7
50-99	1.128	0.58	78.531	6	320.5	5
100-499	1.141	0.59	254.476	18	1.665.3	25
500+	342	0.17	434.091	31	3.270.5	50
İMALAT SANAYİ TOPLAMI	194.220	100	1.408.802	100	6.554.0	100
1-9	412.310	98.51	758.329	86	2.761.3	65
10-49	6.066	1.45	104.826	12	1.064.1	25
50-99	116	0.02	7.569	1	384.7	9
100+	69	0.02	7.310	1	31.6	1
TİCARET TOPLAMI	418.561	100	878.034	100	4.241.7	100
1-9	83.191	98.17	226.111	84	268.5	71
10-49	1.423	1.68	24.342	9	48.2	13
50-99	69	0.08	4.361	2	10.6	3
100+	56	0.07	12.937	5	48.4	13
OTEL & LOKANTALAR TOPLAMI	84.739	100	267.751	100	375.7	100
1-9	31.008	97.57	67.298	80	182.9	59
10-49	722	2.27	11.450	14	59.4	19
50-99	41	0.13	3.260	4	41.7	14
100+	10	0.03	1.641	2	23.6	8
MALİ KURULUŞLAR & SİGORTA ŞİRKETLERİ TOPLAMI	31.781	100	83.649	100	307.6	100
1-9	135.167	98.12	289.189	86.42	407.4	87
10-49	2.476	1.80	38.182	11.41	48.4	10
50-99	62	0.04	3.812	1.14	7.6	2
100+	50	0.04	3.443	1.03	6.6	1
TOPLUM HİZMETLERİ, SOSYAL VE KİŞİSEL HİZMETLER TOPLAMI	137.755	100	334.626	100.0	470.0	100

Kaynak: Yukarıdaki Değerler DİE'nin 1985 Yılı Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı Sonuçlarından Derlenmiştir.

neklere kayıtlı ama ancak kendi yağıyla kavrulan esnaf ve zanaatkâr zümresinin çok üstünde ekonomik olanaklara sahiptir.

Tüm bu gelişmeler önümüzdeki yıllarda alışılagelmiş esnaf kavramının köklü değişikliğe uğrayacağına işaret etmektedir.

Kesimin siyasî önemi ise dönemin ideolojik bir özelliğinden dolayı daha belirgin hale gelmiştir. Türkiye'de ve dünyada 1960 ve 70'lerin emek ağırlıklı siyasî söylemlerinin yerine liberalizm girişimciliği koymaya çalışmıştır. Girişimcilik ve girişimci kültürü deyimleri 1980'lerden sonra siyasî söylemin gündeminde önemli yer tutmaya başlamıştır. Genel olarak durağanlığı, sabitliği, muhafazakârlığı ve geleneği çağrıştıran esnaf kavramı giderek kendi hesabına çalışma, ustalık, alınteri gibi özelliklerden kopartılarak bireysellik, ataklık ve riskdinamizm ifade eden girişimcilik kavramı ile ilintilendirilir olmuştur. Sübvansiyonlardan yararlanmaksızın kendi ayakları üstünde durabilen bir kesim olarak nitelendirilen esnaf ve zanaatkârlar bu yönleriyle de liberal yaklaşımların dikkatini çekmiştir. Bunlara karşılık dükkân ve atelye sahipliği ile özdeşleşen kesimin görece küçülmesi oy tabanı daralması anlamına gelmiş ve sonuçta esnaf ve zanaatkârların merkez sağ partiler içindeki ağırlıklı konumları giderek sarsılmıştır.

Esnaf ve zanaatkârlar ücret karşılığı çalışan kesime oranla sayısal bakımdan küçülmektedir. Kentlerde işgücünün yaklaşık üçte ikisi ücretli statüsünde görünürken aile emeği dahil kendi hesabına çalışanların oranı % 20'lerde kalmaktadır. Üretime yaptıkları katkı yönünden ele alındığında benzer bir süreci izlemek mümkündür: 1-50 arasında işçi çalıştıran sanayilerin yarattığı katma değer toplamın % 17'sini ancak bulmakta, beş işçiden

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

Artık geçici bir iş olmayıp, asli bir faaliyete dönüşen "enformel sektör" birçok alanda temel alışverişlerin yapıldığı bir alana dönüştü. Büyük şehirlerin belirli bölgeleri belli başlı malzemelerin sürekli bulunabildiği "alışveriş merkezleri" haline geldi.

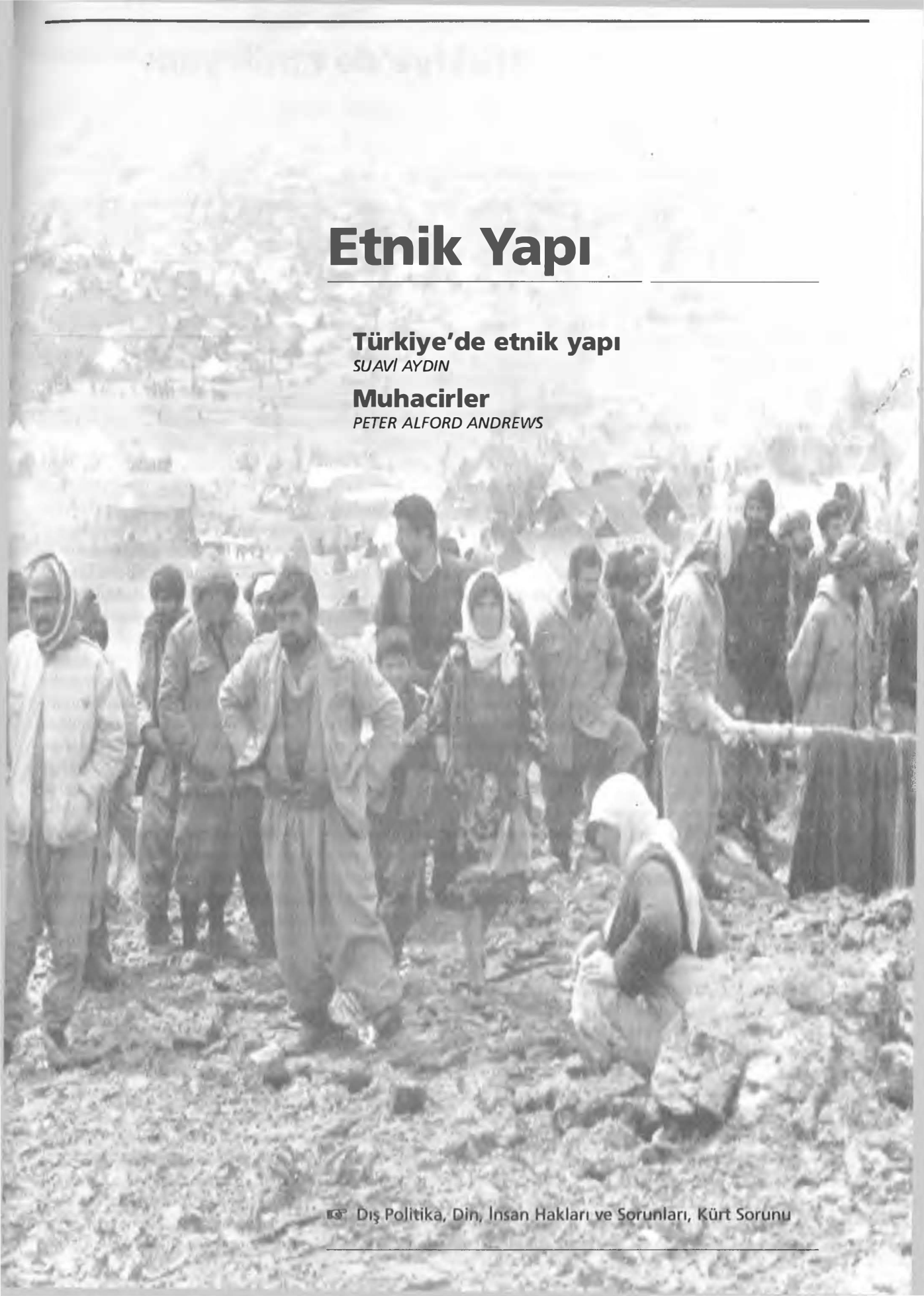
az çalıştıranların katkısı ise kesimin sayısal kabarıklığına rağmen (yaklaşık 200 bin işletme) % 3'ün altında kalmaktadır. Ticaret kesiminde büyük işletmeler aynı ölçüde ağırlıklı olmadığı için esnafın konumu daha ağırlıklıdır. Hizmetler kesiminde ise küçük girişimcilik henüz yeni gelişmektedir. Topyekûn ele alındığında dükkân ve atelye sahibi esnaf ve zanaatkârların ekonomideki yerleri küçülmektedir. Fakat bu durum kesimin ortadan kalkmakta olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Şöyle ki küçük girişimcilik mutlak anlamda büyümekte ve sektörün katma değeri yine mutlak anlamda çoğalmaktadır. Ortadan kalkan ve marjinalleşen faaliyetlerin yerini enerjinin ve üretim süreçlerinin sürekli desantralizasyonu sonucu işlerlik kazanan yeni meslek türleri almaktadır. Dev, hantal ve yeniliklere güçlükle uyum sağlayan büyük çaplı işletmelere karşılık küçük ama dinamik, atak, teknolojik yeniliklere çabuk uyum sağlayabilen esnek işletmelerin rekabet üstünlüğü sağlayacağı sık vurgulanan bir görüştür. Tabii, bu tür yeni işletmeleri geleneksel zanaat üretimi ile eş anlamlı düşünmek doğru olmaz.

Yakın zamanlara kadar birçok kasaba ve kentte esnaf ve zanaatkâr toplumun önde gelen kesimleri arasında yer alırdı ve ülke düzeyinde özellikle yönetimde ağırlıklı olan merkez sağ partilerin kentsel seçmen tabanını oluştururdu. Hızlı bir ekonomik ve toplumsal değişme geçiren Türkiye'de sektörlerin göreli önemi hızla değişti ve meslekî çeşitlenme ve farklılaşma iyice belirginleşti. Bu değişikliklerin en önemlisi bürokrasinin toplumsal ağırlığını da geri plana iten bir burjuvazinin ekonomik ve siyasal planda en güçlü kesim haline gelmesi oldu. Aynı şekilde yeni orta sınıf kapsamında düşünülen mesleklerin hızla çeşitlenmesi (mühendis, doktor, kitle iletişim dünyasında çalışanlar, çeşitli uzmanlık alanları vs.) yeni orta sınıfın geleneksel (eski) orta sınıftan daha önemli bir toplumsal konuma gelmesine neden oldu. Ücret karşılığı çalışanların çok daha hızlı biçimde büyümesi ve esnafa oranla daha örgütlü hareket edebilmesi kentsel piramidin alt basamağında da esnaf ve zanaatkârların bir zaman sahip oldukları rakipsiz konumlarını sarstı. Sınıfsal bakımdan esnaf ve zanaatkâr kent toplumu içerisinde işsizlerin ve marjinal işlerde çalışanların üstünde, işçi ve küçük memur tabakası ile aynı düzlemde, itibar güç ve konum olarak işveren bürokrat ve yeni orta sınıfın altında bir yerde durmaktadır.

Etnik Yapı

Türkiye'de etnik yapı
SUAVİ AYDIN

Muhacirler
PETER ALFORD ANDREWS

☞ Dış Politika, Din, İnsan Hakları ve Sorunları, Kürt Sorunu

Türkiye'de etnik yapı

SUAVİ AYDIN

Etnik sıfatı ve *ethnie* kökünden türeyen *etniklik, etnisite* gibi kavramlar, köken olarak Yunanca *ethnos* sözcüğünden gelmektedir. *Ethnos* sözcüğü, kesin bir siyasallıktan çok, bir tür birlik biçimini ifade etmektedir. Bu haliyle halk anlamında bir ulusa gönderme olarak kullanılabilmekte, ama Yunancanın tarihinde zımnen ortaya çıkan *kratos* (devlet) - *ethnos* ayrılığına bağlı olarak devlet kavramına herhangi bir göndermesi bulunmamaktadır. Latincede *natio* kavramı da aslında siyasal bir içerik taşımaz; ancak modern kullanımlarda klasik devirde kastettiği grup, tür, ırk, kabile, halk, soy gibi anlamlarından genişleyerek bunları aşan ve kapsayan bir siyasal üniteyi anlatmak üzere, dönüşmüştür.

Etnikliğin siyasal yapıyla neredeyse örtüştürüldüğü durum, ulus-devletin ortaya çıkmasıyla eşzamanlıdır. Ulus-devletin çekirdeği olan etnik varlık, kendisini maddeten ve ideolojik olarak ulus-devletin sınırlarına kadar genişletme ihtiyacı duymuştur. Bunun için, etnik temizleme, tehcir, asimilasyon ve zorla kültürleme gibi araçlar kullanılmıştır. Fakat yine de, bugün dünyanın birçok yerinde ulus-etnik varlık özdeşliği kurulamamıştır. Zira etniklik, dinamik bir durumdur. Tarihsel kökleri ve sürekliliği olmakla birlikte, konjonktürel olarak yeni etnik varlıklar ortaya çıkabilir; birkaç etnik grup birbiriyle içiçe geçerek yeni bir etnik grup oluşturabilir yahut biri diğerini özümleyebilir. Kavramın bu dinamik ve çok etkenli durumu nedeniyle, etniklik tek bir etkene bağlanamaz.

Etnik sıfatı, şimdiye kadar, yaygın ve yanlış biçimde "soy"la, "kandaşlık"la yahut "aynı dili konuşmak"la doğrudan ilişkili bir atıf olarak görülmüştür. Oysa *ethnie* kavramı, bütün bunları ya da bunlardan biri yahut birkaçını içerebilmekle birlikte, esas olarak kendini farklı olarak algılamakla ilgili bulunan, yani kültürel kimliğe bitişik, ayrı bir "halk olma", ayrı bir "kültürel varlık" olma bilinciyle, bu bilincin simetrik algısı olan "öteki(ler)" ile araya çizginin çekildiği noktada başlar. Kavramın dinamizmi de bu durumuyla ilişkilidir. Bu nedenle kavrama yapılan bütün doğallık atıfları bilim dışı ve ideolojiktir.

Etnikliğin analizinde üç temel araç bulunmaktadır: Bir grubun kendine içten bakışı olan *emik* yön, o grubun dışardan algılanışına işaret eden *etik* yön ve bu iki unsur arasında etkin bir denge kuran *uylaşma* alanının varlığı. Emik yön, doğrudan doğruya kültürel kimlikle ilgilidir. Kişilerin kendini hangi gruptan olarak algıladığı, kendilerini ne olarak hissettiği noktasında tamamen *öznel* bir yüklemdir. Etik yön ise başkalarının bir grubun varlığına dair yerleşik ve yaygın kanaatlerini kapsar. Buna göre, dışardan birilerinin bir "grup" olarak yargıladıkları insanlar kendilerini atfedilen o gruptan saymayabilirler; yahut atfedilenden farklı bir kimlik duygusuna sahip olabilirler. Bir grubu diğer gruplardan ya da çoğunluktan ayırdetmek, farklılığını belirlemek için kritik unsurlar vardır. Grup üyelerinin farklı inanç gruplarından olanlarla evlenmelerinin yasak oluşu, grubun kaçınamayacağı bir baskı ya da tehcirle karşılaşması; dinsel farklılık, ekonomik etkinlik ve yerleşme örüntüleri bakımından diğerlerinden açık bir biçimde farklı oluşu; dışardan gelen bir tehdide karşı bir tepki olarak kendi kimliğini vurgulama ihtiyacının ortaya çıkması; diğer gruplarla ya da çoğunlukla ortaklıkları olmakla birlikte, çoğunluktan onları ayıran belirgin kültürel özelliklerin bulunması bu kritik unsurlar arasında sayılabilir. Ancak bir etnik grubu ayırdeden, tek başına yeterli olmayan ama kesin ölçütlerin başında o grup içindeki *içevlilik* yahut

ABC ARŞİVİ

Etnik açıdan çok mezhepleri itibariyle farklı olan Aleviler, etnik araştırmalarda yine de ayrı bir kategori oluşturuyor. Buna mukabil önemli sayıda Kürdün de Alevi olması zaman zaman yaşanan Türk- Kürt, Alevi-Sünni gerilimlerinde Alevilerin durumunu daha da zorlaştırıyor.

içealma geleneğinin tavizsiz biçimde uygulanması ya da bu geleneğin dışına çıkanların gruptan dışlanması gelmektedir.

Soybirliği (genetik ve soykütükçü ortaklık) ile etnik durum arasındaki özdeşliği şüpheli kılan, etnikliğin, daha önce değinildiği gibi, dinamik yani *tarihî* bir kategori oluşudur. Bu özelliği etniklik atıflarını bağlamsal (durumsal) kılmaktadır. Söz konusu durum ya da bağlam, tarihî ya da mekânsal koşullara bağlı olarak, kimi zaman din, mezhep, tarikat, kimi zaman dil, kimi zaman bir beye, aileye ya da hanedana bağlılık, kimi zaman yaşam tarzı, ekonomik etkinlik, yerleşik veya konar-göçer oluş, kimi zaman yaşanılan ya da gelinen yer olabilmektedir.

Türkiye'deki etnik gruplar açısından, bütün bu ölçütlerin, kimi zaman birinin yahut ötekinin ya da birkaçının birarada, az ya da çok, geçerli olduğu görülür. Duruma tarihsel olarak bakıldığında, hem etnik alaşımdaki değişmelere hem de zaman içinde asimile olarak çoğunluk içinde eriyen ya da zorla kültürlemeye veya tehcire tabi tutulduklarından kaybolan veyahut böyle bir baskı karşısında etnik bilinci pekişen gruplara rastlanacaktır. 19. yüzyılın ilk yarısına kadar görece durağan olan Anadolu ve Trakya'nın etnik yapısı, yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaşan iki yönlü göçler ve iskân faaliyeti nedeniyle büyük bir hareketlilik göstermektedir. Daha önceden varolan kümelerin yanında, bugünkü Türkiye halkının bileşenleri olan etnik kümelerin Anadolu'ya ve Trakya'ya toplanışı, Kırım Savaşı ile başlayan, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile yoğunlaşan ve 1923-24'deki Mübadele'nin sona ermesi ile görece yavaşlayan bir sürecin sonucudur.

Bugünkü Türkiye halkını oluşturan etnik kümeler

Büyük coğrafi hareketliliğin başlamasından önce, bugünkü Türkiye sınırları içinde belirli halk-kültür grupları, göçler başlayıncaya dek göreli bir homojenlik gösteriyordu. Türkler ve Türkmenler, Rumlar ve Ermeniler, Yahudiler, Kürtler, Lazlar, Arap ve Süryanîler büyük kümelerdi.

Bu dönemde Anadolu'daki İslâm toplumunun esas unsurları Türkler ve Kürtlerdi; Lazlar gibi diğer Müslüman topluluklar istatistiksel olarak, görece ihmal edilebilir durumdaydı. Türkçe konuşan stok, esas olarak yerleşik Türklerle, konar-göçer ya da yarı-göçebe (Türkmen, Yörük, Zeybek, Çetni yahut Çetmi, Tahtacı, Kızılbaş vs. adlarla anılan) Türkmenlerden oluşmaktaydı. Kürtler ise, Zazalar ve Kırmanclar olmak üzere iki ana gruptan ibaretti. Sünni Müslüman gruplar, Alevi ve Şiî gruplara nazaran muhtemelen daha çoğunluktu. 1880'lerde Osmanlı topraklarındaki toplam Kürt nüfusu 1,5 milyon olarak tahmin edilmektedir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda cemaatlere yaklaşım, bugünkü etniklik ölçütleri ile bağdaşmamaktadır. Osmanlılar, cemaatleri, *millet* adı altında, resmi olarak sadece dinsel esasa göre tanımaktaydı. Buna bağlı olarak, etniklik için temel olabilecek diğer (özellikle İslâmlar için mezhep, yerleşme, dil gibi) ölçütler görmezden gelinmektedir. Osmanlı nüfus memurları için, Türk, Kürt, Arap değil, sadece Müslümanlar vardır; dolayısıyla Müslüman nüfus demografik çalışmalara tek bir grup gibi yansımıştır. Aynı zorluk Hıristiyanlar için de geçerlidir. Örneğin Ortodoks Araplar hep Rum Ortodokslar kategorisi içinde yer almıştır; fakat Hıristiyan teba için hiç olmazsa mezhepler düzeyinde bir tanıma söz konusudur. 1868'den sonra, özellikle Hıristiyanlar için başka bazı etnik kategorilerin *Vilâyet Salnameleri*"ne yansıdığı görülür. Bunun dışında, Osmanlı istatistiklerinin ihmal ettiği birtakım nüfus bileşenleri Avrupalı gözlemcilerin, kısmen çıkarımsal kısmen de Osmanlı istatistikleri ile bu kayıtların dikkate almadığı diğer kaynakları birlikte değerlendirerek ortaya koydukları tahminlerde yer almaktadır; ama bu gözlemlerin birçoğu da Balkanlar'a yoğunlaşmıştır.

Osmanlı topraklarına Müslüman toplulukların göçleri, 18. yüzyılın sonlarından itibaren Rusların Karadeniz'in kuzeyini ve Kafkasya'yı ele ge-

çirmeleri ile başlamış ve Kırım Savaşı sırasında ve sonrasında kütleselleşmektedir. Çeşitli hesaplara göre 1860'a kadar 200.000-300.000 Tatar, Kırım'ı terkederek Osmanlı topraklarına gelmiştir. Bu sayıya 1864'de yaklaşık 600.000-700.000 Çerkes eklenmiş ve yüksek ölüm oranına karşın bu rakam 1866'da 1 milyon'a ulaşmıştır. Bazı kaynaklar Osmanlı topraklarına gelen Çerkeslerin sayısını 1.200.000'e kadar çıkarmaktadır. Bütün etkenleri ve tahminleri göz önünde tutarak Karpat'ın yaptığı hesaplamaya göre 1859-1879 döneminde, çoğu Çerkes olmak üzere, Kafkasya'dan gelenlerin sayısı 2 milyonu bulmuş bunlardan 1,5 milyonu hayatta kalarak yerleşebilmiş ve 1881-1914 yılları arasında da yeniden yarım milyondan fazla Kafkasyalı Osmanlı topraklarına girmiştir. 1783'den 1922'ye kadar Türkiye'ye gelen Tatarların sayısı ise 1.800.000'i bulmaktadır.

1828'de başlayan Osmanlı-Rus savaşlarının bir başka sonucu da Kuzeydoğu Anadolu'dan önemli bir Ermeni nüfusunun Rus Ermenistanı'na göçü olmuştur. Kesin kayıtlar bulunmamakla birlikte, Lynch'in ve Hovannisian'ın verdiği sayılara göre 50.000 ile 100.000 arasında bir Ermeni topluluğu Transkafkasya'ya gitmiştir. 1878 Barış anlaşması sonrasında da yaklaşık 25.000 Ermeni'nin göç ettiği bildirilmektedir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından, bu kez Balkanlar'daki, özellikle Sırbistan, Makedonya, Romanya ve Kuzey Bulgaristan'daki ve Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya kaybedilmesi sonucunda bu vilâyetlerde yaşayan Müslüman nüfus Anadolu'ya doğru akmıştır. Anadolu'yu dolduran halklar arasında, 1877'den önce çeşitli vesilelerle Rumeli'ye gelen Tatar ve Çerkeslerin yanında, Rumeli'deki Türk ve Türkmenler ile Müslüman Boşnak, Pomak ve Çingeneler, az sayıda Arnavut, Dağıstanlılar, Çeçenler, Gürcü ve Lazlar bulunuyordu. Rumeli'den göç etmek zorunda kalanlar, genellikle ülkenin batı ve orta kesimlerine yerleştirilirken, Kafkasya'dan gelenler Kuzeydoğu Anadolu'da yoğunlaştılar. Girit Yunanistan'a geçince büyük bir kısmı Türk ama önemlice bir bölümü de Rumca konuşan Müslüman olan Giritliler Güney ve Batı Anadolu kıyılarına yerleştiler. Bunun yanısıra, kimi gönüllü kimi zorla olmak üzere, konar-göçer Türkmen, Kürt ve Arap kabileleri daha yoğun biçimde iskân edildi. Bütün bu nüfus hareketlerinin sonucu olarak, Karpat'a göre 1875-1895 arasındaki dönemde Osmanlı nüfusu 19,8 milyondan 27,2 milyona yükselmiş, yani yirmi yılda % 40 oranında, McCarthy'ye göre ise 1878'ten 1911'e kadar geçen sürede Anadolu nüfusu aşağı yukarı % 50 oranında artmıştır. 1885'te *Eyâlet-i Selâse*'nin kaybına rağmen sadece Anadolu'daki nüfus 15 milyonun üzerindedir. Verilen bu rakamlar, Türkiye tarihi için o zamana kadar görülmemiş oranlardır.

Bu büyük grupların yanısıra, anılan dönem boyunca Türkiye'ye bazı küçük grupların da göç ettiği gözlenmektedir. Rusya'daki siyasal ve dinsel reformlara muhalefet eden bazı Doğu Slav grupları (Lipovanlar, Nemolyaklar, Kazaklar) ile 1848 ayaklanmalarını takiben Türkiye'ye sığınan Lehler ve sınır değişmeleri nedeniyle zaman içinde Türkiye topraklarında kalan Rus (Molokan), Eston ve Almanlar, çeşitli saiklerle göç etmek zorunda kalan küçük Azeri ve Kazan Tatarı grupları bunlar arasında sayılabilir.

Bütün bu nüfus hareketleri ve Balkan topraklarının yavaş yavaş elden çıkışı, ister istemez, Anadolu'daki nüfusun dinsel bileşimini Müslümanlar lehine değiştirmiştir. 1820'lerde toplam nüfus içinde % 59,6 olan Müslümanların oranı 1870'lerde % 68'e, 1890'larda ise % 76,2'ye yükselmiştir. Hıristiyan gruplar içinde en kalabalık olanlar, Ermeni ve Rumlardır. Çoğunluğu Gregoryen, az bir kısmı da Katolik ve Protestan olan Ermeniler, yoğun olarak altı doğu ilinde (Erzurum, Sivas, Van, Elaziz, Diyarbakır ve Bitlis), daha düşük oranlarda olmak üzere bazı Orta Anadolu illerinde (Ankara, Kastamonu, Kayseri gibi), Adana ve İstanbul'da yerleşiktiler. Ermenilerin nüfusuna ilişkin tahminler değişkenlik göstermektedir. Salahaddin Bey'in verdiği sayıya göre 1867'de Osmanlı mülhakatında Ermeni nüfusu 2.400.000'dir. Ravensten'in 1878 yılı için verdiği rakam yaklaşık 900.000'dir. Helle von Samo ve Taylor, sadece bazı doğu illeri için (Sivas, Diyarbakır Erzurum ve Harput) 600-650.000 rakamını vermektedir. Patrik Nerses, Berlin Kongresi'ne doğu illeri için 1.056.000 Hıristiyan ve 770.000 Müslüman rakamlarını bildirmiştir. 1876'da İngiliz Teftiş Komisyonu ve 1897 Osmanlı resmî istatistiği, doğudaki gayrimüslim nüfusu yaklaşık 700.000 olarak vermektedir. Bunların 566.000'i Ermeni nüfusu, kalanı ise diğer gayrimüslimlerdir. Cuinet'nin rakamları bunlardan biraz fazladır (651.000 Ermeni). 1881/82 ve 1893 Osmanlı Nüfus Sayımları'na göre bütün Osmanlı ülkesindeki Ermeni nüfusu, 1 milyonu Gregoryen olmak üzere 1.076.900'dür; buna karşılık 1882 için Ermeni Patrikliği'nin hesabı 1.630.000'i doğu illerinde olmak üzere toplam 2.660.000 Ermeni'yi göstermektedir. Yine Patrikliğin verilerine göre 1912'de 1.018.000'i altı doğu ilinde olmak üzere toplam 2.100.000 Ermeni görünmektedir. Avrupalı gözlemcilerin verdikleri rakamlar 700.000 ilâ 1.350.000 arasında değişmektedir. Buna göre Osmanlı topraklarındaki Ermeni nüfusuna dair en gerçekçi tahmin, bu sayının 1 ilâ 1,5 milyon arasında yer aldığını söylemek olacaktır.

Rumlar, İstanbul ve civarı ile Adalar ve Batı Anadolu'da yoğundu. 19. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Ege kıyı kasabalarında Rum nüfusu, Müslümanların aleyhine artış göstermiştir. Bunun başlıca nedenleri, Adalar'dan sürekli bir göçün yaşanması ve ekonomik zenginliğe bağlı olarak, Rumların, tarım yerine, kıyı kasabalarında ticaret ve imalat işleriyle uğraşmayı tercih etmeleridir. 1860-1870 döneminde Rum nüfusun, Avrupa Türkiyesi'nde 1 milyon, Asya Türkiyesi'nde 1 milyon olmak üzere 2 milyon olduğu tahmin edilmektedir. 1881/82 ve 1893 nüfus sayımı verileri, yoğun olarak Yanya, Ege Adaları, Edirne, Selânik, Manastır, Aydın(İzmir), Bursa, Trabzon ve İstanbul vilâyetlerinde olmak üzere, 2.332.000'dir. Rum nüfusunun yaklaşık % 1-1,5'i Katolik'tir. Ermeni kayıtlarında olduğu gibi, o oranda olmasa bile, Patrikliğin nüfus bildirimi ile Osmanlı kayıtları arasında önemlice bir fark göze çarpar. Anadolu illerinde 1912 yılı için Rum Ortodoks Patrikliği 1.782.500 rakamını verirken 1906/7 Osmanlı nüfus sayımının (Halep dahil) Anadolu vilâyetleri için verdiği sayı 1.208.000'dir.

1906/7 nüfus sayımının, dinsel cemaatler esas alınarak saptanmış verilerine göre Osmanlı nüfusunun dağılımı Tablo 1'dedir.

Osmanlı ülkesine göçler, tablodan da izlenebileceği gibi, Anadolu nüfusu içindeki İslâm oranını oldukça artırmıştır. Anadolu'daki Müslümanların yaklaşık yarısı Türk ve Türkmenler olsa gerektir. Geri kalanını ise, ağırlıklı olarak, Kürtler, Tatarlar ve Kafkasyalılar teşkil etmektedir. Gayrimüslimlerin oranı, bütün Anadolu nüfusu içinde yaklaşık % 17 kadar kalmıştır. Yalnız bu nüfus bilgileri içinde konar-göçer topluluklara ait bilgilerin bulunmadığını ve Irak vilâyetlerinde (Musul, Bağdat ve Basra) kadın nüfusun belirlenemediğini kaydedelim. Osmanlı rakamları, çok sağlıklı istatistikler olmasa da, etnik dağılıma ilişkin belirli bir fikir vermesi açısından Cumhuriyet dönemi istatistiklerine (özellikle 1965 sonrası) nazaran daha işlevseldir.

1912-1922 yılları arasında nüfus hareketleri ve etnik yapı

1911'den sonra mevcut etnik dağılım, Balkan Savaşları ve onu izleyen I. Dünya Savaşı nedeniyle, bir kez daha değişmiştir. Balkan Savaşları'nın Balkanlar'dan orduların önüne kattığı Müslüman halkın göç dalgaları bir kez daha İstanbul ve Anadolu'yu doldurmuştur. Balkan Savaşları ile Osmanlı toprakları olmaktan çıkan Arnavutluk, Makedonya, Doğu Rumeli ve Batı Trakya'da yaşayan Türk, Po-

TABLO 1

Cemaatler	Anadolu Vilâyetleri_*	Doğu Trakya**	Arap Vilâyetleri***	Balkanlar	Toplam
Müslümanlar	10.339.715	1.073.491	2.623.559	1.471.988	15.508.753
Kazaklar	1.792	-	-	-	1.792
Rum Ortodoks	978.523	561.675	109.857	1.173.008	2.823.063
Rum Katolik	435	938	23.186	5.190	29.749
Ermeni Gregoryen	876.070	88.839	66.016	783	1.031.708
Ermeni Katolik	46.334	9.381	33.232	93	89.040
Protestan (Ermeni)	33.536	1.573	16.862	514	52.485
Bulgarlar	5.962	129.933	-	625.635	761.530
Vlahlar (Romenler)	–	–	–	26.042	26.042
Latin (Roma Katolik)	2.729	2.665	11.431	3.671	20.496
Marunîler	2	-	28.736	-	28.736
Süryanîler	24.576	518	11.886	5	36.985
Keldanîler	444	399	1.527	1	2.371
Yahudîler	43.787	73.387	68.303	67.961	253.438
Samarîler	-	-	262	-	262
Yezidîler	-	-	2.927	-	2.927
Çingeneler	5.080	4.200	350	6.840	16.470
Yabancı Uyruklular	60.667	129.991	500	6.602	197.760
Toplam	12.419.652	2.076.990	2.999.658	3.388.333	20.884.633

(Kaynak: Karpat 1985: 168-69'dan derlenmiştir)

* *Bir kısmı bugünkü sınırlar içinde kalan Halep ve Musul hariç.*
** *Çok küçük bir kısmı bugünkü sınırların dışında kalan Edirne Vilâyeti ile İstanbul ve Çatalca Sancağı.*
*** *Trablusgarp dahil.*

mak ve Boşnak toplulukların bir bölümü, geride bıraktıkları nüfus kayıplarıyla birlikte artık Anadolu ve Trakya Müslüman nüfus stoğuna katılmışlardır. 1913 İstanbul Anlaşması çerçevesinde 48.570 Batı Trakyalı Müslüman Türkiye'ye gelmiştir. 1914 Osmanlı resmi istatistiklerine göre Anadolu ve Trakya'daki ana nüfus grupları, oranlarını ve nüfus bütünlüklerini korumuşlardır (Bkz. Tablo 2). Yahudi ve Rum Ortodoks nüfusu, Balkanlar'daki parçalarını kaybettiklerinden, genel nüfus içinde azalmış görünmektedir. Bir önceki istatistikte ağırlıklı bir nüfus grubu teşkil eden Bulgarlar ise tamamen yitmiştir. Balkanlar'ın kaybı genel nüfus toplamından hissedilmektedir. 1906/7 istatistiklerinde 20.884.633 olan nüfus, 1914'de 18.520.000'e inmiştir.

1922'ye kadar Anadolu ve Trakya'daki nüfus bileşimini etkileyen en önemli olay, savaşlar sırasında askeri nedenlerle ve sağlık nedenleriyle ölümlerin yanında, Ermeni nüfusun tehciridir. 1912'de Anadolu nüfusu 14.080.800 iken, Kars ve Ardahan'ın Türkiye topraklarına yeniden dahil olmasına karşın, 1922'de 11. 618. 550'ye düşmüştür. Mayıs 1915'de başlayan Ermeni tehciri ve 1917'den itibaren doğu illerinden çekilen Rus ordusuyla birlikte bazı Ermenilerin Transkafkasya'ya göç etmesi sonucunda, McCarthy'nin hesaplarına göre, 810.000 Ermeni Anadolu'yu terketmiş, 600.000 kadarı da savaş koşulları, hastalık ve açlık yüzünden ölmüştür (McCarthy, Anadolu'daki Ermeni nüfusunu 1.493.000 olarak hesaplamaktadır). Millî Mücadele'nin sonunda Anadolu'daki Ermeni nüfusu hemen hemen tamamen yok olmuştur. 1922'ye kadar, özellikle Yunan ordusunun yenilerek çekilmesine bağlı olarak, 313.500 Rum Türkiye'yi terketmiş ya da savaş koşullarında yok olmuştur.

1923'ten bugüne Türkiye'nin etnik yapısını etkileyen hareketler

1923 Mübadelesi: Millî Mücadele'nin sona ermesiyle birlikte Türkiye'deki Rum nüfus ile Yunanistan'daki Müslüman nüfusun değişimi gündeme gelmiş, Lozan Anlaşması'na eklenen bir protokol ile, 1924'ün sonuna kadar bu nüfus değişimi yürütülmüştür. Mübadele sonucunda yaklaşık 850.000 Rum Yunanistan'a ve 66.000 Rum da başka yerlere gitti. 1928 Yunan nüfus sayımına göre, Anadolu ve Trakya kökenli Rumların sayısı 1.105.000'i bulmaktadır. Mübadele, Yunanistan'da oturan aşağı yukarı 375.000-400.000 Türk asıllı ve Balkanlı Müslümanın Türkiye'ye gelmesine yol açtı. Türk nüfus istatistiklerine göre 1921-27 döneminde Türkiye'ye giren göçmen sayısı 430.000'dir. İstanbullu Rumlar Mübadele kapsamı dışında bırakıldı. Türkiye'de kalan Rumların sayısı yaklaşık 200.000 idi. Cumhuriyet'in başında Türkiye'de bulunan Gregoryen Ermenilerin sayısı, 53.129'u İstanbul'da olmak üzere 77.433'dür. Katolik ve Protestan Ermeniler de eklenince, Türkiye Ermenilerinin nüfusu, 1927 sayımı itibariyle 100.000'i bulmaktadır.

1930-1960 dönemi: Bu dönemde, nüfusun etnik hareketliliği açısından üç önemli olay göze çarpar. Birincisi, özellikle II. Dünya Savaşı'nın ardından Sovyet Bloku'na dahil olan ülkelerden, zaman zaman belirli anlaşmalarla kayıt altına alınan, Türk ve diğer Müslüman grupların göçleridir. İkincisi, II. Dünya Savaşı yıllarında uygulanan Varlık Vergisi ile, baskılara dayanamayarak bir kısım gayrimüslim yurttaşın Türkiye'yi terketmesi ve üçüncüsü, 6-7 Eylül 1955'te İstanbul'da çıkan olaylar sonucunda, Rum asıllı bazı yurttaşların Yunanistan'a gitmesidir.

II. Dünya Savaşı'nın ardından, özellikle Balkan ülkelerinden Türk ve diğer Müslüman toplulukların Türkiye'ye göçü vuku bulmuştur. Resmi rakamlara göre, 1923-60 döneminde Romanya'dan 121.000; aynı dönemde Yugoslavya'dan 269.000; Yunanistan'dan 1945-50 arasında 7.750, 1950-58 döneminde 11.800; Bulgaristan'dan 1934-39 döneminde 85.000, 1935-40 döneminde 95.500, 1940-51 döneminde 209.000, 1950-58 döneminde de 154.000 kişi Türkiye'ye gelmiştir. Mango'ya göre 1923-1980 yılları arasında Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelen göçmen sayısı 488.000'i bulmaktadır. Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya'dan gelenlerin ezici çoğunluğu Türk ve Tatar asıllı iken, Yugoslavya'dan gelenler arasında Arnavut ve Boşnaklar bulunmaktadır. Aynı dönemde küçük Özbek, Uygur, Kazak ve Kırgız grupları da SSCB ve Çin'den Türkiye'ye gelmiştir.

1942'de yürürlüğe konan Varlık Vergisi uygulaması, gayrimüslimlere ağır vergiler yüklemişti. Antisemitik eğilimin güçlendiği bu yıllarda Varlık Vergisi özellikle Yahudiler üzerinde bir baskı aracı olmuştur. Buna bağlı olarak 1950'ye kadar Türkiye'deki Rum ve Yahudi nüfusunda belirgin bir erime göze çarpmaktadır. Resmi rakamlara göre, 1935'de 108.725 olan Rumca konuşan nüfus 1950'de 89.472'ye aynı dönemde Musevi nüfusu 42.607'den 35.786'ya düşmüştür. Ermenice konuşanların oranındaki düşüş ise görece daha azdır (1935'de 57.599 iken 1950'de 52. 776).

6-7 Eylül 1955'te Selanik'teki Atatürk'ün doğduğu evin bombalanması -ki bir tertip olduğu sonradan anlaşılacaktır- üzerine İstanbul'da çıkan olaylar sonucunda çoğu İstanbul Rumlarına ait 3000'in üzerinde işyeri ve ev tahrip ve yağma edildi; Yunan konsolosluğu ateşe verildi. Bu olay, Türkiye'deki gayrimüslim azınlıkların güvensizlik duygusunu pekiştirdi ve

İLETİŞİM ARŞİVİ

Çingeneler, yaşadıkları her ülkede olduğu gibi Türkiye'de de çeşitli baskı ve aşağılamalara maruz kalıyorlar. Bununla beraber kültürleri, dilleri ve yaşayış biçimleri ile önemli bir zenginlik sunan Çingenelere karşı önemli bir kesimin "uzaktan uzağa" sempati beslediği de unutulmamalı.

ülkeyi terketmelerini hızlandırıcı bir rol oynadı.

1960-1990 dönemi: Bu dönem, esas olarak, iç nüfus hareketliliğinin son derecede arttığı, buna bağlı olarak görece kümelenmiş olan etnik grupların ülke içine dağıldığı, yani yöresel etnik homojenliklerin ortadan kalkarak iç göçe bağlı bir heterojenleşmenin söz konusu olduğu bir dönemdir. Bu dönemde bazı olaylar, Türkiye'deki bazı etnik grupların yurtdışına çıkışını hızlandırmıştır. Kıbrıs bunalımı sonucunda 1964'te bazı Rumların sınırdışı edilişi, 1974 Kıbrıs Harekatı nedeniyle yine Rum nüfusunun azalması, 12 Eylül 1980 askeri darbesinin gayrimüslim gruplar üzerindeki baskıyı yoğunlaştırması ve güneydoğu bölgelerinde huzursuzluğun artışına paralel olarak, özellikle Süryanî ve Keldanîlerin ülkeyi hızla terketmeye başlamaları bu olayların en önemlileridir. 1980'den sonra Sovyet-Afgan Savaşı yüzünden Afganistan'ı terketmek zorunda kalan küçük birer Özbek ve Kırgız grubu ile Bulgaristan'dan sınırdışı edilen 100.000-150.000 kadar Türk, son dönemde ülkeye giren göçmenleri oluşturmaktadır.

Kıbrıs Bunalımı nedeniyle, 1964'te Türk Hükümeti'nin 1930 tarihli Türk Yunan Anlaşması'nı yürürlükten kaldırması ile, yaklaşık 30.000-40.000 Rum Türkiye'yi terk etti ve mallarına el konuldu. Bu göç dalgası, Varlık Vergisi ve 6-7 Eylül olayları yüzünden vuku bulan göçlerden daha büyük bir sayıyı içermektedir. 1974 Harekatı ile bu sayıya yenileri eklendi. 1980'deki askeri darbenin baskıcı etkileri de eklenince, 1983 itibariyle Türkiye'de yaşayan Rumların sayısı 10.000 dolayına düştü. Bugün bu sayının daha da azaldığı sanılmaktadır.

Gayrimüslim unsurlar arasında dışarıya göçün en yoğun yaşandığı bir ikinci topluluk Süryanî ve Keldanîler'dir. 1983'de 47.000 kadar olduğu bildirilen Süryanî ve Keldanî nüfusu Anschütcz'e bugün 6000'i İstanbul'da olmak üzere 15.000'e düşmüştür.

Bu arada, son yıllarda Doğu illerindeki kırsal Kürt nüfusunun kent merkezlerine yönelik göçünü de, önemli bir coğrafî hareketlilik olarak kaydetmek gerekir.

Türkiye'nin bugünkü etnik yapısı

Türkiye'nin bugünkü etnik yapısı, bütün bu göç hareketlerinin sonucunda oluşmuştur. Türkiye halkını teşkil eden on ana grup sayılabilir. Bu gruplar içinde en kalabalığı Türk ve akraba gruplardır. İkinci sırada Kürt ve akraba gruplar gelmektedir. Aşağıda anılan grupların çoğunda, Anadolu'ya geldikleri yıllarda ya da hiç değilse iç göçün hızlandığı yıllara kadar (kapalı birer topluluk olma özelliklerini korudukları ve yoğun olarak içevliliğin sürdüğü yıllarda) sıkı bir grup kimliğinin olduğu söylenebilir. Ancak, iç pazarın bütünleşmesi, ulaşım ve haberleşme olanaklarının artması, örgün eğitimin yaygınlaşması, işsizlik ve geçim sıkıntısı gibi nedenlerle büyük kentlere göç edilmesi ve bu yer değiştirmenin çoğunlukla münferiden yapılması, biraradaki etnik üniteleri dağıtmış ya da grup kimliğinin erimesine neden olarak çoğunluk grupları içinde asimile olmalarına yol açmıştır. Bunun dışında kalabilenler, toplu halde belirli bir bölgede varlıklarını sürdürenler ya da yer değiştirmeye veya kimlik değiştirmeye zorlananlardır. Bu zorlama, farklı bir etnik varlık olunduğuna ilişkin güçlü bir kanaat yaratmakta yahut varolan böyle bir kanaati pekiştirmektedir. Bunun dışında kalan birçok grupta, etnik kimlik duygusu, çoğu kez "romantik" bir geçmiş, bir "hatıra" haline dönüşerek bu geçmişe duyulan özlem ve bağlılıkla ilgili bir duygu olmuştur. Bu dönüşümde en önemli etken özellikle Türkçe konuşmayan gruplar için, dil kaybıdır. Yukarıda sayılan nedenlerle, hızlı bir biçimde, etnik diller ortadan kalkmıştır veya kalkmaktadır. Bugün Türkiye'nin etnik yapısını belirlemek bakımından başvurulabilecek resmî bir

kaynak yoktur. Dilsel ve dinsel grupları açıkça tespit eden son resmî istatistik 1965 nüfus sayımıdır. Bu sayımın verileri de güvenilir olmaktan uzaktır.

Türk ve akraba gruplar

Sünnî Türkler: Türkiye'deki en kalabalık grup olup bütün Türkiye sathına yaygındır. Bu grup için, *Yerli*, Orta ve Ortabatı Anadolu'da *Manav*, Artvin'de *Pallık*, Erzurum'da *Dadaş* ve Ege'de *Efe* vs. gibi adlandırmalara rastlanır. Daha çok kırsal yörelerde geçerli olan bu kullanımlar, çoğunlukla, ne olunmadığını anlatmak üzere, başka bir etnik gruba karşı kendilerini tanımlarken ortaya çıkar: *Türkmen*'e karşı *Yerli*, *Yörük*'e karşı *Manav* gibi. Bu kullanımlar, aynı zamanda, Anadolu'nun yerli halkı iken Türkleşmişliği yahut konar-göçer veya yarı göçebe iken, bu hatıraların silinebileceği kadar geçmiş bir tarihte yerleşikleşmeyi çağrıştırmaktadır. Sünnî Müslümandırlar.

Alevi Türkler: Batı ve Orta Anadolu'da *Alevi, Kızılbaş;* Doğu Anadolu'da *Türkmen* olarak isimlendirilen bu grup, Orta, Batı ve Kuzey Anadolu'ya, bilhassa Sivas, Tokat, Yozgat, Nevşehir, Çorum, Amasya, Maraş ve Erzincan yörelerine yayılmıştır. Ordu'da *Nalcı*, Tokat'ta *Sıraç; Elçi, Tahtacı, Çepni, Abdal, Kızıldeli, Talibi, Arapkirli;* Ankara'nın doğu ilçeleri ve Kırıkkale'de *Sırtısarı* gibi isimlendirmeleri vardır. Bulgaristan'dan gelenlere *Amuca* denilir. Alevi Türkmenlerle aralarındaki ayrım açık değildir. Alevi Müslümandırlar.

Sünnî Yörükler: Kendilerine *Yörük* ve Adana'nın doğusunda *Aydınlı* diyen bu grup Batı Anadolu'dan Maraş'a kadar Toros dağları boyunca ve Söke, Denizli, Manisa, Balıkesir, Kütahya, Eskişehir, Bilecik, Antakya, Kayseri (Pınarbaşı, Sarız, Tomarza) yörelerine yayılmıştır. Yakın zamanlara kadar konar-göçer ve yarı göçebe olarak yaşayan Yörükler, hızla yerleşikleşmektedir. Baba soyunun izlendiği *kabile-sülale-aile* hiyerarşisi egemendir. Dış atalık bağları *aşiret* yoluyla kurulur. Anadolu'da, Orta Asya ile fizyolojik ve kültürel ortaklığı hâlâ sürdüren grubun Yörükler olduğu düşünülmektedir. Sünnî Müslüman, Hanefîdirler.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Kuzey Irak'tan Türkiye'ye 1988 yılındaki Halepçe Katliamı ve 1991 yılındaki Körfez Savaşı'ndan sonra "canını kurtarmak" üzere önemli sayıda Iraklı Kürt göçetti. Son derece zor koşullarda kendilerine yaşama imkanı sağlamaya çalışan Kürtlerin Türkiye'ye sığınması Çekiç Güç'ün varlığının meşruiyet kaynaklarından biri oldu.

Alevi Yörükler: Sadece Emirdağ (Afyon) ve Bozüyük'te (Bilecik) kaydedilmişlerdir. Ancak Toroslar üzerinde birçok yerde ve Yozgat merkezinde de bulundukları düşünülmektedir. H.Z. Koşay, 1930'larda Alaşehir'in (Manisa) Sazdere, Bahadır ve Kozluca köyleri ile Sarıgöl'de (Manisa) Alemşahlı köyünde Alevi Yörük grupları saptamıştır. Alevi Müslümandırlar.

Sünnî Türkmenler: Batı ve Orta Anadolu'da, aşiret yapısı çözülmüş olarak ve yerleşik biçimde yaşamaktadırlar. Ancak Avşar, Çepni, Bekdik, Hotamış gibi kabile adları isimlendirmede hâlâ kullanılmaktadır. Önemli Türkmen gruplarına Emirdağ'da (Afyon), Akkışla'da (Kayseri), Gemerek'de (Sivas), Konya Ereğli'de *Bekdik* adıyla, Bor'da (Niğde) Kadınhanı ve Sarayönü'nde (Konya) muhtemelen *Harameyn* aşiretine, Karapınar ve Çumra'da (Konya) *Hotamış* grubuna ve Yozgat merkez olmak üzere Kızılırmak yayı içinde çeşitli gruplara rastlanmaktadır. Konya'nın kuzeyindeki bütün Türkmen grupları *Harameyn, Karabağ* veya *Tahtasız* gruplarına mensuptur. En kalabalık grup, Uzunyayla bölgesindeki (Kayseri'nin Pınarbaşı, Tomarza ve Sarız ilçeleri) *Avşarlar*'dır. Vakfıkebir'de (Trabzon) *Çepniler*'e rastlanır. Batı Çepniler'i Alevi, Trabzon'dakiler ise Sünnîdir. Ancak grup kimliğinde bu mezhep ayrımının önemi yoktur. Sünnî Müslüman, Hanefidirler. İsimlendirme düzeyinde kimi zaman Türkmen-Yörük ayrımı ortadan kalkmaktadır.

Alevi Türkmenler: Zaman zaman Kızılbaş olarak da anılan Alevi Türkmenler, kendilerine bazı yörelerde *Aşiret* (Sıraçlar) veya *Gavum* (Nalcılar) adını vermektedir. Bunun yanında *Çepni, Adalı, Üsküdarlı, Sıraç, Nalcı, Barak* gibi isimlerle de anılırlar. Yayılım alanları en doğuda Divriği (Sivas) ve Nizip (Gaziantep) olmak üzere, Batı ve Orta Anadolu'dur. Bilinen köy grupları Kars, Sivas, Yozgat, Tokat, Ordu, Çorum, Balıkesir, Manisa, İzmir ve Muğla'dadır. 1930'larda Balıkesir'de Alevi Türkmen olarak kaydedilen köylerden bazıları bugün Türkmen köyü değildir. Edremit (Balıkesir), Bergama, Tire (İzmir), Akhisar, Turgutlu (Manisa), Söke (Aydın), Şarkışla, Gemerek (Sivas) ve Nizip'te (Gaziantep) halen hatırı sayılır miktarda Alevi Türkmen köyü bulunmaktadır. Bu köyler nispeten ulaşılması zor ve dağlık yörelerdedir. *Nalcı* Türkmenleri Ordu'da yoğunlaşmıştır; *Sıraçlar* Tokat'ın Artova, Turhal ve Zile ilçeleri ile Yozgat'ın Çekerek ve Sorgun ilçelerinde; *Baraklar* ise Nizip'te yerleşiktir. Çepni ve Baraklar'da aşiret bağları hâlâ güçlüdür. Edremit Türkmenlerinde ise neredeyse tamamen kaybolmuştur. Bazı yörelerde Adana Işıkları, Adalı Türkmenleri, Üsküdarlı, Arapkirli, Araplar gibi oymak ayrımlarına dayalı emik isimlendirmelere de rastlanmaktadır. Alevi Müslümandırlar.

Alevi Tahtacılar: Kendilerine zaman zaman *Türkmen, Tahtacı* ya da *Kesim İşçi* diyen bu grup, Antalya İçel, Adana ve Maraş illeri içinde kalan Toroslar'ın ormanlık kesimleri ile İzmir, Aydın, Manisa, Muğla, Denizli, Isparta ve Gaziantep illerinde bulunmaktadır. M.Ş. Ülkütaşır'ın tahminine göre 1968'de yaklaşık 100.000 kişi idiler. *Çaylaklar* (Karaman Ovası, Finike, Mut ve Fethiye'de) ve *Aydınlılar* (Adana, İçel, Antalya ve İzmir'de) olmak üzere iki ana gruba ayrılırlar. Esasen orman ve ağaç işçiliği ile uğraştıklarından diğer Türkmen gruplarından ayrı bir etnik ünite haline gelmişlerdir. İnanç sistemleri içinde, bilhassa ağaç kültüne dayalı şamanik unsurlar önemli yer tuttuğundan, diğer Alevi Türkmen gruplarına göre ortodoks İslâm'a biraz daha uzaktırlar.

Alevi Abdallar: *Abdal, Abtal, Carcar* ve Kürtler arasında *Gâvândâ* adlarıyla anılan bu grup, *Tebei; Tencili, Fakçılar* (Fakılar?), *Begdili* gibi ikincil isimleri de kullanmaktadır. Batı ve Orta Anadolu'da Denizli, Eskişehir ve Bolu illerinden başlayarak doğuya doğru Ankara, Konya, Antalya, Adana, Gaziantep, Nevşehir, Kayseri, Sivas, Tokat, Yozgat, Sinop ve Çorum'a kadar uzanan sahada yaşamaktadırlar. Grameri Türkçe olan, ama Yeni Farsça, Kürtçe ve Çingenece sözcüklerden oluştuğunu A. Tietze'nin saptadığı 86 kelimelik bir "gizli" dilleri vardır. bu dil içinde kökeni bilinmeyen bazı kelimelerin, Doğu Türkistan'da yaşayan Abdalların konuştuğu "gizli" dildeki kökeni bilinmeyen kelimelerle aynı olduğu saptanmıştır. Alevi Müslümandırlar.

Caferî (Şiî) Azerîler: Yoğun olarak Transkafkasya sınırındaki illerde oturan Azerîler, kendilerini *Karabağlılar, Şirvanlılar* gibi geldikleri yere bağlı bir ikincil adlandırmaya tabi tutarlar. Çoğunluğu Kars ve Iğdır illerindedir. Ayrıca Taşlıçay (Ağrı) ve Şenkaya'da (Erzurum) Azerî köyleri mevcuttur. Amasya şehrinde 1928'de ve 1945'de Kazah bölgesinden gelen ve Kars'ın bazı köylerinde akrabaları bulunan Şirvanlılar vardır. İlk gelen Azerî göçmenleri Bursa ve Afyon'a kadar yayılmıştır. Kazah bölgesinden gelenler 1905-1908 yılları arasında, Kars'a yerleşenler 1918-1925 Ermenistan mübadelesi ile, Seki'den Bursa'ya yerleşenler 1863'de gelmişlerdir. Hütteroch'un belirttiğine göre 5000 kadar İran Azerîsi de Van'ın Başkale ve Muradiye ilçelerindeki boş sahalara yerleşmiştir. Azerî Türkçesi konuşan bu gruplar Caferî (Şiî)dir.

Sünnî Azerîler (Karabağlılar): Afyon'un Emirdağ, Bolvadin, Şuhut, Çay ve Sultandağı ilçelerinde köyleri vardır. Yoğunluk Bolvadin ve Emirdağ ilçelerindedir. Azerbaycan'dan ilk gelen göçmenlerdir. Büyük bir olasılıkla 1813'de Rus-İran Savaşı ve Gülistan Anlaşması vesilesiyle Anadolu'ya gelmiş olmalıdırlar. Bazıları kendilerini *Genceli* olarak tanımlarken çoğunluk kendine *Karabağlı* demektedir. Afyon bölgesindeki Azerîler yerli Sünnî Türkmenlerin arasında dil ve dince asimile olmuş gözükmektedir.

Karapapah ve Terekemeler: Yoğun olarak Kars'ın Çıldır ve Arpaçay ilçe-

lerinde bulunurlar. Ayrıca Kars Merkez ilçesi ile Selim ve Kağızman ilçelerinde de Karapapah ve Terekeme köyleri vardır. Aslen Azerî kökenli olan bu grubun Karapapah olarak anılanları Sünnî (Hanbelî)dir. Terekeme ise Şiî olanlarına verilen addır. Terekemeler'in Şiîliği, Aleviliğe bazı bakımlardan yakın bir Şiîlik biçimidir. Dinsel ayrıma işaret eden tek rakam, Ruslar'ın 1883'de Kars için tespit ettiği 11.721 Sünnî ve 9.931 Şiî sayısıdır. 1910 tarihli *Kavkazskiy Kalendar*'a göre 99 Karapapah köyünden 63'ü Kars bölgesinde, 29'u Ardahan'da ve 7'si Kağızman'dadır. Aşıkoğlu'nun 1963'de verdiği bilgiye göre Kars'da 114 Karapapah köyü vardır. Barthold ve Wixman'ın *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdıkları maddede Kars ili nüfusunun % 15'inin Karapapah ve Terekeme olduğu bildirilmektedir. *1965 Köy Envanter Etüdü*'ne bakılırsa sadece Çıldır ve Arpaçay'daki Karapapah ve Terekeme nüfusu 68.000'dir. İkinci bir gruba Muş'ta rastlanır. Muş'un bir köyü ile Bulanık kasabasında ve Sivas ile Zile'de (Tokat) Karapapahlar bulunmaktadır. Bu grup, Kars'ın 1877'de Rus işgaline uğramasıyla yöreyi terkedenlerdir. Ayrıca Pınarbaşı ve Sarız'da (Kayseri) iki Karapapah köyü kaydedilmiştir. Bu grubun Türkiye'deki varlığı, ilkin 1828 tarihli Türkmençay Anlaşması'nın akabinde Azerbaycan'ın Kazah-Şemseddin Hanlığı arazisindeki nüfusun bir kısmının Kars'a, bir kısmının da İran Azerbaycanı'na göç etmesiyle oluşmuştur. 1904'te 90-100 hane kadar Terekeme Kars'a gelmiş, sonra bunların bir bölümü Tutak ve Eleşkirt'e (Ağrı), bir bölümü Adana'nın bir köyüne, geri kalanı Malazgirt yoluyla Sivas'ın üç köyüne gelmiş ve o yörelere yerleşmiştir. 1921'de Kars'a gelenler Gümrü Anlaşması ile mübadele edilenlerdir. Azerî grupları arasında, bir de, Artvin Köprübaşı mahallesi ile Ardanuç'un iki köyünde, Samsun ve Bursa Merkez'de, Tokat'ın Merkez İlçesi ile Niksar ve Turhal ilçelerinde yaşayan *Karaçadırlı* grubu vardır.

Uygurlar: Uygur ya da Tarançı adıyla anılan bu grup, 1921'den önce kendilerini geldikleri yörelerin adıyla, *Kâşkarlıg, Turpallıg, Komullug* gibi yöresel isimlendirmelerle anıyorlardı. İlk grubu 1950'lerde Pakistan yoluyla, ikinci grubu ise 1968'de Afganistan yoluyla Sinkiang'dan (Çin'in Uygur Özerk Bölgesi) Türkiye'ye gelen Uygurlar, İstanbul, İzmir ve Kayseri'de kentsel alanlarda yerleşmişlerdir. İstanbul'da 50 aile kadarı Sefaköy'deki Kazak mahallesinde, kalanı Örnektepe'de yaşamaktadır. En kalabalık grup Kayseri Yenimahalle'deki 100 ailelik gruptur. Konuştukları dil, Türk dillerinin Doğu Türk dilleri ailesinden olan Uygurca'dır. Sünnî Müslüman olup katı Hanefîdirler.

Kırgızlar: 1953'de Türkiye'ye gelen ilk grup, Şereflikoçhisar'ın (Ankara) Akınköy'ünde 12 hane, Cihanbeyli'de (Konya) 4 hane, daha az sayıda olmak üzere Ankara va Adana'dadır. Son gelenler, sayıları 1100-1200 kişi kadar olmak üzere, Erçek'in (Van) Karagündüz köyüne ve Erçiş'in (Van) Altındere Harası'na yerleşmiştir. Bu ikinci grup, Afganistan İç Savaşı nedeniyle Wakhan (Pamir) yöresinden Pakistan'a sığınan ve oradan, imzalanan bir anlaşma hükmünce Türkiye'ye kabul edilenlerdir. Konuştukları dil Türk dillerinin Merkez ya da Aral-Hazar grubundan olan Kırgızca'dır. Sünnî Müslüman, Hanefî olan Kırgızlar arasında, özellikle ata kültü biçiminde, şamanist pratiklerin kalıntılarına rastlanmaktadır.

Kazaklar: 1952 yılında SSCB'den gelerek önce Ceylanpınar'a (Urfa), bu bölgenin koşullarına uyum gösteremeyince de çeşitli yörelere dağılan ilk grubun ardından ikinci grup, 1953 ile 1958 yılları arasında Altay bölgesinden, Tibet ve Keşmir yoluyla Türkiye'ye gelmiştir. Bunlar, Niğde, Kayseri, Konya ve Manisa illerine yerleştirildiler. Üçüncü grup Afganistan kökenli olup, 1982'de Afganistan İç Savaşı yüzünden Türkiye'ye gelen Özbek ve Kırgızlar'la birlikte göç etmiştir. Bu son grup 70 hanedir. Kazak Türklerin Kültür Derneği'ne göre 5000 kişi, Savanberg'e göre 700 hane kadar olan Kazaklar'ın % 60'ı (420 hane) İstanbul'da, 60 hane Salihli'nin (Manisa) Kurtuluş ve Altay mahallelerinde, 65 hane Ulukışla'nın (Niğde) Altay köyünde, 25-30 hane Konya'nın Altay mahallesinde, 15 hane Ankara'nın Aktepe mahallesinde, 10 hane Sultanhanı'nda (Aksaray), 10 hane İzmir Balçova'da bulunmaktadır. İstanbul'dakilerin çoğunluğu Küçükçekmece, Zeytinburnu, 160 hane olarak Güneşsitesi (Kazakkent), 25 hane olarak da Safraköy semtlerindedir. Verilen bu sayılar 1980 yılına aittir. Türk dillerinin Merkez ya da Aral-Hazar grubundan olan Kazak dilini konuşan Kazaklar, bazı şamanist pratikleri yaşatmakla birlikte Sünnî Müslüman, Hanefîdirler.

Özbekler: Türkiye'ye iki grup halinde gelmişlerdir. İlk grup, 100 aile olarak, II. Dünya Savaşı sırasında önce Almanya'ya, oradan da Türkiye'ye gelenlerdir. Bu grubun üyeleri büyük ölçüde asimile olmuştur. İkinci grup, 1952'de Afganistan'dan göç eden kentli Özbekler'dir. İkinci göçmen grubu, daha çok Orta Asya kökenlilerle evlilik yapmayı tercih ettiğinden kökenlerine ilişkin vurguyu hâlâ korumaktadır. Bunlara bir üçüncü mülteci topluluğu olarak, 1982'de Afganistan'dan gelenleri de katabiliriz. Svanberg'e göre, 1980 yılı itibariyle sayıları 330 hane kadardır. 1982'de gelen 4351 Afganistan göçmeninin çoğunluğu Özbek kökenli olmakla birlikte, sayılarına ilişkin bilgi yoktur. 280 hane İstanbul'da, 5-6 hane Anka-

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

6 Eylül 1986'da İstanbul'daki Neva Şalom sinagoguna yapılan baskın sonucu 21 Musevi yurttaşımız hayatını kaybetmişti. Daha sonra İslami Cihad gibi Ortadoğu kökenli teröristlerin üstlendikleri bu kanlı baskın Türkiye'deki Musevilere karşı girişilen en gaddarca eylem olarak tarihe geçti.

ra'da, 45-50 hane Adana'da ve bir kısmı da İzmir merkezi ile Urla'da yerleşiktir. Ayrıca üçyüz yıl önce Türkistan Tekkesi çevresinde kurulduğu söylenen ama bugün hakkında herhangi bir bilgi olmayan Tarsus yakınlarındaki üç Özbek köyünden söz edilmektedir. II. Abdülhamit zamanında İstanbul'da iki Özbek şeyhi tarafından kurulmuş bir Özbek Tekkesi bulunmaktadır. Türk dillerinin Doğu grubuna ait Özbekçe'yi konuşan bu grup Sünnî Müslüman, Hanefîdir.

Özbek Tatarları: *Özbek, Özbek-Tatar, Tatar* olarak anılan bu grup Rusça'da *Sibirek Buharist*, Tatarca'da *Buharlık* olarak adlandırılmaktadır. 16. yüzyılda Buhara'dan Sibirya'daki Tobolsk'a göç eden iki Özbek seyyidinin ardılları olduklarını iddia etmektedirler. 1907 yılında 100 aile olarak Sibirya'daki yerlerini bırakarak Türkiye'ye geldiler. Sonradan bu gruba 30 aile daha eklendi. Bugün Cihanbeyli'nin (Konya) Böğrüdelik köyünde oturmaktadırlar. 1970'lerde köy halkının bir kısmı, çalışmak üzere, Cihanbeyli, Konya, Ankara ve 80 kadarı da Avrupa'ya gitmiştir. Özbekçe yerine, 18. yüzyılda intibak ettikleri, Batı Türk dilleri grubunun Ural alt grubuna ait Batı Sibirya Tatarcası'nı konuşmaktadırlar. Yüksek oranda içevlilik ve % 10 oranında çapraz ve paralel kuzen evliliği olan grup, kimliğini korumaktadır. Sünnî Müslüman, Hanefîdirler.

Kırım Tatarları: Kendilerine bugün genellikle *Kırım Türkleri* diyen bu topluluk, aralarında, Kırım yarımadasının kıyı ve merkez bölgelerinden olanlar için "şâhâr hâm taw halkı" veya "yalıboyu Tatarı", kuzey, batı ve doğu bölgelerinden olanlar için "çöl halkı" biçiminde bir ayrım yapmaktadır. 1783'ten başlayan ikiyüz yıllık bir göç süreciyle Anadolu'ya tedricen gelen Kırım Tatarları, bu süre içinde büyük ölçüde asimile olmalarına karşın, Anadolu'daki en kalabalık göçmen topluluklarından birisidir. Eskişehir'de 36, Ankara'da 3, Adana'da 3, Çorum'da 1 Tatar köyü vardır. Ayrıca Eskişehir kent merkezinde yoğun olmak üzere birçok Batı ve Orta Anadolu kentinde yaşamaktadırlar. Anadolu'da görece uzun süre öncesinden başlayan varlıkları nedeniyle, bu süre zarfında, özellikle dışevlilik yoluyla, diğer topluluklarla epeyce karışmışlardır. Yalıboyu Tatarları, Osmanlı şivesine çok yakın bir şive konuştuklarından, dilleri kolaylıkla Anadolu biçimlerine dönüşmüştür. Tatarlar, kurdukları kültür merkezleri ve dernekler yoluyla varlıklarının altını çizmeye çalışmakla birlikte, etnik kimlikleriyle sadece nostaljik ve romantik bir bağ kurabilmektedirler. Kırım'dan gelen Tatarlar, üç ayrı lehçe konuşmaktadır. Kıyılardan gelenler (Yalıboyu Tatarları) Türk dillerinin Güneybatı (Oğuz) grubundan olan Kırım Osmanlıcası'nı, Bahçesaray çevresinden gelenler Batı (Kıpçak) grubundan olan Kırım Türkçesi'ni ve bozkır bölgelerinden gelenler yine Batı grubundan olan Kırım Tatarcası'nı konuşmaktaydı. Sünnî Müslüman, Hanefîdirler.

Nogay Tatarları: Anadolu'ya göçlerinin başlangıç tarihi, Kırım Tatarları ile birlikte 1783'e kadar uzanan Nogaylar, *Ak Nogay* ve *Kara Nogay* olmak üzere iki ana gruptur. Şereflikoçhisar'da (Ankara) 3, Islahiye'de (Gaziantep) 1, Akşehir'de (Konya) 1, Kulu'da (Konya) 4, Yıldızeli'nde (Sivas) 1 ve Turhal'da (Tokat) 1 Nogay Köyü vardır. Ceyhan'da (Adana) kurulmuş olan çok sayıda Nogay köyü hakkında bugün fazlaca bilgi yoktur. Konya'daki Nogaylar *Cemboyluk (Cambuluk)* ve *Cetsan (Yedisan)* olmak üzere iki kabileye mensuptur. Türkiye'deki Nogaylar, geleneklerinde kabileler arası dışevlilik geleneği bulunmasına karşın, topluluk içi evliliği seçmektedir. Arasıra görülen dışevliliklerde, genellikle Kazak, Kırgız ve Özbek eşler seçilmektedir. Dilleri Türk dillerinin Aral-Hazar (Merkez) grubundan

Nogayca'dır. Ak Nogay, Kara Nogay ve Orta Nogay olmak üzere üç lehçeleri vardır. Kuzey Kırım'dan gelen Nogaylar'ın dili, Kuzey ve Güney Kırım Türkçesi içinde erime eğiliminde olmuştur. Sünnî Müslüman, Hanefîdirler.

Kazan (Volga) Tatarları ve Başkırtlar: Bu topluluklara mensup grup, genellikle Rus Duması'nın kapatılması, 1917 Ekim Devrimi ve sonrasındaki olaylar gibi siyasal ve entelektüel nedenlerle Türkiye'ye iltica eden yahut ticarî nedenlerle Türkiye'ye yerleşen az sayıda aileden ibarettir. Yusuf Akçura, Zeki Velidi Togan gibi ünlü şahsiyetler bu topluluklardandır. Bugün bu ailelerin ardılları, tamamen asimile olmuş haldedir ve ailelerinin geçmişleriyle kurdukları bağ, tamamen romantik düzeydedir.

Balkar ve Karaçaylar: Balkarlar *(Bolkarlar, Malkarlar, Malkarlı)* ve Karaçaylar, Kuzey Kafkasya'nın Rus işgaline uğramasına bağlı olarak Türkiye'ye göç eden gruplardandır. İkinci bir grup, 1944-1958 yılları arasında gelmiştir. İki etnik topluluk da ortak bir tarihsel geçmişi paylaşmaktadır. Karaçaylar'ın sayısı daha fazladır. Balkarlar, Kafkasya'da iken bir Çerkes kabilesi olan Kabardaylar'la maddi kültür ve feodal yapı açısından kültürleşme içindeydiler. İ. Aydemir, 1973-1975 yılları arasında yaptığı saha çalışmasında, Sarayönü ve Başhöyük'te (Konya) 2000, Eskişehir ilinde 1081, Erbaa'da (Tokat) 651, İstanbul ilinde 120 ve Kayseri ilinde 65 Karaçay ve Balkar olduğunu tespit etmiştir. Afyon'un İscehisar ilçesi ve 2 köyü de Karaçay ve Balkarlar'la meskundur. Türk dillerinin Batı (Kıpçak) grubunun Karadeniz-Hazar alt grubundan olan ve Oset, Kabarday, Çeçen ve Abaza gibi İran ve Çerkes dillerinden etkilenmiş bulunan Tawlu ağızlarını konuşmaktadırlar. Sünnî Müslüman, Hanefîdirler.

Kumuklar: 1861-1864 yılları arasında Dağıstan'daki Borgan Yurt'u terkederek Samsun yoluyla Tokat'a gelmişlerdir. Şu anda büyük bölümü Tokat'ın Şenyurt mahallesinde ve Tokat'ın bir köyünde yaşamaktadır. Sivas ilinde ve Yalova'da da Kumuk aileleri vardır. Kumukça, Türk dillerinin Batı (Kıpçak) grubunun Karadeniz-Hazar alt grubuna ait bir dildir. Çoğunluğu Sünnî Müslüman, Hanefî olmakla birlikte, Yalova'daki bir grup Nakşibendî tarikatının etkisiyle Şafiî'dir.

Bulgaristan kökenli Türk göçmenler: *Muhacir (Mahacır/muhacır), Göçmen, Bulgar muhacırı* gibi adlarla Türkiye'deki diğer topluluklardan ayrılan bu büyük grup, 1877/78'de başlayan ve 1980'lerin ikinci yarısına kadar devam eden bir göç süreciyle Batı Anadolu ve Trakya'da yoğunlaşmıştır. Aralarında az sayıda Tatar, yine söz dizimi ve söz dağarcığı bakımından Slavlaşmış bir Oğuz lehçesi konuşan az sayıda Hıristiyan Gagavuz *(Sorguç/Surguç)* da bulunmaktadır. Gagavuzlar'ın Edirne ve civarına yerleştiği bildirilmiştir. Dobruca'dan gelenlere Deliorman Türkleri tarafından *Gacallar* denilmektedir. Dobrucalılar, kendilerine *Tahtakülah* demektedir. Özellikle Gerlova Türkleri'ne, genel olarak da bütün köylü Türklere, pejoratif anlamda, *Çitak/Çıtak* adı verilmektedir. Şumen ve Razgradlı Bulgarlar, Bütün Türklere *Gacal* yahut *Çıtak* demekteydiler. Alevi ve Bektaşî göçmenler *Amuca* adıyla anılmaktadır. Balkan Savaşları'nın ardından Bulgaristan'ı terkeden Amucalar'ın çoğunluğu, 24 köy halinde, Kırklareli'ne yerleşmiştir. Bu gruba Hayrabolu ve Tekirdağ'a kadar yayılan sahada da rastlanır; bu topluluğa buralarda *Kızılbaş* denilmektedir. Dağılımlarına bakıldığında yarıya yakın göçmenin Marmara bölgesinde toplandığı görülmektedir. Bunu Orta Anadolu ve Ege bölgeleri takip etmektedir.

Diğer Balkan ülkelerinden gelen Türk göçmenler: Türk asıllı göçmenler, genellikle Makedonya, Sırbistan, Dobruca ve Batı Trakya kökenlidir. Kosova ve Makedonya bölgelerinden gelenlerin bir kısmı *Çitak* olarak bilinir. Strumica'dan gelenler, Slav kökenli olmakla birlikte, dilleri Türkçedir ve Bektaşi tarikatına mensupturlar. Romanya Dobrucası'ndan göç eden Türkçe konuşan göçmenler, 1934-1939 yılları arasında, Romanya ile Bulgaristan arasında tartışmalı olan bir bölgenin boşaltılması sonucunda geldiler. 77.800 kişi olan bu topluluğun çoğunluğu Sünnî idi ama aralarında Alevilerin ve Hıristiyan Gagavuzlar'ın bulunması muhtemeldir. Bu grup, yoğun olarak Edirne ve civarına yerleşmiştir. 1923 Mübadelesi ile Yunanistan'dan ve Yugoslavya'dan gelen Yörükler ise, Trakya ve Güneybatı Anadolu'ya yerleştirilmişlerdir. Makedonya, Romanya ve Yunanistan'dan gelen Türklerin birçoğu çift dilli *(bilingual)*dir.

Slav asıllı ve diğer Doğu Avrupalı gruplar

Balkanlar'dan gelen Slav asıllılar: Bu grupların içinde Bulgaristan'dan gelen *Pomaklar,* Yugoslavya'dan gelen *Boşnaklar* ve *Hersekli Müslümanlar* yer almaktadır. Pomaklar, 17. yüzyılda İslâm'ı kabul eden Slavlardır. Esas olarak Bulgaristan sınırları içinde bulunmalarına karşılık, Plevne Savaşı sonrasında Rodoplar'ın güney eteklerine yerleşerek Yunanistan'a geçen Pomaklar olmuştur. Bunlar 1885'den itibaren Türkiye'ye mülteci olarak gelmeye başlamışlardır. Bazı yazarların Türk kökenli olduklarını iddia etmelerine karşılık, yerli Türkler Pomakları Türk kabul etmez. Buna mukabil, Hıristiyan Bulgarlar tarafından "Türk" olarak anılırlar. 1965 nüfus sayımında 23.138 kişi anadilini Pomakça olarak bildirmiş 27.010 kişi de

TABLO 2

Cemaatler	Anadolu Vilayetleri	Trakya ve İstanbul	Suriye ve Filistin	Toplam
Müslüman	11.755.917	940.899	2.348.030	15.044.849
Rum Ortodoks	1.075.060	466.631	188.047	1.729.738
Ermeni Gregoryen	1.029.558	93.529	38.082	1.161.169
Yahudi	52.306	76.121	58.646	187.073

(Kaynak: Karpat 1985: 188-89'dan derlenmiştir)

Pomakça'yı ikinci dili olarak kaydettirmiştir. İstanbul'un bir köyünde Pomak ailelerin tamamı hâlâ Pomakça konuşmaktadır. Aynı sayımın verilerine göre 4.088 kişinin anadili de Bulgarca'dır. Barrett'in 1982'de kaydettiğine göre Türkiye'de 3.200 kadar Hıristiyan Bulgar vardır. 47.092 kişinin konuştuğu ikinci dil Bulgarca'dır. Yalnız, Bulgarca için ikinci dil kayıtlarının son dönemde göç eden Türklere ait olması muhtemeldir. 1965 nüfus sayımındaki verilere göre 17.627 kişi anadili, 37.237 kişi ikinci dil olarak Boşnakça; 45 kişi anadili, 1.264 kişi ikinci dil olarak Hırvatça; 6599 kişi anadili, 59.578 kişi ikinci dil olarak Sırpça konuştuğunu beyan etmiştir. Kimi zaman Sırp-Hırvatlarca *Potur* olarak adlandırılan Boşnaklar ve Hersekli Müslümanlar, Sırp-Hırvat dili konuşmalarına karşın, çoğunluğu kendisini Sırp-Hırvat olarak bildirmekten kaçınmaktadır. Burada din temelinde bir etnik ayrımın varlığı ve keskinliği görülmektedir. Güney Sırbistan ve Makedonya'da yaşayan, Sırpça, Makedonca ve Arnavutça konuşan topluluklar, tıpkı Bulgaristan'daki Müslümanlara dendiği gibi *Çitak* (çoğulu *Çitaci*) adıyla maruftur. Batı Makedonya'daki komşuları Sırp Müslümanlarını *Torbeşi* (tekili *Torbeş*), *Poturi* ve bazen de *Kurki* (Sırp-Hırvatçada *po-turçiti*= Türkleşmiş'den) adıyla çağırmaktadır. Çok küçük bir sayı (3.200 Katolik ve Ortodoks Bulgar, 3.000 Sırp Ortodoks) hariç, göçmenlerin büyük çoğunluğu Müslümandır.

Ne yazık ki göçmen kayıtları etnik ve dinsel ayrımlar göz önüne alınarak tutulmamıştır. Tutulan kayıtlardan çıkan toplu sayılara göre, 1923-1960 yılları arasında Balkanlar'dan Türkiye'ye giriş yapan göçmen ve mülteci sayısı 1.204.205 kişidir. Bunların % 56,7'si Marmara, % 21,3'ü Ege ve % 11,7'si Orta Anadolu'ya yerleşmiştir.

Estonyalılar: Kendilerine *Ma mes* diyen Estonyalılar, Ruslar'ın Kars bölgesini işgal etmelerinden sonra, 1886 yılında, Molokanlarla birlikte, 300 kişilik bir koloni halinde gelmişlerdir. Çoğunluğu Rusya'ya dönen ve 1972'de bir grubu çalışmak üzere Almanya'ya giden Estonyalılar bugün 40-50 kişi kadar kalmışlardır. Fin-Ugor dil ailesinin Balto-Finnik bölümünün Güney dalından Estonyaca'nın arkaik bir lehçesini konuşmaktadırlar. Hıristiyan olup Evangelist kiliseye mensupturlar. Güçlü içevlilik eğilimi yüzünden, eşlerini sadece Molokan, Alman ve Polonyalılar arasından seçebilen Estonyalılar, eş bulma sıkıntısı çekmekte ve geri dönüşlerin ana nedeni bu olmaktadır. Bu durum, bu örnekte din öğesinin etnik etken haline geldiğini göstermektedir.

Kuban Kazakları: Kozak adıyla da anılan Türkiyeli Kazaklar, 1863'de Rusya'da dinsel reformlara karşı çıkan bir ayaklanma sonucunda ülkeyi terketmek zorunda kalanlardır. Buna bağlı olarak "Eski İnançlılar" (*Staro-vertsui*) olarak bilinirlerdi. 1960 nüfus sayımında 667 kişi Rusça konuştuğunu beyan etmiştir. Bir tahmine göre 1955'te 170 aile, bir diğerine göre 1962'de 1100 kişidirler. Balıkesir ilinde Manyas gölü kıyısındaki Kocagöl'de (Kazaklar köyü) yaşamaktadırlar. İçevlilik geleneği yüzünden daralan evlenme döngüsünü düzeltmek üzere 1100 Kazak, 1962'de Rusya'ya dönmüştür.

Ruslar (Molokanlar): Estonyalılarla birlikte 19. yüzyılın sonunda kolonist olarak Kars'a gelmişler ve 35 köy kurmuşlardır. Günümüzde Kars'ın Arpaçay ilçesi merkezi ile 2 köyünde, Kars Merkez ilçeye bağlı 1 köyde ve Ardahan'ın 2 köyünde yaşamaktadırlar. Ayrıca Ağrı ve Erzurum'da birer aile bildirilmiştir. 1960 nüfus sayımında Kars'da anadilini Rusça olarak bildiren 1343 kişi vardır. O. Türkdoğan 1969'da yaklaşık 1600 kişi tespit etmiştir. 18. yüzyılda Ortodoks kilisesinden ayrılan "Ruhsal Hıristiyanlık" hareketine bağlı öğelerle beslenmiş bir Hıristiyanlık inancına sahip oldukları gözlenmiştir. İçevlilik egemendir.

Polonyalılar: *Polonez* ve *Leh* adlarıyla anılan Polonyalılar kendilerine *Polacy* demektedir. 1830-31 Polonya İhtilali'nin başarısızlığa uğraması sonucunda 1839'da Osmanlı topraklarına gelen bir kısım Polonyalının torunlarıdır. İstanbul'da Polonezköy'ü (Adampol) kurmuşlardır. 1975 sayımına göre, 197 kişinin bulunduğu köyde bugün 80 kişi yaşamaktadır. Topluluğun geri kalanı İstanbul'da ya da yurtdışındadır. 1965 sayımı Polce konuşan ya da anlayan 501 kişi tespit etmiştir. Svanberg'e göre 1984'de en çok 250 kişi kalmıştır.

Almanlar: 1876-77'de Ruslar tarafından Kars'a yerleştirilen 100 kadar Alman ve İsveçli aileden geriye kalanlardır. Bugün sadece Alman kökenliler bulunmaktadır. Kars'da Rusça'da

Almanlara verilen isim olan *Nemets*'den bozma olarak *Nemis* adıyla anılırlar. 1965 sayımında Kars ilinde 21 kişi Almanca'yı anadili olarak belirtmiştir. Esasen Protestan olmakla beraber evlenmeler sonucunda Müslüman olmuş Almanlar vardır.

Vlahlar (Ulahlar) ve Çingeneler

Vlahlar (Ulahlar): Türkiye'deki Vlahlar, Makedonya ve Bulgaristan'ın Müslüman Romen sakinleri (*Vallachades*) ile dağlık bölgede asıl kütle ile bağları kesilmiş ve 18. yüzyılda Müslüman oldukları düşünülen *Meglen Vlahları (Karadjovalides)*dır. 1965 sayımına göre 406 kişi Romence'yi anadili, 6.962 kişi de ikinci dili olarak bildirmiştir.

Çingeneler: Türkçe'de *Çingene, Kıpti, Poşa, Mutrib/Motrib, Arabacı, Köçer, Esmer Vatandaş,* Kürtçe *Gâwândi, Karaçi, Krişmal* gibi adlarla anılan bu topluluk *Rom, Roman, Gurbati, Garaci, Dum, Cuki, Mutrib/Mıtrıb/Midreb, Arabacı,* Kuzeydoğu Anadolu'da Poşa gibi isimlerle tanımlanmaktadır. Hıristiyan Çingeneler kendilerine *Balamaron* (=Rum Çingenesi) demekteler. *1960-1970 Köy Envanter Etüdleri*'nde sayıları, *göçebe ve gezginci çingeneler* karşılığında 10.633 kişi olarak verilmektedir. Kentlerin belirli mahallelerinde (İstanbul'da Kasımpaşa, Küçükbakkalköy, Sulukule; Üsküdar'da Selamsız; Edirne'de Kum Mahallesi gibi) *getto* tarzı bir yerleşim biçimleri vardır. Yakın zamanlara kadar büyük bölümü konar-göçer idi; fakat giderek yerleşmektedirler. Çingene nüfusunun yoğun olduğu bölgeler Trakya, Güney Marmara ve İstanbul civarıdır. Ayrıca Hakkari, Cizre, Siirt çevresi ile Van ilinin güney bölümlerinde ve yerleşik olarak Ağrı'da bulunurlar. Görünüşte Müslüman olup yaygın olarak *Romani* diye isimlendirilen bir dil konuşurlar.

Arnavutlar

Kendilerini *Şqiptarë* adıyla anan Arnavutlar, Kosova, Makedonya ve Arnavutluk'tan gelerek Batı Anadolu'ya yayılmışlardır. Ayrıca Samsun, Tokat ve Yozgat illerinde de kaydedilmişlerdir. 1965 nüfus sayımında 12.832 kişi anadili, 40.688 kişi de ikinci dili olarak Arnavutça konuştuğunu bildirmiştir. Arnavutça konuşanların çoğunluğu (4341 kişi) İstanbul'dadır. Onu Bursa, İzmir, Tokat, Ankara, Sakarya ve Samsun izlemektedir. Daha küçük gruplar halinde Adana, Amasya, Kayseri, Aydın, Kırklareli ve Manisa'da da mevcutturlar. Hint-Avrupa dillerinin Satem grubundan olan Arnavut dilinin (*Arbereş* ya da *Sqipe*) *Geg* ve *Tosk* olarak iki lehçesi vardır. Türkiye'deki Arnavutlar'ın dörtte üçü Sünnî Müslüman, geri kalanı Bektaşîdir.

Rumlar

Hıristiyan Rumlar: Türkçe'de *Rum, Yunanlı, Yunan* gibi isimlerle bilinen Rumlar kendilerine, Kıta Yunanlılarını anlatan *Ellinas* değil, ayırdedici olarak *Romiós ya da Romeos* demektedirler. Özellikle İstanbul'da yoğundurlar. 1965 sayımında anadili Rumca olan 48.096 kişi, ikinci dil olarak Rumca konuşan 73.725 kişi kaydedilmiştir. Bugün Rumların sayısının 10.000 yahut daha altına düştüğü sanılıyor. İstanbul dışındaki en kalabalık grup, 1982'de 14.000 kişi oldukları saptanan Gökçeada ve Bozcaada Rumlarıdır. Adaları İzmir takip etmektedir. Ezici çoğunluğu Ortodoks olan Türkiye'li Rumlar arasında sayıları onlarla ifade edilen Katolik ve Protestan Rumlar da bulunmaktadır. Türkiye'de konuşulan Rumca, Hint-Avrupa dillerinin Kentum bölümünden olan standart modern Yunanca'nın, Türkçe ödünç kelimelerle beslenmiş bölgesel bir versiyonudur.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Türkiye'nin Güneydoğu bölgesinde yerleşik olan Süryaniler de PKK ile yürütülen savaşta zarar gördüler. Kiliseleri hasara uğradı, din adamları kaçırıldı.

Rumca konuşan Müslümanlar (Balkan göçmeni olanlar): Rumca konuşan Balkanlı Müslümanlar, Selanik ve civarındaki kırsal bölgelerden 1923 Mübadelesi ile gelmişler ve boşalan Rum köylerine yerleştirilmişlerdir. Yerleştirildikleri bölgeler, Batı ve Orta Anadolu'dadır.

Rumca konuşan Müslümanlar (Karadenizliler): *Turkos, Oflis* (Oflu) adlarıyla da anılan Karadeniz bölgesindeki Rumca konuşan Müslümanların sayısı, 1965 sayımına göre, 4535 kişidir. Tonya (Trabzon) civarında 6 köy ile Of'un (Rize) güneyinde Çaykara ve Köprübaşı bölgesinde Yukarı Solaklı ve Gürçay vadilerinde 14-15 kadar yerleşme tespit edilmiştir. Konuştukları dili Yunanca'dan ayırmak üzere, Türkçe'deki Rumca kelimesine eşdeğer olan *Romaika* sözcüğüyle tanımlarlar. Bu, Kapadokya Grekçesi'yle yakınlıkları olan arkaik bir lehçedir. Hıristiyan Yunanlıları, *Oromeos* adıyla kendilerinden ayırırlar. Kuvvetli Sünnî Müslümandırlar.

Giritliler ve Kıbrıslılar: Yunanca'da *Kritikos* denilen Giritli Müslümanların ilk grubu Girit'in Yunanistan'ın eline geçmesiyle birlikte, 1897'den sonra Antalya bölgesine gelmişlerdir. Bunu 1923 Mübadelesi ile gelen ikinci bir dalga izlemiştir. Bugün bütün Akdeniz ve Ege kıyılarına yayılmışlardır. 1965 sayımına bakılırsa, Giritliler'in bulundukları illerde 2600 kişinin Rumca konuştuğu görülmektedir. Aynı sayımın verilerine göre daha içerdeki illerde Rumca konuşan 900 kişi tespit edilmiştir. Giritliler'in Rumcası *(Kritika),* Yunanca'nın Güney Ege lehçe grubundandır. Büyük bölümü Sünnî Müslüman, Hanefî olan Giritliler'in bir bölümü Bektaşîdir.

Rumca konuşan Kıbrıslılar, 1936'da Antalya'nın bir köyünde kaydedilmiştir. Yunanca'nın Güneydoğu lehçeler grubundan *Chipriotika* yahut *Chipreika*'yı konuşmaktadırlar. Sünnî Müslümandırlar.

Kürtler ve diğer İranî halklar

Sünnî Kürtler: *Kürd, Kurd, Kırmanc, Kurmanc* gibi adlandırmaları olan bu grup, özellikle Hakkari, Van, Ağrı, Siirt, Bitlis, Muş, Diyarbakır ve Urfa illeriyle daha az yoğun olarak Kars, Mardin, Bingöl, Erzurum, Elazığ, Tunceli, Erzincan, Adıyaman, Malatya, Gaziantep, Maraş ve Hatay illerinde mukimdir. Ayrıca Adana merkezi ile bazı köylerinde, Mersin'de ve bazı çevre köylerinde, Antalya, Bursa, İzmir ve İstanbul kentlerinde Kürt yerleşmeleri vardır. Çeşitli nedenlerle Orta Anadolu'da Cihanbeyli (Konya), Haymana ve Kurtoğlu (Ankara) ile Çankırı, Sivas ve Tokat illerinde Kürt nüfus barınmaktadır. 1965 nüfus sayımı, 2.219.547 kişinin anadili olarak, 1.753.161 kişinin de ikinci dil olarak Kürtçe konuştuğunu bildirmektedir. 1978 yılı için Van Bruinessen 7,5 milyon, Chailand ise 8,5 milyon rakamını vermektedir. Hakkari, Van ve Ağrı'da çiftçilik yapanlara genellikle *Kırmanc,* hayvancılıkla uğraşan yahut konar-göçer olanlara da *Aşiret* denmektedir. *Kırmancî (Kurmancı/Kırmanca),* İran dillerinden Kuzey Kürtçe grubunun bir lehçesidir. *Zimane Kurdî* olarak da bilinir. Kırmancî'nin bir kolu olan Soranî, Silvan'da Şehbızın Kürtleri arasında ve Siverek'te konuşulmaktadır. Haymana'daki Kürtler de Şehbızınlı'dır. Sünnî Kürtler'in % 70'i Şafiidir. Urfa, Siirt ve Diyarbakır'da bir miktar Hanefî vardır. Bazı yörelerde Kadirî ve Nakşibendî tarikatları yaygındır. Şemdinli'nin (Hakkari) % 90'ı Irak'ta bulunan Şeh Reşide Lolan'a bağlı Kadiri'dir.

Alevi Kürtler: Kürt nüfusunun % 30'unun Alevi olduğu tahmin edilmektedir. Karlıova ve Kiğı (Bingöl) ilçeleri başta olmak üzere, Tunceli, Erzincan, Sivas, Yozgat, Elazığ, Malatya, Elbistan ve Pazarcık (Maraş), Pınarbaşı, Sarız ve Tomarza (Kayseri), Alaca (Çorum) bölgelerinde ağırlıklıdırlar. Ayrıca dağınık olarak Adıyaman, Gaziantep, Hatay, Kırşehir, Nevşehir, Samsun ve Tokat'ta da rastlanmaktadır. Sünnî Kürtler gibi Kırmancî konuşan Alevi Kürtler'in liturjisinde Türkçe kullanım vardır.

Yezidî Kürtler: Kendilerini *Azidi, İzidi, İzedi, İzdi: Dasni, Dasni, Daseni* (çoğulu *Dawasin, Dawaseni, Dawasim)* gibi adlarla tanımlayan Yezidîler Arapça'da *Dasnaye,* Yeni Aramca'da pejoratif olarak *Çelkoye,* Türkçe'de yine pejoratif anlamlarda *Şeytanperest, Halta, Saçlı, Kürt, Sekizbıyıklı* gibi adlarla anılmaktadır. Schneider'e göre, 1984 itibarıyle, Türkiye'de 20.000 Yezidî bulunmaktadır. Guest'in 1987'de verdiği rakam 10.000'dir. Mardin'de 25, Urfa'da 24, Siirt'te 14, Diyarbakır'da 4, Gaziantep'de 4, Adıyaman'da 2 Yezidî köyü bulunmaktadır. Kullandıkları dil Kırmancî'dir, dinsel törenlerin dili ise Arapça'dır. Yezidîlik, muhtemelen İslâm tarihinin başlangıcındaki Mu'tezile ve Hawaric hareketlerinden kaynaklanan, Alevi ve Nusayrî pratikleriyle bazı ortak özellikleri haiz olan ve Yahudi, Hıristiyan ve İslâm öncesi pagan inanç öğeleri taşıyan eklektik bir inanç tarzıdır.

Sünnî Zazalar: Kendilerine *Zaza* veya Kiğı ile Mutki bölgelerinde *Dimili* diyen bu grup, güneyde Pütürge (Malatya), Karacadağ (Urfa) ve Derik (Mardin) hattından Çüngüş ve Çermik'e uzanan ovalık bölge ile Murat Suyu'nun kuzeyinde Bingöl'e Solhan'a, Varto'ya ve Hınıs'a, merkezinde Palu ve Genç'e, güneyinde de Ergani, Lice, Baykan ve Mutki'ye uzanan geniş alanda yaşamaktadır. Aksaray ilinde de 16 Zaza köyü vardır. 1965 sayımına göre Zazaca konuştuğunu beyan eden 150.644 kişiden 140.000'i Sünnî bölgelerdedir. *1960-70 Köy Envanter Etüdü* sonuçlarına göre mevcut 619 Zaza köyünden 465'i Sünnî bölgelerde bulunmaktadır. *International Relations 1977* Zazalar'ın sayısını 2 milyon olarak vermektedir. Sünnî Zazalar, Gorani ile akraba İrani bir dil *(Zaza,Zazaki veya Dimlâ)* konuşmakta olup Şafiidir.

Alevi Zazalar: Bingöl Dağları'ndan başlayarak Malatya Ovası'na kadar Fırat Irmağı'nın sağ yakası ile Sivas'ın Zara, İmranlı, Kangal ve Divriği ilçelerinde, Erzincan Merkez ilçesinin kuzeydoğusunda (Merkez ve Tanyeli bucakları), Çayırlı ilçesinde (Merkez ve Başköy bucakları), Tercan civarında ve Diyarbakır'ın Hani ilçesinde Alevi Zaza köyleri bulunmaktadır. Sivas ve Tunceli bölgesinde Koçgiri, Çarekan ve Giniyan aşiretleri, Erzincan'da da Kureyşan aşireti yaygındır. *1965 Köy Envanter Etüdü*'ne göre 619 Zaza köyünden 160'ı Alevi'dir. Tunceli'deki köylerin 147'si Zaza, 214 tanesi ise Kürt köyüdür. Hozat'ta 35, Nazımiye'de 13, Ovacık'ta 53, Pülümür'de 46 Alevi Zaza köyü vardır.

Osetler: Kürt topluluklarından ayrı bir İranî halk olan ve *Osset, Asetin, Kuşha(lar)* gibi adlarla anılan Osetler, kendilerine *İron* (tekil) *Irâttâ* (çoğul), *Ir*; ayrıca *Dıgur, Dıgoron/Dıguran, Dıgor; Tuallag, Tuallâgta* (çoğul) demektedir. 1973-1975 yılları arasında yaptığı saha çalışmasında İ. Aydemir, 39 ilde yaşayan 8.943 Oset tespit etmiştir. Aydemir'e göre Kars'da 4.330, Yozgat'ta 1.626, Muş'ta 1.440, Bitlis'te 487, Tokat'ta 438, Sivas'ta 272, Kayseri'de 200, Erzurum'da 150, Niğde'de birkaç Oset yaşamaktadır. İranî dillerin Kuzeydoğu bölümünden Osetçe'yi *(Ironau, Iron Avzâg)* konuşan bu topluluk Sünnî Müslümandır. Oset dilinin Türkiye'deki varlığı ortadan kalkmak üzeredir.

Ermeniler

Ermeniler: Kendilerini *Hai* (çoğulu *Haik*) olarak isimlendiren Ermeniler, çoğunlukla İstanbul'da oturmaktadır. Ermeni Patrikhanesi Kumkapı'dadır. Eskiden Samatya yoğun bir Ermeni bölgesiydi. 1978'de Kayseri, (Mardin, Derik dahil) Diyarbakır ve (Vakıflı dahil) İskenderun'da Ermeni Papazlıkları vardı. Kayseri cemaati dağılmıştır. Hatay'ın Samandağı ilçesinde 7 Ermeni köyü bulunmaktadır. Mutki'de (Bitlis) varolan 4 köy bilinmektedir. *Köy Envanter Etüdleri*'ne göre Bingöl ve Elazığ'da birer Ermeni köyü vardır; ayrıca Azdavay (Kastamonu), Siirt ve Tunceli'de münferiden kaydedilmişlerdir. 1965 sayımında 33.094 kişi anadili, 23.288 kişi ikinci dil olarak (toplam 56.286) Ermenice konuştuğunu bildirmiştir. Aynı sayımın verilerine bakılırsa Gregoryen Hıristiyanların sayısı 66.177'si kentlerde olmak üzere 69.526'dır. Çeşitli kaynaklar, Ermeniler'in sayısını 40.000 ile 80.000 arasında göstermektedir. 1965 sayımına göre, İstanbul'da 29.479, Kastamonu'da 849, Bolu'da 488, Hatay'da 376, Sinop'ta 228, Sivas'ta 217, Amasya'da 216, Malatya'da 148, Diyarbakır'da 132 ve Yozgat'ta 118 kişi anadilini Ermenice olarak beyan etmişti. Tunceli'deki Ermeniler'in Alevi, Kars ve Siirt'tekilerin Sünnî olduğuna ilişkin bilgiler vardır. 1983'te Siirt'teki bir Ermeni köyü din değiştirerek Müslüman olmuştur. Ankara'da taşradan göç edenlerin oluşturduğu yaklaşık 1000 kişilik bir Gregoryen cemaati bulunmaktadır. Katolik Ermeniler İstanbul'da, Protestanlar ise, küçük bir cemaat olarak Ankara'da yoğundur. Türkiye Ermenileri, Hint-Avrupa dil ailesinin Satem grubundan olan Ermenice'nin *(Hai Lezu)* Batı lehçelerini konuşmaktadır. Çoğunluğu Gregoryen (Apostol), bir bölümü Katolik ve Protestan olmak üzere üç Hıristiyan cemaati halindedirler.

Hemşinliler: Kendilerine doğuda *Homşetsi,* Batıda *Hemşinli* adını veren bu topluluğa bölgedeki Lazlar *Armeni* demektedir. İki grup halindedir. Batı grubu (Baş Hemşin), Rize ili içinde Büyükdere, Ortaköy, Fırtına, Piskale ve Abiviçe dereleri boyundaki köylerde oturmaktadır. Doğu grubu, Artvin ilinde doğu sınırını Çoruh Irmağı'nın oluşturduğu, Hopa ve Kemalpaşa'ya doğru akan ırmak sistemleri üzerindeki köylerdedir. Ayrıca İstanbul, Ankara, İzmir, Sakarya ve Bolu'da hatırı sayılır bir Hemşinli nüfusu vardır. 1975'teki köy nüfuslarına göre, Ermenice konuşan 24.000, Türkçe konuşan 10.000 Hemşinli bulunmaktadır. Doğu grubu Ermenice ve Türkçe, Batı grubu ise sadece Türkçe konuşmaktadır; bu bölgede Ermeni yer adları ve gelenekleri yaşamaktadır. Hemşinliler, Sünnî Müslüman, Hanefîdirler.

Samî ve Hamî asıllı gruplar

Sudanlılar: *Sudanlı, Arap, Zenci,* Adana'da *Kürt* diye anılan bu grup, Çukurova ve Ege'ye tarımsal plantasyonlarda çalıştırılmak üzere getirilen köle ve tarım işçilerinin kalıntılarıdır. Büyük bir bölümü İbrahim Paşa'nın 1833'de Çukurova'yı işgali ile Sudan'dan getirilmiştir. 1946'dan itibaren kentsel alanlara yerleşmeye ve kısmen beyazlarla evlenmeye başlayarak belirgin biçimde asimile olmuşlardır. Küçük Menderes vadisindeki Sudanlılar ve Türkler açısından birbirleriyle evlenme hâlâ tercih edilmemektedir. Antalya'da Aksu ırmağı ağzındaki 2, Korkuteli'nde 1 köyde, İzmir Torbalı'da, Adapazarı ve İstanbul'da, Adana'nın Yüreğir ovasındaki 4 köyde, Ayvalık, İzmir, Selçuk, Mersin ve Söke'de Sudanlı toplulukları vardır. Adana'nın köylerinde oturanlar, bugün Adana merkezi ile Karataş'a dağılmışlardır. Köylerdeki nüfus 5.000 kadar tahmin edilmektedir; ancak kentlerde ne kadar oldukları bilinmemektedir.

Sünnî Araplar: 1965 nüfus sayımında 365.340 kişi ana dili olarak, 357.058 kişi de ikinci dili olarak Arapça konuştuğunu bildirmiştir. Anadilini Arapça şeklinde yazdıranların 179.309'u Sünnî Arap olarak bilinen bölgelerde yaşamaktadır. En kalabalık Sünnî Arap grupları Mardin (1965 sayımına göre 79.687), Urfa (51.090), Siirt (38.273) ve muhtemelen Hatay'dadır (Hatay'da 30.000 kadar). Daha küçük gruplar Muş (3.575), Bitlis (3.263), Diyarbakır (2.536) ve Gaziantep'te (885) dir. İstanbul (2.843), Ankara (814) ve Van'da (557) bulunan Araplar'ın ait oldukları dinsel topluluklar bilinmemektedir. Samî dilleri ailesinden olan Arapça'nın Kuzey Mezopotamya *Qıltu* lehçeler grubuna ait altı lehçe Mardin'de konuşulmaktadır. Ayrıca Diyarbakır, Kozluk-Sason ve Siirt lehçeleri de Türkiye'de geçerli olan lehçelerdir. Sünnî Müslüman olup çoğunluğu Şafii'dir.

Nusayrî (Alevi) Araplar: *Nusayrî, Ansari* ve Adana bölgesinde *Arap Uşa-*

ABC ARŞİVİ

1980'lerin sonuna doğru Bulgaristan'daki Türklere yapılan baskılar, 1989 yılında 300 bin Bulgaristan Türk'ünün Türkiye'ye göçetmesini getirdi. Bu baskılar o dönemde Türkiye'de çeşitli mitinglerle tel'in edildi. Biraz da iç politikaya dönük olarak atılan bu cesur adımlar sonucunda, çeşitli yerlere yerleştirilen göçmenlere cazip olanaklar sağlanması yerleşik Türkiyelilerin göçmenlere biraz soğuk bakması sonucunu da doğurdu.

ğı yahut *Fellah* adlarıyla anılırlar. Kendilerine *Alawi* demektedirler. Hatay, Adana ve İçel illerinde yoğunlaşmışlardır. Hatay'da, Antakya ile, özellikle Samandağı ilçesinin kıyı kesimleri ve Samandağı ile Amik Ovası arasında çok sayıda Nusayrî Arap yerleşmesi vardır. Ayrıca yine Hatay'ın Altınözü ve Kırıkhan ilçelerinde birkaç köy halinde bulunmaktadırlar. Mersin ve çevresinde muhtemelen büyük çoğunluğu Alevi olan Araplar, Mısırlı İbrahim Paşa'nın Çukurova işgali sırasında şimdiki Suriye ve Ürdün'den getirilen ve *Fellah* denilen çiftçilerdir. Çukurova'daki Alevi Arapların bir kısmı da, yine Mısırlı İbrahim Paşa tarafından Halep'ten getirilerek yerleştirilmiştir. Çukurova'daki Arap nüfusu, Adana'nın güneyinde Yumurtalık'tan Mersin'e kadar uzanan bölgede oturmaktadırlar. Yine birçok Nusayrî, mevsimlik işçi olarak Hatay'dan Çukurova'ya gelerek çalışmaktadır. 1965 nüfus sayımında, Hatay'da Arapça konuşan ve çoğunluğu Nusayrî olan 148.072 kişi, Adana'da 22.356 kişi, İçel'de 9.430 kişi, Ankara, İstanbul ve diğer illerde 3000 kişi, toplam 183.000 kişi tespit edilmiştir. Arapların Aleviliği, Türk ve Kürt Aleviliğinden farklıdır. *Nusayrî* terimi, tarikat önderi Muhammed İbn-i Nusayr'a izafeten kullanılmaktadır. Grup kendisine *Alawi* der ve Türk ve Kürt Alevilerinden ayırır. Kendilerini öğreti açısından daha bilgili ve aydınlanmış sayarlar; diğer Alevi topluluklarına *ami* (=kör) derler. Diğer Alevilerden en önemli akaidî ayrılıkları, kadınların dinsel toplantılarda yer almasının yasak oluşudur. Arapça'nın Suriye'deki Cebel-i Ansariye lehçeleriyle akraba olan Suriye/Lübnan lehçesini konuşmaktadırlar. Genç kuşak ise ikidillidir (Türkçe ve Arapça).

Hıristiyan Araplar: *Melkit* ve *Nasrani* adlarıyla da anılan bu grup kendini *Nasranî* olarak isimlendirmekte, Ortodoks olanları da kendilerine *Ta'ifat er-Rum el-ortodoks al-arabiya* demektedir. *Melkit* terimi, Aramca *malka* (=kıral) sözcüğünden gelmektedir. Esas olarak Hatay ilinde Antakya kenti ve çevresinde (Göckenjan'a göre 1982 itibariyle 9.000 kişi) yoğundurlar. Bunun dışında İskenderun'da (2.000 kişi), Mersin'de (1.000 kişi), Samandağı kasabasında (2.500 kişi) ve Arsuz'da, Altınözü'ne bağlı Sarılar mahellesinde (3.000 kişi), Tokaçlı köyünde (1.230 kişi) ve 4-5 hane olarak Yayladağı kasabasında bulunurlar. Sarılar ve Tokaçlı tamamen Ortodoks Hıristiyandır. Antakya, İskenderun ve Mersin'de ise Arap Katolik cemaati vardır. Bu cemaate bağlı ailelere Adana, Ankara ve İstanbul'da da rastlanmaktadır. Türkiye'deki varlıklarına ilişkin olarak verilen sayılar 2.000 ile 13.000 arasında değişmektedir. Resmi kayıtlarda Ortodoks cemaatinden ayrı olarak bildirilmiş bir Arap topluluğu gözükmemektedir. Kullandıkları dil Arapçanın Suriye yerleşik lehçesidir. 19. yüzyıldan beri liturji dili olarak Arapçayı kullanmaktadırlar. Katolik olanlar da liturjiyi Arapça yürütmektedir. Arap Ortodokslar, şu anda fiilen Şam'da bulunan Antakya Patrikliği'ne bağlıdır. Halen Melkitler olarak bilinen Katolik Araplar da, Lübnan'daki Ain Traz'da bulunan Antakya Patrikliği'nin nüfuz alanındadır.

Yahudiler: *Yahudi, Musevi, İbranî,* (Sefaridim'ler için) *Ladino, Aşkenazim, Karait, Kürtçe*'de *Juhu* gibi isimlerle anılan Yahudi cemaati kendisine, geldikleri yerlere bağlı olarak, *Cud, Spanyoles,* (Aşkenazi'ler için) *Lehli, Karay, Kara'im, Banikara* gibi isimler vermektedir. 1965 sayımında 38.267 kişi olan Yahudi toplumu, başta İstanbul olmak üzere (Svanberg'in 1985'de verdiği sayıya göre 18.000 kişi), İzmir (Svanberg'e göre 1.600, Epstein'de 1.000 kişi), Ankara (Svanberg'de 40 aile, Epstein'de 100 kişi) ve Bursa (Svanberg'de 100 aile) gibi büyük şehirlerde toplanmıştır. Dağınık olarak Çanakkale (10 aile), Edirne (5 aile) ve muhtemelen Diyarbakır'da da Yahudi aileleri vardır. Yahudi cemaati, İstanbul'da Nişantaşı, Şişli ve Suadiye gibi semtlerde yoğunlaşmıştır; yaz aylarında çoğunluğu Adalar'a geçer. 1965'ten beri sayıları İsrail'e göçler nedeniyle azalmaktadır. Doğu illerinde (Urfa, Siverek, Diyarbakır, Çermik, Nusaybin, Cizre, Başkale ve Yüksekova'da) yaşayan Yahudiler'in çoğu 1950'lerin başlarında İsrail'e göç etmiştir. Başkale'dekiler (Van) 1960-1967 yılları arasında İstanbul'a gelmiştir. Kırım kökenli olan ve Tatarca konuşan Karaim Yahudileri Galata ve Arpacı Camii ci-

varında oturmaktadır. Karaimler'in büyük kısmı İsrail'dedir (34.000 kişi). Yahudi cemaatinin % 77'si Kastilya, Kuzey İspanya ve Portekiz'de 15. yüzyıl sonlarında konuşulan iki lehçeden gelen arkaik bir dil (Yudo-İspanyolca yahut Ladino) konuşmaktadır. Sadece % 8'i İbranca konuşan topluluğun ağırlıklı bir bölümü Batı dillerini ikinci dil olarak kullanmaktadır. Kırımlı Karaimler, yakın zamanlara kadar Kırım Tatarcası'nı kullanmaktaydı. Diyarbakır, Çermik, Siverek, Urfa, Nusaybin ve Cizre'de yaşamış olan Yahudiler, *qıltu* Arapçası konuşmaktaydı. Mardin'dekilerin yerli Arap lehçesi, Başkale ve Yüksekova'dakilerin ise Yeni Aramca ya da Kürtçe konuştukları bilinmektedir. Türkiye Yahudi Cemaati, dinsel olarak bir Başhahamlık içinde örgütlenmiştir.

ABC ARŞİVİ

Mübadele ve göçettirme uygulamalarına en fazla maruz kalan etnik grup olan Rumlar Türk-Yunan anlaşmazlıklarında uzun yıllar rehine muamelesi de gördüler. Milliyetçilerin Türkiye'deki Rumlara karşı beslediği duygular ise Fener Rum Patrikliği üzerinden söze döküldü.

Ortodoks Süryanîler (Aramîler): *Süryanî, Aramî, Asurî, Yakubî* gibi adlarla anılan Süryanîler, kendilerine *Suryoyo* (çoğulu *Suryoye*) yahut *Suroyo* (çoğulu *Suroye*) demektedir. Yoğun olarak, merkezi Midyat (Mardin) olmak üzere, Tur'Abdin bölgesindeki 33 köyde yaşarlar. Bu bölgedeki nüfusları yaklaşık 15.000 idi. Ayrıca Mardin merkezi, Savur, Gercüş, İdil ve Nusaybin'de daha az sayıda Süryanî vardır. Bu bölgedeki nüfus, son yıllarda hızla İstanbul'a akmakta ve buradan yurtdışına çıkmaktadır. Çok sayıda Süryanî, bugün Almanya, İsveç, Hollanda, Belçika, Avusturya ve ABD'de yaşamaktadır. Türkiye'nin birçok yerinde küçük gruplar halinde Süryanî cemaatlerine rastlanmaktadır. Ankara'da 150, Diyarbakır'da 1.000, Elazığ'da 100, Malatya'da 100 ve Adıyaman'da 350 kişilik Süryanî topluluğu belirlenmiştir. İstanbul'daki cemaat Beyoğlu Kurtuluş Mahallesi, Kumkapı ve Samatya'da oturmaktadır. Samî dillerinin Yeni Aramca kolunun Doğu Aramcası bölümüne ait bir dil olan *Turoyo'yu* (Arapça *Torani*) konuşmaktadırlar. Liturji dili, *lişono ktobonoyo* (=kitap dili) olarak bilinen ve Batı türü bir yazı ile yazılan arkaik ve akademik bir dil olan Süryanîce'dir (*Suroyo*), Batı Tur'Abdin bölgesindeki halk, *Qıltu* Arapçası ve bazı köyler Kürtçe konuşmaktadır. Yakubî Kilisesi (Süryanî Kadim Kilisesi), Yakob Baraday tarafından kurulan monofizist bir kilisedir; ancak Süryanî Kadim Kilisesi, Yakubî ve monofizist terimlerini kabul etmemektedir. Ortodoks Süryanîler'in bağlı olduğu Antakya Patrikliği, bugün Şam'dadır. 1882'de Osmanlı Hükümeti tarafından *millet* statüsüne kavuşturulan Ortodoks Süryanîler'in bu durumu Cumhuriyet döneminde kabul edilmemiştir. Ortodoks Süryanîlerin kendilerini, özellikle diğer Hıristiyan Aramîler'den ayrı bir etnik varlık olarak algılamalarını sağlayan unsur, kullandıkları özgün liturjik dildir; ayrıca Tur'Abdin'de yerli dil olan *Turoyo* da bu etnik farklılık algısını pekiştirir. Ancak Batı ve Doğu Süryanî Kiliseleri cemaatleri biçiminde ayrışmaya yol açan bu farklar, bugün bilhassa Avrupa ve Amerika'daki mülteci topluluklar eliyle yürütülen çağdaş milliyetçi bir hareket önderliğinde, bir "Asurî" kimliği içinde eritilmeye çalışılmaktadır.

Keldanîler (Nesturîler): Yine Aramî asıllı olan bu topluluk, kilise ayrımına bağlı olarak ayrı bir etnik varlık haline gelmiştir. Doğu Süryanî Kilisesi adıyla anılan ayrı bir dinsel cemaati oluşturan Keldanîler, *Doğu Süryanîleri, Keldanî, Kaldeli, Nasturi/Nesturu, Asurî, Aysor* gibi adlarla bilinirler. Kendilerini *Kaldaya* (çoğulu *Kaldeye*), *Kaldanî, Asuru, Sura'i, Aturaya* (çoğulu *Aturaye*) adlarıyla tanımlarlar. Sayıları giderek azalmakla birlikte, Irak-Suriye sınır boyundaki yörelerde yaşamaktadırlar. Şırnak'ın Merkez, İdil ve Silopi ilçeleri, Siirt'in Pervari ilçesi ve Hakkari'nin Uludere ve Beytüşşebab ilçelerinde Keldanî varlığı bilinmektedir. Ayrıca Midyat merkezinde, Mardin, Diyarbakır ve İstanbul kentlerinde cemaatleri vardır. İstanbul'da küçük bir grup Protestan Keldanî varlığı bilinmektedir. Van'da

ve Hakkari dağlarında birkaç Keldanî köyünün olduğu söylenmektedir. Türkiye'deki son nüfus durumları hakkında kesin birşey bilinmemekle birlikte, Anschütz'ün (1984) araştırmasına göre Katolik, Nasturî ve Protestan Keldanîler'in toplam sayısı 7.000 kadardır. Samî dil ailesinde yer alan Yeni Aramca'nın Doğu kolundan olan *Surit,* en yaygın olarak konuşulan dildir. Liturjik dil, Batı Kilisesi'nde olduğu gibi Süryancadır; ancak kullanılan yazı, farklı olarak, doğu tipi bir yazıdır. Doğu Süryanî Kilisesi'ne bağlı Keldanîler, sonuncusu 1830 yılında olan üç aşamalı bir süreç içinde Roma Kilisesi ile birleşmiştir. Diyarbakır'da olması gereken ama fiilen İstanbul'da yaşayan bir Başpiskoposlukları vardır. Patriklik ise Musul'dadır. Irak'da çok sayıda Keldanî yaşamaktadır. Ayrı bir diyofizit inancını taşıyan Doğu Süryanî Kilisesi'ne (Doğu Apostolik-Katolik Kilisesi) bağlı kalan Nasturiler ise, 16. yüzyılda sadece üç kuşaklık bir süre için Roma Kilisesi ile birleşmişti. Nasturi grubu, bugün yoğunlukla İran, Irak, ABD ve Kanada'ya yayılmış bir cemaat olarak San Francisco'da bulunan ve Mar Şimun denilen bir Patrikliğe bağlıdır. Keldanîler'e ortak bir kimlik veren özellik, öncelikle kullandıkları dildir. Ancak inanç farklılıkları, emik bakış açısından, bugün dinsel açıdan üçe ayrılmış görünen her bir Aramî toplumu için de büyük önem taşımaktadır. Keldanî Kilisesi, Nasturileri ve Kadim Süryanî Kilisesi'ne bağlı olanları (Batı Süryanîleri) inkarcı (heretik) sayarken, diğerleri de Keldanî Kilisesi'nin bağlılarını aynı şekilde nitelemektedir.

Kuzey Kafkasyalılar

Genelleştirmek üzere, etik ve kimi zaman emik olarak neredeyse tamamı *Çerkes* adı ile anılan Kuzey Kafkasyalı topluluklar, akraba olmakla birlikte, Çerkesler ve Çeçen-İnguşlar şeklinde iki ana gruba ayrılmaktadır. Türkiye'deki varlıkları da bu ana ayrıma sadık kalınarak incelenecektir. Aşağıda anılan grupların hemen hepsi, 1960'lı yıllarda başlayan Kafkasya'dan Türkiye'ye göç sürecinde Anadolu'ya yerleşmiş topluluklardır.

Çerkesler ve akraba grupları: *Abhaz, Abaza, Beskesek, Beşkesek, Ubıh* gibi adlarla da anılan Çerkesler kendilerine *Adıge, Aapswa* ve *Ubıh* demektedirler. Çerkesler, daha çok Batı ve Orta Anadolu'ya dağılmıştır. Sekiz bölgede yoğundurlar. Kuzeybatı'da Sakarya (71 köy), Bolu (çoğu Düzce ilçesinde olmak üzere 69 köy), Kocaeli (14 köy) ve İstanbul (6 köy) illeri; Güney Marmara bölgesinde Bursa (32 köy), Bilecik (14 köy), Balıkesir (82 köy) ve Çanakkale (15 köy) illeri; Ortabatı Anadolu'da Eskişehir (39 köy), Kütahya (4 köy), Ankara (6 köy) ve Konya (21 köy) illeri; Ege ve Güneybatı'da Manisa (4 köy), İzmir (6 köy), Aydın (10 köy), Denizli (2 köy), Afyon (4 köy) ve Antalya (2 köy) illeri; Kuzey'de Çorum (34 köy), Sinop (25 köy), Samsun (120 köy), Amasya (16 köy) ve Tokat (66 köy) illeri; Orta Anadolu'da Yozgat (2 köy), Sivas (34 köy), Kayseri (66 köy) illeri; Güney'de Maraş (24 köy), Adana (17 köy) ve Hatay (3 köy) illeri, Çerkeslerin yoğunlaştığı bölgelerdir. Sakarya ili ile Düzce Ovası, Manyas çevresi, Kayseri Uzunyayla ve Samsun ili en yoğun oldukları yörelerdir. Çerkesce, Abhazca ve Ubıhça ile birlikte, Kafkas dilleri ailesinin Kuzeybatı grubuna aittir. Yukarı (*Kabardey* ve *Besleney*) ve Aşağı (*Bjeduh, Temirgoy, Şapsığ* ve *Abadzeh*) olmak üzere iki lehçe grubu vardır. Çerkeslerin çoğu ikidilli ya da tamamen Çerkesce'yi unutmuş durumdadır. Çerkesler aşağıdaki kabile gruplarına ayrılmaktadır: *Batı Adıge grubu:* Abadzeh/Abzah/Abzıh, Şapsığ, Natkuag/Natuhay, Mohoş, Temirgoy / Kemirgoy/ Kemguy / Cemguy, Hatükay, Bzeduh, Besleney / Besney; *Doğu Adıge grubu:* Kabardey/Kabard. Adıge olmayan ama kültürel olarak Çerkesler içinde asimile olan akraba gruplar ise şunlardır; Abhaz, Abaza/Besekesek Abaza/Beşekesek Abaza ve Ubıh. Çerkesler Sünnî Müslüman, Hanefîdirler.

Çeçen ve İnguşlar: Kendilerine *Nahçuo/Nahçu; Galgai, Lamur;* ayrıca *Veynah* diyen, Karabulakların da kendisini *Arşte* olarak adlandırdığı Çeçen-İnguş halkları, Aydemir tarafından (1973-75 saha çalışmasında) Mardin (3000 kişi), Sivas (2356 kişi) Muş (1961 kişi), Maraş (930 kişi) , Yozgat (316 kişi), Kayseri (250 kişi) ve Erzurum'da (60 kişi) kaydedilmiştir. Ayrıca Adana, Balıkesir, Eskişehir ve Kars illerindeki köy ve kasabalarda yaşayan Çeçenler vardır. Inguş köyü bildirilmemekle birlikte, İstanbul'da az sayıda Inguş'un olduğu bilinmektedir. Inguş, Kistin ve Bats dilleri ile akraba olan Çeçen dili (*Nahçui Muot'*), Kuzeydoğu Kafkas dil ailesindendir. Tamamı Türkiye'ye göç etmiş olan Karabulak Çeçen topluluğu ayrı bir lehçe konuşmaktadır. Çeçenler Sünnî Müslüman, Hanefîdir.

Güney Kafkas halkları

Dağıstan'dan gelen Müslümanlar: Bu grubun içinde çeşitli etnik topluluklar yer almaktadır. Bütün topluluklar için *Dağıstanlı* yahut *Lezgi* adı kullanılmaktadır. Ancak grubun içinde Avarlar (*Kara Lezgi, Ma'arul mats'*), Laklar (*Gazi Kumuk, Beyaz Lezgi),* Kaitak ve Dargwalar (*Haidaq, Tsedel*), Esas Lezgiler (*Tsumtal, Tsezibi/Dido*) ve Lezgiler (*Lezgiar*) bulunmaktadır. İ. Aydemir'in 1973-75 yılları araştırmasına dayanarak verdiği sayıya göre, Türkiye'de 5223 Dağıstanlı ve Lezgi vardır. Bunlar, Denizli, Tokat, İstanbul, Muş, Kars, Maraş ve Sivas'ta dağılmış durumdadır. Moor'un araştırmasına göre asıl Lezgi

köyleri Balıkesir'de (2 köy) ve İzmir'dedir (1 köy). Ayrıca Avarlar'ın Bursa, İstanbul, Maraş, Muş ve az sayıda da Sivas ve Tokat illerine yerleştikleri bilinmektedir. Dargwalar, İstanbul'da; Laklar ise Yalova, Kars, Sivas ve Tokat'tadır. Dağıstan göçmenlerinin dili Kuzeydoğu İbero-Kafkas dil ailesine girmektedir. Kuzey Dağıstan'da Avar (*Ma'arul mats'*), Andi (*Quanab mitsi*) ve Dido (*Tsetsias mets*) dilleri, Orta-batı dağlık bölgesinde Lak (*Laku matz*) ve Dargwa (Kaitak lehçesi dahil) dilleri, Güney Dağıstan'da (Samurian bölgesinde) ise Lezgi dili konuşulmaktadır. Türkiye'deki Dağıstanlı halklar arasında açık bir kimlik bilgisi yoktur; ya genel olarak "Lezgi" kimliği altında kendilerini ifade etmektedirler ya da asimile olmuşlardır. Yalova Köylerindeki gençler, Avarca konuşmakta ama konuştukları dilin Avarca olduğunu bilmemektedir. Sünnî Müslüman, Hanefîdirler.

Gürcüler: Kendilerini *Kartveli*, *Kartvel-ebi* (çoğulu *Kartvelni*) adlarıyla tanımlayan Gürcüler, Türkiye'ye Gürcistan'ın Müslüman olan doğudaki İngilo bölgesi ile Batum çevresindeki Acara bölgesinden, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Batum'un Rusların eline geçmesiyle gelen gruptur. 1965 nüfus sayımına göre, Gürcüce konuşanlar Artvin (7.698 kişi), Ordu (4.815 kişi), Sakarya (4.535 kişi), Bursa (2. 938 kişi), Kocaeli (2.755 kişi), Samsun (2.350 kişi), Giresun (2.029 kişi), Bolu (1.543 kişi), Amasya (1.378 kişi), Balıkesir (1.218 kişi), Sinop (1.144 kişi), İstanbul (849 kişi) ve Tokat (412 kişi) illerinde saptanmıştır. Gürcü kökenliler verilen bu sayıların çok üzerinde olmakla beraber, bu rakamlar bölgesel yoğunlukları bakımından bir fikir vermektedir. Artvin ve Ardahan çevresindeki Gürcüler'in yerli, diğerlerinin göçmen olması muhtemeldir. Gürcüce, Svanet, Mingrel, ve Laz dilleriyle akraba olup Güney Kafkas (İbero-Kafkas ya da Kartveli) dil ailesinin en önemli dilidir. Türkiye'deki Gürcüler, genellikle Acar (Guri) lehçesini konuşmaktadır. Sünnî Müslüman, Hanefîdirler.

Lazlar: Gürcüce'de *Ç'an* adıyla anılan Lazlar, kendilerine *Lazi* demektedir. 1945 nüfus sayımında 46.987 kişi, 1965 sayımında ise 26.007 kişi Lazca'yı anadili olarak konuştuğunu bildirmiştir. 1965 sayımında 59.101 kişi de ikinci dil olarak Lazca'yı kullandığını ifade etmiştir. Köy nüfuslarına göre 1975 yılında yaklaşık 90.000 Laz'ın Kuzeydoğu Anadolu'da, 25.000 kadarının da Batı bölgelerinde yaşadığı hesaplanmıştır. Feurstein'in 1983'de yaptığı hesaba göre Lazca konuşanların sayısı 250.000'dir. Lazlar uç Kuzeydoğu Anadolu'nun yerli halklarındandır. Rize ve Artvin illerinin kıyı bölgelerinde (Pazar, Ardeşen, Fındıklı, Arhavi ve Hopa ilçelerinde) yoğundurlar. Borçka ve Çamlıhemşin ilçelerinde de, daha az sayılarda olmakla birlikte, bulunmaktadırlar. Batı'da Bolu'nun Akçakoca ilçesi ile (1.200 Laz) Bolu'nun denizden daha içerilerde olan bazı ilçelerinde ve Bursa, İstanbul, Kocaeli, Sakarya ve Zonguldak illerinde toplanmışlardır. Konuştukları dil, Güney Kafkas yahut Kartveli dillerinin Zan ya da Kolçi kolundan olup Mingrel diliyle aynı grupta ele alınmaktadır. Gürcüce ve Svan dili ile akrabadır. Sünnî Müslüman, Hanefîdirler.

KAYNAKÇA

AKAR, R (1992), *Varlık Vergisi. Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği* İstanbul, Belge Yayınları.

ANDREWS, P.A. (1989), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey. Wiesbaden,* Dr. Ludwig Reichert Verlag.

ANSCHÜTZ, H. (1989), "Christliche Gruppen in der Türkei", ANDREWS 1989, içinde ss. 454-72

BİLGE, Y. (1991), *Süryanîlerin Kökeni ve Türkiyeli Süryanîler.* İstanbul.

CAFEROĞLU, A (1939), "Anadolu Etnografya Meselelerinden: Afyonkarahisar Azerîleri", *Türklük Mecmuası,* 1, ss. 22-28.

DEMİR, H. ve R. AKAR (1994) *İstanbul'un Son Sürgünleri. 1964'te Rumların Sınırdışı Edilmesi.* İstanbul, İletişim Yayınları.

EICKELMAN, D.F. (1989) *The Middle East. An Anthropological Approach* (2. baskı). New Jersey, Prentice Hall.

JUST, R. (1989), "Triumph of the Ethnos" *History and Ethnicity.* içinde der. E. Tonkin, M. McDonald, M. Chapman, London and New York, Routledge. ss. 71-88.

KARPAT, K. (1978) "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies,* 9. ss. 237-74. (1985), *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics, Madison. Wisconsin,* The University of Winconsin Press.

KAZGAN, Gülten (1974), "Millî Türk Devletinin Kuruluşu ve Göçler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası,* 30, ss. 311-27.

LADAS, S.P. (1932) *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey.* New York: The Macmillan Company.

McCARTHY, J. (1983), *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire.* New York and London, New York University Press.,

(1987), "Factors in the Analysis of Population of Anatolia, 1800-1878", *Asian and African Studies,* 21(1), ss. 33-63.

PINSON, M. (1973/74), "Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-1862", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* 2/3, ss. 101-14.

TAPPER, R. (1988) "Ethnicity, Order and Meaning in the Anthropology of Iran and Afghanistan" *Collogues Internationaux le Fait Ethnique en Iran et en Afghanistan içinde,* Paris: Editions du CNRS. ss. 21-34.

(1989) "Ethnic Identities and Social Categories in Iran and Afghanistan" *History and Ethnicity içinde, der.* E. Tonkin, M. McDonald, M. Chapman, London ve New York: Routledge. pp. 232-46

MEEKER, M.E (1971), "The Black Sea Turks: Some Aspects of Their Ethnic and Cultural Background", *International Journal of Middle East Studies.* Cilt 2, ss. 318-45.

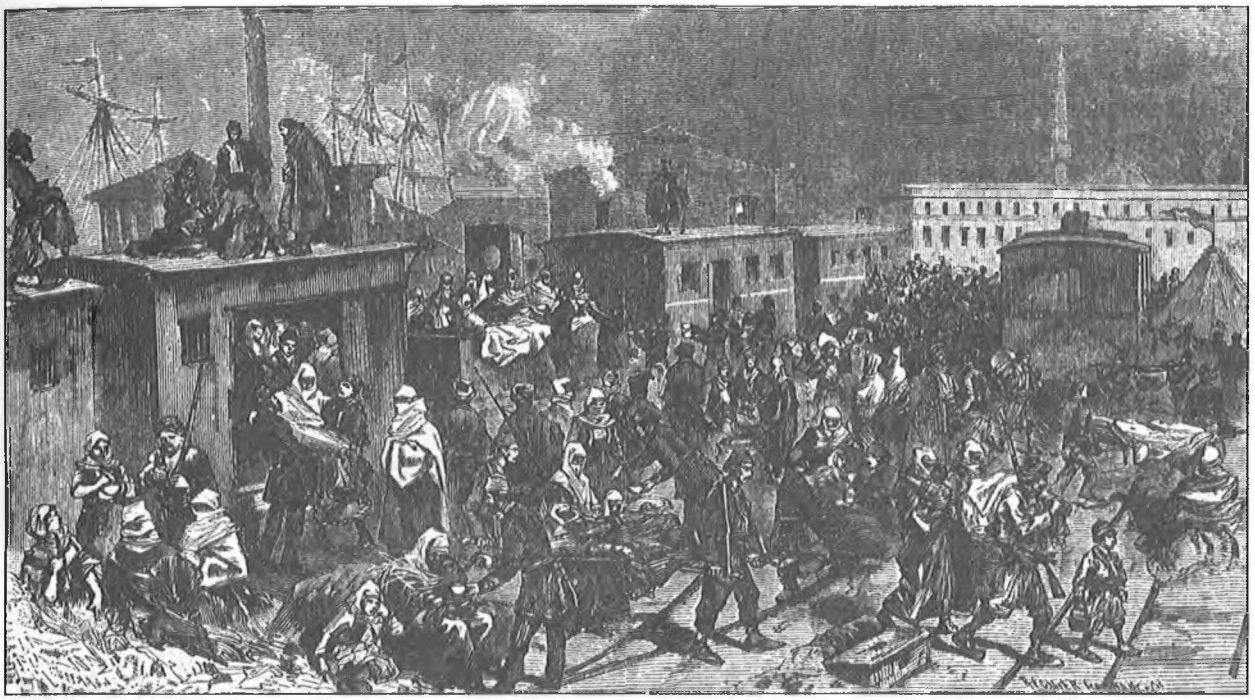
Muhacirler

PETER ALFORD ANDREWS

Osmanlıların gücü azaldıkça ve sınırlar dışında kalan Müslüman nüfus, özellikle Rusların yayılması ve Balkanlar'daki ulusal hareketler sonucunda Hıristiyan yöneticilerin baskılarıyla yüzyüze gelince Türklerin anayurdu Anadolu ve Trakya, İslam'ın sığınağı olarak önem kazandı. Mülteciler ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki nüfus mübadelesinin kurbanları için uzun süre muhacir terimi kullanıldı. 1933'te muhacir kelimesi yerine, yeni laik devlete daha uygun düşen ve dini bir bağlamı olmayan göçmen kelimesi önerildi. Bununla birlikte, fiili olarak, özellikle Balkanlar'da, İslam, Türklük ve Türkiye arasındaki bağlantının etkisi bütün gücüyle sürdü ve daha sonraki mülteci hareketleri içinde kısmen bir dini içerik barındırmayı sürdürdü. 1982'de Afganistan'dan gelenler için göçmen yerine mülteci kelimesi kullanıldı. (Yeni önerilen sığınık kelimesi tutulmadı).

Osmanlı İmparatorluğu'nun vilayetlerine yönelen ilk nüfus hareketleri, devletin eski vasal devletler ve çevrelerindeki bölgelerdeki etkisinin büyük ölçüde azalmasından kaynaklanmıştır. Rusların 1771'de Kırım'ı istila etmelerinden ve 1774'te yapılan Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan sonra, Padişah'ın bölgedeki dini otoritesinin sürdüğüne ilişkin garantilere rağmen, Kırım Türkleriyle Tatarlar bölgeyi terketmeye başladılar. Bu nüfus esas olarak Karadeniz'in batısındaki Osmanlı topraklarına, özellikle de Tuna deltasındaki Dobruca ile Tuna vadisine; daha güneyde Tunca ve Meriç vadilerine yerleşti. Tatarlar 1603'ten itibaren buralarda koloniler kurmuşlar ve böylelikle bu nüfus hareketinin gerçekleşmesini sağlamışlardı. Rus valinin açıklamalarına bakılırsa, tahmini 300.000 kişilik nüfusun yarısı 1772-1783 arasında Kırım'ı terketti. Pallas'a göre sadece 1783 yılında 80.000 kişi göç etti. 1783'te Kırım'ın bir Rus vilayeti olarak kabul edilmesinden sonra, 1783 ve 1784'te devrik han ve önde gelen ailelerin de aralarında bulunduğu 8.000 kişi daha Kırım'ı terketti. Babıâli kayıtlarına göre 1790 yılına gelindiğinde göçmenlerin sayısı 180.000'i bulmuş, bu sayı 1800'de 300.000'e ulaşmıştı. Gerçekten de Potemkin, 1784'te, dağ ve bozkırlardaki bütün Tatarların sürülmesini emretmiş, böylelikle, sadece kasabalarda yaşayan nüfusun kalmasına izin vermişti. Kırım Savaşı'ndan sonra II. Aleksander benzer bir politika gütmüş ve 100.000 kişi daha sürüldükten sonra 1860'ta bu politikaya son vermişti. Resmi kaynaklara göre 1860-1862 arasında 141.667, 1891-1893 arasında da 18-20 bin kişi daha göç etti. Gaspıralı İsmail Bey, 20. yüzyılın başına kadar toplam olarak en az bir milyon kişinin göç ettiğini belirtir. Geriye kalan Müslümanlar, 1944'te Özbekistan ve Orta Asya'daki başka yerlere sürüldüler ve bir daha geri dönmelerine izin verilmedi. Rusların Kuban bozkırlarını ilhakı, burada ve Kırım'ın kuzeyindeki meralara yayılmış olan Nogayları da etkiledi. Başlangıçta, Kırımlı göçmenlere ilişkin rakamlar bu göçmenleri de kapsıyordu. Kırım Savaşı'nın hemen ardından gerçekleşen göçler için verilen rakamlar birbirlerinden hayli farklıdır: Pinson'a göre 1855-1862 arasında 210-230 bin kişi; Planhol'a göre 1859-1864 arasında 100 bin kişi; Bennigsen'a göre 1859-1863 arasında 46 bin kişi; Gaspıralı İsmail Bey'in resmi kaynaklardan aktardığına göre 1860-1862 arasında 231.177 kişi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'yla birlikte, daha önce Dobruca'ya yerleşmiş olan Nogay ve Kırım Türkleri bir kez daha yerlerinden oldular; sadece 1880-1890 arasında, bu nüfusun üçte ikisi orada kalmakla birlikte, yaklaşık 10 bin kişi, Anadolu ve Trakya'nın içlerine sığındılar. Osmanlı hükümeti mu-

hacirleri nüfusu az olan yerlere ve onların varlığının yeni yerleşmiş göçebeler üzerinde stabilize edici bir etkisi olabilecek yerlere yerleştirdi. 1855'te Ceyhan bölgesinde bir dizi kabile yerleşimi kuran 2.500 Nogay ailesinden, günümüzde sadece 50-60'ı burada yaşamayı sürdürmektedir. Geri kalanlar ya yeniden başka bölgelere göç ettiler ya da mikroplu sudan, sıtmadan ve rutubetli, sıcak hava koşullarına uyum sağlayamamaktan yok oldular. Islahiye'nin kuzeyinde Nogaylar köyünü kuran 90 ailenin akıbeti de aynı oldu. 1858-1904 arasında Tuz Gölü'nün kuzeyinde, Nogayların kendileri tarafından seçilen bölgelerde kurulan bazı köyler varlıklarını başarıyla sürdürdü. Kırımlılar esas olarak Batı ve Orta Anadolu'ya yerleştiler. 1860'tan önce Eskişehir'de 8-10 Tatar köyü kuruldu; 1877'de de bunlara 14 yeni köy daha eklendi. Aydınlar Osmanlı eliti içinde kendilerine hızla yer bulurken, kalanlar yeni koşullara uyum sağlamakta güçlük çektiler. Rusların Kafkaslar'a doğru ilerlemesi 1855-1863 arasında 80 bin Müslümanın göç etmesine yol açtı. Nikopsi'de yaşayan Çerkezler 1863 Aralıkı'nda Samsun ve İstanbul'a geldiler ve Rusların bir sonraki ilkbaharda verdikleri ültimatondan sonra büyük çoğunluk (yüzde 80) Osmanlılara sığınmayı tercih ettiler. 1864 Temmuzu'na kadar toplam 236.738 kişi Trabzon'a geldi. Bunların 27.237'si Taman'dan, 16.452'si Anapa'dan, 61.995'i Novorossiysk'den, 63.449'u Tuapseden ve 46.754'ü Sochi'den göç etmişlerdi. Göçmenlerin sayısına ilişkin tahminler 400 ile 595 bin arasında değişir. Resmi olarak kaydedilmemiş ve küçük teknelerle gelen çok sayıda mülteci olduğundan tam sayının saptanması mümkün olmamıştır. Bunların birçoğu ya denizde ya da Trabzon, Samsun, Sinop ve Varna gibi limanlara vardıktan sonra yakalandıkları hastalıklardan ölmüşlerdir. Bu göçmenlerin savaşçı karakterinden endişe duyan Osmanlılar, bunları bir dağlık bölgeye toplu olarak yerleştirmek yerine, dağınık olarak yerleştirmeyi tercih etti. Bu arada İngilizler maddi yardım teklifinde bulunarak Trabzon-Erzurum arasında bir yol yapılmasını teşvik ettiler. Tasarlanan bölgelerde, her dört Türk ailesine karşılık bir Çerkez ailesini yerleştirmeye yönelik bir plan önerildi. Aynı zamanda, bu göçmenlerin savaşçı potansiyelleri zaman zaman suistimal edildi; birçoğu Avşarların yeni yerleştirildikleri Uzunyayla'ya gönderildiler ve böylece mera alanları daraltıldı ve bunlar kabile üyelerine karşı dengeleyici bir güç olarak kullanıldılar. 70-90 bin kişi, ulusal hareketlere aynı güçle karşı koyabilecek Müslüman kolonileri kurmak üzere, Tuna yoluyla, Bulgaristan, Makedonya ve Bosna'ya gönderildi. 1878'deki Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı Avrupası'ndaki kolonilere izin verilmemesi üzerine, Osmanlıların yönettiği Doğu Akdeniz'e doğru ikinci bir göç dalgası başladı; buralarda da bu kişiler çiftçilere karşı bir savunma gücü olarak kullanıldı. Amman'dan Minbey'e kadar, eskiden mera iken tarıma açılan yeni arazileri Bedevilere karşı korumak amacıyla bir dizi yerleşim kuruldu. Bunlar herbirine padişahın doğrudan yönettiği çiftliklerden 10'ar hektar toprak verilen ve elde edilen ürünün sadece beşte birini hükümdara göndermeleri gereken 80-100 kadar aileden oluşuyordu. Bu yeni yerleşimlerin kurulması da, Çerkezlerin Anadolu'ya dağılmalarından ve sadakatlerinin açıkça görülmesinden kaynaklanan, yerel çiftçilerle çatışmaların önüne geçme girişimleri olarak değerlendirilebilir. Amman, Çaraş, Kafr-Kama ve Minbey de dahil bu yerleşimlerde artık yerleşik nüfus yoktur. En doğuda, yukarı Habur'daki Ras al-Ayn'da hem Bedevi hem de Kürtlerle mücadele etmek gereği ortaya çıktı. Güney Suriye'de, itaatsiz Havran Dürzilerini kontrol etmek için Kunaytra'nın güneyindeki 14 köye yerleştirilen 15-20 bin kişiden, önemli bölümü, bölge 1967'de İsrail tarafından işgal edilinceye kadar burada yaşamlarını sürdürdüler. Cesaretlerine ve görece gelişmiş tarım yöntemlerine rağmen, başka yerlerdeki Çerkez köylerinin çoğu Bedevilerce yok edildi. Ürdün'deki ve Han Naşir ve Minbey'deki topluluklar (sayıları sırasıyla 2.500 ve 1.500) yaşamlarını burada sürdürmektedirler. Türkiye'deki topluluklar da, örneğin Çukurova'ya yerleşenler, uygun olmayan hava koşulları nedeniyle büyük ölçüde yok oldu, ama Türkiye'yle bütünleşmiş olanların büyük bölümü kentlere ve Almanya'ya göç etmiş olmalarına rağmen, yaklaşık 900 köy günümüzde de varlığını korumaktadır. Bu köylerin çoğu Samsun (120 köy) ve Sinop'tan, Çorum, Amasya, Tokat (66), Yozgat, Sivas, Kayseri (66) üzerinden Maraş, Adana (günümüzde 17 köy) ve Hatay'a yayılır. İkinci grup köylerin bulunduğu iller arasında, Sakarya (71), Bolu (69), Kocaeli, İstanbul vardır. Üçüncü grup köyler ise Bursa, Bilecik, Balıkesir (82) ve Çanakkale illerine dağılmıştır. Bu dağılım sadece Osmanlıların iskan siyasetini yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda deniz yoluyla çok sayıda göçmenin geldiğini gösterir. Göç eden Çerkezlerin toplam sayısının bir milyon olduğu tahmin edilmektedir. Bu sayının yüzde onunu Abhazlar oluşturur. Bazı köylerde her iki gruptan da göçmen yaşarken, bazı köylere sadece tek bir grup yerleşmiştir. Çerkez toplulukları dil ve geleneklerini özenle korumuşlardır. Aynı Sünni kökene sahip olan Türk çoğunluğa asimile olma eğilimi kentlerde daha güçlüdür. Bununla birlikte, Ubıhlar dillerini koruyamadılar ve yaşadıkları yerlerde yaygın ola-

İLETİŞİM ARŞİVİ

1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nda, bilinen adıyla "93 Harbi"nde İstanbul'a ulaşmaya çalışan muhacirler. Bu savaş sonucunda önemli sayıda Müslüman göçmen Türkiye'ye göç etmişti.

rak kullanılan Çerkez dillerine geçtiler. (Ibıhçayı iyi konuşan son göçmen 1982'de Bandırma'da yaşıyordu). Kafkaslardan gelen diğer Müslüman göçmenlerden Çeçen ve İnguşlar Şeyh Şamil yönetiminde Rus istilasına karşı direnişin çekirdeğini oluşturmuşlar ve 1859'da yenilgiye uğramışlardı. 1865'te yaklaşık 40 bini, çoğu Kars üzerinden, Türkiye'ye göç etti. 1877'de başarısızlığa uğrayan ayaklanmayla birlikte yeni bir göç dalgası oldu. Anlaşıldığı kadarıyla bunların çoğu öldü. Aydemir'in 39 ilde gerçekleştirdiği ve kentli nüfusu kapsamayan araştırmasına göre 1973-1975 yıllarında bu nüfustan 9 bin kişi varlıklarını sürdürüyordu. Bunların çoğu Mardin (3.000), Sivas (2.356), Muş (1.961) ve Maraş'ta (930) yaşıyorlardı. Yozgat, Kayseri ve Erzurum'da da daha küçük topluluklara rastlanıyordu. İnguşlar ise Beyşehir ve Muş kentlerine yerleşmişlerdi. Batum çevresinden ve doğudaki İgilo'dan göç eden Acarlar da dahil Gürcistan'dan gelen göçmenler, 1878'de Batum'un Ruslara bırakılmasından sonra, Müslümanlara karşı misilleme yapılacağı korkusuyla göç ettiler. Asıl göç 1915'te Batum'da yaşanan ayaklanmadan sonra gerçekleşti ve bu olaylar sırasında Çoruh vadisinde yaşayan Gürcülerin sadece yüzde 13'ü hayatta kalmayı başardılar. Eskiden burada 52 bin kişi yaşıyordu. 1965 Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, Artvin ilinde yaşayan ve anadili Gürcüce olan nüfusun toplamı 7.698 kişiydi. (Hemen eklemek gerekir ki, bu sayı, muhtemelen, Türkiye'deki diğer azınlık dillerini konuşanların sayılarında olduğu gibi gerçek sayıdan daha düşüktür). Gürcüce konuşanlara bakılırsa, Gürcü nüfusu Ordu (4.815), Sakarya (4.535), Bursa (2.938), Kocaeli (2.755), Samsun (2.350), Giresun (2.029), Bolu, Amasya, Balıkesir ve Sinop illerinde toplanmıştır. Buradan anlaşıldığı üzere Gürcüler Karadeniz kıyısındaki illerden batıdaki illere doğru yayılma eğilimi göstermişlerdir. Hanefi topluluğu Türk çoğunlukla bütünleşmiş olmasına rağmen Gürcüce günümüzde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Çerkezler gibi onların çoğu da çift dil konuşurlar. Toplam sayıları 80 binin üzerinde olmalıdır. Dağıstan'dan gelen göçmenler hepsi Kafkas dillerini konuşan Avarlar, Laklar, Dargwalar ve Lezgilerle Türki dili konuşan Kumuklardır. İlk grup 1865'te ve daha sonra (1874, 1892) gelmiş ve Aydemir'in 1975'te 39 ilde yaptığı araştırmaya göre, bu göçmenler, Balıkesir (1.482), Denizli (942), Tokat (904) ve İstanbul (753) illerine dağılmıştır. Başka illere dağılan küçük sayıdakilerle birlikte toplam sayıları 5.223'e ulaşmaktadır. Türkçede Lezgi, bütün Dağıstanlılar için kullanıldığından tam etnik dağılımı belirlemek

güçleşmektedir. Moor, 1985'te, sayılan köylerden sadece Balıkesir'deki iki köyle İzmir'deki bir köyün gerçek Lezği köyü olduğunu, kalanlarınsa Avar, Dargwa, Dido ve Lak köyleri olduğunu ortaya çıkarmıştır. Öteki azınlıklar gibi, bunlar da Türkçe eğitimden ve dış dünyadan etkilenmekte ve bu diller gençler arasında pek kullanılmamaktadır. Yetişkin nüfus ise kendi dillerini kullanmayı sürdürmektedir. Tokat (807) ve Sivas (654) ile daha batıda Çanakkale ve Yalova'da az sayıda Kumuk'un yaşandığı belirlenmiştir. Tokat'ta yaşayanların bazıları önceden yaşamakta oldukları Temirhanşura'yı 1861'de terk ederek Samsun yoluyla gelmişler, bunları üç yıl içinde diğerleri izlemiştir. Çoğu Konya (2.000), Eskişehir (1.081) ve Tokat'ta (651) yaşayan 3.917 Balkar ve Karaçaylının varlığı da saptanmıştır. Bunların çoğu Rus egemenliğine karşı 1905'te meydana gelen ayaklanmadan sonra Taberda bölgesinden göç etmişlerdir. Alman yanlısı oldukları gerekçesiyle Ruslar tarafından 1944'te sürülenlerden bazıları da kaçarak Türkiye'ye gelmişlerdir. Karabağ'da yaşayan Azeri Türkmenler 1813'te yapılan Gülistan Atlaşması'ndan sonra yurtlarını terk etmişlerdir. Afyon'a bağlı Emirdağ'ın güneyinde bazı Karabağlı köyleri vardır. Bununla birlikte burada yaşayanların çoğu Sünnidir ve ayırdedici bir lehçeleri yoktur. 1905 Rus Devrimi'nden sonra Azeri Kazak bölgesinden gelen göçmenler Amasya kent nüfusunu içinde önemli bir yer tutar. 1860'larda kaçan Ossetlerin sayısı günümüzde 9 bin dolayındadır ve bunlar Kars, Yozgat, Muş ve başka illere dağılmıştır.

Bulgaristan'da yaşayan Müslümanlar 19. yüzyılın ortalarında nüfusun yüzde 30'unu oluşturuyordu ve daha önce sözü edilen Tatar ve Çerkezlerin yanısıra, Karadeniz'in kuzeyinden gelen Gacallar, 1393'ten beri süren Osmanlı egemenliği sırasında oluşan Türk nüfus, Yörükler, Pomaklar (bir başka deyişle Bulgarca konuşan Slav dönmelerden) oluşuyordu; Hanefilerin yanısıra Alevi topluluklar da vardı. 1877'deki Rus saldırıları güneye göçü zorladıysa da 1880'de Müslümanlar geri döndüler. Bunların çoğu savaş sırasında kaybettiklerini geri alamayınca Anadolu'ya göç etmeye başladılar. Pomak nüfus 1893-1926 arasında üçte bir düzeyine indi. 1900'e gelindiğinde Müslümanlar toplam nüfusun sadece yüzde 17'sini oluşturuyordu. Bu oran 1900'den sonra daha da azaldı ve 1912-1913 Balkan Savaşı sırasında bir miktarı daha göç etti. 1913'te yapılan Edirne Antlaşması 15 km genişliğindeki sınır bölgesinde nüfus mübadelesine olanak sağladı ve 48.570 Müslüman Osmanlı topraklarına geçti. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi bu mübadelenin tamamlanmasını engelledi. 1925'te yapılan yeni bir düzenleme göçmenlerin eski varlıklarına eşit değerdeki haklarını ve mallarını transfer etme hakkını güvence altına aldı. 1925-1930 arasında Bulgaristan'dan her yıl yaklaşık 10 bin kişi geldi. 1930-1933 arasında buhran nedeniyle, göç edenlerin sayısının yıllık ortalaması 1.400 dolayına düştüyse de, bu sayı 1935'te 24.968'e, 1938'de 20.542'ye ve 1939'da 17.777'ye yükseldi. İkinci Dünya Savaşı nedeniyle 1945'te göçmen sayısı 631'e düşerek en alt düzeye indi. 1946-1950 arasında komünist hükümet göç etme niyetinde olanların cesaretini kırdı ve yıllık ortalama 2.000 kişinin altında kaldı. Ama Müslümanların, özellikle Dobruca'da ortak mülkiyete karşı çıkmaları bahane edilerek, 12 Ağustos 1950'de, 250 bin Türk kökenli kişinin 3 ay içinde sürüleceğinin ilan edilmesinden sonra kayıtlı göçmenlerin sayısı 1950'de 52.185'e, 1951'de de 102.208'e ulaştı. 8 Ekim'de Türkler sınırı ikinci kez kapattılar çünkü Bulgarlar Türklerin arasında Çingeneleri de sürmeye çalışıyorlardı. 1934'te çıkan bir yasayla Türk göçmenlere iki odalı bir ev, ahır, bir dekar bahçe ve 15-20 dekarlık tarım arazisi ile bir yıllık yiyecek, tohum ve saman verildi.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Balkan Savaşı'ndan sonra İstanbul limanında bekleyen göçmenler. Bu göçmenler Türkiye'nin bugünkü etnik yapısını oluşturan önemli etmenlerdendir.

1940'tan önce gelenler İzmir, Manisa, Aydın, Diyarbakır, Niğde ve Sivas'a yerleştirildi. 1950-1951'deki göç dalgası Türkiye tarafından gönüllü bir göç hareketi yerine bir sınırdışı etme hareketi olarak kabul edildi ve Antlaşma koşullarına uyup uymadığına bakılmaksızın, niteliğine göre arazi dağıtımını öngören 1947 ve 1953 değişiklikleri doğrultusunda barındırıldılar, ama uygulamada bazı ailelere sadece iki dekar arazi verildi. 1953 Martı'na kadar 16.542 aileye 853.812 dekar arazi verilmiş, bunlar için 25 bin kadar ev yapılmış; yeni 50 köy kurulmakla birlikte çoğu varolan köylere yerleştirilmişti. Göçmenlere, 25 yıl boyunca başkalarına satmaları koşuluyla, toprakları üzerinde tam tasarruf hakkı verilmişti. Yaklaşık yarısı Marmara bölgesine, dörtte biri İç Anadolu bölgesine, altıda biri Ege bölgesine ve kalanların çoğu ülkenin kuzeyine yerleştirilmiş, çok küçük bir bölüm Erzincan, Elazığ ve Malatya'ya gönderilmiş, daha doğuya yerleştirilen olmamıştı. Uluslararası kaynaklardan yaklaşık 11 milyon dolarlık yardım sağlanmıştı. Bulgaristan'dan göç edenlerin sayısı 1923-1980 arasında 488 bin kişiye ulaştı. 1984'teki asimilasyon girişiminden sonra, Bulgaristan hükümeti, 1989 Temmuzu'nda, hiçbir yasal çerçevesi olmayan kitlesel bir smırdışı etme harekatına girişti ve Türkiye'nin insan akınını durdurduğu 20 Ağustos'a kadar göç edenlerin sayısı 300 bine ulaştı. Türk kaynaklarının zorlanması, ekonomik koşulların kötüye gitmesi ve 12 Ocak 1990'da Bulgaristan'daki Türklerin haklarının geri verilmesiyle birlikte Şubat ayı ortalarına kadar 100 bin Türk geri döndü.

Yunanistan'la daha 1914'te dini temele dayanan bir nüfus mübadelesi anlaşması yapılmıştı. 1921-1928 arasında, tahmini olarak 400 bin Müslüman Türkiye'ye göç etti. Bunların 355.635'i, 30 Ocak 1923'te Lozan'da imzalanan anlaşmadan sonra, 1923-1926 arasında Yunanistan Makedonyası ve Epir'den zorunlu olarak göç ettirilmişti. O dönemde, Türk istatistiklerinde Balkanlar'dan göç edenler toplu olarak veriliyordu ve buna göre 1921-1928 arasındaki toplam göçmen sayısı 463.534 idi. Bu rakamlar doğal olarak Romanya, Yugoslavya ve Bulgaristan'dan gelenleri de kapsıyordu. Kaçan Rumların geride bıraktıkları mülkiyet esas olarak bu göçmenlere verildi. Yüzde 33'ü Trakya'ya, yüzde 36'sı Marmara ve Ege bölgelerine, yüzde 4'ü Akdeniz bölgesine, yüzde 5'i de Samsun'a yerleştirildiler. Bu iskan eğilimi bir bütün olarak 1923-1960 dönemi için de geçerlidir. Bu dönemde Yunanistan'dan göç edenler toplam göçmenlerin yüzde 33.9'unu, Bulgaristan'dan göç edenler yüzde 31.1'ini, Yugoslavya'dan göç edenler yüzde 22.4'ünü ve Romanya'dan göç edenler yüzde 10'unu oluşturur. Nüfus mübadelesinin dışında, Batı Trakya'dan küçük bir göç olayı daha oldu ve 1945-1950 arasında 7.753, 1950-1958 arasında da 11.797 kişi daha Türkiye'ye göç etti. Göçmenlerin bir bölümünün ana dilleri farklıydı. Bu nedenle 1965 Genel Nüfus Sayımı verilerine göre ana dili Bulgarca olanların (Pomaklar) sayısı 27.226, Sırpça-Hırvatça olanlarınki (Bosna ve Sırbistan'dan gelenler) 51.452 idi. Bu göçmenler, dini açıdan, Türkiye'de yaşayanlara göre çok daha muhafazakâr oldular. Günümüzde bile muhacir köyleri kolaylıkla ayırt edilebilmekte ve bazıları komşularından büyük ölçüde bağımsız olarak yaşamaktadırlar.

Doğu Anadolu'nun en doğu kesiminde bir Şii Azeri azınlığın varlığı esas olarak 1815-1925 arasındaki düfus mübadelesine dayanır. Bu kişiler Ermenistan'dan sürülünce 25 bini Kars'a, özellikle de Iğdır'a, diğerleri Ağrı, Taşlıçay, Erzurum ve Şenkaya'ya yerleştiler. Günümüzde Kars, Çıldır ve Arpaçay'da yaşayan ve başka yerlerdeki köylere dağılmış olan Karapapaklar'ın bir bölümü 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması'ndan sonra, bir bölümü 1904'te (yaklaşık 100 hane), bir bölümü de 1921'de imzalanan Gümrü Antlaşması'ndan sonra geldiler. Von Hellwald, Osmanlı topraklarında yaşayanların sayısını 1878'de 29 bin olarak verir.

ERZADE ERTEM

1950'li yıllarda Bulgaristan'dan gelen göçmenler Edirne'de. Bulgaristan'dan göç edenlerin sayısı 1923-1980 arasında 488 bin kişi olarak kaydedilmiştir. Bu göçmenlerin yaklaşık 100 bini 1951 yılında göç etmişti.

İlk gelen Türkistanlılar, aslında Sibirya'daki Tobolsk'tan gelmişlerdir. Bunlar, 16. yüzyılda İslam'ı yaymak için Sibirya'ya gitmiş iki Özbek seyidin soyundan geliyorlardı. Rusya'nın artan kültürel baskısı artınca bu görevi yerine getirmeleri olanaksız hale geldi ve yaklaşık 100 aile 1907'de, köylerini terkederek Osmanlı topraklarına yerleştiler; ardından 30 aile daha onları izledi. Bu Özbek-Tatarlar tek bir köyde, Konya'ya bağlı Böğrüdelik (Reşadiye/Özbek) köyünde yaşamaktadır. Günümüzde de kendi Tatar lehçelerini konuşmakta, yüzde 90'ı kendi içlerinden evlenmekte ve müzik vb. geleneklerini korumaktadırlar. Günümüzde İstanbul (Sefaköy ve Örnektepe), Adana, İzmir ve Kayseri'de (Yenimahalle) yaklaşık 700 Uygur yaşamaktadır. Bunlar Sinkiang'dan göçetmiş, bir bölümü 1950'lerde Pakistan üzerinden, bir bölümü de 1968'de Afganistan üzerinden Türkiye'ye gelmiştir. Sovyetler Birliği'nde yaşayan Kazakların ilk grubu 1952'de Afganistan üzerinden gelmişlerdir. Kazaklar Urfa'ya bağlı Ceylanpınar'a yerleştirilmişlerse de buradaki koşullar uygun olmadığından ülkenin birçok yerine dağılmışlardır. Sinkiang'ın komünistlerin eline geçtiği 1949'dan itibaren direnişe geçen 15 bin Orta Cüz Kazakdan 350'si 4.800 km'lik Taklamatan Çölü ve Tibet'i geçmeyi başararak Keşmir'e geldiler. 1951'den 1954'e kadar burada yaşadılar. 1954'te Türkiye bunların bir bölümünü kabul etti, kalanlar da 1969'da geldiler. 1980 verilerine göre, Kerey kabilesinden yaklaşık 600, Nayman kabilesinden 65 ve Uwak kabilesinden de 15 aile, esas olarak İstanbul'un Küçükçekmece, Zeytinburnu, Güneşsitesi (Kazakkent) ve Sefaköy bölgelerinde (420 hane), Manisa'da (60) ve Niğde'ye bağlı Altay köyünde (65) yaşamaktadır. Kayseri'de kendilerine verilen toprak verimsiz çıkınca buradakiler İstanbul'a göçetti. Aralarında grup bilinçleri güçlü ve kolaylıkla ayırtedilebilir; ve çoğunlukla deri işlerinde ve plastik sanayiinde çalışmaktadırlar. Soy ve dillerine hâlâ önem vermekte ve kültürel değişime direniş göstermektedirler. 70 hanelik bir üçüncü Kişi Cüz grubu 1982'de Afganistan'dan yola çıkarak Pakistan üzerinden Türkiye'ye geldiler ve Kayseri kentine yerleştiler. 1980'de 20 hanelik Kırgız topluluğu varlığını sürdürüyordu ve çoğu (12) Şereflikoçhisar'a bağlı Akınköy'de yaşıyordu. Türkiye, Rusların 1978'de Gilgit'i istila etmesinden sonra buradan kaçmak zorunda kalan Vahan Geçidi'nden 310 Teyit Kırgız aileyi 1982'de kabul etti. Türkiye, daha önce Alaska'ya gitme talepleri reddedilen bu göçmenlerin, Türkiye'de dağlık bir bölgede grup halinde barındırılmaları yolundaki isteklerini de kabul etti. Bu göçmenler, önce, Van Gölü'nün kuzeydoğusundaki Karagündüz köyüne, ardından 1986'da Erciş yakınlarındaki bir yerleşim merkezine yerleştirildiler. 1.300 kişilik bir grup da Malatya'da yaşamaktadır.. Kimlikleri İçkilik adlı tek bir gruptan gelmektedir ve ataları Han Rahman Kul'dur. Gilgit'teki mallarını sattıktan sonra Türkiye'ye gelirken beraberlerinde 50 kadar dini metin getirdiklerini de belirtmek gerekir. 1982'de Devlet Başkanı Evren'in Afganistan'dan sığınma hakkı verdiği 4.351 Türki mültecinin çoğu Özbek'tir. 1980'e kadar 280 kadar aile İstanbul'a, 50 aile de Adana'ya yerleşmişti. Yeni gelenler Hatay'a (172 hane), Urfa'nın kırsal kesimine (180 kişi) ve Gaziantep kentine (60 aile) yerleş tiler. Geri kalanlar içinde görece küçük bir grup çoğu Ersarı olan Türkmen'di. Bunlardan 75 aile Tokat kentine, 120 aile de buraya yakın bir köye yerleştirildi.

Günümüzde Türkiye'ye göç edenler iki kategoride ele alınıyor: Kendi başlarına gelen serbest göçmenler, ve resmi yardımla yerleştirilen ve genellikle gruplar halinde getirilen iskân göçmenler. Resmi iskân faaliyetleri uzun süre gevşek bir örgüt yapısı içinde sürdürüldükten sonra, 1913'te bir iskân müdürlüğü kuruldu. 1923'te değişen koşullara ayak uydurabilmek için, bu müdürlüğün yerini İskân ve Mübadele Vekaleti aldı. 1924'te bütün sorumluluk, önce Dahiliye Vekaleti bünyesindeki İskân Müdürlüğü'ne, sonra Sıhhıye Vekaleti'ne, ardından Ziraat Vekaleti'ne verildi. 1950'de İmar ve İskân Bakanlığı bünyesi içinde Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü kuruldu. Bu kurum, önce diğer bakanlıklarla işbirliği yaparak, sonra da Başbakanlığın gözetimi altında, Bulgaristan'dan gelen ilk göç dalgasını çözümlemeye çalıştı. Göç işlemleri Hükümet'in en geç 27 gün içinde doğrudan yardım yapmasına bağlı olarak hızlandırıldı. Hükümet yardımıyla yerleştirilenler, yerleştirildikleri yerde kalmak zorundaydılar, ötekilerse istedikleri yere gitme konusunda serbesttiler. 1934 tarihli bir kanuna göre Türk olmayan göçmenler de kendilerine gösterilen yerlerde ikamet etmek zorundaydılar ve kendi toplumsal özelliklerine sahip topluluk ve dernek kurmaları yasaktı. Göçmenlerin toplumla bütünleşmesi meselesine, özellikle Türk dillerini konuşanlar ve İslam dininden olanlar için büyük önem verilmiştir. Bununla birlikte, ilk gelenler de dahil olmak üzere, göçmenlerin çoğu, farklı kimliklerini günümüze ulaştırmışlardır.

Çeviri: Ahmet Demirel

Felsefe

1980'den sonra felsefe çalışmaları

PROF. DR. DOĞAN ÖZLEM

☞ Aydınlar, Dil, Eğitim, Kültür, Siyasal Akımlar, Sosyoloji, Yayıncılık

1980'den sonra felsefe çalışmaları

DOĞAN ÖZLEM

Türkiye'de 1980'den sonra felsefe çalışmalarına aşağıda, 1- Yayın Çalışmaları (a- Kitaplar, b- Süreli Yayınlar), 2- Kurum, Dernek ve Bölümlerce Düzenlenen Toplantılar, 3- Türkiye'de Felsefenin Son 15 Yılı, başlıkları altında değinilecektir. Türkiye'de felsefe çalışmalarını düzenli bir şekilde izlemeyi olanaklı kılan bir felsefe bibliyografyası, bir felsefe yıllığı yoktur. Bu nedenle burada bu çalışmalara yazarın ulaşabildiği yayınlar ve haberli olduğu etkinlikler çerçevesinde ve kısa bir yazının elverdiği kadarıyla yazarın seçtikleriyle sınırlı olarak yer verilecektir.

Yayın çalışmaları

Milli Eğitim Bakanlığı Derleme Müdürlüğü'nün verileri dikkate alındığında, 1980'den sonra Türkiye'de felsefe yayınlarının yıllara göre ortalama 100-150 arasında olduğu görülüyor. Fakat Derleme Müdürlüğü ahlak, psikoloji, eğitim alanlarına giren bazı kitaplar ile deneme türü kitapları da felsefe yayını olarak değerlendirdiğinden, bu ortalamanın çok daha düşük olduğu düşünülebilir. Felsefe yayınları arasında üniversite öğretim elemanlarının yayınlarının yıllık toplamlar içerisinde % 70-90 oranlarında yer aldığı görülmektedir.

Kitaplar: Felsefe tarihi çalışmaları içerisinde Betül Çotuksöken'in *Petrus Abelardus'un Ahlak Anlayışı* (1987), Betül Çotuksöken/Saffet Babür'ün *Metinlerle Ortaçağda Felsefe* (1989), Arda Denkel'in *Çağdaş Kültürün Oluşumu* (1986) ve *Demokritos/Aristoteles: İlkçağda Doğa Felsefeleri* (1988), Macit Gökberk'in *Felsefenin Evrimi* (1980), Afşar Timuçin'in *Gerçekçi Düşüncenin Kaynakları* (1984) ve *Gerçekçi Düşüncenin Gelişimi* (1986) anılabilir.

Mantık çalışmaları içerisinde Teo Grunberg / Adnan Onart'ın *Mantıksal Anlam Kuramı* (1980), Şafak Ural'ın *Genel Mantık* (1985), Cemal Yıldırım'ın *Matematiksel Düşünme* (1988) ve Doğan Özlem'in *Mantık* (1990) adlı kitapları yayımlandı.

Ontoloji ve bilgi kuramı çalışmaları arasında Arda Denkel'in *Bilginin Temelleri* (1984), *Nesne ve Doğası* (1986), Vehbi Hacıkadiroğlu'nun *Kavramlar Üstüne* (1981), *Bilgi Felsefesi* (1985) adlı kitapları dikkat çekti.

Bilim felsefesi çalışmalarından Cemal Yıldırım'ın *Bilim Felsefesi* (1980), Nermi Uygur'un *Dil Yönünden Fizik Felsefesi* (1985), Nusret Hızır'ın *Bilimin Işığında Felsefe* (1985, ölümünden sonra Füsun Akatlı'nın düzenlemesiyle), Doğan Özlem'in *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi* (1986), *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji* (1990), *Felsefe ve Doğa Bilimleri* (1995), Hüseyin Batuhan'ın *Bilim ve Şarlatanlık* (1994) adlı kitapları yayımlandı.

Doğa felsefesi alanında Teoman Duralı'nın *Canlılar Sorununa Giriş* (1987) adlı çalışması, alanında geniş kapsamlı tek çalışma olarak dikkat çekti.

Etik alanındaki çalışmalar içerisinde Bedia Akarsu'nun *Ahlak Öğretileri*'nin yeni baskısı (1983), Necla Arat'ın *Etik ve Estetik Değerler* (1980), Vehbi Hacıkadiroğlu'nun *Özgürlük Ahlakı* (1990) ve *Özgürlük Hukuku* (1992), İoanna Kuçuradi'nin *Etik* (1988) ve *Uludağ Konuşmaları* (1988), Necati Öner'in *İnsanın Özgürlüğü* (1982), Harun Tepe'nin *Etik ve Metaetik* (1992) adlı kitapları yer aldı.

Estetik çalışmaları arasında İsmail Tunalı'nın *Estetik Beğeni* (1983) ve *Estetik* (1990), Afşar Timuçin'in *Estetik* (1987), Taylan Altuğ'un *Kant Estetiği* (1989), Ömer Naci Soykan'ın *Müziksel Dünya Ütopyasında Adorno İle Yolculuk* (1991), Nejat Bozkurt'un *Estetik Kuramları* (1992) dikkati çekti.

KİTAPLIK DERGİSİ

Nermi Uygur, Türkçe felsefe dili oluşturmak gibi önemli bir sorunun üstesinden gelmeye çabalarken bir yandan önemli eserler vermiştir.

Dil felsefesinde Arda Denkel *Anlaşma: Anlatma ve Anlama* (1980), *Yönletim: Dil Felsefesinde Bir Konu* (1981) ve *Anlamın Kökenleri*'ni (1984), Betül Çotuksöken *Felsefi Söylem Nedir?*'i (1991) yayımladılar.

İnsan, tarih ve kültür felsefesi alanlarında Bedia Akarsu'nun *Wilhelm von Humboldt'ta Dil-Kültür Bağlantısı*'nın yeni baskısı (1984), Macit Gökberk'in *Değişen Dünya, Değişen Dil* (1980), Takiyettin Mengüşoğlu'nun *İnsan Felsefesi* (1988, ölümünden sonra), Doğan Özlem'in *Tarih Felsefesi* (1984) ve *Metinlerle Hermeneutik (Yorumbilgisi) Dersleri* (1994, 2 cilt), Suat Sinanoğlu'nun *Türk Hümanizmi* (1980), Önay Sözer'in *Anlayan Tarih* (1981), Nermi Uygur'un *Kültür Kuramı* (1987), *Bunalımdan Yaşama Kültürü* (1989) ve *Yaşama Felsefesi* (1990), Bogos Zekiyan'ın *Hümanizm* (1982) adlı çalışmaları yer aldı.

Filozoflar ve felsefe anlayışları üzerine çalışmalar arasında Fehmi Baykan'ın *Nietzsche* (1988), Doğan Özlem'in *Felsefe Yazıları* (1993), Afşar Timuçin'in *Descartes Felsefesine Giriş* (1980), Şafak Ural'ın *Pozitivist Felsefe* (1987), Güven Savaş Kızıltan'ın *Çağımızda Yabancılaşma Sorunu* adlı kitapları dikkat çekti.

Din felsefesinde Mehmet Aydın'ın *Din Felsefesi* (1989) adlı çalışması, ülkemizde alanındaki geniş kapsamlı ilk çalışma olma özelliğine sahip oldu.

İslâm felsefesi alanındaki çalışmalar İslâm ilâhiyatı ile çok büyük oranda iç içe geçmiş olma özelliğini korudu. Bu alanda Ahmet Arslan'ın *İbni Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası* (1987) adlı kitabı dikkat çekti. İslâm felsefesi alanında son yıllarda önemli bir yayın artışı ve yoğun bir çeviri etkinliği gözlendi.

Giriş kitapları arasında Selahaddin Hilav'ın *Felsefe El Kitabı* (1981) ve Öney Sözer'in *Felsefenin ABC'si* (1992) yayımlandı.

Türk düşünce tarihine ilişkin çalışmalar arasında Arslan Kaynardağ'ın *Felsefecilerle Söyleşiler* (tarihsiz), Abdullah Kaygı'nın *Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma* (1992), İoanna Kuçuradi'nin *Türk Felsefe Araştırmalarında ve Üniversite Öğretiminde Alman Filozofları* (1988) yayımlandı. Selahattin Hilav'ın *Felsefe Yazıları* (1994) düşünce tarihimize ilişkin yazılar da içermektedir.

Çeviri felsefe eserleri bakımından 1980 sonrasının verimli bir dönem olduğu söylenebilir. Dikkati çeken çeviriler arasında şunlar sayılabilir: Kant'tan *Prolegomena* (1983, çev. İoanna Kuçuradi / Yusuf Örnek), *Pratik Aklın Eleştirisi* (1982, çev. İoanna Kuçuradi), *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* (1984, çev. İoanna Kuçuradi), Aristotoles'ten *Metafizik I-II* (1985, 1994, çev. Ahmet Arslan), A. Lange'den *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi* (1982, çev. Ahmet Arslan), E. Casirer'den Kant'ın *Yaşamı ve Öğretisi* (1988, çev. Doğan Özlem), 15 yazardan *Günümüzde Felsefe Disiplinleri* (1990, çev. Doğan Özlem), Kant'tan *Seçilmiş Yazılar* (1984, çev. Nejat Bozkurt), Hegel'den *Tarihte Akıl* (1992, çev. Önay Sözer), Colingwood'dan *Tarih Tasarımı* (1991, çev. Kurtuluş Dinçer), E. Rothacker'den *Tarihselcilik Sorunu* (1990, çev. Doğan Özlem), J. Locke'tan *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme* (1992, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu), *Platon'dan Yasalar I-II* (1992, çev. Candan Şentuna/Saffet Babur), M. Heidegger'den *Metafizik Nedir?* (1992, çev. Yusuf Örnek), Hegel'den *Estetik I* (1994, çev. Taylan Altuğ / Hakkı Hunler), L. Wittgenstein'dan *Tractatus Logico-Philosophicus* (1985, çev. Oruç Aruoba), Kant'tan *Evrensel Doğa Tarihi ve Gökyüzü Kuramı* (1982, çev. Seçkin Cılızoğlu), T. Kuhn'dan *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* (1982, çev. Nilüfer Kuyaş), *Asal Gerilim* (1994, çev. Yakup Şahan). Son yıllarda başta Feyereband'tan olmak üzere bilim felsefesi

alanında çok sayıda çeviri yayımlandı. Ayrıca bu dönemde Nietzsche'nin eserlerinin önemli bir kısmının Türkçeye çevrildiği görüldü. Aziz Yardımlı, *Copleston Felsefe Tarihi*'ni çevirmeye devam ediyor. Şu ana kadar bu dev felsefe tarihinden 10'un üzerinde bölüm kitap halinde yayımlandı.

1980'den sonra yabancı dilde yazılmış iki felsefe kitabını burada anmak gerekir. Bunlar, Yusuf Örnek'in *Karl Jaspers, Philosophie der Freiheit (Karl Jaspers, Özgürlük Felsefesi)* (1984) ve Önay Sözer'in *Leere und Fülle (Boşluk ve Doluluk)* (1988)'dir.

Süreli Yayınlar: 1980'li yılların başlarında yayımcılığını Selahattin Hilav'ın üstlendiği *Yazko Felsefe Yazıları* dergisi 7. sayısında yayın yaşamına son verdi. Aynı yıllarda yayımlanmaya devam eden *Felsefe Dergisi*, 1980'li yılların ortalarından sonra Marksist felsefenin bir organı halinde yayınını sürdürdü ve 1990'lı yılların başlarında kapandı. Halen yayınını sürdüren dergiler arasında en eskisi olan *Felsefe Arkivi*, yayınına oldukça aralıklı olarak devam etmektedir. Felsefe Derneği'nin yayımladığı *Felsefe Dünyası* dergisi 11. sayısına ulaştı. Vehbi Hacıkadiroğlu'nun azim ve gayretiyle çıkmakta olan *Felsefe Tartışmaları*, 20. sayısına doğru gitmektedir. Ege Üniversitesi Felsefe Bölümü tarafından yayımlanan *Seminer* dergisi 7. sayısına ulaştı. Ayrıca *Defter*, *İnsancıl; Birikim, Varlık, Edebiyat* ve *Eleştiri* başta olmak üzere, dergilerimizde zaman zaman felsefe yazılarının yer aldığı görüldü.

Kurum, dernek ve bölümlerce düzenlenen toplantılar

1979'da kurulan Türkiye Felsefe Kurumu, 1980'den sonra oldukça yoğun konferans, seminer ve sempozyum etkinlikleri gerçekleştirdi. 1980'deki "Birinci Balkan Felsefe Semineri"ni, 1981'de ikincisi izledi. 1984'de "Kültür Kavramı Semineri", 1986'da "Bilim Kavramı Semineri", 1988'de "Türkiye'de Felsefe ve Eğitimi Semineri", 1989'da "Bilgi Kavramı Semineri", 1990'da "Hukuk ve Etik Semineri", 1991'de "Felsefe Açısından Dil ve Kültür Semineri", 1992'de "Felsefe Açısından Tarih Semineri", 1993'de "Adalet Kavramı Semineri" yapıldı. Kurum, Spinoza, Jaspers, Kant, Takiyettin Mengüşoğlu, Schopenhauer, Hilmi Ziya Ülken üzerine toplantılar ve çok sayıda konferans düzenledi, 15'e yakın telif ve çeviri kitap yayımladı.

1987'de kurulan Felsefe Derneği de özellikle son yıllarda sık sık seminerler düzenliyor ve *Felsefe Dünyası* adlı dergiyi yayımlıyor.

ODTÜ ve Hacettepe felsefe bölümlerince ortaklaşa düzenlenen *Türkiye I. Felsefe, Mantık ve Bilim Tarihi Sempozyumu* 1986'da Ankara'da gerçekleştirildi. Aynı adlı sempozyumun ikincisi 1987'de Ege Üniversitesi felsefe bölümünce İzmir'de yapıldı. Her iki sempozyuma sunulan bildiriler kitap halinde yayımlandı.

AİLE ARŞİVİ

1993 yılında kaybettiğimiz Macit Gökberk Türkiye'de felsefe tarihçiliğinin başlatıcısı olmuş, üniversitelerde felsefenin kurumlaşması için önemli çabalar sarfetmişti.

Bilar ve Yapı Kredi Bankası başta olmak üzere, bazı kuruluşlarca 1990'lı yılların başlarından itibaren çeşitli felsefe toplantıları düzenlendi.

1980'den sonra Türkiye'de felsefe yayıncılığında önemli gelişmeler oldu. İdea Yayıncılık, ülkemizde sadece felsefe yayını yapan ilk ve tek yayınevi olma özelliğine sahip bulunuyor. Bu dönemde Ara Yayıncılık, yayınlarının büyük bölümünü felsefeye ayırmakla dikkat çekti. Remzi Kitabevi ve Gündoğan Yayıncılık'ın yayınları arasında felsefe eserleri önemli bir yer tuttu.

Türkiye'de felsefenin son 15 yılı

Derleme Müdürlüğü verileri dikkate alınarak 1980 öncesinde olduğu gibi 1980 sonrasında da felsefe çalışmalarının % 70-90'ının üniversite öğretim elemanları tarafından gerçekleştirilmiş olduğu anımsandığında, ülkemizde felsefenin kurumlaşma ve gelenekleşme yönlerinden ne-

rede olduğu sorusunun büyük ölçüde üniversitelere bakılarak yanıtlanabileceği açıktır. Bu husus 1980'den sonraki felsefe çalışmalarını 1980 öncesi gelişimle ilgi içinde ele almayı ve değerlendirmeyi gerektirir.

Tanzimat'la birlikte oldukça yüzeysel ve ülkenin sosyo-politik sorun ve gereksinimleriyle koşutluk içinde seçmeci bir aktarıcılıkla kültür yaşamımıza girmeye başlamış olan felsefe, bir üniversiter disiplin olarak (daha 1910'lu yıllarda Darülfünun'da ders programına girmiş olmakla birlikte) ancak 1930'lu yıllardaki üniversite reformuyla birlikte üniversite içinde kurumlaşma olanağına kavuşabilmiştir. Bu kurumlaşma çabası içinde en önemli sorun, felsefe geleneği olmayan ülkemizde Türkçe felsefe terminolojisi ve Türkçe felsefe dili oluşturmak, Türkçede felsefe yapmak olmuştur. Başta Hilmi Ziya Ülken, Macit Gökberk, Halil Vehbi Eralp, Takiyettin Mengüşoğlu, Nusret Hızır, Nermi Uygur, Bedia Akarsu, İsmail Tunalı, Teo Grunberg olmak üzere, Cumhuriyet'in birinci ve ikinci kuşak felsefecileri, bir yandan bu dev sorunun üstesinden gelmeye çalışırlarken, öbür yandan ülkemizde bir felsefe kültürünün oluşması ve yaygınlaşması konusunda önemli katkılar getiren telif ve çeviri ürünler vermişlerdir. Bu yönden görüldüğünde, yarım yüzyıla yaklaşan bu döneme Türkiye'de felsefenin kurumlaşma ve gelenekleşme dönemi olarak bakılabilir. Öyle ki 1980'den sonraki yılları öncelikle felsefi terminoloji sorununun önemli ölçüde çözüldüğü, bir Türkçe felsefe dilinin ve sınırlı da olsa bir Türkçe felsefe literatürünün oluşmuş olduğu yıllar olarak görmek gerekir. Buna bağlı olarak 1970'li ve 1980'li yıllarda çalışmalarını sergilemeye başlayan ve büyük çoğunluğu ilk iki kuşak felsefecilerimizin öğrencileri olan üçüncü kuşak felsefecilerimiz ve bunların öğrencileri olarak 1990'lı yılların başlarında ürün vermeye başlayan dördüncü kuşak felsefecilerimiz, mesailerinin önemli bir bölümünü dil ve terminoloji sorunlarına ayırma zorunluluğundan büyük ölçüde kurtulmuşlar, daha da geliştirilmeyi beklemekle birlikte bir Türkçe felsefe dilini hazır bulmuşlar, temel felsefe kültürünü tüm eksikliklere rağmen Türkçede edinme şansını elde etmişlerdir.

1980 başlarına kadar faaliyette olan İstanbul Üniversitesi (1933), Ankara Üniversitesi DTCF (1935), Hacettepe Üniversitesi (1969), Atatürk Üniversitesi (1976) ve Ege Üniversitesi (1978) felsefe bölümlerine, 1980'den sonra Boğaziçi Üniversitesi (1982), ODTÜ (1983), Uludağ Üniversitesi (1990), Gazi Üniversitesi (1992), Adnan Menderes Üniversitesi (1993), Mersin Üniversitesi (1993) felsefe bölümleri katıldı. Çukurova Üniversitesi'nde felsefe öğretmenliği bölümü açıldı (1989).

IOANNA KUÇURADİ'NİN İZNİYLE

Felsefenin etik alanında çalışmaları olan Ionna Kuçuradi'nin Etik *ve* Uludağ Konuşmaları *(1988) adlı kitapları yayımlandı.*

Ülkemizde felsefenin kurumlaşması yönündeki en büyük katkıların en eski felsefe bölümümüz olarak İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümü'nden geldiği tartışmasızdır. Bu bölüm bugün sayıları 10'u bulan felsefe bölümlerimizde görev yapmakta olan felsefecilerimizin önemli bir kısmını yetiştirmiştir. Aynı bölüm, belli bir felsefe anlayışına dayalı bir geleneğin de ilk kez oluştuğu yer olmuştur. Takiyettin Mengüşoğlu'nun ontolojisi ve özellikle felsefi antropolojisi, kendisinden sonra aynı bölümde ve diğer felsefe bölümlerinde (özellikle Hacettepe Felsefe Bölümü'nde) izleyicilerini bulmuştur. Macit Gökberk ülkemizde felsefe tarihçiliğinin başlatıcısı olmuştur. Nermi Uygur, fenomenolojiden mantıkçı pozitivizme ve dil felsefesine ve oradan kültür felsefesine uzanan çalışmalarıyla etkili olmuş; İsmail Tunalı, ülkemizde estetiğin bir felsefe disiplini olarak kurumlaşmasına katkılar getirmiştir. Bugüne kadarki en verimli felsefecimiz Hilmi Ziya Ülken, eserlerinin büyük bir kısmını bu bölümde vermiştir. İlk iki kuşak felsefecilerimizin gerçekleştirdikleri yoğun çalışmalara göre bu bölümde 1970'li ve 1980'li yıllarda görev yapmaya başlayan üçüncü kuşak ve 1980'li yılların ortalarından sonraki dördüncü kuşak felsefecilerimizin çalışmalarında, bölüm bazında önemli bir azalma görülmektedir. Bu bölümde Önay Sözer hermeneutik, tarih felsefesi ve fenomenoloji, Betül Çotuksöken Ortaçağ felsefesi ve dil felsefesi üzerine çalışmalarını sürdürüyorlar. Nejat Bozkurt, çağdaş felsefe akımları ve estetik üzerine çalışıyor.

DTCF Felsefe Bölümü'nde 1980'li yılların sonuna kadar Mubahat Küyel'in İslâm felsefesi, Aydın Sayılı ve Sevim Tekeli'nin bilim tarihi konularındaki çalışmalarına rastlıyoruz. Bu

bölümde Ahmet Cevizci, özellikle çevirileriyle felsefe yaşamımıza katkılarını sürdürüyor.

Hacettepe Üniversitesi felsefe bölümünde İoanna Kuçuradi ve öğrencisi Harun Tepe etik alanında çalışıyorlar. Kurtuluş Dinçer bilim felsefesi ve tarih metodolojisi konularındaki çalışmaları ve çevirileriyle dikkati çekiyor.

Atatürk Üniversitesi felsefe bölümünde Abdülkuddüs Bingöl mantık ve İslâm felsefesi alanlarında çalışıyor.

Ege Üniversitesi felsefe bölümünde Doğan Özlem mantık, bilim felsefesi, tarih/kültür felsefesi ve hermeneutik (yorumbilgisi), Ahmet Arslan metafizik (özellikle Aristoteles felsefesi) ve İslâm felsefesi alanlarında çalışmalarını sürdürüyorlar. Her iki felsefecimiz çok sayıda çevirileriyle de dikkat çekiyorlar. Taylan Altuğ estetik ve dil felsefesi, Tülin Bumin felsefe tarihi, Kürşat Bumin siyaset felsefesi alanlarında çalışıyorlar.

Boğaziçi Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde Arda Denkel bilgi kuramı, dil felsefesi ve felsefe tarihi alanlarındaki çalışmalarıyla dikkat çekiyor.

ODTÜ Felsefe Bölümü kuruluşundan beri Teo Grünberg'in çabalarıyla mantık ve doğa bilimleri felsefesi ağırlıklı bir felsefe anlayışının egemen olduğu bir bölüm olarak dikkati çekiyor. Bu bölümde Ahmet İnam özellikle Nietzsche üzerine telif ve çeviri çalışmalarını sürdürüyor. Aynı bölümde son dönemde Yasin Ceylan'ın İslâm felsefesi alanında çalıştığı görülüyor.

Uludağ, Gazi, Adnan Menderes, Mersin ve Çukurova Üniversiteleri'nin felsefe bölümleri, yeni bölümler olarak halen kuruluş ve kadrolaşma aşamasındalar.

Felsefenin Cumhuriyet'le birlikte ülkemizde üniversitelerde kurumlaşmasından bu yana geçen 65 yılın

İLETİŞİM ARŞİVİ

Türkiye'de yayımlanan sınırlı sayıdaki süreli felsefe yayınlarından biri Felsefe Tartışmaları. *Dergi 90'lı yılarda da yayımını sürdürdü.*

1980'den sonraki son 15 yılına topluca bakıldığında şu genel saptama ve değerlendirmeleri yapmak olanaklıdır:

• Kurumlaşma dönemi içerisinde zorunlu olarak uzun bir süre aktarmacılık ağır basmıştır ve bu aktarmacılık yoğunluğu azalsa da yine uzun bir süre devam edecektir ve etmelidir de. Çünkü hâlâ temel felsefe eserlerinin ancak pek küçük bir bölümünün çevirilerine sahibiz ve çağdaş felsefe akımlarından haberli olmak zorundayız.

• Tanzimat'tan kurumlaşma dönemine kadarki yüzeysel, irdeleme ve eleştiriden yoksun ve çoğu ikinci, hatta üçüncü elden aktarmacılığın yerini, kurumlaşma döneminde ve özellikle 1950'li yıllardan sonra doğrudan kaynağa yönelme, kaynağı irdeleme ve eleştirme ile birlikte gerçekleştirilen bir aktarmacılık almıştır. Bu türlü aktarmacılığın yüzeysel ve taklitçi eski aktarmacılıktan farkı, kaynağı irdeleme ve eleştirme yoluyla hatta bir yeniden yaratma etkinliği olmasıdır ki, bu zaten "felsefe yapma" tarzlarından biridir ve son 15 yıl ülkemizde bu tarzın örneklerinin çoğaldığı bir dönem olmuştur. Ülkemizde uzun süredir hem dil, hem içerik yönünden gerçek felsefe ürünlerinin ortaya çıktığı ve çıkmaya devam ettiği şüphesizdir.

• Cumhuriyet'in ilk onyılları da dahil, tarihimizde felsefeye (İslâm felsefesine bile) gerçek bir gereksinim olmamıştır. Bu nedenle ülkemizde felsefenin kurumlaşması da Cumhuriyet'in üsttenci uygulamalarıyla mümkün olabilmiştir. Bugün çeşitli ideolojik ve politik pozisyonlardan hareketle birbirleriyle tartışma halinde olan aydınlarımızın önemli bir kısmının (bu arada Cumhuriyet karşıtlarının da) bir felsefi arka plana dayanma isteği duydukları, bir felsefi meşrulaştırma arayışı içinde oldukları gözlenmektedir. Gerçi bu istek ve arayışın Tanzimat'tan beri var olduğu ileri sürülebilir. Ne var ki başlangıçtaki yüzeysel, kalıpçı, devşirmeci ve hazıra konucu meşrulaştırma arayışlarının geride kaldığı, onun yerine son onyıllarda çok daha derinlikli, eleştirel arayışların aldığı görülmektedir. Bu, istisnalar dışında ülkemiz için yeni bir olgudur ve olgunun kendisi, başlangıçta üsttenci uygulamalarla kurumlaştırılmaya çalışılan felsefenin kültür yaşamımıza bir gereksinimin sonucu olarak malolmaya başlamasının önemli bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Folklor

Folklor (1980-1995)

PROF. DR. NEVZAT GÖZAYDIN

Folklor (1980-1995)

NEVZAT GÖZAYDIN

Türkçe terminolojide aynen kullanılan bu İngilizce kelime üzerindeki çalışmalar sonunda, bilim dalına isim babalığını 1846'dan çok önce, 1782'de Alman araştırmacı Friedrich Ekkard'ın yaptığı ve dünyada ilk kez bu bilim koluna "Volkskunde" adını verdiği kanıtlanmıştır. Bu kelime İngilizce'ye çevrilince "Folklore" terimi ortaya çıkmıştır.

Türkiye'de de Folklor artık sadece halkoyunları veya müziğini değil, bu bilim dalının bütün alt dallarını da içine alacak bir biçimde anlaşılmaktadır.

Bilim dünyamızda halkbilimi olarak bilinen bu dal, 1980'li yıllardan itibaren araştırma alanlarını genişletmiştir. Daha önceki yıllarda gösterilen görev ve fonksiyonlarına ek olarak başka noktaları da bu dal içerisinde ele alma eğilimleri ağır basmaktadır. Özellikle Avrupa ülkelerindeki üniversitelerde bulunan benzer bölümlerdeki çalışmalara bakarak folklorun el attığı alanlar hakkında şunlar söylenebilir:

Sanayileşen ve kentleşen yerleşme merkezlerindeki işyerlerinde, fabrikalarda üretimde kaliteyi ve verimi artırabilmek için ast-üst ilişkilerinin nasıl düzenlenmesi gerektiğinde bir halkbilimciye görev düşmektedir. Böylece işçi-mühendis, amir-memur, er-subay, yönetici-yönetilen arasında ortaya çıkan ve değişik biçimlerde huzursuzluklara yol açan çatlakların aslında, hemen farkına varılmayan kültür çatışmalarından doğduğu anlaşılmıştır. Halk kültürünü analitik ve elde yeterince malzeme bulunmadığında da sentez arayışları temelinde ve bu konularda daha fazla söz sahibi olan halkbilimciler sayesinde bu tür kültür çatışmaları ve uyum sorunları en alt düzeye indirilerek taraf olanlara gereken tanıtımlar yapılmaktadır. Kendi işçisinin, köylüsünün, erinin, öğrencisinin kültür özelliklerini daha yakından tanıyan üst düzeydeki yöneticiler böylece verimin ve kalitenin artmasına katkıda bulunmaktadırlar.

Ayrıca savaş, doğal afet, iş krizi

ARZU ÖZTÜRKMEN ARŞİVİ

Halk Oyunları yarışmaları Türkiye'de folklorun ve yerel özelliklerin tanınması açısından özel bir yere sahip. Milliyet Halk Oyunları yarışmasının öncülük ettiği bu gelenek daha sonra çeşitli kurum ve kuruluşlarca sürdürüldü.

ARZU ÖZTÜRKMEN ARŞİVİ

Halkoyunları dalında 1980'li yıllar özellikle yurtdışında düzenlenen uluslararası yarışmalarda Türkiye'den giden ekiplerin kazandıkları başarılara tanık oldu. Yurtdışında düzenlenen yarışmalar içinde Dijon, ekiplerimizi en üst derecelende başarılar kazanması açısında bu dönemde akıllarda kaldı.

vb. dolayısıyla ortaya çıkan iç ve dış göçler sonucunda birbirlerine yabancılaşan insanların yaklaşmasını, birbirlerine hoşgörü ile bakmasını ve anlaşmazlıkların çözümlenebilmesini de halkbilimciler daha kolay ve sorunsuz sağlayabilmektedirler. Halkbilimi böylece kültürler arası iletişim konularında ön plana çıkmıştır. Almanya, Fransa, İsviçre, Hollanda, İsveç, Belçika ve Avusturya gibi ülkelerde ortaya çıkan çok dillilik ve kültürlülük konularında öncelikli olarak halkbilimcilere görev düşmüştür. Yabancı işçiler, yatırımcılar, göçmenler, SSCB ve Yugoslavya'nın dağılmasıyla görülen çatışmalar ile ilgili olaylarda halkbilimciler değişik kademelerde başarılı katkılarda bulunmuşlardır.

Türkiye'de 1980'li yıllardan sonra ortaya çıkan başka bir önemli nokta da köylerin çağdaşlaştırılması, başka yere göçürülmesi, birleştirilmesi vb. konularda, halkbilimcilerin yerel ve ulusal kültürü iyi tanımaları bakımından daha çok yardımcı olabilmeleridir.

Bütün bu noktalara yıllardan beri geleneksel olarak gerçekleştirilen çalışmaların da eklenmesiyle Türkiye'deki folklor konuları geniş kitlelere hitap etmeye başlamıştır.

Halkoyunları dalında yurt içinde ve dışında birçok başarılı organizasyonlarda oyun ekipleri gün geçtikçe güzelleşen oyun türleriyle kendini göstermiştir. Bir yandan Milli Eğitim Bakanlığı, Başbakanlık'a bağlı Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü'nün okullar arasında gerçekleştirdikleri yarışmalar, diğer yandan yerel yönetimlerin kendi bölgelerini tanıtmak amacıyla hazırladıkları ekiplerin gösterileri hemen her yıl binlerce kişiye sunulmuştur. Yurt içinde düzenlenen uluslararası festivaller ile yarışmalara katılan ekiplerin başarı düzeyleri yükselmiştir. Aynı biçimde yurt dışında Llangollen, Kalosca, Dijon vb. merkezlerde düzenlenen uluslararası yarışmalara gönderilen ekiplerimizin en üst dereceleri kazandıklarını görüyoruz.

Halk müziği dalında da derleme gezileri sonunda gerek TRT repertuvarına, gerek TRT dışında faaliyet gösteren özel kuruluşlardaki birikimlere yeni katkılar sağlanmıştır. Böylece giderek yandaş bulan arabesk ve pop müziğin yanı sıra halk müziği de yeni bir canlanma dönemine girmiştir. Kültür Bakanlığı'nın düzenlediği I. Müzik Kongresi Ankara'da toplanmış, çeşitli konular üzerinde tartışılmıştır.

Buna paralel olarak âşık edebiyatı içinde yer alan yerel saz şairlerinin de birçok yarışmalarda, bayramlarda ve toplantılarda ön plana çıktığını görüyoruz. Dernekleşme çabaları içine giren âşıkların kendilerini daha iyi tanıttıkları, eserleri ile yurt içinde ve dışında (özellikle Batı Avrupa ülkelerindeki Türkler arasında) haklı bir üne kavuştuklarını söyleyebiliriz.

Geleneksel Türk mutfağı konusu da Fransa'da ortaya çıkan "yeni mutfak" görüşüne uygun olarak yeniden ele alınmıştır.

Bu amaçla Kültür Bakanlığı geniş bir proje çerçevesi içerisinde, UNESCO'nun da maddi katkılarını alarak derleme çalışmalarına ağırlık vermiştir. Ayrıca Mengen, Konya, İstanbul vb. merkezlerde geleneksel yemek kongreleri, yarışmaları ve festivalleri düzenlenerek pek tanınmayan yemek türlerinin sağlıklı ve ekonomik bir biçimde sunulması sağlanmıştır.

Halk edebiyatı dalında, genellikle masal, efsane, fıkra vb. alt dallarında çeşitli derlemelerin hızlandırılması

işi gerçekleştirilmiştir. Özel veya resmî kurum ve kuruluşlar tarafından bir yandan bu türlerin bilimsel esaslara uygun bir biçimde derlenmesi konusunda yarışmalar açılırken, diğer yandan özellikle çocuk edebiyatı ile çocuk eğitimi için bu türlerin yazarlarca işlendiğini, değişik biçimlerde yeniden kaleme alındıklarını ve hattâ kitle iletişim araçlarında reklam ve film amaçlı uygulamalara konu oluşturduklarını görüyoruz.

Anonim halk şiiri içerisinde yer alan mani ve türkü ile ilgili olarak kitle iletişim araçlarının desteklemesiyle yaygın bir derleme ve araştırma faaliyeti göze çarpar. Nevruz, bahar bayramı, düğün, özel gün kutlamaları vb. dolayısıyla bu iki türün sık sık gündeme getirildiğini ve yeni birtakım yaratma ve hattâ anonimlik dışına çıkan bireysel eserlerin telif edildiği görülmektedir. Böylece bu noktadan hareketle halk müziğinde de ilk kez sözü açıkça edilen ve üzerinde tartışılan beste konusu gündeme gelmiştir.

Halk edebiyatı'nın ünlüleri arasında yer almış olan Nasreddin Hoca, Yunus Emre, Battalgazi, Hacıbektaş Veli, Seyranî, Karacaoğlan, Aşık Veysel Şatıroğlu vb. ünlüler için çeşitli merkezlerde anma toplantıları, bayramlar veya bilimsel amaçlı tartışmaların yapıldığı görülmektedir. Yunus Emre'nin UNESCO tarafından anılmasının kabul edilmesi sonucunda, bu konuda yurt içinde ve dışında çok yaygın bir yayın faaliyeti gerçekleştiği ve birçok eserin gün ışığına çıkarıldığı görülür.

Değişik konularda ulusal ve uluslararası kongre ve sempozyumların toplandığını da biliyoruz. Bunlar arasında 1981'de Bursa'da II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi, 1982'de I. Millî Kültür Şurası, II. Ulusal El Sanatları Sempozyumu, 1983 ve sonraki yıllarda ise Eskişehir'de I. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri ile bu tür toplantıların 1995 yılına kadar belirli yıllarda periyodik olarak düzenlendiği, bu toplantılarda yurt içinden ve dışından yüzlerce amatör ve profesyonel araştırmacının orijinal konularda bildiri sundukları görülmüştür.

KİTAPLIK DERGİSİ

Pertev Naili Boratav, Türkiye'de folklor alanında önemli çalışmaları olan çok özel bir yere sahip. Folklor alanında araştırma yapacak olanların ilk başvurduğu temel eserlere imzasını atan Boratav, 40'lı ve 50'li yıllarda devlet tarafından çeşitli kovuşturmalara uğradı. Değeri ancak 80'lerde "devlet" tarafından farkedildi.

Halk tiyatrosu dalında özellikle Ramazan aylarında kitle iletişim araçlarının yer vermesiyle geniş bir hareketlilik göze çarpar. Karagöz konusunda her ne kadar yeni oyunlar veya oynatıcılar yetişmemişse de, Ortaoyunu ile Meddah alt dallarında yetenekli birçok sanatçı bu önemli dalı kamuoyuna daha yakından tanıtarak sevdirmede yardımcı olmuştur.

Folklor Açık Hava Müzeleri kurulması için yapılan planlamalar ve çalışmalar günümüze kadar olumlu bir sonuç vermemiştir. Ankara'da ODTÜ alanı içinde öngörülen ilk açık hava müzesi çalışmaları kâğıt üzerinde kalmıştır. Avrupa'daki benzerlerine uygun ve çok geniş bir alanda kurulması gereken Folklor Açık Hava Müzeleri ancak halkbilimciler eliyle gerçekleştirilecek bir noktadır.

Bütün bu ve bunlara benzer konular üzerinde söz söyleyecek uzmanların yetiştirilmesi işi doğrudan doğruya üniversitelere verilmiştir. Bunun için Türkiye'de ilk kez Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde 1993 yılında tamamen bağımsız bir bölüm kurulmuş olup, üç anabilim dalında eğitim ve öğretimi sürdürmektedir. Ege, Selçuk, Atatürk, Hacettepe üniversitelerinde Halkbilimi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü içerisinde sadece Halk Edebiyatı ağırlıklı olarak öğretim programlarında yer almıştır. Ayrıca bazı konservatuvar ile değişik amaçlı fakültelerde Halkoyunları, Müziği, El Sanatları, Hekimliği ve Mimarîsi ele alınmakta ve uzmanlar bu konulara destek vermektedirler.

Yerel yönetimlerin de zaman zaman değişik amaçlar doğrultusunda halkbiliminin alt dallarında yatırım yaptıklarını, çeşitli düzenlemelerle kamuoyuna bilgi sundukları ve hatta bazen önemli eserler yayımladıklarını görüyoruz. Aynı şekilde bazı Vakıflar ile gazetelerin gelenekselleştirmeye çalıştıkları çeşitli yarışma ve toplantıları son on beş yılın faaliyetleri arasında görmekteyiz.

Fotoğrafçılık

1980 sonrası fotoğrafçılık
AHMET ÖNER GEZGİN

Ç E R Ç E V E Y A Z I

Dernekler ve fotoğraf yayınları
ALBERTO MODİANO

1980 sonrası fotoğrafçılık

AHMET ÖNER GEZGİN

Çağdaş dünyada fotoğraf, basın fotoğrafçılığı alanı dışında, plastik sanatların gelişim çizgisine paralel bir süreç izlerken; ülkemizde 1955'lerden sonra yeni yeni gelişme gösteren "ofset" tekniğinin basım hayatına getirdiği canlılık, basında fotoğraf gereksinimini de ortaya çıkardı. Bu fotoğrafinin yükselişinin de başlangıcıdır. Fotoğrafiye olan talebin artmasında, turizme yapılan yatırımların; dolayısıyla turistik yayınların ortaya çıkmasının da önemli katkısı olmuştur.

Türkiye'de ilk ve dönemlerine göre en etkili fotoğrafçılık elçileri, düne göre "Yeni Kuşak", bugüne göre "Orta Kuşak" ya da ara dönemden çıkmıştır. Bu dönemin ilk bakışta öne çıkan ismi, Ara Güler'dir. 1960'lı yılların 70'li yılları hazırladığı; sanayinin dışa bağımlı dengesiz büyümesiyle tarımın gerilediği, dolayısıyla yoğun olarak kırsal kesimden büyük kentlere göçün başladığı; bu kentlerde işsizliğin had safhaya ulaştığı bu dönem, ülkemizde toplumsal gerçeklerin üzerine gidildiği bir evreyi bütünler. 1950 yılında *Yeni İstanbul* gazetesi'nde basın fotoğrafçısı olarak çalışmaya başlayan; bir süre "Magnum" üyesi olarak çalışan Ara Güler, göç olgusunun büyük kentte yarattığı sosyal dramı lirik ve romantik bir dille aktarmayı başarmıştır. 1960'lı yıllardan itibaren büyük bir kaosun içine sürüklenen İstanbul kenti ve insanı (tıpkı Şark'ın gizem dolu atmosferini fotoğraflamaya çıkan Osmanlı dönemindeki yabancılar gibi), belki de ilk kez Ara Güler tarafından ustaca fotoğraflanmıştır. 1960 kuşağının diğer isimleri arasında; önceleri tek çıkar yolun modern fotoğrafi olduğunu gören, ancak sonraları –kendi tanımıyla– "doğrudan" ya da "pür" fotoğrafiye yönelen Gültekin Çizgen'i, kırsal kesim insanını konu alan foto-röportajları ile Fikret Otyam'ı, ilk dönem çalışmalarında betimlemeye dayalı, sonrasında teknik ve estetiğin birleştirildiği doğa fotoğraflarıyla tanıdığımız Ersin Alok'u, Hüsnü Gürsel'i, İbrahim Zaman'ı, fotoğrafiyi tasarımcı bir dil çeşitliliği içinde kullanan Teoman Madra'yı, kendisini basından tanıdığımız Mustafa Türkyılmaz'ı, ilk dönemlerinde biçimci ve renkçi tavrı ile tanıdığımız, sonraları izlenimci (impresyonism ya da piotorealism) yaklaşımlarıyla Şakir Eczacıbaşı'nı, Taçay Erdemsel'i, 1960 sonrası takvim ve turizm fotoğrafçılığının önde gelen ismi Sami Güner'i, foto-grafikleri ile tanıdığımız Güler Ertan'ı anmadan geçemeyiz.

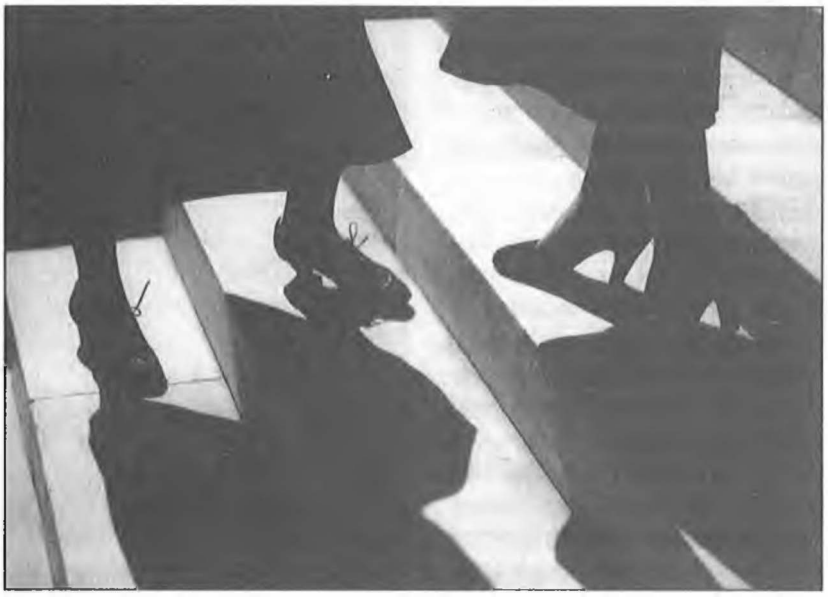
1970'li yıllara geçildiği dönemde Şahin Kaygun'u görüyoruz. Şahin Kaygun başlangıç döneminde içinde bulunduğu zaman dilimine göre gerçekçi, 1970'li yıllardaki foto-grafikleri ile soyutlayıcı bir tavır ortaya koymuştur.

Çağdaş dünya ile doğrudan ve daha geniş kapsamlı ilişkilerin, 1920'li yıllarda izlenimci ve romantik, 1960'larda sosyal gerçekçi Türk fotoğrafçılarıyla başlamış olduğu dikkate alınırsa, 1970-80 yılları arasındaki on yıllık dilimi, gelişmenin doğal bir uzantısı gibi görmek gerekecektir. Ancak, sanayileşme olgusunun ortaya çıkardığı sonuçlar sonrasında, kırsal kesimden büyük yerleşim birimlerine başlayan göç dalgası, iletişim sisteminin –özellikle görsele dayalı olanının– hızlı gelişim göstermesi toplumsal ve kültürel yapıdaki köklü değişimleri başlatmış; kökleri 1970'li yılların biraz daha öncesine uzanan bir oluşumu da hızlandırmıştır. 1970'lerde Kavram Sanatı'nı yaşayan batıya göre Türk fotoğrafçılarının vazgeçemedikleri tek konu, 60'lı kuşak tarafından 70'li yıllara taşınan yerel ve bölgesel eğilimli görüntülerdir. Denilebilir ki 1970-80 arası, bu

eğilimde sayısal olarak en fazla üretimin verildiği bir dönemdir. Türk fotoğrafında örgütleşme çabaları ve bu bağlamda örneklerin çoğalması, görüntü patlamasını hazırlayan en önemli faktörlerden biridir. Bu dönemde, 1950 yılında TAFK (Türkiye Amatör Foto Kulübü), 1959 yılında TAFK (Trabzon Amatör Foto Kulübü), başlangıçta "Erenköy Foto Kulübü" olarak 1959'da kurulan İFSAK (İstanbul Fotoğraf ve Sinema Amatörleri Kulübü)'ın ardından; 1977 yılında AFSAD (Ankara Fotoğraf Sanatçıları Derneği), aynı yıl BASAF (Balıkesir Sanat Fotoğrafçıları Derneği), 1978 yılında FOTOS (Fotoğraf Sanatçıları Derneği), 1979 yılında KASK (Kocaeli Amatör Sanatçılar Derneği), aynı yıl AFAD (Adana Fotoğraf Amatörleri Derneği) kuruldu. 1970-80'li yılları diğer dönemlerden ayıran en önemli özellik, fotoğrafçılığın bağımsız bir meslek dalı olarak, basından sonra, reklam sektörüne hizmet götüren tanıtım fotoğrafçılığı içinde yerini almış olmasıdır. Bu bağlamda FOTOS, ilk tanıtım fotoğrafçıları arasında dayanışmayı sağlamak amacıyla kurulmuştur.

1970-80 yılları arasında örgütlenme çabalarına kazandırılan ivme, "amatör" kavramının Türk fotoğrafına yerleşmesini sağlamış, bu bağlamda görüntü zenginliği artmış; ancak nitelik bakımından duraklama dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde birçok amatörün başlangıçla bitiş arasındaki süreci oldukça kısa sürmüştür.

1960-80 arası kuşağının diğer isimleri arasında, 1970'li yıllardaki etkinlikleriyle dikkat çeken İbrahim Demirel'i, Şemsi Güner'i, İsa Çelik'i, Sabit Kalfagil'i, örgütlenme çabalarında büyük emeği geçen Mehmet Bayhan'ı, ülkemizde "mimari fotoğrafi" dendiğinde ilk akla gelen ismi Reha Günay'ı, bale fotoğraflarında biçimci ve lirik yaklaşımıyla Hasan Kurbanoğlu'nu, doğa ustası Nusret Nurdan Eren'i, Sıtkı Fırat'ı, Ergun Çağatay'ı, M. Erem Çalıkoğlu'nu, amatör heyecanlarını profesyonel yaşam boyutunda bugün dahi sürdüren Gülnur Sözmen'i, 90'lı yıllarda başlangıcından çok farklı bir çizgiye oturan Nazif Topçuoğlu'nu sayabiliriz.

Şinasi Barutçu

1950'li yılların sonu ve 1960'lı yılların başında genel eğilimi simgeleyen köy gerçeği, 1970'li yıllara kadar büyük kent gerçeğine, 1970-80 yılları arasında ise kenar mahalle gerçeğine dönüştü. Ulusal ve yerel eğilimin ağırlıklı olarak gözlendiği 1960-80 yıllarını kapsayan sosyal gerçekçi dönemin özelliklerini, genel anlamda 4 ayrı başlıkta toplayabiliriz: 1) Geleneksel ve bölgesel kültür kalıtlarından yararlanmak, 2) Ulusal geleneklere ve kültüre bağlı kişisel bir anlatım dili kullanmak, 3) Evrensel teknik sorunları içeren, fakat Batı akımlarının dışında kalan çalışmalar üretmek, 4) Öznel sorunlara öncelik vermek.

Dönemin genel görünümünün yanında, kişisel ve atılımcı çabalara dayalı çıkışlar yine bu dönemde belli bir kimlik kazanmış ve geçmişin önemli oranda katkısı bulunan birikimi, daha çok bireysel düzeyde yeni bir dönemin eşiğine gelmiştir.

Son on beş yıl ya da soyut dışavurumcu dönem (1980-1995)

Sanat, sonlu ile sonsuz arasındaki yitik birliğin yaratma eylemi ile dışa vurulması eylemi olduğuna göre; bireyin içinde bulunduğu sürecin, başlangıç ile gelinen zaman boyutu arasında gösterdiği değişim ve gelişmeler sanatçı kişiliği belirler. Sanat yapıtları ise; bu kişiliği yol boyunca yansıtan ayna işlevini yüklenirler. Son on beş yılın fotoğrafi ve sanat potansiyelini anlayabilmek ve 1980 öncesi durum ile karşılaştırmalı olarak ortaya koyabilmek için, 1980'li yılların, sanat ve kültür yaşamımızda belirgin kıldığı değişimleri öncelikle sıralamak gerekir. Bu değişimler:

• Fotoğrafiçılığın toplumsal ve sanatsal işlevini yerine getirebilmesi için gerekli ön koşullardan en önem-

lisi; Batıda 1839 yılında Daguerre ile girilen yeni dönemde Fransız Bilimler Akademisi'nde bilimsel bir disiplin olarak başlatılan ve 1960'lar Avrupası'nda yüksekokul düzeyinde bağımsız bölümler olarak yerini alan eğitim sürecidir. Türkiye'de, Şinasi Barutçu'nun gayretleriyle Gazi Eğitim Enstitüsü ve Orta Öğretmen Okulu'na ders olarak giren; ülkemizde sanat eğitim ve öğretiminin beşiği niteliğini taşıyan İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi (ya da yeni adıyla Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi)'nde Zeki Faik İzer, Vedat Ar ve 1962'den itibaren Cafer Türkmen'in katkılarıyla süren; Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksek Okulu'nda (ya da yeni adıyla Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi) Vehbi Yazgan ile başlatılıp, Güler Ertan ve Barbaros Gürsel ile sürdürülen bu süreç, ancak 1978 yılında Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi çatısı altında bağımsız kurum kimliğine kavuşmuştur. 2547 sayılı YÖK Yasası'nın 5. maddesi gelişmelere ivme kazandırmış ve sırayla Yıldız Üniversitesi bünyesinde iki yıllık ön lisans veren Fotoğraf Meslek Yüksek Okulu açılmış, İzmir 9 Eylül Üniversitesi'nde fotografçılık eğitimi dört yıllık lisans düzeyine çıkartılarak bağımsız kurum kimliği kazanmıştır. 1980 sonrasında eğitim sürecindeki bu zenginlik heyecan vericidir. Ancak ülkemizin bu kurumlar bazında akademisyen sorununu çözecek geçmişe yönelik besleme kaynağı olmadığından; bu kurumların kendi çağdaş kadrolarını oluşturuncaya kadar geçecek süre içinde bazı sorunları yaşamaları da kaçınılmaz olacaktır.

• 1980 sonrası dönem, çağdaş dünyadaki oluşum ve eğilimlere bağlanma çabalarında, geleneksel kalıpları kıran alternatif bir çizginin oluştuğu dönemdir. Kendini belli sanat akımlarına bağlayan, yeni kuramlara gereksinim duyan bu anlayış; 1980 öncesindeki bireysel farklılıklarla zenginleşeceğine, bir daralma sürecine giren, karamsarlık ve sefaleti toplumsal bir suç olarak görüp çalışmalarına yansıtan, sosyal gerçekçi fotoğrafçılığın klişeleri arasında sıkışıp kalan düşünceye tepki olarak doğmuştur. Böylece 1980 öncesinin betimlemeye dayanan "belgesel fotoğrafi" ile yaşamsal boyutu farklı biçimde irdeleyen, "avangard" ya da literatürdeki yerleşik kavramıyla "deneysel fotoğrafi" arasında, bugün de varlığını hissettiren bir duvar yükselmiş oluyordu. Kültür sınırlarının şeffaflaştığı, sanatlararası duvarların çöktüğü, diyalogun olanca hızıyla sürdüğü bugün de gereksiz olan bu çekişmelerin, dikkati çok daha önemli sorunlardan uzaklaştırıp başka yönlere çektiğini de kabul etmek gerekir.

• Özel kurumların fotoğrafçılığı destekleyici işlevi, özellikle özendirici ödüller bağlamında, 1980 sonrası hızlı bir gelişme göstermiştir. Devlet desteği her dönemde olduğu gibi, bu dönemde de oldukça sınırlı kalmıştır.

Mustafa Kocabaşı, 1991 Avrupa Kodak Fotoğraf Yarışması Ödülü.

• Bu dönemi belirleyen bir diğer olgu da, fotoğrafi eğitimlerini dış ülkelerde tamamlayıp yurda dönenlerin çağdaş ortamın hazırlanmasında gösterdikleri çabalar; ayrıca uluslararası kültür ilişkileri çerçevesinde çağdaş batı fotoğrafi sanatından örneklemelerin artmasıdır. 1980 yılının başında Albert Kahn'ın koleksiyon sergisi, 1983'te Bulgaristan Fotoğraf Kulübü'nün Bulgar Fotoğrafından Bir Kesit sergisi, 1984 yılı İstanbul Festivali kapsamında izlediğimiz Bill Brandt sergisi, aynı yıl Jerry N. Uelsmann sergisi, 1985 yılında Margaret Burke-White sergisi, 1986 yılında Andre Kertesz ve Paul Capanigro sergileri, 1990'da Herbert List, Japon Uluslararası Fotoğraf Federasyonu ve Luxembourg'lu yazar Jean-Jacgues Lucas'ın sergileri, 1991 yılında Ansel Adams, Henri Cartier Bresson, Aaron Siskind ve Bela Kalman'dan oluşan karma sergiyi, James Robertson sergisi, Alman Kültür Heyeti ve Agfa Fotohistorama Müzesi işbirliği ile Almanya'dan getirilen "Asya'nın Tatlı Kıyılarında" sergisi, 1993 yılında Toshiki Ozawa'nın bilgisayar fotoğrafları sergisi ile aynı yıl Chris Hinterobermaier'in sergisi, Pierre Gigord'un koleksiyon sergisi, 1994 yılında Paul Nadar'ın "Orta Asya Yolculuğu" sergisi, aynı yıl August Sander'in "20. Yüzyıl İnsanları" sergisi ile 1995 yılının son ayları içinde izlediğimiz Almanya'da Portre Fotoğrafçılığı (1850-1918) sergisi örnek olarak gösterilebilir.

Türk fotoğrafının son on beş yılı içinde, ilk çıkışlarını ve çalışmalarını daha önceki yıllarda gerçekleştirmiş olan 60'lı kuşak için, belli birkaç ismin dışında büyük ve köklü dönüşümlerden söz edilemez. Bu isimler, kişisel kararlılıkları içinde gelişim sürecine her zamanki katkılarını sürdürmüşlerdir.

Genel tanımı içinde fotoğrafçılık, çok boyutlu nesnel gerçekliğin iki

Emine Ceylan

boyuta indirgenmiş görsel bir yeniden sunumu olduğuna göre; 1980'den günümüze kadar geçen on beş yıllık süreç içinde, gerek kuram ve gerekse uygulamalı alanda gözlenen canlılığın sürüklediği deneysellik, ülkemiz koşullarında iki farklı düzlemde gerçekleşmiştir: Birinci düzlemde fotoğrafi, nesnel görüntünün nesnelliğini aşarak, aracın tüm teknik, estetik, semantik ve pragmatik olanaklarını kullanır. Bu düzlem soyut dışavurumcu (abstrakte Expresyonism) düzlemdir. Bu anlatım boyutunda fotoğrafik göstergelerin düşünsel platformda yeniden biçimlendirilmesi yönüne gidildiği gözlenir. Bu bağlamda başarılı çalışmalarını izleme olanağı bulduğumuz isimler arasında Cengiz Karlıova, Şahin Kaygun, 80'li yılların başında deneysel fotoğrafi kavramını ortaya atan Ahmet Öner Gezgin, Nuri Bilge Ceylan, Emine Ceylan, Çerkes Karadağ, Kamil Fırat, Laleper Aytek, Mustafa Kocabaşı, Adnan Ataç, Gökhan Yalta, Faruk Ertunç, Maggie Danon, son dönem çalışmalarından dolayı Şakir Eczacıbaşı, 80 öncesi belgesel anlayışını pictorealist veya izlenimci ortama taşıyan Halim Kulaksız, Merih Akoğul, Orhan Alptürk, Ali Rıza Akalın, Nafia Çalımlıoğlu, Fethi İzan, S. Yalçın Çıdamlı, İbrahim Göğer, Ahmet Selim Sabuncu ve daha birçokları bulunmaktadır.

İkinci düzlem ise, nesnel gerçekliğin aşıldığı konsepte dayalı kavramsal düzlemdir. Burada amaç fotoğrafiye ulaşmak değil; onu yaratma eylemi içinde araç olarak kullanmaktır. Şahin Kaygun'un "Eski Zaman Denizlerinde (1990)"deki dadaist yaklaşımı, Ahmet Öner Gezgin'in üçüncü boyut araştırmalarını kapsayan "Kavramsal ve Görsel İmgeler ya da Nesnelleşmiş Görüntüler (1989)"i, Yusuf Murat Şen'in deneysel çalışmaları, Cem Çetin ve Hadiye Cangökçe'nin son yıllarda gerçekleştirdikleri foto-enstallasyonları bu düzlemde değerlendirilir.

Dönemin genel görünümünün yanında, belgesel fotoğrafi özellikle FOG Grubu (Nevzat Çakır, İlyas Göçmen, İzzet Keribar, Mehmet Kısmet, Bülent Özgören, Yusuf Tuvi, Sedat Tosunoğlu, İlteriş Tezer, Selçuk Kundakçı ve Sarkis Baharoğlu) elemanlarının ulusal ve yerel eğilimli çalışmalarında etkinliğini sürdürmektedir.

Evrensel eğilimin ağırlıklı olarak gözlendiği 1980-95 yıllarını kapsayan soyut dışavurumcu dönemin özelliklerini genel anlamda 4 ayrı başlık altında özetleyebiliriz: 1) Evrensel kültür kalıtlarından yararlanmak, 2) Evrensel ortak değerlere bağlı olup, ortak anlatım dili kullanmak, 3) Batının sanat kategorilerine bağlı kalmak, 4) Biçimsel sorunlara öncelik vermek.

Dernekler ve fotoğraf yayınları

ALBERTO MODIANO

1959 yılında kurulan ülkemizin yaşayan en eski Fotoğraf Derneği 1994'te 35 yılına basarken düzenlediği Fotoğraf Günleri ile 10. yılına girdi. Bundan esinlenerek daha sonraları, İzmir'de İFOD, Bursa'da Bufsad, Trabzon'da Foto Forum ve Adana'da Afad fotoğraf günleri düzenlemektedirler. Anfad (Antalya) 1988' den bu yana Ulusal Saydam Şöleni düzenlemektedir. Değişik yıllarda dernek üyelerinden oluşan "Dernekler ortak sergisi" düzenlenmektedir. AFSAD (Ankara) 1982-1986-1989 ve 1992 yılları arasında fotoğraf sempozyumları düzenledi. Ayrıca fotoğrafın belgeci kullanımına örnek Ankara çalışması önemli bir belgedir. 1984 yılında "Kent ve İnsan", 1985'te İnsan, 1986'da Barış, 1987'de Kent ve İnsan-2 1988'de Emek, 1989 ve 1990'da Bilim ve Sanat İnsanları 1-2, 1993'te Çalışan Çocuk konularını irdeleyen yarışmalar ile kataloglaşmıştır. Fotogen 1995'te 10. yılını kutlarken düzenlediği çağrılı Şinasi Barutçu kupasında 4 kişi kupaya layık görüldü. AFAD her yıl düzenli hazırladığı etkinlik programında ülkemiz fotoğrafçılarını Adana'ya konuk etmiştir. Fotoğraf eğitim seminerleri, yarışmalar sergi ve gösteri ve fotoğraf günleri düzenleyen ülkemiz fotoğraf dernekleri şöyledir: AFAD (Adana), AFSAD (Ankara), ANFAD (Antalya), BUFSAD (Bursa), ÇAFD (Çanakkale), ÇANFAD (Çan), ESAD (Eskişehir), FOTSAD (Manisa), FOTOFORUM (Trabzon), FOTOGEN (İstanbul), GAFSAD (Gaziantep), İFAD (İçel), İFOD (İzmir), İFSAK (İstanbul), KASK (Kocaeli), OFSAD (Ordu).

Fotoğraf eğitimi

1982 ders yılı sonunda ilk mezunlarını veren İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'ne bağlı Fotoğraf Enstitüsü esasında ülkemizin fotoğraf eğitimi kurumlarının kurulmasını sağlamıştır. Enstitü 1979 yılında Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi şekline dönüştü. İzmir'de Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Fotoğrafçılık Ana Bilim Sanat Dalı 1984'te, İstanbul'da Yıldız Teknik Üniversitesi Mesfek Yüksek Okulu Fotoğrafçılık Ana Bilim Sanat Dalı 1989'da ve Onsekiz Mart Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu Fotoğrafçılık bölümü 1994'te hizmete açılmıştır. 1995 yılına girerken Marmara Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu açılmış, ancak henüz öğrenci alımına başlamamıştır. 1993 yılında Güler Ertan ve Mehmet Bayhan Doçent olmuşlardır. Her şeye karşın 2000'li yıllara girerken ülkemizde halen fotoğraf meslek lisesi ihtiyacı duyulmaktadır.

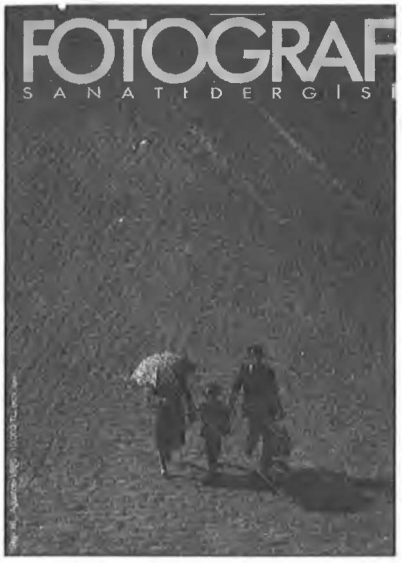
Fotoğraf Yayınları (1980 sonrası)

Türk fotoğrafı 80'li yıllardan sonra belli bir gelişme dönemine girmiştir. Hızlı sergi temposu içinde yayınlar

İLETİŞİM ARŞİVİ

Nazif Topçuoğlu'nun İyi Fotoğraf Nasıl Oluyor Yani? *adlı kitabı fotoğraf ve fotoğrafçılık üzerine düşünmeyi gündeme getiren yayınlardandı.*

Fotoğraf dergilerinin ömrü ne yazıkki fazla olamıyor. Refo Fotoğraf Sanatı *dergisi de 23 sayı yayınlandıktan sonra Ekim 1991'de yayın hayatına son vermek zorunda kaldı.*
Kapak Fotoğrafı: Gültekin Çizgen

da belli bir ivme kazanmıştır. Ancak tüm bu yayın savaşında en büyük sorun harcanan çabanın bir yere tıkanıp kalmasıdır. Ülkemizde fotoğraf yayınları üreten kurum, kuruluş olmadığından yayınların büyük bir bölümü kişisel çabalarla ortaya çıkıyor. Çünkü ülkemizde fotoğraf yayınlarını tanıtacak kurum kuruluş olmadığı gibi, pazardan da mahrumuz. 1980 sonrası yayınlanan yayınlar şöyledir:

Teknik kitaplar:

Fotoğraf / İbrahim Demirel

Fotoğraf Okulu / Rauf Miski

Fotoğraf Sanatında Kompozisyon / Sabit Kalfagil

Küçük Fotoğrafçının El Kitabı / Eşref Sakarya

Fotoğraf Sanatı / E. Baubat (Çev: Nejat Özcan)

Fotoğraf Dernekleri Fotoğraf Temel Eğitim Kursu Ders Notları / Tanju Akdeniz

Her Yönüyle Fotoğrafçılık Tekniği / Erhan Engin

Temel Fotoğrafçılık Bilgileri / Leyla Arslan

Amatör Fotoğrafçılık / Hasan Deniz

Fotoğrafçılık / İhsan Derman

Temel Fotoğrafçılık / R. Gerson (Çev: Muzaffer Kalaycıoğlu)

A'dan Z'ye Fotoğrafçılık / Linda Kate Çev: M. Kalaycıoğlu

Fotoğraf Terimleri Sözlüğü / Güler Ertan

Genel Fotoğrafçılık Bilgileri / Ali Fazıl

Basında Fotoğrafçılık / Suat Gezgin

Fotoğraf Çekimine Hazırlık ve Temel Kompozisyon Bilgileri / M. Reşat Sümerkan

Derleme ve kuramsal yayınlar / Kılavuzlar

Türkçe Fotoğraf Yayınları Kataloğu / Seyit Ali Ak

Photojournalisme / Gisele Freund Çev: Sevgi Balıkçıoğlu

25 Yılın Türk Fotoğraf Tutanağı / Seyit Ali Ak

Fotoğraf Yazıları / Gültekin Çizgen

2. Fotoğraf Sempozyumu 1982

Fotoğraf, Estetik ve Görüntü Üzerine Denemeler / Tahir M. Ceylan

Afsad 3. Fotoğraf Sempozyumu 1989

Basın Fotoğraf Yazıları Kılavuzu / Alberto Modiano

Türkiye'de Fotoğraf / Engin Çizgen

Fotoğraf ve Gerçekçilik / İhsan Derman

Bir Fotoğraf Felsefesine Doğru / V. Flueser (Çev: İhsan Derman)

Fotoğrafın Yapısı ve Kimliği Üzerine Denemeler / Gültekin Çizgen

Camera Lucida / Roland Barthes (Çev: Reha Akçakaya)

Fotoğraf Felsefesi Üzerine Denemeler / Recep Bektaşi

İyi Fotoğraf Nasıl Oluyor Yani / Nazif Topçuoğlu

Türkçe Fotoğraf Yayınları Kataloğu 1871'den 1993'e / S. Ali Ak - A. Modiano

Fotoğraf Üzerine / Susan Sontag (Çev: Reha Akçakaya)

"Ve Fotoğraf" / Gültekin Çizgen

Basında Resim ve Fotoğrafın Başlaması / Orhan Koloğlu

Afsad 4. Fotoğraf Sempozyumu 1992

Fotoğraf ve Yaşam Yokuşunda ilk 50 / Gültekin Çizgen

Bir Fotoğraf Felsefesine Doğru / V. Fuesser (Çev: İhsan Derman)

Fotoğraf Gerçekçilik / İhsan Derman 1995

Osmanlı'da Fotoğrafçılık / Engin Özendes 1995

Ne yazıktır ki ülkemizde yayınlanan fotoğraf dergileri pek uzun ömürlü değildir. 45. sayısında 1980 yılında yayın hayatına son veren *Yeni Fotoğraf* dergisinin ardından başka dergiler de yayınlanmıştır. Afsad'ın bir yayın organı olan *Fotoğraf Dergisi* 57. sayısında 1993'te ve *Refo Fotoğraf Sanatı* dergisi 23. sayıda Ekim

Haziran 1995'de ilk sayısı yayınlanan fotoğraf *dergisi iki ayda bir yayınlanmaktadır.*
Kapak Fotoğrafı: Mehmet Werner

İLETİŞİM ARŞİVİ

80 öncesinde ağırlıklı olarak amatör olan fotoğraf ortamının 80 sonrasında yavaş yavaş profesyonelleşmeye başlamasıyla birlikte fotoğraf üzerine teknik, kuramsal ve görsel yayınlarda da ciddi bir artış oldu.

1991'de yayın hayatına son vermişlerdir. Ancak amatör derneklerimizden Afad'ın *Fotoğraf Gazetesi* sıcak ve periyodik bir yayın olmasına karşın devam ettirilemedi. İfsak'ın *Fotoğraf Sinema* dergisi 23. sayıdan bu yana yoğunluğunu düşürmesine karşın, nitelikli bir şekilde yayın hayatını sürdürmektedir.

Haziran 1995'te ilk sayısı yayınlanan *Fotoğraf* dergisi iki ayda bir yayınlanmaktadır.

Albümler

Bülent Özgören / Özel Albümü

Yunan Dosyası C. Manos'un Şiirlerine Fotoğraflar

Anlar / Şakir Eczacıbaşı

Adliye ve İnsan / Abdülkadir Kaçar

Mevsim Mevsim Fotoğraflar / İsmail Cem

Görüntü Tanığı / Sarkis Baharoğlu

İfsak Fotoğraf Yıllığı 1986

Photography In The Ottoman Empire / Engin Çizgen

İstanbul Geçmişe Bir Bakış / Ekmeleddin İhsanoğlu

Photographs / Nuri Bilge Ceylan

Photographs / Emine Ceylan

Düşlenmiş Manzaralar Değişik Anlar / Tahir Ün

40 Öykü / Orhan Alptürk

Sami Güner Objektifinden

İstanbul Fotoğrafları / Haz: Maianna Yeruşimau

Eski Zaman Denizlerinde / Şahin Kaygun

Denktaş As a Photographer / Rauf Denktaş

Profesyonel Tanıtım Fotoğrafçıları 1991

Beyoğlu 1930 / Selahattin Giz

Çocuk İşçiler / Aclan Uraz

Bir Hüzün Cumalıkızık / Sedat Tosunoğlu

Fırat'ı Beklerken / Tuğrul Çakar

Başkalaşım Yalnızlık / Adnan Veli Kuvanlık

Sami Güner Anısına Türkiye 1992

James Robertson Pioner of Photography in the Ottoman Empire / Haz: Bahattin Öztuncay

Kırkpınar Yağlı Güreşleri / Kamil Fırat

Freedom / Maggie Danon

Bir Yaprak Dökümü Öyküsü Kaybolan Zanaatlar / Erdal Yazıcı

Şahin Kaygun-Bir Fotoğrafçının Günlüğünden Notlar

Solan Fotoğraflarda Renklenenler / Yusuf Doğan

Tüm Bir Yaşam Şahin Kaygun-Kültür Bakanlığı Yayını

Bindokuzyüzdoksaniki Aralık Ayının Ondokuzuncu Günü İstanbul

Yarına Ümit / Maggie Danon, Alberto Modiano

Vedat Gürses'in Objektifinden Sanatçılar

Geçmiş Zaman Kentleri / Nezih Başgelen

Türkiye'de Fotoğrafın Öncüleri / Engin Çizgen, Gilbert Boeuge

Kediler / Tülay Andiç

Uçarcasına / Gülümser İşçelebi

Mülteci Yanım / Hüseyin Elçi

Çizgiler / U. Kavas, M. Akoğuz, A. Buldan, R. Baştuğ

Zones (Photographs) / Can Cömert

Fotoğraf Çektiğim Dağlarda / Nursen Karas

Eski İstanbul Anıları / Ara Güler

Arinna'nın Güneş Tanrıçası / Adnan Polat

Hülya / Ersin Alok

Şeylerdeki Fotoğraf

Görünmez Işıkla Yolculuk

Bundan başka ülkemizde yayınlanan sergi ve yarışma katalogları fotoğraf yayınları arasında önemli bir yoğunluğa sahiptir.

☞ ***Bu madde ile ilgili başka fotoğraf örnekleri için cildin sonundaki renkli baskılı bölüme bkz.***

Gelir Dağılımı

Türkiye'de fonksiyonel gelir bölüşümü

DOÇ. DR. HASAN KİRMANOĞLU

1980 sonrası fonksiyonel gelir dağılımı

GÜVENTÜRK GÖRGÜLÜ

☞ Aile, Banka ve Finans Sistemi, Çalışma Hayatı, Günlük Hayat, İktisadi Yapı, İktisat Politikaları ve Sorunları, İşadamları/İşverenler, Planlama, Sağlık, Şirketler/Holdingler, Vergi

Türkiye'de fonksiyonel gelir bölüşümü

HASAN KİRMANOĞLU

Fonksiyonel gelir bölüşümü, uygulanan iktisat politikaları çerçevesinde belirlendiğinden, yaklaşık son yirmi yılda izlenen politikaların belirli alt dönemler itibariyle değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu değerlendirmenin yapılabilmesi ise kavramsal bir çerçevenin oluşturulmasını zorunlu kılmaktadır. Oluşturacağımız kavramsal çerçeve, 1980 sonrası dönemin 1980 öncesi dönem ile karşılaştırılmasını da mümkün kılacaktır.

Kavramsal Çerçeve

Türk ekonomisi, üç öğe arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin üç temel fiyat ile kurulmasıyla düzenlenmektedir. Ekonomik yapıyı belirleyen üç öğe, dış tahdit sorununun çözümü, kalkınma stratejisi ve gelir bölüşümüdür. Dış tahdit sorununun çözümü, ekonominin düzenli ve sürekli döviz geliri sağlamak sorununu nasıl çözdüğünü göstermektedir. Kalkınma stratejisi, ekonominin hangi ölçüde dışa kapalı (ithal ikameci), ya da açık (ihracata dayalı) bir ortamda kalkınma ve büyümesini sağlayacağı sorusuna cevap vermektedir. Gelir bölüşümü ise, gelirin fonksiyonel olarak nasıl paylaşılacağına ilişkin düzenlemeleri belirlemektedir. Üç temel fiyat, reel ücret, reel kur ve reel faiz haddidir. Bu kavramsal çerçeve üç farklı alt dönemin irdelenmesinde kullanılacaktır. Alt dönemler, 1974-1977, 1980-1988 ve 1989'dan günümüze kadar geçen zaman dilimlerini kapsamaktadır. Politikasız kriz yılları olan 1978 ve 1979 irdelemenin dışında tutulacaktır.

1974-1977 dönemi: Bu dönemde, dış tahdit sorunu esas itibariyle dış borçlanmayla çözülmüş, ithal ikameci kalkınma stratejisi uygulanmış ve ücretlilerin milli gelirden aldıkları pay belirgin bir biçimde artmıştır. Üç öğeye ilişkin bu özelliklerin yanı sıra, reel ücrette düzenli ve sürekli artışlar gözlenmiş, reel faiz genel olarak negatif değerler alırken, Türk Lirası aşırı değerli tutulmuştur (Bkz. Tablo 1).

Yakından incelendiğinde, üç öğenin özellikleriyle üç temel fiyatta gözlenen trendler arasında, içsel tutarlılığı olan bir bütünlük olduğu ortaya çıkmaktadır. İthal ikameci kalkınma stratejisinin neden olduğu dış ticaret açıkları dış borçlanmayı zorunlu kılarken, yerli üretimin yurt içinde tüketimi, özellikle reel ücret artışlarına yol açmıştır. Reel ücret artışlarından kaynaklanan maliyet artışları ise, negatif reel faiz ve aşırı değerli TL ile telâfi edilmiştir. Bir başka anlatımla, dış tahdit sorununun dış borçlanmayla çözülmesi, ihracatı caydırıcı ve iç piyasayı dış rekabete kapatıcı ithal ikameci stratejinin seçimi, ücretlilerin milli gelirden aldıkları payın artması, bir bütünün ayrılmaz parçalarıdır.

1980-1988 dönemi: Birinci dönemin 1970'lerin sonunda ekonominin içine düştüğü ödemeler dengesi kriziyle sona ermesinin ardından, 24 Ocak 1980 kararları ile başlayan ve 1988 yılı sonunda biten ikinci düzenleme dönemine girilmiştir. Bu dönemde, dış tahdit sorunu dış borçlanma yerine sınai ürünlere dayalı ihracat artışı ile çözülmüş, ihracata dayalı kalkınma stratejisi izlenmiş ve gelir bölüşümü ücretlilerin aleyhine bozulmuştur. İkinci düzenleme döneminde, reel faiz genel olarak pozitif değerler almış, reel ücret düzenli ve sürekli bir biçimde düşürülmüş, TL ise reel olarak değer kaybetmiştir.

Bu yeni düzenleme döneminde, reel ücretlerin düşürülmesi ve pozitif reel faizler, tüketim ve sabit sermaye yatırımlarını kısarak ihracat artışının gerektirdiği ihraç edilebilir fazlayı yaratırken, TL'nin reel olarak değer yitirmesi bu fazlanın ihraç edilmesini mümkün kılmıştır. Ayrıca, reel ücret-

ABC ARŞİVİ

Halk Ekmek büfeleri önündeki uzun kuyruk görüntüleri 90'lı yıllarda kimileri için şaşırtıcı oldu. Oysa nüfusun en zengin %20'sinin, gelirin %57'sini aldığı bir ülkede bu manzara pek sürpriz sayılmazdı.

lerin düşürülmesi, artan faiz ve TL cinsinden ithal girdi maliyetlerini telâfi etmiştir.

1980-1988 dönemini 1974-1977 döneminden ayırdeden en temel farklılık kalkınma stratejisinin niteliği ile ilgilidir. Her ne kadar, 1980-1988 dönemindeki kalkınma stratejisi ihracata dayalı (diğer bir söyleyişle, dışa dönük) olarak tanımlansa da, kanımızca bu dönemde belirgin bir kalkınma stratejisi izlenmemiştir. Bu dönemin, esas itibariyle, intibak dönemi olarak nitelendirilmesi daha doğrudur. Çünkü, bu dönemde, bir önceki dönemin neden olduğu dış ödemeler krizi, yine bir önceki dönemde geçerli olan ilişkiler bu kez tersine çevrilerek aşılmaya çalışılmış ve bunda başarılı olunmuştur. Bu intibak döneminin, bir önceki dönemdekinden farklı yeni bir kalkınma stratejisine dönüştürülememiş olması özel imalat sanayii yatırımlarının seyri ile ilgilidir. 1980-1988 döneminde, özel kesim tarafından gerçekleştirilen sabit sermaye yatırımlarında ciddi bir düşüş gözlenmiştir. Kamu kesimince gerçekleştirilen imalat sanayii sabit sermaye yatırımlarının azalmış ve bu dönemde sağlanan ihracat patlamasının sınai ürünlere dayalı olmasına rağmen, bu düşüş dikkat çekici ve ihracatta sağlanan performansın sürdürülebilirliği açısından kaygı vericidir.

1989'dan günümüze: 1989'dan günümüze kadar uzanan üçüncü dönemi diğerlerinden ayırdeden en belirgin özellik, 1989 yılında TL'nin konvertibl olmasıdır. Bu dönemde, reel ücretlerde bir artış trendi ortaya çıkmış, reel faiz pozitif değerler almayı sürdürmüş, buna karşılık TL, bir önceki dönemin aksine, reel olarak değer kazanmaya başlamıştır.

Reel ücret artışı ile TL'nin reel olarak değer kazanması birbiriyle bağdaşan bir gelişmedir. Çünkü, reel ücret artışının neden olduğu maliyet artışı, TL'nin reel olarak değer kazanmasıyla telâfi edilmiştir. Genel olarak Türk ekonomisinin, özel olarak da imalat sanayiinin yüksek oranlarda ithal girdi kullandığı dikkate alınacak olursa, bu telâfinin ne denli önemli olduğu ortadadır. Bu politikanın, 1980'li yıllarda milli gelirden aldıkları pay ciddi biçimde azalan ücretli ve maaşlıların lehine bir gelişme olsa da, dış ticaret ve dolayısıyla ödemeler dengesi üzerinde olumsuz bir etki yarattığı ortadadır. Ancak, bu olumsuz etki, bir yandan kamu kesimi dış borçlanmasındaki artış, diğer yandan kısa vadeli yabancı sermaye girişi ile giderilmeye çalışılmıştır. Kısa vadeli sermaye girişindeki artışı belirleyen etkenler, yüksek pozitif reel faiz reel olarak değer kazanan TL ve TL'ye 1989 yılında kazandırılan konvertibilitedir. 1989 sonrası politikalar, TL'nin aşırı değerli, reel faizlerin pozitif ve reel ücretlerin yüksek olduğu bir ortamda, özel bankaların özel sanayii kesiminin kısa vadeli dış borçlanması ile finanse edilmiştir. Bu yeni finansman biçimini mümkün kılan kurumsal çerçeve mali serbestleştirme olmuştur. Aşırı değerli TL, pozitif reel faiz, yüksek reel ücret üçlüsü ile özel kesim kısa vadeli dış borçlanması arasındaki nedensellik şu şekilde işlemiştir: yüksek personel harcamaları ve yüksek tarım destekleme fiyatlarından kaynaklanan kamu kesimi açığının iç borçlanma ile finanse edilmesi faizlerin artmasına neden olmuştur. Faizlerin artması karşısında özel kesim mali fon ihtiyacını, kısa vadeli borçlanma biçiminde, dış dünyadan sağlamıştır. Bu borçlanma biçiminin kârlı olabilmesi için döviz kurunun düşük tutulması gerekmiştir. Nitekim, 1989 sonrasında TL aşırı değerli tutulmuştur. Böylece, kamu ve özel kesim çalışanlarının ve tarım kesiminin gelirleri reel olarak artmıştır. Kamu ve özel kesim imalat sanayiindeki reel ücret artışları emek verimliliği artışının üzerinde gerçekleşmiştir (Bkz. Tablo 4 ve Tablo 5).

Ancak, bu politikaların sonucunda ihracatın ithalatı karşılama oranı gerilemiş, Kamu Kesimi Borçlanma Gereği / GSMH oranı artan iç borç faizlerinin de etkisiyle önemli ölçüde

artış göstermiştir. Kamu Kesimi Borçlanma Gereği'ni azaltmadan faizleri düşürmeye çalışmak ve benzeri yanlış ve uygulamalar sonunda, ekonomi, Ocak 1994'de mali sektörde başgösteren krize sürüklenmiştir.

Dönemlerin genel değerlendirmesi

Bugüne kadar uygulanan politikalarda, dış tahdit sorununun çözüm biçimine göre, fonksiyonel gelir bölüşümü düzenlenmiş, bu da kalkınma stratejisini belirlemiştir. Dış tahdit sorununun dış borçlanma ile çözüldüğü birinci ve üçüncü dönemlerde, ücret ve maaşların milli gelirden aldığı pay artmış, ihracatın ithalatı karşılama oranı azalmıştır. Üçüncü dönemde ise, sınai ürün ağırlıklı ihracat artışı, dış tahdit sorununun çözümünde esas etken olurken, gelir bölüşümü ücret ve maaşlılar aleyhine değişmiş, ihracatın ithalatı karşılama oranı artmıştır. Bir başka söyleyişle, dış kaynak ile ücret ve maaşların milli gelir içindeki payı arasında pozitif, ücret ve maaşların milli gelir içindeki payı ile reel kur arasında negatif ve reel kur ile ihracatın ithalatı karşılama oranı arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır.

Ücretlerin, bir yandan maliyet unsuru olmak, diğer yandan önemli bir talep öğesi oluşturmak gibi ikili bir niteliği vardır. Bu nedenle, ücretlerin reel olarak artması, bir taraftan yurtiçi üretimin satın alınması için gerekli talebi yaratırken, diğer taraftan maliyetleri artırmaktadır. Ücret artışlarının neden olduğu bu maliyet artışlarını telâfi etmek içindir ki, TL reel olarak aşırı değerli tutulurken faiz hadleri de reel olarak negatif değerler alacak biçimde belirlenmektedir. TL'nin reel olarak aşırı değerli tutulması, negatif reel faiz hadlerinden de önemlidir. Çünkü, Türk ekonomisinin ithal girdi yoğunluğu yüksek olduğundan, en önemli maliyet unsuru döviz kurundaki artışlardır. Bu senaryonun gerçekleştirilebilirlik ve sürdürülebilirlik derecesini belirleyen dış borçlanmanın sınırlarıdır. Dış borçlanmanın sınırlarına gelindiğinde ise, senaryo bu kez, tersinden uygulanmıştır: dış borçlanma yerine ihracat. Bunun için de, gelir bölüşümünün ücretliler aleyhine değiştirilmesi, pozitif reel faiz ve "aşırı" değersiz TL uygulaması gerekmiştir. Kabul etmek gerekir ki, bu senaryo, mümkün senaryolardan sadece bir tanesi ve belki de en kolayıdır. Kolaydır, çünkü birinci versiyonundaki gibi, dış borç sayesinde tüm toplumsal kesimleri memnun eder. Kolaydır, çünkü, ikinci versiyonundaki gibi, fatura sadece toplumun nisbi olarak en güçsüz kesimi olan ücretlilere çıkartılır.

Ancak, yine kabul etmek gerekir ki, en kolay olan çoğu zaman en maliyetli olandır. Maliyetlidir, çünkü, birinci versiyondaki gibi, ödemeler dengesi krizi yaşanır. Maliyetlidir çünkü, ikinci versiyondaki gibi, sabit sermaye yatırımları önemli ölçüde geriler.

1974'den günümüze kadar uzanan zaman diliminde uygulanan politikalar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, 1980-1988 alt dönemi hariç, iktisat politikalarına damgasını vuran ayırdedici özelliğin popülizm olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Popülist iktisat politikaları, dar gelirli geniş kitlelerin ekonomik durumlarını iyileştirme ve hızlı büyüme hedeflerini birarada gerçekleştirme girişimidir. Ancak, popülist politikala-

TABLO 1

Tarım dışı ücret ve maaş gelirleri ile tarım, ücret ve maaş dışı gelirlerin toplam faktör gelirleri içindeki paylarının belirli dönem ve alt dönemler itibariyle yıllık ortalamaları (Ekonominin bütünü)

	1974-91 ort	1974-77 ort	1980-88 ort	1989-91 ort
nawsh	25.22	32.70	21.05	21.94
nanwsh	51.86	36.95	58.2	60.25

nawsh: tarım dışı ücret ve maaş gelirlerinin toplam faktör gelirleri içindeki payı
nanwsh: tarım, ücret ve maaş dışı gelirlerin toplam faktör gelirleri içindeki payı
1974-91: 1974-1991 dönemi yıllık ortalaması
1974-77: 1974-1977 dönemi yıllık ortalaması
1980-88: 1980-1988 dönemi yıllık ortalaması
1989-91: 1989-1991 dönemi yıllık ortalaması

Kaynak: S. Özmucur, Gelirin Fonksiyonel Dağılımı, 1948-1991, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayını, Kasım 1991'den yararlanılmıştır. En son veri 1991 yılına ilişkindir. Tarım, ücret ve maaş dışı gelirler, kâr, faiz ve kira gelirlerinden oluşmaktadır.

TABLO 2

Özel kesim imalat sanayiinde ücret gelirleri ile ücret dışı gelirlerin toplam faktör gelirleri içindeki paylarının belirli dönem ve alt dönemler itibariyle yıllık ortalamaları

	1974-91 ort	1974-77 ort	1980-88 ort	1989-91 ort
wsh	26.12	33.77	22.95	21.69
nwsh	73.88	66.23	77.05	78.31

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) İstatistik Yıllıkları, muhtelif sayılar. Özel kesim imalat sanayii verileri 25 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerlerini kapsamaktadır.

rın ulaştığı sonuç, yoksul kitlelerin daha da yoksullaşması ve büyüme hızının düşmesidir. Bu çelişik sonucun temel nedeni, popülist yaklaşımın yol açtığı kamu kesimi açığı ile dış açığın finansmanının sürdürülebilir olduğu konusundaki yanılgıdır. Bu yanılgının nedeni ise, popülist politikaların olmazsa olmaz koşulu ile ilgilidir. Buna göre, dar gelirli geniş kitlelerin ekonomik durumlarını iyileştirme ve hızlı büyüme hedeflerini birarada gerçekleştirme girişiminin ön koşulu, başlangıç döviz rezervlerinin ve/veya dış borçlanma olanağının mevcudiyetidir.

Nitekim, bu mevcudiyet sayesindedir ki, popülizmin ilk aşamasında sonuç tam bir "başarıdır": Gelir bölüşümünün ücretli kesim lehine değiştirilmesi ve hızlı bir büyümenin sağlanması, ne enflasyona yol açar, ne de dış açığa. Bir başka anlatımla, ilk aşamada popülist politika, pozitif toplamlı oyun niteliğindedir. Ancak döviz rezervlerinin tükenmesi ve/veya dış borçlanma olanağının sonlu olması, sonuçta, oyunu sıfır toplamlı oyuna dönüştürmektedir.

Ülkemizde uygulanan popülist politikaları, neden oldukları iç ve dış açıkların finansman biçimi açısından ikiye ayırmak mümkündür: 1980 öncesi popülist politikalar ile 1989 sonrası popülist politikalar. 1980 öncesi popülizm (I. tip popülizm) ile 1989 sonrası popülizm (II. tip popülizm) arasındaki temel farklılık, politikaların ücret ve maaş gelirleri ile faiz gelirleri üzerindeki etkisinde yatmaktadır.

I. tip popülizmde ücret ve maaşların milli gelirden aldığı pay, faiz gelirlerinin payının düşmesi pahasına gerçekleşmiştir. Bunu sağlayan mekanizma, mali baskı yöntemidir. Negatif reel faizlerin oluşmasına neden olan mali baskı yöntemi, ödünç verilebilir fon talebi ödünç verilebilir fon arzından fazla olsa da, faiz oranlarının sabit tutulması demektir. Mali baskı yöntemi, özel sabit sermaye yatırımlarının imalat sanayiinde yoğunlaşmasına yolaçmıştır. Bu yatırımlarla artan mal arzının emilmesi ise tüketim eğilimi yüksek ücret ve maaş gelirlerinin satınalma güçlerinin artırılması ile mümkün olmuştur. I. tip popülizmin ardından 1980-1988 döneminde uygulanan politikalar, bu süreci tersine çevirmiştir. İç mali serbesti ve imalat sanayi ürünlerine dayalı ihracat artışı, faiz gelirleri payının, bu kez, ücret ve maaş gelirleri payının azalması pahasına artmasına neden olmuştur. Fonksiyonel gelir bölüşümündeki bu değişiklikten kaynaklanan iç talep değişimi özel sabit sermaye yatırımlarının eğitim, sağlık, ulaştırma ve turizm gibi hizmet sektörlerinde yoğunlaşmasında etken olmuştur.

II. tip popülizm, faiz gelirleri ile ücret ve maaş gelirleri arasında, I. tip popülizm ve onu izleyen 1980-1988 döneminde gözlenen çelişkiyi "aşma" girişimidir. Bu girişimin temel dayanağını dış mali serbesti, yani sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi oluşturmuştur. Ancak, dış mali serbesti dış ticaret rejimi serbestisi ile birleşince, tüm gelir gruplarının artan satınalma güçleri, I. tip popülizmde olduğu gibi özel kesimin imalat sanayiinde gerçekleştirdiği sabit sermaye yatırımlarının artmasına değil, ithalat artışına ve Ocak 1994 krizine yol açmıştır.

II. tip popülizmin başlangıç noktası, ekonominin, gelir bölüşümünü düşük gelir grupları aleyhine değiştiren görece uzun ve sıkı bir istikrar döneminden çıkmış olmasıdır. Bu gruplar, doğal olarak, popülist politikalara ilgi duymakta, siyasal partilerin de bunu kullanma eğilimi artmaktaydı. Bu nedenle, her ne kadar başlangıç tarihi 1989 yılındaki maaş ve ücret artışları olsa da, 1989 sonrasındaki popülizmin esas olarak, 1980-88 istikrar döneminin temel iki "mağduru" olan tarım kesimi ve ücretlilerin siyasi temsilcisi konumundaki DYP-SHP koalisyonu tarafından

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

Şık plazalardaki ürünlerin çoğunun ücretlilerin birkaç maaşına denk rakamlarda gezinmesi, 80'lerin liberal mantığında "Vitrinler dolu, isteyen istediğini alıyor" söylemiyle kırılmaya çalışıldıysa da mevcut durum pek tartışma götürecek gibi değildi.

uygulanmış olması bir tesadüf olmasa gerekir.

5 Nisan Kararları ile açılan yeni istikrar döneminde de, hiç kuşkusuz, faturanın büyük bölümü yine dar gelirli geniş kitleler tarafından ödenmektedir ve ödenecektir. Bu denli çelişik bir sonucu yaratan temel etken, kamu kesiminden başlayarak ekonominin bütününde reel olarak artan ücretlerle döviz kuru arasında ters yönlü bir ilişki bulunduğu gerçeğini görmemek ya da görmek istememektir. Bu durum, yüksek reel ücret ile atbaşı giden düşük döviz kurunun yol açtığı dış açıkların, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesine dayalı kısa vadeli sermaye girişleri ile finanse edilmesi zorunluluğunu doğurmuştur. Böylece, kamu kesimi açığı - yüksek faiz - düşük kur - dış açık ve kısa vadeli sermaye girişi kısır döngüsünde somutlanan makroekonomik popülizm sonuçta krize yol açmıştır. Kısır döngüyü kırıp krizden çıkmanın yolu ise, maalesef, başta yüksek personel harcamaları ve tarım kesimine verilen yüksek fiyatlardan vazgeçilerek bütçe açıklarının kapatılmasından geçmektedir. Ücretliler açısından diğer bir olumsuz sonuç, kriz öncesinde başlayıp kriz ile birlikte giderek artan işsizliktir (Bkz. Tablo 6).

Krizden nasıl çıkılacağı sorusu üzerinde düşünmenin yanında, dar gelirli geniş kitlelerin yaşam standartlarını yükseltmek ve gerçekten bozuk olan gelir bölüşümünü düzeltmek konusunda içten olan siyasi kadroların ve iktisatçıların, aynı geniş kitlelerin deyişiyle "kaş yaparken göz çıkarmamak" için, makroekonomik popülizmin işleyiş ve sonuçlarını çok iyi kavrayıp gereken dersleri çıkarmaları bir zorunluluktur. Bu derslerin en önemlisi, döviz kurunu düşük tutmak ve dolayısıyla dış rekabet gücünü zayıflatmak pahasına reel ücretleri artırmak yerine, reel ücret artışlarını emek verimliliği artışlarına bağlamak olmalıdır. Dış rekabet gücünü azaltmadan reel ücretleri artırmanın bir başka kaynağı da, dış ticarete konu olmayan sektörlerde kâr marjlarının düşürülmesinde aranmalıdır. Bunun da yolu etkin bir vergi sistemi ve maliye örgütünden geçmektedir. Aksi takdirde, popülizm-kriz-istikrar üçgenine hapsolmak; diğer bir deyişle, hesapsızca verip insafsızca almak arasında gidip gelmek sadece dar gelirlilere zarar vermektedir. Çünkü, insafsızca alınan hesapsızca verilenden fazla olmaktadır.

Görüldüğü gibi, tarım ve maaş gelirlerinin toplam faktör gelirleri içindeki payı, 1974-1977 döneminde, dönemin bütünündekinden daha fazladır. 1980-1988 döneminde belirgin bir düşüş sözkonusudur. 1989-1991 döneminde ise cüz'i bir artış gözlenmektedir. Tarım, ücret ve maaş dışı gelirlerin payında ise tam tersi bir gelişme mevcuttur. 1974-1977 dönemi, payın en düşük olduğu dönem iken, izleyen dönemlerde büyük bir artış gerçekleşmiştir. Bu artış esas itibariyle faiz gelirlerinin payındaki artıştan kaynaklanmaktadır.

Özel kesim imalat sanayiinde de, ekonominin bütününde gerçekleşen gelişmeye paralel bir gelişme gözlenmektedir. Bununla birlikte, ekonominin bütününe oranla iki farklılık dikkat çekmektedir: Birincisi, özel kesim imalat sanayiinde iki gelir grubunun da payları, ekonominin bütünündeki payların üzerindedir. İkincisi, 1989-1990 döneminde, ücret gelirlerinin payında 1980-1988 döneminde, az da olsa düşüş vardır.

Ekonominin bütünü ile özel kesim imalat sanayii arasında varolan paralellik, kamu kesimi imalat sanayi için de geçerlidir. Buna karşılık, kamu kesiminde ücret gelirlerinin payı özel kesimdekinden alt dönemler itibariyle farklılık göstermektedir. 1974-1977 ve 1980-1988 alt dönemlerinde ücretlerin payı kamu kesimi payından daha düşük olmasına karşın, 1980-1990'da daha fazladır.

Reel ücret, işçi sayısı başına parasal ücretlerin imalat sanayii deflatörüne bölünmesiyle hesaplanmıştır. İmalat

TABLO 3

Kamu kesimi imalat sanayiinde ücret gelirleri ile ücret dışı gelirlerin toplam faktör gelirleri içindeki paylarının belirli dönem ve alt dönemler itibariyle yıllık ortalamaları

	1974-91 ort	1974-77	1980-88 ort	1989-91 ort
wsh	26.98	31.99	21.44	22.38
nwsh	73.02	68.01	78.56	77.62

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) İstatistik Yıllıkları, muhtelif sayılar.

TABLO 4

Özel kesim imalat sanayiinde reel ücret ve emek verimliliği yüzde değişmelerinin belirli dönem ve alt dönemler itibariyle yıllık ortalamaları

	1974-91 ort	1974-77 ort	1980-88 ort	1989-90 ort
reüc	2.66	13.34	-3.61	25.79
emver	5.02	12.59	3.65	10.31

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) İstatistik Yıllıkları, muhtelif sayılar.

TABLO 5

Kamu kesimi imalat sanayiinde reel ücret ve emek verimliliği yüzde değişmelerinin belirli dönem ve alt dönemler itibariyle yıllık ortalamaları

	1974-91 ort	1974-77 ort	1980-88 ort	1989-90 ort
reüc	4.13	15.92	-5.23	39.94
emver	4.59	0.43	11.86	8.32

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) İstatistik Yıllıkları, muhtelif sayılar.

TABLO 6

Kamu ve özel kesim imalat sanayiinde istihdam yüzde değişmelerinin belirli dönem ve alt dönemler itibariyle yıllık ortalamaları

	1974-91 ort	1974-77 ort	1980-88 ort	1989-90 ort
n öz %	3.31	4.90	4.95	1.74
n ka %	0.57	6.74	-1.23	-3.28

n öz %: özel kesim istihdam (ücretli sayısı) yüzde değişimi
n ka %: kamu kesimi istihdam (ücretli sayısı) yüzde değişimi.

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) İstatistik Yıllıkları, muhtelif sayılar.

sanayii deflatörü kamu kesimi ve özel kesim için ayrı ayrı hesaplanmadığından, deflatör imalat sanayiinin bütünü içindir.

Emek verimliliği, imalat sanayii deflatörü ile deflate edilen cari fiyatlarla katma değerin işçi sayısına bölünmesiyle hesaplanmıştır. 1968 fiyatlarıyla imalat sanayii deflatörü en son 1990 yılına ilişkin olduğundan, dikkate alınan son yıl 1990 yılıdır.

Tablodan çıkan en çarpıcı sonuç, özel kesim imalat sanayiindeki reel ücret artış oranının emek verimliliği artış oranının ya üzerinde, ya da altında seyretmesidir. 1974-1977 ve 1989-1990 alt dönemlerinde, reel ücret artış oranı emek verimliliği artış oranından fazla iken, 1980-1988 döneminde büyük ölçüde gerisinde kalmıştır. 1980-1988 döneminde reel ücretlerin yılda ortalama 3.61 oranında düşüş kaydetmiş olması dikkat çekicidir. Ayrıca, yine 1980-1988 döneminde emek verimliliği artış oranının 1974-1977 ve 1989-1990 dönemlerindekinden düşük olması dikkati çeken bir başka husustur.

Kamu kesimi imalat sanayiinde de en çarpıcı husus, reel ücret artış oranının emek verimliliği artış oranının ya üzerinde, ya da altında seyretmesidir. 1974-1977 ve 1989-1990 alt dönemlerinde, reel ücret artış oranı emek verimliliği artış oranından fazla iken, 1980-1988 döneminde büyük ölçüde gerisinde kalmıştır. 1980-1988 döneminde reel ücretler yılda ortalama 5.23 oranında gerilemiştir. Ayrıca, 1980-1988 döneminde emek verimliliğindeki artış oranı dönemin bütünündeki ve diğer alt dönemlerdeki artış oranının üzerinde seyretmiştir.

Tablodan çıkan diğer bir çarpıcı sonuç, kamu kesimi istihdam artış hızının özel kesiminkinden düşük olmasıdır. Kamu kesimi istihdam artış hızının en yüksek olduğu dönem I. tip popülizm (1974-1977) dönemidir. 1980-1988 döneminde kamu kesiminde istihdam artış hızı negatiftir. Bu durum, kamu kesiminde aynı dönemde gözlenen yüksek emek verimliliği artış hızını önemli ölçüde açıklamaktadır (Bkz. Tablo 5). Diğer bir söyleyişle, bu dönemde emek verimliliğindeki artış istihdam azalışı ile sağlanmıştır. Dikkati çeken diğer bir husus, II. tip popülizm (1989 sonrası) döneminde, her iki kesimde de istihdamın azalmış olmasıdır. İki değişik tipteki popülizm uygulaması arasındaki temel farklılığın esas nedeni, kanımızca, bu noktada belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Farklılığın nedenini açıklamadan önce, farklılığı yinelemekte yarar vardır: Her iki tip popülizmde de, reel ücret artışı emek verimliliği artışından fazladır. Ancak, I. tip popülizmdeki istihdam artışı II. tip popülizmdeki istihdam artışından daha büyüktür. Çünkü, emek verimliliği hesap edilirken esas alınan sabit fiyatlarla katma değer, ücret, kâr, faiz ve kira gelirlerinden oluşmaktadır. I. tip popülizmde reel ücret artışı emek verimliliğinin üzerinde olsa da, reel faizdeki gerileme reel ücretteki artıştan daha fazla olduğundan, firmalar işçi çıkartmamaktadırlar. Oysa, II. tip popülizmde, bu popülizm uygulamasının dayandığı mali serbestinin bir gerekliliği olarak reel faizler pozitif değerlere sahip olmak zorundadırlar. Bu nedenle, emek verimliliğinin üzerindeki reel ücret artışları negatif reel faizlerle telâfi edilememektedir. Bu durumda, firmalar işçi çıkartmaktadırlar. Bu koşullarda, I. tip popülizmi yüksek reel ücret, yüksek istihdam ve negatif reel faiz, II. tip popülizmi ise, yüksek reel ücret, düşük istihdam ve pozitif reel faiz olarak tanımlamak mümkündür.

KAYNAKÇA

Kirmanoğlu, Hasan, (1995). "Makroekonomik Popülizm ve Kriz", *Toplum ve Ekonomi*, sayı 7.

Özmucur, S. (1991) *Gelirin Fonksiyonel Dağılımı, 1948-1991*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayını.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) *İstatistik Yıllıkları*, muhtelif sayılar.

1980 sonrası fonksiyonel gelir dağılımı

GÜVENTÜRK GÖRGÜLÜ

Türkiye'de özellikle milli gelir ve istihdam verileri konusundaki belirsizlikler fonksiyonel gelir dağılımı serilerinin de istenen netlikte ortaya konmasını engellemektedir. Marjinal çalışmanın yaygınlaşması ve kayıt dışı gelirlerin milli gelir serilerine dahil edilememesi nedeniyle yaratılan katma değerin hesaplanması, faktör gelirlerinin de net katma değerden aldığı payın belirlenmesi oldukça zor bir çalışma gerektirmektedir. Son dönemde fonksiyonel gelir dağılımı konusunda ortaya çıkan bir başka zorluk da Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) tarafından 1994 yılında milli gelir serilerinin yeniden düzenlenmesi olmuştur. Milli hesaplara giren katma değerin faktör gelirleri arasındaki dağılımı konusunda Prof. Dr. Süleyman Özmucur'un 1991 yılında yaptığı çalışma gelirin fonksiyonel dağılımı konusunda tek kaynak niteliğini taşımaktadır. Ancak 1991 sonrası veriler için uzun süre herhangi bir çalışma yapılmamış, genellikle gelir dağılımı konusunda yapılan analizler 1991 verilerine dayandırılmıştır.

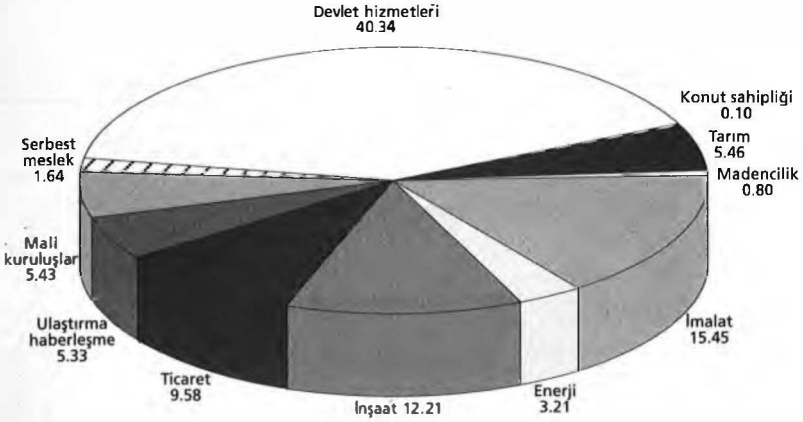
1994 yılında DİE'nin milli gelir serilerini yeniden düzenlemesiyle "Eski Milli Gelir Serisi" ile "Yeni Milli Gelir Serisi" arasında 30'a yakın bir fark ortaya çıkmıştır. Bu farkın ücret ve sermaye gelirleri arasında nasıl dağıldığı ise uzun süre belirsizliğini korumuştur. 1994 yılında yine Prof. Dr. Süleyman Özmucur tarafından bu kez yeni milli gelir serilerine göre fonksiyonel gelir dağılımı tahminleri

ABC ARŞİVİ

Emeklilerin üç aylıkları, 80 sonrasının baş döndürücü enflasyon hızına yetişemedi doğal olarak. Onyıllardır süregelen emekli olduktan sonra da çalışmak, 80'ler ve 90'lar boyunca da devam ederken "Dar gelirli vatandaş" bu yıllarda kendisinden beklenen "fedakarlığı" yaptı, ister istemez. İktidar, özellikle de Tansu Çiller ise seçim öncelerinde emeklilere ve işçilere "uygun bulduğu" zammı yaparken "işçilere istedikleri zammı verirsem, emekliler, memurlar benden hesap sorar, onların parasından vermiş olurum" argümanıyla işçileri gözden çıkarıp, memurlara şirin gözükmek istiyordu.

MAAŞ ÜCRET GELİRLERİNİN SEKTÖREL DAĞILIMI (1994)

yapılmış, 1968-1994 dönemini kapsayan bu çalışmada öncekinden farklı olarak tarım sektöründe de ücret ve maaşların payı ortaya konulmuştur. Tahmin edileceği gibi iki ayrı milli gelir serisine dayanılarak yapılan araştırmalar sonucunda bazı farklar ortaya çıkmaktadır.

Özellikle 1985 sonrasında tarım dışı ücret ve maaşların milli gelirden aldıkları pay yeni seriye göre bir miktar daha yükek gözükmektedir. Ancak asıl fark ücret ve maaş gelirlerinin artış trendine girdiği yıllarda ortaya çıkmaktadır. (Tablo 1) Örneğin eski seriye göre 1988 sonrasında ücret ve maaş gelirlerinin paylarını yükselttiği görülmekle birlikte, yeni seriye göre yapılan hesaplamalarda artış trendi 1985 sonrasında göze çarpmaktadır. Yeni seriye göre ücret ve maaş gelirleri 1986 ve 1987 yıllarında paylarını artırmış, 1988'de bir miktar düşüş yaşadıktan sonra 1991'e kadar yükselmesini sürdürmüştür.

Her iki seride de ortak olan özellik 1989 sonrasında ücret ve maaş gelirlerinin payındaki yükselme trendidir. Bu artışın kaynağını da 1988-1989 yıllarında kamu kesiminden başlayarak sendikal mücadelenin yoğunlaşması oluşturmaktadır. Nitekim eski gelir dağılımı serisinin kesildiği yıl olan 1991 sonrasında, yeni seriye göre yapılan hesaplamalarda düşüş trendinin başladığı görülmektedir. 1992'den itibaren ücret ve maaşlar üzerinde ortaya çıkan baskıyı 1994 yılındaki ekonomik krizin ilk belirtileri olarak değerlendirmek hiç de yanlış olmayacaktır. 1994 yılındaki krizden ise en yoğun biçimde ücret ve maaş gelirlerinin etkilendiği açıkça görülmektedir. Gayri Safi Milli Hasıla'daki yüzde 6'lık küçülme ücret ve maaşların milli gelirden aldıkları payı da yaklaşık 8 puan aşınmaya neden olmuş, krizin ortaya çıkarttığı koşullar ücret ve maaş gelirlerinin tırpanlanma sürecini hızlandırmıştır. 1993'te milli gelirden yüzde 14.8 pay alan tarım gelirlerinin 1994'te küçük bir oynama ile yüzde 15.9'a yükselmesine karşılık, 1993'te milli gelirin yüzde 50.1'ine sahip olan sermaye gelirlerinin (faiz-rant-kâr) paylarını 1994 yılında yüzde 57.6'ya yükseltmeleri bu açıdan oldukça dikkat çekicidir. 1994 yılında özellikle faiz ve rant gelirlerindeki astronomik artışlar gözönüne alındığında ekonomik krizin kaynak aktarıcı ve gelir dağılımını bozucu etkisi daha iyi anlaşılabilmektedir. Ekonomideki gelişmeler doğrultusunda ücret ve maaş gelirleri aleyhine gelişen

TABLO 1

TARIM DIŞI ÜCRET VE MAAŞ GELİRLERİ İLE SERMAYE GELİRLERİNİN MİLLİ GELİRDEN ALDIKLARI PAY (%)

	yeni seri		eski seri	
	ücr-maaş	sermaye	ücr-maaş	sermaye
1980	25.1	47.3	26.7	49.5
1981	24.9	49.7	24.6	52.4
1982	23.6	52.8	24.6	53.6
1983	22.6	55.1	23.3	56.2
1984	20.4	57.1	19.0	60.6
1985	20.4	58.5	18.2	62.0
1986	23.4	55.0	17.6	62.8
1987	26.8	53.1	18.1	62.8
1988	24.3	56.3	17.4	64.1
1989	24.6	56.5	20.5	61.9
1990	30.2	49.5	21.7	59.4
1991	34.6	47.6	23.6	59.5
1992	34.4	48.2	–	–
1993	32.8	50.1	–	–
1994	25.1	57.6	–	–

TABLO 2
YENİ MİLLİ GELİR SERİSİNE GÖRE MAAŞ VE ÜCRETLERİN SEKTÖREL NET KATMA DEĞERDEN ALDIĞI PAY (MİLYAR TL)

	Tarım	Madencilik	İmalat	Enerji	İnşaat	Ticaret	Ulaştırma haberleşme	Mali kuruluşlar	Serbest meslek	Devlet hizmetleri	Konut sahipliği	Toplam GSYİH
1980	8.84	49.66	36.49	72.76	58.13	11.04	15.76	50.45	26.82	100.00	0.00	27.56
1981	9.96	45.44	33.51	75.22	76.05	12.61	15.15	48.43	30.02	100.00	0.00	27.39
1982	10.24	45.19	31.37	58.84	82.01	12.07	13.83	49.45	29.00	100.00	0.00	25.97
1983	10.05	38.29	31.94	68.12	63.77	10.90	12.66	46.37	27.65	100.00	0.00	24.84
1984	10.94	35.53	30.00	44.97	60.19	10.47	11.15	42.87	28.43	100.00	0.00	23.00
1985	12.69	40.40	27.19	25.44	52.03	11.63	11.25	48.75	35.54	100.00	1.43	23.07
1986	7.89	32.01	23.31	37.80	46.13	24.22	10.05	74.03	35.23	100.00	0.60	25.09
1987	8.88	25.76	24.54	37.87	46.62	29.67	12.27	68.50	43.26	100.00	0.80	28.60
1988	9.31	25.99	22.72	21.96	40.89	25.65	11.79	52.01	26.82	100.00	0.85	26.09
1989	6.75	23.19	23.35	31.93	43.06	17.53	14.16	57.88	17.34	100.00	1.01	25.88
1990	10.78	37.40	29.53	37.80	54.80	24.81	14.25	63.38	20.38	100.00	1.39	32.38
1991	12.80	44.45	32.43	34.50	59.29	28.73	16.84	54.50	21.87	100.00	1.37	36.91
1992	13.46	46.03	31.71	26.33	59.74	28.58	15.75	52.86	21.47	100.00	1.24	36.75
1993	13.59	34.65	29.42	32.17	51.53	25.99	14.14	36.99	18.51	100.00	0.94	35.11
1994	8.36	15.30	20.13	29.69	44.32	13.03	9.76	45.59	11.77	100.00	0.84	26.52

trendin 1995 ve 1996 yıllarında da devam edeceğini tahmin etmek hiç de zor olmayacaktır.

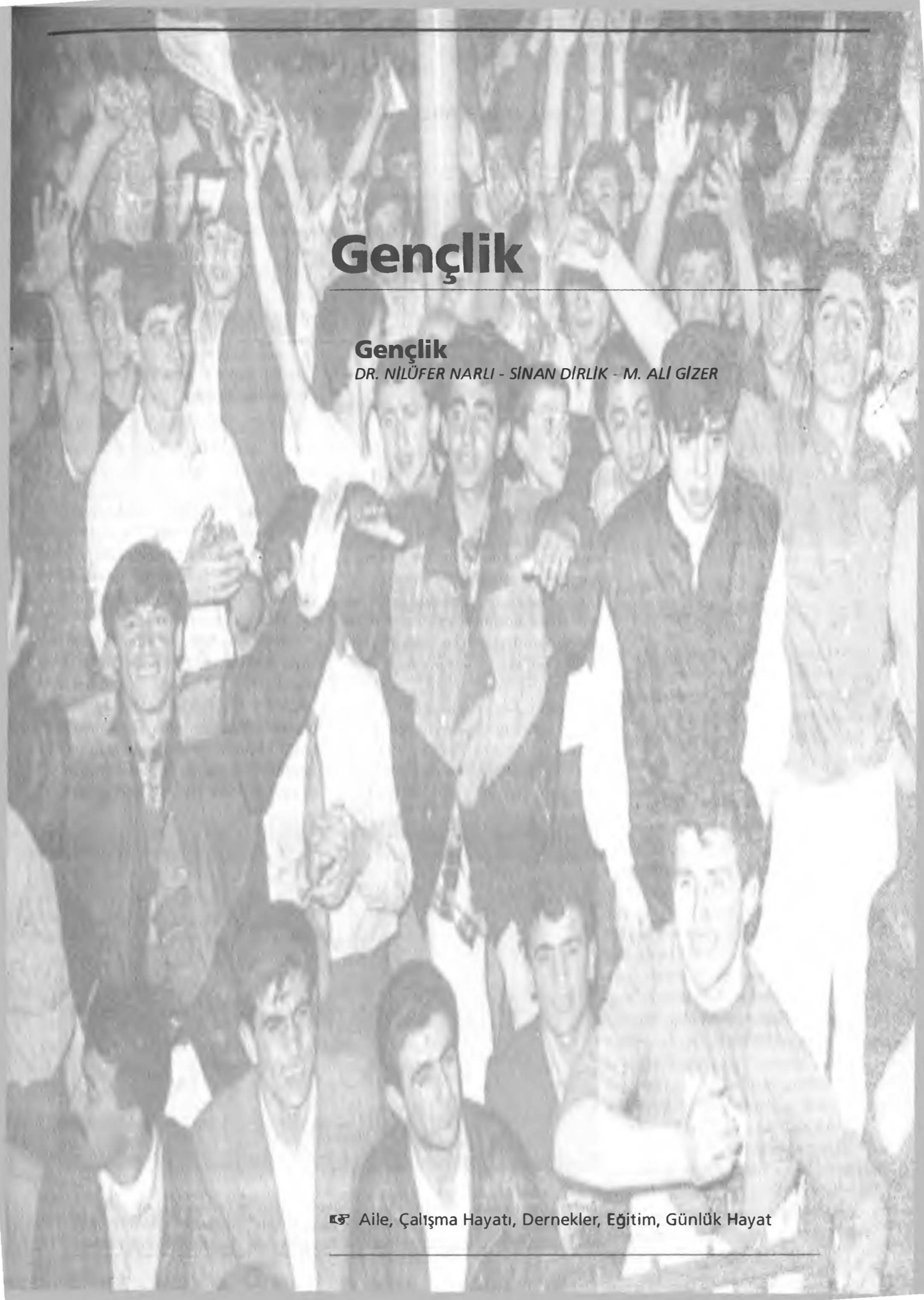
1993 ve 1994 yılları arasında ücret ve maaşların yaratılan katma değerden aldığı pay sektörel olarak incelendiğinde de aynı durum daha iyi anlaşılabilmektedir. (Tablo 2) Başta imalat sanayii olmak üzere tüm sektörlerde ücret ve maaşların payında ciddi gerilemeler göze çarpmaktadır. Yalnızca mali kuruluşlar sektöründe ücret ve maaşların katma değerden aldıkları payı yükseltmeleri de, ekonomik krizin ilk aşamada bu sektörde kendini göstermesi ve bu sektörün özgün koşulları nedeniyle tepkisini biraz daha geç göstermesine bağlanabilir.

Gelir paylaşımına sektörel olarak bakıldığında ise ücret ve maaş payının en yüksek olduğu alanlar inşaat, mali kuruluşlar, madencilik şeklinde sıralanmaktadır. Madencilik ve inşaat konularında emek yoğun teknolojinin yaygınlığı, mali kuruluşlarda ise ücretlerin görece yüksekliği bu durumu açılayabilir. Halen Türkiye'deki toplam istihdamın yüzde 46'sını barındıran tarım sektöründeki ücret ve maaş payının düşüklüğü ise "ücretsiz aile işçisi" olarak tanımlanan istihdam biçiminin yaygınlığından kaynaklanmaktadır. Nitekim ücret dışı faktör gelirlerinin yüzde 20.31 gibi oldukça yüksek bir bölümü halen tarım sektörü tarafından sağlanmakta, buna karşılık ücret-maaş gelirlerinin yüzde 5.46'sı tarım kesimine gitmektedir. (Şekil 1) Ücret ve sermaye gelirlerinin sektörel paylaşımı Türkiye'de tarımın halen önemli bir ağırlığa sahip olması dışında devletin de ücret ve maaş gelirlerindeki payının önemini ortaya koymaktadır. Ücret ve maaş gelirlerinin yüzde 40.38'i kamu hizmetleri karşılığında ya da sosyal transferlerle elde edilmektedir. (Şekil 1) Bu durum da ücret-maaş gelirleri aleyhine değişim gösteren fonksiyonel gelir dağılımının belirlenmesinde devletin ağırlığını daha iyi ortaya koymaktadır. Bu nedenle, kamu hizmeti tanımının daraltılması ve sosyal güvenlik hizmetlerinin sınırlanması önümüzdeki yıllarda ücret ve maaş gelirlerinin milli gelirden aldığı payda önemli aşınmalara neden olabilecektir.

KAYNAKÇA

Özmucur S., Gelirin Fonksiyonel Dağılımı 1948-1991, Boğaziçi Üniversitesi Araştırma Raporu, Kasım 1991.

Özmucur S., Yeni Milli Gelir Serisi ve Gelirin Fonksiyonel Dağılımı Geçici Tahminleri 1968-1994, Boğaziçi Üniversitesi Araştırma Raporu, Haziran 1995.

Gençlik

Gençlik

DR. NİLÜFER NARLI - SİNAN DİRLİK - M. ALİ GİZER

☞ Aile, Çalışma Hayatı, Dernekler, Eğitim, Günlük Hayat

Gençlik

NİLÜFER NARLI - SİNAN DİRLİK - ALİ GİZER

Türkiye nüfusunun yaklaşık yüzde 21'ini 15-24 yaş grubu gençler oluşturmaktadır. Birçok ülkenin toplam nüfusuna denk düşen genç nüfusumuz (1991'de 11.7 milyon); eğitim, istihdam, sosyal ve kültürel alanlarda çözüm bekleyen sorunların katlanarak büyümesine neden olmaktadır.

Gençlik olarak ifade ettiğimiz yaşam dönemi, kişinin fiziksel, psikolojik, sosyal, kültürel planda önemli değişimlerini kapsamaktadır. Çocukluktan gençliğe geçişte, kişiden yetişkin toplumun genel normları doğrultusunda biçimlenmesi ve yetişkin toplumun uyumlu bir üyesi olmaya hazırlanması beklenir. Yetişkin toplum, yaşamın her alanında genel kabul gören normları eğitim ve diğer sosyal-kültürel araçlar yoluyla genç insana bir model teşkil etmesi amacıyla sunar. Genç insan, ailenin ve toplumun koruyuculuğunun sona erdiği yetişkinliğe her yönden hazırlanmak, yetişkin toplumda iyi bir statü kazanmak sorunu ile karşı karşıya kalır. Yetişkin toplumda iyi bir statü kazanmanın yolu, iyi bir eğitimden, iyi bir iş bulmaktan geçmektedir. Gelecek için geliştirilen her türlü güçlü önerme, somut eksiklikleri içeren bugünün koşullarında zayıf, yetersiz ve umut kırıcı dalmaktadır.

Yetişkin toplum gençliğe kuşkuyla bakıyor...

Eğitimde, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda, iş bulma, sosyal güvenlik vb. konularda karşılaştığı ya da gözlemlediği her sorun, genç insanı yeni çözümlere karşı duyarlı hale getirmekte ve belki de salt bu aşırı duyarlılıktan kaynaklanan arayışlar, gençliğe hemen her dönemde yetişkin toplum tarafından kuşkuyla bakılmasına yol açmaktadır.

Tüm zamanlarda ve tüm toplumlarda gençler, ateşli yapıları, değişim istekleri ile muhalefet akımlarının başlıca ilgi odağını ve dinamiğini oluşturmuşlardır. 1968'de dünyayı kasıp kavuran ve birçok açıdan günümüzü hazırlayan değişim rüzgarlarını başlatan gençlik hareketleri,

ABC ARŞİVİ

Tarkan, Batı'da görülen pop müzik- pop kültürü ilişkisinin Türkiye'deki en kayda değer tezahürüydü. Batılılar gibi yaşayıp, Batılılar gibi "hissetmek" isteyen kesim kendi ifadesini en çok Tarkan, Burak Kut, Kenan Doğulu gibi müzisyenlerde buldu.

Doğu Bloku'nun yıkılmasına neden olan kitle eylemlerinde gençlerin başı çekmesi, buna en iyi örnektir. Dolayısıyla, gençliğin 'yetişkin toplumun' değerlerine muhalefette, hemen tüm siyasal güçler tarafından temel dinamiklerden biri olarak kabul edilmesini şaşırtıcı bulmamak gerekir.

Genelde muhalefet hareketlerine karşı duyarlı olan gençliğin bu duyarlılığının, toplumun ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal sorunlarına paralel biçimde artış gösterdiğini görüyoruz. 1960'lı yıllarda dünya kapitalizminin içinde bulunduğu ekonomik krizin kısa zamanda sosyal ve siyasal krize dönüştüğü ve gençlerin 'daha yaşanılası bir dünya' için sokaklara döküldükleri görülmüştür. Soğuk savaş ortamında reformist taleplerle yola çıkan 1968 gençliği kısa sürede, başta SSCB, Çin ve Küba deneyimlerinden de esinlenerek radikal devrimci bir tutum almış, sosyalist ideolojide odaklanmıştır. Batı Avrupa'yı ve dünyayı derinden etkileyen 68 kuşağı, sistem içi reformların hızla gerçekleştirilmesinde ve belki de 1980'li yılların sonunda reel sosyalizmin yıkılmasında önemli bir misyonu yerine getirmiştir. Zira, 68 gençliğinin temel talepleri olan 'daha fazla özgürlük', 'daha çok ekmek', 'kalıcı barış', yalnızca kapitalist dünyanın sorunları değildir. Aynı taleplerin sosyalist dünya gençliği ve halkları tarafından da yükseltildiği ve 68'den çok daha devrimci bir dalganın 80'li yılların sonunda Berlin Duvarı'nı yerle bir ettiği görülmektedir.

68 kuşağının etkileri 80'lere kadar güçlü biçimde hissedilmiştir. Türkiye'de ağırlaşan ekonomik koşullar, toplumda hızlı bir siyasallaşmaya yol açmış ve 70'li yılların başından itibaren hızla politize olan gençlik hareketinin kısa sürede siyasal şiddeti de

ABC ARŞİVİ

Liselerde şiddet, 90'lı yıllarda "masum köşebaşı kavgaları" görünümünden sıyrılıp birçok genç insanın hayatını kaybettiği "toplumsal bir yara" halini aldı.

içeren radikal bir yapılanmaya dönüştüğü görülmüştür. Bununla beraber, Türkiye gençlik hareketinin 68 kuşağından etkilendiğini söylemek doğru değildir. Türkiye'de, 68'den çok önce, DP iktidarının devrilmesi ve 27 Mayıs Askeri Darbesi ile sonuçlanan önemli bir gençlik hareketi deneyiminin bulunduğu ve bu hareketin belki de yüzyılın en önemli gençlik hareketlerinden biri olduğunu söylemek yanlış olmaz. Ancak, tümüyle ulusal-reformist karakterli bir hareket olan 1960 hareketi, Cumhuriyet rejimine sahip çıkma misyonunu üstlenmiştir. Bir başka deyişle, Atatürk'ün gençliğe hitabesinde yer alan, ulusal bağımsızlığı koruma ve istibdata direnme görevine sahip çıkan 60 gençliği; tümüyle sisteme yönelen 68 gençliğinden farklı gibi görünse de, aslında temel çıkış noktalarında her iki hareketin büyük benzerlikler taşıdığı ortadadır. 60 Darbesinin gençliği ile 68'in Avrupa gençliği anti-emperyalist karakterlidir. Bağımsızlıkçı, eşitlikçi ve anti-otoriterdir. Farklı olan, bu değerlerin 60'ların Türk gençliği tarafından Cumhuriyet ideolojisi ile özdeşleştirilmesi, yani Kemalist rejimin devrimci ilkelerine sahip çıkılması, buna karşılık 68 Avrupa gençliğinin bu değerleri ideolojik antitezde, sosyalizmde bulmasıdır. 60'ların gençliği, 'rejimi dejenere etmeye yeltenen siyasal iktidara', 68'lerin gençliği ise 'dejenere olduğu kabul edilen rejime' karşı eyleme geçmiştir. Ve bu niteliklerden dolayıdır ki, 68 Avrupa gençliğinin, dünyada ilk kez iktidar deviren bir üniversiteli hareketi olan 1960 Türkiye deneyiminden etkilenmemiş olması düşünülemez. Askeri darbenin ardından, reformist çözümlerin yeterli olmadığı kanısının yaygınlaşması üzerine, toplumdaki siyasallaşmaya paralel biçimde gençlerin hızla politize oldukları ve daha radikal-devrimci bir tutuma yöneldikleri görülmektedir. Sağda ve solda odaklaşan radikal gençlik grupları kısa bir süre sonra siyasal şiddeti de içeren mücadele yöntemiyle rejime yönelik eylemlere girişmişlerdir. 60'ların 'özgürlük' ta-

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

Gülhane Parkı'ndaki konserler, özellikle 1980'lerin ortalarından itibaren varoşlarda yaşayan ikinci kuşak gecekondu insanlarının başlıca eğlencesi olageldi. Zaman zaman 100 binlik kalabalıkların biriktiği Müslüm Gürses, Ferdi Tayfur gibi arabesk müziğin starlarının konserlerinde ölçüsüz çılgınlıklar da yaşandı.

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

Yaşam tarzları arasındaki uçurumun gelir dağılımına paralel olarak genişlemesi kentli, iyi gelir gruplarından insanların buluştuğu mekanlara karşı kentli yoksullarda neredeyse bir öfke oluşmasını getirdi. Yükselen milliyetçi ve dinci akımla da çakışan bu öfke, bazı eğlence mekanlarına fiziki saldırıları da beraberinde getirdi.

lebi, 70'lere gelindiğinde ideolojik taleplere dönüşmüştür.

Türkiye'de gençliğin siyasallaşması süreci ve 1980 sonrası depolitizasyon olgusuna girmeden önce, gençliğin içinde bulunduğu temel sorunlar üzerinde durmak gerekir.

Eğitim ve istihdam, gençliğin temel sorunlarını oluşturuyor...

Genel eğitim çağı dikkate alındığında, 5-24 yaş arasındaki nüfus grubunun Türkiye nüfusuna oranı yüzde 46'dır. Her üç kişiden birinin eğitim çağında olduğu ülkemizde, bu geniş nüfus dilimi kaçınılmaz olarak eğitim sistemimiz üzerinde büyük bir talep baskısı oluşturmaktadır. Bununla beraber, 6 ve yukarı yaş nüfus içerisinde okuma yazma bilmeyenlerin oranı, 1990 itibarıyla yüzde 20 civarındadır ve eğitim sistemimiz israfçı bir görünümdedir. 1981-1982 öğrenim yılında ilkokuldan mezun olanların yüzde 52.4'ü ortaokula, ortaokuldan mezun olanların yüzde 97.5'i liseye, liseden mezun olanların yüzde 65.4'ü üniversiteye kaydolmuştur. Bir başka deyişle, ilkokula başlayan her 1000 çocuktan sadece 81'i yükseköğrenim kurumunu bitirmektedir. Türkiye'de her 100 kişiden yaklaşık 23'ü okur-yazar değil, 19'u ilkokulu bitirmeden hayata atılmış, 43'ü ilkokul mezunu, 7'si ortaokul mezunu, 5'i lise mezunu olarak örgün milli eğitim sistemi içinde, toplam 95'i herhangi bir meslek eğitimi görmeden hayata atılmıştır. Eğitimle ilgili ayrıntılı bilgiler, tabloda yer almaktadır.

Yükseköğrenimin toplumsal statü açısından büyük bir önem taşıdığı ve özellikle alt sınıflar için bir tür sınıf atlama umudu olduğu ülkemizde, büyük bir gençlik kitlesinin daha eğitime başlar başlamaz şansını yitirdiği ve bu kitlenin istihdam sorununu da yakıcı biçimde yaşadığı düşünülürse, gençlerin salt bu açıdan sisteme yönelik hoşnutsuzluk geliştirmeleri şaşırtıcı değildir. Kaldı ki, istihdam sorunu o derece hissedilmektedir ki, artık yükseköğrenim avantajını elde eden gençlerin de iş bulma olanakları iyice daralmış durumdadır. Türkiye'de 15-24 yaş arası genç işsizlerin oranı yüzde 54'ü bulmakta ve diplomalı işsizlerin sayısında önemli bir artış görülmektedir. 1991 yılında, yüksekokul mezunu işsizlerin önceki yıla oranla yüzde 6.3 oranında artış gösterdiği anlaşılmaktadır. Yine ülke genelindeki işsizlik oranı yüzde 8.5 olmasına karşın, gençler yüzde 14'lük işsizlik oranıyla işsiz kalma korkusunu en yoğun yaşayan kesimdir. Yeri geldiğinde çalışıyor olmak da gençlere yeni sorunlar getirmektedir. Örneğin SSK verilerine göre en çok iş kazası ve meslek hastalığına maruz kalanlar genç işçilerdir. 1990 yılında meydana gelen 157.059 iş kazası ve meslek hastalığının yüzde 54'ü 14-29 yaş grubundakilerdedir. Bir diğer ifade ile ülkemizde iş kazası ve meslek hastalığına yakalanan sigortalı her iki işçiden biri gençtir ve bu verilerin sadece SSK'ya intikal eden vak'alar olduğu, çok büyük orandaki bir kitlenin SSK kapsamı dışında çalışmak zorunda bırakıldığı da dikkate alındığında, rakamların daha da artacağı ortadadır.

Yetişkin toplumda iyi bir statünün son dayanağı olan yükseköğrenimin de çözüm olmaktan çıkmaya başladığının farkedilmesi, genç kitlelerin sistemden umudunu daha da kesme-

sine yol açmaktadır. Sağlanan eğitim ile sunulan iş olanakları arasındaki ters orantı, bir yandan gençleri eğitim sistemine karşı olumsuzlaştırırken, diğer yandan da özellikle yükseköğrenim gençliğinin radikalleşmesiyle sonuçlanan kritik bir faktöre dönüşmektedir. Genç nüfusun ve buna paralel olarak işgücü arzının hızla büyüdüğü (yıllık ortalama yüzde 3) Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde kısıtlı iş imkanları ve elit pozisyonlar için rekabet eden gençlerin radikal İslâmi hareketleri desteklemede kritik bir rol oynadıkları uzmanlarca tesbit edilmiştir.

Türkiye özellikle 80 sonrası büyük bir dışa açılma operasyonu yaşamış olmakla, bir dizi yeni sorunu daha bünyesine taşımıştır. Sınırsız çeşitlilikte ve albenili ürünlerle tüketim ruhunun okşandığı, buna karşılık alımgücünün son derece sınırlı geliştiği ülkemizde ortaya çıkan sosyal farklılaşma, kaçınılmaz olarak sınıflararası düşmanlık duygularını körüklemektedir. Bizzat devlet eliyle yaratılan ve mevcut koşullarda tatmin edilmesi mümkün görünmeyen tüketme arzusu, kitleler üzerinde ya isyan duygularının, ya da daha fazla açılımlara yönelen bir tevekkül duygusunun gelişmesine yol açmaktadır. Her iki durumda da, başta gençler olmak üzere geniş kitlelerin rejimle barışıklığının tehlikeye girdiği görülmektedir. Eğitim olanaklarının sınırlı olduğu, eğitimin bir noktadan sonra iş bulmak için yetersiz kaldığı; bir başka deyişle normatif yöntemlerle sınıf atlama yollarının tıkandığı bir toplumda, arayışların farklı çözümlere odaklanması da kaçınılmaz olacaktır.

Sistem içi çözüm arayışlarından sistem karşıtlığına geçiş...

1960-1970 arası dönemde Kemalizmin devrimci ruhundan esinlenen, ulusal bağımsızlıkçı gençlik hareketinin ağırlıklı olarak düşünsel planda bir eylemlilik gösterdiği, Fikir Kulüpleri aracılığıyla toplumsal sorunlara güçlü bir ilgi ve duyarlılığın yaşandığı görülmektedir. Gençlik bu dönemde rejimle barışık, rejimi temel ilkelerinden saptırmaya kalkışan siyasal iktidarlara karşı tetiktedir. Bu manzara içerisinde ordu, parlamento gibi rejimin temel unsurları saygınlığını korumakta ve Ordu-Gençlik ittifakına önem verilmektedir.

1970-80 arası dönemde ise, gençliğin fikir platformundan radikal eylemliliğe geçtiğini görmekteyiz. 27 Mayıs'ın heyecanı sönmüş, darbe sonrası devrilen kadroların devamı olan siyasilerin yeniden sahneye çıkması sonucu, reformların sorunları çözmeye yetmediği kanısı yaygınlaşmış, gençlik bir yandan çözüm arayışlarında radikalleşirken, diğer yandan farklı siyasal akımlar yönünde ayrışma göstermeye başlamıştır. Hele ki 12 Mart darbesinin uygulamalarının görülmesi, gençliğin Ordu ittifakına kesin biçimde son vererek, 'Ordu-Gençlik elele' sloganı yerine 'İşçi-Köylü-Gençlik elele' sloganının kabul görmesine yol açmıştır. 15-16 Haziran işçi eylemleri gençliğin kurtarıcı misyonu Ordudan işçi sınıfına ve diğer emekçi kitlelere kaydırmasında önemli rol oynamıştır. Gençliğin sol kesimi çözümü Sosyalist devrimde görürken, sistemde yaşanan tıkanıklığın sorumluluğunu Komünizmde gören gençler aşırı milliyetçi yapılarda toplanmaya başlamışlardır. Solda ve sağda katı kamplaşmanın yaşandığı 1970-80 dönemi, Türkiye'nin siyasal şiddetle yoğun biçimde tanıştığı bir dönem olmuştur. ODTÜ olayları, Kızıldere'de Mahir Çayan ve arkadaşlarının öldürülmesi, Deniz Gezmiş ve arkadaşlarının idam edilmesi, rejimin özellikle sol tandanslı gençlik hareketine karşı giderek sertleşen tutumunu gösterirken, aşırı milliyetçi unsurların devleti koruma adına başlattıkları silahlı mücadele, genel olarak gençliğin siyasal şiddete yönelimini hızlandırmıştır. 1975-80 arası dönem ise gençliğin kesin çizgilerle sağ-sol ve İslâmi ideolojiler

ABC ARŞİVİ

Sahil kahvehanelerinde, özellikle Ortaköy'de oturup vakit geçirmek, 80'lerde başlayıp 90'lı yılların ortalarına doğru birçok kesimden insanın da buluştuğu bir mekan olması itibariyle son derece gözde bir faaliyet oldu.

NÜFUSUN OKURYAZARLIK, BİTİRİLEN SON ÖĞRENİM KURUMU VE CİNSİYETE GÖRE DAĞILIMI (6 yaş ve yukarısı nüfus)

		TEK	N %	Okuma yazma bilmeyen	OKUMA YAZMA BİLEN: Okuma yazma bilen toplam	Bir öğrenim kurumundan mezun olmayan	OKUL BİTİREN: Toplam	İlkokul	Ortaokul	Ortaokul dengi meslek okulu	Lise	Lise dengi meslek okulu	Yüksek okul ve fakülte	Öğrenim kurumu bilinmeyen	Mezun olup olmadığı bilinmeyen	Okuma yazma bilip bilmediği bilinmeyen	TOPLAM
		T	N	12.197.323	25.311.253	6.204.728	19.102.042	14.215.730	2.098.573	36.492	1.104.575	797.048	343.769	3.836	4.454	15.069	37.523.623
			%	32,51	6,45	15,54	50,91	37,66	9,59	0,19	2,94	2,12	2,25	0,01	0,01	0,04	100,00
1	Türkiye	E	N	3.802.455	15.188.378	3.493.619	11.691.632	8.394.890	1.421.922	23.757	707.948	511.496	625.749	2.870	2.827	8.568	18.999.01
			%	20,01	71,94	18,39	81,54	44,19	7,48	0,13	3,73	2,89	3,29	0,02	0,01	0,05	100,00
9		K	N	8.394.868	10.123.133	2.711.109	7.410.410	5.820.840	676.651	14.735	396.627	265.552	215.039	966	1.614	6.521	18.524.522
			%	45,32	54,65	14,64	40,00	31,42	3,65	0,08	2,14	1,54	1,16	0,01	0,01	0,04	100,00
8		T	N	676.874	3.426.314	632.618	2.793.546	1.829.101	307.299	8.167	268.571	120.597	170.598	1.313	350	864	4.104.552
			%	10,49	8,49	15,42	58,08	44,56	9,00	0,15	8,54	2,94	4,16	0,03	0,01	0,02	100,00
0	İstanbul	E	N	195.332	1.960.01	323.970	1.635.904	1.051.613	234.774	2.923	153.687	65.932	126.230	745	227	570	2.156.003
			%	9,06	94,91	15,03	75,58	48,78	10,89	0,14	7,13	3,06	5,85	0,03	0,01	0,03	100,00
		K	N	481.542	1.455.113	308.848	1.157.742	777.486	162.525	3.244	64.884	54.665	44.368	568	123	294	1.948.549
			%	24,71	73,27	15,85	59,42	39,90	8,34	0,17	0,76	2,81	2,28	5,03	0,01	0,02	100,00
		T	N	9.703.562	33.321.182	7.929.774	25.385.952	18.775.000	2.788.230	13.128	1.926.645	908.001	952.634	2.338	26.006	86.913	43.112.337
			%	22,51	77,29	58,39	58,54	43,55	6,47	0,03	4,47	2,11	2,21	0,01	0,06	0,26	100,00
1	Türkiye	E	N	2.932.964	18.824.197	4.395.908	14.714.635	20.375.698	1.836.477	8.331	1.187.520	592.716	712.342	1.551	14.154	43.193	21.800.854
			%	13,45	86,35	18,79	67,50	47,59	8,42	0,04	5,45	2,72	3,27	0,01	0,06	0,20	100,00
9		K	N	6.770.598	14.497.665	3.833.966	10.951.347	8.399.305	951.753	4.797	739.128	315.285	240.292	787	11.852	43.720	21.311.483
			%	31,77	58,02	17,99	51,39	39,41	4,47	0,02	3,47	1,48	1,13	0,00	0,06	0,21	100,00
8		T	N	560.543	4.249.274	748.369	2.226.120	597.263	1.497	130.545	220.387	695	2.892	2.892	2.918	4.812.635	
			%	11,05	83,29	15,56	72,68	45,28	10,54	0,03	8,56	2,71	4,56	0,01	0,06	0,06	100,00
5	İstanbul	E	N	151.905	2.350.111	371.946	1.976.964	1.225.091	294.119	822	225.639	73.644	157.189	460	1.501	1.614	2.504.030
			%	8,07	93,87	14,85	78,95	45,92	11,75	0,03	9,01	2,94	6,28	0,02	0,06	0,06	100,00
		K	N	408.638	1.896.858	376.443	1.520.929	1.001.029	213.144	675	185.627	56.901	63.118	235	1.291	1.304	2.308.605
			%	17,70	82,24	16,31	85,88	43,38	9,23	0,03	8,05	2,46	2,73	0,91	0,06	0,06	100,00
		T	N	9.587.961	39.555.053	7.817.596	31.720.315	32.651.303	8.697.536	17.448	2.835.852	1.012.297	1.497.345	8.534	17.632	19.646	49.163.120
			%	19,50	90,46	15,00	84,52	48,13	7,32	0,04	5,71	2,08	3,05	0,02	0,04	0,04	100,00
1	Türkiye	E	N	2.779.172	22.066.850	4.047.076	18.009.467	12.194.610	2.380.006	11.417	1.691.823	578.150	1.048.036	5.425	10.317	10.496	24.858.528
			%	11,18	88,78	16,28	72,45	49,05	9,57	0,05	6,31	2,73	4,22	0,02	0,04	0,04	100,00
9		K	N	6.806.809	17.488.623	3.770.460	13.710.848	10.486.693	1.317.530	5.031	1.114.029	534.147	449.309	3.109	7.315	9.150	24.306.582
			%	28,01	71,95	15,51	58,41	43,14	5,42	0,02	4,58	1,37	1,85	0,01	0,03	0,04	100,00
9		T	N	635.685	5.889.308	893.911	4.985.866	3.152.937	710.825	2.474	613.364	858.363	346.345	2.027	4.242	1.460	6.527.043
			%	9,74	90,24	13,89	76,30	46,31	90,89	0,04	0,40	2,43	5,30	0,03	0,05	0,02	100,00
0	İstanbul	E	N	165.888	3.227.911	444.233	2.780.675	1.703.209	417.271	1.400	333.743	93.621	230.214	1.217	3.033	728	3.394.557
			%	4,89	95,29	13,09	81,92	50,17	12,29	0,04	9,83	2,76	5,78	0,04	0,09	0,02	100,00
		K	N	469.797	2.656.987	449.578	2.205.180	1.449.728	293.354	1.074	279.621	85.762	115.831	810	1.209	722	3.126.488
			%	15,03	84,95	14,38	70,53	46,37	9,38	0,03	8,94	2,10	3,70	0,03	0,04	0,02	100,00

Kaynak: DİE Genel nüfus sayımı, nüfusun sosyal ve ekonomik özellikleri, İstanbul / Istanbul, 1980, 1985, 1990 tablolarından seçilerek hazırlanmıştır.

doğrultusunda kamplaşma ve çatışma dönemi olmuştur. İster sosyalist, ister İslâmi ya da radikal milliyetçi olsun, tüm gruplarda rejimin temel sorunlarından hareket eden köktenci bir değişim isteğinin egemen olduğu görülmektedir. Bir başka deyişle, hangi siyasal etikette olursa olsun, tüm grupların temel çıkış noktası yine toplumdaki eşitsizlikler, hoşnutsuzluklar ve çözüm arayışıdır. Bu arada sözkonusu dönemde, milliyetçi ve sosyalist gruplar arası kamplaşma yanında, İslâmi grupların oldukça zayıf kaldıklarını da belirtmek gerekir. İslâmi grupların siyasal platformda güçlenmeleri 12 Eylül sonrası döneme denk düşmektedir.

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

Üniversiteye, özellikle de Boğaziçi, Bilkent, ODTÜ gibi kalburüstü üniversitelere girebilmek birçok genç için neredeyse ölüm-kalım meselesi haline geldi. Adıgeçen üniversiteleri bitirmenin iyi bir iş ve gelecek garantisi sağladığı yönündeki yaygın inanç da bu pisikolojiyi besliyordu kuşkusuz.

12 Eylül sonrası gençliğin yapısal değişimi

Oldukça sert ve tepkici bir darbe olan 12 Eylül Darbesi, tüm muhalif akımlar üzerinde etkili olmuştur. Kemalizmin temel değerlerinin, toplumsal konsensusun yeniden oluşturulması amacıyla gündeme getirildiği darbe ortamında, gençlik örgütlenmelerine sıcak bakılmadığı ve engellendiği görülmüştür. 80 öncesi parlamentoya, siyasilere yönelen yasaklama ve karşı kampanyalar, toplumun her kesiminde siyasete ve siyasetçiye karşı güvensizliğin boyvermesine neden olmuş, buna bağlı olarak her türlü sivil örgütlenme, katılımcılık eğiliminin körelmesine yol açmıştır. SSCB ve diğer Doğu Bloku ülkelerinde başlayan eleştiri ve değişim talepleri, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de derin bir siyasal boşluğun doğmasına yol açmıştır. 80'lere kadar her şeyin emek-sermaye ya da kapitalizm-sosyalizm mücadelesine endekslendiği siyasal ortamda, reel Sosyalizmin iflasının ilan edilmesiyle birlikte, siyasal dengeler altüst olmuştur. Bir yandan 12 Eylül depolitizasyonu, diğer yandan Sosyalizmin pratiğinin iflası, Türkiye'de gençlerin yönelimini ya keskin bir bireyselleşme ve toplumsal sorunlara karşı tepkisizleşmeye ya da kaçınılmaz olarak İslâm'a ve radikal Türk veya Kürt milliyetçiliğine kaydırmıştır. Ancak gençler özellikle İslâm'a, yapılarına uygun biçimde radikal tutumları benimseyerek yönelmişlerdir. Bir başka deyişle, 80 sonrası gençliğin yöneldiği İslâm, Cumhuriyet'in ehlileştirdiği, geleneksel, barışık İslâm değildir.

Hemen belirtmek gerekiyor ki, Türkiye'de en güçlü kentleşme süreci 1980 sonrası başlamıştır. Bu, aynı zamanda kırsal kesimden kentlere göç eden nüfusun kent yaşamıyla uyumlu bir ilişki kurma zorluklarının da gündeme gelmesi anlamını taşımaktadır ki, 80 sonrası gençliğin yapısal değişiminde büyük ölçüde ülke ve kent demografisinin değişiminin de etkin olduğu söylenebilir. Kırdan kente iş ve daha iyi yaşama arzusu ile göçeden kitlelerin, bu arzularını gerçekleştirememek, ancak kopuştukları kır yaşamına yeniden dönemeyip, kentlerde yaşamı katlanılır kılacak moral arayışlara yönelmeleri, özellikle radikal siyasi unsurlar İslâmi düşüncenin giderek daha geniş bir taban bulmasına yol açmıştır. Hızlı kapitalistleşmeye işgücü sağlaması açısından bütün dünyada yaşanan kentlere yönelim, Türkiye'de pek çok sorunla birlikte, siyasal tehdidi de beraberinde getirmektedir.

Şehirleşme ve gençlik

Türkiye'nin metropol yaşamı için en çarpıcı örneği teşkil eden İstanbul'a ilişkin bazı verilere bakmanın ilginç olacağını düşünüyoruz:

İstanbul'un toplam genel nüfusu, 1985-1990 arasında yıllık ortalama yüzde 44.8 artış göstermiştir. Ancak, il ve ilçe merkezlerinde aynı dönemdeki artış oranı yüzde 38.5'te kalırken, bucak ve köylerde artış, yüzde 143.6 gibi son derece yüksek bir oranda gerçekleşmiştir. Bir başka de-

yişle, İstanbul hızla büyüyen bir metropol olarak bilinmekle beraber, sözkonusu 'büyüme', modern anlamda bir metropolleşmeyi değil, tam tersine köyleşmeyi ifade etmektedir. Daha da açık bir anlatımla, İstanbul'da göç edenler tüm donanımıyla bir metropole değil, kendi taşıdıkları gelenek ve yaşam alışkanlıkları, altyapıları ile dev bir köye göç etmektedirler. Göçler, dar bir toprak şeridinin besleyemediği Karadeniz ve son on yıldır güvenlik güçleri ile ayrılıkçı teröristler arasındaki çatışmaların yaşandığı Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinden gelmektedir. Köyden kente göçlerde göze çarpan diğer bir husus ise kente gelen nüfusun büyük bir oranını erkeklerin teşkil etmesidir. 1980 yılında toplam şehir nüfusunun yüzde 45.3'ünü erkekler teşkil ederken, 1990 yılında bu oran yüzde 60.3'e fırlamıştır. 1980 yılında köy nüfusu içindeki erkeklerin oranı yüzde 54.7 iken 1990 yılında bu oran yüzde 39.7'ye düşmüştür. Bu rakamlar köy erkek nüfusunun yaklaşık yüzde 15'inin kentlere, yüzde 5'inin ise dış ülkelere göç ettiğini göstermektedir. Kadın nüfusun köyden kente göç hareketliliği erkeklerdeki kadar güçlü değildir. Göçlerdeki bu cinsiyet dengesizliği ailelerin parçalanmasına, geleneksel ailenin koruyucu yapısının erozyona uğramasına yol açıyor. Bu gelişme köyden şehire göçü yaşayan gençleri sosyo-psikolojik açıdan emniyetsiz kılıyor.

İstanbul'a taşra kasaba ve köylerinden göç eden ailelerin gençleri metropolde kültür şoku ve de kısıtlı iş imkanları için imtiyazlı yerleşik kentli aile gençleri ile kıyasıya bir rekabet yaşamaktadır. Bu rekabetin getirdiği gerilim gençleri, bir organizasyon, kimlik ve dayanışma bağı sunan İslâmi gruplara itmektedir. Nüfusun ve genç iş gücü arzının hızla arttığı İstanbul'da varoşlarda yaşayan kent yoksullarının gençleri, radikal bir söylem kullanan "siyasi İslâmi" harekete destek veren kritik bir gruba dönüşmüştür. Kamuoyu yoklamaları, seçmen yaşının 1995 Temmuz ayında Anayasa'nın 67. maddesindeki değişiklikle 18'e indirildiği Türkiye'de 18-21 yaş grubundaki gençlerin yüzde 24.4'ünün Refah Partisi'ne, yüzde 11.8'inin ise MHP'ye oy verebileceklerini belirttiklerini tesbit etmiştir. 1980 sonrası izlenen iktisat ve eğitim politikaları ile yakından ilgilenen bu gençlik kitlesi, hükümetlerin izlediği kamu politikalarını değerlendirmelerinde büyük bir siyasi hoşnutsuzluk sergilemektedir. Yükselen siyasi hoşnutsuzluk radikal eğiimleri besleyen ve onları aşırı siyasi akımları temsil eden partilere yönelten en önemli etkenlerden birisidir. Ekonomik dengelerin bozulduğu, kültürel çatışmaların ve bölgeler arası iktisadi ve kültür farkının siyasi gerilimlere dönüştüğü Türkiye'de, metropol varoşlarındaki gençlik radikal siyasi oluşumlara çekilmektedir. Sosyal çelişkilere çözüm aracı olarak şiddete prim vermektedir. 1995 yılı Mart ayında İstanbul'un Gaziosmanpaşa ilçesinde Alevilerin yoğun olarak yaşadığı bir mahallede kahveye ateş açılması ile başlayan şiddet olayları bir hafta süre ile toplumu belirgin etmiştir.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Varoşlardaki hayatın diğer bir yüzü sol, Kürt ve Alevi radikalleşmesi idi. Çeşitli toplumsal olaylarda öne çıkan bu gruplarda ana gövdeyi ise 13-18 yaş arasındaki "ilk-genç"ler oluşturmaktaydı.

Gençliğin şiddete yönelmesi 1990'larda çeşitli örnekler ile kendini gösterdi. Örneğin Ankara ve İstanbul'da liseli cinayetleri, gençlik çeteleri arasındaki çatışmalar kamuoyunu meşgul eden önemli bir konu oldu. Sosyo-politik emniyetsizlik, ekonomik dengesizlik ve kültürel çatışmalar 1990'ların gençliğini şiddete iten en önemli faktörlerdir.

Sonuç

Türkiye gençliği, eğitim ve istihdam başta olmak üzere yetişkin toplumdan yoğun talepleri bulunan bir nüfus dilimini oluşturmaktadır. Mevcut sorunların çözümü, kökleşmesi nedeniyle belki sistem karşıtı siyasal çözüm arayışlarını bütünüyle ortadan kaldırmayacaktır ancak tüm demokratik rejimlerde olduğu gibi Türkiye'nin de gençlik üzerinde büyük bir çekim gücü oluşturan radikal muhalefet akımlarının etkisini kırmak ve sistem içi çözüm arayışlarını yeniden muteber kılmak üzere gençliğin temel sorunlarını hafifletme yoluna gitmesi gerekmektedir.

Göçmen İşçiler

F. Almanya'da Türk göçmenleri
PROF. DR. FARUK ŞEN

Ç E R Ç E V E Y A Z I

Avrupa'daki yurttaşlarımız
GÜRAY ÖZ

☞ Çalışma Hayatı, Dış İktisadi İlişkiler, Dış Politika

Federal Almanya'da Türk göçmenleri

FARUK ŞEN

Türkiye 35 yılı aşkın bir zamandır Avrupa'nın çeşitli ülkelerine göç veriyor. 1960'lı yıllardan başlayan göç hareketi, Federal Almanya ile Ekim 1961 tarihinde imzalanan göç anlaşması ile resmiyet ve hız kazandı. 1994 rakamlarına göre Federal Almanya'da 1 milyon 965 bin Türk vatandaşı yaşıyor. 35 yıllık göç tarihi aynı zamanda Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk vatandaşları için bir değişim süreci oldu. Bugün artık Avrupalı Türkler bulundukları ülkelerde büyük ölçüde kalıcılaştılar.

İlk Türk göçmenler Avrupa ülkelerine gelmeden önce kendi ülkelerinde bir iç göç yaşadılar. 60'lı yıllarda ilk önce İstanbul, Ankara ya da İzmir gibi büyük kentlerde iki-üç yıl gibi sürelerle kaldılar. Türk İşçi Bulma Kurumu ya da Alman temsilcilikleri tarafından kendilerine iş gösterilmesini beklediler. Bunların çoğu ülkenin uzak köşelerinden geliyorlardı ve daha önce sezonluk işler, saatleri belirlenmemiş iş günleri ve düşük verimlilik gibi özelliklere sahip tarım sektöründe çalışmışlardı. Almanya'ya göç eden Türklerin bir kısmı ise esnaflık yapıyor ya da sezonluk işlerde çalışıyorlardı. Bu özellikle Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz bölgelerinden gelenler için geçerliydi.

1961 yılında yürürlüğe giren yeni Anayasa'nın 18. maddesi Türk vatandaşlarına yurt dışına çıkma özgürlüğü sağladı. Aynı yıl Türkiye ile Almanya arasında göç anlaşması imzalanıp yürürlüğe girince birçok işçi bu olanaktan yararlanmaya başladılar. Türklerin özellikle Federal Almanya'ya göç hareketi daha sonraki yıllarda geniş boyutlara ulaştı. Göç hareketinin hızla büyümesinin nedenleri kısaca şöyle özetlenebilir:

• Türkiye'deki çalışma koşullarından memnun olmayan veya 1950'den sonra tarımda teknoloji kullanımının yaygınlaşması ile işsiz kalan pek çok vatandaş, basın ve fısıltı gaze-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Berlin'de, Türkler'in yoğun olarak yaşadığı Kreuzberg semtinde klasikleşmiş bir "Türkler dışarı" yazısı. PKK'nın 90'lı yıllarda güçlenmesi ve Almanya'da Türkler ve Kürtler arasında gerilimler yaşanmaya başlamasıyla bazı duvarlarda Türkler tarafından yazılan "Kürdenraus" yazılarına da rastlandı.

İLETİŞİM ARŞİVİ

1993'teki Solingen faciası, Almanya'da ileri boyutlara varan Alman ırkçılığının en acı sonuçlarından biriydi. Faciada 5 kişi yaşamını kaybetti.

tesi yoluyla Almanya'da çalışmanın ekonomik avantajları konusunda bilgi edindi.

• Federal Almanya'ya işgücü ihracatının devletçe onaylanması ve desteklenmesi özendirici bir rol oynadı.

• Yurt dışında yaşayan Türklerin tatil için Türkiye'ye geldiklerinde getirdikleri eşyalar konu-komşuyu etkiledi ve dolayısıyla birçok kişide yurt dışındaki bu iş sayesinde tüketim eğilimi ve yaşam standardını yükseltme eğilimi güç kazandı.

Gerçekte Almanya'ya giden Türkler belirli bir süre Almanya'da kaldıktan sonra, para ve olanakları oranında edinecekleri kalifikasyonla Türkiye'ye dönmek ve anavatanlarında bir iş kurmak istiyorlardı. Burada bireysel yatırımlar ön plandaydı. Altmışlı yıllarda kesin dönüş yapan Türkler ağırlıklı olarak zanaat, esnaflık, taksicilik, kahvehane işletmeciliği vb. türden işler kurdular. Bunun dışında gerçekleştirilen yatırımlar ise daha çok büyük kentlerde arsa, apartman, daire; kırsal kesimde ise tarımsal araç ve gereçlerin satın alınması şeklinde gerçekleşti.

Federal Almanya'daki Türk işçilerinin sayısal artışına paralel olarak Türkiye için "Dışardaki Türklerin" ekonomik önemi arttı. Göç eden işgücü sayesinde Türkiye altmışlı yıllarda işsizliği hafifletmekle kalmayıp, yurt dışında çalışan Türklerin havale ettikleri dövizlerle yüksek derecedeki dış ticaret açığını büyük ölçüde kapatma fırsatı elde etti.

Kasım 1973 tarihinde (o tarihte Almanya'da 910 bin 500 Türk yaşıyordu) Federal Hükümet Avrupa Topluluğu'na üye olmayan ülkelerden gelen işçilerin ülkeye alınmasını durdurdu. Bu karar petrol fiyatlarındaki patlama ile birlikte kendini gösteren ekonomik krizin bir sonucuydu. Bu tarihten sonra, Federal Almanya'da toplam yabancı sayısında bir azalma olmakla birlikte Türk nüfusun oranı artmaya devam etti. İşgücü akımının durdurulmasından sonra örneğin Federal Almanya'daki Yunanlıların sayısında 1973-1981 yılları arasında 193 bin 500, İspanyolların sayısında 77 bin 800 kişilik bir düşüşe karşın, Türklerin sayısı aynı dönemde 436 bin 500 arttı.

Bunun nedeni, altmışlı yılların ortalarından itibaren göçün niteliğinde belirgin bir değişme olmasıydı. O tarihe kadar Almanya'daki Türk topluluğu çoğunlukla erkeklerden oluşuyordu. O tarihten sonra ise aile birleşimi çerçevesinde daha yoğun olarak kadın ve çocuklar Almanya'ya göç etmeye başladılar. Şimdi Almanya'da yaşayan Türk nüfusun % 45'i kadınlardan oluşuyor.

Entegrasyon ve iki yönlü uyum-uyumsuzluk sorunları

Federal Almanya'da yaşayan göçmen Türklerin durumu değerlendirilirken, bir yandan bulundukları topluma entegre olmaları uyum göstermeleri sorunu diğer yandan Türki-

TABLO 1

ALMANYA'DA YAŞAYAN TÜRKLERİN EYALETLERE GÖRE DAĞILIMI

Eyalet	1990	1991	1992	1993	1994
Kuzey Ren Vestfalya	578.773	612.464	639.125	660.014	676.894
Baden-Württemberg	290.391	309.873	324.463	336.541	343.026
Bavyera	225.116	238.254	244.379	250.650	255.388
Hessen	162.653	174.358	184.418	192.559	198.066
Berlin	120.842	127.938	129.846	133.027	134.956
Aşağı Saksonya	107.879	114.990	121.446	127.228	132.223
Hamburg	58.433	59.119	60.306	60.780	61.481
Rheinland-Pfalz	59.356	63.881	67.966	70.687	72.941
Schleswig-Holstein	34.837	36.980	38.562	39.775	40.797
Bremen	27.228	28.485	29.723	30.308	31.084
Saarland	10.403	11.348	12.577	13.482	—
Brandenburg	—	343	628	762	—
Mecklenburg-Vorpommern	—	109	191	232	—
Saksonya	—	156	539	1.119	—
Saksonya-Anhalt	—	208	438	796	—
Thüringen	—	80	337	435	—
Toplam	1.675.911	1.779.586	1.854.945	1.918.395	1.965.577

Kaynak: Federal Alman İstatistik Dairesi, Wiesbaden

İLETİŞİM ARŞİVİ

Almanya'daki gurbetçilerin zor koşullarda ve kötü işlerde çalıştığı yolundaki -haklılık payı da içeren- yaygın kanı son yıllarda aslında Türkler'in önemli bir kısmının iş sahibi olup daha iyi şartlarda yaşamaya başladığı yönüne doğru evrildi.

ye'ye kesin dönüş yapmaları halinde karşılaştıkları-karşılaşacakları sorunlar dikkate alınmalıdır. Genellikle Alman kamuoyunda Türklerin farklı bir kültürden geldikleri bu nedenle de Hıristiyan bir ortama uyum sağlayamayacakları, Türkiye'ye geri dönmeleri halinde kendi toplumlarına daha kolay uyum sağlayabilecekleri varsayımından hareket edilir. Oysa göç hareketinin başından bu yana uygulanan ve önemli bir bölümü Federal hükümetin desteğiyle gerçekleştirilen reentegrasyon modelleri başarısızlığa uğradı. Geri dönen Türkler Türkiye'deki yüksek işsizlik, yaşam koşullarının olumsuzluğu ve özellikle Türkiye'nin sosyal alanda Almanya'da alışılan ölçülerin gerisinde olması nedeniyle yeniden uyumda ve meslek hayatına Türkiye'de devam etmekte güçlüklerle karşılaştılar.

Türkiye'deki sürekli artan yüksek orandaki enflasyon ve piyasa koşullarının dönüş yapanlar tarafından yeterince bilinememesi birçok durumda yapılan bireysel yatırımların başarısızlığa uğramasına yol açtı. Aynı süreç içinde Türkiye'deki büyük holdinglerin güçlü bir yatırım faaliyeti içinde olmaları ve kendi branşlarındaki güçlü sermaye yapıları nedeniyle, öz sermayesi düşük girişimler daha baştan çökmeye mahkûmdular.

Bireysel reentegrasyon denemelerinin yanı sıra Türkler, kendi başlarına 1966 yılından itibaren kollektif dönüş stratejileri de geliştirmeye başladılar. Aynı yöreden olan, ya da Almanya'da aynı firmada çalışan işçiler, ortak işçi şirketleri kurmaya giriştiler. Bu anonim şirketlerin kuruluş amacı, Türkiye'de özellikle Anadolu'da, özellikle de işçilerin geldikleri yörelerde sanayi şirketlerinin kurulmasını gerçekleştirmekti. Bu amaçla Köln'de 2200 ortaklı ilk Türk işçi şirketi TÜRKSAN kuruldu. Bu şirketin kuruluşunu çok sayıda başka işçi şirketinin kuruluşu izledi. Sayıları 1972'de 28'e kadar yükselen işçi şirketlerinde ortak sayısı da 28 bin 220'ye ulaştı. 1975'e gelindiğinde 56'ya çıkan şirket sayısı 1983 yılında 345 bin ortağı olan ve ortaklarının 154 bin 500'ü halen Almanya'da çalışan toplam 322'ye yükseldi. Yatırım hacimleri 2 milyarı aşkın bir rakama ulaşmıştı. Ancak bu da bireysel reentegrasyon çabaları gibi beklenen başarıyı sağlayamadı. Birçok şirket ya yanlış projeler, ya da yanlış kuruluş yeri seçmişti. Bunlara nitelikli yöneticiseçiminde karşılaşılan güçlükler, planlama ile gerçekleşme arasında büyük zaman aralıkları ve kredi sağlama konusundaki darboğazlar eklendi. 1993 yılında bu şirketlerden ancak % 20'si çoğunlukla işçi şirketi özelliklerini de yitirerek ayakta kalabildiler.

1974 Aile Birleşimi Yasası

Altmışlı ve yetmişli yıllarda süren göç ve yabancı nüfustaki büyük artış, Federal Almanya'nın sosyal alt yapısında artan sorunlara yol açtı ve politikacılarla kamuoyunun bakışını göç hareketinin yan koşulları ve sonuçlarına yöneltti.

Ekonomik kriz sırasında istihdam

TABLO 2

TÜRKLERİN ALMANYA'YA GELİŞ VE DÖNÜŞLERİNİN YILLARA GÖRE DAĞILIMI

Yıl	Gelişler	Dönüşler	+/–
1968	79.711	27.740	+51.971
1969	151.142	31.622	+119.520
1970	176.972	42.355	+134.617
1971	186.955	60.883	+126.072
1972	184.549	75.008	+109.541
1973	249.670	87.094	+162.576
1974	160.750	110.825	+49.925
1975	98.562	148.476	-49.914
1976	105.758	130.354	-24.596
1977	114.515	113.531	+984
1978	131.019	88.080	+42.939
1979	171.880	66.256	+105.624
1980	212.254	70.583	+141.671
1981	84.052	70.905	+13.147
1982	42.713	86.852	-44.139
1983	27.830	100.388	-72.558
1984	34.114	213.469	-179.355
1985	47.458	60.641	-13.183
1986	62.161	51.934	+10.227
1987	66.247	45.726	+20.521
1988	78.402	39.876	+38.526
1989	85.679	37.666	+48.013
1990	84.346	35.535	+48.711
1991	81.414	36.085	+45.329
1992	80.568	40.316	+40.252

Kaynaklar:
– Federal Alman İstatistik Dairesi, Wiesbaden
– Federal Alman İstatistik Yıllığı, 1993
– Federal Alman Çalışma ve Sosyal Düzen Bakanlığı, -Berlin 3.2.1994

İLETİŞİM ARŞİVİ

Türkiyelilerin en yoğun yaşadıkları sorunlardan biri de yaşadıkları ülkelerin dilini öğrenmek oldu. Fakat kendi içine kapalı mahallelerin kurulmasıyla yıllarca orada yaşamalarına rağmen yaşadıkları ülkenin dilini öğrenme ihtiyacı hissetmeyenler de oldu.

durumunun kötüye gitmesi, yabancı işçi alımının durdurulmasına bir gerekçe oluşturdu. 1973 Kasım'ından sonra yürürlüğe giren uygulama ile, yabancı işçilerin sayısında büyük bir gerileme oldu. 1974 baharında ise Federal Hükümet, yabancı işçilerin eş ve 18 yaşını geçmemiş çocuklarına aile birleşimi yoluyla Almanya'ya gelme olanağı tanıdı. Bu olanaktan ise özellikle Türk nüfus yararlandı ve sonuçta Almanya'da Türk nüfus geri dönüşü teşvik tedbirlerine rağmen artmaya devam etti.

Önemli bir gerileme ancak 1981 yılından itibaren gözlendi, bu da aile birleşiminde yaş sınırının 16'ya indirilmesi ile bağlıdır. 1983 Kasım'ında Federal Hükümet Kesin Dönüşü Özendirme Yasası'nı çıkardı. 31 Ekim 1983 ile 30 Eylül 1985 tarihleri arasında yürürlükte kalan bu yasa ile ülkelerine dönen Yugoslav, Türk, İspanyol, Faslı, Tunuslu ve Korelilere belirli koşulların yerine getirilmesi halinde 10.500 DM, ayrıca çocuk başına 1500 DM geri dönüş yardımı ödenmesi öngörülüyordu. Buna ek olarak, emekli sandığına ödenen primler, işverenin ödemiş olduğu kısım düşülerek, bekleme süresine dikkat edilmeksizin ödendi. 1983 ve 1984 yıllarında yaklaşık 250 bin yabancı –özellikle Türk– ülkelerine döndüler. Federal Almanya'ya 1983 yılında 27 bin 800, 1984 yılında 14 bin 400 Türk geldi.

Türkiye'de çeşitli hükümetler Türk işgücünün yurt dışına göçünün başladığı 1961 yılından bu yana geri dönüşte uyum konusunda herhangi bir önlem ve politika saptamamışlardır. Bu da 1983 ve 1984 yıllarındaki geri dönüşlerde hem geri dönenlerin, hem Türkiye'nin beklenmedik güçlüklerle karşılaşmalarına yol açtı.

• Birinci kuşaktan geri dönenlerin çoğunluğu çalışma olanağı bulamadı.

• Yapılan bireysel yatırımlar kanalıyla geri dönenlerin kendileri ve aileleri için bir işyerini garanti altına alması, o yıllardaki ekonomi politikaları nedeniyle önemli ölçüde zorlaşmıştı.

• Özellikle 80'li yılların başından itibaren kollektif yatırım olanakları olarak görülen ve yurt dışından dönenlere istihdam olanağı sağlayacağı varsayılan işçi şirketleri hemen hemen yok denecek sayıya inmişti.

• Ekonomik alanda teşvik programları, ancak çok az sayıda geri döneni kapsadı.

Bu nedenlerle geri dönenler için yalnızca biriktirmiş oldukları parayı Bankaya yatırmak ve bu paranın getirdiği faizle geçinmek gibi bir olasılık kalıyordu. Ama Türkiye'de faizler her ne kadar yüksek olsa da, enflasyonun daha yüksek oranlarda seyretmesi nedeniyle kapitaller orta vadede hızla değer kaybetti.

Öte yandan;

• Türkiye'ye geri dönenler için danışma merkezlerinin bulunmaması ve ülkedeki kurumlar arasında koordi-

TABLO 3

ALMANYA'DA YAŞAYAN TÜRKLERİN CİNSİYET VE YAŞ GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI

Yaş grubu	Toplam Aralık 1993	Yaş grubu	Toplam Aralık 1992	Erkek Aralık 1992	Kadın Aralık 1992
0-6	291.460	0-6	221.159	116.523	104.636
6-10	122.214	6-10	113.189	60.429	52.760
10-16	162.064	10-16	203.387	112.334	91.033
16-18	117.282	16-18	85.988	47.277	38.711
0-16	575.738	0-16	537.735	289.286	248.429
0-18	693.020	0-18	623.703	336.563	287.140
18-21	143.799	18-21	142.128	74.560	67.568
21-35	573.501	21-30	407.763	229.165	178.598
35-45	196.580	30-40	226.670	125.889	100.781
45-55	244.683	40-50	228.968	110.455	118.513
55-65	110.201	50-55	118.753	77.726	41.027
—	—	55-60	66.916	45.406	21.508
—	—	60-65	27.318	17.241	10.077
16–>	1.285.375	16–>	1.317.20	734.547	582.683
18-65	1.168.093	18-65	1.218.511	680.444	538.067
65–>	16.611	65–>	12.731	6.826	5.905
Toplam	1.918.395		1.854.945	1.023.833	831.112

Kaynak: Federal Alman İstatistik Dairesi, Wiesbaden

nasyonun iyi işlememesi geri dönenlerin uyumunu zorlaştırıcı bir faktör olmaktadır.

• 1983 ve 1984 yıllarında geri dönenlerin sayısındaki beklenmedik artış karşısında Türk hükümetlerinin hazırlıksız olmaları nedeniyle alman kısa vadeli ve yetersiz teşvik tedbirleri geri dönenler açısından işlevli olamadı.

• Geri dönen kadınlar ve genç kızlar için hiçbir uyum önlemi uygulanmadı.

• 2. kuşak ise daha büyük sorunlarla karşılaştı; 1984 ve 1985 yıllarında geri dönenler için Milli Eğitim Bakanlığı'nca yapılan birer aylık uyum kursları dışında hiçbir uyum önlemi alınmadı.

• Almanca eğitim yapılan okulların sayısının azlığı da önemli bir problem oluşturdu. Geri dönenlerin çocuklarının Türk eğitim sistemine uyumları da büyük ölçüde sorun yarattı.

• Geri dönenler özellikle kırsal bölgelerde uyum sorunlarıyla daha fazla karşılaştılar. E Almanya'da yaşamış olmaları, kırsal bölgede yaşayanlara oranla refah düzeylerinin daha yüksek olması ve edindikleri alışkanlıklar geri dönenlerin "Almancı" olarak aşağılanmalarına yol açtı.

Gerek Alman hükümetinin geri dönüşü özendirme önlemlerinin işe yaramaması, gerekse Türkiye'deki sosyal, ekonomik ve politik durumun istikrar vadetmemesi ve yukarıda saydığımız uyum sorunları nedeniyle Türklerde geri dönüş eğilimi 1980'li yılların ortalarından itibaren düşmeye başladı ve göçün 35. yılında durma noktasına geldi.

TABLO 4

ALMANYA'DA YAŞAYAN TÜRK VATANDAŞLARININ EKONOMİK GÜÇLERİNE YÖNELİK SEÇİLMİŞ İSTATİSTİKLER VE TAHMİNLER

Almanya'daki Türk nüfusu: (1993 sonu)	1 Milyon 918 bin
Ortalama Hanehalkı (kişi)	4,1 (1993 sonu)
Toplam Hanehalkı Sayısı	467.000 (1993 sonu)
Ortalama Net Hanehalkı Geliri (aylık)	3.6500 DM (1993 ortası)
Ortalama Net Hanehalkı Geliri (yıllık)	20.455 milyar Mark (")
Tasarrufların gelir içindeki payı (%)	14,6
Alman bankalarında mevduat hesabı olan Türklerin toplama oranı (%)	68,33
Tasarrufun tasarruf çeşitlerine göre dağılımı (%) (birden fazla çeşit mümkün)	
— Yapı tasarruf hesabı (Bausparvertrag)	% 34,6
— Prämiensparen	% 59,59
— Bonussparen	% 29,63
— Sabit faizli tahviller	% 8,63
Ortalama Tasarruf Miktarı (yıllık)	2,986 milyar DM
Almanya'daki Türklere ait İşyerleri (sayı)	37.000
— Yıllık ciroları	31 Milyar DM.
— Ortalama kâr marjı	% 8
— Ortalama tasarruf oranı	% 20
— Yarattıkları istihdam	135.000 kişi

Kaynak: Türkiye Araştırmalar Merkezi

Almanya'daki Türklerin değişen profili

Federal Almanya'da çalışan Türk nüfusun 1976 yılı kıstas alındığında özellikle sanayi işçilerinden oluştuğu gözlenirken, 1986 yılında çalışan Türk nüfusun az da olsa hizmetler grubuna doğru kaydığı ortaya çıkıyor. 1976 yılında çalışan nüfusun % 7,4'ü hizmet sektöründe çalışırken, 1986 yılında bu oranın % 13'e çıktığı gözleniyor. 1992 yılı verilerine göre ise bu oran % 17'ye ulaşmış durumdadır. Buna karşılık sanayi sektöründe çalışanların oranında bir azalma görülmektedir. 1976 yılında çalışan nüfusun % 71'i bu sektörde çalışırken, 1986 yılında çalışanların oranı % 64,4'e, 1992 yılında ise % 61,4'e gerilemiştir. İkinci ve üçüncü kuşak Türklerin öğrenim alanındaki tercihleri de dikkate alındığında Türklerin 90'lı yılların sonuna doğru daha büyük oranlarda sanayi sektöründen hizmetler sektörüne doğru kayacakları öngörülebilir.

Bu önemli iki sektör dışında diğer sektörlerde de küçümsenmeyecek gelişmeler gözlenmektedir. Bu bağlamda ticaret sektörüne bakıldığında çalışan Türkler arasında bu sektöre yönelik olarak sürekliliğini koruyan bir artış gözlenmektedir. 1980 yılında bu sektörde çalışanların oranı % 3,5 iken bu oran 1992 yılında % 7,4'e ulaşmıştır.

Bu gelişmeler değerlendirilirken, sektörler arasındaki kaymaların sayısı sabit kalan bir nüfusa oranla değil, çalışma hayatına sürekli yeni katılanlar ve emeklilik yaşları geldiği için çalışma hayatından sürekli ayrılanlar dikkate alınamamaktadır. Yeni iş hayatına atılan gençler gördükleri meslek eğitiminden dolayı daha kalifiye işlere yöneliyorlar. Dikkat çekici bir

İLETİŞİM ARŞİVİ

70'li yıllardan başlayarak Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde kamplarda yaşama koşulları gerçekten neredeyse toplama kamplarını aratmayacak düzeyde seyretti.

başka nokta hizmetler sektöründe çalışan kadınların oranının yüksek olmasıdır. 1992 rakamlarına göre bu sektörde çalışan kadınların oranı % 61,4'dir.

Bugün artık Federal Almanya'da yaşayan Türkler geri dönmeyi düşünmüyorlar. En azından geri dönme isteği arka planda kalan bir istek haline geldi. Bu olguyla birlikte Türklerin Almanya'daki sosyal ve politik tutumlarında da belirgin değişiklikler ortaya çıktı. Öncelikle tasarruflarını Almanya'da değerlendirme eğilimi güçlendi. Daha önceki yıllarda Türkiye'de bir konut edinmek önemli bir hedef iken şimdi Almanya'da bir konut edinmek, bir konut satın almak öncelikli hedefler arasına girmeye başladı. Türklerin yıllık toplam tasarrufları 2 milyar 986 milyon markı buluyor. Bu tasarruf içinde yapı tasarrufuna yapılan pay % 34,6 oranındadır.

TABLO 5

F. ALMANYA'DAKİ TÜRK İŞYERLERİNİN SEKTÖRLERE GÖRE DAĞILIMI (1992)

Sektör	Sayı	%
Sanayi	555	1,5
Zanaat	666	1,8
İnşaat	1.702	4,6
Toptan Ticaret	4.699	12,7
Perakende Ticaret	15.170	41,0
Hotel ve Restorancılık	9.805	26,5
Hizmet Sektörleri ve Diğer	4.403	11,9
Toplam	37.000	100

Kaynak: Türkiye Araştırmalar Merkezi

İşçilikten işadamlığına

Türkler yatırımlarını da daha çok Almanya'da yapmaya başladılar. Türkiye Araştırmalar Merkezi'nin verilerine göre 1993 yılında Federal Almanya'da 37 bin Türk kendi işletmesini kurmuş durumda. Üstelik Türkler ilk yıllarda olduğu gibi yalnızca Türk kitleye hitabeden gıda maddeleri ve gastronomi ile yetinmiyorlar, göçün ilk yıllarında yalnızca Almanya'da bulunan Türk kitlesini hedef alan yatırımcılar son yıllarda Almanları da bir müşteri kitlesi olarak içeren dallara yatırım yapıyorlar. Kurulan Türk işletmeleri elektronikten tekstile, turizmden inşaat sektörüne kadar hemen her dalda faaliyet gösteriyor. Türk işletmelerin yarattıkları istihdam da azımsanmayacak ölçülere varmıştır. 1993 yılı rakamlarına göre Türkler 135 bin kişiye istihdam olanağı sağlıyorlar. Yine Türkiye Araştırmalar Merkezi'nin yaptığı bir projeksiyon çalışmasına göre Türk işletmelerin sayısı 2030 yılında 92 bin 500'e, yaratacakları istihdam ise 315 bine ulaşacaktır.

Eğitim

Federal Almanya'daki Türk toplumunun profilindeki değişmenin diğer göstergeleri, ikinci ve üçüncü kuşakla ilgili verilerde kendini gösteriyor. İkinci ve üçüncü kuşak Almanya'daki Türk toplumunu tümüyle kalıcı bir kitle haline getiriyor. Bu kuşakların Türkiye'ye olan kültürel ve politik ilgisi azalmamakla birlikte maddi bağlarında önemli bir kopuş sözkonusudur. 1993 yılı rakamlarına göre Alman üniversitelerinde 14 bin 700

TABLO 6

ALMANYA'DAKİ İŞSİZ TÜRKLERİN YILLARA GÖRE DAĞILIMI (31.12)

Yıl	Toplam	Artış oranı (%)
1988	92.253	-8,0
1989	77.046	-17,0
1990	66.799	-13,3
1991	81.402	22,0
1992	110.698	35,9
1993	147.007	14,4

Kaynaklar:
- *Federal Alman Çalışma Dairesi resmi istatistikleri; Çalışma istatistikleri 1991, Nürnberg, Temmuz 1992*
- *Federal Alman Çalışma Dairesi resmi istatistikleri; Yıllık veriler 1987, Nürnberg, Ekim 1988*
- *Federal Alman Çalışma ve Sosyal Düzen Bakanlığı, Berlin 3.2.1994*
- *Özel hesaplamalar*

Avrupa'daki yurttaşlarımız

GÜRAY ÖZ

Avrupa'daki yurttaşlarımızın göç hikayesi 35 yılını doldurdu. Sayıları tüm Avrupa'da 4 milyona yaklaşıyor. Yalnızca Almanya'da 1994 yılı rakamlarına göre 1 milyon 965 bin 577. 35 yıl aynı zamanda birbirini izleyen 3 kuşak demek. Sorunları, ilişkileri farklılaşan 3 ayrı kuşak. Birinci kuşak artık emeklilik yaşında. Bir çoğu emekli oldu bile. Göçün sıkıntılarını en yoğun yaşayan ve belki de bu nedenle sağlığını yitiren kuşaktır birinci kuşak. Yine de kendisinden sonra gelen kuşakların Avrupa'ya, en yoğun bulunulan ülke olan Almanya'da görece rahat koşullarda yaşamasını sağlayan bu kuşaktır. Göçün ilk yıllarında iş bulmak, para kazanmak, bir türlü geri dönülemeyen Anavatanda mal mülk edinmek, olanaklar elveriyorsa kendine bir iş kurmak amacıyla çaba harcadılar. Sonra eşleri, çocukları Almanya'ya geldi. Almanya göçü durdursa bile Türklerin göçü durmadı. Anavatandaki hükümetlerden sorunlarının çözümü konusunda destek görmediler. Hatta denilebilir ki, hükümetlerin, "yardımları" çoğu zaman sorunları karmaşık hale getirdi. En temel yurttaşlık haklarını, örneğin Anavatandaki seçimlere katılma haklarını, seçilebilme haklarını bir türlü kullanamadılar. Almanya'da Avrupa'nın diğer ülkelerinde hayatlarını altüst eden askerlik sorununu ancak para karşılığı çözebildiler. Avrupa'daki Türk vatandaşları zaten hükümetler için daha çok bir döviz kaynağı oldu. Avrupa'da çalışan işçiler gerçekten de gönderdikleri dövizlerle ekonominin zor zamanlarında kurtarıcı oldular. Ama onların eğitim sorunları, Anavatanda çözümlenebilecek daha pek çok sorunları, bakanlıklarda, bakanlıklar arası iletişimsizlikte takıldı kaldı.

Almanya'da Alman hükümetleri ile olan sorunlarını da hep kendi güçleriyle çözmeye çalıştılar. En önde gelen sorunlardan birisi olan vatandaşlık konusunda hükümetler ancak 35 yıl sonra sorunun çözümünü bir parça kolaylaştıracak önlemleri alabildiler. Hâlâ da sorun tam olarak çözülmüş değildir. Şimdi kalıcılıkları artık bir olgu olarak kabul edildikçe, hem kendileri hem de konunun tarafları olan hükümetler daha ciddi eğiliyorlar konuya. Çözümü ise zaman alacak. Yine de genel eğilim Alman vatandaşı olmak. Alman siyasal partileri şimdi bu konuda daha esnekler ve Türk hükümetleri de bu eğilimi destekliyorlar.

2. ve 3. kuşaklar dil sorunlarını büyük ölçüde çözdüler. Özellikle 3. kuşak henüz ivmesi düşük de olsa, çok uzak olmayan bir gelecekte, kendi eğitimli kadrolarını yetiştirebilecek ve Almanya'da bürokraside, ekonomide, politikada ağırlığını hissettirecek gibi görünüyor. Alman siyasal partilerinde Türk vatandaşlarına ilgi gittikçe artıyor. Bunun başlıca nedenlerinden birisi, seçimlerde küçük oy farklarının bile önemli olması. Daha şimdiden Federal Parlamento'da iki Türk kökenli milletvekili var. Son yapılan Berlin Eyaleti seçimlerinde de Yeşiller Partisi'nden ve Demokratik Sosyalizm Partisi PDS'ten toplam üç Türk kökenli Eyalet Parlamentosu'na seçildiler. Belediye meclislerinde de Türkleri görmek mümkün.

Geçmiş yıllardaki Türkiye'nin izdüşümü olan örgütlenmeler yerlerini 80'li yıllardan sonra yabancıların kendi özgül sorunları çevresinde örgütlenme modellerine terketti. Farklı, daha çok sorunların dayattığı örgütlenme tipleri gündemde. Federal Almanya'da yaşayan tüm Türk vatandaşlarını kapsamayı amaçlayan örgütlenme tipleri, bir tür cemaat örgütlenmesi tipi de deneniyor bu arada. Bu tür örgütlenmeler varolsalar bile diğer örgütlenme tiplerinin yerine geçmiyor. Bu arada bir Türk partisi bile kuruldu. Kısacası Almanya'daki yaygın örgütlenme biçimi, 35 yıldır →

İLETİŞİM ARŞİVİ

Göçmen işçilerin yaşadıkları ülkelerdeki sorunları çözme girişimlerinde işçi dernekleri oldukça işlevseldi. Özellikle İsveç Türk İşçi Dernekleri Federasyonu bu alandaki önemli girişimlerden biri oldu.

adım adım çözülen ve daha çözüm bekleyen sorunların çevresinde gerçekleşiyor. Ama bu, Avrupa'da yaşayan Türk vatandaşlarının Türkiye'ye olan ilgilerini kaybettikleri anlamına gelmiyor. Hâlâ Türkiye ile politik olarak, kültürel olarak yakından ilgililer. Son Anayasa değişiklikleri ile, siyasal partilerin yurt dışında büro açmaları olanağının ortaya çıkması bu ilgiyi daha da artırabilir. Türkiye seçimlerinde oy kullanma haklarını, seçme seçilme haklarını kullanabilir hale gelseler bu ilgi daha da yükselecek. Belirtiler bu türden bir gelişmeyi kanıtlar nitelikte.

Almanya'daki Türklerin toplumsal yapılanmaları neredeyse örnek oluşturabilecek bir gelişme süreci izliyor. Sayıları gittikçe artan üniversite öğrencileri, üniversiteye giden yolu açan liselere olan ilginin giderek artması, okur yazarlığın Türkiye'ye kıyasla daha yüksek olması, Alman toplumu içinde gerektiği gibi yer alabilme, örgütlenme isteğinin ve çabasının hızla ve yaratıcılıkla gelişmesi kaydedilmesi gereken önemli özellikler.

Almanya'da Türkçe basın okunuyor. Üstelik promosyonsuz. Türkiye'nin büyük gazetelerinin Avrupa baskıları okuyucu buluyor. Buradaki okuyucu potansiyelinin farkında olan diğer Türkçe gazeteler de Avrupa baskıları için harekete geçmiş durumdalar. Türk TV kanalları da, Alman kanallarının yanı sıra izleyici buluyorlar. Üstelik bu izleyiciler eleştirel yaklaşım, kıyaslama gibi alışkanlıklara sahipler. Bu eleştirel yaklaşımdan Alman basını, TV kanalları da, Türk basını ve TV tanalları da nasiplerini alıyorlar. Almanya'da gittikçe yaygınlaşan bir de yerel basın olgusu var. Almanya'da yerel basın okuyucusu olan yaygın bir türdür. Üstelik federal düzeydeki basın kadar da etkindir. Şimdi Türkler de bu türe eğilim gösteriyorlar. Henüz resmi bir veri yok ama, bunların toplam tirajları da günlük ve Almanya çapında dağıtılan Türk gazetelerinin tirajlarından daha az değildir.

Almanya'da yaşayan ve artık burada kalıcı oldukları büyük ölçüde belli olan Türk vatandaşları iki dil, iki kültür arasında kalmış bir büyük kitledir. İçinde yaşadıkları topluma entegre olmaları, uyum sağlamaları kendi kültürleri ile kuracakları sağlıklı ilişkiye yakından bağlı. Bu ilişkiyi sağlıklı bir şekilde kuramazlarsa, yaşadıkları kültürel şokun onlarda derin izler bırakması kaçınılmaz. Bu konuda büyük zorlukları var. İlk gelen kuşak daha Türkiye'de iken kendi kültürü ile ciddi ve köklü bağlar kuramamıştı. Ciddi bir sosyalizasyondan geçerek, kenti, kentte somutlaşan modern uygarlığı tanıyarak gelmedi Avrupa'ya. İkinci ve üçüncü kuşaklar ise, Alman kültürüyle, kendi kültürleri ile sıkı bağları olmadığı için tek yönlü bir bağ kurabildiler. Bunun sıkıntısını da yaşamaya devam ediyorlar. Onların şimdi pek çok alanda tek yardımcısı Avrupa'da, Almanya'da gelişmiş, kendini yetiştirmiş ve yaratmış, çoğu zaman gördüğü büyük işlev yeterince kavranamayan edebiyatçılar, yazarlar, sanatçılar kültür adamlarıdır.

Avrupalı Türklerin geleceği nasıl biçimlenecek? Direngen ve yaratıcı oldukları biliniyor. Bu güne kadar kendi yağlarıyla kavrulduklar. Bundan sonra da böyle mi olmalı? Onların gelecekte Alman Türkleri mi, yoksa Almanyalı, Avrupalı Türkler mi olacakları büyük çapta bu soruya verilecek cevapla bağlıdır.

Türk öğrenci okuyor. Bu öğrenciler içinde kız öğrencilerin oranı % 45 dolayındadır. Aynı şekilde Alman ilköğretim okullarında da Türk öğrencilerin eğilimleri daha sonra yüksek öğrenim yapma olanağı sağlayacak olanakları değerlendirme yönündedir. 1982-1992 yılları arası döneme bakıldığında, Alman eğitim sisteminde daha çok meslek eğitimine yönelerek, kısa sürede iş hayatına başlamak isteyenlerin tercih ettikleri ortaokullarda okuyan Türk öğrencilerin sayısında % 18'lik bir gerileme, (1988 yılından itibaren sürekli bir düşüş) görülüyor. Yüksek ortaokul denilen Realschule'lere giden Türk öğrencilerin sayısında % 140'lık ve süreklilik gösteren bir artış, aynı şekilde liseleri tercih eden Türklerin sayısında da % 157'lik bir artış gözleniyor. Meslek okullarına kayıtlı Türk öğrenci sayısında da sürekli bir artış vardır. 1992 yılında toplam 101 bin 104 öğrenci meslek eğitimi görmüş durumdadır.

Öte yandan göçün ilk yıllarında dil sorununun çözülememesi, anaokullarına ve çocuk yuvalarına Türklerin rağbet etmemesi gibi nedenlerden kaynaklanan ve Türk öğrencilerin anlama özürlü çocuklarla birlikte eğitilmelerine yol açan sorunda da belirgin bir iyileşme vardır. Özürlüler okullarında Türk öğrencilerin sayısının yüksek oranlara çıkması eğilimi tersine dönmüş durumdadır. Bunlarda da % 16'lık bir düşüş gözleniyor. Bu düşüş eğilimi 1986 yılından itibaren süreklilik kazandı.

Türklerin değişen profili yalnızca eğitim alanı ile sınırlı değildir. Sosyal yapıda yukarıda değinilen değişiklikler, işçilerin yanı sıra işverenlerin, Alman bürokrasisinin kapılarını zorlayan Üniversite eğitimli gençlerin, emeklilik yaşına gelmiş oldukça büyük bir kitlenin, oldukça etkin ve farklı bir kültürel sunu ile Alman kültürünün yanı sıra boy atan Türk-

TABLO 7
AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİNDEKİ TÜRK NÜFUS

Ülkeler	Nüfus
Almanya (1994)	1.965.577
Hollanda (1993)	252.505
Fransa (1993)	254.000
Belçika (1993)	90.425
Danimarka (1993)	33.653
Avusturya (1992)	150.000
İsveç (1993)	36.000
İngiltere (1993)	32.910
Toplam	2.815.070

Kaynak: Federal İstatistik Dairesi, Wiesbaden Türkiye Araştırmalar Merkezi, Essen

çe'nin yanı sıra Almanca da yazan ya da yalnızca Almanca yazan kültür bilim insanlarının, tiyatro, plastik sanatlar ve müzik ile profesyonel olarak uğraşan Türklerin sayısının hızla artması, basın alanında oran olarak Türkiye'den daha fazla gazete okurunun bulunması, oran olarak azımsanmayacak tirajlara ulaşan merkezi Türk gazetelerinin yanısıra bölgesel Türk basınının ortaya çıkması ve yaygınlaşması da değişen profilin diğer göstergelerini oluşturuyor.

Alman çoğunluk Türk azınlık

Almanya'da bulunan Türklerin geçirdikleri evrim, yapısal değişiklik, artık Almanya tarafından kabul edilmesi gereken somut bir olgu haline geldi. 2 milyonluk bir topluluk, farklı kültür yapısıyla bir azınlık olarak tanınmayı bekliyor. Bunun da doğal yolu, Türklerin sosyal ve politik haklarının bir an önce tanınmasından geçiyor. Her şeyden önce Türklerin politik yaşama katılma haklarının tanınmamış olması yolu tıkayan en büyük engel. Oysa Türklerin Alman politik yaşamına ilgileri sanıldığından daha fazla. Son yıllarda Alman partileri bu gerçeğin belirli ölçülerde farkına varmaya başladılar. Örneğin 1994 genel seçimlerinde liberal parti FDP Türklere yönelik bir seçim kampanyası, oy verecek durumda olan Türk seçmen sayısının çok sınırlı olmasına rağmen, yürütme gereği duydu. Türklerin Türkiye'ye olan ilgileri ne kadar devam ediyor olursa olsun, Almanya'da kalıcı olduklarının bilinciyle, Alman politik yaşamını daha fazla etkilemenin yolunun politik partilerinde aktif çalışmak, seçimlere katılma, seçme ve seçilme hakkına sahip olmakla gerçekleşebileceğini biliyorlar.

Son yıllarda Alman vatandaşlığı için başvuruların artmış olması da bunun somut bir belirtisidir. Ama Türkler aynı zamanda TC vatandaşlığını da korumak istiyorlar. Bugüne kadar Alman vatandaşlığına geçmekte yavaş davranmalarının başlıca nedeni, Türk vatandaşlığından ayrılmanın gerek psikolojik olarak zor bir karar olması, gerekse Türkiye'deki hakların yitirilmesine yol açacağı kaygısı idi. Son yıllarda Türkiye'nin bu konuda olumlu adımlar atması, hakların yitirilmeyeceği konusunda güvence vermesi ve çifte vatandaşlığı fiilen kolaylaştırıcı önlemler alması Alman vatandaşlığına geçiş başvurularında bir hızlanmaya yol açtı.

Avrupa Birliği ve Almanya'daki Türkler

Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ilişkilerinde de Almanya'da yaşayan Türklerin önemli bir yeri var. Özellikle Avrupa Birliği'nin Birlik ülkeleri arasında serbest dolaşımı düzenleyen Schengen kararlarından sonra Almanya'da yaşayan Türkler, Birlik içinde, Birlik üyesi ülkeler vatandaşları ile aynı haklara sahip olmasalar da belirli ölçüde serbest dolaşabilir duruma geldiler. Bu vizesiz dolaşabilme hakkı belirli koşullarla gerçekleşiyor olsa bile, özellikle Avrupa Birliği içinde iş bağlantısı kurma konusunda Almanya'daki Türk işadamlarına bir anlamda kolaylık sağlıyor. Daha önemlisi, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyeliği uzak bir geleceğin işi ve Türklerin serbest dolaşımı bununla bağlı olsa bile, Almanya'da yaşayan ve oturma hakkına sahip Türklerin Birlik üyesi ülkeler vatandaşlarının sahip oldukları haklarla Birlik içinde serbest dolaşımı yakın zamanda gerçekleşebilecek bir istem olarak Birliğin gündeminde duruyor.

TABLO 8
DİĞER ÜLKELERDEKİ TC VATANDAŞLARI (1993 YILI SONU)

ABD (1991)	135.000
S.Arabistan	130.000
İsviçre	75.612
Avustralya (1991)	30.000
Kanada	35.000
BDT	21.000
Libya	8.111
Norveç	5.577
Romanya	3.600
Kuveyt	3.200
KKTC	2.848
Diğerleri	5.215
Diğer ülkeler toplamı	455.363
Genel toplam	3.228.806

Kaynak: Federal İstatistik Dairesi, Wiesbaden Türkiye Araştırmalar Merkezi, Essen

KAYNAKÇA

Faruk Şen, Sedef Koray, *Türkiye'den Avrupa Topluluğu'na Göç Hareketleri*, Köln, 1993.

Faruk Şen, *Türkiye'nin Ufukları*, Ankara, 1994.

Ali Nejat Ölçen, *Türken und Rückkehr*, Frankfurt. a.M., 1989.

Nermin Abadan-Unat, *Türkische Migration*, Frankfurt. a.M., 1984.

Türkiye Araştırmalar Merkezi, Handbuch - Auslander in Deutschland, Essen, 1994.

Bu çalışmada Türkiye Araştırmalar Merkezi'nin araştırmaları ve yayınları temel kaynak olarak kullanılmıştır.

Grafik Sanatlar

Grafik Tasarım

SADIK KARAMUSTAFA

☞ Heykel, Reklamcılık, Resim, Yayıncılık

Grafik tasarım

SADIK KARAMUSTAFA

Birine ait bir bilgiyi bir başkasına iletmek üzere görsel mesaja dönüştürme işi olan grafik, Türkiye'de 1980'lerden 1990'lara doğru yol alırken "grafik sanatı" aşamasından, "grafik tasarım" aşamasına geçti.

Grafik tasarım deyimi dünyada ilk kez İkinci Dünya Savaşı sonunda gündeme geldi. Daha önce bu işi yapana *reklam sanatçısı* deniyordu. "Reklam sanatçısı" deyimi iki dünya savaşı arasındaki dönem için yeterliydi. Endüstri (genellikle de reklam endüstrisi) tarafından istihdam edilmiş, ya da bir iş sipariş edilmiş, sanat kökenli bir kişinin gerçek durumunu yansıtıyordu. Görece, yalın ve kolay anlaşılır bir faaliyetin ifadesiydi reklam sanatı deyimi. Savaşın hemen ertesinde deyim içindeki sanat sözcüğünün yerini tasarım aldı. Reklam tasarımcısı, yaptığı işte reklam sanatçısından daha etkili, karar verici ve yönetici bir konuma gelmişti. Hemen ardından *reklam* sözcüğü de elendi ve yapılan işe *grafik tasarım* denmeye başlandı. Savaş sonrasının toplumsal ve endüstriyel gelişme ortamında, grafik tasarımcının tek etkinlik alanı reklamcılık olmaktan çıkmıştı. Gelişen teknoloji ve iletişim, grafikle uğraşan insanların önüne yeni ufuklar açtı. Hızla büyüyen motorlu araç trafiği insanların bu hıza uyum sağlamalarında yardımcı olacak görsel uyarı sistemlerinin tasarlanmasını gerektirdi. Havaalanları, dev iş merkezleri, büyük hastane kompleksleri gibi yerlere girenlere bilgi verecek, yönlendirecek, fabrikalarda çalışma düzenlerini gösterecek bildirişim sistemleri grafik tasarımcılara yeni ve komplike iş olanakları yarattı. Yeni sinema, televizyon ve müzik sanayileri ciddi tasarımlara gereksinim duydular. Cep kitabı yayıncılığı, kurumsal kimlik ve kurumsal imaj programları da tasarımcılar için yepyeni alanlar oldu. "Self-service" alışveriş sistemi ambalaj tasarımında atılımlara yol açtı. Bütün bu gelişmeler grafik tasarımı reklamcılığın sınırlarının dışına taşırdı. Uluslaların arasındaki yoğun ve girift ilişkiler sonucu, ulusal dilleri ortadan kaldıran, kavramların görsel yöntemlerle ifade edilmesine olanak tanıyan uluslararası bir dil oluştu. Bu dili konuşan nitelikli insanlara *grafik tasarımcı* adı verildi. Artık 90'lı yıllarda bu tanım da yeterli bulunmuyor ve *iletişim tasarımcısı* deyimi kullanılıyor.

Kapitalist sistemin bir parçası olan Türkiye, bu gelişmelerin gerisinde kalmadı. 1970 öncesinde Türkiye'de grafik işiyle uğraşana *ressam*, bu iş için ödenen ücrete *ressamiye* deniyordu. *Grafik* ve *grafiker* deyimi Türkiye'ye ilk kez 50'li yıllarda Tatbiki Güzel Sanatlar Okulu'nun kurulmasıyla girdi. Güzel Sanatlar Akademisi'ndeki afiş atölyesinin adı 1965'ten sonra grafik atölyesi olarak değiştirildi. 70'li yıllarda artık reklam ajanslarının verdikleri gazete ilanlarında "grafiker" aranıyordu. 80'li yıllarda grafik sanatçısı deyimi benimsendi. Bu deyim, işleri gravür, litografi, serigrafi gibi tekniklerle baskı resim üretmek olan grafik sanatçılar ile görsel iletişim alanında çalışan tasarımcıları birbirine karıştırıyordu. Sonunda çağın gereklerine uygun olarak uluslararası deyim, olan *graphic design* ve *designer* karşılığı, *grafik tasarım* ve *grafik tasarımcı* terimleri bu işkoluna egemen oldu.

Bir iletişim işi olan grafik tasarımın tarih içindeki gelişimi ve değişimi teknolojik araçların gelişimine paralellik göstermiştir. 1985-95 döneminde de Türkiye'de grafik tasarım alanında en belirleyici değişim yine teknolojide ve buna bağlı olarak üretim ilişkilerinde yaşandı; 80'li yılların ikinci yarısından başlayarak bilgisayar, grafik tasarım ve uygula-

GMK ARŞİVİ

"Türkiye'den Afişler" sergisi Toronto, Kanada 1992.

mada vazgeçilmez araç haline geldi. Bu yeni teknoloji hayatımıza faks, multi-medya, modem gibi yeni kavramları soktu. Yeni araç grafik üretim biçimlerini, dizgi, film, baskı tekniklerini etkisi altına aldı. Tasarımcıların masalarında artık boya, çini mürekkebi, transfer yazı, kalem gibi araçları göremiyoruz. Yakın gelecekte kâğıdın tümüyle ortadan kalkacağını, tasarımın sadece elektronik medyaya göre yapılacağını söylemek kehanet sayılmamalıdır. 90'lı yıllarda üniversitelerin eğitim programlarına giren dijital teknoloji, tasarım eğitim ve üretiminde baş köşeye kuruldu. Bilgisayarla tasarımın getirdiği olanaklar başlangıçta yanlış kullanımlara yol açtı. Makinanın her şeye "muktedir" olduğu, aracı her kullananın tasarım yapabileceği gibi yanlış bir kanı yaygınlaştı. Bilgisayar programlarının sağladığı geniş yaratım olanakları yetkin olmayan ellerde görsel kakafonilere dönüştü. Bütün dünyada olduğu gibi bizde de gösterişli ama ruhsuz işler ortaya çıktı. Ancak her yeniliğin ilk çıkışında olduğu gibi bu çocukluk hastalığı hızla aşılıyor ve Türk tasarımcıları asıl yaratıcının insan olduğunu, araçların doğru kullanıldığında iyi sonuçlar verebileceğini anlıyorlar.

80 ve 90'h yıllar, henüz genç sayılan Türk grafik tasarımının, rüştünü ispat etme yılları oldu. 1980'den önce "bir avuç" olarak nitelendirilebilecek tasarımcı sayısı son on yılda, gereksinimlere paralel olarak hızla artan, yeni kuşaklar yetişti. Grafik eğitiminin yetersizliğine rağmen okullu genç kuşaklar, sektör içinde, işlerini yaparken öğrendiler ve olgunlaştılar. Türkiye'nin gelişen dinamikleri, görsel iletişim alanında kaliteli işgücüne ihtiyaç gösteriyor. Grafik eğitimindeki tıkanıklığın aşılması artık kaçınılmaz oldu.

Eğitim

Türkiye'de grafik eğitimi ilk kez 1927'de İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde *Afiş Atölyesi*'nin açılmasıyla başladı. 1957'de Alman uzmanların öncülüğünde İstanbul'da Devlet Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksek Okulu kuruldu. "Tatbiki"nin kuruluş amacı uygulamalı sanatlar ve tasarım alanında çalışacak profesyoneller yetiştirmekti. 1967'de Güzel Sanatlar

Akademisi Afiş Atölyesi'nin adı Grafik Atölyesi olarak değiştirildi. Tasarım eğitimi veren bu kurumların statü ve yapılarını geliştirerek tasarım fakülteleri, hatta tasarım yüksek okulları haline gelmeleri gerekirken, durum beklenenin aksine gelişti; 1980'den sonra her iki okulun ilgili birimleri Güzel Sanatlar Fakülteleri'nin bünyesi içine alındılar. Mimar Sinan Üniversitesi (eski adıyla Güzel Sanatlar Akademisi)'nde Grafik "Ana Sanat Dalı"nın Grafik Bölümü'ne dönüştürülmesi ancak 1994'de gerçekleşebildi. 1971'de Akademi'ye bağlı bir okul, Uygulamalı Endüstri Sanatları Yüksek Okulu, UESYO kuruldu. Türkiye'de ilk kez gerçek profesyonellerin ders verdiği bu okul çok iyi tasarımcılar yetiştirdi. Geliştirilmesi gereken bu kurum, 80'li yıllarda kapatıldı ve son öğrencileri Akademi'ye alındı. "Akademi", "Tatbiki" ve kapatılan UESYO'nun yanısıra Ankara'da Hacettepe, Bilkent, İzmir'de 9 Eylül, Eskişehir'de Anadolu Üniversiteleri'nde kurulan grafik eğitim birimleri eğitime başladı. Bu üniversitelerden sadece Bilkent'teki fakülte "Tasarım" adını taşıyor. Öteki üniversitelerde grafik eğitimi Güzel Sanatlar Fakülteleri bünyesinde veriliyor.

Bu okulların yanısıra İstanbul'da Marmara, Ankara'da Gazi, Bursa'da Uludağ, Erzurum'da Atatürk, Malatya'da İnönü, Adana'da Çukurova, Samsun'da 19 Mayıs üniversitelerinin eğitim fakültelerinde grafik programları var. Ancak öğretmen yetiştirmek amacıyla kurulan bu okullardan mezun olanların statüleri belirlenmiş değil.

Üniversitelerimizdeki grafik tasarım programlarına girmek için önce merkezî üniversite sınavında belli bir puan barajını aşmak sonra da her okulda farklı bir şekilde uygulanan özel yetenek sınavında başarılı olmak gerekiyor. Bazı üniversiteler 4 yıllık lisans eğitiminin ardından iki yıllık lisansüstü eğitim programları uyguluyorlar.

Grafik tasarım örgütleri

Grafik tasarımcıların Türkiye'deki en eski ve yaygın örgütü merkezi İstanbul'da bulunan Grafikerler Meslek Kuruluşu (GMK)'dur. İlgili yasaların daraltılmış sınırları içindeki bir "dernek" statüsü ile çalışmak zorunda olmasına rağmen GMK kurulduğu 1978 yılından başlayarak, artan bir ivme ile gerçek bir meslek örgütü gibi çalıştı.

GMK, Türk grafik tasarımı ve tasarımcısının tanıtılması için yurt içinde ve yurtdışında sergiler açtı. Çeşitli ülkelerden grafik sergileri getirdi. Yabancı tasarımcıları ve uzmanları davet ederek Türkiye'de konferanslar düzenledi. Grafik tasarım konulu broşürler, süreli yayınlar, kitaplar, haber bültenleri, yayınladı. İş ve eleman bulma servisi ile grafik alanındaki istihdam sorununa çözümler aradı. Türkiye'de düzenlenen bellibaşlı grafik yarışmalarına danışmanlık yaptı. Meslekle ilgili davalar için mahkemelerin çağrısı üzerine bilirkişiler görevlendirdi. Meslekle ilgili herkese açık kütüphane ve bilgi, belge merkezi kurdu.

Tasarım: Gülizar Çapoğlu, afiş, 1994. İpek Aksüğür Sergisi.

Dünya'da düzenlenen sergi ve bienal çağrılarını, yayın haberlerini, mesleki gelişmeleri üyesi olsun veya olmasın tüm profesyonellere duyurdu, Türk tasarımcılarının dünyadaki gelişmelerle ilgilenmelerini sağladı. Yurtdışına mesleki geziler düzenledi. Fotoğrafçılar, reklamcılar gibi komşu örgütlerle ilişkileri geliştirdi.

Grafikerler Meslek Kuruluşu, Grafik Tasarım Dernekleri Uluslararası Konseyi *ICOGRADA* üyesidir.

GMK'nin halen üçyüzden fazla profesyonel üyesi vardır. Grafik mezunu olmasına bakılmaksızın bu alanda profesyonel olarak çalışan herkes kuruluşa üye olabilmektedir.

GMK her altı ayda bir yayınladığı taban fiyat listesiyle bu alandaki parasal ilişkilerde yol gösterici oluyor.

GMK'nin yanısıra İzmir'de, İzmir Grafikerler Meslek Kuruluşu kuruldu ve bu yörede çalışan tasarımcılara hizmet verdi. Grafik tasarımın önemli bir dalı olan *illüstrasyon* alanında çalışan profesyoneller bir araya gelerek İllüstratörler Derneği'ni kurdular. İllüstratörler Derneği üyelerinin işlerini tanıtmak için sergiler düzenlendi.

1994 yılında genç yaşında, bir trafik kazasında yaşamını yitiren grafik tasarımcı Bikem Özsunay adına ailesi, grafik eğitimine ve genç grafik tasarımcılara destek olmak için Bikem Özsunay Grafik Tasarım Vakfı (BGV)'nı kurdu.

Reklamcılık ve grafik tasarım

Türkiye'de ilk kuruldukları ve yaygınlaşmaya başladıkları yıllardan bu yana grafik tasarımın en çok kullanıldığı işkolu reklam ajansları olmuştur. Her reklam ajansının grafik bölümü vardır. Ajansın tasarım ve uygulama işleri bu bölümlerde çalışan ücretli tasarımcılar ve uygulama-

GMK ARŞİVİ

5. Grafik Ürünler Sergisi.

cılar tarafından yapılır. Reklam ajansları eskiden beri müşterilerine grafik tasarım fatura etmezler, gelirlerini reklam yayınından elde ettikleri komisyondan sağlarlar. 1980'den önce ajansların film ve fotoğraf birimleri de vardı. 1980'den sonra film ve fotoğraf, bağımsız atölyeler ve işletmeler şeklinde örgütlendi. 1990'dan sonra yavaş da olsa grafik tasarımcılar, bağımsız çalışmaya ya da sadece tasarım işi yapan şirketler kurmaya başladılar. Bu oluşumun birinci nedeni, medyaların gelişmesi ve çeşitlenmesi sonucunda reklam ajanslarının sırtına giderek daha fazla tasarım yükünün binmesidir. Tasarım için müşterisinden doğrudan para almayan ajanslara, *"çizgi altı"* olarak adlandırılan, komisyon geliri olmayan tasarım ve uygulama hizmetleri ağır gelmeye başladı. Reklamcılar Derneği 1995'te önemli bir karar alarak bir fiyat listesi yayınladı ve reklam ajanslarından, müşterilerine yaptıkları tasarım ve uygulama işlerini ücretlendirmelerini istedi. Grafik tasarımın ayrı işletmeler halinde örgütlenmesinin ikinci nedeni, reklam dışı iletişim tasarımı hizmetlerine duyulan gereksinimin artmasıdır.

Üçüncü neden de, bilgisayarın işkoluna hızla girmesi sonucunda, grafik tasarımcı için serbest çalışmanın kolaylaşması ya da, az ama nitelikli elemanla tasarım şirketi kurmanın kolaylaşmasıdır. Yakın bir gelecekte reklam ve tasarım işlerinin birbirinden ayrılarak, gelişmiş ülkelerde olduğu gibi bağımsız kuruluşlar olarak örgütlenmeleri kaçınılmaz olacaktır.

Reklamcılık 1990'lı yıllarda medya organlarından sokağa taştı. Kentlerde denetimsiz ve düzensiz reklamcılığın yarattığı ağır bir görsel kirlenme yaşanıyor. Parayı veren görsel mesajını kentin her yerinde duvarlarda, parklarda, gökyüzünde, denizde, yollarda, otobüste, gemide, trende, akla gelebilecek her yerde dilediği şekilde sergileyebiliyor. Hızlı gelişen rant ekonomisi kentleri görsel çöplüklere çeviriyor.

Kurumlar ve grafik tasarım

80'li yılların başında Türk grafik tasarımcıları, hizmet verdikleri kurumlardaki gelişme ve büyümeyle birlikte yeni kavramlarla tanıştılar; kurumsal kimlik, kurum tasarımı, kurumsal imaj, kurumsal literatür, görsel kimlik. Bunlar bir kurumun yapı ve özelliklerinin görsel dile aktarılmasını ifade eden deyimlerdir. Amblem, logotayp ve kurum renklerinin, kurumun yaptığı işi, geçmişini, hedef kitlesini, çalışma biçimini kısacası kurum felsefesini doğru ve eksiksiz olarak yansıtması bir kurum için yaşamsal önem taşır. Kurum kamuoyunda bu görsel kimlikle tanınır. Amblem, logotayp ve kurum renklerinin kurumun kullandığı evrak, araç, bina gibi elemanlar üzerinde önceden belirlenen ilkelere göre tasarlanması ve uygulanmasına kurumsal tasarım denir. Bu ilkeler tasarımcılar tarafından önceden saptanır ve kurum kimliği rehberlerinde toplanır. Bundan sonra kurum için yapılacak her türlü tasarım ve uygulama bu ilkelere göre yapılır.

Kurum kimliği tasarımı önceleri, Türkiye'de tasarım kuruluşlarının bulunmaması ve reklam ajanslarının

Grafik Tasarım Ödülleri

5.-15. Grafik Ürünler Sergilerinde grafik tasarımın çeşitli dallarında GMK (Grafikerler Meslek Kuruluşu) Başarı Ödülü kazanan tasarımcılar:

Ali Akdamar, Faruk Akın, Engin Akış,Tülin Altılar, Yurdaer Altıntaş, Zeynep Ardağ, Metin Aroyo, Ayşe (Sebük) Ataman, Uğurcan Ataoğlu, Kenan Ataseven, Kağan Atsüren, Yıldız Aydemir, Ateş Aydemir, Elif Ayiter, Şahin Aymergen, Yılmaz Aysan, Aydan Baktır, Halil Bal, İnci Balaban,Zafer Baran, Onur Bayiç, Serdar Benli, Gamze Beyhan, İlhan Bilge, Selçuk Cebecioğlu, Murat Celep, Selim Cengiz, Özcan Çalışkan, Savaş Çekiç, Gülizar Çepoğlu, Yüksel Çetin, Ender Çılgın, Nuray Çiftçi, Funda Çolpan, Joelle Danon, Yeşim Demir, Hulusi Derici, Kenan Dimetoka, Umay Doğan, Levent Dönmez, Erol Egemen, Murat Egemen, Aydın Ekmen, Gürbüz Doğan Ekşioğlu, Cavit Emültay, Özkul Eren, Serra Erener, Turgut Erentürk, Sertaç Ergin, Ertan Ergönül, Bülent Erkmen, Yıldırım Evren, Bala Eyüpoğlu, Eyüp Görgüler, Cem Günübek, Tekin Güreken, Engin Kafadar, Sadık Karamustafa, Erdoğan Karayel, Esen Karol, Murat Giray Kaya, Ahmet Kayacık, Mesut Kayalar, Şebnem Keçik, Turgut Keskin, Nuri Koçak, Huban Korman, Mert Kunç, Murat Lafçı, Hakkı Mısırlıoğlu, Paul Mc Millen, Cemalettin Mutver, Sema Obuz, Müge Oskay, Nilgün Öneş, Ali Özbek, Canan Özdemir, Onur Özeken, Sadi Pektaş, Pelin Pestilci, Ali Platin, Kirkor Sahakoğlu, Tibet Sanlıman, Emre Senan, Solaris Tasarım Grubu, Mahmut Soyer, Şule Sönmez, Tuğrul Süer, Ayşegül Tolgay, Haluk Tuncay, İzzet Türkkal, Mehmet Ali Türkmen, Tülay Ulukılıç, Timuçin Unan, Aydın Ülken, Timsal Ünal, Şener Ünal, Çağlayan Yalçın, Erkal Yavi, Kerem Yeğin, Orhan Yıldırım, Murat Yılmaz, N. Emrah Yörük, Emrah Yücel.

Grafikerler Meslek Kuruluşu'nun düzenlediği 5.-15. Grafik Ürünler Sergilerinde, seçici kurulların verdikleri oylara göre "En Başarılı Grafik Tasarımcı", "En Başarılı Grafik Ürün" ve "En Başarılı Genç Grafik Tasarımcı" Ödülleri:

5. Grafik Ürünler Sergisi:
En başarılı tasarımcı : Bülent Erkmen
En başarılı grafik ürün : Yurdaer Altıntaş, "Ben Anadolu" afişi.

6. Grafik Ürünler Sergisi:
En başarılı tasarımcı : Bülent Erkmen
En başarılı grafik ürün : Levent Tuna, Vakkorama Pankartı için reklam fotoğrafı

7. Grafik Ürünler Sergisi:
En başarılı tasarımcı : Bülent Erkmen
En başarılı grafik ürün : Bülent Erkmen, *Ana Britannica Ansiklopedisi* fasikül kapağı

8. Grafik Ürünler Sergisi:
En başarılı tasarımcı : Bülent Erkmen
En başarılı grafik ürün : Yurdaer Altıntaş, sergi afişi

9. Grafik Ürünler Sergisi:
En başarılı tasarımcı : Bülent Erkmen
(Bu yıldan başlayarak en başarılı grafik ürün seçimine son verildi)

10. Grafik Ürünler Sergisi:
En başarılı genç tasarımcı : Mesut Kayalar
(Bu sergide başlayarak yılın en başarılı grafik tasarımcısı yerine, en başarılı genç tasarımcılar ödüllendirildi.)

11. Grafik Ürünler Sergisi:
En başarılı genç tasarımcı : Mehmet Ali Türkmen

12. Grafik Ürünler Sergisi:
En başarılı genç tasarımcılar : Savaş Çekiç-Şahin Aymergen Tasarım Grubu

13. Grafik Ürünler Sergisi:
En başarılı genç tasarımcı : Savaş Çekiç

14. Grafik Ürünler Sergisi:
En başarılı genç tasarımcılar : Solaris Tasarım Grubu

15. Grafik Ürünler Sergisi:
En başarılı genç tasarımcı : Yeşim Demir

6. Grafik Ürünler Sergisi Afişi, Orhan Yıldırım 1986.

grafik birimlerinin uzmanlıklarının ötesinde bir iş olması nedeniyle İngiltere ve Amerika'daki tasarım şirketlerine yaptırılıyordu. Koç, Emlak Bankası ve Paşabahçe dışarıya yaptırılan örneklerdir. Türkiye'de Türk tasarımcılar tarafından gerçekleştirilen ilk kapsamlı çalışma Eczacıbaşı kurumsal kimliğidir. Doksanlı yılların başından bu yana, bilgisayar teknolojisinin de desteğiyle kurumsal kimlik tasarımları artık Türkiye'de yapılmaktadır.

Gazete ve dergiler, ofset baskıya geçildikten sonra grafik tasarımcı çalıştırmaya başladılar. Eskiden bu tür yayınlarda tasarım *sayfa sekreteri* ya da *teknik sekreter* denen grafik eğitim görmemiş elemanlarca yapılırdı. 1982'de ilk kez *Cumhuriyet* gazetesi, ofset baskı tekniğine geçerken, gazetenin görsel kimliğini tasarlama işini bir grafik tasarımcıya, Bülent Erkmen'e verdi. Erkmen'in yaptığı tasarım bazı değişikliklerle de olsa temel kimlik bozulmadan sürdürülüyor. Tasarımın bir yayın için önemini birçok gazete ve dergi anlamış durumda. 90'lı yıllarda gazete ve dergilerin yayın jeneriklerinde *görsel yönetmen, art direktör, tasarım* gibi daha önce hiç görülmeyen terimlere ve görevlere yer verildi. Her yayın kendi grafik bölümünü oluşturdu. Her ne kadar tasarım kavramının spor sayfalarına girmesi gerçekleşmediyse de gazete ve dergilerin bütününden tasarım duygusu almak mümkün.

TV kanalları da grafik bölümlerinden yararlanıyorlar. Bu kuruluşlarda bilgisayar destekli tasarım doğal olarak egemen durumda.

Kamu yönetimleri ve grafik tasarım

Özel sektör kuruluşları büyük bir çoğunlukla reklam ajansları yoluyla kaliteli tasarımdan yararlanmayı bildiler. Aynı şeyi kamu kuruluşları için

Orta Oyuncular. Mengü Ertel, 1990.

söylemek oldukça güç. Ürettikleri mal ve hizmetleri satmak için reklam ajanslarından tasarım hizmeti alan kamu iktisadi teşekkülleri bile, yönetimleri siyasal rüzgârlara bağlı olduğu için bu konuda hiç tutarlı davranmadılar. Sağlam bir kurumsal kimlik için önce tutarlı bir kurumsal kişilik gerekir. Bir KİT olan Emlak Bankası'nın büyük iddialarla yurt dışındaki bir tasarım şirketine hazırlattırılan kurumsal kimliğinin, bankadaki yolsuzluk olayları ve yönetim değişiklikleri sonucunda ne hale geldiğini, konu ile ilgilenenler çok iyi bilmektedirler.

Mal ve hizmetlerin satışı için bile grafik tasarımdan yeterince yararlanamayan kamu kuruluşları yani devlet ve yerel yönetimler, iletişim tasarımından yararlanmada iyice geri kaldılar. Tasarım kavramı kamu kuruluşlarına bir türlü yerleşemedi. Yerel yönetim alanında ilk kurumsal kimlik tasarımı 1989-90'da Ankara Büyükşehir Belediyesi'nce yaptırıldı. Kent kimliği bağlamında ele alınan bu çalışma kent ve belediyeyle ilgili hizmetlere büyük ölçüde yansıdı. 1994'te işbaşına gelen Ankara Büyükşehir Belediyesi yönetiminin ilk işi eski kimliği anti-Türk ve anti-Müslüman ilan ederek, tartışmalı bir şekilde yeni bir görsel kimlik arayışına girmek oldu. Yukarıda belirtildiği gibi, doğru bir kurumsal kimlik için önce tutarlı bir kurumsal kişilik şarttır. Türkiye'deki kamu kurumları hiçbir zaman bu tutarlılığı gösteremişlerdir.

1970'te Metin Edremit'in tasarladığı İstanbul amblemi ile başlayan kent amblemleri 80'li yıllarda yaygınlık kazandı. Bugün artık neredeyse her kent, kasaba ve belde bir ambleme sahip. Bunların tasarımcıları çeşitli: belediye başkanı, fen işleri müdürü, mimar, mühendis, resim öğretmeni, profesör ve bazen de gerçek tasarımcı. Kimi kentler amblemlerini düzenledikleri yarışma sonucunda belirlediler.

Bütün bu kent ya da yerel yönetim amblemlerinin bir kent kimliği bağlamında tasarlanıp kullanıldığını söyleyemeyiz. Profesyonel yöneticiler tarafından yönetilen ticari ve sınai kurumlarda "görsel kimlik" kavramının yeni yeni yerleştiğini düşünürsek, farklı eğitim ve kültür kökenlerinden gelen yerel yöneticilerin, beldeleri için kalıcı ve ilkeli görsel kimlik programları tasarlatma bilincine sahip olmaları için uzun zaman gerekecektir.

Seçim kampanyalarında grafik tasarımdan yoğun olarak yararlanan siyasi partilerin de kurumsal tasarım bağlamında başarılı işler yaptıkları söylenemez.

Partilerin amblem ve logolarının tasarım düzeysizliği ve özensizliği tasarım kararlarını verenlerin tasarımcılar değil siyasetçiler olduğunu göstermektedir. Siyasi partiler sadece seçim dönemlerinde, reklam ajanslarından hizmet aldıkları için, kam-

GMK ARŞİVİ

1985 yılındaki Grafik Ürünler Sergisi'nde Sadi Pektaş'a ödülünü verirken görülen Prof. Emin Barın'ı (sağda) 1987 yılında kaybetmiştik.

panyaları belli bir görsel düzeye ulaşmaktadır.

Türk grafik tasarımı ve dünya

1990'lı yıllara kadar Türk grafik tasarımının yurtdışı ilişkileri, tasarımcıların bireysel girişimleriyle uluslararası sergilere katılmaları ve yayınlarda işlerinin yer almasıyla sınırlı kaldı. İlk kez 1991'de, o zamanlar GMK Genel Sekreteri olan Sadık Karamustafa Grafik Tasarım Dernekleri Uluslararası Konseyi ICOGRADA'nın, Kanada'nın Montreal kentinde toplanan genel kuruluna gözlemci statüsü ile katıldı. 1991'de örgütsel düzeyde başlayan yurtdışı ilişkileri 1993'te Grafikerler Meslek Kuruluşu'nun ICOGRADA'ya üye kabul edilmesiyle sürdü. 1995'te Portekiz, Porto'da yapılan genel kurulda Karamustafa örgütün başkan yardımcılığına seçilirken, Didem Özbek yönetim kurulu "Next Generation" (ICORADA'nın genç tasarımcılar ve öğrenciler için oluşturulmuş yan kuruluşu) temsilciliğine getirildi. Aynı toplantıda Sepren Tansel de çalışma gruplarından birine seçildi.

41 ülkeden 61 grafik tasarım derneğini bünyesinde bulunduran ICOGRADA, UNESCO ve Avrupa Topluluğu nezdinde NGO (Non Govermental Organisation) statüsüne sahip bulunuyor. Dünya ölçeğinde grafik tasarımın ve tasarımcının standardının yükseltilmesini amaçlıyor, tasarım sektörü ve tasarım eğitimine katkıda bulunmak için çok yönlü çalışmalar yapıyor. ICOGRADA üyesi olduktan sonra GMK, Türk tasarımcılarının dünya ile ilişkiler kurabilmesi için köprü görevi yaptı.

GMK'nin yanısıra tasarımcılarımız bireysel girişimleriyle uluslararası yarışmalara bienallere, sergilere, tasarım projelerine, yayınlara katıldılar. Varşova, Brno, Lahti, Osaka, Sofya, Colorado, Meksiko City, Chaumont, Toyoma, Zagreb, Paris, Telaviv gibi kentlerde pek çoğu seçmeli olarak düzenlenen etkinliklerde, Yurdaer Altıntaş, Mengü Ertel, Bülent Erkmen, Emre Senan, Sadık Karamustafa, Cemalettin Mutver, Savaş Çekiç, Şahin Aymergen, Mehmet Ali Türkmen, Esen Karol, Yeşim Demir, Haluk Tuncay, Hakkı Mısırlıoğlu, Ali Akdamar, Solaris Joelle Danon yapıtlarıyla yer aldılar. Tasarımcılarımız *Novum, Graphis* dergisi ve kitapları *Who is Who in Graphic Design?* gibi yayımlara girdiler. Sadık Karamustafa 1988'de Fransa Grenoble'da afiş sergisi açtı. Yurdaer Altıntaş Güney Kore'de yayımlanan *Design Journal* dergisinin yayım kurulunda görev yaptı. Bu dergi 10. Grafik Ürünler Sergisi'nde ödül kazanan yapıtları yayınladı. Sadık Karamustafa *"Who is Who in Graphic Design?* (İsviçre, 1994) kitabına Türkiye tasarımı konulu bir yazı yazdı.

Print dergisi 1990 Şubat sayısında Ray Warnbuhler'in Türk grafik tasarımı hakkında 13 sayfalık yazısına yer verdi. Kanada'da yayınlanan *Azure* dergisinin Ağustos 1992 sayısında Andrew Tomcyk Türkiye'den Afişler Sergisi için yazdı.

Yurtdışında işleri en çok yayımlanan ve sergilenen Türk tasarımcı Bülent Erkmen oldu. *Graphics* dergisi 256. sayısında (Temmuz-Ağustos 1988) tasarımcıyla ilgili bir yazı yayınladı. Erkmen 1989'da Almanya Lambsheim'da kişisel sergi açtı. 1990'da Almanya Stuttgart'ta düzenlenen 7. Tipografi forumuna "Resmin Tipografisi, Tipografinin Resmi" multivizyon gösterisi ile katıldı. 1991'de Fransa Marsilya'da yayınlanan *Galerie de la Mer* adlı derginin 6 sayfasını tasarladı.

Tasarımcılarımızın uluslararası çabaları, Türkiye için ürettikleri işlerin sergilerde ve yayınlarda yer almasıyla sınırlı kaldı. *New Yorker* dergisi için Gürbüz Doğan Ekşioğlu'nun dört kapak illüstrasyonu tasarlamasının ve birkaç tekil örneğin dışında Türk

grafik tasarımcıları ya da tasarım şirketleri "iş" anlamında uluslararası piyasaya girme çabası içinde görünmediler.

Süreli yayınlar

Türkiye'de son on yılda, ilgi alanı grafik olan iki dergi yayınlandı; *Grafik Sanatı* ve *Grafik Sanatı Üzerine Yazılar.*

Sahipliğini İnci Vardarlı, sorumlu yazı işleri müdürlüğünü Ali Akdamar'ın üstlendiği *Grafik Sanatı*'nın birinci sayısı Ocak 1985'de çıktı. İki ayda bir yayınlanması düşünülen derginin, yayın periyodu maddi ve editoryal sıkıntılar yüzünden giderek uzadı ve 12. sayısını 1989'da çıkararak yayınına ara verdi. 1992'de bir sayı daha çıktı ve ondan sonra ortalıkta görünmedi. *Grafik Sanatı* çoğunlukla telif yazılara ve Türk grafik tasarımcılarının yapıtlarına yer verdi. 24x26 cm. boyutlarındaki derginin ilk sayısı 72 sayfa olarak yayınlandı. *Yazılar* ise Grafikerler Meslek Kuruluşu'nun yayınladığı, GMK adına sahipliğini Yurdaer Altıntaş, sorumlu müdürlüğünü ve editörlüğünü Bülent Erkmen'in üstlendiği, adından da anlaşılabileceği gibi grafik tasarımla ilgili çeviri yazıların yer aldığı bir dergi. 24x33 cm. boyutlarında dört sayfa olarak çıkan dergi, Kasım 1987'de yayına aylık olarak başladı. Son yıllarda aylık olarak yayınlanamamakla birlikte hâlâ yayın yaşamını sürdürüyor. 72. sayısı Ekim 1995'de çıkan yazılar, grafik tasarım alanında önemli bir bilgi boşluğunu dolduruyor.

İlgi alanları sanat, mimarlık, dekorasyon, tasarım, iletişim, reklamcılık ve halkla ilişkiler olan *Arradamento Dekorasyon, Medya, Mesaj, Media Cat, Medya Güneşi, Sanat Çevresi, Marketing Türkiye, Yapı, Tasarım, Gösteri, Milliyet Sanat, Vizon, Vizyon, Vizyon Dekorasyon* gibi dergiler bazı sayılarında grafik tasarıma ve tasarımcılara yer ayırdılar. *Arradamento Dekorasyon* tasarımcı profilleri hazırladı. *Gösteri* grafik tasarım için özel bölümler yaptı. *Yapı* dergisi GMK'nin uluslararası sergilerine sayfalar ayırdı. *Vizon, Vizyon* ve *Vizyon Dekorasyon* tasarımcılarla röportajlar yayınladı. Ankara'da yayın yaşamını sürdüren *Media Cat* sayfalarının önemli bir bölümünü grafik tasarıma ayırıyor.

Günlük gazeteler için grafik tasarıma ve tasarımcılara en çok *Cumhuriyet* yer verdi. *Hürriyet, Milliyet* ve *Yeni Yüzyıl*'ın kültür sayfalarında zaman zaman konuyla ilgili haberlere rastlamak mümkün oldu.

Kitaplar

Türkiye, süreli yayında olduğu gibi, grafik konulu kitapların yayını açısından da zengin bir ülke değil. Son 10 yılda yayınlanan tümü doğrudan grafiğe ayrılmış ya da içinde grafik tasarımla ilgili bölüm bulunan kitaplar:

A Ay, afiş, Joelle Danon, 1990.

Türk Grafik Sanatçıları
Metin: Sait Maden
GMK, İstanbul 1989

Logotürk
Metin: Gökhan Akçura
GMK, İstanbul, 1991

Simgeler, Sait Maden, Çekirdek Yayınları, İstanbul 1990.

Türkiye'den Afişler
Metin: Ferit Edgü
GMK, İstanbul 1992
Aksoy Matbaacılık

Çağdaş Grafik Tasarımın Gelişimi
Dilek Bektaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1992

Türk Grafik Tasarımcıları
Alternatif Yayıncılık, İstanbul 1995.

1993'de Yapı Kredi Yayınları tarafından yayınlanan *Çağdaşlık Sorunları* kitabında, *"Grafik Sanatlarda Çağdaşlık Sorunsalı"* başlıklı açık oturumun metinleri yer aldı.

Bilgisayar'da Tipografi, Çeviren: Namık Kemal Sarıkavak. Media Cat Yayınları, Ankara 1995.

Hacimleri ve içerikleriyle kitap niteliği taşıyan sergi katalog ve kitapçıkları

7. Grafik Ürünler Sergisi, İstanbul 1987.

8. Grafik Ürünler Sergisi, İstanbul 1988.

9. Grafik Ürünler Sergisi, İstanbul 1989.

10. Grafik Ürünler Sergisi, İstanbul 1990.

11. Grafik Ürünler Sergisi, İstanbul 1991.

15. Grafik Ürünler Sergisi, İstanbul 1995.

Karagöz, Yurdaer Altıntaş, Metin: Sezer Tansuğ, İstanbul 1987.

Yurdaer Altıntaş, Grafik Sanatı eki, Metin: Bülent Erkmen, İst. 1987.

Yurdaer Altıntaş, Galeri, MD, Metin: Sezer Tansuğ, Gürol Sözen, İstanbul 1989.

Uluslararası Çağrılı Afiş Sergisi, Aksanat, İstanbul 1995.

Bülent Erkmen "91-92 Çalışmaları", İstanbul 1993.

Bülent Erkmen "93-94 Çalışmaları", İstanbul 1995.

Türkiye'den Afişler 1993-1995, İstanbul 1995.

Sergiler

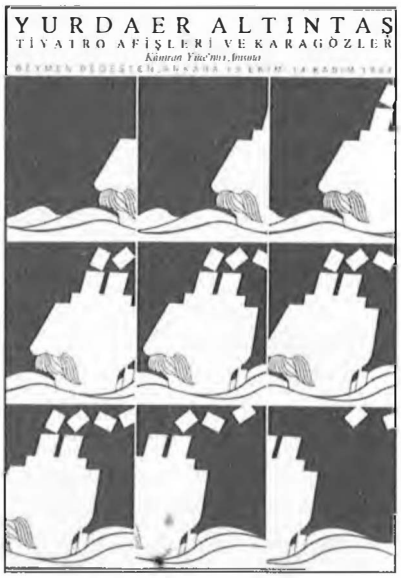
Türkiye'de son 10 yılda çeşitli kuruluşlar grafik tasarım alanında ulusal ve uluslararası nitelikte sergiler açtılar. Türkiye'den yurtdışına sergiler gitti.

Türkiye'de en önemli sergi GMK'nın düzenlediği Grafik Ürünler Sergileri oldu. 1995'de onbeşincisi açılan bu yıllık sergiye Türkiye'de ya da yurtdışında ürün veren Türk tasarımcılar, son bir yıl içinde ürettikleri basılı işlerle, hiçbir ön elemeye tabi tutulmadan katılabiliyorlar. Sergide amblem, logotayp, başlıklı kâğıt, tebrik davetiye, tipografi, afiş, satış yeri, reklam malzemesi, kitap kapağı, dergi kapağı, sayfa düzeni, broşür-katalog, faaliyet raporu, direct mail, etiket, ambalaj, tanıtım eşyası, basın ilanı, basın kampanyası, dergi ilanı, illüstrasyon, takvim, billboard, çevre grafiği dallarında GMK başarı ödülleri veriliyor. Ayrıca, Emin Barın logotayp, İhap Hulusi afiş, Şule Sönmez illüstrasyon anısal ödüllerinin yanısıra, çeşitli kuruluşların grafiğin bazı dallarında koydukları özel ödüller sahiplerini buluyor. Grafik Ürünler Sergisi'nde ödül kazanan yapıtlar her yıl Ankara, İzmir, Eskişehir, Bursa gibi şehirlerde de sergileniyor.

Türkiye'de açılan ulusal katılımlı sergiler

GMK Grafik Ürünler Sergileri

5. Grafik Ürünler Sergisi
İstanbul Atatürk Kültür Merkezi

Yurdaer Altıntaş, 1987

6. Grafik Ürünler Sergisi, 1985
İstanbul Atatürk Kültür Merkezi

7. Grafik Ürünler Sergisi, 1986
İstanbul Atatürk Kültür Merkezi
5-22 Şubat 1987
24 dalda, 92 tasarımcı, 812 iş

8. Grafik Ürünler Sergisi
İstanbul, Dolmabahçe Sarayı, 1. Hareket Köşkü
19 Nisan-25 Mayıs 1988
22 dalda 144 tasarımcı, 1235 iş

9. Grafik Ürünler Sergisi
İstanbul, Dolmabahçe Sarayı, 1. Hareket Köşkü
11 Nisan-13 Mayıs 1989
21 dalda 121 tasarımcı 1093 iş

10. Grafik Ürünler Sergisi
İstanbul, Dolmabahçe Sarayı 1. Hareket Köşkü
15 Mayıs-17 Haziran 1990
23 dalda 144 tasarımcı, 1094 iş

11. Grafik Ürünler Sergisi
İstanbul, Dolmabahçe Sarayı 1. Hareket Köşkü
3 Mayıs-2 Haziran 1991
24 dalda 120 tasarımcı 976 iş

12. Grafik Ürünler Sergisi
İstanbul, Dolmabahçe Sarayı, 1. Hareket Köşkü
16 Eylül-28 Ekim 1992
24 dalda tasarımcı, 930 iş

13. Grafik Ürünler Sergisi
İstanbul, Atatürk Kültür Merkezi
1 Mayıs-29 Mayıs 1993
25 dalda 111 tasarımcı iş

14. Grafik Ürünler Sergisi
İstanbul, Resim ve Heykel Müzesi
15 Haziran-10 Temmuz 1994
25 dalda 126 tasarımcı 795 iş

15. Grafik Ürünler Sergisi
İstanbul, Atatürk Kültür Merkezi
16 Haziran-1 Temmuz 1995
24 dalda 93 tasarımcı 656 iş

Türkiye'den Afişler, Ankara Devlet Güzel Sanatlar Galerisi 1993, İstanbul Atatürk Kültür Merkezi, 1993.

Türkiye'de Afişler 1993-1995, İstanbul IMKB Sanat Galerisi 1995.

"nın kitaplığından" Ex Libris sergisi, GMK Merkezi İstanbul 1995.

Yurtdışında açılan Türk sergileri

Türkiye'den Afişler Toronto (Kanada) 1992, Duisburg (Almanya) 1993, New York (ABD) 1994.

Yurdaer Altıntaş, Sydney (Avustralya) 1984.

Sadık Karamustafa (afiş), Grenoble (Fransa), 1988.

Bülent Erkmen (afiş), Lambsheim (Almanya) 1989.

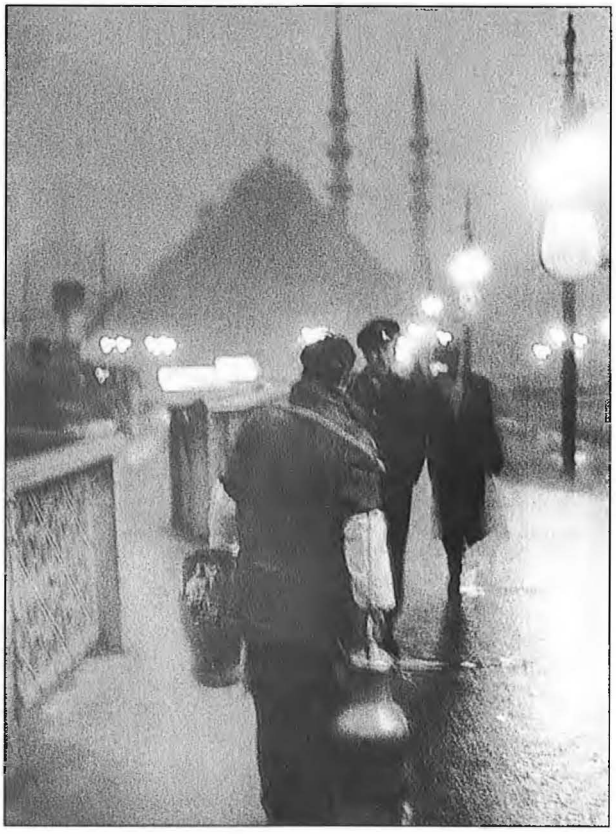
☞ *Bu madde ile ilgili başka grafik tasarım örnekleri için cildin sonundaki renkli baskılı bölüme bkz.*

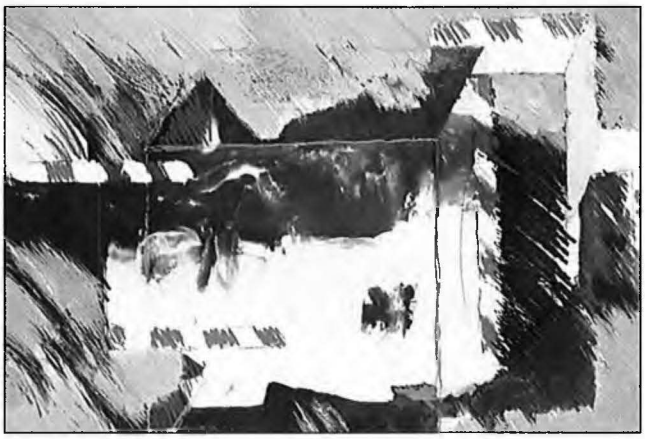

NURİ BİLGE CEYLAN (üstte), YUSUF MURAT ŞEN (sağda)
SAMİ GÜNER (altta solda), ARA GÜLER (altta sağda)

NAZİF TOPÇUOĞLU (solda), ŞAHİN KAYGUN (üstte)
AHMET ÖNER GEZGİN (altta solda), CEM ÇETİN (altta sağda)

MEDİHA ERTEN AŞKIN (solda), KAMİL FIRAT (üstte)
TÜLİN ALTILAR (altta solda), LALEPER AYTEK (altta sağda)

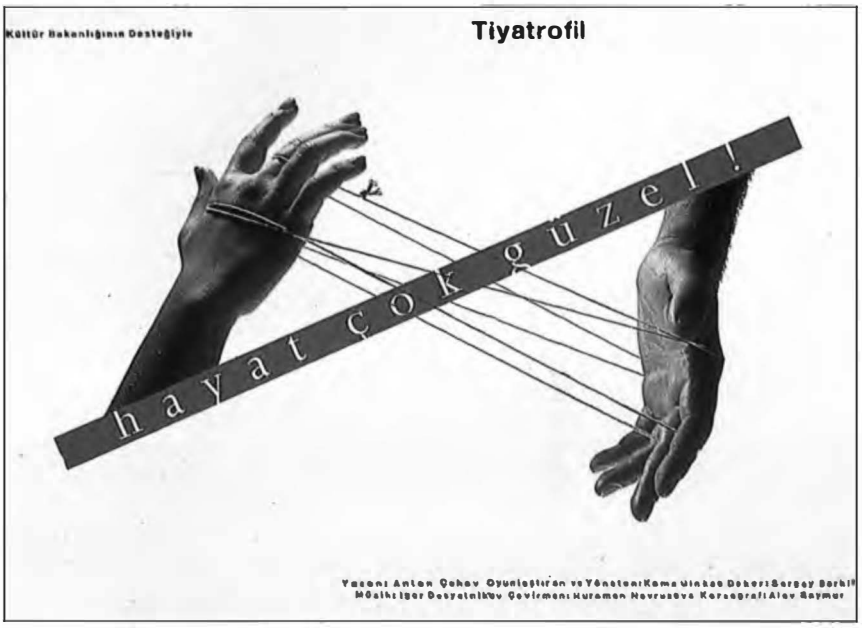

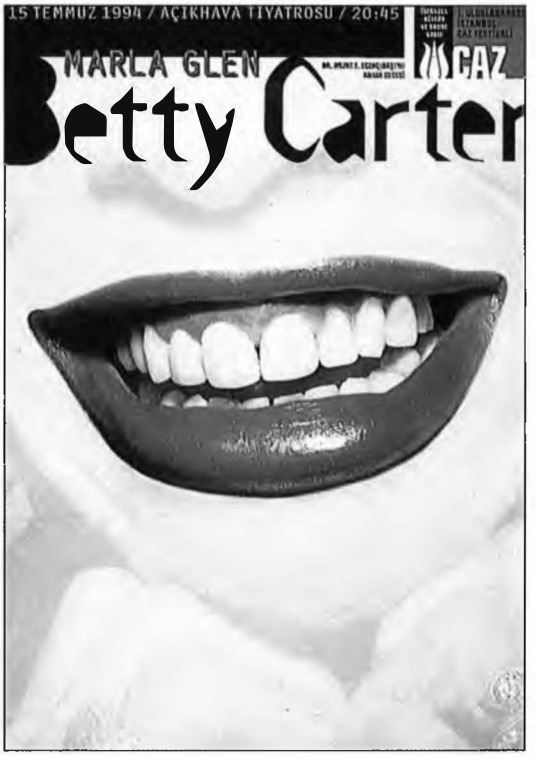

İZZET KERİBAR (üstte solda), GÜLNUR SÖZMEN (üstte sağda)
MANUEL ÇITAK (altta solda), ANİ ÇELİK AREVYAN (altta sağda)

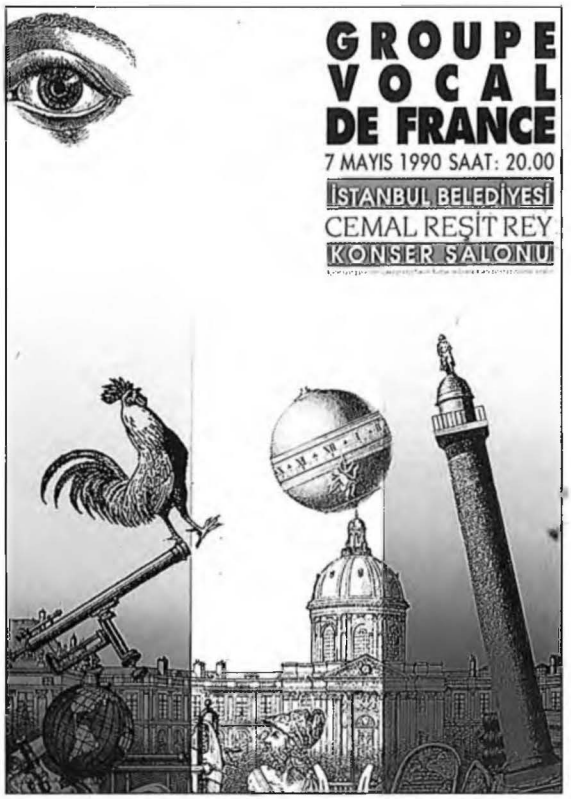

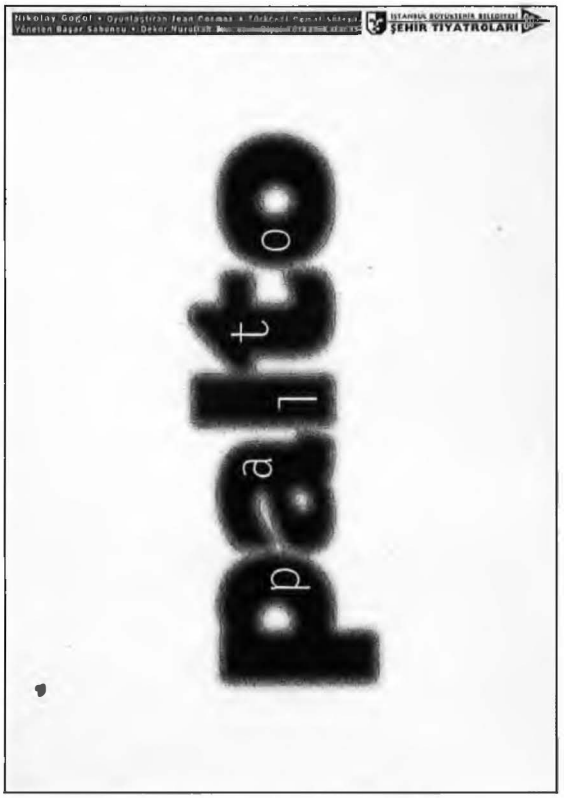

M. ALİ TÜRKMEN, TİYATROFİL, AFİŞ, 1995 (üstte),
MURAT YILMAZ, 15. GRAFİK ÜRÜNLER SERGİSİ, 1995 (solda), YEŞİM DEMİR, BETTY CARTER, AFİŞ, 1994 (sağda).

EMRE SENAN, GROUP VOCAL DE FRANCE, AFİŞ, 1990 (üstte solda), SAVAŞ ÇEKİŞ, PALTO, AFİŞ, 1995 (üstte sağda)
SOLARİS, MİMARLAR ODASI 40. YIL, AFİŞ, 1995 (altta)

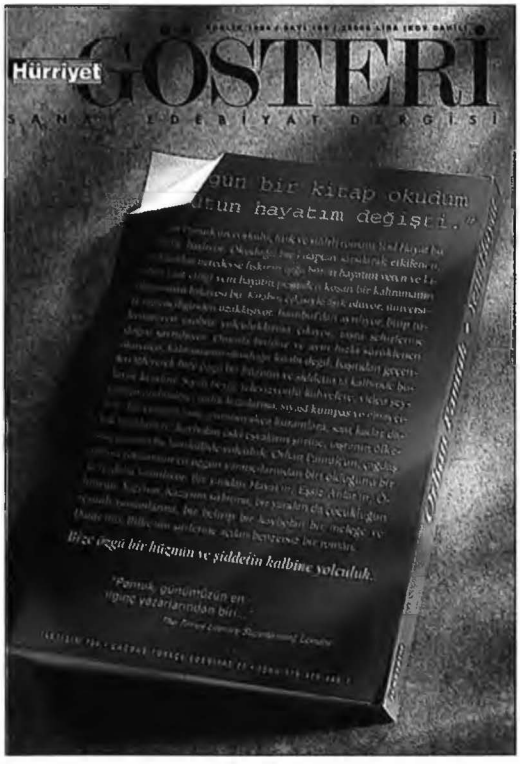

BÜLENT ERKMEN, 1. İSTANBUL SANAT FUARI, 1991 (üstte solda), ESEN KAROL, JARMAN, AFİŞ, 1995 (üstte sağda)
ONUR BAYİÇ, TİŞÖRT TASARIMI, 1995 (altta solda), SAVAŞ ÇEKİŞ-ŞAHİN AYMERGEN TARASIM GRUBU, 1990 (altta sağda)

M. ALİ TÜRKMEN, DENİZ BİTTİ, 1990 (üstte)
MURAT LAFÇI, GÖSTERİ DERGİSİ, 1994, (altta solda), SADIK KARAMUSTAFA, POSTERS FROM TURKEY, AFİŞ, 1994 (altta sağda)